АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ

Маљалла соли 1952 таъсис ёфтааст.

Маҷалла ба Феҳристи маҷаллаҳои илмии КОА ҶТ ва КОА ФР дохил аст.
Дар як сол 4 шумора чоп мешавад.

2024, № 3 (277), «Дониш» – Душанбе

Саломиён М.Қ. – сармуҳаррир, ноиби Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология, профессор
Зиёӣ Х. – ҷонишини сармуҳаррир, доктори илми филология, профессор
Қосимов О.Ҳ.– дабири масъул, доктори илми филология

Ҳайати таҳририя:

Қаюмов Н.Қ.– узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми иқтисод, профессор; **Имомзода М.С.**–узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология, профессор; **Олимов К.О** – узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми фалсафа, профессор; **Салимӣ Н.Ю.**–узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология, профессор; **Саид Н.С.**–узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми фалсафа, профессор; **Ятимов С.С.**– узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми сиёсӣ, профессор; **Раҳимзода Ш.М.**– доктори илми иқтисод, профессор; **Саидмуродов Л.Ҳ.**–узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми иқтисод, профессор; **Шоисматуллоев Ш.**– узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми сотсиология, профессор; **Назарзода С.**–узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология; **Раҳматуллозода С.Р.**–узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология; **Мирсаидов А.Б.**– доктори илми иқтисод, профессор; **Одинаев Ҳ.О.**– доктори илми иқтисод, профессор; **Маҳмадҷонова М.Т.**–доктори илми фалсафа. **Хушвахтзода Қ.Х.** доктори илми иқтисод, профессор, узви вобаста, Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон; **Шарифзода Ф.** доктори илми филология, профессор директори Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакӣ, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон; **Маҳмадизода Н.** доктори илми фалсафа, профессор, Директори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовиддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон; **Усмонзода Х.** доктори илми фалсафа, профессор, Директори Маркази таҳқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

МУНДАРИҶА

ФАЛСАФА

Абдухалилзода К. А. Таносуби тафаккури динӣ ва илмӣ…….. 7
Мадимарова Г. Таҷрибаҳои рушди туризми экологӣ дар кишварҳои Скандинавия…… 11
Маҳмадбекзода М. Ш. Оид ба масъалаи моҳият ва махсусияти зуҳурёбии сиёсати давлатии муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон……..… 16
Исоева Д.С. Ҳикмати тарбияи меҳнатии тайёрии касбии муаллимони оянда…… 22
Худойқулова Ё. К. Рушди сайёҳӣ дар шароити рақамикунонии фаъолияти меҳнатӣ…… 28
Алишоев Х.Ҳ. Ақидаҳои адолати иҷтимоӣ дар қуръони карим ва суннат…… 33
Маҳмадов Ҷ.Ш Забон ва тафаккур ҳамчун воситаи муошират ва табодули афкор (дар асоси маводи забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ) …….. 40

ИҚТИСОДИЁТ

Авғонзода Д. Ҳ. Усулҳои идоракунии кадрҳо…… 46
Маҷидов П. А. Таъмини устувории амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ дар шароити муосир…… 50
Муминов Ф. С. , Самиев Ш. Ф., Хусусиятҳои потенсиали захираҳои табиат ва дараҷаи ҷалб кардани он дар истеҳсолии ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. …… 55
Шерова Н., Мушкилот ва роҳҳои рушди иқтисоди минтақавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон…… 59
Абдурашитов Ф. М., Азизхонова Р. Г., Нақши корхонаи воҳиди давлатии “Тоҷиксемент” дар таъмини корхонаҳо ва иншооти азими саноатии мамлакат бо сементи аълосифат…… 64
Исмоилов И. М., Асосҳои назариявӣ ва моҳияти иқтисодии хадамоти иттилоотӣ - машваратӣ дар кишоварзӣ..... 68
Кабиров С. Ҷ., Самаранокии баланд бардоштани истифодабарии заминҳои хоҷагиҳои аҳолӣ ва ёрирасони шахсӣ..... 74

Базаров Ш.Ш. Свот-таҳлили татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим дар QSI Душанбе …….. 78
Ёқубова А. А. Ақидаи олимон оиди мафҳум ва навъҳои ҳаракати муҳоҷирати аҳолӣ…….. 90
Насриддинов Ш. С. Асосҳои назариявии ташаккулёби рушди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ…… 94
Пирназаров Ш. М. Баланд бардоштани рақобатпазирии истеҳсоли маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ…….. 100
Раҳимов С. Д., Саноатикунонӣ омили муҳими рушди устувори иқтисодиёт …… 104
Раҳматзода С. , Ҳакимова М. А. Идоракунии хавфҳои молияи давлатӣ дар шароити пайдоиши бухрони молиявӣ…….. 109
Ахмедова А.М. Вазъи нақлиёти барқии Тоҷикистон дар марҳилаи гузариш ба модели саноатӣ-аграрии рушди иқтисодиёт …… 114
Абдуалимов Ф. Ҷ. Асосҳои назариявии сармоягузорӣ тавсифи унсурҳои асосии он …….... 118
Рауфи Ф.А. Такмилдиҳии идоракунии фаъолияти ҳайати идоракунандаи нақлиёт дар мамлакатҳои постсотсиалистӣ…… 123
Самадзода Ф.Х., Салимова З. М. Омилҳои инкишофи сохторҳои соҳибкорӣ дар саноати хӯроквории минтақа: ҷанбаҳои ҳамгирой…… 128
Акилов Ф. И., **Акилова М. М.** Ҳифзи озодии шахс тибқи кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон… 136

ЗАБОНШИНОСӢ

Раҳмонова Н. Ш., Раҳмонова Д. И., Вижагиҳои сохтории ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ…… 142
Сафарова Ф., Азимов Ҷ., Олимпиадаи фаннии хонандагон: кори хаттӣ (иншо) – тавзеҳи санҷиши дониш ва малакаю маҳоратҳо …….... 147
Саъдиева Г. Ф., Таҳлили семантикии лексикаи марбут ба соҳаи кишоварзӣ дар асоси фарҳанги «Ғиёс –ул- луғот». 154
Джамирова Л. И. Хусусиятҳои функсионалии вожаҳои антропологӣ дар ифодаи образнокӣ ва маҷозият…… 159
Қосимов О.Ҳ. Бозтоби номҳо дар "Шоҳнома": ҷойвожаҳои минтақавӣ…… 163
Низомова С. Ф., Нақши исмҳо дар сохтани сифатҳои мураккаби тавсифӣ дар насри бадеии устод Айнӣ …… 168
Бердова А.Э. Мафҳуми лингвофарҳангии «дин» бо забонҳои русӣ ва англисӣ (дар асоси муқоисаи воҳидҳои фразеологии забонҳои русӣ ва англисӣ) …… 174
Исмоилова М. М. Хусусиятҳои лексико-семантикии истилоҳоти стоматологӣ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ…….. 179
Малихина Л. Ш. Таърихи омузиш консепсияи пандемия дар илмҳои гуногун…… 184
Садирова Б.Д. Таҳлили сермаъногии пешояндҳои забони англисӣ …….. 190
Хасанова Н.Х. Сленги ҷавонон ва технологияи муносибат…… 196
Темурова М.Қ., Юсупова С. Аз таърихи омӯзиши методии забони русӣ……... 202
Мискинова Т.У. Ақидаҳои назариявӣ оид ба истилоҳоти биологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ…… 207
Джуракулова С. Г. Нақши воҳидҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ……..... 211
Ғуломова Ф. А. Хусусияти асосии истилоҳоти ҳарбӣ дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикӣ ва олмонӣ…… 215
Юсупов Ш.Р. Ибораҳои исмии изофӣ дар “Тазкират-ул-Авлиё”-и Фаридуддин Аттори Нишопурӣ.. 220
Исматзода С. М. Вожаи пероҳан дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ …….. 226
Ансорова М.М. Вижагиҳои семантикии вожагони ифодагари рангҳо дар забони англисӣ …….. 232
Каримова Д. Н. Падидаи сермаъноӣ дар низоми истилоҳоти бемориҳои пуст ва зуҳравӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва забони англисӣ…….. 239
Соҳибназарова Ҳ. Т. Роҷеъ ба баъзе масъалаҳои назариявии воситаҳои тасвири бадеӣ дар тарҷумашиносӣ…… 245
Нозимов А. А. Баъзе масъалаҳои омӯзиши фразеология дар забоншиносии муосир…….. 254
Раҳимов М.С. Таҳлил ва таснифи ибораҳои феълӣ бо пешояндҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ …… 259
Кенҷазода М.С.. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо…….. 265
Насруддинов С.М. Мафҳуми «фазои ономастикӣ» ва таснифи номҳо дар забонҳои сохторашон гуногун…… 273
Аслонова З.А. Мушкилиҳои забонӣ ва фарҳангии тарҷумаи истилоҳоти тиббӣ ба забони тоҷикӣ…… 278
Ҷуракулов Б.Р. Истилоҳҳои бисёрҷузъа дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ ва хусусиятҳои сохтории тарҷумаи он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ……
282
Комилов М. М. Шаклҳои замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарии забони тоҷикӣ ва муодилҳои он дар забони англисӣ…….. 289

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

Отделение общественных наук

Журнал основан в 1952 году.

Журнал включен в Перечень периодических научных журналов и изданий ВАК РТ и ВАК Минобрнауки РФ

Выходит 4 раза в год. ***2024, № 34 (273), «Дониш» – Душанбе***

Саломиён М.К. – главный редактор, вице-президент Национальной академии наук Таджикистана, доктор филологических наук, профессор
Зиёи Х. – заместитель главного редактора, доктор филологических наук, профессор
Касимов О.Х.– ответственный редактор, доктор филологических наук

Редакционная коллегия:
Каюмов Н.К.– академик Национальной академии наук, доктор экономических наук, профессор; **Имомзода М.С.**– академик Национальной академии наук, доктор филологических наук, профессор; **Олимов К.О.**– академик Национальной академии наук, доктор философских наук, профессор; **Салими Н.Ю.**– академик Национальной академии наук, доктор филологических наук, профессор; **Саид Н.С.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор философских наук, профессор; **Ятимов С.С.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор политических наук, профессор; **Рахимзода Ш.М.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор экономических наук, профессор; **Саидмуродов Л.Х.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор экономических наук, профессор; **Шоисматуллоев Ш.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор социологических наук, профессор; **Назарзода С.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор филологических наук; **Рахматуллозода С.Р.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор филологических наук; **Мирсаидов А.**– доктор экономических наук, профессор; **Одинаев Х.О. –** доктор экономических наук, профессор; **Махмаджонова М.Т.**– доктор философских наук; **Хушвахтзода К.Х.** – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент, Президент Национальной академии наук Таджикистана; **Шарифзода Ф.** – доктор филологических наук, профессор, директор Института языка и литературы имени А. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана; **Махмадизода Н.** доктор философских наук, профессор, директор Института философии, политологии и права им. Бахаваддинов Национальной академии наук Таджикистана; **Усмонзода Х.** – доктор философских наук, профессор, директор Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан.

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Абдухалилзода К. А. Соотношение религиозного и научного мышления…… 7
Мадимарова Г. Опыт развития экотуризма в странах северной европы…… 11
Махмадбекзода М. Ш. К вопросу о сущности и специфике проявления государственной миграционной политики в Республике Таджикистан…… 16
Исоева Д.С. Философия трудового воспитания в профессиональной подготовке будущих учителей…… 22
Худойкулова Ё.К. Развитие туризма в условиях цифровизации трудовой деятельности…… 28
Алишоев Х.Х. Идеи социальной справедливости в священном Коране и сунне…… 33
Махмадов Л.Ш. Язык и мышление как средство общения и обмена мнениями (на материале таджикского и французского языков) …… 40

ЭКОНОМИКА

Авгонзода Д. Нь. Методы управления персоналом…… 46
Маджидов П. А. Обеспечение стабильности финансовой безопасности местного самоуправления в современных условиях…… 50
Муминов Ф. С. , Самиев Ш. Ф. Особенности природно-ресурсного потенциала и степень его вовлеченности в общественное производство в Республике Таджикистан…… 55
Шерова Н. Проблемы и пути развития региональной экономики Республики Таджикистан…… 59
Абдурашитов Ф. М. , Азизхонова Р. Г. Роль ГУП «Таджикцемент» в обеспечении предприятий и крупных строительных объектов таджикистана в конце XIX – начале XX! вв. …… 64
Исмоилов И. М. Теоретические основы и экономическая сущность информационно – консультационной службы в сельском хозяйстве…… 68

Кабиров С. Љ. Высокая эффективность использования земли, населения и личной помощи…….. 74
Базаров Ш.Ш. Эволюция основных концепций и моделей управления школьным образовательным процессом… 78
Субхонов Д.А . Организационно - экономические аспекты развития и механизмы обеспечения туристской деятельности …… 90
Якубова А. А. Мнения ученых о значении и видах миграции населения…….. 94
Насриддинов Ш. С. Теоретические основы развития предпринимательства в сфере сельского хозяйства…… 100
Пирназаров Ш. М. Повышение конкурентоспособности продукции сельскохозяйственных предприятий…… 104
Рахимов С. Д. Индустриализация – важный фактор устойчивого развития экономики…….. 109
Раньматзода С. , Њакимова М. А. Управление государственными финансовыми рисками при возникновении финансового кризиса…… 114
Ахмедова А.М. Состояние электрического транспорта Таджикистана на этапе перехода к индустриально-аграрной модели развития экономики…….. 118
Абдуалимов Ф. Дж.Теоретические основы описания инвестиций его основные элементы……... 123
Рауфи Ф.А. Совершенствование управления деятельностью управленческого персонала транспорта в постсоциалистических странах……. 128
Самадзода Ф.Х., Салимова З. М. Факторы развития предпринимательских структур в пищевой промышленности региона: интеграционный аспект…… 136
Акилов Ф. И., Акилова М.М. Защита личности свободы по уголовному кодексу Республики Таджикистан……

ЛИНГВИСТИКА

Раньмонова Н. Ш., Раньмонова Д. И. Структурные особенности сложноподчиненных предложений с определительными придаточными в таджикском и английском языках…….. 142
Сафарова Ф., Азимов Љ. Предметная олимпиада учащихся: письменная работа (сочинение) – инструмент оценивания знаний и навыков…….. 147
Саъдиева Г. Ф. Семантический анализ лексики, связанной с сельским хозяйством, на основе словаря "Гиес-ул-лугот" ……... 154
Джамирова Л.И. Образность и метафоричность как функцинальная особенность антропологической лексики …….. 159
Касимов О.Х. Ономастический код в «Шахнаме» Фирдоуси: региональные топонимы…… 163
Низомова С. Ф. Роль имен существительных в образовании описательных прилагательных в прозаических произведениях Садриддина Айни…… 168
Бердова А.Э. Лингвокультурный концепт «религия» в русском и английском языках (на примере сравнения фразеологизмов русского и английского языков) …… 174
Исмоилова М. М. Лексико-семантические особенности стоматологической терминологии в русском и таджикском языках……... 179
Малыхина Л. Ш. История изучения концепта «пандемия» в разных науках…… 184
Садирова Б. Д. Семантический анализ предлогов английского языка……... 190
Хасанова Н. Х . Молодежный сленг и современные технологии коммуникации……... 196
Темурова М. К., Юсупова С. Из истории методического исследования русского языка…….. 202
Мискинова Т.У. Теоретиечские взгляды на биологических терминов в таджикском и немецком языках……. 207
Джуракулова С. Г. Роль фразеологических единиц во таджикском и французском языках…….. 211
Гуломова Ф. Основные особенности военные термины в сопоставляемых –таджикском и немецком языках…… 215
Юсупов Ш. Р. Изафетные субстантивные словосочетания в “Тазкират-ул-авлиё” Аттор Нишопури…… 220
Исматзода С. М. Слово *пероҳан* (одежда) в “Шахнаме” Абулкасима Фирдавси……... 226
Ансорова М.М. Семантические особенности лексики цветообозначения в английском языке…… 232
Каримова Д.Н. Явление полисемии в системе терминов кожно-венерических болезней таджикского и английского языков…… 239
Сохибназарова Х.Т. О некоторых теоретических вопросах средств художественной выразительности в переводоведении…….. 245
Нозимов А. А. Некоторые вопросы исследования фразеологии в современном языкознании…….. 254
Раҳимов М.С. Анализ глагольных словосочетаний с предлогами в таджикском и английском языках…… 259
Кенджазода М.С. Сложноподчиненное предложение с подлежащным придаточным предложением ……... 265
Насруддинов С.М. Понятие «ономастическое пространство» и классификации имён в разноструктурных языках. 273
Аслонова З. А. Вызовы и проблемы перевода медицинской терминологии в таджикском лингвистическом и культурном контексте…….. 278
Джуракулов Б.Р. Многоуровневые термины в области транспортной логистики и структурные особенности их перевода на таджикский и английский …….. 282
Комилов М. М. Формы настояще-будущего времени изъявительного наклонения в таджикском языке и их эквиваленты в английском языке…….. 289

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

The journal is founded in 1952

4 numbers are published in a year

The journal is founded into the list of periodical scientific journal and publications peer reviewed by the HAC of the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation and Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan

2024, № 3 (277)
«Donish» – Dushanbe

Editorial board

Salomiyon M.K. –editor-in-chief, vice-president of the National Academy of Sciences of Tajikistan, doctor of Philology, professor,
Ziyoi H. – Deputy Chief Editor, Doctor of Philology.
Qosimov O.H.– Responsible Editor, Doctor of Philology.

Editorial board

Professor **Kayumov N.K.**– Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics; Professor **Imomzoda M.S.**– Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philology; Professor **Olimov K.O.–** Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philosophy; Professor **Salimi N.Y.–** Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philology; Professor **Said N.S.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philosophy; Professor **Yatimov S.S.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Politologi; Professor **Rahimzoda Sh.M.–**Correspondent Member, Doctor of Economics; Professor **Saidmurodov L.H.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics; Professor **Shoismatulloev Sh.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Sociology; Professor **Nazarzoda S.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan; **Rahmatullozoda S.–** Correspondent Member, Doctor of Philology; Professor **Mirsaidov A.**– Doctor of Economics; Professor **Odinaev H.O.**– Doctor of Economics; **Mahmadjonova M.T.–** Doctor of Philosophy; **Khushvakhtzoda K.H.** – Doctor of Economic Sciences, Professor, Corresponding Member, President of the National Academy of Sciences of Tajikistan; **Sharifzoda F.** – Doctor of Philology, Professor, Director of the Institute of Language and Literature named after A. Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan; **Mahmadizoda N.** Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after. Bakhavaddinov of the National Academy of Sciences of Tajikistan; **Usmonzoda H.** – Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Tajikistan.

CONTENTS

PHILOSOPHY

Abdukhalilzoda K. A. Corelation of religious and scientific thinking…… 7
Madamirova G. , Development experience ecotourism in the northern europe countries…….. 11
Mahmadbekzoda M. Sh. On the question of the essence and specificity of state migration policy in the Republic of Tajikistan …… 16
Isoeva D.S. Labor education of students as the main function in the system of training future teachers…….. 22
Khudoykulova Yo.K. Development of tourism in conditions of digitization of labor activity…… 28
Alishoev H.H. Ideas of social justice in the holy Quran and Sunnah…….. 33
Maimadov J.Sh. Language and thinking as a means of communication and exchange of opinions (based on materials from the tajik and french languages) …….. 40

ECONOMY

Avgonzoda D. Kh. Hr management methods…… 46
Majidov P. A Ensuring the stability of the financial security of local self-government in modern conditions…… 50
Muminov F. S., Samiev SH. F. Features of natural resource potential and the degree of its involvement in public production in the Republic of Tajikistan……... 55

Sherova. N. Problems and ways of development of the regional economy of the Republic of Tajikistan…… 59
Abdurashitov F. M. , Azizkhanova R. The role of sue "Tajikcement" in providing enterprises and large construction projects of Tajikistan in the late XX - beginning of XX! centure. …….. 64
Ismoilov I. M. Theoretical foundations and economic essence of information and advisory services in agriculture…… 68
Kabirov S. D. High efficiency of use of land of the population and personal assistance…….. 74
Bazarov Sh.Sh. Swot analysis of the application of information technologies in the educational process of QSI Dushanbe…….. 78
Yakubova A. A. Opinions of scientists about the meaning and types migration of population…….. 90
Nasriddinov Sh. S. Theoretical foundations of the development of entrepreneurship in the agricultural field……... 94
Pirnazarov Sh. M. Increasing the competitiveness of agricultural enterprises' products…….. 100
Rakhimov S. D. Industrialization is an important factor sustainable economy development…….. 104
Rakhmatzoda S. , Hakimova M. A. Management of state financial risks in the event of a financial crisis…….. 109
Ahmedova A.M. The situation with electric transport in tajikistan at the stage of transition to an industrial-agrarian model of economic development …….. 114
Abdualimov F. J. Theoretical framework for description of investments its main elements…….. 118
Raufi F.A. Improving the management of the activities of transport managerial personnel in post-socialist countries…. 123
Samadzoda F.H., Salimova Z.M Factors of development of entrepreneurship structures in the food industry of the region: integration aspect……... 128
Akilov F. I., Akilova M. M. Protection of individual freedom under the criminal code of the Republic of Tajikistan…. 136

LINGUISTICS

Rakhmonova N. Sh., Rahmonova D. I. Structural features of complex sentences with determinative clauses in tajik and english languages…… 142
Safarova F.M., Azimov J. A. Subject olympiad for students: written work (essay) - a tool for assessing knowledge and skill…….. 147
Sadieva G. F. Semantic analysis of vocabulary related to agriculture basis on the dictionary "Giyas-ul-Lugot"…… 154
Jamirova L.I. Imagery and metaphoricity as a functional feature of anthropological vocabulary…….. 159
Kasimov O.H. Onomastic code in "Shahname" Firdousi: regional place names …….. 163
Nizomova S. F. The role of nouns in the formation of descriptive adjectives in the prose works of sadriddin Ayni…… 168
Berdova A.E. Linguocultural concept "religion" in russian and english languages…….. 174
Ismoilova M. M. Lexico-semantic features of dental terminology in russian and tajik languages…….. 179
Malykhina L. Sh. History of the study of the pandemic concept in different sciences…… 184
Sadirova B.D. Semantic analysis of english prepositions…… 190
Hasanova N. H. Youth slang and modern communication technologies…….. 196
Temurova M.K., Yusupova S. From the history of methodological research russian language…….. 202
Miskinova T. U. Theoretic views of biological terms in tajik and german languages…….. 207
Dzhurakulova S. G. Role of phraseological units in tajik and french languages …… 211
Gulomova F. Main specificity military terms in comparable -tajik and german languages…… 215
Usupov Sh. Noun phrase in "Tazkirat-ul-Auliya" of Fariduddin Attori Nishopuri …….. 220
Ismatzoda S.M. The word perohan (clothes) in the "Shahname" by Abulkasim Firdavsi…….. 226
Ansorova M.M. Semantic features of vocabulary color definitions in english…….. 232
Karimova D. N. The phenomenon of polysemy in the system of terms for skin and venereal diseases of tajik and english language…… 239
Sohibnazarova H. T. On some theoretical issues of the means of imaginative emphasizes in translation studies …… 245
Nozimov A. A. Some questions of the study of phraseology in modern linguistics…….. 254
Rahimov M.S. Analysis and classifications of verb phrases with preposition in the tajik and english languages…… 259
Kenjazoda M.S. A compound sentence with a subject subordinate clause …… 265
Nasruddinov S.M. The concept of "onomastic space" and classification of names in languages with different structures …… 273
Aslonova Z. A. Challenges and issues in translating medical terminology into the tajik linguistic and cultural context. …….. 278
Jurakulov B. R. Multilevel terms in the field of transport logistics and structural features of their translation into tajik and english …… 282
Komilov M. M., Forms of present-future tense of the indicative mood in the tajik language and their equivalents in english…… 289

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

ФАЛСАФА

УДК: 1.88.2

ТАНОСУБИ ТАФАККУРИ ДИНӢ ВА ИЛМӢ

АБДУХАЛИЛЗОДА К. А. [1]

Ба ҳеҷ кас пӯшида нест, ки тамоми дастоварду пешрафтҳои ҷомеаи инсонӣ на маҳсули тафаккури динӣ, балки маҳсули тафаккури илмист. Имрӯз агарчанде натоиҷи тафаккури илмӣ ҳатто барои кӯр айён буда, дар ҳамаи самтҳои ҳаёт ба таври воқеӣ бо чашм дида мешавад, новобаста ба ин, дар баъзе аз ҷомеаҳои мусулмоннишин ҳанӯз пойбандӣ ва асорати на танҳо мардуми оддӣ, балки иддае аз зиёиён ба тафаккури динӣ сахт ба чашм мерасад. Хеле таассубовар аст, ки ашхоси дар банду баст ё завлонаи тафаккури динӣ афтода тамоми дастоварду натоиҷи тафаккури илмиро дар ҳаёти амалии худ васеъ истифода менамоянд, лек боз дар ҳифзи тафаккури динии худ як истодагарии соддалавҳонаро ба маъраз гузошта, моҳиятан ба муқобили тафаккури илмӣ мубориза мебаранд. Аз ин рӯ, аз як тараф, ҳадафҳои дурнамои рушди ҷомеа, аз тарафи дигар, заиф сохтани завлонаи асорати субъекти тафаккури динӣ водор менамояд, ки ба масъалаи мазкур ҳамчун масъалаи мубрами ҷомеа бори дигар таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад.

Вожаи «тафаккур» зоҳиран ба ҳама маълум аст ва аз як нигоҳ, зарурат ба шарҳу эзоҳ надорад. Аммо мундариҷа ва ҳадафи мақолаи мазкур таҳлилу баррасии онро дар сатҳи мафҳум предмети таҳқиқ қарор медиҳад. Тафаккур раванди фаъолияти мағзи сари инсон аст, ки дар ҷамъоварӣ намудани маълумот, таҳлилу таҳқиқ намудани ин маълумот ва таҷриду хулосабарорӣ намудан аз ин маълумот моҳияти худро ифшо месозад. Яъне, тафаккур шакли олии маърифат намудани воқеияти инсонро иҳотанамуда ба ҳисоб рафта, василаи асосӣ ва боэътимоди роҳнамоии вай дар ҳаёт мебошад. Аз ин нигоҳ, вай танҳо ба инсон хос буда, унсури иловагии фарқкунандаи инсон аз ҳайвон маҳсуб меёбад. Зеро агар ба таври муқоиса фаъолияти равонии мағзи сари ҳайвонро пеши назар оварем, вай тавассути инстинкт (хосияти табиатан додашуда) сурат мегирад. Яъне, сифатеро, ки дар ҳайвони калонсол мушоҳида менамоем, онро дар ҳайвони хурдсол низ мушоҳида карда метавонем. Аммо тафаккури инсонӣ вобаста ба сатҳи синну сол, рушди ақлонӣ ва самти тафаккур шомили хусусиятҳои хос буда, тағйир меёбад ва рушд мекунад. Дар робита ба хосиятҳои мазкур тасниф кардани он вобаста ба самти фаъолияташ ба тафаккури динӣ ва илмӣ хеле мубрам ва саривақтӣ мебошад. Ин мубрамият, бори дигар такрор менамоем, дар самти тафаккури ҷомеаҳои мутамаддин ва пешрафтаи имрӯза ва тафаккури ҷомеаҳои қафомонда, шахшудамонда ва хурофотии иддае аз кишварҳои мусулмоннишин ифода меёбад.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи тафаккури динӣ эътиқод аст. Эътиқод чунин шакли бовар аст, ки исботро тақозо наменамояд. «Ҳақиқат»-и дар кӯдакӣ аз тарафи падару модар ё шахсияти муътабаре дар зеҳн ҷой додашуда барои чунин шакли тафаккур ҳамчун роҳнамо хидмат менамояд. Ногуфта намонад, ки аллакай дар қарни 16 файласуфи шинохтаи англис Френсис Бэкон чунин шакли маърифати воқеиятро чун бутҳои (шабаҳҳо) барои маърифати дуруст ва воқеӣ монеъшаванда арзёбӣ карда буд [9,278]. Мутаассифона, имрӯз дар қарни 21 низ дар ҷомеаи мо пойбандии ҷиддӣ ба чунин анъанаҳои кӯҳна, шахшудамонда ва дар моҳияти худ хурофотӣ ҳанӯз равшан ва васеъ ба мушоҳида мерасад. Яъне, ба ҷои ҳамқадами замон будан дар самти маърифат ҳанӯз ҳам мо кӯҳнапарастем.

Таърихан зуҳури тафаккури динӣ аз даврони пайдоиши шаклҳои ибтидоии дин ба мушоҳида мерасад. Одами ибтидоӣ чун моҳияти марг ва хобу хоббиниро намедонист, ба ҳастии «мавҷуд»-и чун шабаҳ дар шуури ӯ пайдошуда ва ба ҳаёти ӯ таъсиргузор бовар намуд. Яъне, барои дарёфти робитаҳои сабабию натиҷавӣ тафаккури динии ҳамонвақта танҳо ба ҳамон андозаи таъиншуда сайр мекарду халос. Набудани маълумоти муътамад пеши роҳи сайри тафаккур ва диди ҳақиқатро боздошта буд. Баъдан вобаста ба пешрафти ҷомеа ва гуногунии тарзи зиндагӣ дар пайдоиши навъи эътиқод саҳми манфиат низ нақшгузор гардид. Фазои сайри тафаккукр тадриҷан васеъ шудан мегирад. Одами ибтидоии шикорро ёдгирифта аввал сурати ҳайвонро дар ғор кашида, ба он тир меандохт, баъдан ба шикор мерафт. Аборигенҳои Австралия бештар ҳамон навъи ҳайвонро тотем қарор медоданд, ки аз он манфиат доштанд. Дар Мисри қадим шоҳ Аменхотап ба хотири мутамарказ намудани даромад номи худро ба Эхнатон табдил сохт. Дар Бобули

[1] **Адрес для корреспонденции**: Абдухалилзода Карроматулло Абдухалил – кандидат философских наук, доцент кафедры общественных дисциплин Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино. 734043, г. Душанбе,пр. Сино,58/54, Mail: karomatullo. abdukhalilzoda. 66 @ mail. ru. Тел. 906 55 09 29

қадим низ маҳз ба хотири манфиат шоҳ худои Мардукро, ки худои танҳо шаҳр буд, ба худои тамоми кишвар мубаддал гардонд. Арабҳои то исломӣ он бутеро, ки баъди ибодат ҳоҷати онҳоро бароварда намесохт, мешикастанд [1,8]. Пайғамбари ислом Муҳаммад аз ҳамқабилаҳои худ талаб кард, ки «Ло илоҳа иллаллоҳ» гӯед, тамоми араб ба шумо тобеъ ва аҷам ба шумо хироҷгузор хоҳанд буд [3,790-791]. Баъди ғалабаи дини ислом дар Хуросону Мовароуннаҳр баъд аз бардоштани андозҳои вазнин раванди мусулмоншавӣ, ба қавли дигар ивазшавии номи Аҳурамаздо ба Аллоҳ тезтар сурат гирифт. Аз ин рӯ, «забони манфиат» [11,3], ки дар таърихи инсоният дар ҳаёти сиёсии ӯ ҳамеша вуҷуд дошт, дар ҳаёти динии ӯ низ вуҷуд доштааст ва имрӯз низ вуҷуд дорад.

Ҳамин тавр, агар фазои сайри тафаккури диниро зимни ҳалли ҳар гуна масоил - хоҳ табиӣ, хоҳ ҷамъиятӣ таҳқиқ кардӣ шавем, ба хулосае хоҳем омад, ки моҳиятан тафаккури динӣ дар ин самт шомили сайри назаррасе набуда, бо иродаи мавҷуди фавқуттабиа сайри худро ба анҷом мерасонад. Чунин навъи тафаккур робитаҳои сабабию натиҷагиро то ба ҳамон андозае мебинад, ки муҳити ин тафаккурро офарида мебинад. Яъне, ҳар чӣ қадар ба умқи таърих нигарем, ба ҳамон андоза мо он робитаҳоро соддалавҳона мебинем. Ва ҳар чӣ қадар ба даврони нав назар андозем, вижагиҳои фарҳанги даврони мазкурро, хоҳ дар кутуби муқаддас - хоҳ дар гуфтаи бузургони ин дин мо мушоҳида мекунем. Яъне, муҳити маънавӣ-фарҳангии китоби муқаддасро офарида барои тафаккури динӣ дар солҳои минбаъда, мутаассифона ҳатто баъди 1500 сол низ меъёр қарор мегирад. Ба қавли дигар, китоби муқаддаси меъёр қароргирифта сайри фазои тафаккурро маҳдуд менамояд. Аз ин нигоҳ, метавон гуфт, ки тафаккури динӣ дар ҳамаи давру замон аз озодӣ маҳрум аст. Вай пойбанд ва асири меъёрҳо ва муқаррароте мебошад, ки чуноне зикр гардид, маҳсули зеҳни замони пайдоиши китоб аст. Дуруст аст, ҷо-ҷо мо сайрҳои дуртари тафаккури диниро мушоҳида мекунем, аммо он ҳам аз ҳудуди муайяншуда убур намекунад. Масалан, Абулҳасани Ашъарӣ доир ба сифоти Аллоҳ бо ақлгароёни ҷараёни муътазила баҳс намуда, ахиран ба кӯчаи сарбаста афтод ва баҳсро бо «било кайфа» (бидуни чӣ гуна) ба анҷом расонд [2,11]. Яъне, дар тафаккури динӣ пеши роҳи ақл баста аст. Аз ин нуқтаи назар, тафаккури динии дар заминаи меъёрҳо ва арзишҳои қадима фаъолияткунанда на танҳо барои пешрафти ҷомеа мусоидат наменамояд, балки кишани воқеии рушди ҷомеа мебошад.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи тафаккури динӣ дар ҷомеаҳои пешрафта тазод дар табиати хеш аст. Субъекти тафаккури динӣ дастоварду пешрафтҳои тафаккури илмиро ба хубӣ мепазирад. Аммо пойбандӣ ба банду бастҳои меъёру муқаррароти динӣ ӯро водор менамояд, ки чун буқаламун дар байни дину илм бо ҳар ранг ҷилва намояд. Дар робита ба чунин тарзи муносибат дар Қуръон омадааст: «Оё ба порае аз Китоб имон меоред ва ба порае кофир мешавед? Пас, ҷазои касе, ки аз шумо чунин кунад, ба ҷуз хорӣ дар зиндагонии дунё чист? Ва дар рӯзи қиёмат ба сӯи сахттарин азоб гардонида шаванд» (Бакара, 2:85). Тазод дар табиати субъекти тафаккури динӣ дар он ифода меёбад, ки вай илмро рад карда наметавонад, чун аз дастовардҳои он васеъ баҳра мебарад. Ҳамзамон вай наметавонад аз муқаррароти динӣ рӯ гардонад, зеро онҳо чун завлонаҳои оҳанини замони крепостноӣ дасту пою бинии ӯро мефишоранд. Аз ин сабаб бидуни тардид метавон арз дошт, ки барои тафаккури динии ҷомеаҳои пешрафта дар ҳамаи шакли зуҳури он дурӯғбофӣ ва бо либоси «илмӣ» ба муҳити нави иҷтимоӣ мутобиқшавӣ хос мебошад. Кӯшиши чунин дурӯғбофиҳо конкордизм (мутобиқсозии таълимоти динӣ ба дастовардҳои илмии замони муосир) номида мешавад. Мисоли чунин конкордизм асосноккунии қуръонии назарияҳои илмии аз об пайдо шудани ҳаёт [4,141], аз нутфа тавлид шудани инсон [10,47], назарияи «Таркиши бузург» ва амсоли инҳост. Масъалаи аз об пайдо шудани ҳаёту аз нутфа тавлид шудани инсон ба аҳли башар пеш аз ислом низ маълум буд. Масъалаи пайдоиши олами ҳастӣ бо такя ба назарияи «Таркиши бузург» ва таълимоти қуръон доир ба ин масъала тибқи ояти 30 аз сураи «Анбиё» бо ҳам ҳеҷ умумияте надоранд. Чунин кӯшишҳо умри дароз надошта, тез қатъ мегардад. Барои бепоягии чунин кӯшишҳо танҳо таъкиди чунин нукта кифоя аст, ки вожаи «Осмон», ки дар китобҳои динӣ васеъ истифода мегардад, дар илм дучор намегардад, зеро дар илм ҷирме бо чунин ном вуҷуд надорад.

Ҳамин тариқ, ҳама гуна кӯшишҳои дар тафаккури динӣ ҷустуҷӯ намудани илм орӣ аз мантиқ мебошад, зеро табиати навъҳои тафаккур - динӣ ва илмӣ хилофи ҳамдигар буда, субъектҳои ин ду навъи тафаккурро дар мавқеъҳои муқобили ҳам қарор медиҳад.

Чуноне ки зикр гардид, барои муаррифӣ намудани табиати тафаккури илмӣ зарурате нест, чун ҳар лаҳзаву ҳар сония мо маҳсули онро бо чашм мушоҳида менамоем. Ҳар пешрафту рушд, ҳар навъ беҳии зиндагие, ки имрӯз башарият дорад ва аз он дингароён ва пойбандҳои тафаккури динӣ бидуни андеша васеъ истифода менамоянд, натиҷаи тафаккури илмист. Аммо ба хотири бештар огоҳ гардидан бо моҳияти тафаккури динӣ бо такя ба усули шинохт тавассути ҷониби муқобил муаррифӣ намудани моҳият ва табиати тафаккури илмӣ аз манфиат холӣ нахоҳад буд.

Тафаккури илмӣ чунин навъи тафаккур аст, ки фаъолияти худро доир ба маърифати олам дар заминаи меъёрҳо, талаботҳо ва дастовардҳои илмӣ ба роҳ мемонад. Барои бештар равшан намудани матлаби баёнгардида ба таърифи «илм» рӯ меорем: «Илм шакли фаъолияти маънавии одамон аст, ки барои ҳосил

намудани дониш дар бораи табиат, ҷамъият ва худи тафаккур нигаронида шудааст ва ҳадафи бевоситаи он дарёфти ҳақиқат ва кашфи қонунҳои объективӣ дар заминаи хулосагирӣ намудан аз фактҳои воқеии дар робитаи байниҳамдигарӣ қарордошта ба хотири пешбинӣ намудани тамоюлҳои инкишофи воқеият ва мусоидат кардан ба тағйири он мақсуб меёбад» [5,25]. Дар таърифи мазкур чор ҷанбаи хеле муҳим ва фарқкунандаи илм, ки дар дин вуҷуд дошта наметавонанд, равшан ҳис карда мешавад. Аввалан, илм дониш дар бораи табиат, ҷамъият ва тафаккур аст. Сониян, ҳадафи илм дарёфти ҳақиқат ва кашфи қонунҳои объективона вуҷуд дошта аст. Солисан, ин дониш, ин ҳақиқат ва ин кашфи қонунҳо бояд дар заминаи фактҳои сершумори воқеӣ вуҷуддошта ва дар робитаи байниҳамдигарӣ қарордошта бояд ба даст оварда шавад. Чаҳорум, пешбинӣ намудани тамоюлҳои инкишофи воқеият ва мусоидат кардан ба тағйири он. Қобили зикр аст, ки ҳар чор ҷанба ба манфиати инсон дар ҳаёти воқеии ӯ дар рӯзи замин нигаронида шудаанд. Аз ин рӯ, дар тафаккури илмӣ чор ҷанбаи баёншуда шоҳсутун маҳсуб меёбанд. Ба таври мухтасар илмро метавон маҳсули донишҳое арзёбӣ намуд, ки ҳақиқати он тавассути таҷриба собит мегардад.

Ғайр аз чор ҷанбаи баён ёфта илм шомили баъзе хусусиятҳои муҳим ва бунёдинест, ки ба таври иловагӣ онро аз дин ва тафаккури динӣ фарқ менамоянд. Аввалин, хусусияти илм, ки чун ҳадаф муайян мегардад, кашфи қонунунҳои воқеият – табиат, ҷамъият ва тафаккур аст. Илм бояд ба моҳияти ҳаводиси омӯхташаванда ворид шуда, хусусияти муҳим, умумӣ, ва аввалиндараҷаои онҳоро ошкор гардонад ва онро бо мафҳумҳо ифода намояд.

Хусусияти дигари муҳими илм системанок будани вай аст. Яъне, илм аз маҷмӯи факту донишҳои бо ҳам алоқаманд, ҳамдигарро тақвиятдиҳанда ва ҳамчун як назарияи том амалкунанда иборат аст. Дар ҳолате, ки дин аз маҷмӯи маълумотҳои беробту низом мураттаб гардидааст.

Ҳусусияти дигари илм объективона вуҷуд доштани мундариҷаи он аст. Мундариҷа ва ҳақиқати илмӣ аз хоҳиш ва иродаи шахс вобастагӣ надорад, дар ҳолате, ки мундариҷаи дин хусусияти субъективӣ дошта, сатҳи донишу маълумоти диндор онро муайян менамояд.

Барои илм таҳлилу тадқиқ ва дарёфти донишҳои нав дар бораи воқеият хос аст, дар ҳолате, ки дин аз ин сифат орӣ буда, ҳама гуна талошро дар ин самт мамнуъ арзёбӣ менамояд. Ба таври мисол агар «илм»-и калом, яъне илоҳиётро пеши назар оварем, касе гуфта наметавонад, ки вай аз қуруни вусто то имрӯз ба чӣ андоза пешрафт кардааст. Ҳама гунна андешарониҳо дар дин дар болои як нукта чарх задан мегиранд, дар ҳолате, ки дар илм пешрафту дастовардҳо пайваста сурат мегиранд.

Барои илм хусусияти муҳим ва аввалиндарҷа исбот гардидани ҳақиқати илмӣ тавассути таҷриба бо истифода аз олоти мухталиф ва муосири техникист, дар ҳолате, ки дин аз чунин сифат пурра орӣ буда, ҳақиқатро танҳо дар кутуби муқаддас мебинад. Яъне, илм дар фаъолияти худ ҳама гунна шубҳаро дар ҳақиқати хеш рафъ месозад, дар ҳолате, ки шубҳа пайваста дунболагирӣ дин аст.

Хусусиятҳои баёнгардидаи илм ҳамзамон сифати ҷудонашавандаи тафаккури илмӣ буда, мақоми афзалиятнок, манфиатбахш ва ояндадор будани онро дар муқоиса бо тафаккури динӣ нишон медиҳанд. Аз ин рӯ, ҳама гунна даъвои илмияти субъекти тафаккур тақозо менамояд, ки вай дар самти мазкур устувор, пайгир ва собитқадам бошад.

Адабиёт:

1. Абдулҳусайни Зарринкуб. . Таърихи Эрон баъд аз ислом. Чопи даҳум. Теҳрон. 1383. Ҷилди 3.
2. Абулҳасани Ашъарӣ. Ал-ибона ан усул-ид-диёна. Бе с/н.
3. Абуҷаъфар Муҳаммад ҶаририТабарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. (Иборат аз 16 ҷилд дар 8 китоб). Мутарҷим Абулқосими Поянда. Китоби 2, иборат аз ҷилдҳои 3,4. Душанбе – 2014.
4. Камол Руҳонӣ. Эъҷози Қуръон дар асри фазо ва технолоҷӣ. (Ба хати форсӣ). Орос, 1389.
5. Кохановский В. П. Основы философии науки. _Ростов н/ Д: Феникс, 2005.
6. Муҳаммад Ҳусайни Ҳайкал. Зиндагонии Мухаммад (с), ҷилдҳои 1-2 (нашри сеюм). Тарҷумаи Абулқосими Поянда. –Душанбе: Русская литература, 2018.
7. Сафиюрраҳмон Муборакпурӣ. Гулшани таърих. Душанбе – 2004.
8. Сафиюрраҳмон Муборакпурӣ. Сираи расули акрам. Тарҷумаи «Раҳиқ- ул-махтум». Бе. с/н.
9. Таърихи фалсафа. – Душанбе «Собириён», 2011.
10. Ҳорун Яхё. Муъҷизаҳои Қуръон. –Душанбе, 2011.
11. Ятимов С. С. Эҳёи миллат – бақои давлат. Душанбе, 2023.

ТАНОСУБИ ТАФАККУРИ ДИНӢ ВА ИЛМӢ

АБДУХАЛИЛЗОДА К. А.

Мақола ба яке аз масъалаҳои хеле мубрам ва диққатҷалбкунандаи ҷомеаи имрӯза – таносуби тафаккури динӣ ва илмӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар мақола таъкид намудааст, ки новобаста аз рушди босуръати илму техника ва назаррас будани дастовардҳои тафаккури илмӣ ҳанӯз ҳам на танҳо мардуми оддӣ, балки

иддае аз зиёиён низ пойбанди тафаккури динӣ мебошанд. Эътиқодро ҳамчун хусусияти фарқкунандаи тафаккури динӣ таъкид намуда, муаллиф қайд месозад, ки вай дар умум хоси ҷомеҳои рушднокарда мебошад.

Муаллиф ба баъзе ҳолатҳои тафаккури динӣ аз лиҳози таърихӣ назар карда, қайд намудааст, ки вай ҳамеша аз манфиатҳои дунявии инсон вобастагии зич доштааст. Абдухалилзода К. ба тафаккури динӣ ҳамчун падидаи гирехбаста ва бемаҳсул баҳогузорӣ намуда, таъкид намудааст, ки ҳама гуна кӯшишҳои дар тафаккури динӣ ҷустани илм орӣ аз мантиқ мебошанд.

Муаллиф ба тафаккури динӣ тафаккури илмиро муқобил гузошта, хусусиятҳои фарқкунандаи онро, ҳамчун раванди системанок, рушдкунанда ва тавассути таҷриба собитшаванда зикр намудааст. Ба таври умум дар мақола мақоми афзалиятнок, ояндадор ва манфиатбахш будани тафаккури илмиро дар нисбати тафаккури динӣ собит карда шудааст.

Калидвожаҳо: эътиқод, тафаккур, дин, илм, инкишоф, таҷриба, объективнокӣ, системанокӣ

СООТНОШЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОГО И НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ
АБДУХАЛИЛЗОДА К. А.

Статья посвящена одному из самых актуальных и интересных вопросов современного общества – соотношению религиозного и научного мышления. Автор подчеркнул в статье, что несмотря на бурное развитие науки и техники и значительные достижения научного мышления, приверженцами религиозного мышления являются не только простые люди, но и некоторые представители интеллигенции. Подчеркивая веру как отличительную черту религиозного мышления, автор отмечает, что она в целом свойственна слаборазвитым обществам.

Автор рассмотрел некоторые состояния религиозной мысли с исторической точки зрения и отметил, что она всегда находилась в тесной зависимости от мирских интересов человека. Абдухалилзода К. оценивал религиозное мышление как запутанное и непродуктивное явление и подчеркивал, что любые попытки найти науку в религиозном мышлении нелогичны.

Автор противопоставляет религиозное мышление научному мышлению и отмечает его отличительные черты как систематический, развивающийся процесс, проверенный опытом. В целом в статье доказывается приоритетность, перспективность и благотворность научного мышления по отношению к религиозному мышлению.

Ключевые слова: вера, мышление, религия, наука, развитие, опыт, объективность, системность.

CORELATION OF RELIGIOUS AND SCIENTIFIC THINKING
ABDUKHALILZODA K. A.

The article is devoted to one of the most pressing and interesting issues of modern society - the relationship between religious and scientific thinking. The author emphasized in the article that despite the rapid development of science and technology and significant achievements of scientific thinking, adherents of religious thinking are not only ordinary people, but also some representatives of the intelligentsia. Emphasizing faith as a distinctive feature of religious thinking, the author notes that it is generally characteristic of underdeveloped societies.

The author examined some states of religious thought from a historical point of view and noted that it has always been closely dependent on the worldly interests of man. Abdukhalilzoda K. assessed religious thinking as a confusing and unproductive phenomenon and emphasized that any attempts to find science in religious thinking are illogical.

The author contrasts religious thinking with scientific thinking and notes its distinctive features as a systematic, developing process, verified by experience. In general, the article proves the priority, promise and beneficialness of scientific thinking in relation to religious thinking.

Key words: faith, thinking, religion, science, development, practice, objectivity, systematic.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2023

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 20234

УДК: 34.558

ТАҶРИБАҲОИ РУШДИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР КИШВАРҲОИ СКАНДИНАВИЯ

МАДИМАРОВА Г. [1]

Мафҳуми «туризми экологӣ» барои кишвари мо нисбатан нав аст, ҳарчанд дар кишварҳои ғарбӣ Аврупо, ИМА, Канада, Австралия ва дигарон, ин намуди истироҳат аллакай маъруфияти зиёд пайдо кардааст. Дар айни замон таърифҳои зиёди мафҳуми «туризми экологӣ» мавҷуданд. Иттиҳоди байналмилалии ҳифзи табиат (IUCN) туризми экологӣ ё экотуризмро ҳамчун «туризми масъулият дар нисбати муҳити зист дар минтақаҳои табиии нисбатан осебнадида бо мақсади омӯхтан ва баҳрабардорӣ кардани табиат ва ҷойҳои тамошобоби фарҳангӣ, ки ба ҳифзи табиат мусоидат мекунад", муайян намудааст. Ин навъи сайёҳӣ ба муҳити зист таъсири хубмерасонад, иштироки фаъолонаи иҷтимоию иқтисодии сокинони маҳал ва гирифтани фоидаи онҳоро аз ин фаъолиятро таъмин менамояд. Хазинаи умумиҷаҳонии Табиати вуҳуш (Wildnature) туризми экологиро ҳамчун «. . . туризми дарбаргирандаи саёҳат ба ҷойҳое, ки табиати нисбатан дастнорасро дар бар мегиранд, маънидод кардаст. Он бо мақсади ба даст овардани тасаввурот дар бораи хусусиятҳои табиӣ ва фарҳангӣ-этнографии ин ё он минтақа, ки якпорчагии экосистемаҳо, ҳамчунин шароити иқтисодиеро ба вуҷуд меорад, ки барои ҳифзи табиат ва сарватҳои табиӣ барои аҳолии маҳаллӣ судманд гардад» [10].

Ҳамаи гуфтаҳои дар боло зикршударо ҷамъбаст намуда, мо метавонем якчанд принсипҳои асосии экотуризмро муайян кунем, ки бо онҳо он аз саёҳати муқаррарӣ ба табиат фарқ мекунад:

− объекти туризми экологӣ объекти табиӣ (ландшафт, кӯл, ғор, намудҳои гуногуни ҳайвонот, паррандагон, наботот ва ғайра);

− истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ;

− мавҷуд набудани хавфи таъсири манфӣ ба муҳити зист ё то ҳадди ақал кам кардани ин хавф;

− ҳифзи муҳити иҷтимоию фарҳангии маҳаллӣ (эҳтиром ба анъанаҳои фарҳангӣ ва динии маҳаллӣ);

−таъсири мусбати иқтисодӣ ба минтақаҳое, ки ба объектҳои экотуризм табдил ёфтаанд (таъмини аҳолии маҳаллӣ бо ҷойҳои корӣ, ки дар навбати худ имкон медиҳад, ки объектро дар ҳолати хуб нигоҳ доранд).

Туризми экологӣ на ҳама вақт сайёҳии фаъол ва истироҳат дар шароити камтар мушкил мебошад. Экотурҳо метавонанд хеле бароҳат бошанд ва вазифаи асосӣ ин аст, ки ба муҳити зист зарар нарасонанд. Ҳамин тариқ, экотуристҳо на танҳо гурӯҳҳои муташаккили одамоне мебошанд, бо мақсади омӯхтан ва фаҳмидани табиат муттаҳид шудаанд, ки тамаддуни муосир дастнорасанд, балки ҳомиёни хеле фаъоли табиат низ мебошанд. Ба турҳои экологӣ чун қоида дидан ба минтакахои махсус мухофизатшаванда (захираҳои табиӣ, боғҳои миллӣ, мамнуъгоҳҳо), шиносой бо ёдгорихои нодири табиат (ғорҳо, шаршараҳо, манзараҳои дилписанд ва ғайра) ва намудҳои нодири ҳайвонот ва наботот дохил мешаванд.

Дар кишвари мо, сарфи назар аз таваҷҷуҳи зиёди аҳолӣ ба ин намуди сайёҳӣ ва имкониятҳои васеи рушди ин самт, туризми экологӣ суст инкишоф ёфтааст. Аз намудҳои гуногуни туризми экологӣ дар Тоҷикистон танҳо туризми илмӣ ва туризми истироҳатӣ инкишоф ёфтааст. Аммо онҳо низ хусусияти шахшуда доранд ва аз ҷониби сохторҳои дахлдори назоратӣ амалан назорат карда намешаванд, ки аксар вақт боиси вайрон шудани якпорчагии экосистема ва ҳатто аз даст рафтани онҳо мегардад.

Ба сифати намунаи дараҷаи олии ташкили туризми экологӣ мо давлатҳои Скандинавияро муфассал дида мебароем. Табиат, иқлим ва инфрасохтори пешрафтаи нақлиётии кишварҳои Скандинавия, аз ҷумла Норвегия, Шветсия ва Дания барои рушди сайёҳии экологӣ имкониятҳои калон фароҳам меорад. Нисфи ҳудуди ин кишварҳоро мамнуъгоҳҳо ва боғҳои миллӣ ишғол кардаанд, ки на танҳо мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, балки баъзе созмонҳои машҳури экологии ҷаҳон низ зери ҳифзи боэътимод қарор доранд. Аҳолии маҳаллӣ низ дар фароҳам овардани шароити бароҳат барои истироҳати сайёҳони хориҷӣ, фароҳам овардани имконоти гуногуни фароғат барои ҳар як сайёҳи серталаб низ фаъолона иштирок мекунанд. Боғҳои зебои миллӣ бодиққат ҳифз карда мешаванд ва ба меҳмонон имкон медиҳанд, ки дар

[1] **Адрес для корреспонденции:** Мадимарова Гулҳаё ведущий сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы. E-mail: gulhayom9@gmail. com Тел: 905123535

хатсайртҳои ҷолибу хотирмон сайр кунанд. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки аксари боғҳои миллӣ дар кишварҳо Скандинавия на танҳо пурра аз ҳисоби сайёҳии экологӣ маблағгузорӣ карда мешаванд, балки бо мақсади истифодаи танзим ва ҳифзи объектҳои нодири табии таъсис дода шудаанд.

Барои рушди туризми экологӣ дар ин кишвар раҳҳои гуногуне корбурд шудааст. Аз ҷумла барои ҷалби бештари одамон ба ин навъи сайёҳӣ, кишварҳои Скандинавия талаботи зеринроба таври зарурӣ амалӣ кардаанд, то шароити ҷойдошта ҷавобгӯбошанд:

- истифодаи нақлиёти аз ҷиҳати экологӣ тоза - велосипедҳо, қашқҳои мотордор, парапланҳо ва ғайра. ё навъи сӯзишвории аз ҷиҳати экологӣ тоза;

- ташкили таваққуфгоҳҳо, ҳоҷатхонаҳо, барои пухтупаз (аз маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаи маҳаллӣ) дар ҷойҳои махсусҷудошуда;

- партовҳгоҳҳо (партовҳо дар хатсайр намепартоянд, балки ҷамъ карда мешаванд ва баъд аз он ба коркарди махсус мегузаранд);

– ҷалби сайёҳон барои ҳалли проблемаҳои экологии маҳаллӣ (ҷамъоварии партовҳо).

- чидани занбурӯғҳо, буттамеваҳо, гиёҳҳои шифобахш, ҳар гуна сувенирҳои табиӣ танҳо дар маҳалҳои иҷозат додашуда;

–тартиби инфрасохтори пешрафта, маълумоти махсус дар бораи объекти табиӣ (масалан, рӯйхати растаниҳо ва ҳайвоноти нодир бо шарҳҳо ва ғайра. Аксарияти минтақаҳои табиии муҳофизатшавандаи кишварҳои Скандинавия маводи таблиғотӣ ва иттилоотии баландсифат ва имкони ворид шудан ба объектҳои хеле мушаххаси байналмилалӣдоранд;

– комплексҳои таҳиянашудаи хатсайрҳо ва барномаҳо барои категорияҳои гуногуни сайёҳон, яъне. маҳсулоти туристӣ ба стандартҳои байналмилалӣҷавобгӯ;

- таҷриба ва дониши зарурӣ барои ташкили бомуваффақияти фаъолияти сайёҳӣ, махсусан дар соҳаи маркетинг;

- сохторҳои махсусгардонидашуда оид ба мониторинги оқибатҳои туризми экологӣ дар сатҳи минтақавӣ;

–нишондоданимеханизмҳое, ки қисми даромади молиявӣ аз экотуризм ба эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ равона карда шуда, ба ин васила дастгирии иқтисодиёти минтақа, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, афзоиши манфиати худи сокинон ба маҳалҳои зист ва ҳифзи он равона карда шудаст;

- бунёд намудани сохтмони иншооти фароғатӣ - сарпаноҳҳо, кулбаҳо, меҳмонхонаҳо, кемпингҳо ва ғайра. аз материалҳои аз ҷихати экологй тоза ва ба тарзе ки ба муҳити атроф зарар нарасонда онро вайрон накунад.

Дар ҳудуди калонтарин боғҳои миллии Норвегия (Хардангервидда, Йотунхеймен, Брехаймен ва ғайра) хатсайрҳои туристии бисёр гузошта шудаанд, ҳол он ки дараҷаи хизматрасонии сайёҳӣ дар ин ҷо хеле баланд аст. Коргарони боғ ҳолати пайраҳаҳоро назорат мекунанд, сайёҳонро роҳбаладони пуртаҷриба ҳамроҳӣ мекунанд. Дар бисёр ҷойхо кулбаҳо гузошта шудаанд, ки дар онҳо ҳар як сайёҳ бепул шабро рӯз карда метавонад. Шаҳрҳои хурд дар канори боғҳо инчунин инфрасохтори сайёҳӣ доранд [3]. Кӯлҳо ва дарёҳо барои варзиши обӣ шароити хуб фароҳам оварда,лагерҳои сершумор ба сайёҳон имкони истироҳатро пешкаш мекунанд.

Боғи миллии Ёостедалсбрин бо доштани пиряхи калонтарин дар Аврупо машҳур аст. Дар худи маркази боғ кӯҳи Лодарскапа (2083 м) вокеъ аст, ба он таҳти роҳбарии роҳбаладони пуртачриба баромадан мумкин аст, аммо ин тайёрии махсуси ҷисмониро талаб мекунад. Дар ҳудуди боғ Маркази иттилоотӣ кушода шудааст, ки дар он сайёҳон метавонанд экскурсия ташкил карда, инчунин аз Осорхонаи пиряхҳои Норвегия дидан кунанд. Барои сайёҳон, боғи миллии Фемуннсмарк, ки соли 1971 таъсис ёфтааст, ҷои ҷолибтарин ҳисобида мешавад. Манзараи ин боғро пиряхи тӯлонӣ ба вуҷуд оварда, дар замин сангрезаҳо ва чуқуриҳои амиқ боқӣ ва дар ниҳоят ба кӯлҳо табдил ёфтаанд. Боғ мухлисони берунаро ҷалб мекунад, дар ҳама ҷо пайраҳаҳои сайру гашт бо аломатҳои махсус гузошта шудаанд [4]. Дар боғи миллии Скапвен ва Ролтдален, ки ҳанӯз соли 2004 таъсис ёфта буд, барои каикронҳо шароити беҳтарин фароҳам оварда шудааст. Дар зимистон бошад ба сайёҳон таклифи саёҳат бо чанаҳое, ки ба сагҳо баста мешавад, мотосикли дар барф меронданӣ ё лижа пешниҳод мешавад. Танҳо чанде аз ҷойҳои маъмултарин барои истироҳати фаъол ва фароғатӣ дар Норвегияро баррасӣ намуда, мо метавонем ба хулосае омадем, ки табиати бошукӯҳ ва инфрасохтори сайёҳии хеле пешрафтаи ин кишвар барои рушди ин макони дурнамои сайёҳӣ тамоми имкониятҳоро фароҳам меорад. Табиати Норвегия чунон бой аст, ки ба ҳар як сайёҳписанд меояд. Асосан, ин кишварҳо сайёҳонро бештарҷалб мекунад. Хатсайрҳои зиёде мавҷуданд, ки аз ҷангалҳо ва саҳроҳо мегузаранд. Дар аксари мавридҳо, барои чунин сафарҳо омодагии махсуси варзишӣ талаб карда намешавад. Ҳар як шахс метавонад намуди истироҳатеро, ки ба ӯ маъқул аст, интихоб кунад, ба

монандиқаиқронӣ, велосипедронӣ ва аспсаворӣ дар кӯҳҳо, экскурсияҳо ба боғҳои миллӣ ва мамнӯъгоҳҳо, моҳидорӣ, ҷамъоварии занбурӯғ ва буттамева.

Дар ҷазираҳои Вестерален чунин хидматрасонӣ ба монанди тамошои китҳо, делфиҳо ва дигар ҳайвоноти баҳрӣ мавҷуд аст. Дар ин маврид мақсад аз сафар тамошои ҳайвоноти баҳрӣ аст, на сайд ё куштани онҳо. Тирамоҳи соли 2014 Шӯрои сайёҳии Норвегия дар бораи рушди фаъоли экотуризм дар кишвар эълон кард. Имрӯз тақрибан 3000 ширкати сайёҳӣ омодаанд, ки дар Норвегия сафарҳои экологӣ гузаронанд. Дар соли 2013 фоида аз туризми экологӣ 70%-ро ташкил дод. Аксари маконҳои сайёҳии Норвегия дорои сертификатҳои экологӣ дошта, ба «Экотуризм Норвегия» ва «Саёҳати сабз» тааллуқ доранд [5].

Ба Шветсия низ ҳар сол шумораи зиёди экотуристҳо ҷалб карда мешаванд. Кишвар бо кӯлҳои худ машҳур аст, ки дар қаламрави он хеле зиёданд. Дар соҳили онҳо шумо метавонед бисёр хонаҳои хурдро пайдо кунед ва қариб ҳама соҳиби худро доранд. Ҳар як меҳмони кишвар метавонад чунин хонаро иҷора гирад ва аз сайру гаштҳои табиату об то ҳадди имкон лаззат барад. Вилоятҳои Вестманланд ва Вермланд биҳишти воқеӣ барои дӯстдорони моҳидорӣ ва сайёҳӣ мебошанд. Дарёи дарозтарин дар Шветсия Кларелвен аз ҳудуди музофоти Вермланд мегузарад ва ба кули калонтарин дар кишвар Ванерн ҷорӣ мешавад. Дар моҳҳои тобистон шароити обу ҳаво имкон медиҳад, ки на танҳо аз байни ҷангал гузаранд, балки дар дарунаш сайру гашт ҳам кунанд. Яке аз маъмултарин хатсайрҳои сайёҳӣ дар Вермланд ин саёҳат қад-қади гардишҳои сершумори дарёи Кларелвен тавассути қаиқ ё киштӣ мебошад. Лапландияи макони машҳур бобеҳтарин мамнӯъгоҳҳои табиии Шветсия аст ва инчунин дар он ьо як масири сайёҳии 425 км бо номи "подшоҳ" вуҷуд дорад. Ин миллати кӯчак фарҳанги худро азиз медонад ва бо забони худаш сомӣҳарф мезанад. Дар тобистон шумо метавонед Лапландияро бо дучарха, дар зимистон бо лижаронӣ ё чана сайр кунед. Дар территорияи Лапландия меҳмонхонаи машҳури Айс (Ice), ки 200 километр шимолтар аз доираи Арктика вокеъ аст. Аз моҳи декабр то апрел, ҳарорати гуворо дар ҳуҷраҳо боқӣ мемонад танҳо минус 5 дараҷа, сарфи назар аз он, ки дар берун манфии 30 дараҷа гарм шавад. Шветсия дорои боғҳои бузурги миллӣ ки 29 адад бо масоҳати умумии 731,589 гектарро дар бар мегирад, мебошад.

Аввалин боғи миллӣ соли 1909 дар Швеция пайдо шуд ва дар айни замон ҷангалҳои машҳури сузанбарги Швеция мухофизат карда шуданд. Дар байни сайёхон махсусан боғҳои миллии Содеросен, Стеншувуд, Стуре Моссе, Трестиклан, Юре, Тиведен, Хамра, Фулуфжелет, Пиельекайсе машҳуранд. Диққати махсус бақадимтарин боғи миллии Шветсия - Сарек, ки майдони 530 ҳазор гектар аст, дода мешавад. Аммо боғ бо истироҳати бароҳати шабонарӯзӣ муҷаҳҳаз нест ва пайраҳаҳои сангфарш вуҷуд надоранд, он танҳо барои сайёҳони ботаҷриба аст. Сарек бахше аз Лапония аст, минтақае бо манзараҳои гуногун, ки ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО сабт шудааст.

Вазъияти боғҳо аз ҷониби мутахассисони Агентии ҳифзи муҳити зисти Шветсия назорат карда мешавад. Шветсия аввалин шуда дар Аврупо сертификати экологии "Nature's Best" (Табиати беҳтарин)-ро ҷорӣ кард. Он сифати тақрибан 147 турро, ки аз ҷониби 87 оператори сертификатдори сайёҳии кишвар ташкил карда шудаанд, кафолат медиҳад [6].

Ин маънои онро дорад, ки агар сайёҳ бо яке аз беҳтарин туроператорҳои табиат ҳамкорӣ карда бошад, онҳо метавонанд итминон дошта бошанд, ки қоидаҳои қатъии рафтор риоя карда мешаванд ва барои ҳифзи муҳити зист дар минтақаи будубоши худ саҳми худро хоҳанд гузошт. Доираи фаъолиятҳои пешниҳодшуда воқеан бузург аст. Дар солҳои охир, Шветсия як намуди нави хизматрасонии сайёҳии экологӣ "Wwoofing"-ро боз кардааст. Дар ин ҷо эко-фермаҳои маҳаллӣ волонтёронро аз тамоми ҷаҳон даъват мекунанд, то дар ивази хӯрок ва хобгоҳ кор ва сайёҳату истироҳат кунанд. Бархе аз сайёҳон ин навъи сайёҳиро як роҳи хуби гузаронидани истироҳат,инчунин бахравар шудан аз муҳити тозаи экологии Шветсия, ки соҳибони онҳо ихтиёриёнро аз саросари ҷаҳон ҷамъ мекунанд, медонанд. Теъдоди довталабон ба ин навъи туризм мунтазам меафзояд. [8].

Барои меҳмонхонаҳо дар Шветсия, вуҷуд будани сертификате, ки ки риояи меъёрҳои экологӣ кафолат дода шавад, хеле зарур аст. Чунин қоидаҳои қатъӣ аз ҷониби зиёда аз дусаду панҷоҳ меҳмонхонае, ки аломати махсус, ки ифодакунандаи "аз ҷиҳати эколоӣ тоза" қайд карда шудаанд, иҷро мешаванд. Ниҳоят, хариди маҳсулот низ бояд ба таври экологӣ тоза бошад, зеро аломати мазкур бехатарии молро кафолат ва диққат медиҳад [7].

Гӯшаву канори Дания яке аз кишварҳои Скандинавия биҳишти ҳақиқӣ барои сайёҳон мебошанд. Дар он ҷоистироҳат дар тавҳам бо табиат, санглох ҷангалҳо, ки дар ҷазираҳо бо табиати зебову табиӣхуд бой мебошанд, мувофиқанд. Дар ин кишвар низ шумораи зиёди машғулиятҳои сайёҳӣ ташкил карда шуданд. Имрӯз аз ҳама гуна гӯшаҳои дунёба Дания сафар карда, бо велосипед ба соҳилҳои дарёву баҳрҳои наздики кишвар сайру гашт менамоянд. Дӯстдорони саёҳат бо велостопедиҷозатномароҳамчун қоида ба даст меоранд, ки арзиши хеле камро дорадва воридиҷазираҳо мегарданд. Маъсулин агентиҳо ваистироҳатгоҳҳои сайёҳии Дания ба сайёҳон пешниҳодихоначаҳои муваққатӣ дар соҳили баҳр, дарёҳо ё кӯлҳоро мекунанд. Ғайр аз он, сайёҳон барои истифодаи ягон таҷҳизот барои шикор ё моҳидорӣниз иҷоза мегиранд. [9].

Аз иттилоотҳои дастрасшуда маълум мегардад, ки туризми экологӣ дар Скандинавия дар сатҳи баланд рушд кардааст. Ба ин омил табиати зебо, манзараҳои зебо, сатҳи хуби дастгирии давлатӣ бароиҳифзи боғҳои миллӣ ва захираҳои кишвар, ҳавасмандии аҳолии маҳаллӣ барои нигоҳ доштани объектҳои сайёҳӣ мусоидат мекунанд.

Сайёҳии экологӣ дар ҳолати дуруст ва фароҳам овардани шароити мусоид барои қонеъ кардани сайёҳони хориҷӣ ва шаҳрвандони худ, ки гузарондани таътил ё истироҳати худро дар оғӯши табиат бартарӣ медиҳанд. Чунин ҳолатҳо ва истироҳати фаъол имкон медиҳад, ки ҳар сол ба кишварҳои Скандинавия сайёҳони зиёде ба экотурҳои ин манотиқҷалб шаванд. [11].

Дар хотима бояд гӯем, ки мамлакати мо низ бидуни муболиға, имкониятҳои бузург барои рушди туризми экологӣ дорад. Танҳо бо омилҳои дар боло зикршуда, ки ба рушди сайёҳии экологӣ дахолат мекунанд, кишвари мо қодир аст дар инсамти сайёҳӣхеле пешрафт кунад. Бинобар ин, омӯзиши таҷрибаҳои кишварҳои Скандинавия, ки дар айни замон, туризм ё сайёҳии экологӣ дар онҳо самарабахш арзёбӣ мегардад, айни мудаост. Илова бар ин бояд гуфт, ки табиати ин кишварҳо ба табиати кишвари мо аз ҷиҳати боду ҳаво ва доштани куҳҳову дарёҳо хеле наздикӣ дорад. Аз як ҷиҳат ин имкон медиҳад, ки амалӣ намудани таҷрибаҳои пешбурди туризми экологии кишварҳои Скандинавия дар Тоҷикистон осонтар бошад.

Адабиёт:

1. Гусанов А. А. Идоракунии туризми экологӣ дар минтақаҳои шимоли Аврупо: . –М. , 2010. – 176 с.
2. Лосева Е. С. Ташаккули симои сайёҳииминтақа / Е. С. Лосева, Н. В. Мишина, М. Р. Гозалова // Тадқиқоти муосири масъалаҳои иҷтимоӣ. - 2015. - № 3
3. Беҳтарин хатсайрҳои Скандинавия / П. Полуйко, В. Зезюля, Ю. Филиппова, Ю. Капустюк, К. Курских, Н. Смирнова. - М. : Рипол 2013.
4. Норвегия биҳишти экотуристҳост. [Манбаиэлектронӣ]: URL: http://ecovoice. ru/blog/ecotourism/655. html (санаидастрасӣ: 12/13/2014).
5. Туризми экологӣ дар Норвегия фаъолона инкишоф меёбад. [Манбаиэлектронӣ]: URL:http://eco-turizm. net/ekoturizm-v-norvegii-aktivno-razvivaetsya. (санаидастрасӣ: 02/06/2015).
6. Экотуризм дар Шветсия [Манбаи электронӣ]: URL: http://www. visitsweden. com/shveciya/Things-to (санаи дастрасӣ: 03/16/2015).
7. Туризми экологӣ: Шветсия. [Манбаиэлектронӣ]: URL: http://ecologytour. ru/zarub/ (санаидастрасӣ: 04/01/2014).
1. Туризми экологӣ дар Дания. [Манбаи электронӣ]: URL: http://denmarktoday. ru/content/ekologicheskiy-turizm-v-danii (санаидастрасӣ: 12/08/2018).
2. Туризми экологӣ чист? [Манбаи электронӣ]: URL: http://www. extremal. ru/ground/ 1145012735/articles/1152267584. htm (дастрасшуда 02. 02. 2015).
11. Дарки ҷонибҳои манфиатдори сайёҳӣ дар бораи идоракунии боғҳои миллӣ дар Норвегия. Маҷаллаи Туризми устувор-№2, марти 2011, сах. 133-153.
12. Доронкина И. Г. , Малютин Г. В. , Экотуризм дар муҳитиҷомеа. World Applied Sciences Journal. , 30 (Менеҷмент, Иқтисод, ТехнологиявaТуризм), 2014, сах. 35-36.

ТАҶРИБАИ РУШДИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР КИШВАРҲОИ АВРУПОИ ШИМОЛӢ

МАДИМАРОВА Г.

Худи мафҳуми «туризми экологӣ» барои кишвари мо нисбатан нав аст, гарчанде дар Аврупои Ғарбӣ, ИМА, Канада, Австралия ва ғайра ин намуди истироҳат аллакай маъруфияти зиёд пайдо кардааст. Дар ин мақола мафҳуми «туризми экологӣ» муайян карда шуда, хусусиятҳои ин намуди туризм тавсиф ва талаботҳои асосии туризми экологӣ номбар шудаанд. Муаллиф хамчун мисоли дараҷаи олии ташкили туризми экологӣ мамлакатҳои Скандинавияро баррасӣмекунад. Айни замон ин кишварҳо яке аз ҷойҳои машҳуртарини сайёҳони экологӣ мебошанд. Кишварҳои Скандинавия, аз ҷумла Норвегия, Шветсия ва Дания барои рушди сайёҳии экологӣ имкониятҳои калон фароҳам меоранд. Ба ин табиати боҳашамат, манзараҳои зебо, сатҳи хуби дастгирӣ ва ҳифзи боғҳои миллӣ ва мамнӯъгоҳҳо, таваҷҷӯҳи аҳолии маҳаллӣ барои дар ҳолати хуб нигоҳ доштани иншооти сайёҳии экологӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои истироҳати сайёҳони хориҷӣ ва ҳамчунин шаҳрвандони худ, ки рӯзҳои истироҳатро дар огуши табиат гузарон мехоҳанд, мусоидат мекунад. Роҳҳои зиёд ҳам барои истироҳати ҳаррӯза ва ҳам истироҳати муваққатӣ вуҷуд доранд, ки ба кишварҳои Скандинавия имкон медиҳанд, ҳар сол сайёҳону экотуристҳои зиёдро ҷалб кунанд.

Калидвожаҳо: сайёҳииэкологӣ, боғи миллӣ, мамнӯъгоҳҳо, кишварҳои Скандинавия, истироҳатгоҳ, хатсайр.

ОПЫТ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА В СТРАНАХ СЕВЕРНОЙ ЕВРОПЫ

МАДИМАРОВА Г.

Само понятие «экологический туризм» для нашей страны относительно новое, хотя в странах Северной Европы (Скандинавии), США, Канаде, Австралии и других такой вид отдыха уже завоевал большую популярность. В данной статье дается определение понятию «экологический туризм», рассказывается об особенностях этого вида туризма, перечисляются основные требования к экотурам. В качестве примера высочайшего уровня организации экологического туризма авторы подробно рассматривают страны Скандинавии. В настоящее время это одно из самых популярных направлений для экотуристов. Страны Скандинавии, в частности Норвегия, Швеция и Дания, предоставляют большие возможности для развития экологического туризма. Этому способствует великолепная природа, живописные ландшафты, хороший уровень государственной поддержки и охраны национальных парков и заповедников, заинтересованность местного населения в поддержании объектов экологического туризма в надлежащем состоянии и создании комфортных условий для отдыха, как иностранных туристов, так и собственных граждан, которые предпочли провести свой отпуск или выходные на лоне природы. Здесь есть решения и для активного, и для спокойного отдыха, что позволяет странам Скандинавии с каждым годом привлекать к себе все больше и больше экотуристов.

Ключевые слова: экотуризм, экотур, заповедники, Скандинавские страны, курорт, маршрут, национальный парк.

DEVELOPMENT EXPERIENCE ECOTOURISM IN THE NORTHERN EUROPE COUNTRIES

MADAMIROVA G.

The very concept of "ecotourism" for our country is a relatively new, but in Western Europe (Scandinavian), USA, Canada, Australia and other countries such kind of rest has already gained a lot of popularity. This article defines the concept of "ecotourism", describes the peculiarities of this type of tourism, and lists the main requirements for eco-tours. The authors consider in detail the Nordic countries as an example of the highest level of eco-tourism organizing. Currently, it is one of the most popular destinations for eco-tourists. The Nordic countries, namely Norway, Sweden and Denmark, provide great opportunities for the ecotourism development. It is promoted by the magnificent nature, picturesque landscapes, good level of state support and protection of national parks and reserves, the interest of the local population in maintaining the ecotourism facilities in proper state and creation of comfortable conditions for recreation of foreign and domestic tourists, who prefer to spend their holidays or a weekend surrounded by nature. There are solutions for active rest and relaxing vacation, which allows the Nordic countries to attract more and more eco-tourists year by year.

Keywords: ecotourism, eco-tour, nature reserves, Scandinavian countries, resort, route, national park.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 325 (789. 8)

ОИД БА МАСЪАЛАИ МОҲИЯТ ВА МАХСУСИЯТИ ЗУҲУРЁБИИ СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ МУҲОҶИРАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

МАҲМАДБЕКЗОДА М. Ш. [1]

Дар ҷаҳони муосир, бешубҳа, равандҳои муҳоҷират бо вусъатёбии ҷаҳонишавӣ, ки нақши давлатро дар ин самт ба таври қобили мулоҳиза таҳаввул ва тағйир медиҳад, фаъолноканд ва ин аҳамияти онҳоро аз нуқтаи назари ташаккули сиёсати муҳоҷират нишон медиҳад. Албатта, чунин тағйироти бесобиқа кишварҳоро водор менамояд, ки бо дарназардошти вазъи кунунӣ, мушкилот ва тамоюли умумии тағйирот дар ин самт, сиёсати давлатии муҳоҷирати худро такмил ва тағйир диҳанд. Аз нигоҳи сиёсӣ нодида гирифтани ин равандҳои объективӣ ва нотавонии давлат дар ташаккул ва татбиқи сиёсати самарабахши миллии муҳоҷират бо истифода аз таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, на танҳо эътибори байналмилалии кишварро коҳиш медиҳад, балки боиси коҳишёбии обрӯю эътибори байналмилалии давлат, инчунин боиси таназзул ва шакливазкунии ҷомеа мегардад. Маҳз чунин давлатҳо аз бисьёр ҷиҳат ба ҷараёни ичрои уҳдадориҳои қабулнамудаи байналмилалӣ халал ворид месозанд ва дучори мушкилоти бесобиқаи сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ мегарданд.

Маълум аст, ки муҳоҷират ба ҳудуди муайян ва минтақаҳои сарҳадии як давлат таъсир мерасонад, аз ин рӯ, баррасӣ намудани он аз нуктаи сиёсатҳое, ки ба танзими равандҳои муҳоҷират ва ташкили ниҳодҳои муайян нигаронида шудаанд, зарур аст. Имрӯз масъалаи сиёсати муҳоҷират дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, чун дар оғози давраи ба даст овардани истиқлолияти сиёсӣ, аҳамияти раднопазири худро гум намекунад. Ба ақидаи Г. М. Каппасова, чун анъана «таҳти чунин сиёсат коршиносон корҳои давлатию ҷамъиятиро дар назар доранд, ки бо муносибатҳои байни давлатҳо, ҷомеаҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ғайра алоқаманд ҳастанд» [5].

Гузашта аз ин, падидаи мазкур ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати давлатӣ дар маҷмӯъ бо дарки моҳияти давлат, ки мазмуни сиёсии муносибатҳоро дар низоми равандҳои муҳоҷирати байни давлатҳои гуногун муайян мекунад, зич алоқаманд аст. Дар низоми сиёсии муосир маҳз давлат барои ташкил, роҳнамоӣ ва назорати равандҳои муҳоҷират дар кишвар ӯҳдадор аст. Дар баробари ин, таҳкурсии асосии давлат мутамарказии ҳокимият, инчунин захираҳои моддию маънавӣ дар дасти он мебошад, ки ба таъмини идоракунӣ ва танзими доимии муносибатҳои ҷамъиятии одамон мусоидат менамоянд [5].

Тавре ки муҳаққиқи дигари муосири рус В. А. Волох тасдиқ мекунад, сиёсати муҳоҷират «дар шакли низоми воситаҳо дар сатҳи идоракунии онҳо мебошад, ки зимни истифодабарии онҳо давлат ва дигар ниҳодҳои ҷамъиятӣ ба мақсадҳои ба марҳалаи мушаххаси инкишофи чамъият мувофиқ ноил мегарданд» [3]. Аммо, то даврахои наздик, дар чаҳорчӯбаи муносибати шахшуда бисёр муҳаққиқон сиёсати муҳоҷиратро яке аз ҷузъҳои таркибии сиёсати демографии давлат меҳисобиданд. Ба ин нигоҳ накарда, аҳамият ва мубрамии ин мушкилот сиёсатмадорон ва мутахассисонро водор кардааст, ки ба масъалаи муҳоҷират на фақат ҳамчун ба як омили муҳим дар рушди иҷтимоиву иқтисодӣ, балки ҳамчун омили рушди сиёсии кишварҳо низ нигаранд. Маҳз дарки моҳияти сиёсии муҳоҷират ва равандҳои муҳоҷират ба он оварда расонид, ки мафҳуми «сиёсати муҳоҷират» дар низоми сиёсии муосир бо дарки моҳият ва вазифаҳои давлат робитаи зич пайдо кардааст. Ин бештар хусусияти сиёсии муносибатҳоро дар низоми равандҳои муҳоҷират дар сатҳи ҷаҳонӣ ва минтақавӣ ошкор ва муайян намуд.

Тавре пештар қайд гардид, давлат ҳамчун як ниҳоди иҷтимоӣ на фақат дар таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи муҳоҷират иштирок менамояд, балки барои таҳия ва татбиқи самараноки сиёсати муҳоҷират низ ӯҳдадор мебошад. Дар доираи чунин сиёсат, идоракунии равандҳои муҳоҷират маҷмӯи амалҳои мушаххас мебошад, ки бо зарурати ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои муҳоҷирон, шароити бехатарии онҳо, муайян кардани самтҳо ва ҳаҷми муносиби муҳоҷират, ташаккули ҳайати муҳоҷирон, ташаккули муносибатҳои муҳоҷирати аҳолӣ, инчунин иҷтимоишавӣ ва мутобиқшавии онҳо ба миён омадааст. Зиёда аз ин, идоракунии муҳоҷират ҳамчун қисми ҷудонашавандаи сиёсати давлатӣ, системаи муайянеро ифода

[1] **Адрес для корреспонденции:** Махмадбекзода Мойншо Шодмон, кандидат политических наук, директор Государственного института труда, миграции и занятости населения; телефон: (+992 37) 239-18-38, (+992) 907 83 96 45; Электронная почта: nii-truma@mail. ru.

мекунад ва маҷмӯи тадбирҳоеро дар бар мегирад, ки ба ҳавасмандгардонӣ ё маҳдуд кардани ҳаракати ҷойивазкунандаи шаҳрвандони кишвар дар самтҳое, ки ба талаботи ҷорӣ ва стратегии давлат, инчунин ба шароиту талаботи воқеии тараққиёти мусбати иҷтимоию иқтисодии мамлакат дар раванди мураккабу зиддиятноки ҷаҳонишавӣ мувофиқанд, нигаронида шудаанд.

Азбаски муҳоҷирати аҳолӣ бо ҳадафҳои сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии стратегияи давлатӣ алоқаманд аст, ҳадафи он бояд ба вазифаҳои умумии иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ тобеъ ва вобаста бошад. Масалан, тавре ки таҳлили интиқодии «Консепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Федератсияи Россия» нишон медиҳад, дар ин ҳолат вазифаи асосии иҷтимоии давлат аз он иборат аст, ки шароити мусоидро барои ташаккул ва рушди кадрҳои миллӣ, таъмини иқтисодиёти мамлакат бо захираҳои меҳнатӣ ва ғайраро фароҳам оварад. Илова бар ин, ташаккули раванди афзоиши аҳолии доимӣ, баланд бардоштани фаъолияти муҳоҷиратии сокинони бумӣ, ҷилавгирӣ аз вуруди муҳоҷирон, бо кор таъмин намудан дар объектҳо, лоиҳаҳо ва ҳудудҳое, ки барои рушди кишвар аз нигоҳи стратегӣ аҳамият доранд, ба эътидол овардани шумораи аҳолӣ дар қаламрави мушаххас, ҷалби муҳоҷирон барои иқомати муваққатӣ ва ғайра, ҳадафҳои сиёсати муҳоҷират буда метавонанд [8].

Бо чунин тарзи масъалагузорӣ, давлат, албатта, ҳамчун «ниҳоди асосии таҳти таъсири равандҳои муҳоҷиратбуда, субъекти сиёсати муҳоҷират маҳсуб меёбад». Он вазифаҳои ҳокимиятиро бачо меорад, ягонагӣ ва якпорчагӣ, ӯҳдадорияти умумӣ ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон, қонуният ва тартиботро дар истифодаи идоракунии давлатӣ таъмин менамояд [6].

Равшан аст, ки муҳоҷират ба равандҳои сиёсӣ таъсири муассир расонида, давлатро водор месозад, ки тамоми низоми сиёсати иҷтимоию иқтисодиро, ки ба ҳифзи ҳуқуқи муҳоҷирон нигаронида шудааст, барои таъмини якпорчагии ҷомеа ва рушди минбаъдаи худи давлат ба танзим дарорад.

Аз ин бармеояд, ки хусусияти умумидавлатии масъалаи муҳоҷират, ба ақидаи одилонаи Г. Каппасова, бо ин ё он тарз бо афзоиши таъсири равандҳои муҳоҷират «ба сохтори иҷтимоию сиёсии давлат, ҳувияти миллии он, низоми муносибатҳои дохилидавлатӣ, фарҳанги сиёсӣ алоқаманд аст ва хусусияти неруи инсониро ҳамчун захираи асосии мавҷудияти давлат муайян мекунад» [5]. Зиёда аз ин, аз мавқеи равиши вазъӣ - сиёсӣ ба ҷанбаи сиёсии муҳоҷират, муҳоҷирон «ҳамчун субъектҳои нақшофари сиёсӣ ба назар мерасанд, ки бевосита дар ҳаёти сиёсии давлатҳои алоҳида иштирок намуда, субъектҳои ҳамкории сиёсии байни нақшофарон дар давлатҳои интиқолдиҳанда ва қабулкунандаи муҳоҷирон мегарданд» [5].

Тавре ки таҷрибаи ИМА, Туркия, Шветсия, Финландия, Кореяи Ҷанубӣ ва дигар давлатҳо нишон медиҳад, давлатҳое, ки ин шароитҳои объективиро дар равандҳои муҳоҷират ба назар мегиранд, метавонанд ба вазъи устувори на танҳо ҷараёни муҳоҷират, балки рушди устувори иқтисодиёт ва ҳаёти иҷтимоии мамлакат ноил гарданд. Гузашта аз ин, «воридкунии ин гуна субъектҳо ба низоми ҷамъиятии кишвари мизбон, ба ҳаёти сиёсии кишвари интиқолдиҳанда мустақиман таъсир мерасонад» [3]. Гузашта аз ин, шаклҳои ҷалбсозии «диаспораҳо ва гурӯҳҳои муҳоҷирон ба ҳаёти сиёсӣ, гуногунрангии зиёди хос дошта, фаъолияти сиёсии онҳо ҳам ба кишвари қабулкунанда ва ҳам ба кишвари интиқолдиҳанда нигаронида шудааст» [3].

Ҳамин тариқ, асосҳои назариявӣ ва самтҳои амалии сиёсати муҳоҷирати бисёр давлатҳои муосир, махсусан равандҳои муҳоҷират дар маҷмӯъ нишон медиҳанд, ки сиёсати муҳоҷират ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати давлатӣ як раванди мураккаби бисёрзинавии сиёсӣ дар сатҳи давлатӣ буда, дорои хусусияти ниҳодӣ, ҷанбаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ мебошад. Дар робита бо ин, метавон хулоса кард, ки раванди сиёсии муҳоҷират қариб дар тамоми кишварҳои ҷаҳон, ки ба ин раванд ҷалб шудаанд, аз таъсири мутақобилаи тағйирёбандаи омилҳои зерин иборат аст: аз ҷониби ҷомеаи шаҳрвандӣ - муҳоҷирон ва ҷамъиятҳои онҳо, диаспораҳо, созмонҳое, ки ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои муҳоҷирон машғуланд, аз ҷониби давлат – мақомоти қонунгузорӣ, иҷроиявӣ ва судӣ.

Ҷоизи таъкид ҳаст, ки идоракунии муҳоҷират дар Тоҷикистони муосир низ як раванди ниҳоят мураккаб буда, иштирокчиёни зиёдеро дар сатҳҳо ва ниҳодҳои иҷтимоӣ фарогир мебошад. Яке аз вижагиҳои сиёсати муҳоҷирати кишвар омезиши ду навъи танзими ҷараёни муҳоҷират ҳаст: аввалан, миллӣ; сониян, фаромиллӣ, ки як навъ нусхабардории сиёсати муҳоҷирати кишварҳое мебошад, ки ба ИДМ ва қисман ба Иттиҳоди Аврупо дохил мешаванд. Ташаккулёбии заминаи меъёрию ҳуқуқии фаромиллӣ дар Тоҷикистон пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ оғоз ёфт, ки барои он дар тӯли беш аз ҳафтод сол, аз як тараф, дурмонӣ аз равандҳои муҳоҷирати ҷаҳонӣ ва аз ҷониби дигар, муҳоҷирати дохилӣ аҳамияти ниҳоят калон дошт, ки омилҳои асосии он шаҳришавӣ ва фарқиятҳои назарраси рушди минтақавӣ буданд. Марҳалаи фурӯпошии ин кишвари азим ва шомил шудани Тоҷикистон дар қатори дигар ҷумҳуриҳои пасошӯравӣ ба ИДМ ва ба низоми ҳаракати озоди шаҳрвандони Иттиҳод, эҷоди як қатор созишномаҳо, дастурҳо ва санадҳои ҳуқуқии дуҷонибаи ИДМ-ро тақозо мекард, ки онҳо асосан ба кӯмак расонидан ба гурезаҳо, ҷалби қувваи корӣ кадрҳои зеҳнӣ ва соҳибихтисос алоқаманд мебошанд.

Дар доираи Иттиҳоди нави пасошӯравӣ аввалин созишномаҳои дуҷониба ва бисёрҷонибаи байни ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ нақши мусбӣ бозида, холигии ҳуқуқӣ ва сиёсии байни давлатҳои нави мустақилро дар самти ҳаракати шаҳрвандон аз ҳудуди ҷумҳурӣ то андозае пур карданд.

Дар навбати аввал, чунин созишнома дар соҳаи амнияти дастаҷамъӣ, кӯмак ба гурезагон ва муҳоҷирони иҷборӣ аз минтақаҳои муноқиша, меҳнат ва ҳифзи иҷтимоӣ 9 октябри соли 1992 дар Бишкек байни Тоҷикистон, Арманистон, Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Россия ва Узбекистон ба имзо расида буд. Бо далели маҳдудиятҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, ин санад танҳо "Қарор дар бораи барномаи байнидавлатии кӯмак ба аҳолии минтақаҳои аз даргириҳои мусаллаҳона осебдида, кӯчонидагон ва гурезагон" [9] номида шуд. Аммо дар маҷмӯъ, он барои расонидани аввалин кӯмаки зарурӣ ба гурезагон нигаронида шуда буд. Ҳамсони чунин санад моҳи сентябри соли 1993 дар Маскав миёни Тоҷикистон, Русия, Молдова, Украина, Белорус, Қазоқистон, Туркманистон ва Қирғизистон низ ба имзо расида буд.

Қайд мекунем, ки дар фарқият бо кишварҳои аврупоӣ, сиёсати умумии муҳоҷират дар сатҳи ИДМ ҳанӯз то ба охир ташаккул наёфта буд ва хусусияти парокандагӣ ва машваратӣ дошт. Тафовутҳое, ки дар сиёсати муҳоҷирати ин кишварҳо вуҷуд доштанд, пеш аз ҳама ба вижагиҳои ҳамгироии муҳоҷирон дар ҷумҳуриҳои алоҳида, нигоҳ доштани ҳувияти миллӣ, набудани ваҳдати воқеӣ, "гулгулшукуфӣ"-и миллатгароӣ, маҳалгароӣ, режимҳои тоталитарӣ, ҷойгиронӣ ва ғайра алоқаманд буданд, ки ба ҳамкории мутақобила ва принсипҳои адолат, ҳамбастагӣ, демократияи либералӣ, ҳуқуқи мусбат, таҳаммулпазирӣ ва арзишҳои умумибашарӣ таъсири манфӣ расониданд.

Гарчанде ки дар сатҳи декларативӣ ва «тақлид ба принсипҳои демократия» бошад ҳам, дар соҳаи муҳоҷират барои ба вуҷуд овардани вазъи муайяни мутамаддин ва ҳуқуқӣ, ки ҳадди ақал ба ҳалли мушкилоти соҳаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фазоӣ ва демографии давлат мусоидат менамуд, кӯшишҳо карда шуданд. Илова бар ин, имкони баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолии онҳо, таъмини амнияти давлатҳо, ҳифзи бозорҳои миллии меҳнат, дастгирии сулҳу ваҳдати байни миллатҳо ва минтақавӣ ба миён омад [10].

Барои кишварҳои мизбони Иттиҳод, аз қабили Федератсияи Русия, Беларус ва Қазоқистон, "сиёсати муҳоҷират" танҳо "василаи ёрирасон барои ҳалли мушкилоти демографӣ ва мушкилоти иқтисодии марбути он" маҳсуб меёфт. Вай то андозае ба ташкили режими «маҷбурӣ» барои ихтиёран ба ин мамлакатҳо кӯчондани шахсоне нигаронида шуда буд, ки онҳо ба низоми равобити мусбии иҷтимоӣ ба таври табиӣ ҳамроҳ шуда, аъзои ҷамъияти онҳо шуда метавонистанд [11].

Афзалияти асосӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта бар асари сактаи иқтисодиёт ва офати башардӯстона, сиёсати иқтисодӣ буд, аз ин рӯ, яке аз ҷузъҳои асосии ҳамкориҳои иқтисодии кишварҳои ИДМ соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ ва муҳоҷирати меҳнатӣ маҳсуб ёфт. Дар ин замина миёни ин кишварҳо як қатор созишномаҳо ба имзо расонида шуданд, аз ҷумла, Созишнома дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатӣ ва ҳифзи иҷтимоии муҳоҷирон ба имзо расид, ки монанди санадҳои ҳуқуқие, ки дар давраи таназзули ҳадди аксари иқтисодӣ қабул шуда буданд, дар таркиббандӣ ва ташаккули сиёсати давлатии муҳоҷират нақши калон бозид [6].

Ин ва дигар ҳуҷҷатҳои қабулшудаи ба принсипҳои истифодаи бартарияти муҳоҷират асосёфта, барои ташаккули минбаъдаи сиёсати давлатии муҳоҷират бесамар буданд: онҳо ситезаҳои навро ба инобат намегирифтанд ва дар байни онҳо ҳамбастагии уфуқӣ байни кишварҳо дар соҳаи сиёсати муҳоҷират мавҷуд набуд. Набудани сиёсати оқилона ва муассир ба бӯҳрони муҳоҷират оварда расонд ва он нишон дод, ки як қатор масоили соҳаи муҳоҷиратро дар сатҳи миллӣ ҳаллу фасл намудан мушкил аст, онҳо саъю кӯшиши муштараки ҳамаи давлатҳо, истифодаи тамоми механизмҳо, дар навбати аввал механизми сиёсиро барои рафъи оқибатҳои бӯҳрон ва таҳияи сиёсати ҳамаҷонибаи муҳоҷират талаб мекунанд [7].

Барои ноил шудан ба ин ҳадаф иродаи сиёсӣ лозим буд, ки механизмҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва дигар механизмҳои танзим ва таъмини кӯчонидани ихтиёрии шахсон ба қаламрави кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил барои иқомати доимӣ, инчунин шахсонеро, ки хоҳиши рушди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, касбӣ, илмӣ ва дигар самтҳоро доранд, такмил дода шаванд ва онҳо тавассути қобилиятнокии худ бо фаъолияти меҳнатӣ, донишҳо ва салоҳиятнокӣ ба рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мамлакати мизбон мусоидат намоянд.

Илова бар ин, зарур буд, ки барои мутобиқ шудан ба шароити сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ ва дигар шароити зисти шаҳрвандони хориҷие, ки дар ҳудуди ИДМ зимни мутобиқшавӣ душворӣ мекашанд, бо назардошти хусусиятҳои фарҳангӣ ва тарзи зиндагии муқаррарии онҳо, инчунин омилҳои дигар шароит фароҳам оварда шавад.

Инчунин, зарурият вуҷуд дошт, ки барои инкишофи илм, маълумоти касбӣ, баланд бардоштани сатҳи тайёр намудани кадрҳои илмӣ ва мутахассисон реҷаи мусоиди ҷойивазкунии таълимгирон, кормандони илмӣ ва омӯзгорӣ ба вуҷуд оварда шавад. Маълум гардид, ки барои тағйир ва такмил додани санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулшуда зарур аст:

1) рушди минбаъдаи механизму воситаҳои пешгирӣ, огоҳӣ, ошкор ва рафъи вайронкуниҳои қонунгузории муҳоҷират;

2) дар асоси принципу меъёрҳои аз тарафи умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузории кишвар расонидани кӯмак ба шахсоне, ки дар қаламрави он ҳимоя мехоҳанд;

3) баланд бардоштани самаранокии тадбирҳои танзими теъдоди муҳоҷирон дар асоси вазъи воқеии бозори меҳнати кишварҳои қабулкунанда;

4) такмили заминаи ҳуқуқии мубориза бар зидди муҳоҷирати ғайриқонунӣ, аз ҷумла танзими ҷавобгарии шахсон барои вайрон кардани қонунгузории муҳоҷират;

5) баланд бардоштани самаранокии пешгирикунанда, иттилоотӣ ва

корҳои фаҳмондадиҳӣ бо муҳоҷирон, бо мақсади пешгирии вайронкунии қонунгузории муҳоҷирати кишвари қабулкунанда ва ғ.

Ҳамин тариқ, равандҳои муҳоҷират нишон доданд, ки зарурати қабули сиёсати муҳоҷират дар сатҳи ИДМ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон фаро расидааст ва он метавонад устувор ва самаранок гардад, агар он ба меъёрҳои ҳуқуқӣ асос ёфта, ба қувваи қонун тақя кунад. Аммо як унсури муҳими дигаре ҳаст, ки ин интизоми иҷро аст. Ҳатто санади меъёрии ҳуқуқии мукаммал кор карда баромадашуда ҳам дар сурати сари вақт ва босифат иҷро нагардидани он, як варақи бефоида шуда мемонад. Мақомоти дахлдори давлатии ҷумҳурӣ бо дарки ин талаботҳо қонунгузории миллӣ дар соҳаи муҳоҷиратро таҳия намуда, ҳамзамон кӯшиш намуданд, ки барои татбиқи сиёсати давлатии муҳоҷират кадрҳои каму беш соҳибихтисос омода намоянд [7].

Аммо беш аз сӣ сол ҳаст, ки ягонагии мавқеъҳои давлатҳои аъзои ИДМ оид ба масъалаҳои мубрами ҳамкорӣ дар соҳаи муҳоҷират (масалан, оид ба масъалаҳои андешидани чораҳои муштараки самарабахши мубориза бо муҳоҷирати ғайриқонунӣ, ремиссия, дар бораи тақсимоти ӯҳдадориҳо дар байни давлатҳои истиқомати доимии муҳоҷирон ва давлатҳои қабулкунандаи онҳо дар соҳаи фарогирии онҳо ба омодагии касбӣ ва забонии муҳоҷирони меҳнатии эҳтимолӣ ва ғайра) вуҷуд надорад. На ҳамаи давлатҳо-аъзои ИДМ зарурати ҳамоҳангсозии қонунгузории миллӣ дар соҳаи муҳоҷират ва ҳамроҳ шудан ба шартномаҳои умумиҷаҳонии байналмилалӣ дар ин соҳаро дарк намудаанд. Масалан, ҳатто барои таҳияи ақаллан як лоиҳаи Консепсияи сиёсати муҳоҷирати кишварҳои ИДМ талош накардаанд. Чунин ба назар мерасад, ки дар марҳалаи ҳозира ин роҳи хоса дорои иқтидори мусбати эҷоди консепсияи ягонаи муҳоҷират дар оянда мебошад, ки метавонад принсипҳои ҷаҳонии ҳамкориро муайян ва амалӣ созад. Гузашта аз ин, онҳо натавонистанд тамоми мафҳумҳои истифодашударо бо санади бунёдии соҳаи танзими муҳоҷирати меҳнатӣ – Конвенсияи байналмилалии СММ оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзоёни оилаҳои онҳо аз соли 1990 ҳамоҳанг созанд [7].

Тағйирёбии мақоми геополитикии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ворид шудани он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ бо он алоқаманд аст, ки соли 1992 ба узвияти Созмони Милали Муттаҳид пазируфта шуда, санадҳои ба мисли «Конвенсияи байналмилалӣ оид ба барҳам додани ҳама шаклҳои таъбизи нажодӣ», «Конвенсияи зидди шиканҷа ва дигар муносибат ва ҷазои бераҳмона, ғайриинсонӣ ё таҳқиркунандаи шаъну шараф», Конвенсияи СММ «Дар бораи мақоми гурезаҳо» соли 1951 ва Протоколи соли 1967 ва ғайраро ба тасвиб расонид. Ғайр аз ин, аз соли 1993 то соли 2023 Тоҷикистон асосан Конвенсияҳои Созмони Байналмилалии Меҳнат (СБМ) ва Созмони Байналмилалии Муҳоҷират (СБМ)-ро ба тасвиб расонидааст. Чунин санади муҳим ба монанди "Конвенсияи байналмилалӣ дар бораи ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо", инчунин зиёда аз 25 барномаи созишномаҳои дутарафа ва бисёртарафа дар радифи онҳо қарор доранд [7].

Яке аз санадҳои асосии қонунгузорӣ барои таҳияи сиёсати давлатӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират» (2001), инчунин Стратегияи миллии муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони кишвар дар хориҷи кишвар барои солҳои 2011-2015 ба ҳисоб мерафт.

Умуман, сиёсати давлатии муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини амнияти миллии қисмҳои таркибии он; таҳия ва татбиқи сиёсати ҳамоҳангшуда ва чораҳои муштарак оид ба муқовимат ба ҷалби муҳоҷирон ба амалҳои ҷиноятӣ; ҳамоҳангсозии қонунгузории миллӣ дар соҳаи мубориза бар зидди муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва ғайраро ифода мекунад.

Танзими ҳуқуқии бозори меҳнати қувваи кории хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар як қатор шартномаҳои байналмилалии дуҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҳукуматҳои Федератсияи Россия (аз 16 октябри 2004), Ҷумҳурии Қазоқистон (аз 16 октябри 2004) 4 майи 2006), Ҷумҳурии Қирғизистон (аз 3 декабри 2004) ва Ҷумҳурии Тоҷикистон (5 марти 2008) ва ғайра пешбинӣ шудааст.

Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Федератсияи Русия дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 16 октябри 2004) вуҷуд дорад. Тибқи Созишномаи байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Русия дар бораи тартиби будубоши

шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қаламрави Федератсияи Русия, ки аз 8 феврали соли 2013 эътибор пайдо кардааст, дар банди 1 моддаи 1 омадааст: «Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки муваққатан дар қаламрави Федератсияи Русия қарор доранд, аз ӯҳдадории ба қайд гирифтан дар маҳалли будубош дар мақомоти салоҳиятдори Федератсияи Русия дар давоми 15 рӯз озоданд» [10].

Асоснокии ин сиёсат пеш аз ҳама, дар зарурати паст кардани шиддати иҷтимоӣ, ки дар натиҷаи набудани шуғл барои қисми аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъоли аҳолӣ, инчунин аз сабаби мавҷуд набудани манбаъҳои ҳуқуқии афзоиши даромад ва шароити воқеии иқтисодӣ ба миён омадааст, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ аз ҳисоби бо кор таъмин намудан дар дохили ҷумҳурӣ, ба хориҷа баровардани қувваи корӣ ва дигар омилҳои муҳим мебошад [1].

Зарурати қабул ва татбиқи сиёсати давлатӣ оид ба муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ дар ин марҳалаи рушди ҷумҳурӣ аз он бармеояд, ки давлат тавассути амалӣ намудани сиёсати илман асоснок дар ин самт, ба равандҳои муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ ба таври кофӣ фаъолона таъсир мерасонад. Зеро сиёсати давлатӣ асоснок кардани ҳадафҳои асосӣ, вазифаҳои имрӯза ва ояндаро бо назардошти анъана, расму оин, хусусиятҳои миллию таърихии аҳолии Тоҷикистон пешбинӣ менамояд.

Тавре қайд гардид, ҳадафи асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ ба ҳифзи иҷтимоию ҳуқуқии шаҳрвандони кишвар, ки дар хориҷи кишвар муваққатан кор мекунанд, танзими ҷараёни муҳоҷират, пешгирии муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва муқаррар намудани волоияти қонун дар раванди муҳоҷират ва ғайра равона карда шудааст. Он, инчунин ҳадафҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, стратегии давлат, мазмун ва роҳҳои татбиқи сиёсати муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ, ҳавасмандкунӣ ва эҷоди низоми ҳавасмандгардонии қувваи корӣ барои тамаркуз ба шуғли хориҷӣ, механизми ҳимояи ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодии муҳоҷирони меҳнатӣ дар хориҷа ва пас аз бозгашт ба ватанро дар бар мегирад. Гузашта аз ин, дар он масъалаҳои густариши ҷуғрофиёи муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ дар оянда, дар заминаи бастани созишномаҳои дуҷониба бо кишварҳои хориҷи наздик ва дур пешбинӣ шудааст. Таъсиси Бунёди дастгирии муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзоёни оилаҳои онҳо, инчунин як қатори дигар муқаррароти муҳим, ки ба фароҳам овардани шароити микроиқлим ва некӯаҳволии системаи миллии муҳоҷират мусоидат мекунанд.

Хусусиятҳои вазъи кунунии муҳоҷират дар Тоҷикистон, самтҳои афзалиятноки идоракунии он аз нуқтаи назари таъмини сиёсати муҳоҷират, махсусан амният, имкон доданд, ки қайд карда шавад: принсипҳои асосии роҳбарикунандаи сиёсати давлатӣ дар соҳаи муҳоҷират бояд ба таъмини механизмҳои муборизаи бо муҳоҷирати ғайриқонунӣ нигаронида шаванд. Аммо, дар амал сиёсати муҳоҷират бинобар тафовути муайяни баъзе хусусиятҳояш дар асоси созишномаҳои байниҳукуматӣ бо дигар давлатҳои ИДМ баимзорасида таҳия ва татбиқ мегардад, ки ин ба маҳдудият ва номубрам будани он далолат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Бабаев А. А. Современные проблемы миграции населения РТ в процессе развития страны. - Душанбе, 2020. - С. 143-144.
2. Волох В. А. Формирование и реализации государственной миграционной политики Российской Федерации: состояние, тенденции, пути оптимизации: автореф. дисс.…. д. полит. -н. - М. ,2013. - С. 55.
3. Зайончковская Ж. А. , Молодикова И. Н. , Мукомель В. И. Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие. - М. , 2007. - С. 109-112.
4. Ивахнюк И. В. Опыт государственного регулирования международной трудовой миграции (на примере Турции) // В кн. : Международная миграция населения: Россия и современный мир. Вып. 2. - М. : Диалог МГУ, 1999.
5. Каппасова Г. М. Реализация государственной миграционной политики в Российской Федерации и Республике Казахстан в контексте региональных политических процессов: автореф. дисс. к. полит. н. – Омск,2018.
6. Концепция государственной миграционной политики Российской Федерации на 2019- 2025 гг. (Указ президента РФ от 31. 10. 2018г. , №622).
7. Махмадбеков М. Ш. Миграционные процессы: сущность, основные тенденции и особенности в современном обществе (опыт Таджикистана): диссертация кандидата политических наук. - Душанбе, 2010. - С. 76.
8. Мартиросьян А. В. Особенности формирования общественного мнения о миграционной политике // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение, философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2012. - №4. - С. 177–185.
9. Решение Совета глав правительств Содружества Независимых Государств от 08. 10. 1992г. «О межгосударственной программе помощи населению районов, пострадавших в ходе вооруженных конфликтов, переселенцам и беженцам». - Бишкек, 1992.
10. Соглашение о помощи беженцам и вынужденным переселенцам. - Москва,24 сентября 1993г.

11. Трофимова О. Е. , Четверикова А. С. Наднациональный формат и национальные особенности миграционной политики стран ЕС// Южно-Российский журнал социальных наук. -2019. - Т. 20. - №1. - С. 6-23.

ОИД БА МАСЪАЛАИ МОҲИЯТ ВА МАХСУСИЯТИ ЗУҲУРЁБИИ СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ МУҲОҷИРАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҷИКИСТОН

МАҲМАДБЕКЗОДА М. Ш.

Дар мақола масъалаҳои самаранокии татбиқи сиёсати миллии муҳоҷират, истифодаи таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон дар ин самт ва роҳҳои имконпазири таҳкими нуфузи байналмилалии кишвар баррасӣ гардидаанд. Бо ба даст овардани истиқлолияти сиёсӣ аз ҷониби давлат ва бо назардошти шароити нави иҷтимоию иқтисодии бавуҷудомада, кишвари моро зарур буд сиёсати давлатии муҳоҷиратро таҳия намояд, ки он ба коҳиш додани теъдоди муҳоҷирони меҳнатӣ аз ҷумҳурӣ нигаронида шуда, ба воқеияти муосир ҷавобгӯ бошад. Азбаски муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони ҷумҳурӣ ба мамолики хориҷӣ тадриҷан васеъ паҳн гардида, сиёсати давлатии муҳоҷират хусусиятҳои муайян дорад, зарурати омӯзиши иловагӣ, арзёбии воқеияти имрӯза ва дарки нави самаранокии сиёсати муҳоҷирати давлатӣ ба миён омадааст.

Калидвожаҳо: сиёсати муҳоҷират, теъдоди аҳолӣ, муҳоҷирати ғайриқонунӣ, минтақаҳои сарҳадӣ, мушкилоти муҳоҷирони меҳнатии баргашта, идоракунии муҳоҷират, низоми сиёсӣ ва ғайра.

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ И СПЕЦИФИКЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

МАХМАДБЕКЗОДА М. Ш.

В статье рассматриваются вопросы оценки эффективности реализации национальной миграционной политики, оценки использования опыта ведущих стран мира в этой сфере деятельности и возможные пути укрепления международного престижа страны. С приобретением государственной политической независимой и с учётом возникших новых социально-экономических условий нашей стране необходимо было выработать такую государственную миграционную политику, которая направлена на смягчение положения трудовых мигрантов из страны и отвечала бы современным реалиям. Поскольку, трудовая миграция граждан страны в зарубежные государства поэтапно стала носить массовый характер, государственная миграционная политика имеет определённую специфику, назрела необходимость в дополнительном изучении, оценке сегодняшних реалий, в новом осмыслении эффективности государственной миграционной политики.

Ключевые слова: миграционная политика, численность населения, нелегальная миграция, приграничные зоны, проблемы возвращающихся трудовых мигрантов, управление миграции, политическая система и т. д.

ON THE QUESTION OF THE ESSENCE AND SPECIFICITY OF STATE MIGRATION POLICY IN THE REPUBLIC O TAJIKISTAN

MAHMADBEKZODA M. Sh. F

The article discusses the issues of assessing the effectiveness of the implementation of national migration policy, assessing the use of the experience of the leading countries of the world in this area of activity and possible ways to strengthen the international prestige of the country. With the acquisition of political independence by the state and taking into account the emerging new socio-economic conditions, our country needed to develop a state migration policy that was aimed at mitigating the situation of labor migrants from the country and would meet modern realities. Since labor migration of the country's citizens to foreign countries has gradually become widespread, state migration policy has certain specifics, there is a need for additional study, assessment of today's realities, and a new understanding of the effectiveness of state migration policy.

Key words: migration policy, population size, illegal politics, border zones, problems of returning labor migrants, policy management, political system, etc.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 212.454.6:322+112.

ФИЛОСОФИЯ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

ИСОЕВА Д.С[1].

Сегодня в общеобразовательной школе сложилась определенная система трудового воспитания школьников, которая считает:

- трудовое воспитание в процессе урока технологии, общественно полезного и производительного труда;
- трудовое воспитание в процессе внеклассной и внешкольной воспитательной работы с учащимся;
- трудовое воспитание в процессе общего политехнического обучения;
- трудовое воспитание на факультативных занятиях и во внеклассной работе;
- трудовое воспитание в семье.

В работах А.С. Макаренко главное внимание уделяет вопросам бережного отношения к материальным ценностям. На этой основе формируется сознательное отношение к собственности.

Все формы организации жизнедеятельности детей заключены в единую систему режим жизнедеятельности коллектива, который учит точности, аккуратности, экономии времени. Режим понимается как средство воспитания, он в значительной мере способствует воспитанию осознанной дисциплины. Большую роль в осуществлении режима играет самоуправление. Его организация является важным резервом экономического воспитания.

По мнению А.С. Макаренко, в семье в процессе выполнения хозяйственных работ ребёнок, проявляет заботу не только о личных вещах, но и коллективного пользования, участвует в эффективном расходовании семейного бюджета, учится обращаться с деньгами.

А.С. Макаренко рассматривает формирование разумных человеческих потребностей с социально – экономической точки зрения: «Потребность у нас есть родная сестра долга, обязанности, способностей, это проявление интересов не потребителя общественных благ, а создателя этих благ» [10;552]. Он обращает внимание на необходимость воспитания таких важных качеств хозяина – гражданина, как бережливость, точность, оперативность, деловитость.

Немаловажную роль в формировании у учащихся трудовых навыков играют родители и старшие в семье. Они должны помочь детям выбрать правильный путь, который бы соответствовал требованиям общества, а также склонностям и возможностям детей, при выборе профессии. Но не всегда учитывается желание ребенка, его способности. Ведь выбор профессии определяет будущую трудовую деятельность[5;165]. В трудовом и идейном воспитании учащихся выбор специальности являются не только социально-экономическим фактором, но и должны учитываться желание и воля ребенка. В этом плане учащиеся в процессе последующей трудовой деятельности трудовом воспитании должны были приобрести трудовые навыки. Родители обязаны познакомить своих детей с разными видами профессий и разъяснять их значение. Но в настоящее время встречаются такие родители, которые не желают изучать психологические особенности своих детей, поэтому мы считаем целесообразным предложить родителям психолого-педагогические советы и рекомендации.

Выбор профессии требует специальной подготовки и является трудной и ответственной задачей. Поэтому задача родителей при выборе профессии очень важна, так как они лучше всех знают желания и интересы своих детей. В семье появляются первые трудовые навыки, которые играют большую роль в трудовом воспитании детей. Главная задача семьи заключается в том, чтобы подготовить детей как будущих граждан общества и строителей новой жизни. С этой целью родители должны воспитывать и способствовать детей в формировании у них таких экономически значимых качеств, как трудолюбие, стремление трудиться на благо общества.

Развитие человека в обществе связано с ростом развития семьи и семейных отношений, а также сохранению сугубо традиционных отношений. Именно народная традиция объединила людей в обществе,

[1] **Адрес для корреспонденции:** Исоева Д.С.-кандидат педагогических наук., доцент, заведующей кафедры психологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, г.Куляб, ул.С.Сафарова, 16, **тел: +(992) 985032510**

показала и регламентировала все действия и поступки, что члены первобытного рода не имели представления о случайности. В настоящее время наряду с традициями и обычаями, утверждается и гражданское право регулирующее отношение между людьми и членами семьи. В каждом обществе каждая народная традиция оценивается как[16;656]:

-во–первых, народная масса является движущей силой всех социальных изменений, ибо народ является хранителем и создателем традиций;

-во-вторых, народные традиции, которые прошли через человеческое сознание, открыли путь к духовным фактором в общественно- политическом и социально-экономическом развитии.

Многовековая история таджикского народа выработала традиции и обычаи, обусловленные конкретно историческими, социально-экономическими условиями жизни. Самыми яркими и лучшими из них является трудолюбие, уважение старших, уважение к хлебу, скромность, любовь к народу, к Родине, к матери, гостеприимство и т.д.

Прославился таджикский народ с давних времен своими традициями в различных областях искусства, музыки, архитектуры, ювелирным и гончарным искусством, а также золотошвейным промыслом и земледелием.

Если предполагать, что эти традиции присуще только таджикскому народу, то мы ошибаемся.

Ведь эти традиции и обычаи также свойственны узбекам, татарам, казахам и туркменам. Народные традиции и обычаи определяют ряд факторов, которые обуславливают общность педагогической культуры:

- во - первых, определяют общность исторического условия, а также цели и интересы всех народов и народностей;

- во-вторых, психологию всех регионов и географических условий;

- в – третьих, взаимовлияние и взаимодействие народной педагогики и народной традиции с обычаями разных народов, а также отраслей педагогической науки (специальная педагогика, возрастная и педагогическая психология и др.).

Они выступают своеобразными формами национальной и семейных отношений быта, культуры того или иного народа, живущих рядом веками на одной земле.

У всех национальностей взаимная помощь является одним из лучших народных традиций. Каждый раз при выполнении трудной работы требующий усиленную работу, люди объединяются вместе и совместно завершают эту работу. Если у русских это принято назвать «помощью», то у туркменов, таджиков и узбеков называется «хашар»[17;352].

В современном обществе в быту таджиков существует немало народных традиций, сформировавшихся на основе народных обычаев, явившихся результатом преобразования старых обычаев в условиях демократического общества.

Одной из целей модернизации системы образования в Таджикистане в направлении экономической подготовки учащихся является подготовка выпускников, востребованных на рынке труда и конкурентоспособных специалистов, т.е. речь идет об интеграции экономических знаний в мировое образовательное пространство путем подготовки кадров в новых экономических условиях. При определении содержания экономической образовательной программы учащихся общеобразовательной школы, «стали ориентироваться на долгосрочную перспективную потребность в квалифицированных рабочих кадрах по направлениям трудовой деятельности» [6;216].

Необходимо отметить, что направление экономической подготовки учащихся должно отвечать требованиям и запросам на 10-15 лет вперед с учетом возможного развития производственных сил. Известно, что развитие экономики во многом зависит от сырьевой базы, наличия социально-экономических и других природно-экономических и характерных показателей республики. Сырьевой базой являются: хлопок, водные ресурсы, животноводство, тутовый шелкопряд,, фруктовые, бахчевые и другие виды культур и т.д.

Основное содержание экономического образования учащихся на уроках технологии нами рассматривались как состоящим из отдельных параметров, которые оказались вполне прогнозируемыми в плане происходящих общественно-экономических изменений по республике. Например, на сегодня в условиях рыночной экономики, частной собственности, предоставления гражданам конституционных гарантий их трудовой и имущественной автономии, «растет конкуренция между производителями, не только по эффективности техники и технологии, но и по профессиональному уровню их работников» [8;143].Это означает, что работодатели отбирают для работы только профессионалов, ориентируя при этом их на возможно большую самостоятельность, максимальную реализацию своей профессиональной квалификации и творческого потенциала.

Социальный заказ на экономическое обучение и воспитание учащихся на уроках технологии является производным от социального заказа на трудовую и до профессиональную подготовку учащихся. Поэтому социальный заказ отражает требования общества к будущим работникам. При этом изменения требований общества к трудовой и профессиональной подготовке учащихся в связи с социально-экономическими изменениями в республике, которые имели место, должны получать, отражение в содержании и социальном заказе на экономическую подготовку учащихся в рамках предметного обучения.

Следует отметить, что «эта проблема не находила достаточного отражения в практике предметного обучения, хотя в школах осуществлялось трудовое обучение, воспитание и профессиональная подготовка по обслуживающему труду, домоводству и подготовка по массовым рабочим профессиям швей-мотористок, закройщиц, токарей, поваров и т.д.» [3;78].

Поэтому необходимо отражать в содержании технологического образования всех направлений экономической подготовки учащихся в соответствии с социальным заказом.

Структуру системы экономической подготовки можно охарактеризовать, рассматривая четыре основных направления его развития[4;175]:

1) функционирование основных компонентов формального образования: дошкольного воспитания, общего среднего образования, среднего профессионального образования, высшего образования, повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров;

2) процесс самообразования (экономического, правового, научно-технического и т.д.).

3) создание системы профессиональной ориентации и профотбора, способствующей выявлению индивидуальных особенностей, интересов и склонностей выпускников школ в определенных видах трудовой и предпринимательской деятельности;

4) кадровое обеспечение всех учреждений, обеспечивающих обучаемых
экономическим образованием.

В экономической подготовке учащихся система действующего образования по-прежнему остается основой непрерывного экономического образования, фундаментом для всего последующего, дополнительного и вспомогательного образования. Формальное образование является базовым, исходным каким бы оно ни было по уровню, характеру и направленности. Это образование, которое ученик получает в школе до начала профессиональной деятельности[9;134].

Поэтому формальные образование необходимо укреплять и совершенствовать, а не тешить себя иллюзиями возможностей и исправления ошибок в дальнейшем или откладывания получения образования на неопределенный срок. Если с раннего детства и юности не заложить прочных основ, не привить любви и навыков к учебе, пополнению знаний, то позднее любые попытки компенсировать их отсутствие, приобщить к полноценному функционированию в сфере сложного, творческого труда в массе своей окажутся малоэффективными.

Формальное образование охватывает всю совокупность начального, среднего, среднего профессионального и высшего образования, в том числе вечерних и заочных форм, а также и все виды «стыкующего» образования.

Неформальное экономическое образование-второй основной компонент системы непрерывного образования. Хотя оно в целом пока протекает вне рамок обычной системы образования, но, как правило, тоже по-своему институционализировано, носит систематический, целенаправленный характер.

Третий компонент системы непрерывного образования (дополнительное) является одним из действенных каналов подключения образовательно-воспитательного потенциала общества к системе непрерывного образования[15;40].

Понятие непрерывного экономического образования можно отнести к трем объектом-субъектом. Во-первых, к личности. В этом случае оно означает, что школьники учатся постоянно, без относительно длительных перерывов. Во-вторых, к образовательным процессам (образовательным программам). Непрерывность в образовательном процессе экономической подготовки выступает как характеристика включенности личности в образовательный процесс на всех стадиях ее развития. В-третьих, к организационной структуре образования.

Систематизирующим фактором непрерывного экономического воспитания и образования выступает, очевидно, его целостность, т.е. не механическое приращение элементов, а глубокая интеграция всех подсистем и процессов экономического образования тактируется как совокупность взаимодействующих преемственных образовательных программ и государственных стандартов различного уровня и направленности; сети реализующих их образовательных учреждений и органов управления образованием[7;372].

Этапы развития личности определяют соответствующие ступени и уровня непрерывного экономического образования, требования и условия реализации его конкретных целей. В соответствии с

этими целями должны быть осуществлены вертикальная сквозная интеграция ступеней образования, обеспечивающая поступательность процесса развития образования, развития личности, преемственность ее школьного и профессионального образования, снимающая проблемные вопросы на стыках различных образовательных структур и звеньев.

Выпускник школы должен иметь право и реальные возможности включиться в трудовые, экономические и образовательные процессы в соответствии со своими познавательными и профессиональными интересами.

Другой важной ступенью непрерывного образования и подготовки кадров для рыночной экономики является среднее профессиональное образования. Дифференциация видов деятельности, требований отраслей народного хозяйства к специалисту среднего звена обуславливает наличие разных типов средних специальных учебных заведений. С учетом индивидуальных склонностей обучающихся и потребностей рынка труда учебные заведения нового типа должны обеспечивать наиболее подготовленным и заинтересованным учащимся углубленную подготовку с перспективой продолжения образования в вузах, давать другим квалификацию специалиста среднего звена или рабочего.

Высшее образование как ступень непрерывного образования выступает в качестве базового образования специалистов, поскольку выпускник вуза не останавливается ни в своем профессиональном развитии, ни в общем образовании. Получив мощные средства познания, специалист способен не только использовать фундаментальные знания основ наук, но и пересматривать эти основы, разрабатывать новые технологии производства, развивать социальную практику, в самом прямом смысле обогащать материальную и духовную культуру продуктами своего творчества.

Миралиев А. отмечает, что учитывая бурное развитие информатики, программа экономического образования учащихся должна регулярно пересматриваться, корректироваться и дополняться [11;258].

Решение проблем содержания экономической подготовки учащихся невозможно без изучения и использования следующих материалов:

- изучение и использование исторического опыта;
- изучения и использования передового опыта зарубежных стран, особенно СНГ;
- экономического возрождения Республики Таджикистан.

Анализ проблем дальнейшего развития содержания технологического и экономического образования позволило разработать модель содержания экономической подготовки учащихся (рисунок 1).

Разработанная нами модель экономического воспитания учащихся на уроках технологии отражает характер работы учителя технологии в исследуемом направлении.

На основе модели, нами были определены критерии отбора учебного содержания уроков технологии: соответствие материала общим задачам экономической подготовки учащихся в контексте с экономической, значимость материалов для усвоения экономических знаний и доступностью учебного материала для усвоения учащимися возрастной группы.

На основе модели мы создали педагогические условия технологической подготовки учащихся на уроках технологии[14;223].

Нами в качестве оптимальных обеспечивающих успешность экономической подготовки учащихся на уроках технологии, выделены следующие условия: нормативно – правовое обеспечение (наличие образовательного стандарта, и других нормативно-правовых актов регулирующих взаимодействие участников образовательного процесса; формирование содержания, необходимого для усвоения учащимися экономических ЗУН-ов в совокупности с технологическими; наличие кабинетов, учебников, учебных пособий, дидактических средств и т.д; подготовленность учителей технологии, национальные трудовые традиции и обычаи, профессиональная культура учителей; наличие финансовых ресурсов, развитость школьного производства по отраслям технологий, экономическая среда школы и т.д.; методическая обеспеченность учебного процесса, выполнение предпринимательских проектов, интегрирующих общеобразовательные, экономические и технико-экономической направленности.

Литература:

1. Абалкин, Л.И. Новый тип экономического мышления\.Л.И.Абалкин-М.: Политиздат, 1987, С.38-42.
2. Амонашвили, Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки умения школьников\. Ш.А. Амонашвили-М.: Педагогика, 1984.—294 с.
3. Бойназаров Б, Технология (искусство и труд): учебник для 4 класса\ Б.Бойназаров, Д.Халимзода, Г.Рачабалиева Душанбе: ПИК «Офсет», 2001.-78 с. (на тадж. яз.).
4. Государственная программа по обеспечению образовательных учреждений республики предметными кабинетами, оснащенными образовательными и научно- исследовательскими лабораториями. Душанбе, 2010.-175 с.

5. Гузенко А.П. Введение собственного бизнеса: как начать свое дело?\А.П.Гузенко\\ Нар.образование:,-2015,-№2.С.165-168.
6. Давыдов,В.В. Формирование учебной деятельности школьников\ . Давыдов В.В. Ломпшер И, Маркова А.К. -М.: Педагогика, 1982.-216 с.
7. Закон Республики Таджикистан «Об образовании»от 22июля 2013г.№1004\\АхбориМаджлиси Оли Респ.Тадж.-2013.-№7.-с.372-376.
8. Исоев С. Опыт и народные традиции в трудовом воспитании детей в семье: дис.канд.пед.наук\.Исоев Саидахмад.-1983.-143с.
9. Кадыров,К. Дидактические аспекты применения информационных технологий обучения в вузе\. К.Кадыров.-Душанбе:2006.-134.
10. Макаренко, А.С. Сочинения: В7т. Т.4\.А.С.Макаренко.2-е изд.-М.,1957.-552с.
11. Миралиев, А.М. Система профессионального ориентации и трудового воспитания школьников\.А.М.Миралиев.- Душанбе: Ирфон, 2004.-258 с.
12. Мосина, А.В. Трудовое воспитание в процессе обучения физике на современном этапе развития советской школы: дис. канд. пед.наук\.А.В,Мосина- Л., 1986.-176 с.
13. Стратегия Республики Таджикистан в области науки и технологии на 2011-2015 годы.-Д.:2011.-54с.
14. Уманов, Г.А. Подготовка учащихся к труду и выбору профессии\.Г.А.Уманов- Алматы, 1989.-223 с.
15. Усова, А.В. Формирование у учащихся обобщенных умений и навыков при осуществлении межпредметных связей\.А.В.Усова .// Межпредметные связи естественно-математических дисциплин: сб.ст. / под ред. В.Н. Федоровой. – М.; 1980 .- с. 40-54.
16. Ушинский, К.Д. Собраний сочинений. Т.2:Педагогические статьи.-М.;Л.-Изд-во Акад.пед.наук РСФСР,1948.-656с.
17. Файзалиев, Дж.Х.Философия образования таджикского персидских мыслителей средневековья и их ценность в развитии современной национальной педагогики\. Дж.Х.Файзалиев-Душанбе: Эр-Граф, 2014.-352с.

ФИЛОСОФИЯ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

ИСОЕВА Д.С.

В статье рассматривается трудовое воспитание учащихся как основная функция в системе подготовки будущих учителей. Надо отметить, что немаловажную роль в формировании у учащихся трудовых навыков играют родители и старшие в семье. Они должны помочь детям выбрать правильный путь, который бы соответствовал требованиям общества, а также склонностям и возможностям детей, при выборе профессии.

Ключевые слова: трудовое воспитание, общество, семья, формирование, подготовка, навыки, умения.

ҲИКМАТИ ТАРБИЯИ МЕҲНАТИИ ТАЙЁРИИ КАСБИИ МУАЛЛИМОНИ ОЯНДА

ИСОЕВА Д.С.

Мақолаи мазкур тарбияи меҳнатии хонандагонро, ки ҳамчун масъалаи асоси дар тайёр намудани муаллимони оянда кумак мерасонад дида мебарояд. Бояд қайд кард, ки саҳми волидон ва калонсолони оила дар ташаккули сифатҳои меҳнатӣ назаррас мебошад. Онҳо дар интихоби касб ва интихоби роҳи дуруст ба кӯдакон ёрии амалии худро расонида ба талаботҳои замон мувофиқ мегардонанд.

Вожаҳои асосӣ: тарбияи меҳнатӣ, ҷамъият, оила, ташаккул, тайёрӣ, маҳорат, малака.

LABOR EDUCATION OF STUDENTS AS THE MAIN FUNCTION IN THE SYSTEM OF TRAINING FUTURE TEACHERS

ISOEVA D.S.

The article examines the labor education of students as the main function in the system of training future teachers. It should be noted that parents and elders in the family play an important role in developing students' work skills. They must help children choose the right path that would meet the requirements of society, as well as the inclinations and capabilities of children when choosing a profession.

Key words: labor education, society, family, formation, preparation, skills, abilities.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 542.12

РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ФАЪОЛИЯТИ МЕҲНАТӢ

ХУДОЙҚУЛОВА Ё. К. [1]

Технологияҳои рақамӣ ба бахши хидматрасонии сайёҳӣ ва тиҷорати меҳмонхона ба таври қатъӣ ворид шуданд. Аммо, мутаассифона, субъектҳои бахши сайёҳии иқтисодиёт на ҳама вақт ба қабули технологияҳои нав ва тағйироти бунёдии сайёҳӣ омодаанд.

Азбаски хидматрасонии сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо аз сифати кори кормандони ин соҳа вобастагии зиёд дорад, табдили рақамии меҳнат ба оқибатҳои ҷиддӣ дар бозори сайёҳӣ оварда мерасонад. Табдилдиҳии рақамии меҳнат тағйир додани муносибатҳоро ба ташкили меҳнати корманд, марҳилаҳои раванди меҳнат, вазифаҳои корманд, инчунин ба системаи муносибатҳои меҳнатӣ дар маҷмӯъ дар асоси истифодаи технологияҳои рақамӣ.

Пешгӯиҳо дар пажӯҳишҳои гурӯҳи машваратии McKinsey нишон медиҳанд, ки то соли 2036 аз 2 то 50 фоизи корҳое, ки дар соатҳои корӣ ифода мешаванд, автоматӣ карда мешаванд ва то соли 2066 ин ҳиссаи он метавонад аз 46 то 99 фоизро ташкил диҳад [1]. Масалан, бозори меҳнат, ки рақамикунонӣ мешавад, дар соҳаи сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо ба кормандони оқил, шӯҳратпараст, масъулиятшинос, ба осонӣ омодашуда, қобилиятнок ва эҷодкор эҳтиёҷ пайдо мекунад. Рақамикунонии васеъ дар сайёҳӣ ба он оварда мерасонад, ки дар оянда чунин касбҳо ба монанди агенти сайёҳӣ, машваратчӣ, ҳисобчӣ ва ғайра эҳтимол аз байн рафтанашон мумкин аст, зеро ин корро роботҳо ё барномаҳои муахсуси иттилоотии компютерӣ ва ғайра иҷро карда метавонанд.[1] Ҳамзамон зикр намудан ба маврид аст, ки то ҳанӯз роботҳо қобилияти эҷодӣ, ихтироъ, лоиҳакашӣ, барномарезӣ ва нигоҳдории худ, ташкил ва танзими истеҳсолотро иваз карда наметавонанд. Илова бар ин, ба зеҳни сунъӣ то ҳол қабули қарорҳои ахлоқӣ бо назардошти меъёрҳои гуногуни ахлоқӣ ва фарҳангӣ омӯхта нашудааст. Аз ин ру, ташкилотҳои саноатӣ коргарони эҷодкор ва ихтироъкорро ҷустуҷӯ мекунанд, ки қодиранд зуд ба муҳит пайравӣ карда, ба шароиту вазифаҳои нав мутобиқ шаванд.

Самти навбатии рушди табдили рақамии меҳнат ба сифати меҳнати кормандони соҳаи сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо таъсир мерасонад. Дар давраи табдили рақамии меҳнат, «маҳоратҳои нарм» ё малакаҳои чандирии корманд, ки бо он метавонад ба осонӣ омӯхта ва ба технологияҳои нав ва шароити корӣ мутобиқ шавад, баҳои баланд дода мешавад. Илова бар ин, бо пайдоиши технологияҳои рақамӣ, бо мақсади баланд бардоштани рақобатпазирии онҳо дар бозори меҳнат, инчунин сохтани мансаб дар дохили ташкилот, кормандон бояд пайваста омӯзанд, дониш, усулу равишҳо ва малакаҳои нав гиранд ва пайдоиши технологияҳои навро назорат кунанд. Ҳамин тариқ, мафҳуми «Омӯзиши якумра» дар байни кормандони соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ ҳарчи бештар маъмул мегардад, ки он кормандонро ба гирифтани малакаҳои нав мутобиқи самтҳои фаъолият водор месозад (масалан, такмили ихтисос, омӯзиш, курсҳо ва ғайра). Ҳамин тариқ, аллакай фаҳмиши кормандон дар бораи зарурати омӯзиши доимӣ барои болоравии мансаб ба пайдоиши тренингҳои гуногун ва мактабҳои онлайн (масалан, дар соҳаи сайёҳӣ - Донишгоҳи Хилтон), ки оид ба асосҳои технологияҳои компютерӣ ва иттилоотӣ, тамоюлҳои нави тиҷорат ва ташаккули сифатҳои шахсӣ донишро таъмин мекунанд, мусоидат кардааст. Ҳамзамон, табдили рақамии меҳнат аз кормандони соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ талаб мекунад, ки ба истилоҳ

— "малакаҳои рақамӣ" ё қобилияти мутобиқ шудан ба технологияҳои нав ва кор кардан. Барои ҷамъбаст ва шарҳ додани ин малакаҳо, муҳаққиқони соҳаи сайёҳӣ чунин таснифро қабул карданд, ки дар он малакаҳои рақамӣ якчанд категорияҳоро дар бар мегиранд [2]:

- “малакаҳои бунёдӣ”, ки саводнокии асосӣ, навиштан, истифодаи ҳуҷҷатҳо ва ҳисобкуниро дар бар мегиранд, ки бидуни онҳо танҳо корҳои пасти тахассусро бомуваффақият иҷро кардан мумкин аст. Пеш аз оғози кор бо технологияҳои рақамӣ, шумо бояд маҷмӯи ин малакаҳоро аз худ кунед;

[1] **Адрес для корреспонденции:** Худойкулова Ё.К. ассистент кафедры государственного и местного управления Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Тел.: +992933444931, E-mail: khudoyqulova_y@mail.ru.

– “малакаҳои трансверсиалӣ”, ки асосан малакаҳои интиқолшаванда ва нармро дар бар мегиранд, аз қабили кори дастаҷамъӣ, омӯзиши пайваста, ҳалли мушкилот ва рушди муносибатҳо. Бе ин малакаҳои «нарм» потенсиали техникии кормандро пурра амалӣ кардан номумкин аст;

– “малакаҳои техникии рақамӣ” ба истифодаи компютерҳо ва нармафзор, татбиқи чораҳои амнияти шабакавӣ ва ғайра дахл доранд. Ин малакаҳо барои фаъолияти самараноки ҷойҳои кории имрӯзаи рақамӣ муҳим мебошанд;

– “малакаҳои коркарди иттилооти рақамӣ”. Инҳо малакаҳои сатҳи баланди маърифатӣ дар робита бо коркарди иттилоот мебошанд, аз қабили ҷустуҷӯ, синтез, арзёбӣ, татбиқ, эҷод ва муоширати иттилоот. Сухан аз ҷумла дар бораи қобилиятҳое меравад, ки барои гирифтани тахассус ва касбҳои махсус дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва компютерӣ заруранд [3].

Ҳамзамон дар сайёҳӣ технологияҳои идоракунии онлайни таҷҳизоти роботӣ инкишоф меёбанд, ки дар марҳилаи аввал шумораи зиёди операторҳои онлайнро талаб мекунанд. Ҷойҳои холии операторони онлайн метавонанд дар асоси вақти нопурра пур карда шаванд. Илова бар ин, дар оянда технологияҳои рақамӣ ба коргарони маъюб имкон медиҳанд, ки ба бозори меҳнат беҳтар ворид шаванд ва онҳоро бо ҷойҳои кории мувофиқ ва бехатар таъмин кунанд. Ҳама корҳои оддии хатарнок ва маъмулиро роботҳо иҷро мекунанд ва одамон вақти холии худро барои дигар корҳо, фароғат, эҷодкорӣ ва ғайра бештар фарқ мекунанд. [4].

Ғайр аз ин, коргари соҳаи сайёҳии оянда бояд доираи васеи дониш ва малакаро аз худ намояд. Ҳамин тариқ, ташкилотҳои сайёҳӣ метавонанд бо истифода аз як мутахассиси соҳибихтисос, ки тавонанд ҳам равандҳои истеҳсолӣ ва ҳам иқтисодиро бо истифода аз технологияҳои рақамӣ назорат кунанд, захираҳои молиявиро мақсаднок назорат кунанд. Ҳамзамон, мутахассисони технологиияи рақамӣ , ки дар масофаи дуртар аз минтақаи фаъолият метавонанд пайваста дар омӯзиш бошанд ва ба такмили ихтисос аҳамияти аввалиндараҷа зоҳир намоянд. Минбаъд, технологияҳои рақамӣ дар сайёҳӣ боиси зерин мегардад:

- музди кори кормандони минтақаи канори аз фаъолияти иттилоотӣ аз ҳисоби кори дурдаст, инчунин афзоиши шуғл ба вуҷуд меояд, зеро дурӣ аз маркази иқтисодӣ дигар талаботро ба чунин меҳнат маҳдуд намекунад;

- кам шудани тафовути музди кори кормандони дар марказ истиқоматкунанда ва коргарони канори атроф кам мешавад, зеро коргарони минтақаи наздик дар аввал аз сабаби паст будани нархи пешниҳоди меҳнат рақобатпазир мешаванд;

- самаранокии ҳамкории ҳайати роҳбарикунанда ва тобеон ба шарофати технологияҳои нави рақамӣ аз масофаи физикии байни онҳо камтар вобаста хоҳад шуд.

Минбаъд пешгӯӣ мешавад, ки баъзе равандҳои тиҷоратӣ бо мақсади сарфаи захираҳои меҳнатӣ, иҷораи иҷора ва ғайра аз марказ ба канори периферия гузаронида мешаванд, ки табиист, ки ин ба бозорҳои меҳнати маҳаллӣ таъсири мусбат мерасонад [5].

Сарфи назар аз ҳама пешгӯиҳои мусбӣ, тағйироти рақамии раванди меҳнат дар бизнеси сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо як тараф вуҷуд дорад. Ногузир камшавии ҷойҳои корӣ ба назар мерасад, зеро технологияҳои Интернети ашё, зеҳни сунъӣ ва дигар технологияҳои рақамӣ фаъолона истифода мешаванд, ки занҷири арзиши маҳсулоти сайёҳӣ то ҳадди ақалро коҳиш медиҳанд.

Боз як далели пессимистӣ: то соли 2030 шумораи умумии қувваи корӣ аз ҷиҳати шумора камтар, калонсолтар, маълумоти расмӣ бештар хоҳад буд ва тамоюли аз байн рафтани 50% касбҳо ба назар мерасад [3]. Илова бар ин, раванди рақамисозӣ боиси тағйирот дар фарҳангҳои миллӣ мегардад. Дар Ғарб, ки ҷаҳонбинӣ ва тафаккури мардум дар доираи тахассуси танги онҳо аллакай ниҳоят маҳдуд аст, шарту меъёрҳо дар муносибатҳо ҷойгузини инсониятро гирифтанд. Пеш аз таъсиси тартиботи рақамӣ дар як кишвар ё созмони алоҳида системаи амниятро такмил додан зарур аст. Ин бевосита ба бизнеси сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо дахл дорад, зеро табдили рақамии меҳнат боиси истифодаи фаъоли маълумоти шахсии мизоҷон дар барномаҳои компютерӣ ва технологияҳои дигар мегардад. Агар ин кор карда нашавад, оқибатҳои табдили рақамӣ метавонад ба мушкилоти ҷиддӣ, аз қабили ихроҷи иттилоот, роботҳо ва мошинҳо тавассути вирусҳо, аз қабили троянҳо ва ғ. ҳамлаҳои киберӣ ва сироятҳо оварда расонад [6].

Тавре ки дар боло зикр гардид, дар баробари технологияҳои компютерӣ ва иттилоотӣ раванде ба мисли роботизатсия дар баробари ин суръат мегирад - иваз кардани меҳнати инсон бо мошинҳо ва роботҳои махсус барномарезишуда. Роботизатсия дар сайёҳӣ босуръат инкишоф меёбад. Ин раванд ба ташкилотҳои сайёҳӣ имкон медиҳад, ки хароҷоти истеҳсоли хизматрасонӣ ва маҳсулоти туристиро кам кунанд. Дар айни замон бисьёр корхонахои саноатӣ ба фаъолияти худ роботҳо ва машинаҳои барномарезишударо ҷорӣ карда истодаанд. Масалан, дар маркази Милан бисёр қаҳвахонаҳо аз робот-барменҳо истифода мебаранд, ки барои сайёҳон коктейл мерезанд ва сайёҳ метавонад нӯшокиро мувофиқи табъи худ интихоб кунад. Имрӯзҳо

аллакай ҷойҳое мавҷуданд, ки роботҳо баъзе масъулиятҳои инсониро ба ӯҳда мегиранд. Масалан, мехмонхонаи Японии «Хенн-на» бо роботи худ машҳур аст, ки меҳмононро дар қабулгоҳ пешвоз мегирад ва дар ташкили кор ёрӣ мерасонад.

Сайёҳони роботӣ низ пайдо мешаванд, ки қодиранд дар масири додашуда ҳаракат кунанд, аз монеаҳо канорагирӣ кунанд ва ҳатто бо дигарон муошират кунанд. Инро сафари воқеӣ номидан душвор аст, аммо он барои одамоне қулай аст, ки бо баъзе сабабҳо шахсан ба баъзе ҷойҳо рафта наметавонанд. Масалан, бо ин роҳ шумо метавонед пас аз кор дар кӯчаҳои шаҳри дӯстдоштаи худ дар як гӯшаи дигари ҷаҳон ба намоишгоҳ дидан кунед ё "саргардон шавед", вақте ки ин корро шахсан иҷро кардан ғайриимкон аст. Эҳтимол дорад, ки дар ояндаи наздик роботро ҳамчун ҳамсафар барои сайругашт дар ҳама шаҳри ҷаҳон иҷора гирифтан мумкин бошад [7].

Саноати сайёҳӣ метавонад ба шарофати воқеияти афзоишёфта ба куллӣ тағйир дода шавад. Сайёҳ ба ҷои сайру гашту тамошои харобаҳои қалъаи бостонӣ бештар ба тамошои деворҳои шаҳри бостонӣ дар замони авҷи он шавқ пайдо мекунад ва ба ҷои он ки роҳбалад дар бораи ҳодисаи таърихӣ нақл кунад, шоҳиди он мешавад. Эҳтимол меравад, ки ба зудӣ амалан "сайр кардан дар вақт" имконпазир хоҳад шуд. Масалан, Санкт-Петербургро аз замони Пётри Кабир бубинед ва баъд ба асри нуқра гузаред тавофут хеле зиёд аст.

Дар оянда саёҳати кайҳонӣ на танҳо барои миллионерҳо дастрас хоҳад шуд. Онҳо дар мадори Замин пайдо шудани меҳмонхонаҳо ва дар байни турҳои истироҳат — парвозҳо ба Моҳро пешгӯӣ мекунанд. Барои он сайёҳоне, ки имкони гирифтани чунин вақтхушиҳои гаронбаҳоро надоранд, сафарҳои арзонтар - ба стратосфера пешниҳод карда мешаванд. Ширкати амрикоии World View Enterprises тасмим гирифтааст, ки ин турҳоро ба бозори хидматрасонии сайёҳӣ ворид кунад.

Роботизатсия дар соҳаи туризм ва хизматрасонии меҳмонхонаҳо низ оқибатҳои манфӣ дорад. Ихтисори ҷойҳои корӣ дар ин минтақа метавонад ба 70% мерасад. Масалан, кормандони Академияи хоҷагии халқ ва идораи давлатии Русия (RANEPA) соҳаҳои иқтисодиётро, ки дар оянда ба автоматикунонӣ бештар осебпазир хоҳанд буд, таҳлил намуда, ба хулосае омаданд, ки то соли 2030 коҳиши эҳтимолӣ тақрибан ба 20 млн. русҳо, ки 73% коргарон дар тиҷорати меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо кор мекарданд оварда расонад. Ин тарсу ҳаросро он далел тасдиқ мекунад, ки дар Чин, дар шаҳри Ченду аз соли 2018 инҷониб як меҳмонхонаи бидуни корманд вуҷуд дорад. Ҳама хидматҳоро роботҳо иҷро мекунанд: дар даромадгоҳ меҳмонони навро робот бо истифода аз системаи шинохти чеҳра пешвоз мегирад, инчунин барои сабти ном ва ҳамроҳии меҳмон ба ҳуҷра кӯмак мекунад. Илова бар ин, робот метавонад хӯрок ё таксӣ фармоиш диҳад. Ва дар сурати рух додани ҳолатҳои ғайричашмдошт ва мушкилоти саломатӣ, меҳмонхона бояд системаи муошират бо одамон дошта бошад. Дар меҳмонхонаи Trio Healdsburg дар Калифорния роботи Savioke ба утоқҳо хизмат мерасонад ва ба меҳмонон ғизо мерасонад. Ба гуфтаи соҳибони меҳмонхона, арзиши иҷораи чунин робот дар як соат аз 3 то 5 доллари амрикоиро ташкил медиҳад, ки бо қиммати кор дар ин меҳмонхона баробар аст. Ҳамаи гуфтаҳои боло нишон медиҳанд, ки иваз кардани кадрҳо дар бахши сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ эҳтимоли зиёд дорад, зеро роботҳо метавонанд бидуни танаффус ва рӯзҳои истироҳат кор кунанд ва иҷора ва нигоҳдории онҳо аз хароҷоти кормандони воқеӣ зиёд нест.

Табдилдиҳии рақамии меҳнат бешубҳа ба сатҳ ва сифати хизматрасониҳои сайёҳӣ таъсир мерасонад. Рақамсозӣ аз як тараф, имконоти пешниҳоди маҳсулоти гибридии сайёҳиро васеъ намуда, имкон медиҳад, ки хусусиятҳои инфиродии шахсияти сайёҳ ва афзалиятҳои ӯ, ки дар интернет бо истифода аз системаи бузурги додаҳо маҳсулоти туристӣ барои сайёҳони эҳтимолӣ ҷамъоварӣ ва коркард карда мешаванд ва баъдан барои таблиғи инфиродӣ истифода мешаванд. Рақамикунонӣ хароҷоти меҳнати кормандони агентиҳои сайёҳиро ба таври назаррас коҳиш медиҳад ва ба ин васила на танҳо хидматҳои онҳоро шабонарӯзӣ дастрас мекунад, балки инчунин талаботро ба салоҳияти кормандони агентиҳои сайёҳӣ, ки дар оянда бояд маҷмӯи рақамии иттилооти ҷамъшударо истифода баранд, афзоиш медиҳад. Аз тарафи дигар, рақамикунонӣ метавонад сайёҳиро ба ҳадде «бешахсӣ» кунад, ки он ба як системаи технологӣ барои қонеъ кардани ниёзҳои сайёҳии одамон табдил меёбад. Масалан, тақрибан 53% меҳмонони меҳмонхона дар саросари ҷаҳон тасдиқ карданд, ки онҳо намехоҳанд ҳуҷраеро дар меҳмонхонае, ки дархости фармоиши онлайнро пешниҳод карда наметавонад, брон кунанд [8]. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки муштариёни эҳтимолии меҳмонхона омода нестанд, ки вақти худро бо муошират бо маъмур гузаронанд, яъне ба ин мутахассисон низ ба зудӣ ниёз надоранд.

Сарфи назар аз ҳама гуна сенарияҳои мусбат ва манфӣ, ҳанӯз ҳам дурнамои рушди сайёҳӣ дар шароити рақамӣ вуҷуд дорад. Чорабиниҳои зерин метавонанд пешниҳод карда шаванд:

1. фаъолсозии равандҳои рушди инфрасохтори иттилоотӣ дар сайёҳии кишварҳои алоҳида;

2. фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармоягузориҳо барои рушди соҳаи ТИК, аз ҷиҳати ташкили нармафзор барои бахши сайёҳӣ;

3. ҷорӣ намудани системаи ҳавасмандгардонии рушди туризми рақамӣ дар кишварҳое, ки бахши ТИК суст инкишоф ёфтааст, масалан, бо роҳи пешниҳоди барномаҳои асосии сайёҳии рақамӣ ба кишварҳои сусттаракқикарда бепул ё бо пардохти номиналӣ;

4. таъсиси ҷойҳои нави рақамӣ дар соҳаи сайёҳӣ;

5. ҷорӣ намудани механизмҳои ҳавасмандгардонии сохтмон ва таҷдиди меҳмонхонаҳо ва иншооти дигар дар бахши сайёҳӣ, курортӣ ва рекреатсионӣ бо ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ;

6. таъмини сатҳи хуби тайёрии таълимӣ дар сатҳи мактабҳо, коллечҳо ва донишгоҳҳо барои ташаккули тафаккури таҳлилӣ, эҷодкорӣ, эҷодӣ ва таҳлилӣ дар байни донишҷӯён; ҷорӣ намудани курсҳои онлайнӣ, тренингҳо ва вебинарҳои таълимӣ;

7. таъмини дастгирии давлатии рушди сайёҳии рақамӣ, аз ҷумла дар соҳаи иттилоотӣ ва таблиғотии фаъолияти корхонаҳои сайёҳӣ [9; 10].

Ҳамин тариқ, дурнамои рушди сайёҳӣ дар зери таъсири равандҳои рақамӣ рушди фазои сайёҳии рақамии байналмилалиро бо истифодаи фаъолонаи қувваи корӣ сифатан нав дар назар дорад, аз ҷумла дастгирии назарраси давлатӣ, ба мисоли маблағгузории қисман аз буҷет дар баробари ҷалби сармояи хусусӣ ва хориҷӣ дар модернизатсияи инфрасохтори сайёҳӣ дар шароити трансформатсияи рақамӣ; истифодаи фаъолонаи роботҳо ва технологияҳои рақамӣ барои хизматрасонӣ ба мизоҷон, инчунин эҷод ва пешбурди маҳсулот ё хидмати миллии сайёҳӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии он дар бозорҳои байналмилалӣ. Ҳамаи ин ба рушди сайёҳӣ дар давраи рақамисозӣ такони иловагӣ мебахшад. Аз ин рӯ, рақамисозӣ бояд на ба балки ба нафъи рушди сайёҳӣ бошад ва ҳамзамон танҳо дар ҳамон соҳаҳое амалӣ карда шавад, ки он оқилона ва манфиятбор аст.

Адабиёт

1. Исследование экспертной группы Digital McKinsey. Цифровая Россия: новая реаль- ность [Электронный ресурс] // TAdviser. URL: http://www.tadviser.ru/images/c/c2/Digital-Russia- report.pdf. (дата обращения: 19.11.2021).

2. What is Hilton Worldwide University? [Электронный ресурс]. URL: http://www.hwu-overview.com/introduction/university.html. (дата обращения: 20.11.2021).

3. Головенчик Г.Г. Трансформация рынка труда в цифровой экономике // Цифровая трансформация. 2018. №3 (5). С. 27–43.

4. Мирзоалиев А.А. Таҷрибаи хориҷии идоракунии иқтидори кадрӣ- /А.А. Мирзоалиев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.- 14/2 Душанбе, 2018.-С.134-137

5. Мирзоалиев А.А., Холиқова П.И. Рушди иқтидори кадрӣ дар иқтисодиёти рақамӣ/А.А. Мирзоалиев, П.И. Холиқова// Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.-Душанбе, 2022 №4/1(43) –С.279-283

6. Мирзоалиев А.А., Худойқулова Ё.К. Омодагии кадрҳо дар шароити рақамикунонии саноати сайёҳӣ / А.А Мирзоалиев., Ё.К. Худойқулова //Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. 2/2(47) Душанбе, 2023 -С.26-33

7. Ф.Р.Шаропов , А.А.Мирзоалиев, Рақамикунонӣ ва рушди иқтидорӣ кадрӣ / Ф.Р.Шаропов , А.А.Мирзоалиев// Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2023 №1, 2/2(47) -С. 248 – 253.

8. How robots replace people [Электронный ресурс] // TAdviser. URL: https://www.tad- viser.ru/index.php/. (дата обращения: 12.11.2021).

9. *Чань Нань*. Бизнес вырос на иве. Сельские жители преуспели, освоив электронную торговлю // Российская газета. 2016. 12 февр.

10. Каким будет туризм будущего? [Электронный ресурс] // Travel. URL: https://city.travel/blog/?p=11161. (дата обращения: 29.11.2021).

РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ФАЪОЛИЯТИ МЕҲНАТӢ

ХУДОЙҚУЛОВА Ё.К.

Дар мақола хусусиятҳои табдили меҳнат дар соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ дар заминаи рақамикунонӣ ошкор карда шудааст. Муайян карда шудасст, ки равандҳои табдили рақамии меҳнат дар бахши сайёҳӣ ба таври қобили мулоҳиза ҷараён дорад, аммо на ҳама корхонаҳои сайёҳӣ ба тағйирот ва ҷорӣ намудани технологияҳои нав баробар омодаанд. Аз ин рӯ, сенарияҳои мусбат ва манфии табдили меҳнат дар бахши сайёҳӣ пешбинӣ шудаанд. Илова бар ин, ба такмил додани технологияҳои рақамӣ барои баланд бардоштани самаранокии меҳнат, кам кардани харочот дар натиҷаи ҷорӣ намудани роботҳо дар соҳаи сайёҳӣ, инчунин баланд бардоштани аҳамияти кормандони воқеие, ки бо "малакаҳои рақамӣ", эҷодкорӣ ва дигар салоҳиятҳои касбӣ дар соҳаи сайёҳӣ кор мекунанд, диққати махсус дода мешавад.

Раванди табдили рақамии меҳнат инчунин ба рушди касбии на танҳо кормандони соҳаи сайёҳӣ дар минтақаҳои пешрафта мусоидат мекунад, балки ба кормандони минтақаҳои рӯ ба тараққӣ имкон медиҳад, ки худро дар ин касб нишон диҳанд. Равандҳои роботикунонӣ ва ғояҳои эҷоди маҳсулоти ғайриоддӣ (масалан, воқеияти маҷозӣ) яке аз афзалиятҳои онҳо барои рушд ва афзоишу таваҷҷӯҳи сайёҳон дар саросари ҷаҳон гардиданд. Сарфи назар аз мураккабӣ ва номуайянии равандҳои табдили рақамии меҳнат, дар мақола дурнамо ва имкониятҳои воқеие, ки ба кормандони корхонаҳои сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо, инчунин ба рушди сайёҳӣ ва тиҷорати меҳмонхонаҳо таъсири мусбӣ мерасонанд, муайян карда шудаанд.

Калидвожаҳо: трансформатсияи рақамӣ; бозори меҳнат; технологияҳои рақамӣ; сайёҳӣ; тиҷорати меҳмонхона; технологияҳо; роботизатсия.

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

ХУДОЙКУЛОВА Ё.К.

В статье раскрываются особенности трансформации труда в сфере туризма и гостеприимства в условиях цифровизации. Установлено, что процесс цифровой трансформации труда в сфере туризма существенно продвигается, однако не все туристические предприятия одинаково готовы к изменениям и внедрению новых технологий. Поэтому прогнозируются позитивный и негативный сценарии трансформации рабочей силы в сфере туризма. Кроме того, будет совершенствовать цифровые технологии для повышения эффективности труда, снижения затрат за счет внедрения роботов в туристическую отрасль, а также повышения значимости реальных сотрудников, обладающих «цифровыми навыками», креативностью и другими профессиональными компетенциями в туристической отрасли.

Процесс цифровой трансформации труда также способствует профессиональному развитию не только работников туризма в развитых регионах, но и позволяет работникам развивающихся регионов проявить себя в этой профессии. Робототехнические процессы и идеи создания необычных продуктов (например, виртуальной реальности) стали одним из их приоритетов развития и роста, привлекая туристов по всему миру. Несмотря на сложность и неопределенность процессов цифровой трансформации труда, в статье обозначены реальные перспективы и возможности, которые окажут положительное влияние на работников туристических предприятий и гостиниц, а также на развитие туризма и гостиничного бизнеса.

Ключевые слова: цифровая трансформация; рынок труда; цифровые технологии; туризм; гостиничный бизнес; технологии; роботизация.

DEVELOPMENT OF TOURISM IN CONDITIONS OF DIGITIZATION OF LABOR ACTIVITY

KHUDOYKULOVA YO.K.

The article reveals the characteristics of the transformation of labor in the field of tourism and hospitality in the context of digitization. It has been established that the process of digital transformation of labor in the tourism sector is progressing significantly, but not all tourism enterprises are equally ready for changes and the introduction of new technologies. Therefore, the positive and negative scenarios of the transformation of labor in the tourism sector are foreseen. In addition, improving digital technologies to increase labor efficiency, reducing costs due to the introduction of robots in the tourism industry, as well as increasing the importance of real employees with "digital skills", creativity and other professional competencies in the tourism industry will be given special attention.

The process of digital transformation of labor also contributes to the professional development of not only tourism workers in developed regions, but also allows workers in developing regions to show themselves in this profession. Robotic processes and ideas for creating unusual products (for example, virtual reality) have become one of their priorities for development and growth, attracting tourists around the world. Despite the complexity and uncertainty of the processes of digital transformation of labor, the article identifies real prospects and opportunities that will have a positive impact on the employees of tourism enterprises and hotels, as well as on the development of tourism and hotel business.

Keywords: digital transformation; labor market; digital technologies; tourism; hotel business; technologies; robotization.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 631.115.18.

АҚИДАҲОИ АДОЛАТИ ИҶТИМОӢ ДАР КУРЪОНИ КАРИМ ВА СУННАТ

АЛИШОЕВ Х.Ҳ.[1]

Иқтисоди исломиро ҳадди ақал бо ду роҳ амалӣ кардан мумкин аст. Роҳи аввал ин аст, ки фаъолияти як бонки ислом ё масалан, ширкати суғуртаи ислом бар асоси меъёру усулҳои шариат сохта нашуда бошанд ҳам хилофи он нестанд. Роҳи дуюм ин татбиқи пайгиронаи муқаррароти мушаххаси шариат дар кори бонк ё ширкат (аз ҷумла бо рохи мутобиқ намудани онҳо ба қонунгузории амалкунанда) мебошад.

Масъалаи муҳими дигар — чорчубаи таърихии проблемаи муҳокимашуда мебошад. Муайян кардан лозим аст, ки модели иқтисодии ислом кай ташаккул ёфтааст. Муаллифони муосир – намояндагони иқтисоди сиёсии ислом аз қабили Ғаззолӣ, Ибни Халдун, Ибни Таймия ва Ибни Қайимро асосгузорони илми иқтисоди ислом медонанд. Бояд таъкид кард, ки ал-Ғаззолӣ ва дигар муаллифон бахшида ба иқтисодиёт асарҳои алоҳида эҷод накардаанд. Муносибати онҳоро метавон байнисоҳавӣ номид, дар ҳоле ки масъалаҳои сирф иқтисодӣ дар доираи дигар мушкилот баррасӣ мешуданд: муносибати ҳоким ва тобеият, муносибати байни мусулмонон ва ғайримусулмонон, аз ҷониби диндорон иҷрои вазифаҳои динии онҳо ва ғайра.

Барои ҳамаи муаллифони зикршуда риояи меъёрҳои ислом дар ҳаёти иқтисодӣ ба ин ё он дараҷа роҳи наҷот аст. Пас, Ғазолӣ мардумро ба се гурӯҳ ҷудо мекунад:

1. Касоне, ки охиратро нодида гирифта, танҳо барои имрӯз зиндагӣ мекунанд. Онҳо дар ҳаёти оянда чизе хоҳанд гирифт.

2.Онҳое, ки барои охират аз ҳисоби зиндагии дунявӣ омодагӣ мегиранд ва дар ҳама чиз маҳдуд мешаванд, аз ҷумла. канорагирӣ аз фаъолияти фаъоли иқтисодӣ. Чунин одамон ба мақсади худ расида, ба Биҳишт мераванд.

3. Касоне, ки зимни иҷрои вазифаҳои динии худ вобаста ба парастиши Худо, зиндагии дунёро фаромӯш намекунанд, аз ҷумла. дар соҳаи иқтисодиёт шариатро риоя мекунад. Чунин одамон сазовори наҷотанд.

Ғаззолӣ аз рӯи шариат фаъолияти иқтисодиро ҷузъи иҷрои вазифаҳои динии муъмин медонист. Яке аз далелҳои ин бархӯрд ин аст: агар мусалмонон ба иқтисод таваҷҷуҳ накунанд, ин амр боиси мушкилоти иқтисодӣ дар ҷомеа мешавад, ки дар ниҳоят метавонад ба худи Ислом зиён расонад, зеро пояи иқтисодии он заъиф мешавад. Ба эътиқоди аксари фақеҳи мусалмон, бар асоси як ҳадиси маъруф, Ислом на барои касоне, ки тамоми рӯзро бо намоз мегузаронанд ва бидуни ҳеҷ коре, ки аз ҷиҳати молӣ ба дигарон вобастаанд, балки барои онҳое, ки фаъол ҳастанд, кор мекунанд, дар фаъолияти иқтисодӣ иштирок мекунанд, таъминоти оилавии худро ба дӯш мегиранд ба ҷомеа ва дини мусулмонӣ фоида меоранд ва ғ. , судмандтар ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, ибтидои марҳилаи аввали рушди модели иқтисодии ислом тақрибан ба асрҳои XI-XV нисбат дода мешавад, ки Ғаззолӣ, Ибни Халдун, Ибни Таймия ва Ибни Қайим осори худро офаридаанд. Баъдан (то нимаи садаи XX) рукуди пажӯҳиш дар масоили иқтисодӣ ба мушоҳида мерасад, ки аз рукуди умумӣ дар афкори ислом (ҳадди ақал дар миёни аҳли суннат) ба вуҷуд омадааст. Апогеии таназзули афкори иқтисодии ислом фатвои маъруфи Муҳаммад Абду[2] буд, ки тавзеҳ додааст, ки пасандозҳои бонкӣ ва пардохти фоизи онҳо рибо (яъне ҳаром) нест.

Марҳилаи дуюми рушди афкори иқтисодии ислом бо эҳёи худшиносии мусулмонӣ ва истиқлолият ба даст овардани кишварҳои мусалмонӣ дар нимаи дуюми асри XX алоқаманд аст. Сипас, дар шароити муносибатҳои иқтисодӣ, ки аз нигоҳи мусулмонон ғайри қобили қабул аст (пеш аз ҳама дар соҳаи молия) масъалаи татбиқи муқаррароти шариат оид ба иқтисод ба миён омад. Низоми иқтисодии ислом ба ақидаи олимони он давра бар се «рукн» асос ёфтааст: манъи рибо, низоми меросӣ тибқи шариат ва пардохти закот.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Алишоев Хуршедшоҳ Ҳасратшоевич- номзади илмҳои иқтисодӣ., дотсенти Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5, тел: (+992)908086072; e-mail: akhurikshoh@mail.ru

[2] Муҳаммад Абду (1849-1905) аз маъруфтарин шогирдони Ҷамолиддин Ал-Афғонӣ буд.

Аммо маълум аст, ки ин се унсур ё санги рукн барои рушди комили як модели мустақили иқтисодии исломӣ бешак кифоя нестанд. Аз ин рӯ, мухолифони модели иқтисодии исломӣ аксаран онро танқид мекунанд, ки онро маҳдуд медонанд.

Аммо мунаққидони ин низоми иқтисодӣ ба назар намегиранд, ки чунин андешаҳо вазъи воқеии корҳоро дар он замон инъикос мекарданд. Гуфтан кифоя аст, ки дар он замон дар дунё ягон муассисаи моливии исломӣ вуҷуд надошт ва аз ин рӯ, сухан танҳо дар бораи он меравад, ки мусулмонони онвақта захираву имкониятҳои ночиз доштанд, чӣ гуна метавонистанд муқаррароти шариатро дар як усули иктисодиёти анъанавӣ амалӣ созанд.

Зимнан, то имрӯз дар ҷаҳони ислом донишмандоне вуҷуд доранд, ки се "сутун"-и модели иқтисодии исломиро бидуни истифода аз хидматрасониҳои бонкӣ, бима ва ғайра барои ширкат дар ҳаёти муосири иқтисодӣ пешниҳод менамоянд.

Бо мурури замон аввалин ниҳодҳои иқтисоди исломӣ ба маънои муосир дар ҷаҳони мусулмонӣ пайдо шуданд. Инак, соли 1963 дар шаҳри Мит Гамри Миср аввалин бонки исломии «Мит Гамр Бонк» таъсис ёфт, ки дар асоси маблағгузории бефоиз кор мекард. Худи ҳамон сол дар Малайзия «Корпоратсияи амонатгузории зоирони мусалмон» таъсис ёфт, ки тибқи талаботи шариати ислом барои ҷамъ овардани пасандозҳо барои сафари Ҳаҷ мусоидат намуд. Соли 1965 дар Карочӣ (Покистон) «Корпорацияи инвестиционию молиявии кооперативӣ» ташкил карда шуд. Ин аввалин кӯшиши татбиқи идеяи низоми бонкдории исломӣ дар кишвар буд. Аммо ин таҷриба чандон муваффақ набуд ва дере нагузашта чунин муассисаҳо, ки дар минтақаҳои гуногуни Шарқи мусулмонӣ ба таври стихиявӣ ба вуҷуд омаданд, аз фаъолият бозмонданд.

Марҳилаи сеюми рушди модели иқтисодии исломӣ аз нимаи дуюми солҳои 70-уми асри XX, вақте ки ниҳодҳои молии исломӣ дар манотиқи мухталифи ҷаҳони ислом ба таври фаъол ба вуҷуд омадаанд, оғоз ёфта, то имрӯз идома дорад. Соли 1975 Бонки исломии Дубай дар Аморати Муттаҳидаи Араб ба фаъолият оғоз кард. Дар ҳамон сол дар чаҳорчӯби Созмони Конфронси Исломӣ, Бонки Исломии Рушд, як созмони молиявии байнулмилалӣ, ки рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷамъиятҳои мусалмонони ҷаҳонро ҳамоҳанг мекунад, таъсис ёфт. Соли 1979 дар Судон аввалин ширкати суғуртаи исломӣ дар ҷаҳон пайдо шуд. Мусулмонон тавонистанд ба таври мутамарказ андозҳоро, аз қабили закот ва "ушр" пардохт кунанд. Покистон ҳатто қонуни махсусеро қабул кард, ки тартиби ҷамъоварӣ ва тақсими ин андозҳоро танзим мекунад.

Дар ин давра китобҳо ба нашр расидаанд, ки на танҳо ба усулҳои умумии муносибатҳои иқтисодии уммат аз нигоҳи ислом, балки ба ниҳодҳои алоҳидаи иқтисоди исломӣ, мушкилоти сиёсати давлат дар самти исломикунонии иқтисод ва ғайра.бахшида шудаанд.

Дар ақидаҳои иқтисодии Ғазолӣ ва дигар донишмандон, дар воқеъ чизе нест, ки намояндагони динҳои дигар бо он розӣ набошанд. Аммо модели иқтисодии исломӣ дар шакли муосири худ (пеш аз ҳама ҷанбаҳои амалии он) аз ҷониби ҳамагон, ҳатто дар ҷаҳони мусулмонӣ, дур аст. Шояд муболиғаи бузурге бошад, ки агар бигӯем, ки дидгоҳи падарони бунёдгузори модели иқтисодии исломӣ танҳо ба ҷанбаҳои ахлоқии фаъолияти иқтисодӣ нигаронида шудааст, ҳарчанд дар ин модел, бешак, дар чунин ҷанбаҳо бартарияти Ғазолӣ ва дига муаллифоне, ки дар бораи принципҳои муносибатҳои иқтисодии ҷаҳони мусулмонӣ, дар бораи чунин категорияҳо ба монанди талабот ва таклифот, сиёсати нархгузорӣ, нақш ва вазифаҳои пул дар иқтисодиёт ва ғайра комилан дилпурона сухан ронданд. Ҳамзамон ҳар як номувофиқатиро бо шариат дар фаъолияти иқтисодӣ аз мавқеи манфиати ҷомеаи мусулмонӣ баҳо медоданд.

Модели муосири иқтисодии исломӣ ба ҷанбаи ахлоқӣ таваҷҷуҳи зиёд медиҳад. Ҷанбаи ахлоқӣ воқеан муҳим аст, аммо ин модел ба далелҳо вокуниш нишон намедиҳад, вақте ки мусалмонон баъзан ба вазифаи динии худ беэътиноӣ мекунанд ва аз хидматҳои бонкҳои анъанавӣ истифода мебаранд, ки аз ин пешгирӣ кардан мумкин аст.

Иқтисодшиносони муосири исломӣ на танҳо модели идеалиро тавсиф мекунанд, балки он чизеро, ки аллакай мавҷуд аст, таҳлил мекунанд, механизмҳои нави татбиқи муқаррароти шариат дар ҳаёти иқтисодиро таҳия мекунанд. Дар нимаи дуюми асри XX афзоиши худогоҳии динӣ дар ҷаҳони мусулмонӣ бо зарурати пешбурди тарзи зиндагии муъминон, ки ба талаботи дини ислом ҷавобгӯ бошад, ҳамроҳӣ мекард. Ҳамзамон, ташаббуси соҳибкорони мазҳабӣ аз ҷониби ҳукуматҳои кишварҳои мусулмонӣ дастгирӣ ёфт. Аммо ин дастгирӣ дар кишварҳои гуногун аз як хел дур буд.

Масалан, дар Покистон манъи рибо дар соҳаи молиявию кредитӣ дар сатҳи конститутсия қайд карда шудааст. Идеологҳои ислоҳот кушиш мекарданд, ки дар миқёси миллӣ системаи иқтисодии исломӣ ба вуҷуд оваранд. Дар баробари ин, низоми бонкии суннатӣ, тибқи нақшаи ислоҳталабон, бояд ҷойгузини худро ба низоми исломӣ медод.

Вақтҳои охир уламои мусулмон ба масъалаи исломисозии иқтисод дар сатҳи макро таваҷҷӯҳи ҷиддӣ медиҳанд, ҳарчанд тавре ки таҷриба нишон медиҳад, дар сатҳи микро муваффақияти бештар ба даст овардан мумкин аст ва ҳатто на дар ҳама кишварҳо.

Дар мавриди кишварҳои ғайриисломӣ бошад, таъсиси ниҳодҳои молиявии исломӣ (чун қоида, дар шакли воҳидҳои вижа дар дохили сохторҳои молияи суннатӣ) пеш аз ҳама посух ба ниёзҳои мусалмонон ба ин хидматҳои молиявӣ аст. Ҳадди ақал, ин ба бонкдории анъанавӣ, суғурта ва дигар муассисаҳо дахл дорад.

Дар ҳамин ҳол, аз нимаи дувуми солҳои 90-уми садаи гузашта ниҳодҳои молиявии исломӣ сиёсатеро пеш гирифтаанд, ки таваҷҷуҳи ғайримусулмононро ба хидматҳои пешниҳодкардаашон таҳрик медиҳад. Дар баробари ин наметавон рад кард, ки бар хилофи дигар моделҳои аз ҷиҳати ахлоқӣ нигаронидашуда модели иқтисодии исломӣ дар шакле, ки имрӯз дар он мавҷуд аст, пеш аз ҳама ба мусулмонон нигаронида шудааст.

Донишмандони исломӣ бартариҳои асосии модели иқтисодии исломиро барои давлатҳо чунин номбар мекунанд: иқтисоди устувор; масъулияти бештари иҷтимоии давлат дар назди шахсони алоҳида; кам кардани фарқият байни бойҳо ва камбағалон; кам кардани бори қарзи давлат ва ғайра. Онҳо қайд мекунанд, ки низоми бонкдории исломӣ нисбат ба низоми ғарбӣ ё анъанавӣ камтар ба хатарҳои марбут ба мушкилоти азбайнравӣ ва пардохтпазирӣ дучор мешавад.

Коршиноси бонуфузи инглисӣ оид ба масъалаҳои иқтисодии исломӣ В.Эдвардс [1, с 94] боре рӯйхати тахминии хатарҳои бонкдории исломиро таҳия карда буд.

Хавфи баҳисобгирӣ. Аксари кишварҳои ҷаҳон анъанаи саркашӣ аз андозҳои қонуниро доранд. Дар баъзеҳо, меъёр аз пардохти онҳо аст. Баҳисобгирии дукарата вуҷуд дорад. Фоида кам нишон дода шудааст. Бонки исломӣ барои гирифтани маълумоти дуруст дар бораи даромад аз сармоягузорӣ дар шакли иштирок дар тақсимоти фоида фаъолият мекунад.

Хавфи асъор. Пурқувваттарин асъорҳои "исломӣ" ба доллари ИМА пайваст карда шудаанд. Бозорҳои форвардӣ бо ин асъорҳо метавонанд пардохтпазир набошанд. Дар ҳар сурат, баъзе шӯроҳои шариат метавонанд ҳеджиркунии форвардии асъорро тасдиқ накунанд.

Хавфи қарзӣ. Таҳлили муфассали таърихи қарзии муштарӣ пеш аз сармоягузорӣ баъзан имконнопазир аст.

Хатари аз даст додани пардохтпазирӣ. Бо мақсади идоракунии пардохтпазирӣ, баъзе бонкҳои исломӣ ба молҳо сармоягузорӣ мекунанд, аммо нигоҳ доштани пардохтпазирӣ инчунин устувории нархро барои дороиҳои пардохтпазир талаб мекунад.

Хавфи андозбандӣ. Дар аксари қаламравҳо, бонкҳо умуман наметавонанд баргардонидани андоз аз арзиши иловашударо гиранд.

Хавфи фоизӣ. Дар ҷаҳони иттилооти озод, меъёри фоизи ногузир меъёри муомилоти даромади собит хоҳад шуд.Тафовут байни меъёрҳои фоизии ҷаҳонӣ ва маҳаллӣ ба арзиши муомилот таъсир мерасонад. Пардохтҳои дарозмуддат метавонад боиси гум шудани арзиш гардад.

Хавфи рақобат. Хавфи он, ки маҳсулоти наве, ки бонк таҳия кардааст, аз ҷониби рақиби он нусхабардорӣ мешавад, ки тиҷоратро ба ӯҳда мегирад.

Хавфи контрагентӣ. Ба монанди бонкҳои муқаррарӣ, аммо бо хавфи зиёд аз сабаби имконнопазирии ба даст овардани гарав ва заминаи заъфи иҷроиш.

Хавфи риоя накардани шариат.

Хавфи обрӯ. Мизоҷон метавонанд норозӣ бошанд, агар фоидаи сармоягузорӣ нокифоя бошад ё аз онҳо нархҳои баланд ситонида шаванд.

Хавфи марбут ба мақомоти назоратӣ.

Хавфи ҳуқуқӣ. Ҳатто агар қарзгирӣ аз ҷиҳати фарҳангӣ имконпазир бошад ҳам, оё он аз ҷиҳати қонунӣ иҷрошаванда аст? Аён аст, ки он дар муомилот дар шакли тақсими фоида ва зиён таъмин нест.

Ба гуфтаи Э.Бейкос [3, с 97], дараҷаи хавфи бонкҳои исломӣ нисбат ба бонкҳои анъанавӣ, ки бо абзорҳои фоизӣ кор мекунанд, баландтар аст. Ӯ далелҳои зеринро пешниҳод мекунад:

1. Азбаски аксари бонкҳои исломӣ дар асоси фоида ва зиён фаъолият мекунанд, хатари тағqирёбии даромади ниҳоии сармоягузорӣ барои онҳо бештар аст.

2. Хатари пардохтпазирии бештар вуҷуд дорад, зеро ҳиссаи мутаносибан бештари дороиҳои бонки исломӣ дар шакли ғайриқобили пардохтпазир аст.

3. Бонкҳои исломӣ аз ҷиҳати муомилоти арзӣ ҳимоят намешаванд, зеро онҳо наметавонанд мавқеъҳои худро хеджир кунанд.

4. Бонкҳои исломӣ нисбат ба бонкҳои маъмулӣ бештар ба тағйирот дар сиёсати фискалӣ ва пулию қарзии ҳукуматҳо дучор мешаванд, зеро онҳо дар фоида/зарари корхонаҳои тиҷоратӣ иштирок мекунанд.

Истифодаи модели иқтисодии исломӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад ба кишвар барои дарёфти сармоягузорӣ аз давлатҳои мусалмонӣ мусоидат намояд, имкони ҳамкории зичтари иқтисодӣ бо давлатҳои узви Созмони Конфронси Исломӣ (СИК) ва ғ.

Тавре ки тачрибаи татбиқи дигар мафҳумҳои иқтисодие, ки асоси динӣ доранд, нишон медиҳад, ки пешвоёни динӣ аксар вақт мачбур мешуданд, ки он навъҳои муносибатҳои тичоратӣ, ки дар даврахои қаблӣ дар асоси муқаррароти якхелаи дар матнҳои муқаддас овардашуда манъ шуда буданд, созиш кунанд ва чоиз эътироф кунанд. Раҳбарони мусулмон, бар хилофи ҳамтоёни яҳудӣ ва насронии худ, муддати тӯлонӣ аз зарурати риояи мамнӯъиятҳои динӣ дар муносибатҳои иқтисодӣ пайваста ва якдилона дифоъ мекарданд. Вазъият танҳо дар авохири садаҳои XIX ва XX тағйир ёфт, ки баъд аз Муҳаммад 'Абду диншиносони мусулмон бо эҳтиёт чоиз будани баъзе намудҳои муомилоти иқтисодиро эътироф карда, эълон карданд, ки онҳо ба мамнӯъиятҳои исломӣ нестанд.

Имрӯзҳо, ки мусулмонон имкони объективӣ барои каму беш риояи муқаррароти шариатро дар соҳаи иқтисодӣ доранд, хеле муҳим аст, ки ҳангоми кӯшиши амалӣ кардани ақидаҳои иқтисодии исломӣ аз чониби диндорон, ҳеч гуна созиш дар чое, ки имкон дорад, бо муқаррароти шариат бидуни вайрон кардани қонунгузории чорӣ ва риоя карда шавад.

Мушкилоти татбиқи модели иқтисодии исломӣ дар кишварҳои муосири мусулмонӣ ва ғайримусулмонӣ метавонад дар ду самт баррасӣ шавад:

1) модели иқтисодии исломӣ ё баъзе муқаррароти он метавонад ҳам дар кишварҳои мусулмонӣ ва ҳам дар кишварҳои ғайримусулмонӣ тавассути ворид намудани тағйироти дахлдор ба қонунгузорӣ ва/ё қабули санадҳои ҳуқуқии нав амалӣ карда шавад;

2) модели иқтисодии исломӣ ё баъзе муқаррароти он метавонад ба таври комил ва бидуни тағйирот ба қонунгузорӣ татбиқ карда шавад, яъне, дар сатҳи нормаҳое, ки муносибатҳои аъзоёни як гуруҳи иҷтимоӣ, коллективро дар доираи системаҳои хурди иқтисодӣ танзим мекунанд.

Ҳарду вариант, чи тавре ки тачрибаи кишварҳои хориҷӣ (аз чумла кишварҳои ғайримусулмонӣ) нишон медиҳад, комилан воқеӣ ҳастанд. Роҳи аввал, яъне тағйирот ба қонунгузорӣ ё қабули санадҳои меъёрии нав дар назари аввал радикалӣ менамояд. Аммо ин танҳо дар назари аввал аст. Барои қонунгузор қабули моддаҳои махсусе, ки ба танзими фаъолияти институтҳои иқтисодии исломӣ бахшида шудаанд, аслан зарур нест - танҳо васеъ кардани имкониятҳои ҳуқуқии институтҳои мавчуда басанда аст. Ҳамин тариқ, масалан, суғуртаи исломӣ метавонад дар доираи чамъиятҳои суғуртаи мутақобила каму беш пайваста амалӣ карда шавад. Дар баробари ин, албатта, аз мусулмонон бархӯрди созиш лозим хоҳад шуд, зеро феълан дар ягон давлат татбиқи муқаррароти иқтисодии шариат дар шакли холис ғайриимкон аст. Ва гумон аст, ки он дар ояндаи наздик имконпазир бошад.

Дигар ин, ки дар миқёси низомҳои хурди иқтисодӣ татбиқи муқаррароти иқтисодии шариат аст. Дар ин чо ҳеч гуна далеле вучуд надорад, ки диндорон меъёрҳои шариатро, ки муносибатҳои иқтисодиро танзим мекунанд, вайрон кунанд. Мусулмонон метавонанд дастурҳои иқтисодиро дар амал ба таври кофӣ амалӣ созанд. Дар сурати бомуваффақият ба даст овардани ин тачрибаи иқтисодӣ онро баъдан қонунгузор ба назар гирифта метавонад.

Яке аз мушкилоте, ки дар мавриди татбиқи баъзе усулҳои модели иқтисодии исломӣ дар Чумҳурии Тоҷикистон мавчуд аст, набудани дониши дурусти мусулмонон дар бораи ислом ва иқтисоди исломӣ мебошад.

Дар мавриди масъалаи мутобиқати ниҳодҳои иқтисодии исломӣ ба муқаррароти шариат, вазъ дар ин чо воқеан печида аст. Ҳеч кас баҳс намекунад, ки ниҳодҳои молии исломӣ ба муқаррароти классикии шариат комилан мувофиқат намекунанд, бахусус аз сабаби чандирӣ ва гуногунандешии қавонини мусулмонӣ, бархе аз ниҳодҳои иқтисодии исломӣ дар кишварҳои мухталиф ба таври мухталиф шарҳ дода мешаванд.

Яке аз мушкилоти чиддие, ки дар кори ниҳодҳои иқтисодии исломӣ вучуд дорад, набудани стандартҳои ягона мебошад. Масалан, дар Малайзия баъзе меъёрҳои фаъолияти иқтисодӣ татбиқ мешаванд, ки аз чониби шӯроҳои шариати маҳаллӣ иҷозат дода шудаанд, аммо дар бораи мувофиқати онҳо ба шариат аз чониби уламои мусулмони дигар кишварҳо саволҳои калон ба миён меоянд. Мушкилоти стандартизатсия яке аз масъалаҳои калидӣ дар иқтисоди исломӣ мебошад.

Мушкили дигар нарасидани мутахассисони соҳибихтисос дар иқтисоди исломӣ аст. Вазифаи аввалиндарачае, ки дар назди ниҳодҳои иқтисоди исломӣ қарор дорад, ташаккул додани кадрҳои касбӣ аз миёни олимони мусулмон мебошад, ки метавонанд мушкилоти татбиқи усулҳои иқтисодии исломиро дар амал ба таври кофӣ ҳал кунанд.

Чунин ба назар мерасад, ки тачрибаи ҳадди ақали тачрибаомӯзӣ дар муассисаҳои молиявии исломӣ – бонкҳо, ширкатҳои суғуртавӣ ва дигар ниҳодҳои иқтисоди исломӣ дар кишварҳои мусулмонӣ ва ғайриисломӣ – ба мутахассисони чавон на танҳо дар густариши дониши худ, балки барои дарёфти татбиқи амалии хуби онҳо низ кумак хоҳад кард.

Як қоидаи ногуфтае, ки дар кори ҳама ниҳодҳои иқтисодии исломӣ истифода мешавад, гуфта мешавад, ки ғайримусулмонон наметавонанд дар идораи бонки исломӣ, ширкати такафул ва ғайра вазифаҳои худро ишғол кунанд. Аммо, ба назари мо, дар шароити Чумҳурии Тоҷикистон сифатҳои афзалиятнок ҳангоми

интихоби номзад ба вазифаи роҳбари ширкате, ки аз рӯи принсипҳои исломӣ амал мекунад, бояд кордонӣ, поквичдонӣ ва соҳибфазилатӣ бошад. Гузашта аз ин, агар нияти ӯ ба татбиқи модели иқтисодии исломӣ нигаронида шуда бошад, роҳбари чунин ширкат шояд мусалмон ҳам набошад.

Дар осори уламои мусулмон аз бартариҳои бахснопазири иқтисоди исломӣ сатҳи баланди ахлоқии иштирокчиёни муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Аммо барои ҳар нафаре, ки боре ба кишвари мусалмонӣ рафтааст, пӯшида нест, ки сатҳи ахлоқи тиҷоратӣ дар онҷо, чун қоида, хеле паст аст. Дар ҳамин ҳол, ҷанҷолҳои марбут ба қаллобӣ дар кори ниҳодҳои иқтисодии исломӣ аксаран рух намедиҳанд, ҳарчанд онҳо метавонанд эътимоди диндоронро ба иқтисоди исломиро коста созанд. Аз ин лиҳоз, ба кори ниҳодҳои ояндаи иқтисоди исломӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки одоби тиҷорат, аз ҷумла дар байни мусулмонон дар сатҳи паст қарор дорад, бояд ба қадри кофӣ шубҳа кард.

Кафолати муайяни муваффақияти модели иқтисодии исломӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад мавқеъи сахтгиронаи мақомоти танзимкунанда, ки аз ҷониби шӯроҳои нозирони шариат намояндагӣ мекунанд, якпорчагии муомилоти анҷомшударо таъмин мекунанд ва инчунин худдорӣ дар истифодаи Идеологияи исломӣ бошад.

Дар айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд институтҳои зерини иқтисоди исломӣ истифода шаванд:

1. Бонкҳои исломӣ. То ҳол дар кишвар танҳо як бонки исломӣ, IBR фаъолият мекунад. Аммо тибқи пешгӯии таҳлилгарон, дар ояндаи наздик бонкҳои исломӣ ба он бонкҳои Тоҷикистон сармоягузорӣ хоҳанд кард, ки метавонанд аз рӯи усули исломӣ фаъолият кунанд.

Бисёре аз бонкҳои анъанавӣ дар Тоҷикистон дар ҳолати муташанниҷ ва шубҳаовар қарор доранд. Ин мушкилоти онҳо шароити пайдоиш ва ташаккули бонкҳои нави исломиро фароҳам меорад.

Дар соли 2014, вақте ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қонун дар бораи бонкдории исломиро қабул намуд, бонки “Алиф Сармоя” вориди бозор гардид, ва аввалин шуда дар кишвар хизматрасонии бонкиро аз рӯи принсипҳои исломӣ пешкаш намуд. Дар тамоми ҷумҳурӣ бо овезаҳои қарзҳои истеъмолии бефоиз бо мӯҳлати то 6 моҳ таблиғ карда шуд, ки ин як падидаи нав ба шумор мерафт.

Ба маънои васеъ, бонкдории исломӣ аз рӯи принсипе сохта шудааст, ки истифодаи пул агар ба хотири ба даст овардани маблағи бештар бошад, иҷозат дода намешавад. Бинобар ин, қаллобӣ ва ситонидани фоизи қарз манъ карда шудааст. Ин метавонад бисёр принсипҳои алтернативиро ба миён орад, ба монанди “Musharaka”, вақте ки қарздиҳанда дар ҳамкорӣ бо муштарӣ дар соҳаи бизнес фаъолият мекунад ва ба ин васила фоида ба даст меорад ва на ин ки танҳо ситонидани фоизро новобаста аз мавқеи корхона ба роҳ мемонад. Инчунин дигар принсип бо номи «Mudaraba» мебошад, яъне вақте ки ташкилоти қарзӣ ҳамчун шарики пассив баромад намуда маблағгузорӣ мекунад вале дар фаъолияти идоракунӣ ва муошарати корӣ ва дигар корҳо иштирок карда наметавонад. Даромад дар чунин ҳолатҳои корӣ одатан ба тарафҳо тақсими баробар карда мешавад. Корхонаҳое, ки чунин қарзҳоро дастрас менамоянд, наметавонанд ба соҳаҳои барои ҷомеа зараровар маблағгузорӣ ё ин ки сару кор гиранд[5. С 9].

2. Ширкатҳои суғуртаи исломӣ (такафул).

Ширкатҳои суғуртаи мутақобила шакли қобили қабули татбиқи идеяи суғуртаи исломӣ дар Тоҷикистон мебошанд. Маҳз ҳамин шакл имкон медиҳад, ки принсипҳои суғуртаи исломӣ дар шароити қонуни ғайришаръӣ ба таври мураттаб татбиқ карда шавад. Азбаски қонунгузорӣ дар бораи суғуртаи мутақобила дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия қарор дорад, ба қонунгузор хусусиятҳои суғуртаи исломиро расонидан мумкин аст, то ӯ ҳангоми таҳияи лоиҳаҳои нави қонунгузорӣ онҳоро ба инобат гирад.

3. Закот. Дар назари аввал ин ниҳоди ба осонӣ амалӣшавандаи иқтисоди исломӣ аст. Аммо ҳангоми иҷрои муқаррароти марбут ба пардохт ва тақсими ин андози мазҳабӣ суиистифода аз ҳар ҷои дигар бештар имконпазир аст.

Ҳатто дар кишварҳои мусалмонӣ, ки сохторҳои махсусгардонидашуда барои муттаҳид ва тақсими маблағҳои ҳамчун закот пардохташуда солҳои тӯлонӣ кор мекунанд, мушкилоти муайяни назорати тақсими одилонаи маблағҳои закот вуҷуд дорад. Некуаҳволӣ ва суботи ҷомеаи мусулмонони ҷумҳурӣ ва ё ҳатто тамоми кишвар ба маънои муайян ба он вобаста аст, ки ин таҷриба то чӣ андоза муваффақ хоҳад шуд. Аммо бо дарназардошти сатҳи пасти диндории аҳолӣ ва ҳамчунин сатҳи пасти эътимод ба рӯҳониён дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, интизор шудан мумкин нест, ки шумораи зиёди хоҳишмандони падохткунанда закот ҷой дошта бошанд.

5. Тартиби вориси мерос аз рӯи шариат. Тавре маълум аст, тартиби мерос, ки дар Қуръон ва суннати паёмбар муқаррар шудааст, тибқи қонунгузории Тоҷикистон аз низоми мерос фарқ мекунад. Аз ин рӯ, беҳтарин роҳи татбиқи муқаррароти шариат дар мавриди тартиби мерос ин тартиб додани васиятномаҳое мебошад, ки ин тартибро дар назар дорад. Ва замину хонаҳояшон ва молу мулки онҳоро, ки пой ҳам нагузоштаед, ба шумо мерос дод [4].

6. Маблағгузории сохтмони манзил мувофики талаботи шариат. Чунин барномаҳо дар байни мусулмонони ҷаҳони ғарбӣ хеле маъмуланд. Ба шарофати ин гуна барномаҳо, мусулмонон имкон доранд, ки бидуни вайрон кардани муқаррароти шариат бо шартҳои нисбатан мусоид манзил ба даст оранд. Агар чунин барнома дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ шавад, ҳатман дар миёни мусулмонон вокуниши васеъ пайдо хоҳад кард. Масалан, дар айни замон дар мамлакат гирифтани хона барои ахолӣ хеле душвор аст. Нархҳо хеле баланданд ва аз ин ру, васеъ намудани ин барнома мушкилоти аҳолиро дар соҳаи сохтмони манзил хеле осон мекунад.

Ин ниҳодҳо имконоти иқтисоди исломиро тамом намекунанд, аммо ҳатто мисоли онҳо нишон медиҳад, ки ташаккули модели иқтисодии исломӣ дар Тоҷикистон воқеӣ аст.

Ислом моликияти хусусиро низ яке аз намудҳои асосии моликият эътироф мекунад. Талабот ба ин амвол дар табиати инсон реша дорад. Хар як одам мехоҳад аз сарватҳои табиӣ баҳра барад, то ки самараи меҳнаташ моли ӯ шавад. Ислом ба ин майли фитрии инсон самти дуруст додааст. Дар ислом ҳудуди моликияти хусусиро қонун муайян мекунад, вагарна адолати иҷтимоӣ қурбонии худхоҳии инсонӣ хоҳад шуд. Дар мавриди моликияти хусусӣ Ислом ба ду унсур, яъне ниёзҳои табиии инсон ва таъмини адолати иҷтимоӣ таваҷҷӯҳ кардааст. Мардум аз руи эхтиёҷоти худ метавонанд кору мехнат карда, сарват ба даст ованд, вале кушиши у набояд ҳаққи дигаронро поймол кунад. Илова бар ин, ӯ ҳақ надорад, ки бо роҳҳое, ки шариат ичозат надодааст, сарват ҷамъ кунад.

Тибқи асосҳои иқтисоди исломӣ, ҳуқуқи ҷамъият аз ҳуқуқи шахс бартарӣ дорад ва дар ин замина ҳама гуна фаъолият дар бахши хусусӣ, ки ба ҳуқуқи ҷамъиятӣ ва ҷомеа зарба мезанад, мамнӯъ аст ва масъулияти саркӯб кардани ин гуна фаъолиятҳо ба дӯши давлат аст. Бар асоси ин дидгоҳ, Ислом бо андӯхтани сарват ва даромад дар дасти афрод ё гурӯҳи муайяни ҷомеа бо назардошти он аст, ки ин ҳолат боиси мушкилоти зиёди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, аз ҷумла фақр ва тафриқаи шадиди синфӣ мешавад.

Адабиёт:

1. Исламские финансы в современном мире. Москва-Умма-2004 .- С.94.
2. Алишоев Х.Х. Исламская экономическая мысль и практические аспекты её использования в постсоветском пространстве.- Душанбе: «Ирфон», 2013.- С. 236.
3. Исламские финансы в современном мире. Москва-Умма-2004 .- С.97/
4. Коран пер.Э.Р.Кулиева 33 сура.27 оят.
5. Чапра М. У. Ислам — экономический вызов / Ислам - Экономик, 1992, № 17. С. 9
6. Куран Т. Исламская экономическая мысль и исламская экономика // Христианство и Ислам об экономике / под ред. М. А. Румянцева, Д. Е. Раскова. СПб., 2008. С. 279-304.
7. Макин М.В., Конорев А.М., Быстрицкая А.Ю., Пахомова Е.В. Исследование эффективности деятельности коммерческого банка // Вестник Евразийской науки, 2019 № 1, https://esj.today/PDF/08ECVN119.pdf (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ.
8. Миркин Я. Рынок ценных бумаг России: воздействие фундаментальных факторов, прогноз и политика развития. М.: Альпина Паблишер, 2002. 624 с.
9. Отчет об исламском социальном финансировании за 2020 [Электронный ресурс]. — URL: https://irti.org/product/islamic-social-finance-report-2020/ (дата обращения: 11.02.2022).
10. Отчет Refinitiv и Исламской корпорацией по развитию частного сектора (МКБ) о развитии исламских финансов [Электронный ресурс]. — URL: https://bit.ly/3ncwmXy (дата обращения: 11.02.2022).

АҚИДАҲОИ АДОЛАТИ ИҶТИМОӢ ДАР ҚУРЪОНИ КАРИМ ВА СУННАТ

АЛИШОЕВ Х.Ҳ.

Дар мақола оид ба ақидахои адолати иҷтимоӣ дар Қуръони Қарим ва Суннат сухан меравад. Мақолаи мазкур ба омӯзиши ақидахои адолати иҷтимоӣ дар Қуръони Карим ва Суннат бо назардошти фарқиятҳои ҷаҳони имрӯза назар ба фаъолияти иқтисодӣ бахшида шудааст. Асосан ба паҳлӯҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа, ки иқтисоди исломӣ, бонкҳои исломӣ, суғӯртаи исломӣ ва молияи исломӣ ҳамчун омили асосии пешрафти иқтисодиёт ба ҳисоб меравад, диққати махсус дода шудааст. Инчунин низоми молияи исломӣ, низоми бонкдории исломӣ, адолати иҷтимоӣ аз нигоҳт ислом бо низоми иқтисодии ҷаҳони муосир муқоиса ва баррасӣ карда шудааст. Мақолаи мазкур ба мавзӯи замонавӣ бахшида шудааст ва ҳалли ин масъала дар рушди иқтисодӣ нақши калидӣ дорад.

Калимаҳои асосӣ: иқтисодиёт, иқтисоди исломӣ, бонк, адолати иқтисодӣ, адолати иҷтимоӣ, қонунҳои исломӣ, қонунҳои иқтисодӣ, қарз, молиякият, бонкҳои исломӣ, молия, молияи исломӣ, идоракунии молияи исломӣ ва ғ.

ИДЕИ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В СВЯЩЕННОМ КОРАНЕ И СУННЕ

АЛИШОЕВ Х.Х.

В статье рассматриваются идеи социальной справедливости в Священном Коране и Сунне. Данная статья посвящена исследованию идей социальной справедливости в Священном Коране и Сунне с учетом различий в современном мире с точки зрения экономической деятельности. Особое внимание было уделено главным образом аспектам экономического и социального развития общества, где в качестве основных факторов экономического развития рассматриваются исламская экономика, исламские банки, исламское страхование и исламские финансы. Также сравниваются и обсуждаются исламская финансовая система, исламская банковская система, социальная справедливость с точки зрения ислама и экономическая система современного мира. Данная статья посвящена современной теме, решение которой играет ключевую роль в развитии экономики.

Ключевые слова: экономика, исламская экономика, банковское дело, экономическая справедливость, социальная справедливость, исламские законы, экономические законы, кредит, финансы, исламский банкинг, финансы, исламские финансы, исламский финансовый менеджмент и т. д.

IDEAS OF SOCIAL JUSTICE IN THE HOLY QURAN AND SUNNAH

ALISHOEV H.H.

The article deals with the ideas of social justice in the Holy Quran and Sunnah. This article is devoted to the study of the ideas of social justice in the Holy Quran and Sunnah, taking into account the differences in the modern world in terms of economic activity. Particular attention was paid mainly to aspects of the economic and social development of society, where the Islamic economy, Islamic banks, Islamic insurance and Islamic finance are considered as the main factors of economic development. It also compares and discusses the Islamic financial system, the Islamic banking system, social justice from an Islamic point of view, and the economic system of the modern world. This article is devoted to a modern topic, the solution of which plays a key role in the development of the economy.

Key words: economics, Islamic economics, banking, economic justice, social justice, Islamic laws, economic laws, credit, finance, Islamic banking, finance, Islamic finance, Islamic financial management, etc.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК. 491.550+44]:16

ЗАБОН ВА ТАФАККУР ҲАМЧУН ВОСИТАИ МУОШИРАТ ВА ТАБОДУЛИ АФКОР (ДАР АСОСИ МАВОДИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ)

МАҲМАДОВ Ҷ.Ш[1].

Инсон аз рӯйи хислат ва дарки олами ботиниву зоҳирии хеш мавҷудоти иҷтимоиест, ки тамоми равандҳои пуразриши ҳаётиаш дар табиат ба амал меояд ва ин неъматҳои ҳаётан муҳимми инсонӣ низ маҳсули ҷамъият дониста мешаванд. Маҳз инсонро қонуну қоидаҳои олами зоҳирӣ водор месозад, ки ӯ дар ҷомеа эҷодкору мутафаккир ва созанда буда, дар созандагӣ ва эҷодгорӣ беназир бошад. Танҳо ҷомеа метавонад инсонро ҳамчун мавҷудоти соҳибзабон ба вуҷуд оварад, зеро тамоми умри инсон ва шакли махсуси мавҷудияти ҳаётии ӯ дар ҷомеа, ки дар марҳилаҳои муайяни инкишофи худ ба вуҷуд меояд, такомул ёфта, минбаъд низ ин ва ё он раванди ташаккул ва ё заволро дар бар мегиранд.

«Забон муҳимтарин унсури бақои миллат буда, оинаи рӯзгори гузаштаву ҳозира ва мақмуи тафаккуру андешаи халқ ба ҳисоб меравад ва яке аз арзишмандтарин сарчашмаҳои мероси гузаштагон барои наслҳои оянда арзёбӣ мегардад. Тавассути забон одамон бо ҳамдигар муошират карда, аз ҳоли ҳамдигар хабардор мешаванд ва таассуроташонро баён месозанд. Ҳангоми гуфтугӯ ва баёни фикр асолати забон боз ҳам равшантар зоҳир гардида, рукни тавонманд ва сарнавиштсоз будани он ошкор мешавад» [12, с. 5]. Воқеан забону ҷомеа ва шууру тафаккур, ҳамчун моликияти инсон бо ҳамдигар зич алоқаманд мебошанд. Маҳз қонуну қоидаҳои забону тафаккур дар ҷомеа тавасути инсон амалӣ мегарданд. Таъсири онҳо низ ба ҳамдигар мутақобиланд.

Тафаккур кардан ҳангоми ибрози андеша, на танҳо муайян намудани маънои обуранг ва савияи баланди маҳорат дар изҳори фикр, балки суханро низ дорад, зеро дар нутқ тадричан инкишоф додани суҳбат маънои маданияти гуфторро боз ҳам равшантар менамояд. Дар воқеъ, ҳангоми изҳори андеша, риояи қонуну қоидаҳои забон боиси пайдо гардидани маънои бошуурона аз каломи пурмаъно мебошад. Суханони нинҳоне, ки танҳо дар раванди фикр дар нутқ изҳор меёбанд, чунин калимаҳо, ба монанди садо ё тасвирҳои визуалӣ, худ аз худ суханро ташкил намедиҳанд. Зеро ҳаракатҳое, ки садоҳоро ба вуҷуд меоранд, раванди мустақил нестанд, ки нутқро ҳамчун воситаи иловагӣ ба вуҷуд оваранд. Каломи ҳосилшуда сабаби муайян намудани ҷаҳони маънавии нотиқ мегардад.

«Муносибати инсонмеҳварӣ ба грамматика имкон медиҳад, ки муносибатҳои мураккаб ва ҳамоҳангии забон ва нутқ, аҳаммиятнокии жанрҳои гуногуни нутқи эҷодӣ, қобилияти гуногуни тафаккур, умуман ҳама чизро, ки ба системаи забон хос аст ва инсон амалӣ менамояд, аз ҳамдигар фарқ ва хусусиятҳои онҳоро дар чаҳорчӯба муайян карда тавонем» [8, с. 309]. Инсон ҳамчун мавҷудоти дорои тафаккур, ки бо пайдоиши забон ва тафаккури мантиқӣ, ба мақмуи ҳодисаҳое, ки дар организм ба амал меоянд, онҳоро дар шакли махсус тавассути забон ва тафаккур дар як қолаби муайян дароварда амалӣ месозад.

Масъалаи он ки забон чӣ тавр пайдо шуд, чӣ шароит мусоидат кард, ки танҳо инсон ба мавҷудоти сухангӯӣ дорои тафаккури олӣ табдил ёфт, забон чи тавр пайдо шудааст, номҳои ибтидоӣ чи гуна пайдо шудаанд, сабаби забон ҳамчун воситаи муошират ва тафаккур ҳамчун воситаи табодули афкор гардидан, суолҳое ҳарчанд ҷолибу мураккаб бошад ҳам, суолҳои мебошанд, ки аз замонҳои қадим дер боз инҷониб муҳаққиқон ба онҳо таваҷҷӯҳи хосса доранд. Ин масоил дер боз инҷониб аз тарафи муҳаққиқон ба пуррагӣ ҷавоби хешро пайдо накардаанд. Ҳатто юнониёну файласуфони чини қадим барои ҳалли ин масоил тадқиқотҳои гуногун анҷом додаанд. Ҳамин тавр, одамон аз қадим дарк мекарданд, ки масъалаи пайдоиш ва инкишофи забонро аз масъалаи пайдоиш ва инкишофи тафаккур ҷудо кардан мумкин нест. Зеро забон воситаи муошират ба ҳисоб рафта, тафаккур бошад, барои табодули афкор хизмат мекунад.

Азбаски калом ин шакли мавҷудияти фикри таъсирбахш мебошад, ки барои амали сохтани мафҳумҳо, ашёҳо, фикронӣ, амалҳо, ҳолатҳо, хусусиятҳо, робитаҳо, муносибатҳо, арзёбӣ истифода мешавад. Аз ин рӯ,

[1] **Адрес для корреспонденции: Махмадов Джовидон Шарифович** - ТНУ: 734025, РТ, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17 E-mail: jovidon0909@list.ru. Тел.: (+992) 985 6269 19.

байни гуфтор ва тафаккур таъсири мутақобила вуҷуд дорад. Зеро бе суҳбат, муқаррар намудани ҳувияти байни сухан ва тафаккур ва ғояи нутқ душвор аст. Бидуни баёни андешаҳои инфиродӣ дар бораи пайдоиши забон ва тафаккур назарияҳои гуногун мавҷуд мебошад. Бояд гуфт, ки ҳангоми таҳлили онҳо мо бояд назарияҳои зеринро ҷиддан ба назар гирем: табиати иҷтимоии забон, ташаккули забону тафаккур. Танҳо дарки шарҳи ҳодисаҳои табиат имкон медиҳад, ки пайдоиши забон дуруст дарк карда шуда дар баробари он ягонагии ташаккули тафаккури мантиқӣ дар раванди меҳнат дар ҷамъият, барои муошрати одамон муносибатҳои гуногун ба амал оварад.

Ба ақидаи олими рус С.Г. Воркачев «Консепт- як воҳиди коллективии\ шуур мебошад, ки дорои арзишҳои олии маънавӣ буда, ифодаи забонӣ дорад ва бо вижагиҳои лингвофарҳангӣ ишора мешавад. Ин таҷассуми ифодаи фарҳангии маъно мебошад» [1, с. 5]. Пайдоиши забон ва тафаккур ва рушди он раванди тулонӣ ва чандинасраро дорост.

Дар замони пеш ҳар як оила забони худ, воситаҳои муошрати хешро дошт. Ва чун авлоди васеъшуда ба қабила мубаддал гардида, забоне, ки ба сифати василаи муошрати аъзои қабила хизмат мекард, воситаи муошрати тамоми қабила гардид.

Ҳангоми ба вуҷуд омадани гурӯҳҳои забонҳои ба ҳам наздик, ҳар кадоми онҳо метавонистанд бо як гурӯҳи забонҳо, баъд бо гурӯҳи дигар ва на танҳо ба ҳам алоқаманд, балки дур низ ворид шаванд. Бо вуҷуди ин, дар ҳама забонҳои ба ҳам наздики қаблӣ, хусусиятҳои умумӣ нигоҳ доштани забон мавҷуд буд.

Ривоҷу равнақи саноат ва савдо, ташаккули қувваи тавонои сиёсӣ, инкишофи робитаҳои иқтисодӣ, ба ташаккули миллатҳо бо васеъ гардидани доираи забонҳо мусоидат кард. Аз ин рӯ, забон як падидаи иҷтимоию маънавии таърихист, ки ба гурӯҳҳо тақсим шуда, ҳар як гурӯҳ қонуну қоидаҳои хосси худро доро мебошад.

Қабилаҳои алоҳида, ки ҳар кадоме забони худро доштанд, ба қабилаҳо муттаҳид шуда, забони умумиро ташкил медоданд. Дар асоси омезиши забонҳои қабилавӣ забони муштараки қабила ба амал меомад. Забон ҳамчун воситаи мубодилаи афкор, ҳамчун воситаи муошират барои ҷомеа ҳамеша якхела ва барои тамоми аъзои он умумӣ мебошад, ки қобилияти иртиботи садо ва маъно мавҷудиятро ташкил медиҳад. Ин умумияти забон боиси пайдо гардидани лаҳҷаҳои мухталиф дар ҷамъият гардидааст.

Файласуфи Олмонӣ Ф. Гелдерлин ба он назар аст, ки: «Забон руҳи объективист, ки метавонад руҳи фардиро дар худ ҷой диҳад. Руҳ дар сухан нуҳуфтааст. Сухан дар байни фаҳмиш ва шуур ҷой дорад» [10, с. 555]. Табиати инсон ба забону тафаккур сахт вобастагӣ дорад. Инсон ҳар қадар ашёҳои гуногунро ба ҳаёти рӯзмарраи худ дохил кунад, мушоҳида ва дониши ӯ дар бораи ашёи олами моддӣ васеъ мешавад, фаъолияташ ҳар қадар васеътар шавад, дар забонаш ҳамон қадар калимаҳои нав пайдо мешавад ва барои дигаргун намудани олами атроф мекӯшад.

Ба ақидаи муҳаққиқи рус Н. П. Черних: “Забоне ки аз нигоҳи луғавӣ покизагии комил дошта бошад вуҷуд надорад ва таркиби луғавии ҳеҷ забоне аз калимаҳое, ки дар рӯзгорони мухталиф ва мавридҳои гуногун аз забонҳои дигар иқтибос гирифта шудаанд, холӣ нест” [11, с. 141-142]. Ташаккули миллат сабаб шуд, ки забони миллие, ки ба ниёзи тамоми миллат хизмат мекард дар ҷамъият ба миён омад.

Забоншинос И.Г. Гердер чунин назар дорад ки: «Тавлиди забон ба рӯҳи инсон алоқаманд аст. Рӯҳу вуҷуди инсонро эҳсосот фаро гирифтааст. Азбаски инсон аз мавҷудоти оқил аст, ҷаҳонро тавассути ҳиссиётҳои гуногун дарк мекунад. Аз ин хотир дар каллаи ӯ ҷамъ шудани фикру андешаҳо ногузир буда, барояш басанда аст, ки тасавуроти возеҳу равшан доир ба ин ё он ашё ва ҷисму дигар мавҷудот дошта бошад, ки онро тасаввур ва бо забони дохилӣ пеши назар оварда, дида тавонад» [2, с. 152-154]. Забон ҳамчун воситаи муошрати байни одамон хизмат карда, ба ҳамаи табақаҳои ҷамъият ва ҳатто ба тамоми гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, ки маҳсули як қатор давраҳое мебошад, ки дар он шакл ташаккул ёфта, инкишофу сайқал меёбад. Забонро на як синф, балки бо ҷидду ҷаҳди садҳо наслҳо барои қонеъ гардондани тамоми ҷамъият пайдо гардидааст, вагарна вай воситаи муошират шуда наметавонист. Забони ягонаи тамоми ҷамъият алоқаи байни аъзоёни он дар мубодилаи афкор имконпазир аст.

Ҳар як миллат забони модарии худро дорад. Мо тоҷикон пеш аз милод низ таъриху фарҳанг ва забони худро доштем. Маҳз доштани таъриху фарҳанги арсаи байналмилалӣ ба мо имкон фароҳам овард, ки то имрӯз, боз бори дигар арзишҳои миллӣ ва таърихии хешро пос дорем.

Ба ақидаи муҳаққиқи рус Ф. П. Филин: “ Дар байни дигар аломатҳои миллат забон дар ҷои аввал меистад” [9, с. 5]. Забон барои тамоми ҷамъият, сарфи назар аз он ки халқ ба кадом синфҳо тақсим шавад, миллӣ мемонад. Вай сарфи назар аз он ки гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ нисбат ба забон бетафовут нестанд, миллӣ буданашро қатъ намекунад. Онҳо забонро ба манфиати синфии худ истифода бурда, ба он луғати махсуси худ, калимаю ибораҳои хоси худро илова мекунанд ва кӯшиш мекунанд, ки забони худро аз дигар забонҳо ҷудо кунанд. Масалан дар забонҳои тоҷикӣ ва форсавӣ ҳангоми воситаи алоқа чунин ибораҳоро бештар истифода мегарданд:

Забони модарӣ - la langue maternelle;

Забони тоҷикӣ - la langue tadjike;
Забони фаронсавӣ- la langue française;
Забони адабӣ - la langue littéraire;
Забони гуфтугӯӣ - la langue parlée;
Забони хаттӣ- la langue écrite;
Забони зинда (гуфтор) - la langue vivante;
Забони мурда - la langue morte;
Забони хориҷӣ - la langue étrangère;
Забонҳои муосир – les langues modernes;
Хатоҳои забонӣ – les fautes de langue;
Бо забонҳои гуногун ҳарф задан - parlez les langues différentes;
Забони рақамҳо— le langage des chiffres;
Забони имову ишора— le langage des signes.

Забони фаронсавӣ яке аз забонҳои серистеъмол мебошад, ки муддати тулонӣ забони дипломатия буд. Ин забон дар дипломатия забони лотиниро иваз кард.

Ҳамчун воситаи муошират байналмилалӣ, забони фаронсавӣ, махсусан дар Аврупо аз Португалия то Русия дар нимаи аввали асри XIX паҳн гардидааст. Ин забони фарҳанг ва маориф буд, ки ҷаҳони донишмандон ва аристократҳо бо он сухан мегуфтанд.

Аз ин рӯ, он чизе, ки барои тамоми ҷомеа аҳаммият дорад, барои табақаҳои болоии ҷомеа ва унсури забони миллӣ ҳисобида мешавад. Калимаю ибораҳои алоҳидае, ки одамон барои бо мақсади фарқ кардан аз намояндагони табақаҳои дигар дар забон истифода мебаранд, моли ҷамъиятӣ мебошанд ва ба мақсадҳои муошират байни одамон хизмат мекунанд.

Муҳаққиқ В. А. Маслов ба он назар аст, ки: «Тасвири забонии ҷаҳон асоси ҷаҳонбини инсон аст. Он усули фаъолияти тафаккуру нутқро, ки ба давраи муайян хос аст, бо арзишҳои худ инъикос мекунад. Тасвири забонии ҷаҳон мероси фарҳангии миллат буда, дарки олами беруна ва олами ботинии инсонро муайян мекунад» [5, с. 70-71]. Инкишофи забонро инкишофи ҳаёт ва ҷамъият муайян мекунад. Аз ин рӯ, на ҳамаи ҷанбаҳои забон баробар ва комилан вобаста ба рушди ҷомеа, фарҳанг, техника ва тамаддуни он ба амал меояд. Маҳс тафаккури баландӣ инсони боиси рӯшди ҷомеаи башарӣ мегардад.

Ба ақидаи Фердинанд де Соссюр: «Забон системаи аломатҳои ифодакунандаи ғояҳост. Барои гӯяндагони забон танҳо як пешомад мавҷуд аст, ки он ҳам бошад истифодаи имрӯзаи забон аст, онҳо аз таърихи он метавонанд чизеро надонанд ва дар бораи ояндааш ҳам фикр накунанд. Танҳо давлат бо аҳли зиё, олимон, шоирону нависандагон пуштибони забон мебошанд» [6, с. 116-117]. Фонди асосии луғати куллии забонҳо, калимаҳоеро дар бар мегиранд, ки одамон дар ҷараёни меҳнат, ҳаёти рӯзгор ва ҳангоми муошират бо одамони дигар ташаккул ёфтааст. Калимаҳои ифодакунандаи ҳодисаҳои табиат (тӯфон- la tempête, шамол- le vent, тӯфони барфӣ- la tempête de neige, хушксолӣ- la sécheresse, заминларза-le tremblement de terre, шабнам- le gel, рехтани барг- la chute des feuilles, барфбод- la Tempête de Neige, барқ- le foudre, яхшуда- gelé, сел- inundation, абрҳо- des nuages, об шудан- dégel, шабнам- la rosée, боридани барф- la chute de neige, туман- le brouillard, Тӯфон - l'Ouragan), номи ҳайвоноту паррандаҳо (гунҷишк- moineau, зоғ- corbeau, жираф- girafe, харгӯш- lièvre, кенгуру- kangourou, гов- vache, тимсоҳ- crocodile, чӯҷа- poulet, асп- cheval, қурбоққа- grenouille, хирс- ours, маймун- singe, гӯсфанд- mouton, оҳу- cerf, уқоб- aigle, хурӯс- coq, тӯтӣ- perroquet, саг- chien, шоҳин- faucon, гӯсола- veau, чӯҷа- poussin, сангпушт- tortue, шимпанзе –chimpanzé, сагбача- chiot, гӯсфанд- agneau, калтакалос- lézard) маҳсулоти меҳнат, номи манзил, ифодакунандаи равандҳои асосии меҳнат ва ҳамаи он чиро, ки одам мешиносад ва барои худ истифода мебарад — ин калимаҳо муддати дароз дар забон боқӣ мемонанд, хеле кам аз забон меафтанд, зеро ҳодисаҳо ва равандҳое, ки онҳо ифода мекунанд, дар ҳаёти одамон заруранд. Ҳамин тавр, ин калимаҳоро тамоми тоҷикону фаронсавиён то ҳол ба кор мебаранд. Ин вожаҳои луғавии асосӣ барои тамоми қишрҳои ҷомеа умумӣ буда, ба ниёзҳои муошират хидмат мекунанд ва худ заминаи ташаккули калимаҳои дигар аз онҳо мебошанд.

«Забон муҳимтарин воситаи интиқол ва нигоҳдории иттилоот аст: қисми асосии иттилооте, ки дар ҷомеа гардиш мекунад, дар шакли забонӣ мавҷуд аст. Интиқоли иттилоот яке аз намудҳо ва ҷанбаҳои муҳимтарини муошират байни одамон мебошад, бинобар ин забон муҳимтарин воситаи муошират одамон мебошад» [15]. Луғати асосии забонҳои гуногун, ки аз аср то асри дигар инкишоф меёбад, ганҷинаи ҳақиқии ҳар як забонро бо мурӯри замон бой мегардонанд. Халқҳое, ки бо дигар халқҳо дар ҳамсоягӣ зиндагӣ мекунанд, бо онҳо муносибатҳои гуногун — муносибатҳои иқтисодию тиҷоратӣ, ҳарбию сиёсӣ, маданӣ ба вуҷуд меоварданд. Халқҳо бо мубодилаи таҷриба дар баробари предмету мафҳумҳо дар як қатор мавридҳо калимаҳоро қабул мекарданд. Ҳамин тавр, забонҳои ин халқҳо аз ҳисоби иқтибосоти забонҳои дигар бой мешуданд ва аз ин ё он забон, агар ин иқтибосгирӣ аз хатти муайян нагузашта бошад, ҳеҷ зиёне надошт.

Фонди асосии луғавӣ, ки аз ҷониби ниёгони мо таҳия шудааст ва қадимтарин далели шахсияти ибтидоии тоҷиконро собит мекунад, иқтибосҳои зиёдеро аз забонҳои дигар халқҳо дар бар мегирад. Он калимаҳои иқтибосие, ки дар забони тоҷикӣ мавҷуданд, аз дигар забонҳо, вобаста ба ҳаёти ҷамъиятӣ, вобаста ба бархӯрд, наздикшавии одамон бо ин ё он сабаб рутбаҳо, муносибатҳои дипломатӣ, тиҷорӣ ва фарҳангие, ки халқҳо ба он дохил шудаанд, ба интиқоли мутақобилаи калимаҳо, аз як забон ба забони дигар мусоидат мекарданд. «Неруи сухан дар забон бениҳоят қавӣ аст ва он ба воқеияти мо таъсири мустақим мерасонад» [4, с. 308]. Дар забони тоҷикӣ, садҳо калимаҳое иқтибосие ҳастанд, ки муддати хеле дароз аз забонҳои лотинӣ, англисӣ, русӣ ва дигар забонҳо ба забони мо ворид гардиданд. Дар замонҳои баъдӣ, вақте ки мардуми тоҷик бо давлатҳои мухталиф муносибат карданро оғоз намуд, калимаҳо аз забонҳои Аврупои Ғарбӣ низ ба забони мо ворид гардидаанд.

Ба ақидаи М. И. Стеблин-Каменский: «Забонро метавон ҳамчун система ё рамзҳо ва ҳатто бо формула ва нақшаҳо ифода намуд. Вале ҳеҷ вақт баръакси ин амалро иҷро карда наметавонем, чунки ягон забони аз формула ва нақшаҳо сохташуда наметавонад ба забони табиии зинда монанд шавад» [7, с. 29]. Дар замонҳои қадим, ниёгони мо, ки дар фазои васеъ сукунат доштанд, на танҳо бо халқҳои ҳамсоя, балки бо он халқҳое алоқаи чандинасра доштанд, ки аҷдодони мо бо халқҳои мухталиф муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ - ҳарбӣ, тиҷоратӣ доштанд.

Дар тули чанд аср, забони лотинӣ забони адабии Ғарб буд. Вожаҳои лотинӣ ба мо мустақиман аз забони лотинӣ ё русӣ дохил гардиданд. Қайд кардан ба маврид ҳаст, ки аристократҳо калимаҳои фаронсавиро ба он хотир иқтибос гирифтаанд, ки бо ҷомеаи олии Фаронса робита доштанд, ба он тақлид мекарданд ва забони фаронсавиро медонистанд. Мардуми одӣ бидуни муошират бо аристократҳои фаронсавӣ, калимаҳои мувофиқи ҳаётиро низ қабул кардаанд.

Далели дигари робитаи забон ва тафаккур пайдоиши калимаҳои нав аст. Иқтибосҳои фаронсавие, ки ба забони русӣ ворид гардидаанд: veste, costume, armoire, meuble, lustre, côtelette, marmelade, compote, capitaine, sergent, avant-garde, mars, bataillon, salut, garnison, conservateur, général, sapeur, cornet, pirogue, parter, acteur, réalisateur, soufter, intrigue, genre, ballet -куртка, костюм, шкаф, мебел, люстра, котлет, мармелад, компот, капитан, сержант, авангард, марш, баталон, салют, гарнизон, курер, генерал, сапёр, корнет, блиндаж, партер, актёр, режиссёр, суфлер, сюжет, жанр, балет ва ғайра. Истилоҳоти зикргардида аз забони фаронсавӣ ба забони русӣ ва аз забони русӣ бошад ба забони тоҷикӣ ворид гардиданд.

Аз ин рӯ, ғанӣ шудани забон, васеъ шудани захираи луғавии он ба воситаи ҷамъият сурат мегирад.

Калимаҳои иқтибосие, ки ба ҳайати забони тоҷикӣ дохил мешаванд, бо риояи қонунҳои талаффуз ва сохти грамматикии тоҷикӣ аз худ карда мешаванд ва бо ҳамин тадриҷан дар тамоми ҷамъият истифода мешаванд. Ба забон афзоиш ва инкишофи он омилҳои иҷтимоӣ таъсир мерасонад, зеро ҳаёти таркиби луғавии забон ба шаклҳои ҳаёти мардум ва ҷомеа вобаста аст. Аммо дар мавриди вобастагии инкишофи ин ё он забон ба инкишофи ҷомеа, бояд дар назар дошт, ки ҳар як забон мувофиқи қонуниятҳои дохилии худ инкишоф меёбад, забон системаи муайянест, ки хусусиятҳои сохтори ва дохилии худро дорад. Қонуниятҳои инкишофи он, ки ба системаи муайяни муносибатҳо хос аст, унсурҳои морфологӣ, воҳидҳои сохтории синтаксисии забонро дар бар мегирад. «Тафаккур чунин як ҷанбаи фаъолияти ҷамъиятии инсон аст, ки ба худ дарки мустақим дастнорас аст…. Ҳама унсурҳои берунии рафтори инсон ҳамчун маводи бевосита додашуда хизмат мекунанд, ки дар асоси онҳо тафаккурро омӯхтан мумкин аст. Аммо дар байни онҳо барои ин гуна пажуҳиш қулайтаринашон сухан ва маҳсули он – забон аст» [13]. Инкишофи бисёр далелҳои забонӣ, ба тараққиёт ва ҳолати ҳаёти ҷамъиятӣ вобаста аст. Инкишофи тадриҷии забон қолаби муайянест, ки танҳо ба забон дар байни падидаҳои иҷтимоӣ хос аст. Инкишофи забон на бо роҳи якбора нобуд шудани забони мавҷуда ё сохтани забони нав, балки бо роҳи тадриҷан ва дуру дароз такмил додани унсурҳои асосии забони мавҷуда мебошад.

Ба ақидаи М. Маҳмудзода: «Омӯзиши мафҳумҳое, ки олами ботинии инсонро тасвир менамоянд, диққати хоси забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст, зеро онҳо на танҳо имкони ошкор намудани хусусиятҳои инсонмарказии ин ё он забонро фароҳам меоранд, балки, пеш аз ҳама, он имкони муайян намудани қонуниятҳои универсалии таҷассумро дар тасвири ҷаҳон, дар шуури инсонҳо фароҳам меорад» [3, 35-36]. Фикр як фаъолияти зеҳнии каму беши бошуур аст, ки дар воқеияти моддӣ реша мегирад; маҳз дар амал ва муошират бо муҳити худ, инсон шаклҳои тафаккурро инкишоф медиҳад. Фикр дар амал шакл мегирад. «Гуфтори мухтасар, ташаккули тафаккурро нутқи ботинӣ меноманд. Бояд таъкид кард, ки нутқи ботинӣ ҳанӯз як сухани камшудаи «одӣ» буда, дар асоси он ба вуҷуд меояд ва бе он ғайриимкон аст (сухани ботинӣ дар кӯдаке, ки забонро ҳанӯз ба қадри кофӣ аз худ накардааст, вуҷуд надорад» [15]. Инсон дар асоси дарки худ, амалҳое, ки дар муҳити худ анҷом медиҳад ва тасаввуроте, ки аз онҳо ба вуҷуд меоянд, донистани ҷаҳонро меомӯзад. Масъалаи инкишофи забон аз рӯи қонуниятҳои дохилӣ, масъалаи махсус ва бузургест, ки омӯзиши хуби таърихи воқеии забонро дар тамоми роҳи инкишофи он бо назардошти он, ки забон як низоми муайян аст, тағйироти забон баъзе ҳодисаҳои забонро дар ҳолати ҳодисаҳои дигар инъикос менамояд.

Раванди инкишофи таркиби луғавӣ, тағйирёбии забон бо роҳи ғанӣ шудан, такмили пайваста ба амал меояд, ки боиси андухтан ва васеъ шудани захираи луғавӣ мегардад. Талафи баъзе вожаҳо ва корбурди фаъоли луғат аз байн рафтани онҳо, дар забон назар ба пайдоиши онҳо хеле кам ба назар мерасад.

Адабиёт:

1. Воркачев С.Г. Консепти хушбахти дар забони англисӣ //Мушкилоти консептуалӣ. - М., 2002 . - с. 4- 5.
2. Гердер И.Г. Трактат о происхождении языка / И.Г. Гердер // История лингвофилософской мысли. Пер. с нем. вступ. ст. В.М. Жирмунского. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – С.152-154.
3. Маҳмудзода, М. А. Муқоисаи консепти «дил» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ»: рисола барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) / М. А. Маҳмудзода. – Душанбе, 2019. – 160.
4. Махмадов Дж. Ш. К вопросу о сущности силы слова и выражения мнений в таджикском и французском языках. Международный научный журнал Endless Light in Science – 25 сентября 2023 г. Алматы, Казахстан. С. 306-309.
5. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие / В. А. Маслова. – М.: «Флинта», 2007. – 296 с.
6. Соссюр, Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр // Труды по языкознанию. – М., 1977. – 284 с.
7. Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознание / М.И. Стеблин-Каменский. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1974. – 144 с.
8. Уорс Д. С.. Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке. - В сб.: "Новое в лингвистике", вып. 2. М., 1962.
9. Филин Ф.П. Предисловие к книге А.Т. Базиева, М.И. Исаева / Ф.П. Филин // “Язык и нация”. – М., 1979. – С.5.
10. Философский энциклопедический словарь. – М.: «ИНФРА-М», 2001. – 576с -173.
11. Черных П.Н. Очерк русской исторической лексикологии. Древнорусский период / П.Н. Черных. – М., 1956. – С.141-142.
12. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Кит.2. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
13. Языковое мышление и его анализ [Манбаи электронӣ] https://www.fondgp.ru/old/gp/biblio/rus/0.html [Санаи мурочиат 12.11.2023].
14. Язык как важнейшее средство общения и как непосредственная действительность мысли [Манбаи электронӣ]. https://studylib. ru/doc/3700021/yazyk-kak-vazhnejshee-sredstvo-obshheniya-i-kak-neposredstvennaya [Санаи мурочиат 21.11.2023].
15. Язык как важнейшее средство общения и как непосредственная действительность мысли [Манбаи электронӣ] https://studylib.ru/doc/3700021/yazyk-kak-vazhnejshee-sredstvo-obshheniya-i-kak-neposredstvennaya [Санаи мурочиат 12.11.2023].
16. ABBYY Lingvo x5 [Манбаи электронӣ] https://www.abbyy.com /products/ mobile/ lingvo/ru/ [Санаи мурочиат 10.12.2023].

ЗАБОН ВА ТАФАККУР ҲАМЧУН ВОСИТАИ МУОШИРАТ ВА ТАБОДУЛИ АФКОР (ДАР АСОСИ МАВОДИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ)

МАҲМАДОВ Ҷ.Ш.

Дар мақола масъалаи забон ва тафаккур ҳамчун воситаи муошират ва табодули афкор, дар асоси маводи забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ таҳқиқ гардидааст. Ҳангоми баррасии масоили забон ва тафаккур ҳамчун воситаи муошират ва табодули афкор, қолабҳои гуногуни забон дар робита бо падидаҳои дигари ҳаёти иҷтимоӣ забон ва рушди иқтисодӣ, забон ва дипломатия, забон ва фарҳанг, принсипҳои эстетикию ахлоқии забон, ки аз хусусияти системавии забон бармеоянд, бо тафаккур алоқаманд амал мекунанд.

Забон ҳамчун воситаи муошират, баён**,** ва ҳамдигарфаҳмӣ дар марҳилаҳои мавҷудияти ҷомеаи башарӣ рушду такомул ёфта, натиҷаи кори тафаккурро инъикос менамояд ва барои табодули афкор, сухангӯи, озодфикрӣ, озодандешӣ хизмат мекунад. Забон ба тафаккур пайвастагии ногусастанӣ дорад. Ба вуҷуд омадан ва инкишофи онҳо шакли нави махсуси инъикоси воқеият ва идоракунии нутқро нишон медиҳад. Забон системаи рамзҳои муқаррарӣ мебошад, ки бо ёрии онҳо маҷмӯи калимаҳо дар шакли овозҳо баён карда мешаванд, ки барои одамон маънои мустаб ва ё манфӣ доранд. Забон ва тафаккур ҳамчун воситаи муошират ва табодули афкор мавзуи доманадор ва актуалӣ дар фалсафа, психология забоншиносӣ ва дигар илмҳо мебошад. Аз ин ҷиҳат мекушем, ки паҳлуҳои забонии мавзуи мазкурро, дар таҳқиқотҳои оянда таҳлилу баррасӣ намоем.

Калидвожаҳо: забон, тафаккур, восита, муошират, табодул, афкор, асос, забони тоҷикӣ, забони фаронсавӣ.

ЯЗЫК И МЫШЛЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ОБЩЕНИЯ И ОБМЕНА МНЕНИЯМИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ)

МАҲМАДОВ Ҷ.Ш

В статье исследуется вопрос языка и мышления как средства общения и обмена идеями на материале таджикского и французского языков. Рассмотрениеэтих вопросов, различных форм языка по отношению к другим явлениям общественной жизни, языка и экономического развития, языка и дипломатии, языка и культуры, эстетических и моральных принципов языка, которые возникают из его системности, связаны с мышлением.

Язык как средство общения, выражения и взаимопонимания, который развивался и совершенствовался на этапах существования человеческого общества, отражает результат мышления и служит для речевого обмена, свободы мысли, идей.Язык неразрывно связан с мышлением. Их появление и развитие свидетельствует о новой особой форме отражения действительности и управления речью. Язык – это система условных знаков, с помощью которых совокупность слов выражается в виде звуков, имеющих для человека положительное или отрицательное значение. Язык и мышление как средства общения и обмена идеями — актуальная тема в философии, психологии, лингвистике и других науках. С этой точки зрения, мы намерены проанализировать и рассмотреть лингвистические аспекты данной темы в будущих исследованиях.

Ключевые слова: язык, мышление, инструменты, общение, обмен, идеи, основа, таджикский язык, французский язык.

LANGUAGE AND THINKING AS A MEANS OF COMMUNICATION AND EXCHANGE OF OPINIONS (BASED ON MATERIALS FROM THE TAJIK AND FRENCH LANGUAGES)

MAIMADOV J.SH.

The article examines the issue of language and thinking as a means of communication and exchange of ideas using the material of the Tajik and French languages. Consideration of these issues, various forms of language in relation to other phenomena of social life, language and economic development, language and diplomacy, language and culture, aesthetic and moral principles of language that arise from its systematicity are associated with thinking.

Language as a means of communication, expression and mutual understanding, which developed and improved at the stages of the existence of human society, reflects the result of thinking and serves for speech exchange, freedom of thought, ideas. Language is inextricably linked with thinking. Their appearance and development indicate a new special form of reflecting reality and controlling speech. Language is a system of conventional signs with the help of which a set of words is expressed in the form of sounds that have a positive or negative meaning for a person. Language and thinking as a means of communication and exchange of ideas is a hot topic in philosophy, psychology, linguistics and other sciences. From this point of view, we intend to analyze and address the linguistic aspects of this topic in future studies.

Key words: language, thinking, tools, communication, exchange, ideas, fundamental, Tajik language, French language.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

ИҚТИСОДИЁТ

УДК: 331. 443. 2 (622. 6)

МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ

АВГОНЗОДА Д. Ҳ. [1]

Методы управления персоналом - это совокупность процедур и методов работы менеджера по отношению к личности, которые различны для разных типов и уровней развития и способствуют формированию персонала организации, поддержанию работоспособности личности, менеджмента, которые применяются в ряде отечественных организаций, а также были апробированы, а также адаптированы к деятельности кадровой службы, их можно свести к следующим четырем группам:

- методы формирования кадров в организации;
- методы поддержания работоспособности у человека;
- методы организации кадровых ресурсов;
- методы подбора сотрудников.

Первая группа - методы формирования кадров организации. Эта группа относится к методам проектирования организационной структуры, и в меняющихся условиях они в достаточной степени трансформируются в постоянную деятельность руководства организации. Решают, что она заключается в комплексный анализ структуры и инфраструктуры организации. В некоторых случаях: когда проект организационной структуры в определенной организации не показывает своей эффективности в аналогичных организациях, очень эффективен метод «прототипа». [3. 25-30]

Как показывает опыт, при решении задачи проектирования необходимо усиливать интенции, предлагаемые каждым методом по принципу взаимного наполнения. Показано поэтапное проектирование организации, после определены цель и описание ожидаемых результатов деятельности, предложены эффективность труда, его объем, а также его основные технологические периоды, предложен способ внедрения технологии в проект становится эффективным. Далее, определяя отношения организации с внешней средой. фиксируют все возможные возможности взаимодействия, которые организация должна реализовать. Затем, уделяя особое внимание внутренней среде организации, устанавливая, как разграничить основные и вспомогательные процессы (по уровням и уровням), как сгруппировать операции (по результатам и ресурсы), выбор того, какая внутренняя взаимосвязь (вертикальная или горизонтальная), основная или неосновная, структурная или операционная, какой максимальный контроль (количественный или качественный), какое распределение прав и обязанностей (равномерность, -способ подчинения), операционная взаимозависимость или проектная взаимозависимость). Определено, что решить перечисленные вопросы невозможно без использования организационно-культурного метода проектирования.

В характере методов подбора персонала необходимо выявить возможности внутренних ресурсов формирования кадров в организации. В организации эффективное использование таких методов, как плановое расстановка кадров (ротация), внутренний конкурс, целью является создание рабочих групп. Внутренний конкурс будет проводиться путем информирования о существующих недостатках во всех регионах.

Система сопоставления удостоверений облегчает введение новых сотрудников в жизнь организации: как показывает практика, 90 процентов сотрудников, уволенных в течение первого года, приняли такое решение уже в первый день прихода в новую организацию, методы включения новых сотрудников в работу организации позволяют активизировать творческие ресурсы уже принятых на работу сотрудников. Адаптацию следует проводить так же, как и при ознакомлении новых сотрудников с особенностями производства в организации. Их включение в работу включает также рабочие отношения между ними и т. д. должен быть активен.

- Консистенция достигается с помощью следующих процедур: [5. сах 10--15]

[1] **Адрес для корреспонденции:** Авгонзода Дилафруз Хабибулло - соискатель кафедры экономики и управления, Таджикский государственный педагагический университет им. С. Айни, тел. : 884884048

- Ориентация (ориентация) - практическое ознакомление работника со своими обязанностями и обязанностями, возложенными на него организацией;

- оперативная проверка – проводится ознакомление нового работника с уровнем его обязанностей и вмешательством его во взаимоотношения;

- операционализация - постепенное устранение взаимных вопросов и переход на стабильную работу.

При самопроизвольном развитии процесса выравнивания такой срок, как правило, через 1-1,5 года работы, а при применении перечисленных процессов и систем такой срок уменьшается с 7 до 9 месяцев.

Вторая группа – это методы поддержки работоспособности личности. К этой группе методов относятся, прежде всего, следующие процессы и системы регулирования труда:

- хронометраж, когда он осуществляется путем измерения количества времени в производстве с единицей продукции;

- смета расходов на оплату труда. Стоимость труда в течение одного рабочего часа путем прибавления одного балла 6а в час (подтвержденного руководством) к сумме факторных баллов квалификационного разряда, определяются условия труда на рабочем месте, напряженность труда, ответственность;

- Определение плавающего тарифа Система предполагает, что тарифы остаются неизменными, а заработная плата увеличивается за счет доходов организации.

При оценке труда, а также индивидуальном и групповом методах используются оценка решающих ситуаций, классификация Описательный метод индивидуальной оценки таков, что недостатки в производственных отношениях работника определяются по производственной ценности работника Большую часть времени, такой метод формализован в стандарте реляционных устройств. Применение метода оценки по решающим ситуациям предусматривает отбор специально подготовленных характеристик «правильных» и «неправильных» отношений работника в отдельных ситуациях и их распределение по рубрике характера работника. оценка осуществляется непосредственно руководителем, а не другими работниками, более эффективна во всех отношениях. Методы групповой оценки позволяют сравнивать эффективность работы сотрудников внутри группы. Метод классификации применяется, когда количество оценщиков не превышает 20 человек. В таком случае оценщик делит работников на хороших и плохих в зависимости от их занятости. Если количество оценщиков превышает 20, метод классификации лучше использовать альтернативу. Для этого оценщик должен в начале выбрать лучшего работника и самого отсталого работника, а затем остальных. Причем в сумме одного раза, когда работник первый в своей паре, и на основе этого общего рейтинга осуществляется. [6. сах 50-55]

При использовании данного метода распределения оценщик должен оценивать сотрудников по совокупности заданных критериев.

Методы, используемые для целей аттестации в личности, позволяют проводить оценку в соответствии с качеством и выполнением требований выполнения работы. С учетом целей аттестации можно выделить две организационные части: оценка по труду и оценка по личности. Оценка по труду дает возможность измерить количество, качество и настойчивость в работе. При проведении аттестации сотрудников офисного коллектива целесообразно использовать метод и систему оценки в работе своего отдела. работа, которой он занимается, а также уровень его ресурсной способности для продвижения по службе.

Третья группа - методы формирования человеческих ресурсов Данные методы применяются в зависимости от вида ресурса (по роду деятельности, скорости смены задач, уровню подготовки) Исполнитель собирает группу специалистов и руководство, ответственное за обеспечение постоянной операционной эффективности организации.

Для создания списка ресурсов используются следующие методы:

- анализ документарных показателей

- (отчеты, резюме, квалификации, результаты аттестации сотрудников);

- интервью (радиотелевизионная беседа с журналистом) с целью определения профессиональных усилий, требований, мотивационной установки и т. п. ;

- анализ отношения работника к различным ситуациям;

- оценка результатов труда и показателей выполнения задач подчиненным в период, характерный для оценки деятельности руководителя (не менее одного года);

- классификация сотрудников. Сопоставление качеств соискателей с требованиями обязанностей в том или ином аспекте работы.

Методы планирования карьеры направлены на определение периодов профессионального развития, а также продвижения специалистов. В процессе приведения кадровых ресурсов в соответствие с потребностями организации стратегия ее развития включает методы планирования карьеры с способ организации программы профессионального развития и ответственности работников Перечень профессионально-функциональных должностей, в котором фиксируется необходимое развитие

способности занимать определенную должность в организации, представляет собой карьерограмму, представление о том, как специалист может приобрести необходимые знания и навыки для эффективной работы на занимаемой им должности.

Четвертая группа - методы гармонизации кадров и приведения их в структурную форму. Такие методы основаны на организации управленческих коллективов, создании рабочей среды для сотрудников, включении комплексных методов сокращения персонала. Методы реорганизации сотрудников направлены в условиях кризиса.

Методы формирования управленческих команд реализуются в зависимости от периодов общественного развития (согласование, группировка, транзакция и операционализация, а также стандартизация деятельности).

Организационно-трудовая среда, или оценка в соответствии со структурными и кадровыми возможностями организации относительно цели и стратегии ее развития с целью подготовки стратегического решения развития организации, оценивает следующие три основных естественных аспекта организации:

- кадровые процессы или направления деятельности организации по отношению к личности;
- структура организации (ее структура) и/или соотношение или подчиненность в основных аспектах, степень строгости организации;
- качественные и количественные характеристики личности.

Осуществляя кадрово-организационную среду, личность менеджера должна иметь достаточные возможности для развития и функционирования организации, независимо от того, обладает ли личность способностью эффективно работать в выбранном стратегическом направлении или нет. [8. Сах336]

- и так далее. может определить. Оценка персонала имеет следующие преимущества;
- полно и по уровню кабинета с предоставлением тождества технологического процесса общей оценки персонала;
- оценка соответствия уровня готовности человека требованиям операции;
- анализ структуры персонала в соответствии с требованиями технологии и классификации должностей;
- анализ структуры персонала по социально - демографическим характеристикам;
- оценка текучести кадров.

Оценка кадрового ресурса заключается в диагностике основных тенденций управляемого лица в задаче или отношениях реализована эффективно, есть доверительные отношения и чувство сотрудничества. При оценке кадровых возможностей очень важно знать, какая профессиональная роль у офиса или ее отсутствие. Также важно знать степень необходимой роли структуры в верхнем, среднем и нижнем звеньях управления. Работа организации будет осуществляться эффективно, если на верхнем уровне есть управление с руководителями и менеджерами, на среднем уровне с организаторами и администрацией, а управление осуществляется на нижнем уровне с руководством. Распределение управленческих ролей важно анализировать в основном с дополнительными процессами и операции.

Литературы

1. Виханский О. С. , Наумов-менечмент-м МГУ 1995. Микрюкль В. А. , Комаров С. Е. Менечмент финансы и статистика. 1993 сах 220-230

2. Шахмалов Ф. И американский менечмент: теория и практика-М наука 1992 сах 45

3. Ховард К. , Коротков Э. Принципи менеджмента: учебное пособие-м 1996 насимов А. Исмоилов И. И. матбааи ДДОТ- Душанбе 2008 сах. 25-30

4. Веснин В. Р. Менеджмент: Учебник. – М. : Проспект, 2007. Сах 75-78

5. Виханский О. С. , Наумов А. И. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс: Учебник. / М. : Изд-во МГУ, 2008. сах10-15

6. Ғаниев Т. Б. Менечмент. Қисми 1,2. – Душанбе: “Ирфон”, 2004. сах 50-55

7. Иқтисодиёти Тоҷикистон, маҷалла №-1, 2, 3 солҳои 2002 – 2003. Сах48

8. Исломов С. Таърихи назариёти иқтисодӣ. – Душанбе. : «Ирфон» 2001 – 336с.

9. Кабушкин Н. И. Основы менеджмента: Учебн. пособие – 5-е изд. , стереотип. – М. : Новое знание, 2002 сах 125

10. Казанцев А. К. , Подлесных В. И., Серова Л. С. Практический менеджмент: В деловых ирах, хозяйственных ситуациях, задачах и тестах: Учебное пособие. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 367 с.

УСУЛҲОИ ИДОРАКУНИИ КАДРҲО

АВҒОНЗОДА Д. Ҳ.

Дар баҳодиҳии меҳнат, инчунин усулҳои индивидуалӣ ва гурӯҳӣ баҳодиҳии ҳолатҳои ҳалкунанда, таснифкунӣ истифода мешавад.Усули тавсифии баҳодиҳии инфиродӣ чунин аст, ки камбудиҳои

муносибатҳои истеҳсолии коргар аз рӯи арзиши истеҳсолии коргар муайян карда мешавад.Дар аксар мавридҳо чунин усул дар стандарти асбобҳои алоқа ба расмият дароварда мешавад. Татбиқи усули баҳодиҳӣ барои ҳолатҳои ҳалкунанда интихоби характеристикаҳои махсус омодашудаи муносибатҳои "дуруст" ва "нодуруст"-и корманд дар ҳолатҳои алоҳида ва тақсимоти онҳоро дар зери рубрикаи характери корманд дар назар дорад. Баҳодиҳӣ бевосита аз тарафи мудир гузаронида мешавад, на аз тарафи дигар коркунон, аз ҳар ҷиҳат самарабахштар аст. Усулҳои баҳодиҳии гурӯҳӣ ба шумо имкон медиҳанд, ки фаъолияти кормандонро дар дохили гурӯҳ муқоиса кунед. Усули таснифот дар мавриде истифода мешавад, ки шумораи баҳодиҳандагон аз 20 нафар зиёд набошад. Дар ин мавриди нархгузор коргаронро вобаста ба шуғли онҳо ба хубу бад ҷудо мекунад.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, илм, шуғл, кормандон. таълим, усул, тасниф, пешво, ҳалли, татбиқ.

МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ

АВҒОНЗОДА Д. Ҳ.

При оценке труда, а также индивидуальном и групповом методах используются оценка решающих ситуаций, классификация Описательный метод индивидуальной оценки таков, что недостатки в производственных отношениях работника определяются по производственной ценности работника Большую часть времени, такой метод формализован в стандарте реляционных устройств. Применение метода оценки по решающим ситуациям предусматривает отбор специально подготовленных характеристик «правильных» и «неправильных» отношений работника в отдельных ситуациях и их распределение по рубрике характера работника. оценка осуществляется непосредственно руководителем, а не другими работниками, более эффективна во всех отношениях. Методы групповой оценки позволяют сравнивать эффективность работы сотрудников внутри группы. Метод классификации применяется, когда количество оценщиков не превышает 20 человек. В таком случае оценщик делит работников на хороших и плохих в зависимости от их занятости.

Ключевые слова: эффективность, наука, занятности, работников, образования, метод, классификация, руководитель, решения, применят.

HR MANAGEMENT METHODS

AVGONZODA D. Kh.

In labor assessment, as well as individual and group methods, assessment of decisive situations is used, classification. The descriptive method of individual assessment is such that the deficiencies in the worker's industrial relations are determined by the worker's production value. Most of the time, such a method is formalized in the standard of relational devices. The application of the assessment method for decisive situations involves the selection of specially prepared characteristics of the "correct" and "incorrect" attitudes of the employee in individual situations and their distribution under the rubric of the employee's character. the assessment is carried out directly by the manager, and not by other employees, is more effective in all respects. Group assessment methods allow you to compare the performance of employees within a group. The classification method is applied when the number of assessors does not exceed 20 people. In this case, the appraiser divides the workers into good and bad, depending on their employment.

Key words: efficiency, science, employment, employees. education, method, classification, leader, solutions, applied.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 336 (776. 8)

ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ АМНИЯТИ МОЛИЯВИИ ҲОКИМИЯТИ МАҲАЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

МАҶИДОВ П. А. [1]

Шароити муосир, ки бевосита бо шиддатёбии равандҳои ҷаҳонишавӣ тавсиф дода мешавад, дар ин ҳолат яке аз масъалаҳои муҳими амнияти иқтисодии кишвар - ин қобилияти таъминотӣ доштан бо низоми молиявӣ ва воситаҳои молиявии барои иҷроиши вазифаҳои лозимаи дохилию беруна ба ҳисоб меравад. Ҳамчун қоида, набудани воситаҳои пулӣ ба малағтузории нопурра дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт оварда расонида, барои ба миён омадани хатарҳои гуногун дар иқтисодиёти миллӣ замима пайдо менамояд. Бо назардошти ин, низоми молиявӣ бояд дар ҳолатҳои ногаҳонӣ ва фавқулода устувор бошад, ки мақомотҳои давлатӣ тавонанд ин ё он хатарҳои ба миёномадаро пешгирӣ намоянд.

Бинобар ин, таъмини устувории амнияти молиявӣ яке аз вазифаҳои муҳими ҳар як давлати алоҳида ба ҳисоб рафта, ҳамчун самтгириҳои афзалиятноки сиёсати мамлакат ҳисобида мешавад. Таҳқиқотҳои дар ин самт гузаронидашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки мафҳуми амнияти молиявӣ дар дохили амнияти иқтисодиёти миллӣ тавсиф карда мешавад. Вобаста ба ин, аз тарафи олимон ақидаҳои гуногун ҷиҳати муайян намудани мафҳуми амнияти молиявӣ пешниҳод мегардад.

Мувофиқи ақидаи Сенчаков В. К. зери мафҳуми амнияти молиявӣ – «таъмини чунин сатҳи рушди низоми молиявӣ ва муносибатҳои молиявӣ дар иқтисодиёт фаҳмида мешавад, ки дар он барои устувории иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва молиявии кишвар шароити мусоиди молиявӣ «бо назардошти низоми буҷетӣ, пулӣ, андозӣ, қарзӣ ва асъорӣ» ҷиҳати бартараф намудани хатарҳои дохилию берунӣ дар соҳаи молия фароҳам оварда мешавад [7: 312].

Аз рӯи ақидаи Беркимбаев Р. Б. амнияти молиявӣ - ин таъмини чунин рушди иқтисодиёт, низоми молиявӣ ва муносибатҳои молиявӣ дар мамлакат ва ҳокимияти маҳаллӣ мебошад, ки бояд шароити мусоиди молиявӣ ва захираҳо барои устувории иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва дар маҷмӯъ рушди ҷамъият ҳокимияти маҳаллии мушаххас, нигоҳдории ягонагӣ ва муттаҳидии низоми молиявии бартарафкунандаи хатарҳои дохилию берунӣ дар ноҳия ва минтақаҳои кишвар пайдо намояд [1: 198].

Амнияти молиявӣ пеш аз ҳама, бо қобилияти идораҳои давлатӣ ҷиҳати таъмини устувории рушди молиявӣ-иқтисодии мамлакат, низоми пардохт ва параметрҳои асосии молиявӣ-иқтисодӣ, безарар гардонидани таъсири бӯҳронҳои молиявии ҷаҳонӣ ба низоми иқтисодиёти миллӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ, пешгирӣ аз ихроҷи миқъёси калони сармоя ба хориҷи кишвар, самаранок истифодабарии захираҳои миллии низоми буҷетӣ; нисбатан мувофиқ ба иқтисодиёти мамлакат ҷалб ва истифода намудани қарзи берунӣ; дур намудани ҷиноятҳо ва маъмурияткунонии ҳуқуқвайронкуниҳо дар муносибатҳои ҳуқуқи молиявӣ ифода карда мешавад [4: 163].

Такя ба фикру ақидаҳои олимони дар боло овардашуда мо мафҳуми амнияти молиявиро чунин тавсиф медиҳем: - амнияти молиявӣ қисми ҷудонашавандаи мамлакат дар сатҳи макро, микро ва мезоиқтисодиёт ба ҳисоб рафта, қисматҳои низоми буҷетӣ, андозӣ, карзӣ, бонкӣ, асъорӣ, пулӣ ва фондҳои ғайримарказонидашудаи буҷети давлатиро дар бар гирифта, дар маҷмӯъ бо амнияти иқтисоди миллӣ алоқамандии зич дорад. Илова бар ин, амнияти молиявӣ низоми мураккаби функсионалӣ ба ҳисоб рафта, таъсири мутақобилаи манфиатҳои шахс, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ҷамъият, ки бевосита зери таъсири хатарҳои дохилию берунӣ қарор мегирад, рӯй медиҳад. Дар ин низом, амнияти молиявӣ бештар дар сатҳи шахс ва оилаи он, корхонаҳо ва маҷмӯи кормандони он, субъектҳои иқтисодӣ, кишвар дар маҷмӯъ, мунтақаҳои байналмилалӣ ва низоми иқтисодӣ ва молиявии ҷаҳонӣ аз ҳамдигар фарқ карда мешавад. Чи тавре, ки қайд гардид, амнияти молиявӣ қисми таркибии амнияти иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб рафта, дар ҳолати таъсири таконҳои дохилию берунӣ ба амнияти иқтисодиёти миллӣ, бузургии нишондиҳандаи мазкур низ тағйир меёбад.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Маҷидов Парвиз Амонқулович - докторанти курси 2-юми ихтисоси 6D 05 10 00 – идоракунии давлатӣ ва маҳаллии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, Email: parviz_a_91@mail. ru. , Тел: +992 98-825-35-98.

Мувофиқи ақидаи Ғоибназаров Ғ. У. барои таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити таъсири таконҳои беруна мунтазам гузаронидани мониторинг ва баҳодиҳии системативии ҳолати нишондиҳандаҳои бузургии ҳадди ниҳоии амнияти иқтисодӣ бо мавзеи тақсими таконҳо ба экзогенӣ ва эндогенӣ муҳим мебошад [3:22].

Таъминнокии амнияти молиявӣ дар шароити муосир барои расидан ба мақсадҳои афзалиятнок, ба монанди: нигоҳдорӣ ва барқароркунии низоми молиявӣ, буҷетию андозӣ, бонкӣ ва пулӣ равона гардида, дар заминаи он нигоҳдории мустақилият ва амнияти молиявӣ дар ҳамаи звенаҳои иқтисодиёт дар назар дошта мешавад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста дар сиёсати дохилии мамлакат ба масъалаҳои низоми молияи давлатӣ таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намуда, дар паёми навбатии худ чунин қайд менамоянд: - «барои нигоҳ доштани рушди босуботи иқтисодӣ, таъмин намудани устувории молияи давлат, афзоиши даромад ва баланд бардоштани самаранокии буҷет заминаи зарурии қонунгузорӣ фароҳам оварда шуда, корҳо дар самти мукаммал гардонидани низоми миллии молия ва андоз идома доранд. Дар натиҷаи тадбирҳои амалишуда ҳаҷми буҷети давлатӣ ҳамасола афзоиш ёфта, дар соли 2022 қисми даромади он ба 33 миллиард сомонӣ баробар гардид, ки нисбат ба соли 2018-ум 38 фоиз зиёд мебошад» [6].

Қайд кардан зарур аст, ки дар таъмини амнияти молиявии кишвар молияи ҳокимияти маҳаллӣ нақши муҳим дорад. Амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллиро ҳамчун қисми таркибии амнияти иқтисодии мамлакат ҳисобидан мумкин аст. Ҷиҳати муайян намудани фарқият ва алоқамандиҳои амнияти молиявӣ ва амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ ақидаҳои гуногун низ мавҷуд мебошад.

Мувофиқи ақидаи Цыбин Д. С. зери мафҳуми амнияти иқтисодии ҳокимияти маҳаллӣ маҷмӯи шароитҳои дохилӣ ва берунии мусоидаткунандаи рушди самараноки иқтисодиёти маҳаллӣ ва қобилияти қонеъгардонии талаботи аҳолӣ, таъминкунандаи рақобатпазирии ташкилотҳои маҳаллӣ дар бозорҳои берунӣ, кафолатдиҳандаи ҳифзи соҳаи иқтисодиёт аз шаклҳои гуногуни хавфҳо фаҳмида мешавад.

Боиси қайд аст, ки масъалаҳои таъмини самаранокии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҳокимияти маҳаллӣ, баланд бардоштани сатҳи хизматрасониҳо ба аҳолӣ бо ҳолати захираҳои молиявии он муайян карда мешавад. Чунин ҳодисаҳо зарурати ба таври васеъ дида баромадани муаммоҳои таъмини устувории молиявӣ ва буҷетии ҳокимияти маҳаллиро тақозо менамояд.

Устувории молиявии буҷети маҳаллӣ - ин ҳамчун мафҳуми умумӣ эътироф гардида, дар худ маҷмӯи ҳолати фондҳои пулӣ, ки ҳокимияти маҳаллӣ қобилияти рушд доданро бо нигоҳ доштани амнияти молиявӣ дар шароити таъсири таконҳо гуногуни дохилию берунӣ дорад, фаҳмида мешавад.

Амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ бошад, вазъи устувории молиявӣ буда, бо ҳифзи хатарҳои дохилию берунӣ, ки ташаккули захираҳои кифояи молиявии ҳокимияти маҳаллии барои иҷроиши вазифаҳо дар ҳолати назорати мувофиқ барои ташаккул ва ҳараҷоти ба он лозимбударо таъмин менамояд, тавсиф дода мешавад.

Дар шароити муосир, масъалаҳои устуворӣ ё ин ки таъмини хифзи низоми молияviро дар ҳар як давлати алоҳида боя ҳамчун омилҳои таъмини молиявӣ ва миллӣ баррасӣ гардад, зеро аз омилҳо вобастагии зиёд дорад. Бинобар ин, сабабҳои пайдоиши хатарҳои амнияти молиявии мамлакатро ба омилҳои дохилӣ ва берунӣ гурӯҳбандӣ намудан мумкин мебошад (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1. – Хатарҳои дохилӣ ва берунии амнияти молиявии кишвар

Хатарҳои дохилӣ	Хатарҳои беруна
➢ коҳиши нақши ҳавасмандиҳои дохилии иҷтимоӣ-иқтисодии рушди иқтисодӣ	➢ фаъолгардонии таҳқиқи иқтисодӣ дар соҳаи молия ва қарзии кишвар
➢ зиёдшавии ҷиноятҳориҳои иқтисодӣ ва ришвагириҳо	➢ рушди шадиди равандҳои транснатсионалии муносибатҳои иқтисодӣ, байналмилалишавии хоҷагии ҷаҳонӣ
➢ афзоиши талафотҳои молиявӣ дар натиҷаи зиёдшавии хароҷотҳо	➢ сатҳи баланди шиддатнокӣ ва алоқамандиҳои бозори молиявӣ дар заминаи технологияҳои информатсионӣ
➢ сармоягузориҳои мақсаднок ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт, мубориза бо беқурбшавӣ, пешгирии ихроҷи сармояи хориҷӣ ва ташкили замина барои рушди соҳибкорӣ	➢ тақвиятёбии рақобат ва трендҳои байнидавлатӣ дар соҳаҳои иқтисодиёт
➢ қобилияти пасти пардохтпазирии	➢ вобастагии зиёди иқтисодиёти миллӣ (хусусан, сохтори

аҳолӣ	буҷетӣ) аз сармоягузориҳои миёнамӯҳлат, ки вобастагии низоми молиявиро зиёд менамояд
➢ афзоиши чиноятқориҳои муносибатҳои иқтисодӣ	➢ афзоиши сатҳи ҷаҳонии ноустувории низоми молиявӣ, пайдоиши тамоюли бӯҳронҳои таҳдидкунанда, қобилияти пасти интитутҳои молиявӣ (аз ҷумла, байналмилалӣ) ва самаранок идора намудани онҳо

Сарчашма: Гончаренко Л. П. Экономическая безопасность [Текст] / Л. П. Гончаренко, Ф. В. Акулинин. Учебник для вузов // М. : Издательство Юрайт, 2015. С. 193-194.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити муосир ҳар як давлати алоҳида сабабҳои ба миён омадани омилҳои дохилию берунӣ хусусиятҳои хоси худро доранд.

Дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои ба устувории низоми молиявӣ ва амнияти молияи ҳокимияти маҳаллӣ таъсиррасонандаро чунин тавсиф додан мумкин аст (расми 1).

Расми 1. - Омилҳои ба таври манфӣ таъсиррасонанда ба амнияти иқтисодии соҳаи молияи ҳокимияти маҳаллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

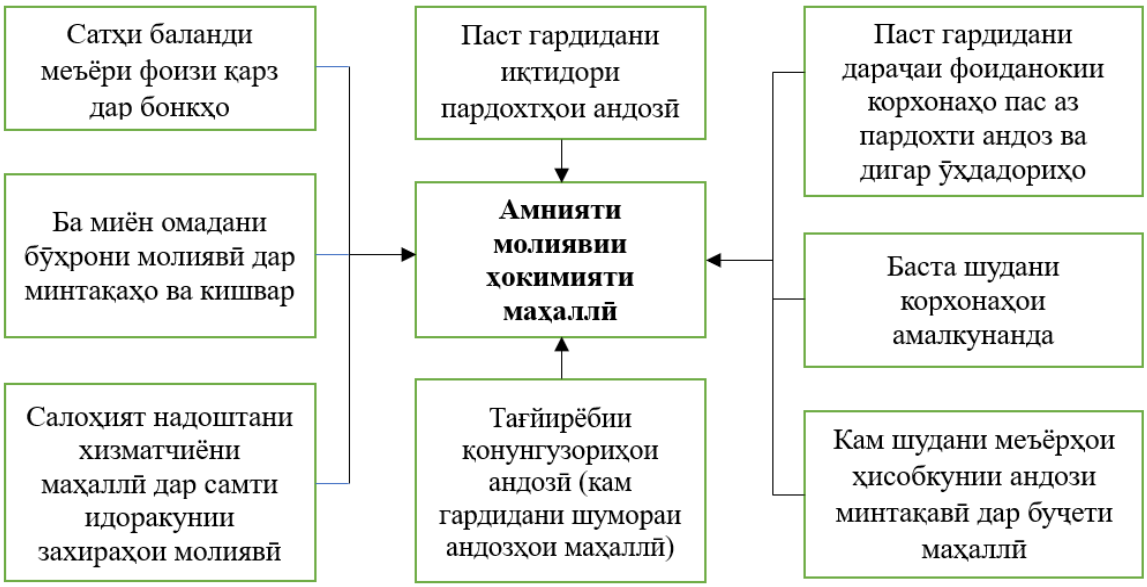

Сарчашма: *таҳияи муаллиф дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда*

Рақамҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки ҳамасола дар қисми даромади буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи вориди андозҳо зиёд мебошад. Масалан, дар соли 2022-юм ичроиши аслии ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ 30053803,1 ҳазор сомонӣ бошад, дар он ҳиссаи даромадҳои андозӣ ба 19669567,1 ҳазор сомонӣ расида, 63,9%-и ҳаҷми умумии буҷети давлатиро ташкил намудааст [5: 406].

Бинобар ин, чи хеле, ки дар расми 1 оварда шудааст, омилҳои ба таври манфӣ таъсиррасонанда ба амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ омилҳои ташкилкунандаи сарчашмаҳои андозиро дар бар мегирад. Таҳлилҳои гузаронидашуда ва омилҳои таъсиррасони дар расми 1 овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки таъмини ҳолати устувори бехатарии иқтисодии амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллиро ҳангоми риоя гардидани ду ҳолати умумӣ, аз ҷумла: паст кардани таъсири манфии омилҳо ва ташкили чорабиниҳои пешгирикунанда ба даст овардан мумкин мебошад.

Самтҳои асосии таъмини устувории амнияти молиявӣ дар буҷетҳои маҳаллӣ устувор гардонидани базаи даромади ҳокимияти маҳаллӣ бо назардошти андозҳо, андози даромади шахсони ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Аммо, пайваста баланд намудани меъёри андозбандӣ дар сатҳи даромади корхонаҳо ё ин ки соҳибкорон ба кам шудани даромади онҳо ва муфлисшавӣ оварда мерасонад. Дар ин ҳолат, корхонаҳои амалкунанда ба иқтисодиёти пинҳонӣ рӯй меоваранд.

Ҳамасола ҳангоми таҳия ва баррасии лоиҳаи буҷет ба инобат гирифта мешавад, ки минтақаҳои ҷуҳурӣ аз нуқтаи назари низми буҷетӣ ба ду гурӯҳи асосӣ, аз ҷума: минтақаҳои сатҳи даромаднокиашон ба сатҳи харочот баробар буда ва минтақаҳои сатҳи харочоташон баландтар нисбат ба сатҳи даромад ҷудо

менамоянд. Аз ин лиҳоз, дар ҷумҳурӣ минтақаҳое мавҷуд мебошанд, ки дар онҳо нобаробарии молиявӣ мушоҳида карда мешавад. Ба миён омадани чунин камбудиҳо зарурати ташкил намудани маблағҳои субсидӣ ва субвенсиониро талаб намуда, аз тарафи буҷети ҷумҳуриявӣ баробарии молиявии минтақаҳо, бо назардошти даромаду хароҷот таъмин мегардад.

Бинобар ин, ҷиҳати устувор гардонидани амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ бо назардошти тағйирёбиҳои иҷтимоию иқтисодӣ ба роҳ мондани чунин чорабиниҳо дар сатҳи минтақаҳо зарур мебошанд:

- зиёд намудани шумораи корхонаҳои истеҳсолӣ ва хизматрасон, ки таъминкунандаи даромадҳои андозӣ ба буҷети маҳаллӣ ба ҳисоб мераванд;
- ҷорӣ намудани сабукиҳои андозӣ ва дигар имкониятҳо ба соҳибкорон ва корхонаҳои амалкунанда, дар натиҷа аз ҳисоби афзоиши шумораи онҳо вориди даромадҳои андозӣ ба буҷети маҳаллӣ коҳиш намеёбанд;
- баланд бардоштани самаранокии истифодабарии маблағҳои буҷетӣ;
- рушд додани бизнеси инфиродӣ бо назардошти ба роҳ мондани пешниҳоди фоизи пасти қарз ва қарзҳои мавсимӣ;
- ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ва ташкили корхонаҳои муштараки истеҳсолӣ;
- баланд бардоштани сатҳи хизматрасониҳо ба сайёҳон.

Дар маҷмӯъ, ҳангоми ба таври зарурӣ ба роҳ монда шудани иҷроиши ҷунин чорабиниҳо барои ташкили ҷойҳои нави корӣ, сарчашмаҳои нави даромади андозӣ ба буҷети маҳаллӣ замима гузошта, дар устувор гардидани буҷет ва дар натиҷа ба таъмини устувории амнияти молияи ҳокимияти маҳаллӣ оварда мерасонад.

Адабиёт:

1. Беркимбаев Р. Б. Финансовая безопасность местного самоуправления – основа национальной т безопасности. Экономические науки. / Преподаватель, Оренбургский ГАУ. С. 198
2. Гончаренко Л. П. Экономическая безопасность [Текст] / Л. П. Гончаренко, Ф. В. Акулинин. Учебник для вузов // М. : Издательство Юрайт, 2015. С. 193-194.
3. Ғоибназаров, Ғ. У. Обеспечение экономической безопасности Таджикистана в условиях влияния внешних шоков: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Гоибназаров Гиёс Умаркулович. – Душанбе, 2021. – С. 22. EDN ONYKSQ.
4. Елизарова В. В. Финансовая безопасность страны. Вестник экономической безопасности. Экономические науки. №4 /2020. С. 162-165.
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2022 сол. Сах. 406-407.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» санаи мурочиат: 23. 12. 2022 12:30, ш. Душанбе.
7. Сенчагов В. К. Экономическая безопасность России. Общий курс: учебник / М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. С. 312.

ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ АМНИЯТИ МОЛИЯВИИ ҲОКИМИЯТИ МАҲАЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

МАҶИДОВ П. А.

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои таъмини устувории амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ баррасӣ гардидааст. Инчунин, ҷиҳати муайян намудани асосҳои назариявии мафҳуми амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ фикру ақидаҳои олимони ватанию хориҷӣ оварда шудаанд. Хатарҳои дохилӣ ва берунаи ба амнияти молиявии кишвар таъсиррасонанда дида баромад шудааст. Бо назардошти таҳлили назариявӣ омилҳои ба таври манфӣ ба амнияти молиявии ҳокимияти маҳалии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиррасонанда дида баромада шудаанд. Дар натиҷа, чорабиниҳои гуногун ҷиҳати устувор гардонидани таъмини амнияти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: *амнияти молиявӣ, хатарҳои дохилию берунӣ, ҳокимияти маҳаллӣ, буҷет, омилҳои таъсиррасон, андоз, корхонаҳо ва гайра.*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СТАБИЛЬНОСТИ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

МАДЖИДОВ П. А.

В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения стабильности финансовой безопасности местного самоуправления. Также были высказаны мнения отечественных и зарубежных ученых для определения теоретических основ концепции финансовой безопасности местного самоуправления. Изучены внутренние и внешние риски, влияющие на финансовую безопасность страны. С учетом теоретического анализа были рассмотрены факторы, отрицательно влияющие на финансовую безопасность местного

самоуправления Республики Таджикистан. В результате были предложены различные меры для обеспечения финансовой безопасности местного самоуправления.

Ключевые слова: финансовая безопасность, внутренние и внешние риски, местная власть, бюджет, влияющие факторы, налоги, предприятия и т. д.

ENSURING THE STABILITY OF THE FINANCIAL SECURITY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN MODERN CONDITIONS

MAJIDOV P. A

This article discusses the issues of ensuring the stability of the financial security of local authorities. The opinions of domestic and foreign scientists were also expressed to determine the theoretical foundations of the concept of financial security of local authorities. Internal and external risks affecting the financial security of the country have been studied. Taking into account the theoretical analysis, the factors that negatively affect the financial security of the local government of the Republic of Tajikistan were considered. As a result, various measures were proposed to ensure the financial security of local self-government.

Keywords: financial security, internal and external risks, local government, budget, influencing factors, taxes, enterprises, etc.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 331.654

ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА И СТЕПЕНЬ ЕГО ВОВЛЕЧЕННОСТИ В ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

МУМИНОВ Ф. С. , САМИЕВ Ш. Ф[1].

Особенности природных ресурсов Республики Таджикистан предопределены её природно-климатическими условиями. Как горная страна республика обладает ограниченными земельными ресурсами, огромным количеством водных ресурсов и разнообразными минерально-сырьевыми ресурсами. В тоже время в республике пока не обнаружены значимые запасы углеводородного сырья, а минерально-сырьевые ресурсы, как правило, расположены в высокогорных районах.

Гидроэнергетические ресурсы: Общие потенциальные запасы гидр энергоресурсов Таджикистана оцениваются в 527 млрд. кВт. ч. , из них технически возможные и экономически целесообразные в современных условиях являются 300 млрд. кВт. ч [6]. В 2013 г. произведено всеми гидроэлектростанциями республики 17071 млн. кВт/час, т. е. степень освоения гидр энергоресурсов составляет 5,7% [8].

Республика Таджикистан богата многими видами и запасами полезных ископаемых топливно-энергетического, металлургического, агро-химического, индустриального, строительного комплексов, комплекса драгоценных, полудрагоценных и цветочных поделочных камней и гидроминеральными ресурсами [4]. Однако по экспертным оценкам лишь 15% минерально-сырьевых ресурсов вовлечены в общественное производство.

Если к этому добавить, что в республике имеет место низкий уровень использования внутри страны имеющейся рабочей силы, то республика относится к труд избыточному региону.

Всё вышеизложенное свидетельствует о необходимости выбора такой стратегии долгосрочного экономического развития республики, которая отвечала бы следующим критериям: во-первых, высокому индустриальному развитию экономики и, во-вторых, радикальному повышению уровня и качества жизни населения страны за счёт максимального вовлечения в общественное производство экономически эффективных для использования природных и трудовых ресурсов.

Мировой опыт показывает, что индустриальное развитие и одновременное повышение уровня и качества жизни населения может быть обеспечено проведением разных стратегий (моделей) экономического развития: стратегия догоняющего развития; стратегия социально-ориентированного развития; стратегия устойчивого развития.

Целью стратегии догоняющего развития является приближение по научно-техническому развитию и ВВП на душу населения в обозримом будущем к развитым странам мира. Для достижения этой цели реализация стратегии догоняющего развития предполагает наличие следующих предпосылок: огромных инвестиционных ресурсов для развития обрабатывающей промышленности; благоприятного инвестиционного климата внутри страны; отсутствие критической зависимости от импорта инвестиционных товаров и многих видов продовольственных товаров; наличие достаточно развитого научного и интеллектуального потенциала; высокий уровень развития человеческого капитала, как фактора возникновения феномена успешной конкуренции компактных мобильных фирм (в которых главный ресурс – «идеи и люди») с крупными гигантами (транснациональными компаниями); концентрация внимания государства на стимулирование приобретения отечественными компаниями зарубежных патентов и технологий и ускорение на этой основе развития отечественной экономики.

Результаты анализа современного уровня развития экономики республики, свидетельствуют о том, что в настоящее время отсутствуют вышеперечисленные предпосылки для использования в экономической политике страны стратегии догоняющего экономического развития.

В мировой практике рядом стран, достигших высокого уровня развития, широко используется стратегия социально-ориентированной рыночной экономики. Их опыт показывает, что функционирование

[1] **Адрес для корреспонденции:** Муминов Фатхиддин Сидикович, - ассистент кафедры производственой менеджмент Таджикского технического университета им. М. С. Осмими Моб. тел: (+992) 935-69-77-70. Самиев Шамсиддин Файзулоевич, - старший преподаватель кафедры производственой менеджмент Таджикского технического университета им. М. С. Осмими Моб. тел: (+992) 935-31-10-73.

социально-ориентированной экономики основано на принципах компромисса между экономическим ростом и равномерным распределением богатства, «выравнивая доходов» путём передачи части доходов предпринимателей в пользу трудящихся, работающих по найму, социальной защите населения, активности общества в социально-экономических процессах. Т. е. – на практике воплощается принцип социального партнёрства трудящихся, профсоюзов и предпринимателей, экономической политике властей, нацеленной на первоочередное решение социальных проблем, в частности уменьшение количества безработных, высокой этике труда и предпринимательской культуры, высочайших морально-этических норм поведения жителей населения страны.

Поскольку экономика Таджикистана является переходной к рыночной экономике, многие механизмы рыночных отношений задействованы не в полной мере, а так же имеет место высокий уровень коррумпированности и большой удельный вес занимает «теневая» экономика. Эти факторы, а так же сравнительно низкий уровень экономического развития республики не позволяют эффективно реализовать стратегию социально-ориентированного развития экономики.

Безусловно, весьма привлекательной является стратегия устойчивого экономического развития. Как известно, до второй половины XX в. , решающим критерием экономического развития являлось достижение максимального экономического роста. Именно это привело к тому, что многие страны в мире (США, Канада, Германия, Великобритания, Франция, Италия, Япония и др.) достигли высокого уровня развития и вошли в разряд экономически развитых стран.

Однако, при реализации данной стратегии резко ухудшилось качество окружающей среды, что и привело к разработке стратегии устойчивого развития. Поэтому, главной целью стратегии устойчивого экономического развития считается сохранение окружающей среды, а средством для достижения этой цели являются устойчивые темпы экономического роста (2-3% в год).

Низкий уровень экономического развития и жизни населения страны предопределяет высокую актуальность стратегии не устойчивого развития, а на основе вовлечения в народнохозяйственный оборот природных ресурсов и свободных трудовых ресурсов ускоренного экономического развития и темпов экономического роста.

Таким образом, если учесть особенности национальной экономики республики, уровни экономического развития и жизни населения страны, степень вовлечённости в общественное производство природных и трудовых ресурсов, то единственно правильным будет выбор такой стратегии, реализация которой, на наш взгляд, обеспечит поступательное экономическое развитие, что бы стать индустриальной страной.

Основополагающей предпосылкой формирования индустриальной страны является трансформация аграрно-индустриальной экономики страны в индустриально-аграрную, что будет способствовать осуществлению индустриального прорыва в республике.

Формирование индустриально-аграрной экономики будет связано, прежде всего, с обеспечением ускоренного развития добывающей и обрабатывающей промышленности. Развитие добывающих отраслей промышленности предполагает освоение новых природных (гидроэнергетических и минерально-сырьевых) ресурсов на основе ввода новых мощностей горнодобывающей промышленности и гидроэнергетики. Развитие обрабатывающих отраслей промышленности будет происходить за счёт создания новых предприятий по производству цветных металлов, лёгкой и пищевой промышленности на базе переработки сельскохозяйственной продукции и привлечения свободных трудовых ресурсов, имеющихся в аграрном секторе экономике.

Как видим, природно-климатические особенности (93% территории горы), с одной стороны, и демографические особенности (труд избыточность), с другой, предопределяют необходимость преимущественно экстенсивного типа развития в промышленности. В то же время ограниченность земельных ресурсов (7% территории равнины) предопределяют развитие аграрного сектора экономики по пути преимущественно интенсивного типа развития.

Однако, следует отметить, что преимущественно экстенсивный тип развития не означает развитие производства только за счёт расширения поля производства, т. к. создание новых предприятий и мощностей, безусловно, будет происходить на базе новой и новейшей техники и технологии. А при преимущественно интенсивном пути может происходить освоение имеющихся свободных земельных массивов для развития сельскохозяйственного производства.

Исторический опыт показывает, что преимущественно экстенсивный путь развития является объективной необходимостью первоначального индустриального развития и предшественником интенсивного пути развития. «Западные страны, по данным голландского экономиста Я. Тинбергена в период с 1870-1914 гг. развивались по преимущественно экстенсивному пути. Так, соотношение между экстенсивными и интенсивными факторами роста выглядело следующим образом: Великобритания - 80%/20%; Германия – 60%/40%; США – 73%/27%» [3]. Правильность такого утверждения подтверждает опыт индустриального развития стран Юго-Восточной Азии.

Формирование индустриально-аграрной экономики, как предпосылки для обеспечения индустриального прорыва в республике, должно опираться на широкое использование следующих важнейших механизмов:

во-первых, на повышение открытости экономики. Экономика Таджикистана стала открытой в полном смысле этого слова лишь после получения в 1990 г. государственного суверенитета. В связи с этим внешнеэкономическая деятельность республики получила широкое развитие, как за счёт расширения страновой географии международных экономических отношений, так и за счёт увеличения международной торговли товарами и услугами, международного движения рабочей силы и капитала. В 2013 г. против 1991 г. общий внешнеторговый оборот увеличился в 40,5 раз, в том числе экспорт – в 17 раз, а импорт – в 65,7 раза [7].

Внешняя трудовая миграция (граждане, выезжающие на работу через миграционные службы и самостоятельно) в 2013 г. против 2005 г. , увеличилась в 2 раза и составила 799,7 тыс. человек.

Современный уровень открытости экономики, если её измерить квотой внешнеторгового оборота в целом и экспортной и импортной квотой в отдельности, то он выглядит следующим образом: внешнеторговая квота, определяемая как отношение внешнеторгового оборота к ВВП, в 2013 г. составила 61%, в том числе экспортная квота – 13% и импортная квота – 48%.

Высокий уровень импортной квоты объясняется тем, что структурные сдвиги в экономике являются однобокими, характеризующими снижение доли реальных секторов экономики (особенно, промышленности) в народнохозяйственном комплексе республики. В результате этого систематически возрастает зависимость внутреннего рынка от импорта инвестиционных товаров и потребительских товаров, прежде всего, промышленного производства;

во-вторых, на активное привлечение внешних и внутренних инвестиций в экономику республики для создания новых производственных мощностей и внедрения высоких технологий.

За рассматриваемые годы наблюдается тенденция роста удельного веса инвестиций в основной капитал в ВВП. Так, в 1996 г. он в ВВП составил 2,6%, в 2000 г. – 2,7%, в 2005 – 4,6%, в 2010 г. – 11,4%, в 2013 г. – 10,2% [9].

Таблица 1.

Инвестиции в основной капитал (в процентах к итогу)

Показатели	1996	2000	2005	2010	2013
Внутренние инвестиции	92,2	52,5	71,7	61,8	80,0
Иностранные инвестиции, млн. долл. США	7,8	47,5	28,3	38,2	20,0

Источник: *Строительство в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2011. - С. 16; Строительство в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2014. - С. 12.*

Несмотря на то, что по привлечению иностранных инвестиций в республике отмечаются значительные положительные сдвиги, по их объёму на душу населения республика существенно отстаёт от стран СНГ. Так в 2010 г. объём иностранных инвестиций на душу населения составил $125, что в 37 раз меньше чем в Казахстане, в 9 раз меньше чем в Армении, в 7 раз меньше чем в Беларуси, в 6 раз меньше чем в Молдавии, в 1,5 раза меньше чем в Кыргызстане [2].

Именно поэтому Республика Таджикистан занимает 150 место в международном рейтинге по уровню прямых иностранных инвестиций, тогда как Россия занимает 4 место, Казахстан – 29, Туркменистан – 50, Азербайджан – 57, Беларусь – 59, Узбекистан – 86, Кыргызстан – 100, Армения – 122, Молдова – 131 [1].

В связи с тем, что иностранные инвестиции, в первую очередь прямые инвестиции, являются решающим условием внедрения в экономику достижений современных научно-технических разработок, становится очевидным высокая актуальность коренного пересмотра политики в отношении привлечения иностранных инвестиций. Одним из таких предпосылок является расширение сети совместных предприятий с иностранными инвестициями в различных областях хозяйственной деятельности, особенно реального сектора экономики.

в-третьих, на всестороннее развитие производственного предпринимательства, особенно в реальном секторе экономики. Речь идёт о развитии производственного предпринимательства, которое должно стать решающим фактором в формировании индустриально-аграрной экономики в республике. Между тем, как показывают статистические данные, удельный вес производственного предпринимательства имеет ярко выраженную тенденцию к сокращению. Об этом свидетельствует систематическое и значительное снижение удельного веса добавленной стоимости в производстве товаров в целом, в том числе ведущих отраслях реального сектора экономики – промышленности и сельского хозяйства. Так, если в 2000 г. производство товаров к ВВП составляло 64%, то в 2005 г. он снизился до 54,8%, а в 2010 г. – до 49,7%. В промышленности удельный вес производства товаров в добавленной стоимости составил соответственно – 36,1%, 25,7% и 16,4%, в сельском хозяйстве – 27,3%, 23,7%, 21,8% [5].

Эффективное воздействие вышеперечисленных механизмов на формирование индустриально-аграрной экономики в республике может быть обеспечено при условии, когда в разработке и реализации этой программы, как индустриального прорыва республики в будущем, главная роль будет принадлежать государственному регулированию экономики. Поэтому государство должно находиться у истоков формирования и развития индустриально-аграрной экономики. Именно государство, по средствам создания государственного инвестиционного банка, должно поощрять приток сбережений населения в банк.

А так же поощрять развитие производственного предпринимательства в реальном секторе экономики, за счёт установления доступных предпринимателям процентных ставок по кредитам, льгот по залогам и срокам возврата заёмных средств, стимулирование экспорта и импортозамещения, путём установления специальных субсидий и льгот.

В связи с этим ещё раз необходимо отметить, что первым этапом индустриального прорыва, который должен осуществить Таджикистан в результате реализации стратегии поступательного развития, является трансформация современной аграрно-индустриальной экономики республики в индустриально-аграрную. Последнее предполагает, прежде всего, рационального решения проблемы трудоизбыточности в республике.

Поскольку, трудоизбыточность имеет место главным образом в сельской местности, индустриальное развитие республики на первом этапе должно опираться на перетоки избыточных трудовых ресурсов из аграрного сектора экономики в разнообразные отрасли промышленности.

Литературы

1. http://gtmarket. ru/research/foreign-direct-investment-index/info.
2. http://upfiles. totul. md/ru/finances/newsitem/548. html.
3. Ивашковский С. Н. Макроэкономика: Учеб. – М. : Дело, 2000. - С. 376. (472 стр).
4. Краткая характеристика минерально-сырьевых ресурсов.
5. Основные показатели системы национальных счетов. – Душанбе, 2005. - С. 115; 2010. - С. 40; Рассчитано по: Национальные счета Республики Таджикистан. –Душанбе, 2014. - С. 41-45.
6. Петров Г. Н. Экономика гидроэнергетики. – Душанбе, 2009. - С. 70. (132 стр.).
7. Статистический ежегодник «Таджикистан: 20 лет государственной независимости». - Душанбе, 2011. - С. 560; Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. - С. 317; Демографический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. - С. 260.
8. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. - С. 260.
9. Строительство в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2011. - С. 10; 2014. - С. 9.

ХУСУСИЯТҲОИ ПОТЕНЦИАЛИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИАТ ВА ДАРАҶАИ ҶАЛБ КАРДАНИ ОН ДАР ИСТЕҲСОЛИИ ҶАМЪИЯТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.

МУМИНОВ Ф. С. , САМИЕВ Ш. Ф.

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои иқтидори захиравию табиии Тоҷикистон дар шароити иқтисоди бозорӣ таҳлил гардида, инчунин соҳаҳои иқтисодиёт, ки дар он захираҳои табиӣ истифода мешаванд, муфассал таҳлил карда шудаанд. Муаллиф дар баробари таҳқиқ маълумотҳои омориро аз давлатҳои ҳамсоя ва хориҷӣ барои таҳлили муқоисавии иқтидори табиии ин кишварҳо пешкаш намудааст.

Калидвожаҳо: захира, стратегия, рушд, сармоягузорӣ, саноат, рақобат, кушодагии иқтисодиёт.

ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА И СТЕПЕНЬ ЕГО ВОВЛЕЧЕННОСТИ В ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

МУМИНОВ Ф. С. , САМИЕВ Ш. Ф.

В данной статье анализируется особенности природно-ресурсного потенциала Таджикистана в условиях рыночной экономики, а также детально анализируются отрасли экономики, где эти природные ресурсы применяются. Наравне с исследованием, автор приводит статистические данные соседних и зарубежных стран для сравнительного анализа природно-ресурсного потенциала этих стран.

Ключевые слова: ресурс, стратегия, развитие, инвестиция, промышленность, конкуренция, открытость экономики.

FEATURES OF NATURAL RESOURCE POTENTIAL AND THE DEGREE OF ITS INVOLVEMENT IN PUBLIC PRODUCTION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

MUMINOV F. S. , SAMIEV SH. F.

This article analyzes the features of the natural resource potential of Tajikistan in a market economy, as well as analyzes in detail the sectors of the economy where these natural resources are taken. Along with the study, the author provides statistical data from neighboring and foreign countries for a comparative analysis of the natural resource potential of these countries.

Key words: resource, strategy, development, investment, industry, competition, economic openness.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 008.415.2.799.66

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

ШЕРОВА Н. [1]

Как известно региональная экономика одна из отраслей народного хозяйства, изучающая организацию производства с акцентом на территориальные особенности каждого региона. Предметом ее изучения являются процессы и явления, связанные с развитием рынка в различных сферах и с объединением экономических систем регионов в одно целое. Кроме того, региональная экономика представляет собой исследовательскую систему, целью которой является выявление общих и отличительных сторон, присущих различным регионам страны, а также определение специфики каждого из них.

Региональная экономика имеет много общих традиций с региональной наукой, раннее развитие которой было обусловлено американским экономистом У. Айсардом и неудовлетворенностью некоторых экономистов существующим региональным экономическим анализом.

Однако, несмотря на такой достаточно критический взгляд на региональную экономику, трудно отрицать, что «экономический» подход к региональным проблемам был и остается наиболее значимым на всем протяжении развития региональной науки.

В качестве субдисциплины экономики она также разработала свои независимые традиции и подходы, которые соответствуют предмету или перспективе экономической науки. Теория местоположения, которая была отдельно разработана в Германии и Северной Америке в начале 20 века, и теория внешней экономики от «локализованных отраслей» (как описано в «Принципах экономик»-и А. Маршалла (1890 г.)) сформировали теоретическую основу региональной экономики, сыгравшую важнейшую роль в региональной науке [6, с. 153].

В настоящее время активно формируются многоукладная экономика, принципиально новые экономические отношения, а также новая система управления. Ввиду того, что региональная экономика – это экономика регионов, возникает крайняя необходимость в новой системе управления социально-экономическим развитием территорий. Формирование новых механизмов немыслимо без теории регионального воспроизводства, а также без изучения закономерностей общественного воспроизводства и их тонкостей на уровне каждого региона. Воспроизводственный подход к процессу управления социально-экономическими системами в них невозможен без изучения взаимосвязей и зависимостей между различными элементами производства во всех территориальных районах, обеспечивающих качественное развитие экономического состояния страны [1, с. 87].

На нынешнем этапе развития рыночных отношений в Республике Таджикистан исследование проблем привлечения инвестиций и реализация региональных инвестиционных проектов приобретает первостепенное значение. Это обусловлено тем, что в последние годы в экономике республики и его регионов значительно устарели основные средства, устарела и технология производства продукции и оказания услуг на предприятиях. Для обновления основных средств, внедрения новой техники и технологии производства продукции и оказания услуг необходимы инвестиции, и в первую очередь, иностранные.

Для достижения поставленных целей страна и ее регионы обладают большим производственным потенциалом, эффективное использование которого будет содействовать развитию национальной экономики и в целом решению социальных задач, в том числе обеспечению работой населения, снижение уровня трудовой миграции и обеспечение средств к существованию способствует повышению достоинства граждан страны.

Вне сомнения, сегодня для устойчивого роста экономики Республики Таджикистан и его регионов необходимо придать стимул развитию инвестиционной деятельности и расширить привлечение иностранных инвестиций, так как инвестиционная деятельность способна кардинально изменить технические основы реальных отраслей экономики. Рост инвестиционной деятельности способствует возможному переходу национальной экономики к индустриально-инновационному сценарию развития.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Шерова Наргис, Таджикский национальный университет, тел. : 94-222-21-63

При этом основой для активизации инвестиционной деятельности выступают региональные инвестиционные проекты, призванные создать условия для устойчивого экономического развития страны и ее регионов.

В последнее время в стране происходят реформы, направленные на обеспечение устойчивого экономического роста страны и ее регионов. Однако оживление притока иностранных инвестиций в экономику страны и ее регионов пока не наблюдается. Государством разработаны законодательные и нормативные акты, приняты стратегия и программа развития государственных инвестиций, направленные на привлечение инвестиций, а также улучшения инвестиционного климата в республике. Несмотря на это вопросы формирования и развития механизмов реализации региональных инвестиционных проектов проработаны недостаточно, не совершены сами эти механизмы.

На сегодняшний день изучение вопросов формирования и развития механизмов реализации инвестиционных проектов в региональном пространстве имеет важное теоретическое и практическое значение. Подобные исследования способны сформировать условия для реализации индустриально-инновационного сценария развития Республики Таджикистан и ее регионов.

Отправным понятием при изучении вопросов инвестиционной деятельности в региональном пространстве, является территория – относительно самостоятельная единица, имеющей социально-экономическое единство с национальной экономикой, т. е. протекающие там экономические процессы характеризуют закономерности, установленные наукой в целях изучения процессов общественного воспроизводства. Неоднородность территорий по различным признакам или ее чрезмерная величина, с точки зрения определенных целей изучения или практической деятельности, «вызывает необходимость деления территории на части (регионы)» [4, с. 11].

Стоит отметить, что в последнее время все большее число специалистов в области региональной экономики сходятся в том, чтобы регионами считать административно-территориальные единицы страны.

Любое государство, в котором есть административно-территориальные единицы, объективно сталкивается с проблемами неравномерности в их экономическом развитии. Сложившееся размещение экономического потенциала в Таджикистане не соответствует требованиям необходимым для обеспечения устойчивого роста и развития страны как самостоятельной экономической системы из-за наличия деформаций в структуре национальной экономике.

В процессе роста национальной экономики выявились как конкурентные преимущества отдельных регионов страны, так и недостатки, вызванные различными возможностями адаптации регионов к рынку. Подобная ситуация вызвала резкое снижение и сворачивание целого ряда производств в отдельных регионах страны и способствовала появлению ряда проблемных районов. В результате усугубилась региональная асимметрия и значительная часть населения проблемных регионов республики проживает в экономически неперспективных территориях и вынуждена искать работу за пределами своей страны.

В региональном развитии Таджикистана накопилось множество проблем, среди которых необходимо подчеркнуть:

- система управления региональным развитием не обеспечивает взаимно согласованных действий государственных и местных исполнительных органов. Вопросы регионального планирования регулируются различными ведомствами и не координируются на центральном уровне;
- не разрабатываются схемы развития и размещения производительных сил;
- планы развития районов не увязаны со стратегией снижения бедности в стране;
- отраслевые программы не взаимосвязаны с региональным проектированием и не подкрепляются финансами, в итоге не реализовываются;
- отсутствуют инструменты (механизмы) координации интересов между административно-территориальными единицами;
- наблюдается неравномерность в распределении доходов между проблемными регионами;
- наблюдается неумение использовать экономической потенциал региона, отсутствие инновационной активности, высокая трудовая миграция и прочие.

Необходимо подчеркнуть, что в экономически отстающих регионах складывается неблагоприятная ситуация отрицательно влияющая на морально-психологический, квалификационный, интеллектуальный уровень населения, что ведет к деградации и миграции трудовых ресурсов, к недоиспользованию и постепенному разрушению производственного комплекса регионов.

Асимметрия в экономическом развитии регионов приводит к асимметрии и в уровне и качестве жизни населения. Существующие различия между наиболее обеспеченными и наиболее бедными районами Таджикистана по показателю ВРП (валового регионального продукта) на душу населения говорят об огромной дифференциации экономического развития [2, с. 146].

Следует отметить, что в современном мире многие страны доказали продуктивность сочетания направлений целевой общесистемной региональной программы развития регионов, включая меры по улучшению инфраструктуры территории и размещению предприятий.

Весьма интересным и полезным является опыт зарубежных стран по использованию таких инструментов, как создание структур инновационного развития: бизнес-инкубаторов, технопарков, агентств и фондов развития и т. п.

Применяемые инструменты способствуют укреплению тенденций устойчивого развития регионов государства. Они способствуют устранению «провалов рынка» в сфере инноваций, упорядочению действия системы институтов при износе экономической и социальной инфраструктуры, а также сглаживанию существующего дисбаланса в развитии [5, с. 74].

По нашему мнению, для повышения эффективности государственного управления развитием территорий Таджикистана, из практики иностранных государств по разработке и осуществлению региональной политики нужно использовать:

- создание надрегионального центра по координации реализации региональной политики;
- создание правового поля для развития местного самоуправления;
- использование государственно-частного партнерства в целях развития территорий;
- сочетание общесистемных и региональных программ, направленных на снижение разрыва в развитии регионов;
- создание зон предпринимательского развития в слаборазвитых и депрессивных регионах.

Таким образом, применение инструментов, проверенных мировым сообществом, в региональной политике Таджикистана будет способствовать развитию территорий и снижению дифференциации (несоответствия) в развитии регионов.

Тенденции дифференциации регионов оцениваются с помощью показателей, выражающих уровень экономического роста и уровень жизни населения. Уровень экономического развития страны и региона определяется накопленным национальным богатством. Однако региональная статистика отражает лишь некоторые элементы национального богатства и поэтому не позволяет проводить межрегиональные сравнительные исследования.

Следует отметить, что экономика Республики Таджикистан состоит из многих региональных компонентов, поэтому очень важно проводить региональную макроэкономическую политику, направленную на решение проблем, связанных с наличием различий в экономическом пространстве республики.

Выравнивание социально-экономического развития регионов не означает, что разные отрасли экономики и виды деятельности должны размещаться одинаково по всей территории республики, а означает, что межрегиональные различия в уровне экономического роста и условиях жизни населения должно быть уменьшено. Выравнивание социально-экономического развития регионов страны будет способствовать развитию национального рынка.

Регионы Республики Таджикистан различаются по своим основным экономическим и социальным показателям. По количеству промышленной продукции на душу населения разница между регионами республики весьма значительна.

В современных условиях регионы имеют значимые факторы управления инвестиционной деятельности в целях формирования необходимого уровня инвестиционной активности и эффективного использования инвестиций. Поэтому оценка эффективности экономических проектов определена как важная задача при их реализации. В ходе реализации инвестиционного проекта должна быть серьезно и наглядно продемонстрирована его эффективность, ведь от этого зависит уровень доходности не только инвестора, но и доходов всех участников инвестиционного процесса. В каждом регионе должны быть необходимые средства управления инвестиционной деятельности, и в целом это направление деятельности можно назвать механизмом реализации инвестиционных проектов. Именно по этой причине необходимо проводить оценку продуктивности региональных инвестиционных проектов, что позволяет не только определить экономическую эффективность региональных инвестиционных проектов, но и продемонстрировать эффективность механизма их реализации. Низкая продуктивность реализуемых проектов и отсутствие контроля над ростом затрат приводят к росту общего индекса цен производителей, что ведет к ухудшению экономических перспектив страны [3, с. 31-40].

Следует отметить, что оценка эффективности как механизма реализации региональных инвестиционных проектов, так и самих инвестиций является одной из самых сложных задач экономической науки. В направлении решения этой задачи идет рассмотрение различных аспектов реализации региональных инвестиционных проектов. С экономической точки зрения важным критерием реализации регионального инвестиционного проекта является рентабельность, с другой точки зрения его финансовые и социальные

результаты могут быть совершенно иными. Поэтому эти вопросы необходимо учитывать при оценке продуктивности региональных инвестиционных проектов. В настоящее время под региональной эффективностью реальных инвестиционных проектов можно понимать общий характер вклада проекта в конечные социальные результаты в производственной и непроизводственной сферах региона.

Приоритетным направлением является определение уровня государственного вмешательства в устойчивое развитие региональной экономики. Из опыта известно, что государственное регулирование экономики осуществляется двумя взаимосвязанными способами:

1. Государство определяет «правила игры» для всех участников рыночных обменных отношений с учетом особенностей некоторых сфер и отраслей. экономики и современной системы управления.

2. Обеспечивает условия и льготы для участников конкретных программ экономического и социального развития и решения сложившихся проблем.

Концепция экономического развития региона на завершающем этапе создания рыночной экономической системы и рыночных отношений позволяет выделить два основных пути организации и использования механизма управления региональной экономикой. Первый путь, это возможность государственного вмешательства в хозяйственные процессы и их регулирование носит все более обширный характер, в этом случае необходимо в высокой степени децентрализовать систему управления. Другой путь связан с динамизмом государства, воздействующего на экономические процессы, особенно направленного на устранение дефектов рыночного механизма и восстановление устойчивости экономической системы. В последние годы используется усовершенствованный механизм управления региональной экономикой, сочетающий в себе оба метода.

Таким образом, оценка эффективности инвестиционных проектов является одним из важных условий регулирования притока инвестиций в экономику региона. С помощью этого определяется уровень привлечения иностранного капитала в экономику отдельных регионов и народное хозяйство в целом. Также оценка и мониторинг инвестиционных проектов непосредственно используются для определения направлений повышения инвестиционной активности в регионе.

Литература:

1. Андреев, А. В. Региональная экономика: учебник для вузов/А. В. Андреев. - СПб: Питер, 2018. – 464 с.
2. Каримова, М. Т. Проблемы региональной дифференциации в Республике Таджикистан / М. Т. Каримова. – Текст : непосредственный // Актуальные вопросы экономических наук : материалы III Междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2014 г.). – Т. 0. – Уфа : Лето, 2014.
3. Косов М. Е. Оценка эффективности инвестиционных проектов с государственным участием // Вестник Удмуртского Университета. 2017. Т. 27, вып. 6.
4. Николаев М. А. , Махотаева М. Ю. Региональная экономика и управление территориальным развитием. Учебное пособие / М. А. Николаев, М. Ю. Махотаева.– Псков: Псковский государственный университет, 2014.–256 с.
5. Прядкина Н. Н. Зарубежный опыт управления социально-экономическим развитием территорий//Вестник ОГУ. – Август, 2012. - №8 (144).
6. Соловьева, Т. В. Идеи экономического районирования в исторической ретроспективе/Т. В. Соловьева // Известия Уральского государственного университета. – 2017. – №39.

МУШКИЛОТ ВА РОҲҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ МИНТАҚАВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ШЕРОВА Н.

Чи тавре ки маълум аст, иқтисодиёти минтақавӣ яке аз соҳаҳои хоҷагии халқ буда, ташкили истеҳсолотро бо таваҷҷӯҳ ба хусусиятҳои ҳудудии ҳар як минтақаи кишвар меомӯзад. Мавзӯи омӯзиши он равандҳо ва падидаҳои марбут ба рушди бозор дар соҳаҳои гуногун ва якҷояшавии низомҳои иқтисодии минтақаҳо ба ягонагии комил мебошанд. Муаллиф дар мақола мушкилот ва роҳҳои рушди иқтисоди минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар шароити инкишофи муносибатҳои бозорӣ таҳлил намудааст.

Калидвожаҳо: минтақа, иқтисод, иқтисоди миллӣ, хусусиятҳои ҳудудӣ, иқтисодиёти минтақавӣ, сармоягузорӣ, муносибатҳои бозорӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, давлат, тафриқа.

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

ШЕРОВА Н.

Как известно региональная экономика является одной из отраслей народного хозяйства, изучающая организацию производства с акцентом на территориальные особенности каждого региона страны. Предметом ее изучения являются процессы и явления, связанные с развитием рынка в различных сферах и с

объединением экономических систем регионов в единое целое. В статье автором проведён анализ проблем и путей развития региональной экономики Республики Таджикистан в условиях развития рыночных отношений.

Ключевые слова: регион, экономика, народное хозяйство, территориальные особенности, региональная экономика, инвестиции, рыночные отношения, инвестиционные проекты, государство, дифференциация.

PROBLEMS AND WAYS OF DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

SHEROVA. N.

As you know, the regional economy is one of the branches of the national economy that studies the organization of production with an emphasis on the territorial features of each region of the country. The subject of its study are the processes and phenomena associated with the development of the market in various areas and with the unification of the economic systems of the regions into a single whole. In the article, the author analyzed the problems and ways of development of the regional economy of the Republic of Tajikistan in the conditions of the development of market relations.

Key words: region, economy, national economy, territorial features, regional economy, investments, market relations, investment projects, state, differentiation.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 889.11

НАҚШИ КОРХОНАИ ВОҲИДИ ДАВЛАТИИ “ТОҶИКСЕМЕНТ” ДАР ТАЪМИНИ КОРХОНАҲО ВА ИНШООТИ АЗИМИ САНОАТИИ МАМЛАКАТ БО СЕМЕНТИ АЪЛОСИФАТ

АБДУРАШИТОВ Ф. М. , АЗИЗХОНОВА Р. Г[1].

Корхонаи сементи Душанбе (ҳоло КВД “Сементи Тоҷик”) ҳанӯз декабри соли 1942 ба фаъолият шурӯъ намуда, аз ибтидои солҳои шастуми асри гузашта ба яке аз корхонаҳои азими истеҳсоли семент на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар миқёси собиқ Шӯравӣ табдил ёфт. Дар тӯли ҳаштод соли фаъолият корхонаи мазкур дар таъмини иншоотҳои муҳими давлатӣ, корхонаҳо, бунёди роҳу нақбҳо ва соҳаи хоҷагии халқ бо сементи аълосифат ҳиссаи арзанда гузоштааст. Аз ҷиҳати сифат маҳсулоти КВД “Сементи Тоҷик” дар байни ҷумҳуриҳои собиқ Шӯравӣ ҷойи дуюмро ишғол мекард. Корхонаи мавриди таҳқиқ дар таъмини иншооти муҳими кишвар, аз қабили неругоҳҳои барқии обии “Норак”, “Бойғозӣ”, “Варзоб”, нақби обгузари 14-километраи “Данғара - Ёвон” ва як қатор корхонаҳои азими мамлакат- Ширкати “Арзизи тоҷик”, азотии Вахш, “Тоҷиккимсаноат-и Ёвон ва ғайра бо сементи аълосифати навъи марка 400 – и ба сулфат тобовар саҳми назаррас гузоштааст. Сементи аълосифати корхонаи мазкур ҳамзамон барои бунёди як қатор манзилҳои истиқоматии пойтахти кишвар- шаҳри Душанбе, шаҳру навоҳии ҷумҳурӣ ва корхонаҳои азими ҷумҳуриҳои ҳамсоя ба таври васеъ истифода шуда, шуҳрати сементи тоҷик мавқеи байналмилалӣ касб кард. Дар замони истиқлолият низ КВД “Сементи Тоҷик” фаъолияти гусутурдаи худро ба роҳ монда, бо истифода аз дастовардҳои муосири технологӣ сифату самараи маҳсулоти хешро беҳтар намуд [13, 27].

Солҳои охир ҶСК “Сементи Тоҷик” иншоотҳои муҳими кишвар аз қабили Нерӯгоҳи барқии обии “Роғун”, ҶСК “Сангтӯда- 1”, Нерӯгоҳи барқии обии “Сангтӯда- 2”, Дирексияи иншоотҳои сохтмонии Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сементи хушсифат таъмин менамояд.

Бо талошҳои роҳбарияти корхона ва дастгириҳои бевоситаи Сарвари давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон фаъолияти КВД “Тоҷиксемент” рӯз аз рӯз густариш ёфта, ҳаҷм ва сифати маҳсулоти он боз ҳам беҳтар гардидааст. Новобаста аз мушкилоти ба вуҷудомада, яъне қатъ гардидани лӯлаи гази моеъ аз Ҷумҳурии Ӯзбекистон Ҳукумати мамлакат иқдоми саривақтӣ пеш гирифта, фаъолияти корхонаро бо истифода аз ангишти ватанӣ ба роҳ монд. Ноил шудан ба ин иқдом имконияти дубора барқарор намудани фаъолияти пурраи корхонаро фароҳам овард ва ҳаҷми истеҳсоли семент дар як сол, аниқтараш соли 2007 то ба ҳашсад ҳазор тонна расонида шуд.

Бо ба инобат гирифтани талаботи рӯзафзун ба сементи корхонаи мазкур нуқтаи истеҳсолии ашёи хом, низ ки бинои васею чорошёнаро ишғол мекунад, тамоми раванди фаъолияти он автоматикунонида шуда, таҷҳизоти куҳнашуда иваз карда шуд, зеро ҳанӯз ҳам ҳаҷми истеҳсоли болозикр қонеъкунанда набуд. Ҳамин тавр, қисмҳои истеҳсолии лойтайёркунӣ ва клинкер низ азнавсозӣ гардид.

Ин ҳама тадбирҳо боиси суръат касб намудани истеҳсоли семент ва ташаккули корхона мегардад. Акнун чунин имкониятҳо дучанд зиёд намудани таъминоти иншоотҳои ҷумҳуриро фароҳам меовард.

Соли 2008 бо назардошти талаботи кишвар ба семент ва мавҷуд будани захираю имкониятҳои табиӣ ҳаҷми истеҳсоли солонаи семент дар корхонаи мавриди назар то ба нуҳсад ҳазор тонна ба нақша гирифта шуд, ки то оихири соли 2008 нақша барзиёд, яъне нуҳсаду панҷоҳ ҳазор тонна иҷро мегардад. Сементи тамғаи 400 (ба сулфат тобовар)-и корхона аз нигоҳи сифат дар минтақаи Осиёи Марказӣ беҳтарин маҳсулот ба ҳисоб меравад [14, 2].

Ҳамин тавр, фаъолияти корхона сол аз сол густариш ёфта, ҳаҷми истеҳсоли семент зиёд гардид. Масалан, КВД “Тоҷиксемент” дар шаш моҳи аввали соли 2017 шашсад ҳазор тонна семент, ки баробар ба шаст фоизи нақшаи солона, яъне як миллион тонна аст, иҷро намуд. То охири соли 2017 нақшаи солона барзиёд иҷро гардид, яъне як миллиону дусаду чилу панҷ ҳазор тонна семент. Соли 2018 истеҳсоли семент дар корхонаи мазкур нисбат ба соли 2017 31,7 ҳазор тонна зиёд гардид, ки дар маҷмӯъ иҷроиши нақшаи

[1] **Адрес для корреспонденции:** Абдурашитов Ф. М. , Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана; Азизханова Р. , докторант (PhD) Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана.

солона 134,1 фоизро ташкил кард. Нақшаи фурӯши маҳсулот низ дар соли 2018 тибқи шартномаҳо ба иншоотҳои муҳими кишвар, аз ҷумла НБО- и "Роғун", Агентии захираҳои моддӣ- давлатии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҶСК "Тоҷикгидроэлектромонтаж", Дирексия оид ба сохтмонҳои иншооти ҳукуматии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, истифодабарандагони бозори дохилӣ ва ташкилоту корхонаҳои сохтмонӣ 120 фоиз иҷро гардид [9, 11].

Дар баробари таъмини иншоотҳо ва корхонаҳои кишвар бо сементи аълосифат, инчунин КВД "Тоҷиксемент" ҷиҳати иҷрои банди 31- и Нақшаи чорабиниҳо оид ба сохтмони майдончаҳои варзишӣ дар ҳудуди шаҳри Душанбе, замимаи №2 Фармоиши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 ноябри соли 2017, таҳти №74- ф барои барои сохтмони ду майдончаи варзишӣ воқеъ дар кӯчаи Фирдавсӣ 25/1, шаҳраки 64 дар назди биноҳои истиқоматии 27/2, 27/3- и ноҳияи Фирдавсӣ вобаста гардид. Дар ин росто корҳои сохтмониро аз моҳи ноябри соли 2017 оғоз намуда, ба санаи 1 июли соли 2018 корҳои сохтмонӣ пурра ба анҷом расонида шуд. Дар сохтмони ду майдончаи варзишӣ дар шафати хонаҳои истиқоматии кӯчаи Фирдавсӣ 25/1 ва хонаҳои Фирдавсӣ 27/2, 27/3- и шаҳраки 64- и ноҳияи Фирдавсӣ ба маблағи 1609, 5 миллион сомонӣ корҳои сохтмонӣ иҷро шуд ва ба муносибати иди Ваҳдати миллӣ иншоотҳои мазкур бо сифати хеле баланди сохтмонӣ мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шуд [9, 10].

Дар хусуси фаъолияти корхона ва нақшаҳои ояндаи он муовини директори генералӣ оид ба истеҳсолоти ҶСК "Сементи тоҷик" Салимов Фаррух Тоҷиддинович дар сӯҳбат бо рӯзноманигори рӯзномаи "Тоҷикистон" М. Ҳадятулло мегуяд, ки айни ҳол дар корхона беш аз 950 нафар дар чор басти корӣ фаъолият мекунанд. Музди миёнаи маош бошда (дар соли 2020) 2039 сомонӣ аст. Иқтидори истеҳсолии корхона ҳоло 200 ҳазор тонна мебошад. Дар як шабонарӯз аз 600 то 800 тонна семент истеҳсол мегардад. Ҳамаи ин бешубҳа самараи истиқлолияти давлатии кишвар ва талошҳои бевоситаи Асосгузори сулҳҳу Ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон аст, ки коргоҳҳои кишвар фаъолияти сермаҳсул намуда, сатҳи некуаҳволии мардум таъмин гашта истодааст [13, 27]. Дар воқеъ, бо кӯшишҳои пайвастаи Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон фаъолияти корхона рӯз то рӯз густариш ёфта, бо техника ва тачҳизоти муосир муҷаҳаз мегардад, ки омили боло рафтани ҳаҷми истеҳсолот ва бехтар гардидани сифати маҳсулот дар корхона мегардад. Таъмини қариб 1000 нафар коргар бо ҷойи кори доимӣ ва музди меҳнати хуб аз талошҳои дигари Ҳукумати мамлакат дарак медиҳад. Истеҳсоли беш аз 200 ҳазор тонна семент дар як сол ба воситаи ангишти ватанӣ аз дастовардҳои дигари корхонаи мазкур маҳсуб меёбад, ки ин низ тайи як иқдоми пешгирифтаи Сарвари давлат амалӣ гардид.

Инчунин, мавсуф дар идомаи суҳбати худ оид ба масъалаи бартариятҳои маҳсулоти корхона чунин афзуд. "Корхонаи мо асосан сементи ба сулфат тобовар истеҳсол менамояд. Бартарии он аз дигар намуди сементҳо дар он аст, ки дар иншоотҳои Неругоҳҳои Оби Баркӣ истифода бурда мешавад. Мо пеш аз ҳама ба сифат ва бехатарии экологӣ таваҷҷуҳи хос медиҳем" [13, 27].

Дар масъалаи он ки чаро мардум бештар ба сементҳои корхонаҳои дигар таваҷҷуҳ доранд, дар ҳоле, ки "Сементи Тоҷик" арзонтар ва босифат аст, Ф. Т. Салимов чунин посух додааст, ки "иқтидори истеҳсолии корхонаи мо ба талаботи сохтмони НБО Роғун рост меомад ва аз ин сабаб корхона сементи зиёдатӣ надошт, ки ба аҳолӣ пешниҳод намояд ва дар оянда мо нақша дорем, ки иқтидори истеҳсолии корхонаро баланд бардошта, як миқдор сементро ба бозори дохилӣ ва берунӣ пешниҳод намоем" [13, 27]. Воқеан ҳам ин иқдом бо кӯшишҳои роҳбарияти корхона дар амал тадбиқ гардида, имрӯзҳо алакай дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ фурӯши сементи корхонаи мазкур ба роҳ монда шудааст, ки аҳолӣ ва ширкату ташкилотҳои сохтмонии давлатӣ ва хусусӣ дар корҳои сохтмонӣ истифода намуда истодаанд.

Чуноне, ки дар боло ишора намудем, бо ба инобат гирифтани сифати маҳсулоти КВД "Тоҷиксемент" асосан дар сохтмони иншоотҳои муҳими ҷумҳурӣ, пеш аз ҳама неругоҳҳои баркӣ обӣ аз сементи корхонаи болозикр истифода менамоянд, зеро сифати сементи мавриди назар дорандаи сертификатҳои байналмилалӣ буда, аз тарафи дигар тарзи омодасозии семент, яъне ба таври дар дегҳо тар кардан ва шуридани маҳсулот методи аз ҳама бехтар аст, ки танҳо дар корхонаи "Сементи Тоҷик" ба роҳ монда мешавад. Дар сохтмонҳои неругоҳҳои баркии обии Норак, Сангтуда 1, Сангтуда 2, Пули Панҷи поён ва ғайраҳо пурра аз сементи ҳамин корхона истифода намудаанд ва айни замон дар НБО Роғун истифода бурда истодаанд.

Айни замон корхона дар самти кам намудани партовҳои аз оташдонҳои даврзананда хориҷшаванда бо сохтани чангқапҳои махсуси обӣ-буғӣ кор бурда истодааст ва мақсад дорад, ки дар наздиктарин фурсат бо таъмири ду оташдони аз кор монда иқтидори корхонаро боз ҳам баланд бардорад.

Лозим ба ёдоварист, ки ашёи хоме, ки корхона истифода мебарад, ҳамааш аз дохили ҷумҳурӣ буда, аксаран аз ноҳияи Варзоб дастрас мешавад. Оҳаксанг ва магнетити дараи Харангони ноҳияи Варзоб, қуми кварси Такоб ва гилҳои назди корхона ба ин мисол шуда метавонад. Ангишт бошад аз кони Равоти ноҳияи Айнӣ ворид карда мешавад [13, 28].

Маврид ба зикр аст, ки иншоотҳои зерин, пеш аз ҳама нақби «Анзоб» (ҳоло «Истиқлол»), пули Панҷи Поён, НОБи Сангтуда-1 НОБи Сангтуда-2 зеристгоҳи Чорбоғ, нақби «Шар-Шар» ва амсоли он бо сементи корхонаи мазкур бунёд гардидаанд.

Корхонаи мазкур ба Феҳристи байналмилалии муҳимтарин иншооти саноатии ҷаҳон шомил шудааст, зеро методи истеҳсоли семент ва сифати сементи Британияи Кабирро дарёфт намудааст.

КВД «Тоҷиксемент», ки айни замон дорои 1040 нафар коргар дар ду баст мебошад, дар назди худ вазифа гузоштааст, ки бо истифода аз имконоти табиӣ, яъне ангиштсанг ва ашёи хоми ватанӣ ҳаҷми истеҳсоли сементро дар як сол то ба як миллиону сесад ҳазор тонна расонида, дар таъмини корхонаҳо ва иншооти азими мамлакат бо сементи аълосифат саҳми бештар гузорад. «Мо ҳатто дар шароити душвори солҳои ҷанги шаҳрвандӣ аз уҳдаи вазифаҳои душвортарин баромада тавонистем ва имрӯзҳо бо ин шароитие, ки дорем кӯшиш менамоем, то тамоми талаботи иншоотҳои азими ҷумҳурӣ ва умуман ҷомеаро таъмин созем», - чунин мешуморад саринженери корхона Искандар Ҷабборов [10, 22].

Ҳамин тариқ, баъд аз фароҳам омадани ҳаёти осоишта ва рушд намудани саноати мамлакат таваҷҷуҳ ба ин навъи масолеҳи сохтмонӣ дучанд гардида, ҳукумати мамлакат ҷиҳати зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли сементи корхонаи мазкур, беҳтар намудани сифати он, таъмин гардидани иншоотҳои муҳими ҷумҳурӣ ва умуман ҷомеа диққати махсус зоҳир менамояд. Маҳз ҳамин дастгириҳои пайвастаи ҳукумати мамлакат, пеш аз ҳама Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон боис мегардад, ки дар як давраи кӯтоҳи таърихӣ қисмҳои фалаҷгардидаи завод баркарор гардида, хати истеҳсолии он пурра ба кор андохта мешавад.

Ҳамин тавр, корхона ба яке аз нуқтаҳои асосии истеҳсоли сементи баландсифат дар ҷумҳурӣ ва берун аз он бори дигар табдил мегардад. Акнун иншоотҳои муҳими ҷумҳурӣ, хусусан иншоотҳои характери стратегидошта ва асосан иншоотҳои гидроэнергетикӣ, нақбҳо ва роҳҳову пулҳо бо сементи КВД “Тоҷиксемент” бунёд гардида истодаанд. Ин гуфтаҳо шаҳодат аз дастовардҳои назарраси корхона ва рушди истеҳсолоти ватанӣ дарак медиҳад. Қобили зикр аст, ки дар таъмини иншоотҳои бузурги саноатӣ, роҳҳо, пулҳо, нақбҳо ва биноҳои истиқоматӣ, маъмурӣ, фарҳангӣ ва монанди он бо ин масолеҳи муҳими саноатӣ КВД “Тоҷиксемент” саҳми арзанда дорад.

Адабиёт

Абдуллоев М. Ќањрамони неруѓоњи Норак. - Душанбе: Ирфон, -1969. 176с. ;

Абдуфаттоњ Шарифзода, Заробиддин Ќосимї. Фархундапай. Душанбе, 2014. 336с. ;

Абдуфаттоњ Шарифзода, Заробиддин Ќосимї. Пайвандгар. Душанбе, 2013. 336с. ;

Абдуфаттоњ Шарифзода, Заробиддин Ќосимї. 7 соли Эмомалї Рањмон. Душанбе, 2013. 336с. ;

Абдуфаттоњ Шарифзода, Заробиддин Ќосимї. Бунёдкор. Душанбе, 2013. 336с. ;

Бойгонии љории Вазорати саноат ва технологияњои нави Тољикистон. Њисоботи солонаи Вазорат (солњои 2013- 2020). 87с. ;

Минбари халќ. № 139, 15 октябри соли 2020. С. - 2- 3. ;

Одиназода Њ. Рушди саноат дар даврони истиќлолият. / Садои мардум. №24 (3974), шанбе, 2. 03. 2019. С. - 3;

Паёми Душанбе. № 62 (2340), 1 августи соли 2018. С. - 5;

Парто Сатторов. Цемент- хлеб строительства. 80с.

Сомонаи расмии АМИТ “Ховар” http://www. tvt. tj/dar-chumkhuri-13-korhonai-istekhsoli-sement-faoliyat-mekunand;

Сомонаи интернетї. http://javonon. tj/news/social/iste-soli-3-1-million-tonna-sement-dar-yak-sol/;

Тољикистон. № 11- 12 (1184). Душанбе 2020. С. - 3;

Фирӯза/ (маљалаи Бонувони Тољикистон), сентябри соли 2008. С. - 2;

Љумњурият. 18 августи соли 2018. С. - 2;

Хайруллои Амонулло. Саноатикунонии босуръат- Омили рушди устувори иќтисодиёти миллї. / Минбари халќ. №133 (4239) 29. 10. 2020. С. - 4;

НАҚШИ КОРХОНАИ ВОҲИДИ ДАВЛАТИИ “ТОҶИКСЕМЕНТ” ДАР ТАЪМИНИ КОРХОНАҲО ВА ИНШООТИ АЗИМИ САНОАТИИ МАМЛАКАТ БО СЕМЕНТИ АЪЛОСИФАТ

АБДУРАШИТОВ Ф. М. , АЗИЗХОНОВА Р. Г.

Дар мақолаи мазкур нақши КВД “Тоҷиксемент” дар таъмини корхонаҳо ва иншоотҳои азими саноатӣ, хусусан иншоотҳои хусусияти стратегидошта бо масолеҳи бинокорӣ, пеш аз ҳама сементи аълосифат мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Лозим ба зикр аст, ки дар мамлакат сементи навъи марка 400 – и ба сулфат тобоварро, ки дар бунёди иншоотҳои гидросаноатӣ, нақбҳо ва амсоли он басо муҳим аст, танҳо корхонаи мавриди назар истеҳсол менамояд. Инчунин, бояд қайд намуд, ки усули истеҳсоли сементи корхонаи мазкур, яъне шуридани ашёи хом (зеро дар дигар корхонаҳо семент бо усули хушконидан ва майда намудан) низ ҳатто дар минтақа назир надошта,маҳз ҳамин методи коркард боиси ҳосил гардидани сементи ба сулфат тобовари маркаи 400 ва 500 мегардад, ки дорои сифати басо баланд ва дар чунин

иншоотҳои гидросаноатӣ басо тобовар мебошад. Ҳамин тавр, корхонаи мавриди зикр дар таъмини корхонаҳо ва иншоотҳои ҷумҳурӣ саҳми арзанда гузошта, чӣ дар даврони Шӯравӣ ва чӣ замони соҳибистиқлолӣ қариб иншоотеро наметавон ёфт, ки бидуни маҳсулоти КВД Тоҷиксемент бунёд гардида бошад. Ҳамин тариқ, баъд аз фароҳам омадани ҳаёти осоишта ва рушд намудани саноати мамлакат таваҷҷуҳ ба ин навъи масолеҳи сохтумонӣ дучанд гардида, ҷиҳати зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли сементи корхона кушишҳои пайваста ба роҳ монда шуд.

Калидвожаҳо: нерӯгоҳҳо, нақбҳо, роҳсозӣ, марка 400, ба сулфат тобовар, навъи аълосифат, истеҳсолот, иншоотҳои стратегӣ, корхонаҳои саноатӣ, саноатикунонӣ, нақши корхона.

РОЛЬ ГУП «ТАДЖИКЦЕМЕНТ» В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРЕДПРИЯТИЙ И КРУПНЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ ТАДЖИКИСТАНА В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XX! ВВ.

АБДУРАШИТОВ Ф. М. , АЗИЗХОНОВА Р. Г.

В данной статье изучена роль ГУП Таджикцемент в снабжении крупных промышленных предприятий и объектов, особенно объектов стратегического характера, строительными материалами, в первую очередь, высококачественным цементом. Следует отметить, что в стране только рассматриваемое предприятие производит сульфатостойкий цемент марки 400, что очень важно при строительстве гидропромышленных объектов, тоннелей и тому подобного. Также следует отметить, что метод производства цемента данного предприятия, т. е. измельчение сырья (поскольку на других предприятиях цемент сушат и дробят), также является уникальным в регионе, и именно этот метод переработки приводит к производство сульфатостойкого цемента марок 400 и 500. Таким образом, указанное предприятие внесло ценный вклад в снабжение предприятий и объектов республики, как в советское время, так и условиях независимости, найти объект, построенный без продукции КВД Таджиксмент, практически невозможно. В Таджикистане, после налаживания мирной жизни и развития промышленности страны интерес к этому виду строительных материалов увеличился вдвое, и предпринимались постоянные усилия по увеличению объемов производства цемента.

Ключевые слова: гидроэлектростанции, тоннели, дорожное строительство, , сульфатостойкий, сортовой тип, производство, стратегические объекты, промышленные предприятия, индустриализация, роль предприятия.

THE ROLE OF SUE "TAJIKCEMENT" IN PROVIDING ENTERPRISES AND LARGE CONSTRUCTION PROJECTS OF TAJIKISTAN IN THE LATE XX - BEGINNING OF XX! CENTURE.

ABDURASHITOV F. M. , AZIZKHANOVA R.

This article examines the role of SUE Tajikcement in supplying large industrial enterprises and facilities, especially strategic facilities, with construction materials, primarily high-quality cement. It should be noted that in the country only the enterprise in question produces sulfate-resistant cement grade 400, which is very important in the construction of hydraulic industrial facilities, tunnels, and the like. It should also be noted that the cement production method of this enterprise, i. e. grinding of raw materials (since cement is dried and crushed at other enterprises) is also unique in the region, and it is this method of processing that leads to the production of sulfate-resistant cement grades 400 and 500. Thus, this enterprise has made a valuable contribution to the supply of enterprises and facilities of the republic, such as in Soviet times, and under conditions of independence, it is almost impossible to find a facility built without KVD Tajiksment products. In Tajikistan, after the establishment of a peaceful life and the development of the country's industry, interest in this type of building materials doubled, and constant efforts were made to increase cement production.

Key words: hydroelectric power stations, tunnels, road construction, sulfate-resistant, varietal type, production, strategic objects, industrial enterprises, industrialization, the role of the enterprise.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 631. 338. 465. 2

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХАДАМОТИ ИТТИЛООТӢ - МАШВАРАТӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

ИСМОИЛОВ И. М[1].

Дар шароити муосир рушди устувори иқтисодӣ дахолати навоварона (инноватсионӣ), яъне истифодаи фаъолонаи технологияҳои навтарин ва дастовардҳои пешрафти илмию техникиро тақозо мекунад. Фаъолияти инноватсионӣ яке аз ҷузъҳои зарурии иқтисодиёт ба ҳисоб меравад, зеро дар бисёр давлатҳои дорои системаи агросаноатии мутараққӣ истифодаи дастовардҳои илмиву инноватсионӣ қариб 85% рушди иқтисодии истеҳсолотро таъмин менамояд.

Мутобиқи рушди бозор дар соҳаи кишоварзӣ талаботи истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба намуд ва ҳаҷми маълумот мутаносибан меафзояд. Агар дар марҳалаи аввал онҳо аз маълумотҳои бозорҳои фурӯши маҳсулот, арзиши маводи тухмӣ, заҳрхимикатҳо, таҷҳизот ва ғайра пурра қонеъ мешуда бошанд, дар ин сурат бо пурзур гардидани муносибатҳои бозоргонӣ, инчунин амиқтар шудани муҳити рақобат ба онҳо дар иттилоот дар бораи навтарин дастовардҳои илмию техникӣ ва таҷрибаи пешқадам, хизматрасониҳои маркетингӣ, банақшагирии тиҷорат, андозбандӣ ва ғайра зарур мегардад, аз ин рӯ зарурати ташкили хадамоти иттилоотию машваратӣ ба миён омад, ки он ба истеҳсолкунандагони деҳот дар бораи пешрафтҳои илмӣ, бозор ва технология, ки дар рушди инноватсионии истеҳсолоти кишоварзӣ дар умум маълумоти зарурӣ медиҳад.

Дар сохтори хадамоти иттилоотӣ - машваратӣ дар баробари истилоҳи машварат истилоҳи иттилоот низ мавҷуд аст. Ҷузъи асосии таъминоти иттилоотӣ маълумоти боэътимод буда, имрӯз он мафҳуми ба таври умум маълумро надорад. Худи истилоҳи ***иттилоот*** аз калимаи лотинии ***information*** гирифта шуда, маънои огоҳӣ, муаррифӣ, хабарро дорад.

Копилова Е. В. иттилоотро чунин маънидод мекунад: *«. . . маҷмӯи омилҳои ба ҳам алоқаманд, донишҳо, ҳодисаҳои ба ҳам алоқаманд, ки бояд ҷамъоварӣ, ба қайд гирифтан, нигоҳ доштан, коркард ва интиқол карда шаванд ва барои истифодаи минбаъда дар идоракунии устувории иқтисодии корхонаи кишоварзӣ қарор гиранд»* **[9, с. 31.]**.

В. В. Ковалев қайд мекунад, ки: «*Таъминотии иттилоотӣ – ин системаи идоракунии корхона ҳамчун маҷмӯи муайяни захираҳои иттилоотӣ, ки заминаи иттилоотӣ ба ҳисоб мераванд, инчунин усулҳои ташкили онҳо, ки барои гузаронидани равандҳои таҳлилӣ ва идоракунии вобаста ба таъмини фаъолияти молиявӣ – хоҷагидории корхонаҳо зарур мебошанд, ба ҳисоб мераванд*» **[8, с. 182]**.

Профессор Кошелев В. М. чунин мешуморад, ки «*Фаъолияти иттилоотӣ як намуди фаъолиятест, ки ба паҳн кардани иттилооти марбут ба сиёсати давлатӣ, инчунин иттилооти бозорӣ асос ёфтааст*» **[3, с. 23]**.

Ярных Е. А. асоснок менамояд, ки «*Таъминоти иттилоотӣ ҳамчун имконоти истифодаи шабакаҳои иттилоотӣ, дастрасӣ ба бонкҳои маълумот ва ғайра,ҳамзамон истифодаи технологияҳои шабакавӣ ҳамчун роҳи зудтарини мубодилаи самараноки иттилоот ва захираҳои иттилоотӣ хизмат мекунад*» **[15, с. 153]**.

Барои ноил шудан ба натиҷаҳои баланд ва истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ба деҳқонон (фермерҳо) омӯзиш ва иттилоот зарур аст. Собиқ сарвазири Британиё Бенҷамин Дизраэлӣ чунин мешуморад: "*Дар зиндагӣ, чун қоида, онҳое, ки бештар маълумот доранд, муваффақанд*".

Машварат ба соҳаи хизматрасонӣ тааллуқ дорад, ки он ҳамчун як соҳаи иқтисодиёт, ки ҳамчун манфиат тавсиф мешаваду натиҷаи мусбии он дар ҷараёни ташаккули онҳо ифода меёбад.

Дар кишварҳои ғарбӣ шакли кунунии хадамоти машваратӣ дар солҳои 50-60 асри XX ташаккул ёфтааст. Фаҳмиши истилоҳи ***машварат*** *(консалтинг ё консультирование)* дар ибтидои асри 21 шумораи хеле зиёдро фаро гирифтааст. Биёед ба баъзеи онҳо назар андозем:

[1] **Адрес для корреспонденции:** Исмоилов Исматулло Максатуллоевич – к. э. н. , доцент, заведующий кафедрой экономика АПК ТАУ имени Ш. Шотемур. Адрес:734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 146, ismatullo1988tau@mail. ru тел:+992 936 0275 65.

Дудченко В. Чунин шарҳ медиҳад: «*Машваратдиҳӣ - ёрии касбӣ ба роҳбарон, соҳибкорон ва мутахассисон дар ҳалли масъалаҳои мураккаби ғайристандартӣ мебошад*» **[7].**

Ба андешаи К. Мекхам: «*Консалтинг – ин равандест, ки мутахассис дар системаи муштарии худ дониш, малака ва таҷрибаи махсуси худро пешниҳод мекунад*» **[11].**

Алешникова В. И. ба онақида аст, ки «*Маслиҳатдиҳӣ - хизматрасониест, ки аз ҷониби шахси мустақили дорои тахассуси муайян дар соҳаи таҳқиқ ва ҳалли проблемаҳои ташкилоти манфиатдор расонида мешавад*» **[1].**

Стиглитс Ҷ. Ю. ва Чарлтон Е. машваратро ҳамчун *«. . . як шакли расонидани ёрии амалии касбӣ ва равонӣ дар шакли маслиҳат ва тавсияҳо – дар асоси омӯзиши пешакии мушкилоте, ки мизоҷонро ба ташвиш меорад мешуморанд*» **[14].**

Дар адабиёти ҷаҳон оид ба консалтинги кишоварзӣ низ мафҳумҳои зиёде мавҷуданд. Барои муайян кардани моҳияти ин хадамот мо якчанд мафҳумҳоро пешниҳод мекунем.

Ҷон Рассел чунин шарҳ медиҳад: «*Машварати кишоварзиро метавон ҳамчун пешниҳоди дониш ва малакаҳои зарурӣ, ки барои азхудкунӣ ва татбиқи усулҳои нисбатан самаранок дар зироаткорӣ ва чорводорӣ бо мақсади баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва сатҳи зиндагӣ ба фермерон зарур аст, шуморид*» **[4, с. 7].**

Профессор Г. М. Демишкевич қайд мекунад, ки «*Консалтинг дар соҳаи кишоварзӣ ин фаъолияти мушовирон барои расонидани хизматрасониҳои машваратии касбӣ мебошад, ки хусусияти тавсиявӣ доранд ва ба молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва аҳолии деҳот дар ноил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳо тавассути ҳалли мушкилоти дорои хусусияти гуногун, муайян ва истифодаи имкониятҳои нав барои ворид намудани тағйирот ва омӯзиш кӯмак мерасонад*» **[6, с. 14]**.

Бояд қайд намуд, ки машваратдиҳӣ аз тарафҳои *машваратдиҳанда* ва *машваратгиранда* иборат аст, ки дар нақши онҳо аз як тараф мутахассисони касбӣ (ки таҷрибаи зарурии иттилоотию машваратӣ доранд) ва аз тарафи дигар мутаносибан деҳқонон (фермерҳо) мебошанд, ки ба ҳамин маълумот ва маслиҳат эҳтиёҷ доранд. Дар шароити бозор, ба ибораи дигар, мутахассисонеро, ки хидмати худро пешкаш мекунанд, метавон *мушовир* ва деҳқонеро, ки аз ин хизматрасониҳо истифода мебаранд, ҳамчун *мизоҷ* номид. Ин алоқамандӣ дар шакли нақша аз ҷониби профессор Г. М. Демишкевич оварда шудааст (рас. 1). Ин хосиятҳо барои хадамоти иттилоотӣ - машваратӣ низ хосанд.

Дар натиҷаи омезиши ин ду истилоҳ – ***иттилоот*** ва ***машварат***, олимон консепсияи нав – *хадамоти иттилоотӣ ва машваратӣ (ХИМ*) –ро таҳия намуданд.

Ба гуфтаи профессори Голландӣ Ван Ден Бан, "*Хадамоти иттилоотӣ-машваратӣ - инхадамотест, ки барои кӯмак ба молистеҳсолкунандагони деҳот дар ташаккули афкор ва қабули қарорҳои асоснок тавассути паҳн кардани иттилоот пешбинӣ шудааст*" **[16]**.

Профессор Нечаев В. И. чунин таъриф медиҳад: «*Хадамоти иттилоотию машваратӣ ташкилоте мебошад, ки истеҳсолкунандагони молро бо иттилоот таъмин намуда, сатҳи дониши онҳоро барои интихоби роҳҳои ҳалли зарурӣ баланд мебардорад, ки ба пешбурди муваффақияти истеҳсолот мусоидат менамояд; ба таҳлили проблемаҳо, баланд бардоштани масъулият барои қарорҳои кабулшуда ёрӣ мерасонад; хамчун сохтори дигаргунсозанда кор мекунад, натиҷаҳои тадқиқоти илмиро ба тавсияҳо барои амалиякорон (деҳқонон) табдил медихад; илмро ба интихоби проблемаи илмии актуалӣ роҳнамоӣ мекунад*» **[12, с. 7]**.

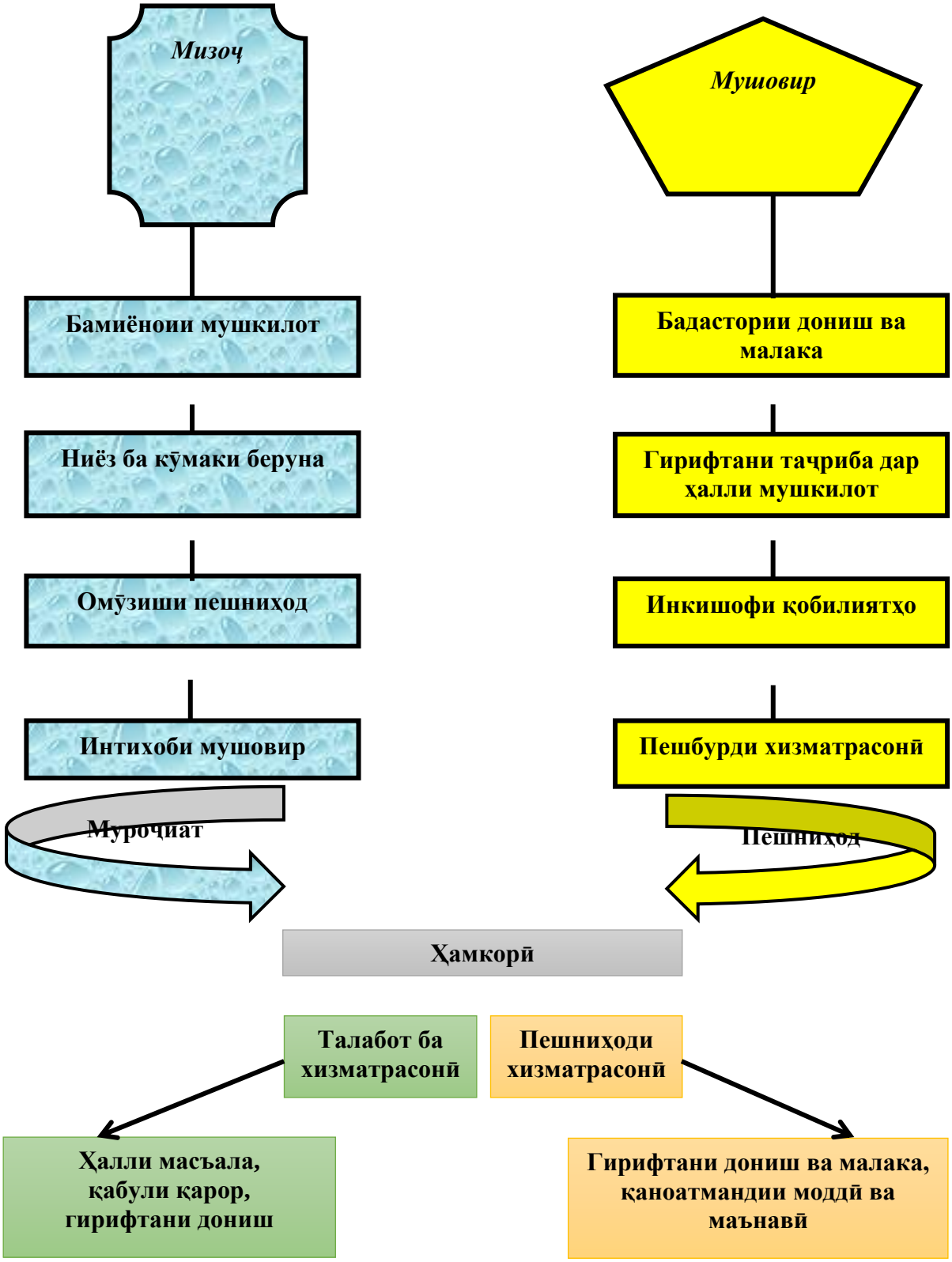

Расми 1. Боҳамалоқамандии мушовир ва мизоҷ дар рафти маиваратдиҳӣ

Манбаъ: Демишкевич Г. М. Формирование и развитие системы сельскохозяйственного консультирования. - М. : ФГУ РЦСК, 2009. -296 с.

Хадамоти иттилоотӣ ва машваратӣ ба ақидаи Кошелев В. М. *«. . . ин хадамотест, ки ба сокинони деҳот дар ошкор ва таҳлили мушкилоти марбут ба фаъолияти онҳо дар деҳот, ташаккули андеша, гирифтани иттилооти зарурӣ, омӯзиш ва ҳавасмандгардонии истифодаи инноватсия кӯмак мерасонад»* **[3, с. 18]**.

Ҳамзамон дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои зиёди ***хидматрасонии машваратии кишоварзӣ*** мавҷуданд. Дар поён мо онеро дида мебароем, ки моҳияти хизматрасонии машваратии кишоварзиро пурратар инъикос мекунанд.

Ба фикри мо, моҳияти ин хадамотро А. В. Ван Ден Бан ва Х. С. Хокинс нисбатан пурратар тафсир намудаанд. Тибқи шарҳи додаи онҳо: «*Хадамоти машваратии кишоварзӣ - ин интиқоли бошуронаи иттилоот бо мақсади кӯмак ба одамон дар ташаккули ақидаи дуруст ва қабули қарорҳои дуруст мебошад*» **[4]**.

Ҳамин тариқ, бо муттаҳид кардани таърифҳои гуногуни хадамоти иттилоотӣ - машваратӣ, мо ба хулосае омадем, ки: *«Хадамоти иттилоотӣ-машваратӣ ин хизматрасонии мақсадноки омӯзонанда мебошад, ки дар он мушовир на танҳо ба мизоҷ маълумотро саривақт интиқол медиҳад ва ба ӯ оид ба масъалаҳои технологӣ (истеҳсол ва коркард), техникӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва ҳуқуқӣ машварат медиҳад, балки мизоҷро барои мустақилона қабул намудани қарорҳои дуруст дар самти рушди устувори минбаъда ва баланд бардоштани рақобатпазирии корхона меомӯзонад»* **[17, с. 16]**.

Механизмҳои молиявии гузашта, ки дараҷаи нисбатан баланди истеҳсолоти кишоварзиро таъмин менамуданд, қариб тамоман хароб шуда, механизмҳои то ин дам маълум набуда, ки ба шароити иқтисоди бозорӣ мувофиқ буданд, вазъияти ҳозираи иҷтимоию иқтисодии кишоварзии чумҳуриро ҳанӯз пурра ифода. Точикистон. Ин вазъият ба ташкили фазои ягонаи бозор таъсири манфӣ расонида, умуман барои кишоварзӣ ва махсусан аҳолӣ окибатҳои хеле манфиро ба бор меорад.

Моҳияти ташкилию иктисодии ХИМ аз хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ бармеояд. Аммо, сарфи назар аз ин хосиятҳо, ҳамаи истеҳсолкунандагони кишоварзиро, бидуни истисно, зарур аст, ки захираи донишро мувофиқи пешбурди истеҳсолот афзоиш диҳанд ва аз ин ҳам бештар муҳити рақобатро пурзӯртар кунанд. Ҳамин тариқ, ҷанбаи асосие, ки моҳияти хизматрасонии иттилоотию машваратиро ошкор мекунад, фаъолият мутобиқи пешниҳоди хизматрасонии иттилоотию машваратӣ ба истеҳсолкунандагони кишоварзӣ маҳсуб мешавад.

Дар баробари рушди соҳаи кишоварзӣ тартиби пешниҳоди чунин хизматрасониҳо дар лоиҳаи ташкилӣ мунтазам тағйир меёбад, зеро дар он як қатор ширкатҳо, категорияҳои муайяни мутахассисон, инчунин шахсони ғайрикасбӣ - шахсони алоҳида ҷалб карда мешаванд **[4, с. 12]**.

Профессор Мадаминов А. А. чунин мешуморад, ки: «. . . дар шароити ба вучуд омадани иктисоди бозаргонӣ дар сатҳи вилоят ва ноҳия таъсиси хадамоти иттилоотию машваратии аз чиҳати ҳуқуқӣ мустақил, инчунин маркази маркетинг ва технология падидаи замон мебошад» **[10].**

Мо комилан ба андешаи профессор А. А. Мадаминов розӣ ҳастем, зеро асри 21 асри иттилоот аст ва дар шароити рақобати шадиди бозор танҳо расонидани саривақтии иттилоот ва пешниҳоди машварат оид ба моҳият ва самаранокии инноватсия ба истеҳсолкунандагони мол ба рақобатпазирии молу маҳсулоти онҳо ва пешбурди устувори кишоварзӣ мусоидат мекунад.

Ба андешаи профессор Ҷ. С. Пиризода низ бояд розӣ шавем, ки ". . . бе инфрасохтори пешрафтаи телекоммуникатсионӣ дар шароити муосир рақобатпазирии воқеии бахши кишоварзии иқтисодиётро таъмин кардан ғайриимкон аст" **[13]**.

Ташаккули хадамоти иттилоотию машваратӣ дар мамлакати мо, имкон медиҳад, ки аввалан, фикру ақида, маълумот, дониш, маслиҳат, маҳорат ба мардум расонида шавад, дуюм, аз рӯи омӯзиши ҳақиқииистеҳсолот ба онҳо ёрии воқеӣ расонида шавад.

Дар Ҷумҳурии Точикистон хадамоти иттилоотию машваратӣ бояд дорои инфрасохтори мукаммал бошад, ки аҳолиро бо иттилооти инноватсионӣ, илмию техникӣ, ҳуқуқӣ, молиявӣ, экологӣ ва бозорӣ таъмин намуда, истеҳсолкунандагони деҳотро барои баровардани хулосаҳои асоснок аз рӯи истифодаи самараноки он равона созад.

Ғайр аз ин ин хадамот бояд ба истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ дар азхуд намудани нақшаҳои навоварона, инчунин таҷрибаи прогрессивӣ ёрӣ расонад, ки ба онҳо барои мунтазам зиёд кардани ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, инчунин беҳтар намудани хусусиятхои сифатии маҳсулот, беҳтар намудани сатҳ ва сифати зиндагонии аҳолии деҳот имконият медиҳад.

Ин хадамот пеш аз ҳама, бояд дар атрофи худ марказҳои агромашваратӣ, ташкилоти илмӣ, ки бо проблемаҳои гуногуни соҳаи кишоварзӣ ва сатҳу сифати зиндагии аҳолии деҳот машғуланд, корхонаҳои хизмати техникӣ, соҳибкасбони (дар ин маврид деҳқонони) пуртаҷрибаи хоҷагихои пешкадам ва ғайраро муттаҳид намояд.

Ташаккули хадамоти мазкур дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ба вазифаҳои нигаҳдории кобилияти системаи кишоварзӣ чавобгар мебошад. Вазифаи асосии он ташаккул додан ва ба кор даровардани системаи

кушодаи компютерии интиқоли иттилоот, ташкили таъминоти барномавии кишоварзӣ, таълим ва бозомӯзии коргарон барои ҳамаи зинаҳои ХИМ ва нисбатан самаранок гардонидани он барои таъмини сиёсати ягонаи техникӣ мебошад.

Вазифаи асосии ХИМ дар сатҳи минтақавӣ ҳамкорӣ бо марказҳои иттилоотию машваратии минтақавӣ (вилоятӣ), марказҳои таълимӣ - машваратӣ, марказҳои таълимии кормандон, ВАО, инчунин марказҳои махсуси инноватсионӣ - машваратӣ соҳавӣ мебошад, ки таъмини босуръати ҷоринамоии дастовардҳои илму техникаро бо роҳи газаронидани намоиш ва шинос кардани молистеҳсолкунадагони кишоварзи бо таҷрибаҳои прогрессивии истеҳсолӣ таъмин менамояд.

Марказҳои иттилоотию машваратии ноҳиявӣ дар шакли сохторҳои ҳудудии шӯъбаҳои маркази иттилоотию машваратии минтақавӣ ё дар ҳайати мақомоти ноҳиявии идоракунии комплекси агросаноатӣ ташкил карда мешаванд ва вазифаҳои ба марказ гузошташуда ин қонеъ гардонидани талаботи дархостҳои аз ҷониби ҳукумати ноҳия пешниҳодшуда мебошад.

Хадамоти иттилоотию машваратӣ ҳамчун ташкилоти муттаҳидкунанда баромад карда, саъю кӯшиши тамоми ташкилотеро, ки ба соҳаи кишоварзӣ хизмат мерасонанд, муттаҳид менамояд, зеро фаъолияти он бо консепсияи минтақа, ки дар он ташкилотҳои илмӣ, таълимӣ ва дигар ташкилотҳои комплекси агросаноатиро дарбар мегирад, алоқаманд аст.

Вазифаҳои муҳими хадамоти мазкур ин ҷамъоварӣ, коркард ва ирсоли иттилооти илмӣ, техникӣ, бозорӣ ва дигар иттилоот ба субъектҳои манфиатдори бахши агросаноатӣ, мусоидат ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар азхудкунии дастовардҳои инноватсионӣ, таҷрибаи пешқадам ва усулҳои самараноки истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар иқтисодиёти бозорӣ; машварат ба истеҳсолкунандагони кишоварзӣ оид ба масъалаҳои ташкил, идоракунӣ, банақшагирии тиҷорат, пешгӯӣ, баҳисобгирии бухгалтерӣ, расонидани хизматҳои ҳуқуқӣ ва дигар хизматрасониҳо; баланд бардоштани савияи дониш ва маҳорати амалии аҳолии маҳаллӣ ва молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ мебошад. Ин вазифаҳо бо роҳи ташкили намоиш, тайёр кардани объектхои намоишӣ, нашри маводҳои иттилоотӣ (дастуру тавсифномаҳо), инчунин дигар тадбирҳо; ба вуҷуд овардан ва ба амал баровардани тадбирҳое, ки мувофиқи рушди устувори деҳот, ки ёрии интенсивӣ ва ягонаи сохторҳои давлатӣ дар татбиқи сиёсати миллии аграриро кафолат медиҳанд, ҳал карда мешаванд.

Тартиби конунгузории мақоми ХИМ ба вай имкон медиҳад, ки дар асоси баробар бо мақомоти маъмурии истеҳсолоти кишоварзӣ дар рафти азнавсозии сохторӣ, координатсионӣ ва иқтисодии соҳаи кишоварзӣ иштирок намуда, вазифаҳои дар боло гузошташударо пурра ичро намояд.

Таъсиси низоми хизматрасонии иттилоотию машваратӣ барои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти хусусиятҳои фарқкунандаи иҷтимоию иқтисодии соҳаи кишоварзии давлатметавонад, ба худи истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бо суръат расонидани маълумотро кафолат диҳад ва ба онҳо дар омӯхтани тадқиқоти навоварона ва таҷрибаи прогрессивии соҳаи кишоварзӣ мусоидат намояд. Барои рушди он, дастгирии молиявии давлатӣ ва таъминоти давлатии захираҳо ба ҳаҷме зарур аст, ки ба ҳалли вазифаҳои дар наздаш гузошташуда мувофиқ бошанд.

Адабиёт:

1. Алешникова В. И. Использование услуг профессиональных консультантов:17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 12. М. : ИНФРА-М, 2000
2. Буторин С. Инновационно ориентированная система управления аграрными предприятиями. // АПК: экономика, управление, №7/2012
3. В. М. Кошелев Организация консультационной деятельности в агропромышленном комплексе: Учебное пособие / под редакцией профессора В. М. Кошелева М:. «Юрайт» 2014, С. 23
4. Веселовский М. Я. Информационно-консультационная служба АПК России. Вопросы теории и практики. - М. :ФГНУ «Росинформагротех», 2002. – 228 с.
5. Глебова А. Г. Сельскохозяйственное консультирование как фактор инновационного развития АПК. //Монография. Тверь – 2012, С. 206
6. Демишкевич Г. М. Формирование и развитие системы сельскохозяйственного консультирования. - М. : ФГУ РЦСК, 2009. -296 с.
7. Дудченко В. С. Основы инновационной методологии. М. : Институт социологии РАН, 1996
8. Ковалёв В. В. Учёт, анализ и финансовый менеджмент: учеб. – метод. пособие / В. В. Ковалёв, Вит. В. Ковалёв – М. : Финансы и статистика, 2006. – 688 с. - С. 182
9. Копылова Е. В. Развитие информационно-консультационного обеспечения сельскохозяйственных потребительских кооперативов: канд. дисс… Саранск – 2014. - 207 с.
10. Мадаминов А. А. Проблемы устойчивого развития аграрного сектора Таджикистана//Монография. Д:. 2006 г. - 299 с.
11. Макхэм К. Управленческий консалтинг. М. : Дело и сервис, 1999.

12. Организация консультационной службы в АПК//под редакцией профессора Нечаева В. И. – М. : «Колос» - 2011. – 315 с.
13. Пиризода Дж. С. Значение маркетинга и информационных технологий в материально – техническом снабжении АПК Республики Таджикистан. /Материалы республиканской науч. - прак. конф. на тему «Инновационное обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства», Душанбе – 2018. С. 6-9
14. Стиглиц Дж. Ю. , Чарлтон Э. "Справедливая торговля для всех. Как торговля может содействовать развитию. -М. : Мир, 2007.
15. Ярных Э. А. Информационная инфраструктура и статистический анализ рынка товаров и услуг / Ярных Э. А. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 368 с. - С. 153
16. Van den Ban, Hawkins H. S. / Agricultural Extension. P. 9
17. Шарофов У. , Исмоилов И. М. Формирование и развитие информационно – консультационной службы в сельском хозяйстве Республики Таджикистан. Монография. Издательсво «АРШАМ», Душанбе-2023, 240 С.
18. Исмоилов И. М. , Рахимов С. Д. Информационно - консультационная служба важный фактор развития аграрного сектора экономики // Кишоварз (Земледелец). Душанбе, 2014. - №4 (64). - С. 116-119.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХАДАМОТИ ИТТИЛООТӢ - МАШВАРАТӢ ДАР КИШОВАРЗӢ

ИСМОИЛОВ И. М.

Дар мақола масъалаҳои асосҳои назариявӣ ва моҳияти иқтисодии хадамоти иттилоотӣ - машваратӣ дар соҳаи кишоварзӣ баррасӣ карда мешавад. Инчунин андешаҳои олимони ватаниву хориҷӣ оид ба ташаккули хадамоти иттилоотию машваратии кишоварзӣ оварда шудаанд. Доир ба ташкили марказҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ва ноҳиявии хадамоти иттилоотӣ – машваратии соҳаи кишоварзӣ ва асосҳои ташкилӣ – ҳуқуқии он низ гуфта шудааст. Дар мақола дар натиҷаи омӯзиши ақидаҳои олимони хориҷиву ватанӣ мафҳуми нисбатан мукаммал ва ба шароити кишвари мо мувофиқ хадамоти иттилоотӣ – машваратӣ таҳия карда шуда, хулосаи умумӣ оид ба самаранокии ташкили хадамоти мазкур ва саҳми он дар рушди соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон гуфта шудааст.

Калидвожаҳо: иттилоот, машварат, кишоварзӣ, инноватсия, устуворӣ, рушд, иқтисодиёт

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННО – КОНСУЛЬТАЦИОННОЙ СЛУЖБЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

ИСМОИЛОВ И. М.

В статье рассмотрены вопросы теоретических основ и экономической сущности информационно – консультационной службы в сельском хозяйстве. А также приведены взгляды отечественных и зарубежных учёных вопросу формирования информационно – консультационной службы сельского хозяйства. Также была упомянута организация республиканских, областных и районных центров информационно-консультационного обслуживания в сфере сельского хозяйства и ее организационно-правовые основы. В статье в результате изучения мнений зарубежных и отечественных ученых разработана относительно полная концепция информационно-консультационных услуг в соответствии с условиями нашей страны и обоснованно эффективность организации данной службы, и ее вклад в развитии аграрного сектора Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *информация, консультация, сельское хозяйство, инновация, устойчивость, развитие, экономика..*

THEORETICAL FOUNDATIONS AND ECONOMIC ESSENCE OF INFORMATION AND ADVISORY SERVICES IN AGRICULTURE

ISMOILOV I. M.

The article discusses the issues of theoretical foundations and economic essence of information and advisory services in agriculture. The views of domestic and foreign scientists on the formation of an information and advisory service for agriculture are also presented. The organization of republican, regional and district centers of information and consulting services in the field of agriculture and its organizational and legal basis was also mentioned. In the article, as a result of studying the opinions of foreign and domestic scientists, a relatively complete concept of information and consulting services has been developed in accordance with the conditions of our country and the effectiveness of the organization of this service and its contribution to the development of the agricultural sector of the Republic of Tajikistan has been substantiated.

Key words: *information, consultation, agriculture, innovation, sustainability, development, economics*

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 338 439

САМАРАНОКИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ИСТИФОДАБАРИИ ЗАМИНҲОИ ХОҶАГИҲОИ АҲОЛӢ ВА ЁРИРАСОНИ ШАХСӢ

КАБИРОВ С. Ҷ[1].

Соҳаи кишоварзӣ, яке аз соҳаҳои муҳими иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Бо ҳамин мақсад, проблемаи самаранок истифодабарии захираҳои замин дар кишвар дар дараҷаи аввал меистад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон мушахас муайян намуд, ки «Замин – ин боигарии асосии кишвар ба шумор меравад. Ояндаи мардуми тоҷик аз муносибат ба замин вобастагии хеле калон дорад. Баромадани ҷумҳурӣ аз буҳрони шадид ба ҳолати кунунии комплекси агросаноатӣ вобастагӣ дорад».

Майдони кишт, хусусан майдони кишти заминҳо обӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хело маҳдуд аст, 93%-ро кӯҳистон ва танҳо 3,2% заминҳои таъиноти кишоварзӣ ташкил менамояд, зиёда аз 27,1% заминҳо бошад, дар соли 2019 ба чарогоҳои мавсимӣ тааллуқ дорад.

Бо нишондоди мувозинати замин ба таърихи 1. 01. соли 2021 4706451 гектар заминҳои истифодаи интесивии таъиноти кишоварзӣ ба шумор мераванд (замини кишт + дарахтҳои бисёрсола). Ҳисоби умумии заминҳои киштшаванда, -674609 гектар, ки аз онҳо то 90 % МУД дар хоҷагиҳои кишоварзии мамлакат истеҳсолшавандаро ташкил менамояд. Афзоиши калони демографӣ дар ҷумҳурӣ ба асосҳои интенсивии аз худ намудани заминҳои обӣ дар 30 соли охир ба камшавии таъминоти заминҳои обӣ ба як сар оварда расонид (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1.
Таъминот ба замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						
	1991	2005	2010	2018	2019	2020	2021
Аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳаз. наф)	5505,6	6842,2	7621,2	9126,6	9313,8	9716,8	9886,8
Ҳамагӣ замин гектар	0, 17	0,128	0,136	0,654	0,658	0,659	0,661
Аз он: замини обӣ	0, 12	0,088	0,087	-	-	-	-

*) Барномаи миёнамуҳлати аз буҳрон баровардани КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ва роҳҳои асосии тараққиёти стратегии соҳа то соли 2005, - Душанбе, 2000-с. 8.

*) Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. Омори соланаи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2005, -с. 8. , соли 2022 с. 10.

*) Ҳолати иқтисодию-иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ, Душанбе. , Кумитаи омор. 2020. -с. 9.

Дар сурати чунин афзоиши аҳолӣ то соли 2021 шумораи умумии заминҳои кишт ба як сар аҳолӣ то 0,661 гектар мерасад.

Ҳамаи ҳисобҳои перспективии истеҳсолӣ маҳсулоти кишоварзӣ бо ҳамаи заруриятҳо аз ин параметрҳо истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро афзун намуд. Аз ҷиҳати камзаминӣ ҷумҳурӣ маҷбур аст, ки заминҳое, ки дар дигар кишварҳо онро партофташуда меноманд: қуму-сангдор, шӯрзамин, обҳо зеризаминиашон баланд ва қисматҳои заминҳои кӯҳӣ дар нишебиҳо, ки барои обмонии он тамоман имконият вуҷуд надорад, ки ба эрозияи замин оварда мерасонад аз худ карда шавад.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Кабиров Самариддин Джумахонович – к. э. н. , доқент, заведующий кафедрой экономикой теории ТАУ имени Ш. Шотемур. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 146, s. 23. 02. 90@mail. ru тел:+ 992 908 00 33 75.

Омилҳои асосие, ки ҳосилхезии заминро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳдуд менамояд, инҳо мебошанд: мавҷуд будани 22 % заминҳои кум ва сангдор, 16 % шӯразамин, 8-10 % гирифтори эрозияҳои обӣ ва шамолӣ ва боз 10-12 % заминҳои обӣ дар заминҳои ҷойгирифта, 55-60 % заминҳои тайиноти кишоварзии обӣ, ки дорои хосиятҳои хуби ҳосилдиҳи надошта, ҳосилнокии он барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ хеле маҳдуд аст. Дар солҳои охир кам шудани майдонҳои кишти зироатҳои кишоварзӣ, хусусан дар заминҳои обӣ, як таҳдиди калонро ба миён меорад, ки тасдиқи он дар назар аст.

Дар амал татбиқ намудани чунин ҳолати заминҳо, таъмин намудани онҳо хараҷотҳои калони энергетикию захираваиро ҳам дар давраи аз худкунӣ ва дар давраи истифодабарӣ талаб менамояд, ки дар натиҷаи он Тоҷикистон дар солҳои 80-ум дастовардҳои калон аз заминҳои обӣ дар тамоми ҳудуди Осиёи Марказӣ дошт.

Дар натиҷаи аз байн рафтани имкониятҳои пешина, ва зарурияти гузаштан ба шаклҳои нави хоҷагидории интенсивии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар асоси экологӣ ва стратегияи истеҳсолот, инчунин гардиши сохтори заминҳои тайиноти кишоварзӣ, сурагирии ҳавоӣ ва косметикӣ дар ҳудуди Тоҷикистон барои муайян намудани омилҳои кунунӣ ва амалӣ шудани мониторинги дистансионӣ барои фонди замини кишвар ва татбиқи механизми иқтисодии мутасаддии самаранок истифодабарии заминистифодабарандагон, нигоҳ доштан ва баланд бардоштани ҳосилнокии хок ва инчунин, барқарор кардани заминҳоӣ вайроншуда, азхуд намудани заминҳои нав ба ҷои заминҳое, ки бо мақсади ғайрикишоварзӣ иваз намудан, ҷалби дигар сарчашмаҳои маблағгузорӣ оид ба аз худ намудан ва хуб кардани ҳолати заминҳо, мунтазам баланд бардоштани дараҷаи маълумотнокии ҳам мутахассисони хизмати заминсозӣ ва ҳам истифодабарандагони замин зарур аст.

Чи тавре ки профессор С. Н. Бобилев қайд менамояд: «агар дар давоми 10-15 сол харобшавии системаи аграрӣ идома ёбад, дар давраҳои наздик ва оянда ваъзият дар соҳаи кишоварзӣ мумкин аст, ки ба давраи ташаккулёбияш омада расад, ба имконияти институсионалии тағйирот гузаштани замин ба моликияти хусусӣ, гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ ва ғайраҳо.

Яке аз момилҳои асосии афзоиш ёфтани маҳсулоти кишоварзӣ ин самаранок истифода бурдани заминҳои таъйиноти кишоварзӣ ба шумор меравад. Марбут ба ин масаъла се чорабиниҳоро оид ба самаранок истифодабарии захираҳои заминро ҷудо намудан мумкин аст:

- хуб кардани фонди замин дар чорчӯбаи худи соҳаи кишоварзӣ;
- қатъиян маҳдуд намудани таъсири соҳаҳои ғайрикишоварзӣ, фавран ихтисор намудани заминҳои таъйиноти гишоварзӣ аз гардиши кишоварзӣ;
- дарёфт ва истифодаи замини озод, ки барои кишоварзӣ ба кор ояд.

Хуб кардани фонди замин дар чорчӯбаи худи соҳаи кишоварзӣ пеш аз ҳама, бо ҳаллӣ проблемаҳои заминҳои обӣ алоқаманд аст. Дар мавриди муайян намудани роҳҳои зиёд намудани заминҳои обӣ дар оянда, дар навбати аввал муносибатҳои байни заминҳои бо ёрии худҳаракаткунанда ва обёрии мошинӣ лозим аст.

Дар ҳолати кунунӣ (соли 2021) дар ҷумҳурӣ зиёда аз 59749 гектар заминҳои роҳҳо ва роҳҳои чорвогузар мебошанд.

Чи тавре ки академики Академияи улуми кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳ. Ҷумонқулов қайд менамояд: «хусусиятҳои зироатчигии обии Тоҷикистон зарурияти гузаронидани тозакунии заминҳои санглохро ташкил менамояд. Бе ин кор заминро барои истифода ва ба даст овардани самарии иқтисодӣ дар шароити замонавӣ мумкин нест».

Дар давраи ҳозира ин заминҳо хараҷотҳои капиталӣ карда шудаи азхудкуниро пурра пӯшонидааст. Дар оянда истифодабарии он ба сифати замин обӣ дар шароити тез баландшавии нархи барқ мумкин аст, ки истифодаи замин самараи хуб ба даст наорад. Хараҷоти барқ ба як гектар замини обёрии мошинӣ то 10 ҳарор киловатт соат расидасат (47, с. 82.). Бо нархҳои байналхалқӣ бошад, арзиши як кВт- соат – 0, 05 доллар ва хароҷот танҳо дар обдиҳӣ бошад, 500 долларо ба як га ташкил менамояд. Барои пӯшонидани харочоти барқ баланд бардоштани ҳосилнокӣ, мисол гандум на кам аз то 30-35 с/га (47, с. 82.)- ро ташкил медиҳад.

Барои ҳалли ин масъала ду роҳ нишон дода мешавад: ё дар ин заминҳо зироатҳо даромаднокияшон баланд кишт карда мешаванд, ё муваққатан аз худ намудани заминҳои навро қаът гардонида ва маблағҳои мавҷударо барои хуб кардани ҳолати мелиоративии заминҳои кухнаи обёришавнда равона карда мешавад. Роҳи якумро дар назардошти шароитҳои табиию иқлимӣ маҳдуд аст, барои беҳбудӣ дар ҳолати кунунӣ роҳи дуюмаш мемонад.

Ғайридавлатикунонии замин дар ин давра тавонист, ки ҳолатҳои ирригасиониро бад гардонида, дар натиҷаи бад гардидани ҳолати мелиоративии замин истеҳсоли ҳаҷми маҳсулот дар гардиши заминҳои таъйиноти кишоварзӣ кам гардид. То давраи ба даст овардани истиқлолият масъулияти истифода ва хизматрасонии техникии каналҳои дуюми иригасионӣ ба зиммаи колхозу совхозҳо гузошта шуда буд. Дар

ҳолати кунунӣ баъди хурд кардан ва хусусигардонии хоҷагиҳо ягон муассиса ва ё идора маъсулиятро ба дӯш надорад, дар натиҷаи истифода ва хизматрасонии техникӣ ба дараҷаи хело паст ба назар мерасад.

Бад шудани ҳолати ин каналҳо ба дараҷае расид, ки системаи ирригасионӣ корношоям шуда монд ва дараҷаи шӯрнокии замин дар заминҳои гардиши кишоварзӣ хеле баланд гардид. Дар натиҷа паст рафтани ҳосилнокии зироатҳо махсусан пахта, ба назар расид. Ғайридавлатӣ гардонии замин ба корношоямии ҳолати системаи ирригасионӣ ва инфрастуктураи дринажҳо гардид.

Дар шароите, ки зиёд намудани заминҳои обӣ муаммодор мебошад, чун бо алоқамандии маҳдудияти захираҳои замин ва чун бо набудани воситаҳои молиявӣ дар гумон аст, ки потесионали мавҷудаи зироатчигии заминҳои обӣ самаранок истифода шаванд. Бо ҳамин сабаб, истифодаи об бояд ба заминаи илмиие, ба технологияи нав такя намояд.

Аз рӯйи ҳисоби С. Р. Сангинов, дар Тоҷикистон «шустани солонаи хок дар заминҳои обии майдонҳои пахта аз барои нодуруст обмонӣ то 100 тонн/га дар як давраи парвариш ташкил менамояд».

Бо таврӣ васеъ истифодабарии технологияи обмонии пахта ва дигар зироатҳоро олимони Дошишгоҳи аграрии Тоҷикистон кор карда баромаданд, ин метавонад, баробар обмонии замин, аз байн бурдани эрозияи замин, сарфаи 30-40 %-и об ва баланд бардоштани ҳосилнокии зироатро аз як га 5-10 с/га таъмин намояд. Дар бахшҳои боғдорӣ ва ангурпарварӣ ҷорӣ намудани обёрии қатрагӣ метавонад ба сарфаи оби 1, 5-2 маротиба мусоидат ва 40-50 с/га баландшавии ҳосил мусоидат намояд. Барои он, ки муҳити зист вайрон нашавад, ҷалби сармояро зиёдтар намудан лозим аст.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомали Раҳмон ба Парламенти Тоҷикистон- соли 2018.
2. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори соланаи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2005, 2022.
3. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳолати иқтисодию-иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2020.
4. Барномаи миёнамуҳлати аз буҳрон баровардани КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ва роҳҳои асосии тараққиёти стратегии соҳа то соли 2005, - Душанбе, 2000.
5. Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маълумот дар бораи миқдори заминҳо ва тақсимоти он ба намудҳо дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2022.
6. Давлатов К. К. Факторы влияющие на развитие кооперационно-интеграционных отношений в АПК. / Вестник Таджикского государственного национального университета, 2007. - №1 (33). – С. 98-105.
7. Пириев Ҷ. С. , Исайнов Ҳ. Р. , Давлатов Қ. Қ. Тағоев Ҷ. Ҳ. Иқтисоди кишоварзӣ (Воситаи таълимӣ). – Душанбе: Ирфон, 2005. – 273 с.

САМАРАНОКИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ИСТИФОДАБАРИИ ЗАМИНҲОИ ХОҶАГИҲОИ АҲОЛӢ ВА ЁРИРАСОНИ ШАХСӢ

КАБИРОВ С. Ҷ

Дар мақола мазкур самаранокии баланд бардоштани истифодабарии заминҳои хоҷагиҳои аҳолӣ ва ёрирасони шахсӣ муайян карда шудааст. Бо ҳамин мақсад, проблемаи самаранок истифодабарии захираҳои замин дар кишвар дар дараҷаи аввал меистад. Майдони кишт, хусусан майдони кишти заминҳо обӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хело маҳдуд аст, 93%-ро кӯҳистон ва танҳо 3,2% заминҳои таъиноти кишоварзӣ ташкил менамояд, зиёда аз 27,1% заминҳо бошад, дар соли 2019 ба чарогоҳои мавсимӣ тааллуқ дорад.

Дар мақола андешаҳои олимони ватанӣ оид ба самаранокии баланд бардоштани истифодабарии заминҳои хоҷагиҳои аҳолӣ ва ёрирасони шахсӣ оварда шудааст, ки ин андешаҳо метавонанд рушди соҳаро боз ҳам мустаҳкам намоянд.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, заминҳои хоҷагиҳои аҳолӣ, майдони кишт, ҳосилхезии замин, заминҳои обӣ.

ВЫСОКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЛИ НАСЕЛЕНИЯ И ЛИЧНОЙ ПОМОЩИ

КАБИРОВ С. Ҷ

В данной статье определена эффективность увеличения использования земли подсобных хозяйств и личных помощников. Для этого проблема эффективного использования земельных ресурсов в стране находится на первом уровне. Посевная площадь, особенно посевная площадь орошаемых земель в Республике Таджикистан в 2019 году очень ограничена, 93% занимают горные территории и только 3,2% - сельскохозяйственные угодья, а более 27,1% земель относятся к сезонным пастбищам.

В статье представлены мнения отечественных ученых об эффективности увеличения использования земли подсобных хозяйств и личных помощников, что может еще больше усилить развитие отрасли.

Ключевые слова: сельское хозяйство, земли сельскохозяйственного назначения, пашня, продуктивность земель, водные угодья.

HIGH EFFICIENCY OF USE OF LAND OF THE POPULATION AND PERSONAL ASSISTANCE

KABIROV S. D.

This article determines the effectiveness of increasing the use of land by private farms and personal assistants. For this purpose, the problem of efficient use of land resources in the country is at the first level. The sown area, especially the sown area of irrigated lands in the Republic of Tajikistan in 2019 is very limited, 93% is occupied by mountainous areas and only 3. 2% is agricultural land, and more than 27. 1% of the land is classified as seasonal pastures.

The article presents the opinions of domestic scientists on the effectiveness of increasing the use of land by private farms and personal assistants, which can further enhance the development of the industry.

Key words: agricultural lands, agricultural lands, arable land, land productivity, water lands.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 538.7. 44

ЭВОЛЮЦИЯ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПЦИЙ И МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛЬНЫМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

БАЗАРОВ Ш..Ш[1].

За годы эволюционного развития система управления образовательным процессом в школах претерпела значительные изменения. Ученые и педагоги постоянно стремились усовершенствовать и улучшить методы управления школьным образованием, чтобы учащиеся получали наилучшее обучение.

Одной из самых ранних концепций управления образовательным процессом в школе был традиционный подход, ориентированный на учителя, когда основное внимание уделялось передаче знаний учащимся посредством заучивания и строгой дисциплины. В этой модели учитель полностью контролировал класс, выступая в качестве основного источника знаний и авторитета.

По мере развития общества и появления новых базовых знаний и образовательных теорий на начальном этапе управления образовательным школьным процессом произошел постепенный сдвиг подхода в сторону, более ориентированного на ученика. На этом подходе возникла другая ключевая концепция управления образовательным школьным процессом, ориентированная на ученика. Этот подход признает уникальные потребности и способности каждого ученика и стремится соответствующим образом адаптировать образовательный опыт.

По мере развития исследований в области образования появлялись новые концепции и модели, направленные на решение задач, стоящих перед педагогами. Одной из таких концепций является дифференцированное обучение, которое признает, что учащиеся имеют различные потребности и способности к обучению. В этой модели особое внимание уделяется адаптации обучения к индивидуальным потребностям учащихся, что позволяет персонализировать учебный процесс.

Другая важная концепция, которая набирает обороты, - инклюзивное образование. Эта модель продвигает идею о том, что каждый ученик, независимо от его способностей или происхождения, должен иметь доступ к качественному образованию. Она фокусируется на создании благоприятной и инклюзивной учебной среды, в которой все учащиеся могут добиться успеха.

Еще один важный аспект, который развивался с течением времени, - это признание важности сотрудничества и участия сообщества в управлении образовательным процессом в школе, который базировался на идеи – концепции целостного образования. Эта концепция признает важность удовлетворения не только академических потребностей школьников, но и их социального, эмоционального и физического благополучия. Роль руководства в этом контексте заключается в создании среды, способствующей целостному развитию, в которой студенты чувствуют поддержку и поощрение для полного раскрытия своего потенциала.

Еще одной важной вехой в развитии управления образовательным процессом стало внедрение различных моделей и рамок. Эти модели предоставили педагогам структурированный подход к управлению образовательным процессом, гарантируя, что все аспекты преподавания и обучения будут приняты во внимание. Одной из таких моделей является модель учебного проектирования, которая делает акцент на систематическом планировании и организации учебной программы и обучения. Кроме того, в управлении образовательными процессами в школах получила распространение концепция образовательного лидерства. Лидеры образования играют решающую роль в определении видения школы, постановке целей и создании позитивной школьной культуры. Они обеспечивают руководство и поддержку учителям, позволяя им эффективно управлять образовательным процессом в своих классах.

Концепции и модели управления школьным образованием представляют собой различные подходы и рамки, используемые для разработки и реализации стратегий, политик и практик в сфере образования. При этом несмотря на их сходство имеется определенные различия. Вот некоторые основные отличия между концепциями и моделями управления школьным образованием, которые для удобства восприятия сведены в матричную таблицу:

[1] **Адрес для корреспонденции** Базаров Шариф Шавкатович – докторант PhD 1-го курса Института экономики и демографии НАНТ. Электронный адрес: sbazarov84@mail.ru; контактный номер: (+992)985553300

№	Признак	Описание	
		Концепции управления образованием (КУО)	*Модели управления образованием (МУО)*
1	Определение	Это общая идея или философия, которая определяет цели, ценности, принципы и направления управления образовательными учреждениями. Концепции управления образованием формулируются на уровне стратегии и представляют собой общую рамку для управления.	Это система, структура или методология, которая определяет способы организации и функционирования управления образовательными учреждениями. Модели управления образованием представляют собой конкретные инструменты и подходы, используемые для достижения целей, определенных в концепции управления.
2	Уровень абстракции	КУО являются абстрактными и общими идеями, которые определяют общую направленность управления образованием. Они могут быть основаны на идеологических, философских или социальных принципах.	МУО являются более конкретными и конкретными. Они предлагают систематический подход к организации структуры, ролей, функций и процессов управления образовательными учреждениями.
3	Функцио-нальность	КУО определяют общие цели, задачи и принципы, направленные на улучшение образовательного процесса, достижение успеха учеников и улучшение качества образования	МУО предлагают конкретные методы и инструменты для реализации концепций управления. Они определяют структуру управления, распределение ролей и ответственностей, процессы принятия решений и методы оценки и контроля.
4	Примени-мость	КУО могут быть применимы к широкому спектру образовательных систем и контекстов. Они могут служить основой для разработки стратегий и политик в образовании на национальном, региональном или местном уровне.	МУО обычно разрабатываются и применяются на уровне конкретных образовательных учреждений или систем. Они могут быть адаптированы и настроены под конкретные потребности и цели каждого учреждения.
5	Временная перспектива	КУО часто имеют долгосрочную перспективу. Они формулируются с учетом долгосрочных целей развития образования и могут охватывать период нескольких лет или даже десятилетий.	МУО имеют более оперативный и конкретный характер. Они представляют собой набор инструментов и практик, которые могут быть непосредственно применены для решения текущих задач и проблем в учебных заведениях.
	Гибкость и адаптивность	КУО могут быть более гибкими и адаптивными. Они могут обеспечивать общую направленность и ценности, но оставлять место для различий и местной адаптации в соответствии с конкретными условиями и потребностями.	МУО представляют собой более структурированный и строгий подход. Они могут включать в себя определенные процессы, процедуры и стандарты, которые должны быть соблюдены во всех учебных заведениях.
	Уровень применения	КУО могут быть применимы на различных уровнях, включая национальный, региональный и местный уровни. Они могут служить основой для разработки политики и стратегии в области образования на более широком масштабе.	МУО применяются на уровне конкретных образовательных учреждений или систем. Они могут быть настроены и адаптированы под конкретные особенности и потребности каждого учебного заведения.

Источник: Разработана автором на основе анализа литературы

Концепции и модели управления школьным образовательным процессом имеют широкий спектр подходов и методов, которые развивались на протяжении многих лет и основаны на исследованиях и практическом опыте. Предпосылки формирования концепции и моделей управления школьным образованием с использованием информационных технологий включают следующие аспекты:

- **Технологический прогресс:** Быстрое развитие информационных технологий создало новые возможности для улучшения образовательного процесса. Возможность эффективного использования ИТ для образования стала важным фактором при формировании концепции управления школьным образованием.

Потребности образовательной среды: Современные образовательные потребности требуют более гибкого, доступного и персонализированного подхода. Использование информационных технологий позволяет удовлетворить эти потребности, предоставляя широкий доступ к образовательным ресурсам, индивидуализированным методам обучения и возможностям дистанционного обучения.

- **Глобализация и конкурентоспособность:** В условиях глобальной экономики и информационного общества страны стремятся повысить качество своей системы образования и конкурентоспособность своих выпускников. Использование ИТ в управлении школьным образованием способствует достижению этих целей, обеспечивая более эффективное и инновационное образование.

- **Общественное и политическое сознание**: Растущее осознание важности развития информационных технологий и их влияния на образование привлекает внимание общества и политических структур. Поддержка развития ИТ в образовании становится приоритетной задачей, что способствует формированию концепции управления школьным образованием с использованием информационных технологий.

В отношении перспектив развития концепции и моделей управления школьным образованием с использованием ИТ можно выделить следующие направления:

- **Развитие электронных платформ и онлайн-образования**: Внедрение более развитых электронных платформ и онлайн-образования позволит создать более интерактивные и гибкие образовательные среды, которые будут учитывать индивидуальные потребности учащихся.

- **Использование аналитики данных**: Сбор и анализ данных, полученных из образовательных процессов, позволит улучшить планирование и оценку образовательных программ. Использование ИТ для сбора и анализа данных поможет выявить сильные и слабые стороны в образовательном процессе и принять соответствующие меры для его улучшения.

- **Развитие дистанционного обучения:** Дистанционное обучение становится все более популярным и эффективным с использованием информационных технологий. Развитие технологий связи и доступа к Интернету создает возможности для расширения образовательных возможностей и достижения учащихся, которые ранее были ограничены географическими и временными факторами.

- **Повышение компетентности учителей:** Развитие концепции управления школьным образованием с использованием ИТ требует также повышения компетентности учителей в области использования информационных технологий в образовательном процессе. Проведение соответствующих тренингов, поддержка и ресурсы помогут учителям эффективно использовать ИТ в своей практике.

- **Обеспечение доступности и инклюзивности:** При разработке концепции управления школьным образованием с использованием ИТ необходи ниже представлен обзор основных моделей управления образовательным процессом в школе.

- **Классическая модель управления** в школе основывается на иерархической структуре и принципе вертикального контроля. Руководитель школы принимает решения, которые затем передаются исполнителям. Эта модель подразумевает централизованное принятие решений и акцентирует внимание на планировании, контроле и координации школьных процессов.

Один из ключевых источников, описывающих классическую модель управления в школе, является работа Фредерика Тейлора "Научное управление и его применение к производству и управлению" (The Principles of Scientific Management). В этой книге автор описывает основы научного подхода к управлению, который в последующем был адаптирован для образовательных организаций [15].

- **Ситуационный подход к управлению** школой признает важность контекста и учитывает особенности каждой конкретной ситуации. В этой модели руководитель школы анализирует текущую ситуацию, принимает решение и выбирает соответствующие стратегии и методы управления. Гибкость и адаптивность являются ключевыми аспектами данного подхода.

Один из важных источников, описывающих ситуационный подход к управлению в образовании, - это работа Пола Херси и Кеннета Бланчарда "Ситуационное лидерство и основные принципы его применения" (Situational Leadership and the One Minute Manager). Авторы предлагают модель управления, основанную на адаптации стиля лидерства к конкретной ситуации и потребностям подчиненных [10].

- **Участие сообщества**. Модель управления школой, основанная на участии сообщества, подразумевает активное вовлечение родителей, учеников, учителей и других заинтересованных сторон в процесс принятия решений. Это позволяет создать партнерские отношения и учитывать разнообразные мнения и потребности.

Одной из важных работ, посвященных участию сообщества в управлении образовательными учреждениями, является книга Майкла Фулана "Направляющая сила. Школа, которая обрабатывает своих учителей как профессионалов" (The Guiding Force: School as a Community of Leaders). Автор описывает принципы и практики участия сообщества в управлении школой и подчеркивает их значимость для достижения успеха [8].

- **Управление качеством образования.** Модель управления качеством образования подразумевает систематический подход к оценке и повышению качества образовательных процессов и результатов. В этой модели используются инструменты и методы, направленные на обеспечение высокого уровня образования и удовлетворение потребностей учащихся.

Одной из ключевых работ, описывающих управление качеством образования, является книга Деминга Эдварда "Выход из кризиса" (Out of the Crisis). Автор предлагает принципы управления качеством, которые могут быть применены в образовательном контексте [7].

- **Инновационные модели управления** школой ориентированы на внедрение новых и эффективных подходов к образованию. Эти модели включают в себя подходы, основанные на использовании информационных технологий, развитии профессионального сообщества педагогов, интеграции новых подходов к обучению (например, проектного или проблемного обучения).

Один из важных источников, описывающих инновационные модели управления в образовании, - это книга Майкла Барберо "Образовательное руководство в эпоху перемен" (Instructional Leadership in the Age of Accountability). Автор предлагает инновационные подходы к управлению образовательными организациями, а также рассматривает роль лидерства в успешной реализации этих подходов [4].

Этот обзор представляет лишь некоторые из ключевых концепций и моделей управления школьным образовательным процессом. В других параграфах диссертации будут более подробно рассмотрены практические аспекты использования ключевых концепций и моделей управления школьным образовательным процессом применительно к Таджикистану [3]. Ниже приведены некоторые из них:

- **Централизованная модель управления:** В рамках этой модели школы подчиняются центральным учреждениям, таким как Министерство образования и науки. Это позволяет обеспечить единые стандарты и политики в образовании, а также централизованно контролировать и распределять ресурсы.

- **Децентрализованная модель управления:** В некоторых случаях школам предоставляется большая автономия в принятии решений и организации образовательного процесса. Это может включать формирование собственных учебных планов, выбор методик обучения и найм педагогических кадров. Децентрализация управления позволяет школам лучше адаптироваться к местным условиям и потребностям учащихся.

- **Модель партнерства**: В рамках этой модели школы сотрудничают с различными стейкхолдерами, такими как родители, местные сообщества, неправительственные организации и бизнес-сектор. Партнерство может включать совместное разработку учебных программ, организацию внеклассных мероприятий и предоставление ресурсов и финансирования.

- **Модель качественного образования**: В последние годы в Таджикистане активно внедряется модель качественного образования, которая придает особое внимание повышению качества образования и достижению высоких результатов учащихся. Эта модель включает в себя установление стандартов качества, оценку и мониторинг образовательных достижений, а также профессиональное развитие педагогических кадров.

Эти и другие концепции и модели управления школьным образовательным процессом используются в Таджикистане с целью повышения качества образования, адаптации к изменяющимся условиям и потребностям учащихся, а также обеспечения эффективного функционирования образовательной системы.

Внедрение информационных технологий в школьное образование Таджикистана привело к трансформации концепций и моделей управления школьным образовательным процессом [2]. Ниже приведены некоторые изменения, происходящие в этой области:

- **Интеграция информационных технологий в учебный процесс**: Использование информационных технологий позволяет школам интегрировать их в учебные планы и программы. Это включает использование компьютеров, интерактивных досок, программного обеспечения, электронных учебников и онлайн-ресурсов. Такая интеграция позволяет учащимся получать доступ к дополнительным материалам, интерактивным заданиям и средствам коммуникации.

- **Дистанционное обучение и электронные платформы:** Введение информационных технологий позволило развить дистанционное обучение, особенно в период пандемии COVID-19. Школы используют электронные платформы и онлайн-курсы для проведения занятий и организации образовательного процесса вне школьных стен. Это обеспечивает доступ к образованию для учащихся в отдаленных районах и повышает гибкость образовательной системы.

- **Управление электронными данными и системами:** Внедрение информационных технологий также повлекло за собой развитие системы управления электронными данными в школах. Это включает автоматизацию учета данных об учащихся, преподавателях и результатов обучения. Такие системы управления позволяют эффективно анализировать и использовать данные для принятия решений в образовательном процессе.

- **Повышение доступности образовательных ресурсов:** Информационные технологии также способствуют повышению доступности образовательных ресурсов. Электронные учебники, онлайн-ресурсы, видеоуроки и другие электронные материалы позволяют школьникам получить доступ к актуальной информации и образовательным ресурсам в любое время и из любого места.

Введение информационных технологий в образовательные процессы стало значительным сдвигом в области управления образованием. Информационные технологии (ИТ) предоставляют уникальные возможности для улучшения доступности, эффективности и качества образования [11].

ИТ могут использоваться для управления учебными материалами, организации электронного обучения, улучшения коммуникации и сотрудничества между участниками образовательного процесса, автоматизации административных процедур и мониторинга успеваемости учащихся.

Использование ИТ в образовании также позволяет индивидуализировать образовательный процесс, адаптировать его под потребности каждого учащегося и развивать его навыки цифровой грамотности, необходимые в современном информационном обществе.

Существует несколько моделей управления образовательными процессами с использованием информационных технологий. Каждая из этих моделей предлагает определенные стратегии, методы и инструменты для эффективного внедрения ИТ в образовательные организации.

- **Модель интеграции ИТ в учебный процесс** предполагает использование ИТ в качестве инструментов и ресурсов для достижения образовательных целей. Учителя интегрируют ИТ в свои уроки и задания, позволяя учащимся использовать технологии для исследования, обмена информацией, создания проектов и развития критического мышления. Эта модель управления уделяет внимание не только техническим аспектам, но и педагогическим стратегиям, целям и оценке эффективности использования ИТ в образовании [12].

- **Модель электронного обучения** (e-Learning) предполагает использование информационных и коммуникационных технологий для предоставления учебных материалов и организации учебного процесса в электронной форме. Это может включать в себя онлайн-курсы, вебинары, интерактивные задания, электронные учебники и другие электронные ресурсы [9].

Модель электронного обучения позволяет преодолеть пространственные и временные ограничения традиционного обучения, обеспечивает доступность образования для широкого круга учащихся и создает возможности для самостоятельного обучения и гибкого индивидуализированного обучения.

Внедрение информационных технологий в управление образовательными процессами также сталкивается с рядом вызовов и проблем, которые необходимо учитывать при планировании и реализации соответствующих стратегий.

Одной из основных проблем является нехватка квалифицированных педагогов, обладающих не только техническими навыками, но и педагогическими компетенциями в области использования ИТ в образовании. Это требует систематической подготовки и обучения педагогических кадров.

Другой проблемой является доступность ИТ и широкополосного интернета для всех участников образовательного процесса. Неравенство в доступе к ИТ может создавать неравные возможности для обучения и препятствовать полноценной реализации потенциала информационных технологий в образовании. Кроме того, важно учитывать этические, правовые и безопасности аспекты использования ИТ в образовании, такие как защита персональных данных, кибербезопасность и электронная грамотность учащихся и педагогов[6].

Этот раздел иллюстрирует значимость информационных технологий в образовании и рассматривает различные модели управления образовательными процессами с использованием ИТ. Он также выделяет вызовы и проблемы, с которыми сталкиваются образовательные организации при внедрении ИТ. Важно учитывать эти аспекты при разработке стратегий и политик в области использования ИТ в образовании.

Таким образом эволюция основных концепций и моделей управления образовательным процессом в школе, несомненно, оказала глубокое влияние на богатый и динамичный мир управления школьным образованием.

Литературы

1. Абдуллоев, С.М. (2018). Управление качеством образования в Таджикистане: реформы и перспективы. Проблемы современного образования,№ 6, 84-91.

2. Министерство образования и науки Республики Таджикистан Министерство образования и науки Республики Таджикистан (2020). Основные направления использования информационно-коммуникационных технологий в системе образования Таджикистана. Таджикский национальный университет (2018). Использование информационно-коммуникационных технологий в системе образования Таджикистана. (www.edu.tj)

3. Мухиддинов, А. (2016). Развитие системы управления школьным образованием в Таджикистане. Проблемы современного образования, №6, 262-268.

4. Barber, M. (2007). Instructional Leadership in the Age of Accountability: Successful School Leadership in Times of Change. Open University Press.
5. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. John Wiley & Sons.
6. Cuban, L. (2001). Oversold and Underused: Computers in the Classroom. Harvard University Press.
7. Deming, W. E. (1986). Out of the Crisis. MIT Press.
8. Fullan, M. (1993). The Guiding Force: School as a Community of Leaders. Jossey-Bass.
9. Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended Learning: Uncovering its Transformative Potential in Higher Education. The Internet and Higher Education, 7(2), 95-105.
10. Hersey, P., & Blanchard, K. H. (1982). Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources. Prentice Hall.
11. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60-70.
12. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017-1054.
13. Pelgrum, W. J., & Law, N. (2003). ICT in Education around the World: Trends, Problems, and Prospects. Paris: UNESCO.
14. Selwyn, N. (2010). Schools and Schooling in the Digital Age: A Critical Analysis. Routledge.
15. Taylor, F. W. (1911). The Principles of Scientific Management. Harper & Brothers.
16. Zhao, Y., Pugh, K., Sheldon, S., & Byers, J. L. (2002). Conditions for Classroom Technology Innovations. Teachers College Record, 104(3), 482-515.

СВОТ-ТАҲЛИЛИ ТАТБИҚИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР QSI ДУШАНБЕ

БАЗАРОВ Ш.Ш.

Дар ин мақола тағйирот дар идоракунии раванди таълим дар мактабҳо, аз ҷумла гузаштан аз равиши анъанавӣ ба омӯзгор ба равиши бештар ба талаба нигаронидашуда, таҳияи консепсияҳо, аз қабили омӯзиши тафриқа ва таҳсилоти фарогир, эътирофи нақши ҳамкорӣ ва иштироки ҷомеа, ҷорӣ намудани моделҳо ва чаҳорчӯбаи идоракунии раванди таълим, инчунин аҳамияти роҳбарияти таълимӣ.

Калидвожаҳо. Технологияҳои иттилоотӣ, Рушди эволютсионӣ, Системаи идоракунӣ, Раванди таълим, Усулҳои идоракунӣ, Равиши анъанавӣ, Эҳтиёҷоти нодир, Омӯзиши тафриқавӣ, Таҳсилоти фарогир, Консепсияи таҳсилоти ҳамаҷониба, Татбиқи моделҳо ва чаҳорчӯбаҳо, Модели тарҳрезии таълимӣ, Роҳбарияти таълимӣ

ЭВОЛЮЦИЯ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПЦИЙ И МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛЬНЫМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

БАЗАРОВ Ш..Ш.

В данной статье рассматриваются изменения в системе управления образовательным процессом в школах, включая сдвиг от традиционного учителя-центрированного подхода к более ученически-ориентированному подходу, развитие концепций, таких как дифференцированное обучение и инклюзивное образование, признание роли сотрудничества и участия сообщества, внедрение моделей и рамок управления образовательным процессом, а также важность образовательного лидерства.

Ключевые слова. Информационные технологии, Эволюционное развитие, Система управления, Образовательный процесс, Методы управления, Традиционный подход, Уникальные потребности, Дифференцированное обучение, Инклюзивное образование, Концепция целостного образования, Внедрение моделей и рамок, Модель учебного проектирования, Образовательное лидерство

SWOT ANALYSIS OF THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF QSI DUSHANBE

BAZAROV S.S.

This article examines changes in the management of the educational process in schools, which encompass a shift from the traditional teacher-centered approach to a more student-centered approach. It explores the development of concepts such as differentiated learning and inclusive education, recognizes the crucial role of cooperation and community participation, introduces models and frameworks for managing the educational process, and highlights the significance of educational leadership.

Keywords: Information technology, Evolutionary development, Management system, Educational process, Management methods, Traditional approach, Unique needs, Differentiated learning, Inclusive education, Holistic education concept, Implementation of models and frameworks, Instructional design model, Educational leadership.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК 330.534

ОРГАНИЗАЦИОННО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ И МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

СУБХОНОВ Д.А[1].

Туризм - одна из важнейших отраслей экономики страны. Таджикистан обладает уникальными природными ресурсами и удивительными историческими памятниками, а также благоприятными условиями для развития туризма. Если мы посмотрим на развитие развитых стран, туризм является одним из основных источников доходов бюджета в этих странах.

В мире глобализации и радикальных изменений политической ситуации, ситуации в области безопасности и социально-экономической ситуации в мире существование безопасной и независимой страны под названием Таджикистан является выражением счастья и гордости цивилизованных людей и цивилизованных людей. Таджикская нация в современном мире.

Сегодня в мире мало стран, в которых есть мир, безопасность, интеллектуальная, социальная и политическая безопасность. Укрепление основ государственной независимости, взаимопонимание, развитие дипломатических отношений со странами региона и мира в рамках концепции внешней политики, представление мира верховенству закона, привлечение иностранных инвесторов и туристов со всего мира. мир. и привлечение его туристических возможностей и потенциала для туристов и иностранных туристов. За более 30 лет независимости Республики Таджикистан туристическая отрасль Республики Таджикистан ежегодно увеличивает присутствие иностранных туристов на территории Таджикистана.

Признавая роль этого сектора в национальной экономике, мы определили развитие туризма в качестве одного из приоритетов и объявили 2019-2021 годы «Годом сельского развития, туризма и народных ремесел». Анализ показывает, что в 2018 году, впервые с момента обретения независимости, количество туристов достигло почти 1,2 миллиона, что в 2,6 раза больше, чем в 2017 году. В 2019 году из общего числа иностранных граждан, прибывших в Таджикистан, 1 миллион 260 тысяч были туристами. В течение 2018-2020 годов 145 новых компаний получили лицензии на работу в стране, и за этот период всего на туристический рынок вышли 224 компании. На основе этих инициатив и стимулов, предоставленных Правительством в этой области, деятельность частного сектора расширилась, количество гостиниц и другой обслуживающей инфраструктуры увеличилось, и эти меры оказали положительное влияние на развитие сельских районов, особенно на туристических маршрутах. Этот процесс нуждается в дальнейшем расширении. В рамках этого процесса Таджикистан был включен в десятку самых привлекательных для туристов стран, в десятку лучших туристических направлений, в пятерку лучших с точки зрения упрощения визового режима и Памирского тракта, а также в десятку самых безопасных мест в мире по безопасности [1].

Сегодня Республика Таджикистан является полноправным членом Всемирной туристской организации, что позволяет включить Таджикистан и его исторические, культурные и туристические регионы в карту мирового туризма, а Республика Таджикистан известна всему миру. вода, а также гостеприимные и гуманные жители важны, поэтому туристы и журналисты

со всего мира должны приезжать в Таджикистан и сообщать хорошие новости и информацию своим СМИ.

Таджикистан - привлекательная с точки зрения туризма страна, расположенная в центре континента, с уникальной культурой и древними людьми, щедрым гостеприимством и очень красивой природой. Гордостью Таджикистана являются исторические центры - Пенджикент, Гиссар, Худжанд, Курган-Тюбе, Истаравшан и Куляб, имеющие многовековую историю и архитектурные памятники.

Здесь и в других исторических местах живут династии мастеров шелка и батика, ювелиров, мастеров холодного железа, керамики, изделия которых считаются шедеврами. На Памире много петроглифов - вырезанных из камня тысячелетий. В разных уголках страны есть древние артефакты динозавров и других растений и животных.

[1] **Адрес для корреспонденции: Субхонов Джовид,** Центр инновационного развития науки и новых технологий НАНТ, тел.: 918625100

Таджикистан - страна крупнейших ледников, быстрых и чистых горных рек, красивых горных озер и уникальной флоры. Таджикистан уделяет большое внимание развитию культурного и природного туризма, поэтому 2018 год посвящен туризму и народным промыслам. В стране действует Концепция развития туризма на 2009-2019 годы, в которой определены приоритеты, включая санаторно-курортное лечение, альпинизм, альпинизм, экологический туризм, исторический и познавательный туризм, горные лыжи и международную охоту.

Рассмотренные особенности климата и имеющиеся природные ресурсы являются самым дорогим богатством Таджикистана, и этим богатством надо уметь воспользоваться при эффективном менеджменте туризма. Высокий уровень организации туризма и оказания туристических услуг может сыграть определенную роль при решении экономических и социальных проблем республики, так как большинство стран мира осуществляют туристическую деятельность в условиях естественности ресурсов и неблагоприятного климата [2].

Одно из перспективных направлений туризма - экологический туризм, в том числе посещение Национального парка Таджикистана на Памире. В 2016-2018 годах таджикский Памир был популяризирован и включен в 100 лучших туристических направлений с точки зрения устойчивости и экологической значимости и был представлен на крупнейших мировых туристических ярмарках.

Альпинисты со всего мира отправляются на вершины Памира, в том числе на самую высокую гору страны - пик И. Сомони (7495 м). Фанские горы (Гиссар и Зерафшан) очень популярны среди горных туристов своими красивыми озерами, сосновыми лесами и мягким высокогорным климатом. Здесь, на высоте более 2000 метров, расположено озеро Искандеркуль, названное в честь Александра Македонского и имеющее множество легенд.

Местные общины в своей культуре и образе жизни хранят традиции народных ремесел, а их изделия любят и ценят не только среди населения города, но и среди туристов. Традиционная местная вышивка (вышивка и вязание крючком) по-прежнему пользуется большим уважением, когда женщины работают вместе и одновременно обсуждают важные вопросы. В платьях и тканях изображены элементы природы и цветы, часто используются натуральные цвета. Долгое время таджикские общины использовали деревянную посуду (столярные изделия), изготовленную местными мастерами. Яблони и груши используются для улучшения садов, сбора и сушки фруктов. В традиционных блюдах используются травы и ягоды.

Источники лечебных и минеральных вод, как горячих, так и холодных, позволяют развивать санаторно-курортное лечение. Для этих целей используется около 200 источников, помогающих людям в лечении заболеваний дыхательной системы, сердечно-сосудистой системы, мышц и мочи, а также желудочно-кишечного тракта и в целом в восстановлении и поддержании здоровья.

Процесс управления инвестициями (управления инвестиционной деятельностью) представляет собой сознательное целенаправленное регулирование всех видов денежных, имущественных и интеллектуальных ценностей, вкладываемых в объекты предпринимательства и другие виды деятельности для получения прибыли (дохода) или достижения социального эффекта.

Активизация инвестиционной деятельности зависит от наличия трех основных факторов: инвестиционных возможностей, инвестиционных намерений и организационных структур, способных к развитию управлен-ческих связей между организациями, консолидации интересов и возможностей, способствующих эффективной реализации инвестиционных проектов, направленных на совершенствование туристских отношений. Развитый туризм благодаря большому потоку приезжих обеспечивает региону, прежде всего, денежный доход, поступающий извне, и дополнительный товарооборот.

Освоение туристского потенциала является сравнительно простой задачей при наличии двух существенных предпосылок:

• имеется особый «магнит» для посетителей, это могут быть какая-то особенная достопримечательность, мест культурный ценностей, музей, единственные в своем роде архитектурные сооружения или исключительная природа и возможности для занятий спортом;

в непосредственной близости имеется достаточно высокий потенциал клиентов, который может привести к возникновению больших потоков посетителей.

Тем не менее во многих регионах, имеющих необходимый потенциал, он до настоящего времени не используется достаточно эффективно. Зачастую даже при наличии значительного числа посетителей вследствие неразвитости туристской инфраструктуры и отсутствия комплексного туристского предложения туризм не приносит региону сколько-нибудь ощутимого дохода. Туристы часто вынуждены привозить с собой из дома продовольствие и все необходимое для отдыха, в результате они оставляют в местах своего пребывания только мусор, но не деньги.

Комплексное освоение имеющегося туристского потенциала осложняется тем, что для всестороннего решения вопроса свои усилия должны объединить все многочисленные участники туристского бизнеса и заинтересованные стороны, с тем чтобы создать и претворить в жизнь общую концепцию, которая в конечном итоге призвана принести выгоду всем.

В то же время, учитывая сохраняющуюся положительную динамику экономического роста в этом году, наблюдается снижение объемов импортного туризма (до 11%). Эта тенденция не должна вызывать беспокойства, поскольку именно расходы наших иностранных гостей составляют наибольшую долю в расходах на туризм, что придаст дополнительный импульс развитию всей туристической инфраструктуры. В первую очередь, по опросам иностранных гостей, это объясняется удорожанием услуг. Это связано с отсутствием инвестиций для расширения существующих предприятий и восстановления пришедших в упадок основных фондов. В то же время, чтобы снизить налоговую нагрузку, предприниматели вынуждены прибегать к таким незаконным мерам, как заведомо неправильная регистрация земли и так далее. Учитывая специфику этого сектора, следует установить дополнительные механизмы стимулирования инвестиционной активности в этой сфере.

Процесс управления инвестициями (управление инвестиционной деятельностью) представляет собой его сознательное целенаправленное регулирование всех видов денежных, имущественных и интеллектуальных ценностей, заложенных в предпринимательства и другие виды деятельности или достижения социального эффекта.

Активизация инвестиционной деятельности зависит от наличия трех основных факторов: инвестиционных возможностей, инвестиционных намерений и организационной структуры, методов развития менеджмента, взаимосвязей между организациями, взаимосвязей, консолей, направленных на улучшение туристических отношений. Развитый туризм, благодаря большому потоку прибывающих, обеспечивает регион, прежде всего, денежным доходом, выездом и дополнительной торговлей.

Древние мавзолей, музей, уникальный в своем роде, архитектурные сооружения или исключительная природа и возможности для занятий спортом; в непосредственной близости достаточно высокий потенциал клиентов, что может привести к появлению больших потоков посетителей. Комплексное развитие имеющегося туристического потенциала осложняется тем, что для комплексного решения вопроса необходимо объединить всех многочисленных участников туристского бизнеса и заинтересованную сторону, чтобы заинтересованная сторона принесла пользу всем.

Обобщенные рецепты успешного развития туризма во многих регионах, обладающих необходимым туристическим потенциалом, можно сформулировать следующим образом:

• прагматичное начало с мелких, подвижных капиталистов;

•вовлечение всех участников, прежде всего малого предпринимательства, в разработку совместной концепции и согласование процесса со стороной местной администрации.

Туристических предложений ориентирование на жителей крупных городов, близких к туристам, которые все видят на день или короткий отпуск, расширяет деятельность в области продвижения и сотрудничества с компаниями. Отметим, что туризм способствует развитию предприятий, создание новых рабочих мест, рост налогового потенциала, как с точки зрения налогоплательщиков, так и с точки зрения расширения источников налогообложения на территории туристического предприятия, создает новый экономический импульс в регионах, улучшает регион как экономически развитую территорию в целом.

Во многих районах и городах, а также в стране, если силы, задействованные в развитии туризма, будут сконцентрированы, они обеспечат успех местного самоуправления и дадут импульс успешному развитию местной экономики.

Современное развитие туризма и его инфраструктуры в основном связано с некоторыми кризисами в функциях его управления и координации с государственными органами на всех уровнях. Один из примеров - введение новых правил регистрации иностранных туристов миграционной службой. Согласно новым правилам регистрации, туристу необходимо иметь при себе паспорт, миграционную карту и квитанцию, выданную паспортно-визовой службой. Отели, в свою очередь, должны оформить проездной документ на свое пребывание в течение 24 часов, что не может предоставить сама паспортно-визовая служба из-за отсутствия соответствующего персонала в этой сфере.

Отели рекомендуется собирать документы и, например, приносить их раз в неделю. Однако известно, сколько таких туристов уже уезжает отсюда, тем более, что многих из них, по статистике, приезжают в наш город не более чем на сутки. Раньше, как правило, печать на миграционной карте размещалась непосредственно в отеле.

Однако необходимая мощность многих регионов используется недостаточно эффективно. Часто, даже при наличии большого количества посетителей, из-за неразвитая туристической инфраструктуры и отсутствия комплексных туристических предложений туризм не приносит материального дохода в регион.

Туристов часто заставляют приносить еду и все необходимое для отдыха из дома, в результате чего они не приносят денежной выгоды экономическому развитию региона, а лишь оставляют отходы в местах своего проживания. Развитие туристического потенциала очень выгодно с точки зрения обеспечения двух важных условий: для посетителей есть особый «аттракцион», который может быть своеобразным аттракционом. Успех в развитии туризма зависит от высокого уровня государственной поддержки в этой сфере.

Изучение зарубежного опыта работы крупных туроператоров показало, что правильная стратегия развития и эффективная маркетинговая деятельность позволяет туристическим компаниям определять целевые рынки, выбирать надежных постоянных партнеров, значительно повышать стабильность рынка и долю рынка.

Усиление инвестиционной активности зависит от наличия трех основных факторов: инвестиционных возможностей, инвестиционных намерений и организационных структур, способных развивать управленческие отношения между организациями, сочетать интересы и возможности, способствуя эффективной реализации инвестиционных проектов, направленных на улучшение туристических отношений. Развитый туризм, благодаря большому притоку посетителей, обеспечивает регион, прежде всего.

Однако во многих регионах, обладающих необходимым потенциалом, он еще недостаточно эффективно используется. Зачастую даже при большом количестве посетителей из-за неразвитости туристической инфраструктуры и отсутствия комплексных туристических предложений туризм не приносит региону материального дохода. Туристов часто заставляют приносить еду и все необходимое для отдыха из дома, в результате они оставляют в своих домах только мусор, но экономят деньги.

Освоение туристского потенциала - относительно простая задача при наличии двух важных условий. Для посетителей существует особый «магнит», это может быть своеобразная достопримечательность, места культурных ценностей, музеи, уникальные достопримечательности. Добрые архитектурные сооружения или эксклюзивные возможности и возможности для занятий спортом; рядом с ним очень много посетителей, что может привести к большому притоку посетителей.

Комплексное развитие существующего туристического потенциала осложняется тем, что для комплексного решения проблемы все участники туристического бизнеса и заинтересованные стороны должны объединить свои усилия для создания и реализации единой концепции под названием конечная выгода.

Общие принципы успешного развития туризма во многих регионах с необходимым туристическим потенциалом будут разработаны следующим образом:

• Прагматичный старт с малых, быстрых и не требующих больших капиталовложений шагов;

• Вовлекать всех участников, особенно малый бизнес, в разработку совместной концепции и координацию процесса со стороны местной администрации;

• Направление туристического предложения жителям близлежащих крупных городов, прежде всего туристам, приехавшим на день или короткий отпуск, сотрудничество в сфере рекламы и сотрудничество с туристическими компаниями.

Следует отметить, что принятие льготных мер, направленных на комплексное развитие туризма, способствует развитию предприятий, созданию новых рабочих мест, повышению налогового потенциала связанных субъектов и развитию региона, в котором расположены туристические объекты. Кроме того, в целом туризм улучшает имидж региона как экономически развитого территорий. Работа, проделанная в этом направлении, скоро даст результаты. Во многих районах и городах страны успешное вовлечение сил в развитие туризма обеспечит успех органов местного самоуправления, а это, безусловно, приведет к успешному развитию местной экономики. Хотя туризм является лишь одной из сфер экономического развития, но при правильном создании условий для развития сектора и имеющихся ресурсов он может стать одной из основных и наиболее прибыльных сфер экономики страны или региона.

Изучая роль основных туристических возможностей как индикатора координации деятельности правительства и бизнеса, мы делаем вывод, что туризм, туристическая торговля, ее инфраструктура и уровень их развития в регионе могут быть хорошим потенциалом для ключевых сфер туристической и экскурсионной деятельности республики. Обоснованности необходимость приоритетного развития системы туристского образования по различным направлениям туристско-экскурсионной деятельности, повышение его роли в модернизации туристской отрасли, введение нового направления подготовки «Туризм», которое требует разработки государственных стандартов туристского образования, теоретического обоснования подходов к отбору и структурированию ее содержания и программно-методического обеспечения учебного процесса в высших учебных заведениях разных уровней аккредитации.

Обосновать необходимость опережающего развития системы туристского образования по различным направлениям туризма и экскурсий, повысить ее роль в модернизации туризма, внедрении нового направления образования «Туризм», требует разработке образовательных стандартов государственного развития, теоретических обоснование подбора и содержания программно-методического обеспечения образовательного процесса в высших учебных заведениях разного уровня аккредитации в сфере туризма.

Выявление и раскрытие содержания для повышения квалификации сотрудников туристических предприятий и изучение заявок на туристическую практику, проблемы подготовки специалистов в различных сферах туризма и экскурсионной деятельности в Республике Таджикистан являются важными и своевременными действиями.

Особое значение для развития профессиональной системы подготовки туристских кадров в Таджикистане имеет международное сотрудничество с Евросоюзом. Значительное внимание такому международному сотрудничеству уделяет Государственная служба туризма и курортов [4,5].

Подготовка специалистов для туристической отрасли - важная часть отечественной системы образования. Совершенно новая политическая, экономическая и социальная ситуация, принципиально новая политическая, экономическая и социальная ситуация в Таджикистане, появление его в качестве независимого субъекта на международной туристической карте, признание национальных памятников культуры, создание туристических зон отдыха - все это научное обоснование. Требуются теоретические и методологические основы поэтапной подготовки специалистов для туристической отрасли. Решение этих важных задач тормозится рядом противоречий:

- между требованиями рынка труда к профессиональной подготовке специалистов сферы туризма и уровнем их квалификации, не соответствует современным мировым тенденциям и возросшим потребностям в условиях информационно-технологического развития;
- между необходимостью повышения уровня фундаментальности туристского образования и несовершенством профессионально-квалификационной структуры кадров;
- между процессами гуманизации и гуманитаризации образовательно-воспитательной деятельности и их формальным учетом в профессиональной подготовке будущих специалистов для сферы туризма;
- между потребностями культурологической подготовки специалистов для сферы туризма с учетом этнонациональных, социально-культурных и других особенностей различных регионов и недооценкой этого направления через известные идеологические причины;

между необходимостью учета особенностей становления и развития отечественной системы туристского образования, прогрессивных идей

- зарубежного опыта профессиональной подготовки специалистов для сферы туризма и их недостаточной изученностью в отечественной педагогической науке, нередко игнорированием в педагогической практике;
- между возросшими потребностями в теоретическом обосновании и научно-методическом обеспечении развития и функционирования туристского образования и отсутствием в Таджикистане специализированных научно-исследовательских институтов.

Решение указанных противоречий требует определения цели, обоснование содержания, функций и задач подготовки специалистов для сферы туризма в соответствии с международными стандартами, современных и перспективных задач обеспечения конкурентоспособности таджикских специалистов на мировом рынке туристских услуг. Новое поколение квалифицированных кадров индустрии туризма должно создавать привлекательный имидж Таджикистана на международной арене, приумножать традиции таджикского гостеприимства и обеспечить высокий уровень обслуживания национальных и иностранных туристов, который будет отвечать современным стандартам качества услуг.

В этих условиях существенно возрастают требования к кадровому обеспечению отраслей туристской индустрии, начиная с повышения квалификации государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления, на которых возложены полномочия по решению вопросов в сфере государственного управления туризмом и курортами, заканчивая подготовкой менеджеров, экскурсоводов, гидов-переводчиков и других специалистов сферы услуг. Только высокий уровень подготовки специалистов может обеспечить надлежащую конкурентоспособность таджикского туристского продукта на национальном и международном рынках туристских услуг.

На протяжении длительного времени высшие и средние учебные заведения Таджикистана не готовили специалистов для туристской отрасли.

Поэтому фундаментальное туристское образование в Таджикистане - относительно новая сфера образования. Подготовка специалистов для сферы туризма является важной составляющей национальной системы образования.

Профессиональная подготовка специалистов по туризму не должна ограничиваться формированием системы теоретических знаний и практических навыков. Ее конечным ориентиром и объективным принципом повышения эффективности туристской деятельности должно быть требование формирования профессиональной культуры специалистов туризма и участников общественных туристских союзов и объединений.

Литература

1. Послание Президента Республики Таджикистан к парламенту страны 26.01.2021.

2. Амонова Д.С. Основные направления развития туризма в контексте региональных особенностей Республики Таджикистан, Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук 2018, С. 56.

3. Лесков А.С. Перспективы развития туризма в современных условиях Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена 2007 № 18(44), С. 150-156.

4. Мамадризохонов А.А. Туризм — важный рычаг развития экономики горных регионов // Развитие горных регионов: проблемы и перспективы: Материалы семинара. Душанбе: Ирфон, 2013. С. 43—51.

5. Машокиров Д.Н. Некоторые проблемы развития рынка туристических услуг в Республике Таджикистан // Интернет-портал ACADEMIA.EDU. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.academia.edu/40715010.

ОРГАНИЗАЦИОННО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ И МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

СУБХОНОВ Д.А.

В данной статье рассматривается организационные и экономические аспекты развития отечественного туризма, в то числе дано характеристика особенности климата и имеющиеся природные ресурсы, который являются самым дорогим богатством Таджикистана, а также экономические механизмы обеспечения туристской деятельности и комплексное развитие существующего туристического потенциала в Республики Таджикистан.

Ключевые слова: экономика, туризм, роль, перспектив, направления, экологический туризм, развития, управления инфраструктура, зарубежного опыт, индикатор, конкурентоспособность.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 556.3. 33

АҚИДАИ ОЛИМОН ОИДИ МАФҲУМ ВА НАВЪҲОИ ҲАРАКАТИ МУҲОҶИРАТИ АҲОЛӢ

ЁҚУБОВА А. А.[1]

Муҳоҷирати аҳолӣ - ин тағйири маҳалли сукунати аҳолӣ буда, ба дигар намудани макони истиқомат иртибот дорад. Муҳоҷират яке аз масъалаҳои муҳими иҷтимоии аҳолӣ буда, на танҳо чун ҳаракати механикии одамон *(дар илми демография шартан ҳаракати аҳолиро ба ҳаракати табиӣ (раванди таваллуд ва фавт) ва ҳаракати механикӣ (муҳоҷират) ҷудо менамоянд. Ҳаракати механикӣ гуфта, тағйири маҳалли зист аз тарафи шахсони алоҳида ё гурӯҳи одамонро дар ҳудуди кишвар ё берун аз он, ки дар натиҷа ба сохтор, сифат ва шумораи аҳолӣ таъсир мерасонад, меноманд),* балки чун раванди мураккаби ҷамъиятӣ ба ҳисоб рафта, ҷанбаҳои бисёри ҳаёти иҷтимоию сиёсиро дар бар мегирад. [5, с. 3].

Одамон аз лаҳзаи пайдоиши худ дар ҳаракати доимӣ мебошанд: табиӣ (таваллуд мешаванд, мемиранд), иҷтимоӣ (макони иҷтимоӣ, касб, доираи фаъолият ва ғайраро тағйир медиҳанд), муҳоҷират (ҳаракатҳои фазоӣ мекунанд). Аммо маҳз ба шарофати муҳоҷират одамон дар саросари ҷаҳон паҳн шуданд. Намуди зоҳирии ҷаҳони муосир далели натиҷаҳои равандҳои муҳоҷират аст.

Муҳоҷирати аҳолӣ дар асри 21 таносуби бузург пайдо кард. Тибқи маълумоти шуъбаи аҳолии Департаменти масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии Созмони Милали Муттаҳид, имрӯз дар ҷаҳони дорои 7 миллиард нафар ҳадди аққал 214 миллион нафар берун аз кишварҳое, ки таваллуд шудаанд, зиндагӣ мекунанд [4, с. 70]. Агар ҳамаи муҳоҷирони байналмилалӣ кишвари худро таъсис медоданд, он аз рӯи шумораи аҳолии ҷаҳон шашумро ишғол мекард.

Муҳоҷирати аҳолӣ як падидаи мураккаби иҷтимоӣ буда, қариб хоси тамоми давлатҳои ҷаҳон мебошад. Муҳоҷират боиси тағйироти миқдорӣ ва сифатӣ дар аҳолии ин ё он минтақа, умуман давлат гардида, ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, муҳоҷирати аҳолӣ мавзӯи таҳқиқи бисёр илмҳо: ҷуғрофия, сотсиология, демография, иқтисодиёт, ҳуқуқ ва ғайра мебошад. Ҷуғрофҳо муҳоҷирати аҳолиро аз нуқтаи назари тақсимоти фазоии аҳолӣ, демографҳо тағйироти миқдор ва синну сол, сохтори ҷинсии аҳолӣ меомӯзанд, ҷомеашиносон таъсирро ба рушди иҷтимоӣ ва сохтори иҷтимоии ҷомеа, иқтисодчиён – азнавтақсимкунии захираҳои меҳнатӣ ва рушди иқтисодӣ, ҳуқуқшиносон – аз нуқтаи назари риояи талаботи қонун, ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини амнияти миллӣ меомӯзанд. Масъалаҳои муҳоҷиратро олимони маъруф ба мисли М.Б.Денисенко, В.А.Ионтсев, Б.С.Хорев [1; 5], И.В.Ивахнюк [2], В.И.Переведенсев [6], Л.Л.Рибаковский [7], А.У.Хомра [8] ва ғайраҳо таҳқиқ кардаанд.

Истилоҳи «муҳоҷират» аз решаи лотинӣ (*migratio*) маънои ҳаракат, кӯчониданро дорад [10, с. 160]. Аммо мафҳумҳои «муҳоҷир» ва «кӯчонидан» якхела нестанд ва маъноҳои гуногун доранд. Бояд гуфт, ки дар доираҳои илмӣ оид ба мазмуни ин мафҳум назари ягона вуҷуд надорад. Ҳанӯз дар соли 1987 Л.Л.Рибаковский таваҷҷуҳро ба он ҷалб карда буд, ки «дар илми демография, инчунин дар дигар илмҳое, ки "муҳоҷират"-ро меомӯзанд, ягон мафҳум ба андозаи "муҳоҷират" тафсирҳои гуногун надорад» [7, с. 10]. В.А.Ионсев 36 таърифи истилоҳи "муҳоҷирати аҳолӣ"-ро дар дохили кишвар ва 27 таъриф дар адабиёти хориҷӣ қайд кардааст [3, с. 19].

А.У.Хомра кӯшиш кардааст, ки таърифҳои муҳоҷирати аҳолиро, ки дар адабиёти тадқиқоти илмӣ пайдо шудаанд, ба се гурӯҳ муттаҳид намояд:

а) васеътарин - якхела ба мафҳуми «ҳаракат»; дар ин муносибат муҳоҷирати аҳолӣ тақсимоти соҳавӣ, ҳудудӣ, касбӣ ва иҷтимоӣ мебошад;

б) васеъ, муҳоҷират ҳамчун маҷмӯи ҳаракатҳои механикӣ, касбӣ ва саноатӣ;

в) таърифе, ки дар он муҳоҷирати аҳолӣ ҳар гуна ҳаракати фазоӣ фаҳмида мешавад [8, с. 5-6].

Мувофики таснифоти Л.Л.Рибаковский ҳамаи таърифҳои муҳоҷирати аҳолӣ ба чор гурӯҳ тақсим мешаванд. Асоси таснифоти ӯ нуқтаи муҳим аст [7, с. 18].

[1] **Адрес для корреспонденции:** Ёкубова Аниса Аюбджоновна, соискатель кафедры политологии Таджикского педагогического университета имени С.Айни. тел, 937377619. karimovkabir786@gmail.com

Гурӯҳи якуми таърифҳо ду зуҳуроти гуногунро ба мисли раванди муҳоҷират ва натиҷаи муҳоҷират омехта мекунад. Масалан, Н.Н.Филиппов ва В.А.Суков муҳоҷирати аҳолиро ҳамчун «ҳаракати он дар ҳудуди кишвар, ба маънои васеътар азнавтақсимоти соҳавӣ, ҳудудӣ, касбӣ ва иҷтимоӣ ифода мекунад» (ниг.: 7, с. 6].

Ба гурӯҳи дуюм мафҳумҳо дохил мешаванд, ки мафҳумҳои гуногунро ба мисли «ҳаракат» аз ҳам ҷудо намекунанд. Ҳамин тавр, Л.Л.Шамилева муҳоҷиратро ҳамчун шакли ҳаракати аҳолӣ муайян мекунад [9, с. 7]. Л.Л.Рибаковский таъкид мекунад, ки муҳоҷирати аҳолӣ ҳаракати ҳудудӣ ва ҳаракатро ҳамчун қобилияти муҳоҷират, яъне фаъолияти потенсиалии муҳоҷиратӣ фаҳмидан лозим аст.

Дар гурӯҳи сеюми таърифҳои муҳоҷират омехтаи намудҳои гуногуни ҳаракат, бахусус муҳоҷират ва иҷтимоӣ дида мешавад. Масалан, М.В.Курман чунин мешуморад, ки муҳоҷирати ҳудудӣ тамоми навъҳои муҳоҷирати аҳолиро дар бар намегирад; мафҳуми ин истилоҳ муҳоҷирати саноатӣ (дохилӣ ва байнисоҳавӣ), инчунин муҳоҷирати таълимӣ ва касбӣ (гузаштан аз як гурӯҳи таълимӣ ё касбӣ ба гурӯҳи дигарро тавсиф мекунад) дар бар мегирад ва мафҳуми "муҳоҷирати иҷтимоӣ"-ро ба вуҷуд меорад, ки тамоми шаклҳоро дарбар мегирад. [4, с. 107-108].

Гурӯҳи таърифҳои чаҳорум, ки бештар паҳншуда ва аз ҷониби аксари тадқиқотчиён эътироф шудааст, муҳоҷиратро танҳо ҳамчун ҳаракатҳои ҳудудии аҳолӣ ифода мекунад. Илова бар ин, бояд дар назар дошт, ки ҳаракатҳои ҳудудӣ метавонанд байни маҳаллаҳо ва дохили аҳолинишин бошанд, дар ҳоле ки танҳо аввалини онҳоро метавон ҳамчун муҳоҷират тасниф кард [1, с. 5]. Ҳаракатҳои минтақавӣ хеле гуногун буда, вобаста ба масофаи ҳаракат, ҳолати объектҳое, ки дар байни онҳо ҳаракат ба амал меояд, вақт ва мақсади ҳаракат фарқ мекунад. Ҳатто вақте ки муҳоҷират ҳаракатҳои ҳудудии аҳолиро дар назар дорад, муҳаққиқони гуногун ба истилоҳи «муҳоҷирати аҳолӣ» маъноҳои гуногун медиҳанд. Бесабаб нест, ки чи дар адабиёти ватанӣ ва чи дар адабиёти хориҷӣ «сифатҳо»-и зиёде пайдо шудаанд, ки ин мафҳумро мушаххас мекунанд: мавсимӣ, маятник, бебозгашт, муваққатӣ, шатл, доимӣ, иқтисодӣ, маҷбурӣ, ихтиёрӣ, экологӣ, меҳнатӣ, шаҳрӣ, деҳотӣ, берунӣ, байналмилалӣ, дохилӣ ва ғайра [3, с. 19].

Л.Л.Рибаковский се равиши имконпазирро барои ба муҳоҷират дохил намудани навъҳои гуногуни ҳаракати ҳудудии аҳолӣ муайян мекунад. Аввалан, муҳоҷират ба тамоми гуногунии ҳаракати фазоии аҳолӣ, новобаста аз хусусият ва мақсадҳои он дахл дорад. Сониян, муҳоҷират ҳаракати фазоӣ байни маҳалҳои аҳолинишинро дар бар мегирад, ки боиси доимӣ ё муваққатии ҷои истиқомат мегардад, инчунин ҳаракати мунтазами дутарафа байни ҷои истиқомат ва соҳаи кор ё таҳсилро ифода мекунад.

Сеюм, муҳоҷират чунин раванди ҳаракати фазоии аҳолиро дар бар мегирад, ки дар ниҳояти кор ба азнавтақсимкунии ҳудудии он оварда мерасонад [7, с. 21-22].

Бисёре аз муҳаққиқон муҳоҷирати аҳолиро ба маънои васеъ ва танги калима баррасӣ мекунанд. Ҳамин тавр, масалан, В.И.Переведенсев муҳоҷирати аҳолиро ба маънои васеи калима ҳамчун маҷмӯи тамоми ҳаракатҳои одамон дар фазо ва ба маънои «танг» ҳамчун маҷмӯи ҳаракатҳои одамон, яъне чунин ҳаракатҳо дар саросари қаламрави худ мешуморад, ки бо тағйир додани ҷои истиқомат ба муддати нисбатан дуру дароз алоқамандии ногусастанӣ доранд [6, с. 9]. Л.Л.Рибаковский чунин мешуморад, ки ҳама гуна ҳаракати минтақавие, ки дар байни маҳалҳои гуногуни аҳолинишини як ё якчанд воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ, сарфи назар аз давомнокӣ, мунтазамӣ ва самти мақсаднок ба амал меояд, ба маънои васеи калима муҳоҷиратро ифода мекунад [7, с. 26]. Ва муҳоҷират ба мафҳуми «танг» як навъи мукаммали ҳаракати ҳудудӣ буда, бо тағйири ҷои истиқомати доимӣ ба охир мерасад [7, с. 18-22]. М.Б.Денисенко, В.А.Ионсев, Б.С.Хорев чунин мешуморанд, ки муҳоҷирати аҳолӣ ба маънои «танг»-и калима шакли бебозгашти ҳаракати аҳолӣ (кӯчонидан) буда, ба маънои васеъ муҳоҷират, маятникӣ (миноӣ, рамзӣ, нишонай) ва мавсимӣ мебошад [1, сах. 5].

Дар қонунгузории кишварҳои узви ИДМ умуман мафҳуми «муҳоҷират» мавҷуд нест. Ин, пеш аз ҳама, ба мураккабии муҳоҷирати аҳолӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ, ки бо гуногунии фавқулоддаи ҳаракатҳои ҳудудии хос аст, инчунин мушкилотҳое вобаста аст, ки бо таҳияи назари якхела оид ба тафсири мафҳуми «муҳоҷират» алоқаманданд.

Муайян кардани навъҳои ҳаракати муҳоҷират низ муҳим аст. Сарфи назар аз таваҷҷӯҳи ҷиддии олимони бисёр кишварҳо ба ин падида, таснифоти ягонаи муҳоҷирати аҳолӣ вуҷуд надорад. Ҳаракатҳои фазоӣ табиатан гуногунанд ва вобаста ба хусусиятҳои мақсадноки татбиқшаванда метавонанд ба навъҳои гуногун тасниф карда шаванд.

Масалан, А.У.Хомра таснифоти шаклҳои муҳоҷиратро аз рӯи мақсади рафтан асос карда, муҳоҷирати истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолиро фарқ мекунад. Муҳоҷирати саноатӣ, дар навбати худ, бо кор дар саноат, кишоварзӣ, ҷангал ва дигар соҳаҳо алоқаманд аст. Муҳоҷирати аҳолӣ бо мақсадҳои хизматрасонӣ, истеъмол ва фароғат ба муҳоҷирати аҳолӣ ҷудо мешаванд. Вобаста ба категорияи сарҳадҳои маъмурию

минтақавие, ки муҳоҷирон убур мекунанд, шаклҳои дохилидеҳотӣ, байниноҳиявӣ ва дохилиноҳиявӣ, байнидавлатӣ ва дохилидавлатии муҳоҷирати аҳолиро муайян мекунад. А.У.Хомра инчунин чунин мешуморад, ки шаклҳои стихиявию ғайристихиявӣ, ихтиёрӣ ва маҷбурӣ, муташаккил ва ғайримуташаккили муҳоҷирати аҳолӣ мавҷуданд [9, с. 8-10].

Дигар олимон низ барои тасниф кардани муҳоҷирати аҳолӣ кӯшиш карданд. Ҳамин тавр, М.Б.Денисенко, В.А.Ионсев, Б.С.Хорев пешниҳод карданд, ки муҳоҷирати аҳолӣ ба таври қатъӣ тасниф карда, онро бо се категорияи асосӣ: намуд, сохтор ва шакл маҳдуд созанд. Бо назардошти он, ки ҳаракатҳои муҳоҷират ҳам дар дохили кишвар ва ҳам байни кишварҳо ба амал меоянд, онҳо ду намуди асосии муҳоҷирати аҳолиро ҷудо мекунанд: байналмилалӣ (байнидавлатӣ, берунӣ) ва дохилӣ (дохилидавлатӣ) [1, с. 7-8]. Муҳоҷирати байналмилалӣ ба муҳоҷир ва муҳоҷират тақсим мешавад. Муҳоҷир «Иммигратсия» (аз лотинии *immigro* — ворид шудан) ин вуруди шаҳрвандони хориҷӣ ба ин ё он кишвар бо мақсади истиқомати доимӣ ё будубоши дарозмуддат ва чун қоида, гирифтани шаҳрвандӣ мебошад [10, с. 58]. Муҳоҷират «Эмиратсия» (аз лотинии *emigre* - кӯчидан) аз як кишвар ба кишвари дигар барои иқомати доимӣ (баъзан ба муддати номуайян), одатан бо тағйири шаҳрвандӣ меравад [10, с. 332]. Намудҳои асосии муҳоҷиратро М.Б.Денисенко, В.А.Ионсев ва Б.С.Хорев баррасӣ мекунанд: кӯчонидан (муҳоҷирати бебозгашт, статсионарӣ), муҳоҷирати мавсимӣ ва маятникӣ (миноӣ, рамзӣ, нишонаӣ). Аз рӯйи шаклашон муҳоҷирати муташаккил ва ғайримуташаккилро фарқ мекунанд [1, с. 7-8]. Бешубҳа, ин бархӯрд дар фаҳмиши илмии ҳаракатҳои муҳоҷират як қадам ба пеш аст. Ин таснифоти муҳоҷирати аҳолӣ ба мо имкон медиҳад, ки ҳаракатҳои гуногуни ҳудудиро дар системаи зинанизомии бо ҳам алоқаманд инъикос намоем. Аммо ин таснифотро мукаммал донистан ғайриимкон аст, зеро дар он дигар меъёрҳои муҳим, масалан, сабабҳо, ангезаҳои ҳаракати муҳоҷират, қонунӣ будани чунин ҳаракатҳо ва ғайра ба назар гирифта нашудааст.

Хулоса муҳоҷирати аҳолӣ дар таърихи башарият нақши барҷаста дошта, равандҳои сокиншавӣ, мавриди истифода қарор додани заминҳо, рушди қувваҳои истеҳсолӣ, ташаккул ва омӯзиши ирқу нажод, забон ва халқҳо ба он иртибот доранд. Омӯзиши ин падидаи мураккаб ва серпаҳлӯ ба он хотир зарур аст, ки бо тағйири ҷои зист зарурати дар муҳити нави табиӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва равонӣ одат намудан ва то андозае ба доираи зеҳнию ахлоқии сокинони он маҳал бе зарар ва мушкилӣ ворид шудан, бахусус масъалаи забон ва тариқи муошират бо аҳолии таҳҷоӣ, риояи урфу одатҳои онҳо аз омилҳоеанд, ки муҳоҷиронро ба мардуми таҳҷоӣ наздик месозанд.

АДАБИЁТ

1. Денисенко, М. Б. Миграциология / М. Б. Денисенко, В. А. Ионцев, Б. С. Хорев.- М.: Изд-во МГУ, 1989. -96с.
2. Ивахнюк, И. В. Международная трудовая миграция: учеб. пособие / И. В. Ивахнюк.- М.: ТЕИС, 2005.-286с.
3. Ионцев, В. А. Международная миграция населения: теория и история изучения / В. А. Ионцев. — М.: Диалог-МГУ, 1999. — 370 с.
4. Курман, М. В. Актуальные проблемы демографии / М. В. Курман.—М.: Статистика, 1976.— 220 с.
5. Махмадбекзода М., Мирзоев С., Ҳакимов П., Муҳоҷираташиносӣ. Душанбе 2020-192с
6. Переведенцев, В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. — М.: Наука, 1975. -232 с.
7. Рыбаковский, Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский. — М.: Наука, 1987. — 200 с.
8. Хомра, А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хомра. — Киев: Навук. думка, 1979. — 148 с.
9. Шамилева, Л. Л. Моделирование миграций населения в районе: на примере Донецкой области: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.18 / Л. Л. Шамилева; Москов. гос. ун-т. — М., 1975. — 29 с.
10. Юдина, Т. Н. Миграция: словарь основных терминов /Т. Н. Юдина.-М.: Изд-во РГСУ, 2007.-472 с.

АҚИДАИ ОЛИМОН ОИДИ МАФҲУМ ВА НАВЪҲОИ ҲАРАКАТИ МУҲОҶИРАТИ АҲОЛӢ

ЁҚУБОВА А. А.

Мақолаи мазкур ба яке аз масъалаҳои муҳими ҷаҳонӣ, яъне муҳоҷирати аҳолӣ бахшида шудааст. Дар мақола муаллиф дар бораи мафҳуми муҳоҷират ва муҳоҷир маълумот додааст. Муҳоҷирати аҳолӣ - ин тағйири маҳалли сукунати аҳолӣ буда, ба дигар намудани макони истиқомат иртибот дорад. Географҳо

муҳоҷирати аҳолиро аз нуқтаи назари тақсимоти фазоии аҳолӣ, демографҳо тағйироти миқдор ва синну солро меомӯзанд. Муаллиф кӯшиш кардааст, ки дар бораи ақидаҳои олимони гуногун оиди муҳоҷирати аҳолӣ маълумоти мухтасар дода, дар асоси фикру ақидаҳои олимон хулосабарорӣ намуда, фикру ақидаҳои худро пешниҳод намояд. Омӯзиши ин падидаи мураккаб ва серпаҳлӯ ба он хотир зарур аст, ки бо тағйири ҷои зист зарурати дар муҳити нави табиӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва равонӣ ва дигар паҳлӯҳои муҳоҷират наздик месозад.

Калидвожаҳо: Муҳоҷират, аҳолӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳоҷир, ҳаракат, муҳоҷирати аҳолӣ, стихиявӣ, демография.

МНЕНИЯ УЧЕНЫХ О ЗНАЧЕНИИ И ВИДАХ МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ

ЯКУБОВА А. А.

Данная статья посвящена одной из важнейших глобальных проблем – миграции населения. В статье автор дал информацию о понятии миграции и иммигрантов. Миграция населения представляет собой изменение места проживания населения и связана со сменой места жительства. Географы изучают миграцию населения с точки зрения пространственного распределения населения, демографы изучают изменения численности и возраста. Автор постарался дать краткую информацию о мнениях различных ученых о миграции населения, сделать выводы на основе мнений ученых и изложить собственное мнение. Необходимо изучать это сложное и многогранное явление, поскольку смена места жительства влечет за собой необходимость создания новой природной, политической, культурно-психологической среды и других аспектов миграции.

Ключевые слова: Миграция, население, Республика Таджикистан, мигрант, перемещение, миграция населения, стихийная, демография.

OPINIONS OF SCIENTISTS ABOUT THE MEANING AND TYPES MIGRATION OF POPULATION

YAKUBOVA A. A.

This article is dedicated to one of the most important global issues, i.e. population migration. In the article, the author gave information about the concept of migration and immigrants. Population migration is a change in the place of residence of the population and is related to a change of place of residence. Geographers study population migration from the point of view of population spatial distribution, demographers study changes in quantity and age. The author has tried to give brief information about the opinions of various scientists on population migration, draw conclusions based on the opinions of scientists and present his own opinions. It is necessary to study this complex and multifaceted phenomenon, because changing the place of residence brings the need for new natural, political, cultural and psychological environment and other aspects of migration.

Keywords: Migration, population, Republic of Tajikistan, migrant, movement, population migration, spontaneous, demography.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 338. 46

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛЁБИ РУШДИ СОҲИБКОРӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

НАСРИДДИНОВ Ш. С[1].

Соҳибкорӣ дар худ як намуди фаъолиятро доир ба ташкил ва идоракун ҷараёнҳои истеҳсолӣ ва хизмат бо мақсади гирифтани фоида ва ё самараи иҷтимоиро аз тарафи субъектҳои соҳибкорӣ таҷассум менамояд. Соҳибкорӣ як қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти бозоргонӣ буда, хусусияти фарқкунандаи он рақобати озод мебошад.

Новобаста аз он, ки соҳибкорӣ таърихи тӯлонӣ дорад, вале ба ин нигоҳ накарда, маънидодкунии он дар ҷарёни инкишофи капитализм ба миён омадааст. Аз оғози асрҳои XIX – XX олимони иқтисоддон ба назарияи соҳибкорӣ ва аҳамияти ҳалкунандаи он барои пешравии иқтисодиёт диққати махсус додаанд. Олими машҳур А. Маршалл се омили истеҳсолот – меҳнат, капитал ва заминро муайян намуда, ба он омили чорум - омили ташкилиро дохил намуд.

Мавқеи асосиро дар омӯзиши проблемаи баррасишаванда оид ба мушкилоте, ки дар муҳити илмӣ ва иқтисодӣ дар асрҳои 19 ва 20-ум ба вуҷуд омадааст. Дар таҳқиқоти назариявии олимон мафҳумҳои "соҳибкорӣ" ва "фаъолияти соҳибкорӣ" гуногун шарҳ дода мешавад.

Олими намоёни Ғарб Й. Шумпетер бошад дар китоби «Назарияи тараққиёти иқтисодӣ» (соли 1912) бори аввал ибораи «соҳибкорӣ»-ро истифода бурд. Бинобар ҳамин, Й. Шумпетер менависад, ки «Соҳибкор гуфта мо субъектони хоҷагидориро дар назар дорем, ки вазифаи онҳо амалигардонии комбинатсияҳои нав мебошад, ки ҳамчун унсури фаъоли онҳо баромад мекунад» [15,С. 52].

Исмоилов Ш. М. чунин меҳисобад, ки «Соҳибкор- ин шахси воқеӣ ё ҳуқуқие мебошад, ки мунтазам бо мақсади гирифтани фоида аз фаъолияти истеҳсолӣ, фурӯш ё хариди молу маҳсулот, пешниҳоди хизматрасонӣ, иҷрои кор ва дар ин ҷараён анҷом додани мубодилаҳои шаҳрвандӣ ва ҳуқуқиро аз номи худ, бо хавфи худ ва аз рӯйи уҳдадории амволии худ ба сомон расонида, амал менамояд» [10,С. 187].

Рахимов М. З. чунин мешуморад, ки «Фаъолияти соҳикборӣ, мазмуни дохилии онҳо, пеш аз ҳама, дар ошкорсозии дурусти он намуди талаботҳои умумииқтисодӣ ё махсуси иҷтимоӣ-иқтисодӣ хулоса меёбад, ки барои қонеъгардонии онҳо фаъолияти истеҳсолии меҳнатии одамон равона карда шудааст» [13,С. 92].

Крутик А. Б. ва Пименова А. Л. меҳисобанд, ки фаъолияти соҳибкорӣ ин ҳама гуна фаъолияте ҳисобида мешавад, ки мақсадаш гирифтани даромад аз ҳисоби ҷалбнамоии воситаҳои худӣ ё иштироки ғайримустақим намудан дар чунин фаъолият бо роҳи гузоштани сармояи худӣ мебошад [12,С. 6].

Самоукин А. И. ва Шишова А. А. тасдик мекунанд, ки «соҳибкорон» ин шахсоне мебошанд, ки фаъолияти ташаббускоронаро аз рӯйи ваҳм ва хавфи худ, аз рӯйи уҳдадориҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии худ анҷом дода, инчунин ҳайати соҳибкороне мебошанд, ки иттиҳодияҳо, ҷамъиятҳо ва ғайраро таъсис медиҳанд [14,С. 176].

Комилов С. Ҷ. чунин меҳисобад, ки ибораи русии «Соҳибкорӣ» ва ибораи хоричии «тиҷорат» мафҳумҳои ҳамноме мебошанд, ки фаъолияти хоҷагидорӣ, муносибатҳои расмӣ, фаъолнокии расмиро тавсиф менамоянд. Соҳибкорӣ- тиҷорат- ин ташкилоти фаъолияти иқтисодии худие мебошад, ки гирифтани фоидаро таъмин месозад» [11,С. 14].

Ба ақидаи мо, фаъолияти соҳибкорӣ – ин гуногунии меҳнати зеҳнӣ, фаъоияти низомнок ва расмие мебошад, ки ба афзоишдиҳии сармоя равона карда шудааст. Дар мувофиқа бо назарияи Харрод-Домар афзоиши даромад бо афзоиши сармоя баробар мебошад. Ҳамин тавр, афзоиши сармоя арзиши иловагӣ ва фоидаро таъмин менамояд.

Ҳавасмандсозии рушди соҳибкорӣ аз ҷониби давлат ва ниҳодҳои ҳуқуқии хусусӣ, маънои зиёдгардии шумораи онҳо ва пайдошавии шаклҳои нав ва рушди даромади маҷмӯиро надорад. Ин дар навбати аввал маънои:

- мусоидат намудан оид ба азхудкунии бозорҳои нав;

[1] **Адрес для корреспонденции**: Насриддинов Шамолиддин Сайфидинович - к.э.н., доцент кафедры экономической теории Аграрного университета Таджикистана имени Ш. Шохтемур. Адрес: 734003, Республика Таджикистан ш. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: 902-99-96-96.

- ❖ азхудкунӣ ва коркарди бозорҳои нав;
- ❖ азхудкунӣ ва коркарди технологияҳои нав ва ноу-хау;
- ❖ фаъолияти доимӣ дар қисмати мусаллаҳгардонии техникӣ, баландбардории тахассуснокии мутахассисон;
- ❖ ҳавасманд сохтан бо имтиёзҳои андозӣ, пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок ва ҷудонамоии субсидияҳо ба мақсади ҳавасмандсозии пастнамоии нархҳои маҳсулоти худӣ, баландбардории сифати маҳсулот ва самаранокии истеҳсолот.

Соҳибкорон ба ҳайси истеҳсолкунандагони молҳо ва хизматрасониҳо ва ҳамчун корфармоён, метавонанд баромад намоянд. Дар ин ҳолат ҳамоҳангсозӣ миёни корфармо, ҳокимият ва коргари кироя мавҷудияти механизмҳои идоранамоии иқтисодӣ ва ҳуқуқии онҳоро давлат танзим менамояд.

Вазифаҳои давлат дар шароити идоракунии иқтисоди бозорӣ, аз нуқтаи назари мо, инҳо ҳисобида мешаванд:

- ❖ назорат аз рӯи фаъолияти сохторҳои соҳибкорӣ;
- ❖ ҳавасмандсозии рушд ва идоранамоии механизмҳо (иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ) дар мувофиқа, бо шароитҳои тағйирёбанда;
- ❖ идоранамоии сатҳи механизми нархгузорӣ бо истифодабарии усулҳои иқтисодӣ;
- ❖ идоранамоии сатҳи ҳадди ниҳоии даромаднокии корхона;
- ❖ таъминсозии банақшагирии стратегии рушд ва фаъолияти мутобиқсозӣ; таъминсозӣ бо захираҳои зарурии лоиҳаҳои соҳибкорӣ;
- ❖ таъсисдиҳӣ, муқаррарнамоӣ ва иҷронамоии санадҳои ҳуқуқӣ оид ба маҳдудиятҳои зиддимонополӣ;
- ❖ ҳавасмандсозӣ ва дастгирии фаъолияти инноватсионӣ;
- ❖ таъсисдиҳӣ ва мутобиқгардонии низоми идоракунӣ оид ба сифати маҳсулот;

Аз мавқеи муносибати назариявӣ ва методологӣ оид ба омӯзиши проблемаи таҳқиқшаванда мо кӯшиши муайян кардан ва систематизатсияи нишондиҳандаҳо ва омилҳоеро, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ таъсир мерасонанд, анҷом додем. Унсури муҳими назарияи соҳибкорӣ метавонад таълими умумимиллӣ дар баробари шуғли муфиди аҳолӣ бо мавҷудияти базаи илмию техникӣ бошад. Дар назарияи соҳибкорӣ ва соҳибкорӣ мавқеи махсусро бояд нақши анъанаҳои миллӣ, тарзи ҳаёт ва психологияи мардум ба назар гирад.

Бояд дар назар дошт, ки рушди соҳибкорӣ аз муҳити соҳибкорӣ вобаста аст. Тавре ки дар расм нишон дода шудааст, муҳити соҳибкорӣ аз муҳити иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ, фарҳангӣ, техникӣ ва технологӣ вобаста аст (Расми 1).

Муҳити соҳибкорӣ	**Моҳияти муҳит**
Муҳити иқтисодӣ	Соҳибкор бояд донад, ки дар кадом давраи (фазаи) сикли иқтисодӣ, иқтисодиёти мамлакат қарор дорад, ҳолати савдои беруна чӣ гуна аст, бекорӣ ва таваррум дар кадом сатҳ қарор дорад, устувории низоми андозӣ, сатҳи зиндагонии аҳолӣ дар кадом ҳолат қарор дорад
Ҳолати сиёсӣ	Боварӣ ба ҳукумат ва муътадилии он, муносибати ҳукумат ба сектори хусусӣ ва ҷамъиятӣ
Муҳити иҷтимоӣ	Муътадилии иҷтимоӣ дар ҷамъият, ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, мутобиқати сиёсати иҷтимоӣ
Муҳити фарҳангӣ	Чӣ қадаре, ки сатҳи тараққиёти фарҳанг ва маданият баланд бошад, ҳамон қадар фаъолияти соҳибкорӣ самаранок ва муътадил аст
Муҳити ҳуқуқӣ	Соҳибкорӣ танҳо дар ҳолати қонунгузории устувор ва муътадили нкишоф ёфта метавонад
Муҳити техникӣ–технологӣ	Яъне ҳолати корҳои илмӣ–таҳқиқотӣ ва соҳаҳои истеҳсолоти илмӣ дар мамлакат, ки бо дараҷаи техникии коргарон таъсири мусбӣ мерасонад.

Расми 1. Муҳити соҳибкорӣ ва моҳияти он. Дар асоси омӯзиш адабиёти илмӣ аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст.

Соҳибкорӣ бо мавҷудияти омилҳои берунаю дохилии муайян дар мамлакат рушд меёбад. Муҳити соҳибкорӣ гуфта вазъияти мусоиди иҷтимоӣ – иқтисодӣ, сиёсӣ, шаҳрвандию ҳуқуқиро мефаҳманд, ки озодии иқтисодии соҳибкоронро таъмин менамояд. Муҳити соҳибкорӣ дар асоси тараққӣ ёфтани қувваҳои истеҳсолкунанда, такмилёбии муносибатҳои истеҳсолӣ, фаҳмиши баланди ҷамъиятию давлатӣ, ташаккулёбии бозор ва дигар шароитҳо ташакул меёбад.

Мувофиқи таълимоти классикони назарияи иқтисод базаи (асоси) фаъолияти соҳибкорӣ ин донишҳо дар бораи шароитҳо ва омилҳои асосии муҳити беруна мебошад.

Муҳити берунаи соҳибкорӣ зерсистемаҳои зеринро дар бар мегирад:

- ҳолати иқтисодӣ дар мамлакат ва минтақаҳо;
- вазъияти сиёсӣ, ки устувории рушди ҷамъият ва давлатро тавсиф медиҳад;
- муҳити ҳуқуқӣ, ки ҳуқуқ, вазифаҳо ва масъулиятҳоро дар байни соҳибкорон ва дигар субъектҳои иқтисоди бозорӣ муқаррар мекунад;
- батанзиморӣ ва дастгирии соҳибкорӣ аз тарафи давлат;
- вазъияти иҷтимоӣ – иқтисодӣ, ки ба дараҷаи қобилияти харидории истеъмолгарон, дараҷаи бекорӣ алоқаманд аст;
- муҳити маданӣ, ки ба дараҷаи маълумотнокии аҳолӣ вобастааст;
- муҳити илмию техникӣ ва технологӣ, ки аз дараҷаи дониш ва касбияти соҳибкорон вобаста аст.
- мавҷудияти миқдори кифояи омилҳои табиии истеҳсолот, ки барои тараққиёти намудҳои муайяни фаъолият заруранд;
- муҳити табии, ки ба шароитҳои боду ҳаво ва иқлим алоқаманд мебошад;
- муҳити ташкилию институтсионӣ, ки ба шумораи кифояи ташки-лотҳои таъминкунандаи амалиётҳои тиҷоратӣ, алоқаҳои корӣ байни дигар сохторҳои хоҷагидори ва ғайраҳо вобастааст.

Олимони машҳуре, ки ба тадқиқи шароитҳои мусоиди тараққиёти соҳибкорӣ машғуланд, ба он ақидаанд, ки муҳити соҳибкории ҳозиразамон ва аз рӯи қонун амалкунанда озодии иқтисодии заруриро бояд таъмин намояд ва боиси тараққӣ ёфтани навовариҳои ташкилию ҳоҷагидорӣ гардад. Ин ду унсурҳои асосии муҳити соҳибкорӣ дар Конститусияи мамлакат нишон дода шудаанд. Тибқи он, ҳар кас ҳуқуқи истифодаи озоди қобилият ва моликияти худро барои фаъолияти соҳибкорӣ дорост, ғайр аз бо қарори суд, ҳеҷ кас аз молияти худ маҳрум намешавад; соҳибӣ, истифодабарӣ ва амрдиҳии замин ва дигар захираҳои табии аз тарафи соҳиби моликият озодона амалӣ мегардад: дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои моликияти давлатӣ, хусусӣ, коммуналӣ ва ғайра аз тарафи давлат шинохта ва баробар ҳимоя карда мешаванд.

Аҳамияти калон барои таъмини озодии иқтисодӣ ва рушди соҳибкорӣ ин дар амал татбиқ намудани низомномаи конститусияи мамлакат мебошад, ки дар он навишта шудааст:

1. Ҳуқуқи моликияти хусусӣ аз тарафи қонун ҳимоя карда мешавад.
2. Ҳар кас ҳуқуқи молик шудан ба амвол соҳиби кардан, истифода ва идоракунии амволашро дорад, ҳуқуқи меросгузорӣ ҳар кас кафолат дода мешавад [1,С. 165].

Фаъолияти соҳибкорӣ тибқи тақозои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» чунинт шакилҳои фаъолияти соҳибкорӣ муайян карда шудааст: соҳибкории истеҳсолӣ, соҳибкории тиҷоратӣ, соҳибкории молиявӣ, соҳибкории суғуртавӣ, соҳибкории миёнаравӣ **(Расми 2.)**

Намудҳои соҳибкорӣ	Моҳияти он
Соҳибкории истеҳсолӣ	ба намуди аз ҳама ҳам зарур ва мураккаби фаъолияти соҳибкорӣ мансубият дорад. Ин намуди соҳибкорӣ ба зудӣ ба монанди дигар намудҳои соҳибкорӣ фоидаро таъмин намекунад ва бинобар ҳамин барои оғози фаъолияти соҳибкорӣ наонқадар диққатҷалбкунанда мебошад. Дар асоси соҳибкории истеҳсолӣ офаридани неъматҳои моддӣ ва маънавӣ пешбини намудааст.
Соҳибкории тиҷоратӣ	соҳибкор дар нақши савдогар, тиҷоратчӣ баромад мекунад, зеро ӯ молҳои тайёрро мефурӯшад, ки аз дигарон харидорӣ карда буд. Байни соҳибкорӣ дар соҳаи истеҳсолот ва дар соҳаи мубодила алоқаи зич ба назар мерасад.
Соҳибкории молиявӣ	ин намуди махсуси соҳибкории тиҷоратӣ, ки дар он ба сифати ашёи хариду – фурӯш пулҳо, асъори хориҷӣ, қоғазҳои қиматнок баромад мекунанд, ки ба харидор фурӯхта ва ё ба қарз дода мешавад.
Соҳибкории суғуртавӣ	дар он аст, ки соҳибкор ба суғуртакунанда бо пардохти муайян зарари имконпазири амвол, ҳаёт ва ғайраҳоро дар натиҷаи сар задании ҳодисаи нохуш рӯйпӯш мекунад.
Соҳибкории миёнаравӣ	Миёнаравӣ бо он тавсиф карда мешавад, ки соҳибкор маҳсулотро истеҳсол намекунад, бо савдои мол, қоғазҳои қиматнок машғул набуда, танҳо хизматҳои миёнаравиро ба ҷо меорад. Миёнарав барои амалигардии муомилаҳо бо воситаи муттаҳидкунии намудҳои гуногуни фаъолияти соҳибкорӣ ба як занҷири амалиёти соҳибкорӣ баромад мекунад.

Расми 2. Таснифоти соҳибкорӣ вобаста ба намудҳои он Сарчашма:- дар асоси омӯзиши сарчашмаи илмӣ аз ҷониби муаллиф тақя карда шудааст.

Фаъолияти соҳибкори ба мақсадҳои зайл нигаронида мешавад:

- оқилона интихоб ва ҳаллу фасл кардани масоили умдаи (асосии) иқтисод;
- интихоби шакл ва намуди захираҳо, ҳампайвастаги ва ҷобаҷогузории онҳо;
- интихоби роҳҳои қулайтарини ташкили истеҳсолот, техналогияи муосир ба даст овардани даромад, кам кардани харочот, муқаррар кардани нарх, ташкили рақобат;
- таъмин кардан бо сармоя, баланд бардоштани қобилияти харидории мизоҷон, пешниҳод намудани маҳсулоти нави дорои сифати баланд, ташкил кардани раванди нави тавлиди маҳсулот.

Дар байни донишмандон ва мутафаккирони соҳаи соҳибкори ҳамдигарфаҳмӣ на фақат оиди моҳият, сабаб, балки доираю ҳавза ва шаклу намудҳои ташкили соҳибкорӣ дида намешавад.

Таҷрибаи кунунии мамлакатҳои Ғарб нишон медиҳад, ки доираи амалиёт ва истифодаи бизнес (соҳибкорӣ) ҳадду ҳудуд надорад. Он дар ҳавзаҳои гуногуни ҳоҷагии халқ бо тазоду сифатҳои хосаи худ эҳё гашта, ривоҷ равнақ меёбад. Бешубҳа, раванди ташаккулу таҳаввули он таҳти омилҳои гуногуни таърихӣ, ҷуғрофӣ, демографӣ, табиӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва бурунмарзӣ ҳархела анҷом меёбад.

Дар мамлакатҳои тараққикардаи иқтисоди бозорӣ соҳибкорӣ ҳамчун маҷмӯи ташкилотҳои соҳибкории якҷояшуда, соҳибкорони инфиродӣ ва иттиҳодияҳои ташкилотҳои соҳибкорӣ вазифаҳои зеринро иҷро мекунад (Расми 3.)

Вазифаи асосии соҳибкорӣ	
Умумииқтисодӣ	Вазифаи асосии соҳибкорӣ ин вазифаи умумииқтисодӣ мебошад. Субъектҳои асосии бозор ташкилотҳои соҳибкорӣ мебошанд. Фаъолияти соҳибкорӣ ба истеҳсоли молҳо ва ба истеъмолгарони мушахас расонидани онҳо нигаронида шудааст. Харидорони ин моло шахрвандон, соҳибкорони дигар, давлат мебошанд. Фаъолияти соҳибкорӣ системаи қонунҳои иқтисодии иқтисоди бозорӣ (талабот ва пешниҳодот, рақобат, арзиш ва ғайра) амал мегардад. Тараққиёти соҳибкорӣ боиси рушди иқтисод, зиёдшавии ҳаҷми маҳсулоти умумии дохилӣ ва даромади миллӣ мегардад, ки ин вазифаи умумииқисодӣ доштани фаъолияти соҳибкориро нишон медиҳад.
Эҷодӣ – ҷустуҷӯӣ (навоваранда)	Соҳибкорӣ ҳамчун арзи ҳоҷагидории иқтисодии зиддибюрократӣ дорои хислати эҷодӣ – ҷустуҷӯӣ ва навоваранда мебошад. Ин на фақат истифодаи ақидаи нав, балки ёфтани восита ва омилҳои нав барои расидан ба мақсадҳои гузошташуда мебошад.
Захиравӣ	Вазифаи муҳими соҳибкорӣ ин вазифаи захиравӣ мебошад. Тараққиёти соҳибкорӣ истифодаи пурсамари захираҳои баркароршаванда ва маҳдуд мебошад. Захира гуфта ҳамаи шароитҳо ва омилҳои материалӣ ва ғайриматериалии истеҳсолотро дар назар доранд. Дар навбати аввла бояд захираҳои меҳнатӣ, замин ва боигариҳои он, ҳамаи воситаҳои истеҳсолот ва комёбиҳои илм, инчунин истеъдоди соҳибкорӣ пурсамар истифода бурда мешавад.
Иҷтимоӣ	Вазифаи иҷтимоии соҳибкорӣ дар он зоҳир мегардад, ки он шумораи зиёди одамонро ба кор таъмин менамояд. Чӣ қадар, ки соҳибкорӣ хуб фаъолият намояд ба буҷети давлат ҳамон қадар зиёд маблағҳо ворид мешаванд, ки ин барои иҷро намудани барномаҳои иҷтимоии давлат нақши босазо мебозад.
Ташкилотчигӣ	Вазифаи ташкилотчигии соҳибкорӣ дар он зоҳир мегардад, ки соҳибкорон дар бораи ташкили кори худ мустақилона қарор мебароранд. Онҳо метавонанд номгӯи маҳсулоти худро зиёд намоянд, соҳибкории дохилиширкатиро ташкил намоянд, сохторҳои мураккаби соҳибкориро ташкил намоянд, стратегияи фаъолияти худро иваз намоянд ва ғайра.

Расми 3. Вазифаи асосии соҳибкорӣ Сарчашма:- дар асоси омӯзиши сарчашмаи илмӣ аз ҷониби муаллиф такя карда шудааст.

Ҳамин тавр, дар адабиёти муосири иқтисодӣ соҳибкорӣ аз се нуқтаи назар: мафҳуми иқтисодӣ, услуби ҳоҷагидорӣ, навъи нави тафаккури иқтисодӣ тавсиф карда мешавад.

1. Соҳибкорӣ ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ - кулли муносибатҳои иқтисодиро оид ба ҳам пайваст кардани субъект ва обьектҳои иқтисодӣ ифода мекунад.

2. Соҳибкорӣ ҳамчун услуби дар амал татбиқ намудани ҳоҷагидорӣ дар асоси қонуну қонунгузориҳои давлатӣ, шакли моликияту корхона ва принсипҳои ташкили он (мустақилият, худҷавобгарӣ, худтанзимкунӣ, худтаъминкунӣ, худидоракунӣ. . .) ташкил карда мешавад.

3. Соҳибкорӣ ҳамчун навъи махсуси тафаккури иқтисодӣ. Соҳибкорӣ шуғл ё худ вазифа нест. Он ҳамчун натиҷаи инкишофи ақл, ахлоқу одоб, қобилият, маҳорат, ақидаҳои ҳоҷагидорӣ ва истифодаи онҳо дар амалияи ҳоҷагидорӣ сурат мегирад.

Аз таҳқиқи назарияи мафҳуми соҳибкорӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки «Соҳибкорӣ чун категорияи иқтисодӣ кулли муносибатҳои иқтисодию иҷтимоии субъектҳои алоҳида дар истеҳсол, коркард, фурӯши мол ва хизматрасониҳо, аз рӯи принсипҳои мустақилият, худҷавобгарӣ, худтанзимкунӣ, худтаъминкунӣ, худидоракунӣ бо истифода аз қобилияти дарки масъулият, ақл, ахлоқу одоб, қобилият, маҳорат, ақидаҳои ҳоҷагидорӣ ва истифодаи онҳо дар амалияи ҳоҷагидорӣ мебошад».

АДАБИЁТ

1. Абдуғаффоров А. А. Моликият, соҳибкорӣ ва мушкилоти гузариши иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди бозорӣ - Хуҷанд, 1997. - саҳ. 165
2. Авдеенко В. Н. , Котлов В. А. Производственный потенциал промышленного предприятия - М. : Экономика, 1989. - С. 188.
3. Алтухов А. И. Территориально-отраслевое разделение труда в агропромышленном производстве //АПК: экономика,управление. -2015. -№7. с. 48.
4. Асроров И. А. , Ҷураев А. Базаи моддӣ-техникӣ ва механизми иқтисодии амалисозии "Барномаи озуқаворӣ"-Душанбе: Ирфон, 1984. – 290. с.
5. Бадалов Л. М. Муаммоҳои иқтисодии баландбардории сифати маҳсулот. М. : Экономика,1981. - 292 с.
6. Буздалов И. Малые формы хозяйства, как фактор устойчивости развития // Международный сельскохозяйственный журнал, №5, 2012. С. 89.
7. Вольфганг Хокер . как делать бизнес в Европе – душанбе: Такмил 2000. с72
8. Георг Зиммель Философия денег. Теория общества. Сборник/Пер. с нем. , англ. /М. : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 1999. – 416 с.
9. Давлатов К. К. Хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ): муаммоҳои таъсисёбӣ ва рушди дурнамо. – Душанбе. : Ирфон, 2003. - 150 с.
10. Исмоилов Ш. М. Идоракунии ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ ва андозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Қонуният, 1998. –187 с.
11. Комилов С. Ҷ. Рушди соҳибкорӣ ҳамчун шароити фаъолгардонии истеҳсолот. //Тезиси маърӯзаҳо ба семинари илмӣ-амалии «Муаммоҳои муътадилгардонии саноат». Душанбе: Дониш, 1997. - С. 14
12. Крутик А. Б. , Пименова А. Л. Введение в предпринимательство СПб. : Политика, 1995. - С. 6.
13. Раҳимов М. З. Муаммои озодии фаъолияти соҳибкорӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҷанбаҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ). Душанбе: ИфиП АИ ҶТ 1996. - С. 81-92
14. Самоукин А. И. Шишов А. Л. Теория и практика бизнеса: Учебно-практическое пособие. М. : Русская деловая литература, 1997. - С. 176
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М Прогресс, 1982. С. 52

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛЁБИ РУШДИ СОҲИБКОРӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

НАСРИДДИНОВ Ш. С.

Дар мақола муаллиф ҷанбаҳои гуногуни асосҳои назариявии ташаккулёби рушди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва нақши дар рушди иқтисоди мамлакат мавриди омӯзиш қарор додааст. Муаллиф қайд мекунад, ки - соҳибкорӣ ба афзоишдиҳии сармоя равона карда шудааст. Муаллиф назариявии ташаккулёби рушди соҳибкорро дар асоси маводи мавҷуда таҳқиқ кардааст. 1 Муаллиф аз ҷумла қайд мекунад, ки Соҳибкорӣ чун категорияи иқтисодӣ кулли муносибатҳои иқтисодию иҷтимоии субъектҳои алоҳида дар истеҳсол, коркард, фурӯши мол ва хизматрасониҳо, аз рӯи принсипҳои мустақилият, худҷавобгарӣ, худтанзимкунӣ, худтаъминкунӣ, худидоракунӣ бо истифода аз қобилияти дарки масъулият, ақл, ахлоқу одоб, қобилият, маҳорат, ақидаҳои ҳоҷагидорӣ ва истифодаи онҳо дар амалияи ҳоҷагидорӣ мебошад. Тавре ки муаллиф қайд мекунад фаъолияти сохибкорй тавассути ислохоти давлати дар сатҳҳои гуногун анҷом дода шуда, ба рушди иқтисодӣ мамлакат мусоидат карда метавонад.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, назарияи илмӣ, ташаккулёбӣ, рушди иқтисодӣ, кишоварзӣ, сармоягузорӣ, таваккал, корхона, истеҳсолот.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

НАСРИДДИНОВ Ш. С.

В статье автор изучил различные аспекты теоретических основ развития предпринимательства в сфере сельского хозяйства и его роль в развитии экономики страны. Автор отмечает, что - предпринимательство направлено на увеличение капитала. Автор на основе имеющихся материалов исследовал теоретическое

формирование развития предпринимателя. В частности, автор отмечает, что предпринимательство как экономическая категория представляет собой совокупность экономических и социальных отношений отдельных субъектов при производстве, переработке, реализации товаров и услуг, основанных на принципах независимости, самостоятельности, саморегулирования, самодостаточность, самоуправление с использованием способности понимать ответственность, разум, этику и манеры, способности, навыки, экономические идеи и их использование в экономической практике. Как отмечает автор, предпринимательская деятельность может осуществляться посредством государственных реформ разного уровня и способствовать экономическому развитию страны.

Ключевые слова: предпринимательство, научная теория, образование, экономическое развитие, сельское хозяйство, инвестиции, риск, предприятие, производство.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE AGRICULTURAL FIELD

NASRIDDINOV Sh. S.

In the article, the author studied various aspects of the theoretical foundations of the development of entrepreneurship in the field of agriculture and its role in the development of the country's economy. The author notes that - entrepreneurship is aimed at increasing capital. The author has researched the theoretical formation of the entrepreneur's development on the basis of available materials. In particular, the author notes that entrepreneurship as an economic category is the totality of economic and social relations of individual entities in the production, processing, sale of goods and services, according to the principles of independence, self-responsibility, self-regulation, self-sufficiency, self-management using the ability to understand responsibility, reason, ethics and manners. , ability, skills, economic ideas and their use in economic practice. As the author notes, entrepreneurial activity can be carried out through state reforms at different levels and contribute to the economic development of the country.

Keywords: entrepreneurship, scientific theory, formation, economic development, agriculture, investment, risk, enterprise, production.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК 459.444

БАЛАНД БАРДОШТАНИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

ПИРНАЗАРОВ Ш. М[1].

Таърифи рақобат дар ҷаҳони иқтисодӣ якчанд марҳиларо аз сар гузаронидааст. Тасаввуроти моҳияти " рақобатпазирӣ "аз фаҳмидани моҳияти" рақобат "оғоз мегардад, ки ин сабаби норасоии тафсири пурраи мафҳуми"рақобатпазирӣ" мегардад. Ҳангоми баррасии мафҳуми истилоҳи "рақобатпазирӣ" вобастагии мутақобила дар байни интихоби объекти омӯзиш, инчунин мушаххас намудани таъриф, шумораи меъёрҳои фаро гирифташуда мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар айни замон чунин мешуморанд, ки яке аз таҳқиқоти асосӣ дар соҳаи омӯзиши рақобат кори илмии М. Портер "рақобати байналмилалӣ" ҳисобида мешавад. Дар он асос ефтааст, ки: "дар ҷаҳон давлате вуҷуд надорад, ки дар ҳама чиз рақобатпазир бошад ва дар айни замон он дар муқоиса бо дигар давлатҳо кафолати ҳама вақт, афзалиятҳои воқеӣ дошта бошад. Инчунин, ягон давлате вуҷуд надорад, ки ба афзалиятҳои рақобатӣ ноил шавад ва минбаъд нигоҳ дорад, дар муқоиса бо фаъолияти тӯлонӣ ва мақсаднок, ки бо харочоти калони моддӣ алоқаманд аст [6].

А. Ю. Юданов ба он диққат медиҳад, ки: "рақобатпазирии мол на бо хусусиятҳои фарқкунандаи мол, балки бо ҷолибияти он барои муштариёни харидор алоқаманд аст, ки дар асл, соҳибихтиерии истеъмолкунандаи қаблан дар ин соҳа мувофиқашуда зоҳир мешавад"].

Ба ақидаи профессор Мадаминов А. А. "рақобатпазирӣ-моликият манфиатҳои субъектҳои хоҷагидорро дар бораи усулҳо ва марзҳои зинда мондани молҳо ва хизматрасониҳо дар муҳити бозор, вақте ки хосиятҳои арзишӣ ва истеъмолии онҳо дар раванди шаклҳои гуногуни муборизаи рақобатӣ талаб карда мешаванд, ифода мекунад" [3].

У. Шарофов чунин мешуморад, ки:"таъмини кластерии рушди инноватсионии кишоварзӣ воситаи муҳими баланд бардоштани рақобатпазирии соҳа мебошад" [11].

Ба гуфтаи профессор Рауфӣ А. , “Ташаккули иқтисоди рақобатпазири Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозорӣ аз Тоҷикистон тақозо мекунад, ки ҳамкориҳоро бо кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта таҳким бахшад. Барои ба вуҷуд овардани иқтисоди рақобатпазир Тоҷикистонро зарур аст, ки оид ба соҳиб шудан, дар сохтори омилҳои рушди иқтисодӣ, тезонидани пешрафти илмию техникӣ ва сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ ва инсонӣ, инноватсия корҳои фаъол ва ҷиддиро ба роҳ монад» [8].

Ба ақидаи мо, "рақобатпазирӣ меъёри муҳими иқтисодӣ аст, ки онро дар хусусиятҳои гуногун баррасӣ кардан мумкин аст" [5].

Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ мавқеи устувор дар бозори молҳои ҳар як корхонаҳои кишоварзӣ аз сатҳи рақобатпазирии он муайян карда мешавад. Ҷанбаи асосии рақобатпазирӣ мавҷудияти бартариҳои рақобатӣ, яъне дороиҳои моддӣ ва ғайримоддии корхонаҳои кишоварзӣ мебошад, ки барои тичорат аз ҷиҳати стратегӣ муҳиманд ва ба шумо имкон медиҳанд, ки дар рақобат муваффак шавед.

Маҳсулоти рақобатпазир маҳсулоте мебошад, ки нисбат ба молҳои монанд хосиятҳои баландтар дорад ва дар натиҷа талабот зиед мешавад. Рақобатпазирии маҳсулот бо як қатор нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад: сифат, нарх, бастабандӣ, тамғаи молӣ, реклама ва ғайра [7].

Рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ аз омилҳои дохилӣ ва беруна вобастагӣ дорад.

Омилҳои дохилӣ	***Омилҳои беруна***
захирахои мехнатӣ	танзими давлатӣ
таъминнокии захираҳои материали техникӣ	иҷтимоӣ (қобилияти харидорӣ, менталитет, дин)

[1] **Адрес для корреспонденции:** Пирназаров Шоназар Махтовович – к. э. н. , доцент кафедры экономики АПК Таджикского аграрного университета имени Ширинхох Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 146. E-mail-shoh. 79@mail. ru тел: (+992) 904-22-79-79

захираҳои молиявӣ	экологӣ (ҷойи ҷойгиршавӣ, шароити табиӣ-иқлимӣ)
технологияи истеҳсолот	пешрафти илмӣ-техникӣ
иктидори бозор	рушди минтака
мухити рақобат	пешрафти идми-техники

Расми 1. Омилҳои рақобатпазириш дохилӣ ва берунӣ

Барои таҳлили рақобатпазирии истеҳсолӣ маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ рушдёбанда. Корхонаҳои кишоварзӣ дорои миқдори кофии техника, биноҳо, иншоот барои пешбурди фаъолияти кишоварзӣ мебошад. Аммо, чорабиниҳо барои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ бо сабаби рушди босуръати технология дар хоҷагии қишлоқ зарур аст.

Барои таҳияи ин чорабиниҳо, омилҳои дохилиро, ки ба рақобатпазирии маҳсулот таъсир мерасонанд, дида мебароем.

1. Захираҳои меҳнатӣ - ин механизмест, ки тавассути он корхонаҳои кишоварзӣ метавонад иқтидори худро якчанд маротиба зиёд кунад. Ҳайати кадрҳои баландихтисос имкон медиҳад, ки мавқеи худро дар бозори истеҳсоли маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ мустаҳкам намояд. Дар айни замон, мутахассисон, ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ мебошанд. Бидуни мутахассиси баландихтисос хариди техникаи гаронбаҳо ва бисерфункционалӣ зиён меорад. "Вазъияте ба вуҷуд омад, ки яке аз камбудиҳои асосии соҳа, дар баробари таҷҳизоти энергетикӣ, технологияҳои нав ва молия кадрҳои соҳибихтисос, ҳам дар саҳро, чорводорӣ ва ҳам менеҷероне, ки тафаккури муосир доранд ва қонунҳои иқтисодиётро дар асоси таҳсилоти олии асосӣ медонанд, буданд. Идоракунии бад яке аз сабабҳои камдаромад будани тиҷорати кишоварзӣ мебошад" мегӯяд яке аз мутахассисони асосии хоҷагӣ. Ҷустуҷӯи мутахассисони ҷавон, ташкили на кормандони миқдорӣ, балки кормандони сифатӣ зарур аст.

2. Таъминоти моддӣ-техникӣ. Хамаи корхонаҳои кишоварзӣ дорои техника мебошанд. Дар таҳлили истифодаи фондҳои асосӣ як қатор мушкилотро ошкор кард: техникаи мавҷудаи кӯҳнашуда, давраи аз навсозии тӯлонии мошинҳо ва тачхизотҳо, нохостани роҳбарон барои харидани техникаи инноватсионӣ, афзалият додан ба мошинҳои санҷидашудаи истеҳсоли ватанӣ. Вазъият тавре ба вуҷуд меояд, ки таъминоти техникӣ беҳтар мешавад, тачхизотҳо навсозӣ карда мешаванд, аммо то ҳол чораҳои ҳозира барои "нигоҳ доштани вақт"кофӣ нестанд. Аз навсозии техникаро бо назардошти ҳолати муосири прогресси илми-техники дар истеҳсолоти кишоварзӣ идома додан лозим аст.

3. Омили муҳимтарини баланд бардоштани рақобатпазирӣ корхонаҳои кишоварзӣ молия мебошад. Тавассути молия тамоми раванди истеҳсол ва фурӯшро таъмин кардан мумкин аст. Маблағгузории кам омилҳои рақобатпазириро беҳтар намекунад. Гарчанде ки корхонаҳои кишоварзӣ ҳолати хубро аз сар намегузаронанд. Кӯмаки хуб ба корхонаҳои кишоварзӣ дар шакли дастгирии давлатӣ ба ҳисоб меравад. Дастгирии давлати ба заминаи моддии устувории корхонаҳои кишоварзӣ чам карда дар натиҷа мавқеи худро дар бозори маҳсулоти кишоварзӣ беҳтар мекунад.

Дар хамаи мамлакатхои дорои иктисодиёти тараккикарда сохаи кишоварзи дар асоси дотация ва дигар намуди дастгирии давлати амал мекунад, ки бе онхо дар шароити имруза тараккиёти истехсолоти корхонахои кишоварзиро таъмин кардан мумкин нест.

Дар ҳама мамлакатҳое, ки иқтисодиёти пешрафта доранд, кишоварзӣ дар асоси субсидия, ва дигар намудҳои дастгирии давлатӣ фаъолият мекунад, ки бидуни он дар шароити муосир рушди истеҳсолоти кишоварзӣ имкон нопазираст.

4. Технологияи истеҳсолот – роҳи ба даст овардани маҳсулоти бештар бо харочоти камтари меҳнатӣ, муваққатӣ ва моддӣ таъсир расонидан мумкин нест. Ин омилро бояд қайд кард, зеро корхонаҳои кишоварзӣ аз шароити табиӣ вобастаанд, аз ин рӯ технологияҳои ба иқлими ҷумҳурӣ алоқаманд метавонанд ба пешрафти и корхонахои кишоварзи барои мавқеи бозори маҳсулоти кишоварзӣ табдил меёбад. Интихоби дурусти технологияи нав дар корхонаҳои кишоварзӣ ин интихоби техника, таҷҳизотҳо, мошинҳоест, ки бо ёрии онҳо истеҳсол, интиқол, коркарди маҳсулот амалӣ карда мешавад. Ҳамин тавр, омили "таъминоти моддӣ-техник" бо "технологияи" истеҳсолот зич алоқаманд мебошад [2].

Яке аз омилҳои вазнинтарини рақобатпазирӣ заминаи иттилоотӣ мебошад. Дар деҳот технологияҳои муосири коммуникатсия, интиқоли иттилоотро азхуд кардан душвор аст. Провайдерҳо ба сармоягузорӣ кардани маблағҳои калон манфиатдор нестанд, то дар деҳа интернети босифат мавҷуд бошад. Ҳамин тариқ, корхона дар алоҳидагии иттилоотӣ қарор дорад. Музокирот танҳо шахсан сурат мегирад, интиқоли ҳуҷҷатҳо ба мӯҳлатҳо тӯл мекашад. Ҳамин тариқ, корхона худро дар ҷустуҷӯи пойгоҳи муштариён маҳдуд мекунад, ки ба натиҷаҳои ниҳоии фаъолият таъсир мерасонад.

Омилҳои дохилӣ, ки ба манфиатҳои рақобатпазир таъсир мерасонанд, бевосита аз омилҳои беруна вобастаанд, ки метавонанд ба сустшавӣ ё рушди омилҳои дохилӣ мусоидат мекунанд.

Омилҳои муҳими беруна омиле ба монанди шароити табиӣ мебошанд. Соҳаи кишоварзӣ аз шароити иқлим сахт вобастаги дорад. Корхонаҳои кишоварзӣ дар истеҳсоли зироатҳои муайян, ки дар минтақаҳои иқлимӣ ҳосилнокии зиёд медиҳанд, хеле махдуд аст. Истифодаи босалоҳияти техника ва технология имкон медиҳад, ки шароити табиӣ ҳамчун омили муҳими рақобатпазирӣ баробар карда шавад.

Омили дуюми муҳим танзими давлатӣ дар соҳаи кишоварзӣ мебошад. Маблағҳои калон барои дастгирии истеҳсолот ҷудо карда мешаванд, аммо, якум, ин дастгирӣ на барои ҳама пешбинӣ шудааст ва барои ҷамъоварии бастаи ҳуҷҷатҳо барои гирифтани субсидияҳо корҳои зиедеро анҷом додан лозим аст, дуюм, маблағҳои ҷудошуда аксар вақт имкон медиҳанд, ки "дар об нигоҳ дошта шаванд", аммо рушд накунанд ва сеюм хусусияти кишоварзӣ дар он аст, ки маблағҳои гузошташударо дар як мавсим пардохт кардан ғайриимкон аст.

Фаъолияти муътадил ва самарабахши корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити муосири иқтисодӣ танҳо бо дастгирии мутавозин ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки иқтисодиёти соҳаи кишоварзӣ таъмин карда мешавад.

Масалан, сатҳи дастгирӣ барои 1 га замини кишоварзӣ дар Ҷопон - 473 долл. ИМА, дар ИА - 300 кишвар, ИМА - 324, дар Канада - 128 ва дар Тоҷикистон ҳамагӣ 17 $, ё дастгирии давлат дар иқтисоди пешрафта 32% арзиши истеҳсолот дар кишварҳои ИА-35, кишварҳои рӯ ба тараққӣ 5% дар Тоҷикистон бошад 0,4 % [5].

Мушкилоти такмили танзими давлатии соҳаи кишоварзӣ аҳамияти илмӣ ва аҳамияти амалӣ дорад, алахусус дар соҳаи саноат, ки амнияти хӯроквории кишварро таъмин мекунад.

Ҳамин тавр таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи хориҷӣ нишон медиҳад, омезиши оптималии механизмҳои бозор ва давлатӣ ба эътидол ва самаранокии минбаъдаи рушди соҳаи кишоварзӣ мусоидат намуда, амнияти миллӣ ва давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди иқтисодиро таъмин менамояд ва рақобатпазирии маҳсулоти корхонахои кишоварзиро дар бозори дохили ва беруни баланд мебардорад.

Дар асоси гуфтаҳои боло хулоса баровардан мумкин аст, ки натиҷаҳои фаъолияти корхонахои кишоварзи таҳлилшаванда бояд тавассути баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзи тавассути рушди омилҳои рақобатпазирии дохилӣ, бо назардошти омилҳои беруна беҳтар карда шаванд.

Ҳангоми ворид намудани роҳҳои инноватсиони ба истеҳсолот бояд ба омилҳои берунии рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзи диққати махсус дода шавад, зеро онҳо дар аввал татбиқи муваффақиятро муайян мекунанд. Самаранокии истеҳсолоти корхонахои кишоварзӣ аз қобилияти рушди ҳамаҷонибаи омилҳои рақобатпазирии дохилӣ ва беруна муайян карда мешавад.

Литература:

1. Азоев Г. Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика. М. Центр Экономики и Маркетинга, 1996. - 208 с.
2. Лифиц, И. М. Теория и практика конкурентоспособности товаров и услуг [Текст] / И. М. Лифиц. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Юрайт-Издат, 2009. – 464 с.
3. Мадаминов А. А. "Обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства Таджикистана" (Автореферат докторской диссертации) Москва - 2006 - С. 14
4. Пирназаров Ш. М. , Шарофов У. , Шарофов П. У. Государственная поддержка инновационного развития сельского хозяйства. // Известия Академия наук Республики Таджикистан. Душанбе, 2018, №2. – С. 78-82
5. Пирназаров Ш. М. . Повышение конкурентоспособности производства продукции сельского хозяйства (на материалах Республики Таджикистан) дис. . . . канд. экон. наук. Душанбе 2022. – 141 с.
6. Портер М. Международная конкуренция. М. : Международные отношения, 1993. - 680 с.
7. Портер, М. Э. Конкуренция [Текст]: учеб. Пособие / М. Э. Портер. — М. : Издательский дом «Вильямс», 2010. — 101 с.
8. Рауфи А. Конкурентная экономика //Монография Душанбе 2014г. 607с.
9. Ушачев И. Г. Система управления - основа реализации модели инновационного развития АПК России //АПК: Экономика, управление. - 2013. - №1. С. 4-8
10. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность России как ее. повысить. //Стандарты и качество. - 2004. - №1. - С. 60-63
11. Шарофов У. Инновационные пути модернизации сельского хозяйства. Душанбе, -2011. - 23 с.
12. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика: Учебно- практическое пособие.–М. : АКА–ЛИС, 1996.–272 с.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

ПИРНАЗАРОВ Ш. М.

Дар мақола мазкур шароити иқтисоди ва мавқеи устувори корхонаҳои кишоварзӣ сатҳи рақобатпазирии он дар бозор муайян карда мешавад. Рақобатпазирии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ омилҳои дохилӣ ва беруна муайян карда шуда мавчудияти бартариҳои рақобатӣ, яъне дороиҳои моддӣ ва ғайримоддии корхонаҳои кишоварзӣ барои пешрафт аз ҷиҳати стратегӣ муҳиманд ва имкон медиҳанд, ки дар рақобат муваффак бошанд корхонаҳои кишоварзӣ оварда шудаст.

Инчунин интихоби дурусти технологияи нав дар корхонаҳои кишоварзӣ дар интихоби техника, таҷҳизотҳо, мошинҳо, ки бо ёрии онҳо истеҳсол, интиқол, коркарди маҳсулот амалӣ карда мешавад барраси карда мешаад. Дастгирии давлати заминаи асосии моддии устувории корхонаҳои кишоварзӣ ки дар натиҷа мавқеи бозори маҳсулоти кишоварзӣ беҳтар мегардад.

Вожаҳои калидӣ: рақобат, маҳсулот, рақобатпазирии маҳсулот, истеҳсолоти кишоварзӣ, омилҳои рақобатпазирии маҳсулот инноватсия.

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

ПИРНАЗАРОВ Ш. М.

В данной статье определяются экономические условия и устойчивое положение сельскохозяйственных предприятий, уровень их конкурентоспособности на рынке. Конкурентоспособность сельскохозяйственного производства определяется внутренними и внешними факторами, наличие конкурентных преимуществ, т. е. материальных и нематериальных активов сельскохозяйственных предприятий, имеют стратегически важное значение для прогресса и позволяют сельскохозяйственным предприятиям быть успешными в конкурентной борьбе.

Также правильный выбор новой техники в сельскохозяйственных предприятиях учитывается при выборе техники, оборудования, машин, с помощью которых осуществляется производство, транспортировка и переработка продукции. Государственная поддержка является основной финансовой основой устойчивости сельскохозяйственных предприятий, в результате чего улучшается рыночное положение сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: конкуренция, продукция, конкурентоспособность продукции, сельскохозяйственное производство, факторы конкурентоспособности продукции, инновация.

INCREASING THE COMPETITIVENESS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES' PRODUCTS

PIRNAZAROV Sh. M.

This article determines the economic conditions and sustainable position of agricultural enterprises, the level of their competitiveness in the market. The competitiveness of agricultural production is determined by internal and external factors, the presence of competitive advantages, i. e. tangible and intangible assets of agricultural enterprises are strategically important for progress and allow agricultural enterprises to be successful in competition.

Also, the correct choice of new equipment in agricultural enterprises is taken into account when choosing machinery, equipment, machines with the help of which production, transportation and processing of products is carried out. State support is the main financial basis for the sustainability of agricultural enterprises, as a result of which the market position of agricultural products improves.

Key words: competition, product, product competitiveness, agricultural production, product competitiveness factors, innovation.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 339. 9

САНОАТИКУНОНӢ ОМИЛИ МУҲИМИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТ

РАҲИМОВ С. Д[1].

Дар Паёми солонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2019) таъкид шудааст, ки "Мо саноатикунонии босуръати миллиро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегии мамлакат қабул кардем, зеро рушди босуръати саноатикунонии миллии барои таъмини устувории иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ, истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда, баланд бардоштани иқтидори содиротии мамлакат ва рақобатнокии он замина мегузорад. Дар натиҷа тадбирҳои андешидашуда дар ҳафт-даҳ соли охир ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ қариб чор баробар (аз 12,1 миллиард сомонӣ ба 43,0 миллиард сомонӣ) ва саҳми соҳа дар таркиби маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакат аз 12,6 % ба 22,8 % зиёд гардидааст" [1]. Зарурияти ба даст овардани рушди устувори комплекси хоҷагидории Тоҷикистон қисми таркибии он кишоварзӣ дар он аст, ки он аз гуногуни табии, иҷтимоӣ – иқтисодӣ, илмӣ – маданӣ ва дигар шароит вобаста мебошад. Чунин роҳи ҳалли масъала бо худтаъминкунии хурокворт ва бехатарии хурокворӣ оварда мерасонад, ки устувории иқтисодиёти кишоварзии мамлакатро таъмин менамояд.

Тибқи маълумоти расмӣ агар соли 1991 дар мамлакат ҳамагӣ 358 корхонаи саноатӣ ба қайд гирифта шуда бошад, танҳо дар соли 2022 300 корхонаву коргоҳи нави саноатӣ ба истифода дода шуданд, ки бо зиёда аз 6500 ҷойи корӣ нав фароҳам гардид, ки шаҳрвандони мамлакат ба шуғл фаро гирифта шуданд. Дар мамлакати мо соли гузашта шумораи корхонаҳои саноатӣ ба 2802 адад расида, тибқи ҳадафҳои муайянгардида дар ҳафт соли оянда ба зиёда аз 3500 адад расонда мешавад, яъне беш аз 54 % афзоиш меёбад. Саноатикунонӣ боиси ба шуғл фаро гирифтани ҳамаи аҳолии бекор, ҳамзамон ботадриҷ инкишоф ёфтани муносибатҳои меҳнатӣ, сатҳи зиндагии аҳолӣ, амали намудани сиёсати давлатӣ дар самти муносибатҳои меҳнатӣ, интихоби ҷойҳои нави корӣ мувофиқ бо мақсади дастгирии иҷтимоии аҳолӣ шаҳру деҳотҳои мамлакат мегардад.

Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар саноати ангишт 152,4%, саноати маъдани кӯҳӣ 115,0%, саноати масолеҳи сохтмон 111,1%, саноати сабук 113,5%, саноати мошинсозӣ 110,6%, саноати табъу нашр 169,8%, саноати хӯрокворӣ 118,4% корхонаҳои пахтатозакунӣ 67,9%, нафт ва газ 124,5% ва электроэнергетика 123,3%, соҳаи растанипарварӣ 125,7%, соҳаи чорводорӣ 124,1%-ро ташкил дод.

Рушди саноат дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ таъмин гардида, дар ВМКБ 105,0%, вилояти Суғд 116,4%, вилояти Хатлон 107,3%, шаҳри Душанбе 122,3% ва НТҶ 149,4%-ро ташкил дод.

Дар ин давра ҳаҷми муҳимтарин маҳсулоти саноатии дар ҷумҳурӣ истеҳсолшаванда, аз 103,0 то 169,4 фоиз нисбат ба ҳамин давраи соли гузаашта афзоиш ёфт.

Рушди устувори иқтисодиёти тамоми давлатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққии ҷаҳон аз саноатикунонии оғоз ёфтааст. Рушди саноат аз як тараф натиҷаи инноватсионии тамоми равандҳои истеҳсолот мебошад, зеро рушди саноат барои дигар соҳаҳои хоҷагии халқ заминаи мусоид барои истеҳсол ва коркард, нигоҳдории маҳсулот асос мегузорад, инчунин саноат васитаи муҳими истеҳсолот мебошад. Хусусияти хоси саноатикунонӣ дар он мебошад, ки дигар соҳаҳоро рақобатпазир намуда сарчашмаи таъмини аҳолиро бо ҷойҳои нави корӣ, истифодаи қувваҳои кории баландихтисос, ҷорӣ кардани техника ва техналогияи нав бо усули идоракунии шаклҳои нави истеҳсолот мебошад. Саноатикунонии босуръати соҳаҳои хоҷагии халқ барои амалигардонии рушди иқтисодиёт ва ҳадафҳои стратегии мамлакат саҳми калидӣ дорад.

Рушди босуръати иқтисодӣ ба рақобатпазирии мамлакат дар асоси нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва афзоиши ҳаҷми истеҳсол дар шароити ҷаҳонишавӣ ва иштирок дар бозори байналхалқии меҳнат ва фурӯши маҳсулоти ниҳоӣ дар бозори дахилӣ ва берунии ба рақобат тобоварро таъмин мекунад. Илм ва даҳҳо таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар соҳаи кишоварзӣ кам будани технологияҳои муосири истеҳсолот, сатҳи пасти модернизатсия, реконструксияи истеҳсолоти кишоварзӣ, инноватсияи истеҳсолоти кишоварзӣ, даромади нокофии молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ, нобаробарии нархҳои маҳсулоти саноатӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, камдастрасӣ ва таъмини захираҳои моддӣ-техникӣ низ мавҷуд аст, вале

[1] **Адрес для корреспонденции:** Раҳимов Сарабек Давлатович – к. э. н. , доцент кафедры экономики АПК Таджикского аграрного университета имени Шириншох Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Рудаки, 146. E-mail-sarabek. 83@mail. ru тел: (+992) 93-514-90-00

масъалаи асосӣ чун пештара фурӯши маҳсулот боқӣ мемонад, ки акнун дар баробари истеҳсол кардан маҳсулот муҳим набуда, фурӯши маҳсулоти истеҳсолкардашуда, лоақал бо фоидаи камтарин муҳим мебошад. Дар баробари ин воситаҳои давлатӣ ва бозоргонии танзими шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ нокифоя мебошанд, онҳо душвор дастрас буда, ки имрӯз ба иқтидорӣ истеҳсоли корхонаҳои кишоварзӣ кам истифода мешавад. [5].

Аз тарафи дигар роҳҳои самаранок истифодабарии захираҳои замин, рушди шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ бо дастгирии давлат имконият медиҳад, ки рақобатпазирии истеҳсолоти кишоварзӣ, сатҳи баланди шуғлнокӣ, даромади аҳолии мамлакатро дар маҷмӯъ баланд карда, бисёр масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҳудуди деҳотро ҳал, бехатарии экологӣ ва хӯрокворрии мамлакатро устувор мегардонад.

Дастгирии кластерӣ ба рушди инноватсионии кишоварзӣ воситаи муҳими баланд бардоштани рақобатпазирии соҳа мебошад. Ҳамзамон, он фаъолияти устувор ва инкишофи ҳар як сохторро дар кластер таъмин намуда, барои баланд бардоштани рақобат ва барои ҷалби сармоягузорӣ дар бозори дохили мол (хизматрасонӣ), замин, қувваи корӣ ва сармоя фароҳам меорад. Рушди минбаъдаи соҳаи кишоварзӣ аз бисёр ҷабҳа аз пурмаҳсулгардонии соҳа, таъминкунандаи модернизатсияи ботартиб, азнавсозии сифатӣ, куллан аз нав кардани омилҳои моддӣ – техникӣ ва иҷтимоӣ–иқтисодӣ вобаста буда, пурра гузаштан ба рушди инноватсионии шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ ва соҳаро дар маҷмуъ талаб мекунад, ки имрӯз иқтисодиёти соҳаи кишоварзӣ мамлакат дар таркиби маҷмуӣ маҳсулоти дохила 49,2 млн, сомонӣ ё ки 24,6 %-ро ташкил медиҳад. (Ҷадвали №1)

Арзиши маҳсулоти умумии кишоварзӣ (млн, сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Соли 2022 нисбати соли 2018,%
	2018		2020	2021	2022	
Соҳаи кишоварзӣ ҳамагӣ, аз он ҷумла:	36668,9	39276,0	42765,6	45633,1	49272,5	134,3
Дар растанипарварӣ	25493,6	27469,4	29719,6	31487,5	33902,1	132,9
Дар чорводорӣ	11175,3	11806,6	13046,0	14145,6	15370,4	137,5

Сарчашма: маҷмуаи омори кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2023, с. 16.

Чи тавре, ки таҳлили маълумоти ҷадвал нишон медиҳанд рушди арзиши маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар соли 2022 нисбати соли 2018 34,3%, аз он ҷумла соҳаи растанипарварӣ 32,9 % ва соҳаи чорводорӣ 37,5 % аз ҳисоби ҳавасманд будани истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва дастгирии давлатӣ зиёд шудааст.

Ба фикри мо равандҳои афзоиши табиии аҳолӣ ва таҷдиди омилҳои демографии ҷомеаи имрӯза ва соҳаҳои хоҷагии халқро куллан тағйир дод. Агар ба рушди устувори саноатикунонии назар намоем дар оғоз ҳамаи соҳаҳо ва афзоиши табии аҳолӣ мушоҳида мешуд, аммо на ҳама солҳои гузашта соҳаи кишоварзӣ талаботи аҳолиро ба маҳсулоти ғизоӣ аз ҷиҳоти экологӣ тоза, ки характери воридотивазкунандаро дорад, таъмин карда наметавонист ва талаботи физиологии аҳолӣ сол ба сол ва афзоиши табии аҳолӣ зиёд шуда истодааст. Маҳз раванди ташаккулёбӣ ва рушди саноатикунонӣ дар маҷмуъ муносибатҳо миёни инсон ва табиат, шаклҳои нави истеҳсолот, аз ҷумла талабот, пешниҳод, рақобат, рақобатпазир, арзиш, нарх, ҳавасмандкунӣ захираҳои моддӣ-техникӣ, захираҳои молиявӣ, рушди илм ва инноватсия дар натиҷа ба рушди устувори ҳаёти ҷомеаи имрӯзаи инсонӣ хеле босуръат шуда, сифатан рушд (афзоиш) ва тағйир ёфт. (Ҷадвали №2)

Динамикаи захираҳои меҳнатӣ ва шуғлнокии он

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						
	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2022
Шумораи аҳолӣ, ҳамагӣ ҳазор/ нафар.	5361. 0	5633. 8	6128. 5	6920,3	7661,2	8551,2	10078,4
аз ҷумла, дар деҳот ҳазор/ нафар.	3684. 4	4051. 4	4498. 5	5095,5	5600,7	6290,2	4961,1
Вазни қиёси аҳолии деҳот, %	68. 7	71. 9	73. 4	73,6	73,1	73,5	49,2
Захираҳои меҳнатӣ, ҳамагӣ ҳазор/ нафар	2117	2706	3301	3893	4530	5111	5754
-аҳолии машғул аз он ҷумла;	1440	1634	1829	2112	2233	2437	2545
-бекорони расман эътирофшуда	49,8	48,5	43	42	47	57	55
аҳолии ғайрифаъоли иқтисодӣ	627,2	1023,5	1429	1739	2250	2617	3154
Вазни қиёси аҳолии машғул, %	68,0	60,3	55,4	54,2	49,2	47,6	44,2
Вазни қиёси аҳолии ғайрифаъоли иқтисодӣ, %	29,6	37,6	43,2	44,6	49,6	51,2	54,8

Сарчашма: ҳисобҳои муаллиф дар асоси маводи Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки шумораи аҳолӣ дар соли 2022 ба 10078,4 ҳазор нафар расида, аз он ҷумла захираҳои меҳнати бошад аз соли 1991 2117 ҳазор нафар ба 5754 ҳазор нафар, қувваи кории аз 1440 ҳазор нафар ба 2545 ҳазор нафар афзудааст, беш аз 49,2 % фаъоли бахши иқтисодиёт дар соҳаи кишоварзӣ фаъолият менамоянд. Ин маълумот шаҳодати онанд, ки саноатикунонии босуръати мамлакат ва гузариш ба саноатию-аграрӣ бо ҳамин васила таъмин намудани шуғлнокии маҳсулнокии аҳолии мамлакат таъмин гардида, дар натиҷа ба зиёд шудани дараҷаи даромаднокии аҳолӣ дар маҷмуъ мусоидат мекунад. Ҳолати имрӯзи иқтисодиёти соҳаи саноати коркард дар таркиби маҷмуи маҳсулоти дохила дар соли 2022 26,4 млн, ки нисбати соли 2018-ум 95,9 % зиёд шудааст. (Ҷадвали №3)

Ҳаҷми истеҳсоли маҳсусоти саноати коркард

(млн, сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Соли 2022 нисбати соли 2018,%
	2015	2016	2017	2018	2022	
Саноати коркард ҳамагӣ, аз он ҷумла:	8006	9368	11776	13520	26497	195,9
Истеҳсоли маҳсулоти хӯрока	3482	3690	4304	4900	10383	2 мар
Истеҳсоли нассоҷӣ ва дузандагӣ	1292	1520	2354	2479	4720	190,3
Истеҳсоли чарм ва пойафзол	41	49	57	63	137	2 мар
Коркарди чӯбу тахта	77	103	119	138	147	106,5
Истеҳсоли қоғаз	143	115	142	241	272	112,8
Истеҳсоли маҳсулоти нафт	52	62	79	105	77	-26,3
Истеҳсоли кимиёвӣ	86	95	107	147	439	3 мар
Истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмассӣ	61	85	157	200	524	2,5 мар
Истеҳсоли ҳаргуна маҳсулоти ғайрифилизӣ маъданӣ	1201	1655	2091	2298	2924	127,2
Истеҳсоли металлургӣ	1450	1850	2187	2708	6093	2,2 мар
Мошинсозӣ	93	114	142	203	588	2,8 мар
Дигар соҳаҳои саноат	28	30	37	38	193	5 мар
Ҳамагӣ саноат	12193	15090	20029	23894	43025	180,0

Сарчашма: омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2023, с. 275.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки соли 2022 нисбати соли 2018 истеҳсоли маҳсулоти хӯрока 2 мар, истеҳсоли нассоҷӣ ва дузандагӣ 190,3 %, иитеҳсоли чарм ва пойафзол 73,1 %, коркарди чӯбу тахта 92,2 %, истеҳсоли қоғаз 81,8 %, истеҳсоли маҳсулоти нафт 144,2 %, истеҳсоли кимиёвӣ 79 % , истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмассӣ чор маротиба аз ҳисоби фаъолияти истеҳсолӣ корхонаҳои нав зиёд шудаанд.

Яке аз омилҳои муҳими рушди соҳаҳои хоҷагии халқ ин ташкили кластерҳо дар соҳаи кишоварзӣ барои таъмини иҷрои яке аз мақсадҳои «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», таъмини бехатарии хӯрокворӣ, ки фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба он нигаронида шудааст ба ҳисоб меравад. Масъалаи дигар сатҳи таъмини талаботи аҳолӣ бо маҳсулотҳои нонӣ ба ҳисоб меравад. Чунки ҳамасола зиёда аз якуним миллион тонна ғалла ва маҳсулоти нонӣ (нон, макарон, ярма) ва ғ. аз хориҷи кишвар ворид мегардад. Барои бартараф кардани масъалаи таъмин бо маҳсулоти нонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, умуман дар минтақаҳои алоҳидаи он, дар навбати аввал, аз самаранокии фаъолияти комплекси маҳсулоти ғалладона вобаста аст, ки сатҳи рушди он аз бисёр ҷиҳат ба сатҳи иҷтимоӣ – сиёсӣ, иқдисодии мамлакат ва амнияти хӯрокворио таъмин намуда, устувории иқтисодиёт ба даст меояд.

Ташаккулёби чунин кластерҳо имконият медиҳад, ки рақобатпазирии маҳсулот аз ҳисоби рушди ҳамкории мутақобилаи фаъолияти муштараки инноватсионии иштирокчиён ва фурӯши маҳсулот бо бренди ягона баланд бардошта шавад.

Барои ташаккулёбӣ ва рушди он дар мамлакат як қатор самтҳои асосии инноватсионии зерин пешниҳод мегардад:-

- ҷорисозии техникӣ ва технологияи навини фондҳои асосӣ дар корхонаҳои агросаноатии кишоварзӣ;
- тавсеаи кооператсия ва ҳамгироӣ, инфраструктураи кластер;
- ташкили бозори маҳсулоти кишоварзӣ ва озуқаворӣ;
- таъмини кадрӣ ва илмӣ – техникии он;
- рушди устувории инфраструктураи деҳот ва ғайра.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ташкили чунин кластерҳои агросаноатӣ бояд бо дарназардошти истифодаи самараноки захираҳои моддӣ-техникӣ дохилӣ ташкил гардида, ба таъмини ҳалли масъалаҳои

стратегӣ ва рушди устувори мамлакат равона карда шаванд. Самаранокии иқтисодии ташкилӣ чунин кластерҳо дар соҳаи кишоварзӣ **«Агрокластери орд»** дар ҷадвали 4 оварда шудааст.

Ҷадвали 4. –

Самаранокии иқтисодии фаъолиятӣ «Агрокластери орд»

Нишондиҳандаҳо	Теъдоди коргарон, нафар	Майдони кишт, ҳазор га	Истеҳсоли маҳсулоти умумӣ, тонна	Даромад аз фурӯш, млн. сомонӣ	Харочоти истеҳсолӣ, млн сомонӣ	Фоида, млн. сомонӣ	Дараҷаи даромаднокӣ, %
Истеҳсоли гандум							
Гандум	500	2,5	10000	33,0	27,0	6,0	22,2
Коҳ	500	2,5	3200	6,4	3,8	2,6	68,0
Комбинати ордбарорӣ							
Истеҳсоли орд	20	-	7800	33,5	25,3	8,2	32,4
Истеҳсоли сабӯс	20	-	2200	2,9	1,1	1,3	61,1
Сехи истеҳсоли макарон (10%)							
Макарон	20	-	780	4,5	3,2	1,3	40,6

Сарчашма: ҳисобҳои муаллиф дар асоси маводҳои омории раёсати кишоварзӣ шаҳри Ҳисор

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки соли 2022 ҳаҷми истеҳсоли гандум ва коркарди саноатии он дар мисоли шаҳри Ҳисор ҳамчун асос гирифта шудааст. Тибқи омори расмӣ, соли 2022 дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидории ш. Ҳисор дар ҳаҷми 10000 тонна гандум истеҳсол карда шудааст. Дарназар дошташудааст, ки ҳаҷми даромад аз ҳисоби фурӯши гандуми истеҳсолшуда бо нархи 3300 сомонӣ барои як тонна 33,0 миллион сомониро ташкил диҳад. Вазни қиёсӣ харочоти истеҳсолӣ аз ба ҳисоби миёна 87,0 %, ё 27 миллион сомониро ташкил намуда, хоҷагиҳо аз ин ҳисоб дар ҳаҷми то 6,0 миллион сомонӣ фоида ба даст оварданд.

Ба фикри мо татбиқи ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ рушди мамлакат ин саноатикунонии босуръати миллӣ ва касбӣ зинаҳои индустриалӣ – аграрӣ дар мамлакат чунин сифатҳои тамаддуни индустриалӣ руйи кор меорад, вобастагии қавӣ пайдо намудани илму технология бо истеҳсолот вобастагии инсон аз муҳити омилҳои муҳими табиӣ коҳиш меёбад. Ин чунин роҳҳои баланд бардоштани тахассуси мутахассисони ҷавон ва кормандон табақаҳои гуногуни ҷомеа оид ба муҳити табиат ҳамчун фаъолияти инсон дар ин самт ба сифати коргарони зеҳнӣ, зиёд шудани нуфузи аҳолии шаҳр, афзалияти он нисбати деҳот, афзоиши ҳаҷми маҳсулоти умуми саноатӣ, афзоиши хизматрасониҳои инноватсионӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёти мамлакат, такмил додани низоми ҳифзи иҷтимои аҳолӣ, ҳуқуқи ҳифзи шахсият ва моликияти онҳо, рушди устувори иқтисодӣ-иҷтимоии фаъолияти соҳибкорӣ истеҳсолӣ дар соҳаи кишоварзӣ, кластерикунонии истеҳсолоти кишоварзӣ, кооператсияи хоҷагиҳои хурд, имтиёзҳои пардохти андозӣ ба фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ, пардохти андозҳо аз ҳаҷми корхонаҳо, озод шавии вобастагии шахсият ва муҳити иҷтимоиву географии худ, мустаҳакам намудани қобилияти зеҳнии аҳолӣ, рушди устувори иҷтимоӣ-иқтисодии аҳолӣ, ташкили ҷойҳои навии корӣ ҳамаи ин омилҳо ба паст шудани сатҳӣ камбизоатии аҳолӣ дар натиҷа ба зиёд шудани даромади аҳолӣ дар маҷмуъ ба саноатикунонӣ босуръати милли мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Паёми солонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2020.
2. Шарофов У. , Раҳимов С. Д. Рушди шаклҳои хурди хоҷагидорӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон . Монография. -Душанбе,- 2021. С. 142
3. Маслов С. Л. // Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. – Петроград, 1919.
4. Узун В. // Почему в рыночном сельском хозяйстве преобладает малый бизнес (текст) В. Узун отечественные запам. -2012. -№6-с 8-20.
5. Чаянов А. В. // Крестьянское хозяйство. – М. , 1990, с. 97.
6. Чаянов А. В. // Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М. : Наука, 1991. с 137-143.
7. Э. Касл и др. // Эффективное фермерское хозяйствование // Пер. с англ. Белозерцева А. А. – М. : Агропромиздат, 1991. с. 19
8. Enke S. Consumeer Cooperatives and Economic Afficiency. American Economic Review. 1945. 35 (1):148-155 (March).
9. Lerman Zviand Parliament, Claudia. Agricultural Cooperatives in the U. S and Israel. Printed by Create Spaces, An Amazon. Com Commpany,-2017.

10. Nourse E. G. The Economic Philosophy of Cooperation. American Economic Review. -1992. 12 (4):577-597 (December).
11. Шамин Л. Е. Экономические аспекты формирования и развития многоукладности в сельском хозяйстве, Москва, 1999 С. 112-124
12. Мадаминов А. А. "Обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства Таджикистана" (Автореферат докторской диссертации) Москва,2006 – С. 14
13. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2023, с. 272.

САНОАТИКУНОНӢ ОМИЛИ МУҲИМИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТ

РАҲИМОВ С. Д.

Дар мақола оид ба саноатикунонӣ босуръати хоҷагии халқ барои амалӣ гардондани тараққиёти иқтисодиёт ва мақсадҳои стратегии мамлакат саҳми асосиро мебозад. Истифодаи самараноки захираҳои замин, рушди шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ бо дастгирии давлат рақобатпазирии истеҳсолоти кишоварзӣ, сатҳи баланди шуғли аҳолӣ, афзоиши даромади аҳолӣ дар маҷмуъ, ҳалли бисёр масъалаҳои иҷтимоию иқтисодии деҳот, таҳкими амнияти экологӣ ва амнияти озуқаворӣ. Ин чунин роҳҳои баланд бардоштани тахассуси мутахассисони ҷавон ва кормандон табақаҳои гуногуни ҷомеа оид ба муҳити табиат ҳамчун фаъолияти инсон дар ин самт ба сифати коргарони зеҳнӣ, зиёд шудани нуфузи аҳолии шаҳр, афзалияти он нисбати деҳот, афзоиши ҳаҷми маҳсулоти умуми саноатӣ, афзоиши хизматрасониҳои инноватсионӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёти мамлакат, такмил додани низоми ҳифзи иҷтимои аҳолӣ, ҳуқуқи ҳифзи шахсият ва моликияти онҳо,

Вожаҳои калидӣ: Саноатикунонии босуръати милли, рушди шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ, инноватсияи истеҳсолоти кишоварзӣ, дастгирии давлат, кластерикунонӣ, шуғлнокӣ, захираҳои замин, захираҳои меҳнатӣ, стратегияи миллии рушд, сохибкори истеҳсолӣ, рушди устувори иқтисодӣ.

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

РАХИМОВ С. Д.

В статье утверждается, что стремительная индустриализация национальной экономики играет ключевую роль в реализации экономического развития и стратегических целей страны. Эффективное использование земельных ресурсов, развитие различных форм хозяйствования при поддержке государства повысит конкурентоспособность сельскохозяйственного производства, высокую занятость, повысит доходы населения в целом, решит многие социально-экономические проблемы в сельской местности, укрепит экологическую безопастность и продовольственную безопастность. Это пути повышения квалификации молодых специалистов и служащих различных социальных слоев по отношению к природной среде, деятельности человека в этой сфере как работников интеллектуального труда, повышения влияния городского населения, его приоритета перед сельской местностью, увеличения объемов общепромышленной деятельности. продукции, увеличение инновационных услуг в отраслях, многообразие экономики страны, совершенствование системы социальной защиты населения, права на защиту своей личности и собственности.

Ключевые слова: национальная индустриализацие, рост различных форм хозяйствование, инновация сельского хозяйства, государственная подержка, кластеризация, занятость, земельные ресурсы, устойчивый экономический рост.

INDUSTRIALIZATION IS AN IMPORTANT FACTOR SUSTAINABLE ECONOMY DEVELOPMENT

RAKHIMOV S. D.

The article argues that the rapid industrialization of the national economy plays a key role in realizing the economic development and strategic goals of the country. Effective use of land resources, development of various forms of management with the support of the state will increase the competitiveness of agricultural production, high employment, increase the income of the population as a whole, solve many socio-economic problems in rural areas, strengthen environmental safety and food security. These are ways to improve the skills of young specialists and employees of various social strata in relation to the natural environment, human activity in this area as intellectual workers, increasing the influence of the urban population, its priority over rural areas, and increasing the volume of general industrial activity. products, an increase in innovative services in industries, the diversity of the country's economy, improvement of the social protection system, the right to protect one's personality and property.

Key words: national industrialization, growth of various forms of economic activity, agricultural innovation, government support, clustering, employment, land resources, sustainable economic growth.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 330.63+ 338.900.88

ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ ПАЙДОИШИ БУҲРОНИ МОЛИЯВӢ

РАҲМАТЗОДА С. , ҲАКИМОВА М. А[1].

Муҳити имрӯзаи иқтисодиёти бозорӣ бо сатҳи баланди номуайянӣ ва тағйироти доимӣ тавсиф карда мешавад. Идоракунии бомуваффақияти ширкатҳои давлатӣ ё хусусӣ дар муҳити муосири муносибатҳои бозорӣ ба идоракунии навовариҳо нигаронида шудааст, аз ин лиҳоз ҳама гуна тағйирот ба фаъолияти онҳо хавфро ба миён меоварад. Баҳогузории нодурусти аҳамияти низоми идоракунии хавфҳо дар ширкат ё корхона, яке аз иштибоҳи ҷиддӣ дар идоракунии он мебошад.

Сабаби хоси пайдоиши хавфҳои иқтисодӣ ва молиявӣ - ин номуайянӣ ба ҳисоб меравад. Вазъи хавфнок бо равандҳои оморӣ алоқаманд буда, он бо се шарт ба миён меояд:

- мавҷудияти номуайянӣ;
- зарӯрати интихоби алтернативӣ;
- имкони арзёбии сифатӣ ва миқдории эҳтимолияти ин ё он интихоб

Хавфи молиявӣ дар ҷараёни идоракунии маблағҳои молиявии давлат ба вуҷуд меояд ва он бо эҳтимолияти аз даст додани захираҳои молиявӣ алоқаманд мебошад. Хавфи молиявии давлатро ҳамчун имконпазирии руйдодҳои номатлубе, ки боиси талафоти муайяни даромад ва аз даст додани хизматрасониҳои ҷамъиятӣ аз ҷониби ширкат мегардад, ошкор кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, хавфи молияи давлат ҳамеша бо интихоби алтернативаҳои алоҳида ва ҳисоб кардани эҳтимолияти натиҷаи онҳо алоқаманд аст. Мақсади муайян кардани хавфи молиявӣ ва идоракунии он, баланд бардоштани устувории молиявии давлат мебошад.

Оид ба масъалаи идоракунии молияи давлатӣ аз ҷониби олимони ватанию хориҷӣ корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ба анҷом расонида шудаанд. Аммо дар масъалаи хавфи молияи давлатӣ ба таври пурра корҳои илмӣ таҳқиқотӣ мушоҳида намегарданд. Дар ин ҷо ақидаи бархе аз олимони ватаниро дида мебароем. Доир ба масъалаи мазкур иқтисодчии ватанӣ У. С. Ҳикматов зикр менамояд, ки «Мавҷудияти иттилооти боэътимод, калиди қабули қарорҳои муассир ва дуруст, кам кардани вақти қабули онҳо ва хатарҳои маблағгузории хурд ва ташкилотҳои бонкӣ мебошад [10, 22]». Ба ақидаи ин олим хатарҳои маблағгузории хурд дар оянда метавонанд ба хавфи молияи давлатӣ оварда расонанд.

Олими дигари ватанӣ Қ. С. Сафаров чунин ақида дорад, ки «Ислоҳоти иқтисодие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1991 инҷониб ба амал омад, ба пояҳои бунёдии сохтори иҷтимоӣ таъсир расонд. Дигаргуниҳои куллии иқтисодиёт боиси зиддиятҳо ва бӯҳрони тамоми низоми иқтисодии давлат гардиданд [6, 173]». Ба андешаи Қ. С. Сафаров нодуруст интихоб намудани ислоҳот метавонад ба хавфи молияи давлатӣ оварда расонад. Бинобар ин, ҳар як ислоҳоте, ки ба нақша гирифта мешавад аз нигоҳи илмӣ асоснок гарданд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки нишондиҳандаҳои молиявӣ ва амалиётии баъзе корхонаҳои давлатӣ, ба талабот ҷавобгӯ набуда, харочот ва хавфи молиявии ҷиддиро ба миён меоранд. Бинобар ин, барои ҳалли масъалаи мазкур дар соли 2016 бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Стратегияи идоракунии хавфҳои молиявии корхонаҳои давлатӣ барои солҳои 2016-2020» тасдиқ карда шуда буд.

Дар Стратегия зарурати ҷорӣ кардани тартиби идоракунии хавфҳо дар фаъолияти мақомоти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ инчунин, корхонаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда шудааст. Тавре дар Стратегияи мазкур қайд мешавад, «Корхонаҳои давлатӣ қисми ҷунашавандаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳамчунин, унсури муҳими низоми давлатии молиявӣ мебошанд». Дар баробари ин, онҳо сарчашмаи ташаккули хавфҳои фискалӣ барои давлат мебошанд. Таъсири ин хавфҳо ба вазъи молиявии давлат метавонад хеле назаррас бошанд. Ҳамин тариқ, фаъолияти фискалии давлат метавонад вобаста ба харочоти ғайричашмдошти марбут ба уҳдадориҳои шартии корхонаҳои давлатӣ номутавозин гардад. Бад

[1] **Адрес для корреспонденции:** Султанбии Рахматзода – к. э. н. , доцент кафедры государственного и местного управления Таджикского национального университета, Email: raxmatzoda17@mail. ru, телефон: (+992)881-08-66-08; Хакимова Мохира Абдумаликовна – ассистент кафедры государственного и местного управления Таджикского национального университета, Email: hakimova. moh95@mail. ru, телефон : (+992)907-95-95-42.

шудани вазъи молиявӣ ва сатҳи баланди уҳдадориҳои қарзии корхонаҳои давлатӣ метавонад боиси осебпазирии фискалии на танҳо худи корхонаҳои давлатӣ, балки умуман низоми давлатии молиявӣ гардад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон андозаи ин хавфҳо, муҳиммияти сабук кардан ё коҳиш додани онҳоро тавассути такмили идоракунии хавфҳои фискалӣ, ки айни ҳол дар марҳилаи ташаккул қарор доранд, дарк мекунад.

Зарур ба ёдоварист, ки дар «Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030» ва «Барномаи миёнамӯҳлати амал оид ба амалисозии Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар солҳои 2021-2023» мониторинги хавфҳои молиявии фаъолияти корхонаҳои воҳиди давлатӣ дар ҳолати хуб арзёбӣ гардидааст.

Таъсиси низоми самарабахши идоракунии хавфҳои молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳифзи низоми молиявии ватанӣ ва дар маҷмуъ иқтисодиёт дар сурати буҳрони ҷаҳонии молиявӣ кумак мерасонад. Марҳилаи ибтидоии идоракунии давлатии хавфҳои молиявӣ таҳдиди хавфҳо мебошад, ки он ба ду қисмат ҷудо мешаванд:

А) сифатӣ;

Б) миқдорӣ тақсим мешавад.

Вазифаи асосии таҳдиди сифатӣ муайян намудани омилҳо ва ҳолатҳое мебошад, ки боиси хавф мегарданд. Чунин таҳдид муайянкунии хавфҳо (раванди дарёфт кардан, тартиб додани рӯйхат ва тавсифи унсурҳои хавф, ки манбаҳо ё таҳдидҳо, рӯйдодҳо, оқибатҳо ва эҳтимолиятро дар бар мегирад), манбаҳо ва сабабҳои хавф, муайян кардани манфиатҳои амалӣ ва оқибатҳои манфии имконпазиро дар бар мегирад. Идоракунии хавфҳову роҳҳо ва имкониятҳои таъмини устувории корхона, қобилияти онро дар самти ҷараёни устуворгардонӣ ба вазъияти ногувор муайян мекунад. Зарӯрати ҳарчӣ тезтар азхудкунӣ ва ҷорисозии усулҳои хавф дар шароити иқтисоди бозорӣ аз он бармеояд, ки дар замони муосир механизмҳои воқеъии дастгирии молиявии корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолатҳои буҳронӣ вучуд надоранд. Дар аксари мавридҳо ин корхонаҳо, субъектҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ мустақили хоҷагидор маҳсуб мешаванд, ки маънои набудани ӯҳдадории давлатро ҷиҳати пешниҳоди дастгирӣ дар ҳолати тавварум, корпартивҳо, мушкилоти молиявӣ ва дигар изтиробҳо мефаҳмонад.

Таҳдиди вазъи молиявӣ имкон медихад, ки устувории молиявии корхонаро, ки меъёри арзёбии хавфи молиявӣ ба ҳисоб меравад, баҳо дода шавад. Робитаи байни устувории молиявии корхона ва хавф бевосита мутаносиб аст, агар ҳолати молиявии корхона бадтар шавад, хатари як қатор хавфҳои молиявӣ ба миён меояд, ки яке аз онҳо хавфи муфлисшавӣ аст. Ҳолати молиявии корхона бо маҷмӯи меъёрҳои ба ҳам алоқаманд тавсиф карда мешавад. Меъёрҳои асосии баҳодиҳии хавфи молиявӣ нишондиҳандаҳои зерини асосии фаъолияти корхона, ба монанди андозаи даромад, гардиши корхона, миқдори дороиҳои он, фоидаи ширкат (дороиҳои ҷорӣ - ӯҳдадориҳои ҷорӣ) ва ғайра мебошанд.

Дар таҳқиқоти худ корхонаҳо ва ташкилотҳои бахшҳои алоҳидаи иқтисодиётро дар асоси маълумоти оморӣ аз рӯи натиҷаҳои молиявии онҳо таҳлил намудем.

Ҷадвали 1.

Корхонаҳои давлатӣ ва соҳаҳое, ки зарар дидаанд (солҳои 2018-2022)

Солҳо	Соҳаҳо									
	Кишоварзӣ		Саноат		Сохтмон		Савдо		Наклиёт ва алоқа	
	Миқдори умумии корхонаҳо	Маблағи зарар (ҳазор сомонӣ)	Миқдори умумии корхонаҳо	Маблағи зарар (ҳазор сомонӣ)	Миқдори умумии корхонаҳо	Маблағи зарар (ҳазор сомонӣ)	Миқдори умумии корхонаҳо	Маблағи зарар (ҳазор сомонӣ)	Миқдори умумии корхонаҳо	Маблағи зарар (ҳазор сомонӣ)
2018	173	84128,0	264	3082707,5	111	562082,7	116	43824,5	65	105459,9
2019	289	57231,7	471	2621511,2	315	218984,6	376	308564,5	147	79385,7
2020	214	79938,1	475	7463796,1	294	328022,2	376	77642,6	176	409969,2
2021	189	68621,3	477	575566,5	255	180330,3	260	38255,4	88	55905,8
2022	381	96820,0	453	551447,7	253	343789,3	234	128308,6	80	68631,1

Сарчашма: Молияи Тоҷикистон: маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе соли 2023, саҳ. 89-91

Аз маълумоти ҷадвали овардашуда, бармеояд, ки корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо дигар корхонаҳои соҳавӣ зарари бештар мебинанд, ки ин ба шароитҳои иқлимию табиӣ, таъмини обу нуриҳои минералӣ, сифати тухмиҳо ва омилҳои дигар вобастагии калон дорад. Ба ақидаи мо, ин метавонад ба хавфҳои назарраси молиявӣ оварда расонад ва вазъи молиявии ин корхонаҳоро бадтар кунад. Соли 2022 корхонаҳои саноатӣ дар муқоиса бо солҳои гузашта афзоиши фоидаро нишон доданд, ки бештар шудани вазъи молиявӣ ва шумораи онҳоро инъикос мекунанд. Аммо, барои таҳлили амиқи ҳолати молиявии корхонаҳо ва пешгирии хатари муфлисшавии корхонаҳо зарӯр аст, то зарарҳои молиявиро ба назар гирем, ки ҳисоби он ба маълумотҳои ҳисоботи муҳосибии корхонаҳо асос ёфтааст:

- нишондиҳандаҳои пардохтпазирӣ ва бозоргирии корхона;
- нишондиҳандаҳои устувории молиявӣ;
- нишондиҳанндаҳои даромаднокӣ;
- нишондиҳандаҳои фаъолияти соҳибкории корхона.

Таҳлили зарарҳои молиявӣ, ки вазъи воқеъии молиявии корхонаро тавсиф мекунад, барои ташхиси саривақтии муфлисшавии корхона муҳим аст. Аз ҷумлаи чунин зарарҳо, индикаторҳои мустақилияти молиявӣ, гардишнокии воситаҳои гардон, пардохтпазирӣ, қобилияти пардохтапазирӣ ва ғайра ба ҳисоб мераванд. Мониторинги мунтазами ҳолати молиявӣ имкон медиҳад, ки камбудиҳои кори ташкилотро зуд муайян карда, барои рафъи онҳо чораҳои дахлдор андешида хавфи молиявӣ ҳифз карда шавад.

Ҷаҳонишавии иқтисодиёт барои идоракунии устувори молияи давлатӣ дар сатҳи миллӣ хавфҳои нав ба вуҷуд меорад, алалхусус бинобар ба молияи давлатӣ расонидани таъсир аз ҷониби:

- номуайянӣ ва тағйирёбии якбораи нархи молҳо;
- тағйирёбии иқлим ва офатҳои табиӣ, аз ҷумла таҳдидҳои нав барои саломатии инсон аз ҳисоби пандемияи COVID-19;
- тамоюлоти асосии демографӣ;
- вобастагии афзояндаи низоми андоз ва ғайра.

Хавфҳои молиявии давлатӣ хусусиятҳои хоси худро доранд, ки ҳатман ҳангоми ташкили низоми самарабахши идоракунии онҳо бояд ба назар гирифта шаванд:

1. Хавфҳои молиявии давлатӣ ба манфиати ҳамаи гуруҳҳои иштирокчиёни муносибатҳои иқтисодӣ ба таври ҷиддӣ таъсир мерасонанд. Гузашта аз ин, онҳо дорои табиати глобалӣ буда, яъне хавфҳои як кишвар метавонад оқибатҳои назарраси ҷаҳонӣ дошта бошанд. Масалан, хавфи аз даст додани қобилияти пардохтапазирии давлат (дефолт) на танҳо кам шудани маблағгузорӣ дар дохили кишвар, инчунин, ба тамоми сатҳҳои ҳукумат таъсир мерасонад;
2. Бо назардошти он ки фоида (даромад)-и давлат на ҳамеша дар миқдори захираҳои молиявӣ ифода мешавад, давлат метавонад хавфҳоро огоҳонида бардорад ва татбиқи барномаҳои алоҳидаро (махсусан иҷтимоӣ) идома диҳад, ки ба буҷет натиҷаи молиявӣ наорад;
3. Хавфҳои молиявии давлат ба андозаи бештар бо омилҳои сиёсӣ вобастаанд;
4. Хавфҳои молиявии ҳукумат бо шароити вазъи бозори ҷаҳонӣ алоқамандӣ дорад. Хусусан, Федератсияи Русия ҳангоми идоракунии даромадҳои нафту газ ба чунин омилҳо дучор мегардад, ки ба тамоюлоти нархҳои ашёи хом дар бозорҳои ҷаҳонӣ дучор мешаванд;
5. Дар идоракунии хавфи молиявии давлатӣ, натиҷаи асосии ниҳоӣ на зиёд кардани захираҳои молиявии давлат аст, зеро ҳадафи асосии давлат ба ҳадди аксар расонидани даромад ҳисобида намешавад;
6. Давлат хавфҳои азимтари молиявиро ба дӯш гирифта наметавонад ва дар вақти коркарди стратегияи «хавф - даромаднокӣ» усули хавфи пастарин, сарфи назар аз даромаднокиро интихоб мекунад.

Ба дараҷа ва андозаи хавф тавассути механизми молиявӣ, яъне бо ёрии усулҳои идоракунии молиявӣ ва стратегияи махсус, ки дар якҷоягӣ идоракунии хавфҳоро ҳамчун як чузъи махсуси идоракунии молиявӣ ташкил медиҳад, метавонад таъсир расонид. Вазифаи асосии идоракунии хавфҳои давлатӣ нисбат ба пешгирӣ кардани хавфи молиявӣ, дар пешгуй ва кам кардани оқибатҳои эҳтимолии манфӣ, нақши муҳим дорад. Идоракунии хавфҳои молиявии давлат ин фаъолиятест, ки ба таснифи хавфҳо, муайянкунӣ, таҳлил ва баҳодиҳо, таҳияи роҳҳои ҳимоят аз он нигаронида шудааст. Идоракунии муназзами хавфҳи молиявӣ имкон медиҳад, ки ба раванди қабули қарорҳои асоснокшудаи идоракунӣ боз ҳам ҷидди муносибат намуда, хавфҳо коҳиш дода шаванд.

Ҳамин тавр пешниҳоди мо, доир ба санади махсуси «Стратегияи ояндаи идоракунии хавфҳои молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян кардани муқрррароти асосии марбут ба ошкор ва идора кардани хавфҳои молиявии давлат, инчунин, инъикоси баъзе нишондиҳандаҳои онҳоро дар нақшаҳои миёнамуҳлат ва дарозмуддати молиявии шахсони ҳуқуқии давлатӣ мебошад. Илова бар ин, ҳамаи мақомоти давлатӣ аз ҷумла ҳукумат, сохторҳои давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва корхонаҳо, инчунин,

корхонаҳое, ки бо иштироки давлат саҳм гузоштаанд, бояд низоми идоракунии хавфҳоро таҳия ва идора кунанд.

Адабиёт

1. Барномаи миёнамуҳлати амал оид ба амалисозии Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар солҳои 2021-2023. https://moliya. tj/
2. Гулов, Ш. М. Современное состояние налоговой системы Республики Таджикистан / Ш. М. Гулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2022. - № 5. - С. 193-198.
3. Молияи Тоҷикистон: маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе соли 2023, - С. 89-91.
4. Наимов Б. Қ. Дастгирии давлатии соҳибкорӣ таввассути низоми бонкӣ. [Матн] / Наимов Б. Қ. , Раҷабов М. М. // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. - Бохтар, 2022. - №1/1 (95). - С. 228-234.
5. Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль. М. Дело, 2003.
6. Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030». https://moliya. tj/
7. Сафаров, К. С. Анализ рисков и угроз на формирующихся финансовых рынках Республики Таджикистан / К. С. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. - № 5. - С. 173-178. - EDN MAAKPR.
8. Султонбии, Р. Регулирование бюджетно-налоговой системы в Республики Таджикистан / Р. Султонбии // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане : Материалы международной научно-практической конференции, Душанбе, 17 февраля 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. - С. 239-243. - EDN KYTBVR.
9. Султонби, Р. Трактовка налога и налогообложения в системе рыночной экономики / Р. Султонби // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/4-2. – С. 144-146. – EDN ZSGTKB.
10. Хикматов, У. С. Необходимость и значение кредитного бюро в сокращении рисков микрофинансирования / У. С. Хикматов, М. С. Хикматов // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2013. – Т. 13, № 2. – С. 22-25. – EDN QZKNKF.

ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ ДАВЛАТӢ ВА МУАЙЯНКУНИИ МАҚСАДИ ОН

РАҲМАТЗОДА С. , ҲАКИМОВА М. А.

Муаллиф дар мақолаи мазкур хавфҳои давлатӣ, суботи молиявӣ ва робитаи хавфҳои давлатии молияviро бо категорияҳои сиёсӣ, усулҳои муайян ва ҳифзи онҳо таҳлил кардааст. Мақсади муайян кардани хавфи молиявӣ ва идоракунии онро ба таври возеҳ шарҳ додааст. Инчунин якчанд номгӯи стратегияҳо ва барномаҳои қабулгардидаи давлатиро оид ба пешгирӣ ва рушди корхонаҳои молиявӣ иқтибос овардааст. Дар ниҳоияти кор оид ба хавфҳои молиявии давлатӣ ва ташкили низоми самарабахши идоракунии пешниҳодҳо нигаронида шудааст.

Калидвожаҳо: хавфҳои молияи давлатӣ, хавфҳои фискалӣ, корхонаҳои молиявӣ, идоракунии хавфҳои молиявӣ, хавфҳои молиявии ҳукумат, андоз, иқтисоди бозорӣ, стратегия, барнома.

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ ПРИ ВОЗНИКНОВЕНИИ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

РАҲМАТЗОДА С. , ҲАКИМОВА М. А.

Автор проанализировал государственных рисков, финансовой стабильности, а также связь государственных финансовых рисков с политическими категориями, методы их определения и защиты. В нем четко объяснялась цель выявления финансового риска и управления им. Он также привел несколько перечней принятых государственных стратегий и программ по профилактике и развитию финансовых предприятий. Наконец, работа сосредоточена на государственных финансовых рисках и создании эффективной системы управления предложениями.

Ключевые слова: риски государственных финансов, фискальные риски, финансовые предприятия, управление финансовыми рисками, государственные финансовые риски, налог, рыночная экономика, стратегия, программа.

MANAGEMENT OF STATE FINANCIAL RISKS IN THE EVENT OF A FINANCIAL CRISIS

RAKHMATZODA S. , HAKIMOVA M. A.

The author analyzed the of government risks, financial stability, as well as the connection of government financial risks with political categories, methods of their identification and protection. It clearly explained the purpose of identifying and managing financial risk. He also provided several lists of adopted government strategies and programs for the prevention and development of financial enterprises. Finally, the work focuses on government financial risks and the creation of an effective proposal management system.

Keywords: public finance risks, fiscal risks, financial enterprises, financial risk management, government financial risks, tax, market economy, strategy, program.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 338.46:656.072 (575.3)

СОСТОЯНИЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ТРАНСПОРТА ТАДЖИКИСТАНА НА ЭТАПЕ ПЕРЕХОДА К ИНДУСТРИАЛЬНО-АГРАРНОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

АХМЕДОВА А.М[1].

В рыночной экономике транспорт играет огромную роль, являясь её важной сферой и артерией для всей экономики в целом и каждого хозяйствующего субъекта в отдельности. Поэтому развитие экономики невозможно рассматривать без решения вопросов по развитию транспортной инфраструктуры. Кооперация и специализация производства должны учитывать условия развития транспортной системы в республике, т.к. она выступает одной из основных систем межрегионального сообщения и способствует безопасному передвижению транспортных средств.

Это связано с тем, что транспорт в переходной к рыночным отношениям период играет одну из важных ролей не только в перевозке грузов, но и пассажироперевозках. Транспорт обеспечивает доставку товаров хозяйствующим субъектам, что в условиях рыночной экономике является важным фактором, т.к. вовремя доставленные сырь, материалы, оборудование способствуют эффективности производственного процесса [5].

В связи с этим необходим соответствующий подход к развитию и размещению производительных сил, что будет способствовать оборачиваемости товаров, экономических ресурсов и финансов между хозяйствующими субъектами, а это в свою очередь приведёт к эффективному обращению потоков между товарами и денежными средствами. Поэтому транспорт способствует не только улучшению межрегиональных связей, но и повышает взаимодействие между отраслями экономики, что приводит к эффективному функционированию всей хозяйствующей системы и её дальнейшему рациональному развитию.

Особая роль принадлежит городскому электрическому транспорту. Он является довольно не новым, но весьма востребованным транспортным средством в условиях города. Это связано с тем, что помогает решать вопросы пассажироперевозок, способствует определению условий быта, труда и отдыха жителей города. Электрический транспорт обладает большой пропускной способностью, высокой скоростью, что помогает в условиях современного градостроительства решать проблемы, такие как увеличение пассажиропотока.

Так же развитие электрического транспорта может способствовать увеличению площадей застройки новым социально-экономическими объектами, что приведёт к созданию городов-спутников. Проблемы расселения населения и плотности заселения городов выступают одними из важных в последнее время, поэтому развитие электрического транспорта является одним из основных факторов решения этой проблемы. Постоянное транспортное сообщение между городами-спутниками приведёт к развитию социальной и транспортной инфраструктуры и формированию жилых комплексов в дали от промышленных и центров.

В последнее время электрический транспорт стал определять рейтинги крупных развивающихся городов, который связан не только с экологической безопасностью, но и с пассажиропотоком. По данным последних опросов, пассажиры больше выбирают электрический транспорт на 30-40% чаще, чем другой. При этом связывают такой выбор с более успешным решением проблем заторов, загрязнением окружающей среды, меньшими потерями времени при простаивании в пробках.

Необходимо отметить и ещё один положительный момент электрических транспортных средств - это энергоэффективность. А наличие рельсового транспорта в городах и населённых пунктах ещё и занимает минимум территории, что является весьма важным фактором в условиях Республики Таджикистан [3].

В последнее время увеличилось число транспортных средств в крупных мегаполисах. Это приводит к различным транспортным коллапсам и мешает как пассажиропотоку, так и перевозке грузов, что отрицательно влияет на экономическое развитие не только крупных городов, но и всей экономик в целом. К наиболее выраженным проблемам можно отнести перегрузку дорожной инфраструктуры, увеличение

[1] **Адрес для корреспонденции:** Ахмедова Азизахон Мухаммадхучаевна.- младший научный сотрудник Института экономики и демографии НАНТ. Тел.: (+992) 907455489, E-mail: azizajon_86@mail.ru

времени во время перевозки грузов и пассажиров, снижение безопасности во время транспортировки, а так же к возрастанию выбросов климатических газов в атмосферу.

А это в свою очередь приводит к экологическим проблемам, что имеет отрицательный эффект на здоровье населения. В связи с этим транспортные проблемы имеют косвенное отрицательное влияние и на уровень жизни населения.

В связи с этим жители крупных мегаполисов выбирают в большинстве случаев электрический городской транспорт, который обеспечивает им безопасность не только в передвижении, но и в экологических вопросах.

Следовательно, электрический транспорт играет не только большую роль в перевозках пассажиров и грузов, но и обеспечивает экологическую безопасность как в нынешнего, так и для будущего поколения.

В столице Республике Таджикистан в тестовом режиме начали курсировать электробус и троллейбус нового поколения. Электробус при полной подзарядки может проехать до 200 км., троллейбус же в автономном режиме - до 40 км. Пассажир вместимость новых видов транспорта составляет 100 человек.

Возможность пустить в эксплуатацию данные виды пассажирского транспорта способствовало увеличение производства электроэнергии в Таджикистане. Также это будет способствовать увеличению и количества автомобилей.

Использование электрического вида транспорта несомненно снизит зависимость республики от стран-экспортеров бензина и дизельного топлива.

Функционирование автомобильного наземного городского электрического транспорта в последние годы сталкивается с рядом серьёзных проблем правового, организационного и технического характера, которые в итоге приводят к недостаточной эффективности и качеству оказываемых транспортных услуг, росту перегруженности дорожных и улично-дорожных сетей и, как следствие, к снижению скоростей доставки пассажиров и грузов, невозможности создания равных и справедливых условий конкуренции на рынке автотранспортных услуг, высокому уровню аварийности и тяжести последствий дорожно-транспортных происшествий (ДТП), существенному негативному воздействию автотранспорта на состояние окружающей среды и здоровье населения, снижению конкурентоспособности отечественных автомобильных перевозчиков на международном рынке автотранспортных услуг и снижению транзитного потенциала страны [2].

При формировании приоритетных направлений развития автомобильного и городского электрического транспорта необходимо учесть зарубежный опит разработки и реализации стратегических документов и инициатив в области развития автомобильного транспорта, городского транспорта и устойчивого развития городского транспорта.

В соответствии с Национальной Стратегией развития РТ на период до 2030г. должно быть обеспечено создание условий для экономического роста, повышения конкурентоспособности национальной экономики и качественным транспортным услугам, превращения географических особенностей страны в ее конкурентное преимущество.

Стратегической целью развития автомобильного и городского наземного электрического транспорта, как одной из важнейших подсистем транспортного комплекса, является удовлетворение потребностей инновационного, социально- ориентированного развития экономики и общества в конкурентоспособных, качественных и безопасных транспортных услугах. Достижение данной стратегической цели будет обеспечено путем эффективного решения существующих проблем в сфере автомобильного и городского электрического транспорта.

Если раньше Таджикистан многие социально-экономические проблемы, в том числе проблемы организации транспортно-экономических связей, решал в рамках общесоюзного разделения труда, то сейчас, как суверенная и независимая страна, он в качестве самостоятельной региональной единицы вступает в транспортно-экономическое сотрудничество со всеми другими регионами мира, со странами ближнего и дальнего зарубежья.

В то же время внутри страны всесторонне развиваются транспортно-экономические связи между ее административными регионами - областями, городами и районами. В Республике Таджикистан необходимо выделить северную, южную и восточную части страны, причем территория каждой имеет разнообразные природно-экономические условия, которые в свою очередь можно разделить на несколько территориально-экономических зон.

В условиях рыночных отношений транспорт является важнейшим средством сообщения между этими зонами и играет большую роль в решении новых проблем и задач, которые ранее не возникали [4].

В транспортном комплексе Таджикистана износ основных фондов составляет 30-50%, и основной объем инвестиций расходуется не на внедрение инноваций, а на обслуживание имеющихся объектов. Обновление стандартов строительства и реконструкции, дорог для широкомасштабного применения инновационных

технологий должно произойти по результатам пилотного проекта «Инновационная дорога», в ходе которого будут испытаны новые технологии дорожного строительства. Использование современных инновационных материалов и технологий позволит значительно сэкономить на строительстве, дальнейшей эксплуатации и ремонте автомобильных дорог, сделает их экологичными, а дорожное движение для автомобилистов и пешеходов - более безопасным.

Предполагается, что новые стандарты будут предусматривать добавление коллоидно-нанодисперсных полимерных компонентов в материалы дорожного полотна, использование дорожной сетки и арматуры из композиционных материалов, повышение качества дорожной разметки путем применения термоэластопласта, использование заряжаемых энергией Солнца светодиодных систем освещения и интеллектуальных систем управления освещением [1]. Кроме того, применение интеллектуальных транспортных систем с использованием спутниковой навигации и радиочастотной идентификации позволит обеспечить принципиально новый подход к управлению дорожным движением: автоматически регулировать загруженность участков дорог и оперативно перенаправлять потоки автомобилей, своевременно информировать участников дорожного движения о ситуации на дорогах, сообщать пассажирам о движении общественного транспорта в режиме реального времени, решить проблему парковок, фиксировать нарушения и контролировать безопасность дорожного движения.

Литература

1. Афанасьев А.Н., Сазонов М.В. Перспективы развития электротранспорта // Символ науки, 2020. - №12-1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-elektrotransporta.

2. Беньяш, Ю.Л. Опыт использования трамвайных поездов за рубежом / Ю.Л. Беньяш, В.А. Спиридонова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2020. - №33(323). - С.31-35. - URL: https://moluch.ru/archive/323/73151.

3. Делюкин Е. Какие города отказываются от машин и зачем это нужно [Электронный ресурс] // Евгений Делюкин // URL: https://vc.ru/future/46544-kakie-goroda-otkazyvayutsya-ot-mashin-i-zachem-eto-nuzhno

4. Рауфи А. Региональные проблемы развития транспорта в системе рыночной экономики Таджикистана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.э.н.

5. Рауфи А. Транспорт независимого Таджикистана//Экономика Таджикистана, 2016. - №2-2. - С.92.

ВАЗЪИ НАҚЛИЁТИ БАРҚИИ ТОҶИКИСТОН ДАР МАРҲИЛАИ ГУЗАРИШ БА МОДЕЛИ САНОАТӢ-АГРАРИИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

АХМЕДОВА А.М.

Дар мақола тавсифи мухтасари ҳолати нақлиети барқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Он дар рушди инфрасохтори шаҳр нақши муҳим мебозад, на танҳо талаботи аҳолии шаҳрро ба нақлиети ҷамъиятӣ таъмин мекунад, балки бехатарии онро таъмин мекунад, як намуди экологии нақлиети шаҳрӣ мебошад. Рушди ин инфрасохтор бо мушкилоти зиеде рӯ ба рӯ мешавад, ки ҳалли онҳо қобилияти интиқоли мусофиронро таъмин мекунад, шумораи мошинҳои барқиро дар ҷумҳурӣ зиед мекунад ва ба рушди нерӯи барқ мусоидат мекунад.

Калимаҳои асосӣ: нақлиети барқӣ, ҷараени мусофирон, мошинҳои барқӣ, энергетикаи барқ, бехатарии экологӣ, инфрасохтори нақлиетӣ, бехатарии ҳаракат дар роҳ.

СОСТОЯНИЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ТРАНСПОРТА ТАДЖИКИСТАНА НА ЭТАПЕ ПЕРЕХОДА К ИНДУСТРИАЛЬНО-АГРАРНОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

АХМЕДОВА А.М.

В статье приводится краткая характеристика состояния электрического транспорта в Республике Таджикистан. Он играет важную роль в развитии городской инфраструктуры, обеспечивает не только потребности городского населения в общественном транспорте, но его безопасность, является экологически безопасным видом городского транспорта. Развитие данной инфраструктуры сталкивается со множеством проблем, решение которых обеспечит пропускную способность пассажиропотока, увеличит количество электромобилей в республике и будет способствовать развитию электроэнергетике.

Ключевые слова: электрический транспорт, пассажиропоток, электромобили, электроэнергетика, экологическая безопасность, транспортная инфраструктура, безопасность дорожного движения.

THE SITUATION WITH ELECTRIC TRANSPORT IN TAJIKISTAN AT THE STAGE OF TRANSITION TO AN INDUSTRIAL-AGRARIAN MODEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT

AHMEDOVA A.M.

The article provides a brief description of the state of electric transport in the Republic of Tajikistan. It plays an important role in the development of urban infrastructure, not only meets the needs of the urban population in public transport, but also ensures its safety, and is an environmentally friendly type of urban transport. The development of this infrastructure faces many problems, the solution of which provides the possibility of transporting passengers, increases the number of electric vehicles in the republic and contributes to the development of the electric power industry.

Keywords: electric transport, passenger flow, electric vehicles, electric energy, environmental safety, transport infrastructure, road safety

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК:338.24:664

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ САРМОЯГУЗОРӢ ТАВСИФИ УНСУРҲОИ АСОСИИ ОН

АБДУАЛИМОВ Ф. Ҷ.[1]

Рушди устувори иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити пешрафти муносибатҳои рақобатнок аз сатҳу дараҷаи самаранокии фаъолияти бахши кишоварзӣ ва таҳдиди сохторҳои он вобаста аст. Бунёди низоми мукаммал ва илман асоснокшудаи "идоракунии" лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба афзоиши самаранокии истеҳсолоти агросаноатӣ мусоидат намуда, барои амали гаштани яке аз ҳадафҳои стратегии давлат - таъмини бехатарии озуқаворӣ ва дастрасии аҳолӣ ба маводи ғизоии босифат имконият фароҳам меоварад.

Бояд қайд кард, ки баланд бардоштани нақши сармоягузорӣ дар раванди бозвсозии соҳаи кишоварзӣ бо ҳамгироии оқилонаи омилҳои гуногун, ки муҳимтарини онҳо низоми илман асосноки идоракунии лоиҳаҳо ва қабули қарорҳои идоракунӣ мебошад, асоснок мегардад. Таҷриба нишон медиҳад, ки дар шароити гуногунии вазъи бозори аграрӣ муваффақияти бахши кишоварзӣ аз сифати сохтори ташкилӣ ва усулҳои идоракунӣ, ки интихоб ва истифодаи самтҳои муфиди сармоягузорӣ алоқамандӣ дорад, вобаста аст. Аз ин рӯ, баландбардории нақши сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ ҳамчун ҷузъи муҳимтарини таркиби низоми мавҷудаи идоракунии иқтисодиёти кишвар ва вазифаи стратегии таъмини рақобатпазирии соҳаи аграрӣ табдил ёфтааст.

Мафҳуми «сармоягузорӣ» аз калимаи лотинии «*invest*», гирифта шудааст, ки маънои «саҳмгузоштан» -ро дорост. Дар шароити рақобат, таваккал ва ноқифоя будани захираҳои молиявӣ мутобиқ намудани соҳаи КАС, таърифи аниқи мафҳумҳои «сармоягузорӣ», «фаъолияти сармоягузорӣ» ва таснифи онҳо саҳеҳиро талаб намояд. Бояд гуфт, ки то солҳои 90 асри XX истилоҳи «сармоягузорӣ» амалан истифода намешуд, ба ҷойи он мафҳуми «маблағгузории асосӣ» ба кор бурда мешуд, ки он хароҷоти ба вуҷуд овардани фондҳои нав, васеъ кардан, барқарор намудан ва нав кардани фондҳои асосӣро дар бар мегирифт.

Дар байни олимони хориҷӣ як қатор ақидаҳои ва равишҳои муайян кардани сармоягузорӣ вуҷуд доранд. Намояндагони равиши аввал (Шарп, Александер ва Бейли) сармоягузориро ҳамчун даст кашидан аз арзиш, дар айни замон ба ивази гирифтани даромад дар оянда муайян мекунанд [7]. Намояндагони равиши дигар (Макконнелл ва Брю) сармоягузориро ҳамчун хароҷот барои истеҳсолт, ва ҷамъ кардани воситаҳои истеҳсолот взиёд кардани захираҳои моддӣ мешуморанд [8].

Л.Крушвитс чунин мафҳумро ҳамчун «сармоягузории ҳақиқӣ» муайян мекунад. Баръакси сармоягузории пулии фоизнок, сармоягузории ҳақиқӣ –ин маблағгузории сармоявӣ ба дороиҳо моддӣ ва ғайримоддӣ мебошанд [9].

Мувофиқи таърифи А.П.Шевлюков истилоҳи «сармоягузорӣ» маънои «хароҷоти истеҳсолӣ ва ҷамъ кардани воситаҳои истеҳсолот, инчунин афзоиши захираҳои сармоя дар иқтисодиётро дорад, ки зери он захираҳои истеҳсолкардаи инсон барои истеҳсоли мол ва хизматрасони дахл дорад» [10].

Асосҳои назариявии фаъолияти сармоягузорӣ дар шароитҳои муосир вазъи иҷтимоию иқтисодии ҳар як кишварро аз рӯйи нишондиҳандаҳои муайяни иқтисодӣ баҳо медиҳад. Бояд қайд кард, ки дар раванди арзёбии иқтисоди миллӣ ва муайян кардани вазъи иҷтимоию иқтисодии он нишондиҳандаҳои асосӣ ММД (маҷмуи маҳсулоти дохилӣ) ва даромади аҳолӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳимтарин ба шумор мераванд.Бояд зикр кард, ки ба он омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки яке аз омили муҳимтарин, ин рушди истеҳсолоти мамлакат ва ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолгардида ба шумор меравад.

Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисодиёти миллӣ пояи ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, сарчашмаи ташкили ҷойҳои корӣ, ғанӣ гардонидани буҷети давлат ва бойгарии он ба шумор меравад.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Абдуалимов Фазлиддин Джамолиддинович – преподаватель кафедры экономической теории Аграрного университета Таджикистана имени Шириншаха Шахтемур. 734003 Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки. 146, E-mail: fazliddin.abdualimov@bk.ru, тел. Моб. (+992) 988593030;

Рушди соҳаи саноат бо назардошти хусусиятҳои алоҳидаи ҳар як зерсоҳа аз фишангҳои гуногуни иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вобастагӣ дорад, ба монанди нав намудани барқарор ва бунёди иқтидорҳои истеҳсолӣ, таъмини он бо маводҳои зарурии кадрҳо ва мутахассисони баландихтисос ва ғайра мебошанд. Аммо бояд ба инобат гирифт, ки яке аз пояи асосии таъмини рушди соҳаи саноат захираҳои молиявӣ мебошад, ки ва сарчашмаи асосии он дар шароити иқтисодиёти бозори ин сармоягузорӣ аст.

Чуноне, ки Пешвои миллат мӯҳтарам Президенти мамлакат дар паёми худ 28.12.2023 қайд намудааст.Дар натиҷаи тадбирҳои аз ҷониби Ҳукумати мамлакат амалигардида ва заҳмати софдилонаи кишоварзон, сатҳи таъминоти аҳолӣ бо маҳсулоти асосии ғизоӣ афзоиш ёфта, соли 2023 истеҳсоли ғалладонагиҳо назар ба соли 1991 6 баробар, аз ҷумла гандум 5,6 ва шолӣ 6,7 баробар, картошка 10,8 баробар, сабзавот 9, полезӣ 17,5, меваҷот 10 ва ангур 2 баробар афзоиш ёфтааст. Солҳои охир дастгирӣ ва имтиёзҳо барои рушди соҳаи кишоварзӣ пешниҳодгардида натиҷаҳои мусбат дода истодаанд: дар ҳафт соли охир ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ 1,6 баробар зиёд гардидааст[1]. Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз давлатҳое мебошад, ки диққати аввалиндарачаро ба соҳаи кишоварзӣ равона кардааст ва аз ҳисоби буҷети давлатӣ дар ин самт ҳиссаи харочот (0,5% ҳиссаи буҷет) ташкил медиҳад, лекин аз ҳисоби лоиҳаҳои грантӣ бошад ҳар солҳо кӯмаки зиёд ба назар мерасад.

Иқтисодчиён мафҳум ва ҳолати сармоягузориро барои бехтар дарк намудани муҳити тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва расонидани хизматҳо аз ҷониби субъектҳои иқтисодӣ зери омӯзишу таҳқиқот қарор доданд. Бояд қайд намуд, ки дар раванди идора намудани ҳолати макроиқтисодӣ ва микроиқтисодии ҷумҳури дар сатҳи назариявӣ мафҳуми “сармоягузорӣ” ва “фаъолияти сармоягузорӣ”-ро зери омӯзишу таҳқиқ қарор дод.

Дар рушди иқтисодиёт нақши муҳимро боварӣ, иттилоот ва мутахасисони соҳибтачриба мебозанд. Дар даврони гузашта ин омилҳо номукамал буданд ва маҳз ба ҳамин сабаб фаъолияти сармоягузорӣ вуҷуд надошт.

Ҳангоми тараққиёти илму техника, ба вуҷуд омадани фахмишҳои гуногун ба монанди тавварум, муфлисшавӣ, пасандоз ва ғайраҳо дар асосҳои қонунҳои мукамалгардида ба вуҷуд омадани боварӣ мафҳуми сармоягузориро (инвеститсияро) низ ба вуҷуд овард.

Гузариш ба Низоми муносибатҳои иқтисодиёти бозоргонӣ ба худ як қатор муаммоҳоро дорост, ки аз байни онҳо ва муҳимтарини он масъалҳои сармоягузорӣ ва фаъолияти сармоягузории корхонаҳои КАС мебошад.

Дигар гурӯҳи иқтисодчиён бар он ақидаанд, ки захираҳои арзӣ, ки бо мақсади истеҳсолӣ маҳсулот, истеҳсолот-истеъмолоти ниҳои то истеъмолкунанда масраф карда мешавад, сармоя мебошад.

Аз гуфтаҳои овардашуда бармеояд, ки сармоя бояд дорои чунин хусусиятҳо бошад: Дар натиҷаи таҳлилҳои гузаронидашуда ва маълумотҳои овардашуда хусусиятҳои хосеро, ки дороянд чунин гурӯҳбандӣ намудаем **(Расми 1).**

Расми 1. Сармоя ва аломатҳои ташкилии он чунин гурӯҳбандӣ карда мешавад. Дар асоси омӯзиш адабиёти илмӣ аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст.

[1] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 28.12.2023

Барқарорнамоии иқтидорҳои истеҳсолӣ, азнавтаҷҳизонӣ, таъмири фонди асосӣ ва бунёди сохтмони хоҷаги ва таъмини такрор истеҳсолкунии корхонаҳои нав.

Дар асоси сармоягузори ҳамчун омилҳои муҳими иқтисодиёти миллӣ ба шумор рафта, ташкили истифодаи оқилонаи он азнавсозии ва мукамалнамоии иқтисодиёт, сохторҳои нави, он афзоиши ҷойҳои нави корӣ, таъмини шуғли аҳолӣ, коҳишёбии нархи маҳсулот беҳтаргаштани сифати он, баландгардии рақобатпазирии молҳои истеҳсолӣ дохилӣ, ки дар натиҷа беҳтар гардонидани сатҳи зиндагии аҳолӣ ва нуфузи кишвар дар ҷомеи ҷаҳонӣ мусоидат менамояд. Инчунин, метавон қайд намуд, ки ҷалб намудани сармоягузориҳои бузург ба иқтисодиёти воқеӣ (ҳақиқи)-и кишвар барои таъмини рушди устувор он бениҳоят зарур аст.

Чуноне, ки маълумотҳо исбот менамоянд, сармоягузорӣ нисбат ба маблағгузорӣ ё маблағгузории асосӣ мафҳуми хело васеътар мебошад, маблағгузории асосӣ – ин як қисмати сармоягузорӣ ба ҳисоб рафта асос он барқарорнамуда ва мукамалгардонии воситаҳои асосӣ, иқтидорҳои истеҳсолии корхона нигаронида шудааст.

Яке аз воситаҳои асосии рушди ҷомеа дар маҷмуъ ва дар алоҳидагӣ субектҳои хоҷагидорӣ ин фаъолияти сармоягузорӣ мебошад. Дар шароити иқтисодиёти бозоргонӣ қариб ҳама намуди субеъктҳои хоҷагидорӣ, барои азназаргузаронии моделҳои асоси сармоягузорӣ талаботи худро доранд.

Дар давраи низоми фармонфармоӣ барои аз назаргузаронии моделҳои асосии сармоягузорӣ, танҳо давлат саҳми асосӣ дошт, айни замон бошад ба он сохторҳои гуногун низ бахши давлати, хусусӣ, шарики ва ғаяра ҳамроҳ шуданд, ки онҳо, шахсони ҳуқуқию воқеии дохилӣ ва хориҷӣ, ки ҳамчун сармоягузорӣ мустақим ва ғайримустақим баромад мекунанд, субъектҳои иқтисодӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, муассисаҳои молиявӣ, таъминкунандагони таҷҳизот, ширкатҳои суғуртавӣ, фирмаҳои маълумоту машваратдиҳӣ ва ғайраҳоро дар бар мегирад.

Ҳамаи ин талаб менамояд, ки шароитҳои молиявии сармоягузориро ба монанди назар гузаронид, аз ҷумла муҳимтарини онҳо; ҷолибияти он, соҳаи иқтисодиёт, минтақа, корхона ва ғайраҳо дар мадди назар ва таҳлилу хулосабарори қарор гиранд.

Тибқи омӯзишҳои овардашуда дар раванди сармоягузорӣ маблағ дар муҳлатҳои муайян ба объекти сармоягузорӣ гузошта мешавад ва дар ҳолати хуб амал намудан он мукофот ба даст меояд, ки ҳаҷми он номуайян буда, хавфу хатари зиёдеро дар бар мегирад.

Аз ин лиҳоз намудҳои сармоягузорӣ гуногун мебошад, барои он банақшагирии мақсаднок ва таҳлили он зарур буда онро аз рӯйи хусусиятҳои мушахас чунин гӯруҳбандӣ менамоем (Расми 2).

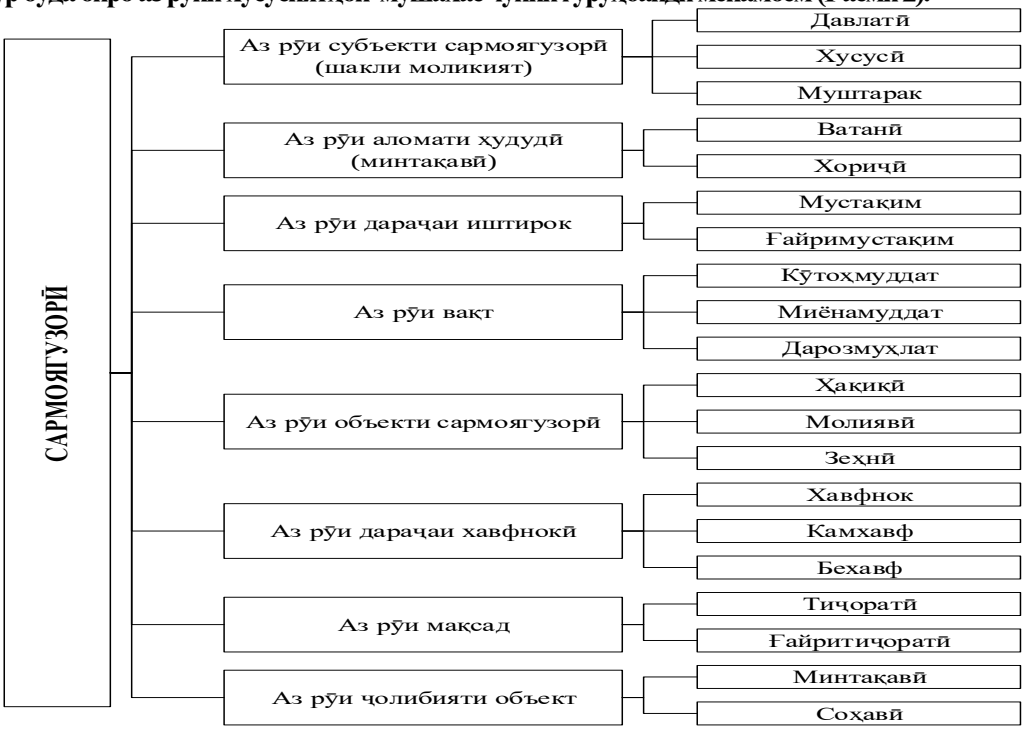

Расми 2: Гурӯҳбандии сармоягузорӣ аз рӯйи аломатҳои ва хусусиятҳо. Дар асоси омӯзиш адабиёти илмӣ аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст.

Зери мафҳуми “сармоягузории давлатӣ ҳама намуди гузошти воситаҳо аз тарафи мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ ва кохонаҳои дар шакли моликияти давлатӣ амалкунанда ба мақсади ба даст овардани самара

мебошад. Сармоягузории хусусӣ ин гузошти воситаҳои (сармояи) худии сармоягузор мебошад. Ҳамчун сармоягузори хусусӣ шахси воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ё соҳибкори инфиродӣ баромад карда метавонад. Сармоягузорииихоричӣ – ин гузошти воситаҳо (сармоя) аз ҷониби шахсони ҳуқуқию воқеии хоричӣ, давлатҳои алоҳида ва ё иниституҳои байналмилалӣ мебошад. Сармоягузории дохилӣ –ин гузошти (сармоя) аз ҷониби шахсони воқеию ҳуқуқии дохили кишвар мебошад. Сармоягузории муштарак –ин гузошти сармоя аз ҷониби сармоягузорони дохилию хоричӣ ба як объект дар якҷоягӣ мебошад.

Вобаста ба дараҷаи иштироки сармоягузор дар раванди сармоягузорӣ, сармоягузорӣ ба сармоягузории мустаим ва сармоягузории ҷомадонӣ (партфелӣ ё ғайримустай) ҷудо мешавад.

Сармоягузории мустақим - ин намуди сармоягузорие мебошад, ки сармоягузор бевосита ба назорат ва идораи объекти сармоягузошта вобаста буда, кӯшиш менамояд, ки фазои таъсири худро дар ин объект васеъ намояд.

Вобаста ба мақсад сармоягузории тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратиро аз ҳам фарқ мекунанд. Сармоягузории тиҷоратӣ намуди сармоягузорие мебошад, ки дар он мақсад фақат гирифтани даромад (фоида) мебошад. Сармоягузории ғайритиҷоратӣ бошад барои ба даст овардани самараи иҷтимоӣ – экологӣ равона карда мешавад.

Вобаста ба ҷолибият объект сармоягузориро ба соҳавӣ ва минтақавӣ ҷудо намудем. Сармоягузор дар аввал ба соҳаҳои алоҳида, ки барои сармоягузорӣ ҷолибнок аст (манфиятовар, камхавфтар ва ғайра), интихоб намуда ва баъдан ҳамон минтақаеро интихоб менамояд, ки он ҷо рушдёфта буда ва ё ҳамин намуди соҳа ҳангоми фаъолияти соҳибкорӣ роҳатбахш, мувофиқ ва самарабахш баҳисоб равад.

Бозори маблағгузориҳои асосӣ ҳамчун яке аз қисмати асосии бозори сармоягузорӣ мавқеӣ худро устувор давом дода истодааст. Шакли сармоягузорӣ дар ин бозор ҳамчун маблағгузории асосӣ дар ҳама намуд – гузориши сармоя барои сохтмон, васеъкунӣ, таҷдид, мусалаҳгардонии техникӣ баромад мекунад[11].

Ба раванди фаъолияти рушди сармоягузорӣ ба ҷалби сармояи хусусӣ ва хоричӣ ба низоми иқтисодии кишвар, рушди бозорҳои гуногун ба монанди бозори амволӣ ғайриманқул, бозори қоғазҳои қимматнок, бозори қувваи корӣ, бозори моликияти зеҳнӣ, бозори асъор ва ғайра таъсир мерасонанд. Ҳар яке аз бозорҳои (биржаҳои) номбаргардида як ҳиссаи муайяни худро барои ҷолибият ва самараи фаъолияти сармоягузорӣ мегузоранд.

Дар маҷмуъ метавон, қайд намуд, ки сармоягузорӣ бо худ як воситаи таъсири муносибатҳои молиявӣ дар раванди хоҷагидорӣ ифода менамояд. Дар натиҷаи чунин ҷараёнҳо ду гурӯҳ субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ бо ҳамдигар мепайванданд, ба монанди воситаҳои пулии муваққатан озодро худро бо онҳое, ки ба ин воситаҳо ниёз доранд пешниҳод менамоянд.

Дар асоси омӯзиш таҳлил ва нуқтаҳои назари олимону муҳаққиқони хориҷ ва ватани чунин хулоса барорем, ки ҷолибияти сармоягузорӣ ва мафҳумҳои асосии он дар заминаи амалӣ вобаста ба намудҳои сармоягузорӣ, он дар ҳама ҳолат аз ҷониби сармоягузорон бевосита аз назорат ва идораи объекти он (сармоягузори) гирифта мешаванд ва мақсади он ин ба даст овардани самараи иқтисодию молиявӣ ба шумор меравад. Ин шаҳодати он мебошад, ки фаъолияти сармоягузорӣ новобаста аз намуду шакл ва ҳолат, фаъолияти молиявие мебошад, ки дар натиҷаи ниҳоӣ сармоягузор манфиати муайяни молиявӣро ба даст меорад.

Адабиёт:

Паёми Президенти Љумњурии Тољикистон муњтарам Эмомалї Рањмон «Дар бораи самтњои асосии сиёсати дохилї ва хориљии љумњурї» 28.12.2023

Ќонуни Љумњурии Тољикистон «Дар бораи инвеститсияњои хориљї дар ЉТ»10.03.1992.

Законе Республики Таджикистан «О приватизации государственной собственности в Республике Таджикистан» от 16 марта 1997 г.

Ганиев Т.Б. Аграрная реформа и устойчивое развитие сельского хозяйства Таджикистана. -М.-Диалог-МГУ. -1997.-116 с.

Кудратов Р., Насыров Р. Инвестиция-основа повышения эффективности сельскохозяйственного производства-Душанбе, «Ирфон», - 2005.-144 с.

Мадаминов А.А. Влияние совершенствования инфраструктуры села на устойчивое развитие сельского хозяйства. -Душанбе, НПИ Центр, -2001. -8 с.

7. Шарп, У. Ф. Инвестиции: пер. с англ. У. Ф. Шарп, Г. Дж. Александер, Дж. Бейли. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 1024 с.

8. Макконелл, К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконелл, С. Л. Брю; под общ. ред. А. А. Пороховского. – Таллин,1992. – 440 с.

9. Крушвиц, Л. Инвестиционные расчеты: учебн. (пер. с нем.) / Л. Крувшиц; под общ. ред. В. В. Ковалева и З. А. Сабова. – СПб.: Питер, 2001. – 432 с.

10. Шевлюков, А. П. Финансовый менеджмент на предприятии / А. П. Шевлюков. – Гомель: ГКИ, 2001. – 562 с.

11. Ивасенко А.Г., Нинонова Я. И., Инвестиции: источники и методы финансирования. Издателство «Омега–Л – 2009 сањ. 8.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ САРМОЯГУЗОРӢ ТАВСИФИ УНСУРҲОИ АСОСИИ ОН

АБДУАЛИМОВ Ф. Ҷ.

Дар мақолаи мазкур, масъалаҳои назариявии фаъолияти сармоягузорӣ ва саҳми он дар рушди иқтисодиёти миллӣ, хусусан соҳаи кишоварзии мамлакат дарҷ гардидаанд. Инчунин масъалаҳои тасниф ва гурӯҳбандии ташкили сармоя ва фаъолияти сармоягузорӣ инчунин амалишавии онҳо дар кишвар баррасӣ гардидаанд. Муаллиф аз ҷумла қайд мекунад, ки дар замони ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва шиддат гирифтани муносибатҳои нави бозоргонӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолият ва рақобатпазир гардонидани соҳаи аграриро тавассути усулҳои пешин иҷро кардан ғайри имкон аст. Ҷолибияти сармоягузорӣ ва мафҳумҳои асосии он дар заминаи амалӣ вобаста ба намудҳои сармоягузорӣ, он дар ҳама ҳолат аз ҷониби сармоягузорон бевосита аз назорат ва идораи объекти он (сармоягузори) гирифта мешаванд ва мақсади он ин ба даст овардани самараи иқтисодию молиявӣ ба шумор меравад. Айни замон, фаъолияти сармоягузорӣ новобаста аз намуду шакл ва ҳолат, фаъолияти молиявие мебошад, ки дар натиҷаи ниҳоӣ сармоягузор манфиати муайяни молиявӣро ба даст меорад.

Калимаҳои калидӣ: Сармоягузорӣ, назарияи илмӣ, ташаккулёбӣ, рушди иқтисодӣ, кишоварзӣ, соҳибкори, истеҳсолот, таваккал, рақобатпазирӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПИСАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ ЕГО ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

АБДУАЛИМОВ Ф. Дж.

В данной статье перечислены теоретические вопросы инвестиционной деятельности и ее вклад в развитие национальной экономики, особенно аграрного сектора страны. Также были обсуждены вопросы классификации и классификации капитально-инвестиционной деятельности, а также их реализации в стране. В частности, автор отмечает, что в эпоху глобализации экономики и активизации новых рыночных отношений невозможно повысить эффективность деятельности и сделать аграрный сектор конкурентоспособным старыми методами. Привлекательность инвестиций и их основные понятия в практическом контексте зависят от видов инвестиций, они всегда исходят от инвесторов непосредственно из контроля и управления их объектом (инвестором) и их целью является достижение экономических и финансовых результатов. В настоящее время инвестиционная деятельность независимо от ее вида, формы и состояния является финансовой деятельностью, в результате которой инвестор получает определенную финансовую выгоду.

Ключевые слова: Инвестиции, научная теория, образование, экономическое развитие, сельское хозяйство, предприниматель, производство, риск, конкурентоспособность.

THEORETICAL FRAMEWORK FOR DESCRIPTION OF INVESTMENTS ITS MAIN ELEMENTS

ABDUALIMOV F. J.

This article lists the theoretical issues of investment activity and its contribution to the development of the national economy, especially the country's agricultural sector. The issues of classification and classification of capital investment activities, as well as their implementation in the country, were also discussed. In particular, the author notes that in the era of globalization of the economy and the intensification of new market relations, it is impossible to increase the efficiency of activities and make the agricultural sector competitive using old methods. The attractiveness of investments and their basic concepts in a practical context depend on the types of investments; they always come from investors directly from the control and management of their object (investor) and their goal is to achieve economic and financial results. Currently, investment activity, regardless of its type, form and condition, is a financial activity, as a result of which the investor receives a certain financial benefit.

Key words: Investments, scientific theory, education, economic development, agriculture, entrepreneur, production, risk, competitiveness.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 331.108.2:332.1

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА ТРАНСПОРТА В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ

РАУФИ Ф.А[1].

Управление в любое время и ситуации является актуальной и необходимо везде, где для достижения поставленной цели работают два или более человека и является динамическим элементом любой организации, предприятий, компании и т.д. Для определения и достижения цели организации, способствование производительности человеческого труда, эффективное использование существующих ресурсов, правильное распределение задачи работником, правильное распределение тайм-менеджментом зависит от опытного и профессионального управленческого персонала или менеджеров. Именно от правильного организация труда в организации, от созданного результативного взаимного сотрудничества между работниками всего звена организации зависит успех компании, что непосредственно входит в задачу управленческого персонала.

Управленческий персонал в зависимости от эволюции развития также имеет свои этапы развития. Руководители всех уровня управления в рамках своих компетенции должны сформулировать конктретные цели и задачи, обеспечение мотивации персонала, создание необходимых условий для развития потенциала персонала от чего зависит успех организации, компании и т.д. В соответсвия с развитиям экономики в подходах управления персоналом и в наборе управленческих методов в зависимости от культур разных стран существуют значительные различия.

Транспорт как одна из составляющая часть экономики подразделяется на сухопутный, включающий железнодорожный и автомобильный вид транспорта, водный транспорт, который состоит из морской и речной, воздушный и трубопроводный, а по данным Всемирного банка транспортный рынок в целом составляет 4,2 трлн. долл США, что составляет 6,8 % ВВП мира [2, с.15] и на автомагистрали, порты, трубопроводы и др. ежегодно тартится 3 трлн. долл. США [13, с.36]. На сегодняшний день транспортная инфтраструктура включает примерно 64 млн./км автомагистралей, 2 млн./км трудопроводов, 1,2 млн./км железных дорог и 750 тыс./км подводных интерент-кабелей [5, с. 43].

Для развития международного сотрудничества между странамы и налаживания транзитных коридоров реализуются проекты, соглашения и другие сотрудничества по транспорту, такие как программа международного сотрудничества в области транспорта ТРАСЕКА (Transport Corridor Europe – Caucasus –Asia – транспортный коридор Европа – Кавказ – Азия), которая была созданна в 1998 году, где такие страны как Азербайджан, Армения, Болгария, Грузия, Казахстан, Киргизия, Молдавия, Румыния, Таджикистан, Турция, Украина и Узбекистан подписали «Основное многостороннее соглашение о международном транспорте по развитию коридора Европа – Кавказ –Азия» (ОМС), Соглашение о взаимодействии государств – участников СНГ в области международных автомобильных грузовых перевозок.

Как и в других странах транспортная сфера занимает важную роль в развитии национальной экономики России. Россия имеет обширную транспортную систему, включающий железнодорожный, автомобильный, морской, воздушный, внутренний водный, трубопроводные виды транспорта, что в 2022 году доля транспорта в ВВП составила 6,2 % [12, с.9]. Транспортная политика Российской Федерации сформулированы в соответствии с принципами и направлениям государственной политикой страны и других стратегических документах в сфере транспорта России. Регулирования и выполнения государственной политики в области транспорта осуществляется Министерством транспорта Российской Федерации.

Основные направления реализации государственной транспортной политики России определены в Плане деятельности Министерства транспорта Российской Федерации на 2019–2024 годы, Пилотная государственная программа Российской Федерации «Развитие транспортной системы», которая включает в себя 9 федеральных проектов национального проекта «Транспортная часть комплексного плана модернизации и расширения магистральной инфраструктуры на период до 2024 года», 3 федеральных проекта национального проекта

[1] **Адрес для корреспонденции:** Рауфи Фируза Абдугаффорзода – кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник отдела инфраструктурных исследований Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 918116657, E-mail: Firuza_fra@mail.ru

«Безопасные качественные дороги», 7 ведомственных проектов и 17 ведомственных целевых программ [4, с. 4] и в других государственных планах, программах, национальных и международных стратегических документах.

В российской транспортной системе Министерством трнанспортом РФ разработано Стратегическое направление в области цифровой трансформации транспортной отрасли Российской Федерации до 2030 года, в которой входят 9 инициатив и проектов, включая беспилотные транспортные средства на всех видах транспорта.

Как было отмечено в докладе Министра транспорта Российской Федерации: «Транспорт – это люди, которые стоят у руля, у штурвала – и в буквальном, и в фигуральном смысле: наши кадры» [3, с.7]. Согласно этому Правительством РФ утверждена «Концепция подготовки кадров для транспортного комплекса до 2035 год» (от 06.02.2021 г.), которая определяет основные приоритеты в развитии отраслевого образования.

Как отмечено в данной Концепции процесс подготовки кадров для транспортной отрасли является основой кадрового и инновационного развития транспортной системы Российской Федерации – одной из базовых отраслей экономики государства, формирующей более 6 % национального ВВП. Исходя из этого, настоящая Концепция исходит из необходимости системной модернизации транспортного образования, его соответствия глобальным вызовам с одной стороны и необходимости сохранения накопленного потенциала, укрепления лидерских позиций на традиционных для транспортных образовательных организаций рынках с другой [6, с. 5,8].

Для транспортного комплекса в России подготовка специалистов ведется в образовательные организации высшего образования, Российский университет транспорта, также система транспортного образования включает 91 филиал образовательных организаций высшего образования, более 30 самостоятельных структурных подразделений, которые реализуют программы среднего профессионального образования, профессионального обучения и дополнительные профессиональные программы (табл. 1).

Таблица 1.

Образовательные учреждении транспортного комплекса Российской Федерации*

	Наименование	**Количество**
	Образовательные организации высшего образования *из них:*	17
	железнодорожный транспорт	8
	водный транспорт	5
	гражданская авиация	3

***Источник:** Составлено авторам по: Концепции подготовки кадров для транспортного комплекса до 2035 год.

Все вышеприведенные образовательные организации в табл. 1. относятся к самостоятельным федеральным органам исполнительной власти Российской Федерации (РФ), таких как: Министерству транспорту РФ, Федеральному агентство железнодорожного транспорта, Федеральное агентство морского и речного транспорта и Федеральное агентство воздушного транспорта.

Наряду с подготовкой кадров для всех отраслей экономики, в том числе и для транспортной системы подготовка управленческих кадров является важной задачи. Ни только подготовка, но и также требуется переподготовка и повышение квалификации управленческих кадров для всех отраслей экономики и сфер деятельности. Как было отмечено авторами [10, с. 5]: «Формирование рынка труда руководителей высшего уровня в России совпало с ростом экономики после дефолта 1998 г. Это произошло потому, что, с одной стороны, возник спрос на специалистов-менеджеров как наемных работников, с другой стороны, появилось существенное число успешных российских руководителей, обладающих необходимыми знаниями и навыками для работы на руководящих должностях в современных условиях».

В России с 1998 года действует Президентская программа подготовки управленческих кадров для организаций народного хозяйства, которая реализуется с Указом Президента РФ от 23 июля 1997 г. № 774 «О подготовке управленческих кадров для организаций народного хозяйства Российской Федерации» и постановлением Правительства РФ от 13 февраля 2019 г. № 142 о подготовке управленческих кадров для организаций народного хозяйства РФ в учебных годах и это государственная программа профессиональной подготовки руководителей среднего и высшего звена, также собственников бизнеса в области экономики и управления. Обучение проводят 86 ведущих российских университетов по 145 образовательным программам [8]. По окончанию обучения выпускник получает диплом о профессиональной переподготовке и возможность на конкурсной основе пройти стажировку за рубежом.

На базе учреждений и организаций занимающийся подготовкой кадров для транспортного комплекса, также реализуется программы повышения квалификации руководителей транспортной системы. Например, в Российском университете транспорта [9, с. 7] реализуется 479 программ дополнительного профессионального образования и за

2020 г. 34 тыс. руководителей, и специалисты транспортного комплекса и др. отраслей экономики прошли переподготовку и повышение квалификации.

В 1995 г. на базе Института повышения квалификации руководящих работников и специалистов всех видов транспорта России была образована Российская академия путей сообщения, которая специализируется на повышении квалификации, подготовке резерва, переподготовке руководителей и специалистов российского железнодорожного транспорта. Курсы проводятся на основании результатов проведенных опросов среди руководителей транспортных предприятий и передовых научных исследований экспертов.

Еще одна из учреждения по повышения квалификации является Институт повышения квалификации и переподготовки руководящих работников и специалистов (структурным подразделением федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Петербургский государственный университет путей сообщения Императора Александра I»), которая занимается обучению руководителей и специалистов транспортной, строительной и других областей народного хозяйства по широкому кругу дополнительных профессиональных программ (программ повышения квалификации и программ профессиональной переподготовки). Обучение в данном Институте руководители и специалисты проходят как по профильным отраслевым, так и по общим для различных отраслей специализациям, таким как управление персоналом, финансы и экономика, безопасность технологических процессов и др.

По подготовке и повышения квалификации руководителей и специалистов функционируют различные государственные и частные организации. Частное образовательное учреждение дополнительного профессионального образования «Центр подготовки руководящего состава гражданской авиации», которая осуществляет образовательный процесс – реализации дополнительных программ; повышения профессиональных знаний специалистов, совершенствования их деловых качеств, подготовки их к выполнению новых трудовых функций и т.д.

Транспорт как одна из составной часть экономики также играет важную роль в экономики Республики Казахстан. В мире по площади территории Казахстан занимает 9-ое место и транспорт становится единственным способом преодоления больших расстояний между регионами, передвижения людей и перевозок грузов. Как и многие страны Центральной Азии Казахстан не имеет выхода к морям и океанам, кроме Каспийского моря и основная доля всех перевозок приходится на сухопутные виды транспорта. Доля транспорта и складирование в ВВП Казахстана по итогам 2022 г. составила 6,1% [1], что говорит и значительном вкладе в ВВП. В Казахстане имеются такие виды транспорта, как: автомобильный и городской электрический транспорт, железнодорожный транспорт, трубопроводный, морской и прибрежный транспорт, внутренний водный и воздушный вид транспорта. Основную часть сети наземных дорог составляют 95,7 тыс. км автомобильных и 16,6 тыс. км железных дорог. Протяженность воздушных путей составляет около 119 000 км, магистральных трубопроводов – 23 400 км, внутренних водных путей общего пользования – 3 500 км. Плотность сети на 1000 км^2 территории составляет около 5,2 км железных дорог, 1,5 км внутренних водных путей и 28,3 км дорог состоит с твердым покрытием [11, с. 64]. Органам осуществляющий руководство в области транспорта, коммуникаций, связи, информатизации, контроля за информатизацией государственных услуг и координации деятельности центров обслуживания населения, а также – в пределах, предусмотренных законодательством, - межотраслевую координацию Республики Казахстан является Министерство транспорта и коммуникаций Республики Казахстан. Одним из основным документом непосредственно касающихся транспорта является Закон Республики Казахстан «О транспорте в Республике Казахстан» от 28.12.1998 г., № 338 и от 9 июля 2004 г. № 596, которая определяет основы правовой, экономической и организационной деятельности транспорта Республики Казахстан. Наряду с законом также для развития транспортной отрасли Казахстана разработаны госпрограммы, стратегии и другие важные документы в области транспорта.

Стратегия развития Республики Казахстан до 2050 года («Казахстан-2050»), которая была представлена в декабре 2012 года в Послании Главы государства народу страны. Ее главная цель – создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда, вхождение Казахстана в 30-ку самых развитых стран мира. В декабре 2019 года была принята Государственная программа инфраструктурного развития «Нұрлы жол» на 2020-2025 годы, которая выполнена в увязке с целями и приоритетами Стратегического плана развития Казахстана до 2025 года и направлена на содействие дальнейшему экономическому росту и повышению уровня жизни населения Республики Казахстан посредством развития эффективной и конкурентоспособной транспортной инфраструктуры, транзита и транспортных услуг, а также совершенствования технологической и институциональной среды функционирования транспортно-коммуникационного комплекса.

Развитие транспортного комплекса всегда требует высококвалифицированных кадров и специалистов различного профиля данной области. Как и в других странах наряду с другими отраслями подготовка кадров для транспортной системы страны Казахстана функционируют различные вузы, организации и другие учреждения, которые непосредственно направлены на подготовку или переподготовку кадров высококвалифицированных, конкурентоспособных посредством внедрения новых передовых информационных технологий, интеграции

образовательного процесса и научных исследований. В 2021 году Министерство образования и науки РК была разработано Концепция развития образования в Республике Казахстан до 2025 года, которая нацелена на обеспечение доступности и инклюзивности, повышение качества образования на всех уровнях, развитие функциональной грамотности, обеспечение непрерывного образования и подготовку кадров, отвечающих как текущим запросам рынка труда, так и запросам будущей экономики.

Одним из самым передовым учреждения по подготовке кадров для транспортного комплекса Республики Казахстан является Казахский университет путей сообщения, который был создан в 2000 г., которая осуществляет образовательную деятельность в области транспорта и транспортного строительства. В данном Университете действует многоуровневая система подготовки специалистов, которая реализуются в соответствии с государственными общеобязательными образовательными стандартами Республики Казахстан осуществляя путем 15 образовательных программ специальностей бакалавриата, 9 программ магистратуры, 3 программы докторантуры PhD. За этот период в данном Университете были подготовлены свыше 25 тыс. специалистов, которые работают в транспортной отрасли [7, с. 1]. В данном Университете реализуется повышения квалификации в рамках сотрудничество с Институтом повышения квалификации и переподготовки кадров при МГТУ им. Н.Э. Баумана.

Академия логистики и транспорта это ведущее высшее техническое и специализированное учебное заведение Казахстана по подготовке кадров для транспортно-коммуникационного комплекса страны. Деятельность Академии направлена в достижении высокого качества образовательных услуг в сфере высшего, послевузовского образования и профессионального развития, лидерство в национальном образовательном пространстве по подготовке кадров для транспортно-коммуникационного и логистического сектора экономики Республики Казахстан. Для реализации цели и задачи академии разработана Программа развития Академии логистики и транспорта на 2021-2025 годы. Данная Программа направлена на подготовки высококвалифицированных, конкурентоспособных кадров с высшим и послевузовским образованием для транспортно-коммуникационной отрасли, интеграция образования, науки и индустрии.

Союза транспортников Казахстана «KAZLOGISTICS» в состав которого входят около 550 транспортно-логистических компаний и ассоциаций Республики Казахстан деятельность, которой направлен на повышение эффективности цепочек поставок, обеспечивающих транспортную потребность экспорта и импорта отечественных предприятий, обеспечение взаимодействия по решению проблем предприятий транспортно-логистического комплекса Казахстана, защита и продвижение их интересов в международных объединениях. Союз также имеет опыт работы по разработке и составлению аналитических обзоров, проектов в области создания национальной системы квалификаций и для повышения уровня кадрового потенциала специалистов транспортной системы ежегодно по инициативе Союза проводится Форум молодых транспортников, где оценивается уровень знаний, умений и навыки работников транспорта. На базе Союза от 2.02.2017 г. создан Центр сертификации для проведения оценки специалистов транспортной отрасли. Несмотря на все существующие программы и учреждения Правительство Казахстана направляет свои усилие для совершенствования сфера образования, в частности подготовки и переподготовки высококвалифицированных кадров различной профили и опытных управленцев транспортных специальностей отвечающими современным требованиям рынка труда.

Таким образом, во всех постсоциалистических странах для нормального функционирования всех видов транспорта проводятся определенные меры по совершенствованию управления деятельностью управленческого персонала транспорта. Эти меры реализуются и во время подготовки управленческого персонала, и во время работы в виде переподготовки или же повышения квалификации в различных требуемых формах.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Бюро национальной статистики. Элект. ресурс: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/4956/

2. Владимиров С. А. Мировая транспортная система: основные направления развития. //Государственный советник. -. 2016. -. № 1. - С. 15.

3. Доклад Министра транспорта Российской Федерации В.Г. Савельева на итоговом заседании коллегии Минтранса России «О результатах деятельности Министерства транспорта Российской Федерации за 2021 год, целях и задачах на 2022 год, плановый период до 2024 года (от 04.07.2022 г.) – С. 7.

4. Доклад о результатах деятельности Министерства Транспорта Российской Федерации за 2020 г., целях и задачах на 2021 г. и плановый период до 2023 г. – С. 4.

5. Егоров В.Г., Бухаренкова О.Ю. Мировая транспортная система в геополитическом измерении. //Образователь-OBSERVER. - 2020. - № 2 (361). – С. 43.

6. Концепция подготовки кадров для транспортного комплекса до 2035 года. – С. 5, 8.

7. Омаров А.Д. Казахский университет путей сообщения — лидер подготовки кадров для транспортного комплекса Республики Казахстан. // Техник транспорта: образование и практика. - 2020. - Т. 1. Вып. 1–2. – С. 1. DOI: 10.46684/2687-1033.1.08

8. Программа подготовки управленческих кадров. Электронный ресурс: https://www.pprog.ru/gosudarstvennyy-plan-podgotovki/o-programme/

9. Программа развития университета на 2021–2030 годы в рамках реализации программы стратегического академического лидерства «Приоритет 2030». - Москва – 2023. – С. 7.

10. Рощин С.Ю., Солнцев С.А. Рынок труда топ-менеджеров в России. Изд. Дом ГУ ВШЭ. М.: 2006. – С. 5.

11. Самиева Г.Т., Молдакенова Е.К., Утегенова Ж.С. Комплексный анализ состояния транспортной инфраструктуры Республики Казахстан. // «Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы. – 2022. - №3 (96). – С. 64. https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-262-274

12. Социально-экономическое положение России. - М.: 2023. – С. 9.

13. Ханна П. Коннектография. Будущее глобальной цивилизации.- М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019.- С.36.

ТАКМИЛДИҲИИ ИДОРАКУНИИ ФАЪОЛИЯТИ ҲАЙАТИ ИДОРАКУНАНДАИ НАҚЛИЁТ ДАР МАМЛАКАТҲОИ ПОСТСОТСИАЛИСТӢ

Дар мақолаи мазкур тачрибаи кишварҳои постсотсиалистӣ дар рушд ва такмилдиҳии фаъолияти ҳайати идоракунӣ дар системаи нақлиёт мувофиқ бо қонун ва талаботҳои бозори муосири иқтисодӣ дида мешавад. нақлиёт ҳамчун яке аз қисми таркибии иқтисодиёти миллӣ на танҳо рушди худи сохторро тақозо мекунад, балки зарурати рушд ва такмилдиҳии идоракунии фаъолияти ҳайати идоракунанда низ ба миён меояд, чунки барои баромадан ба бозори чаҳонӣ роҳбари дорои донишу малакаи ба талаботҳо, қонун ва қоидаҳои бозори муосири иқтисодиро талаб мекунад.

Калидвожаҳо: ҳайати идоракунанда, кадрҳо, идоракунӣ, тайёр ва аз нав тайёр кардани кадрҳо, баландбардории тахассус, нақлиёт, системаи нақлиётӣ, комплекси нақлиётӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА ТРАНСПОРТА В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ

В данной статье рассматривается опыт постсоциалистических стран в развитие и совершенствование деятельности управленческого персонала в транспортной системе, исходя из законов и требований современной рыночной экономики. Транспорт, как составляющая часть национальной экономики, требует не только развития самого сектора, но и развития и совершенствования управления деятельностью управленческого персонала транспорта, так как для выхода на мировой рынок требуются руководители, имеющие знания и навыки, приспособленные к требованиям, законам и правилам игры современной рыночной экономики.

Ключевые слова: управленческий персонал, кадры, управление, подготовка и переподготовка кадров, повышение квалификации, транспорт, транспортная система, транспортный комплекс.

IMPROVING THE MANAGEMENT OF THE ACTIVITIES OF TRANSPORT MANAGERIAL PERSONNEL IN POST-SOCIALIST COUNTRIES

This article examines the experience of post-socialist countries in the development and improvement of the activities of management personnel in the transport system based on the laws and requirements of a modern market economy. Transport, as one of the constituent parts of the national economy, requires not only the development of the sector itself, but also there is a need to develop and improve the management of the activities of transport management personnel, since entering the world market requires a manager with knowledge and skills adapted to the requirements, laws and regulations games of modern market economy.

Key words: management personnel, personnel, management, training and retraining of personnel, advanced training, transport, transport system, transport complex.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 332+330.34 (5753)

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СТРУКТУР В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕГИОНА: ИНТЕГРАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

САМАДЗОДА Ф.Х., САЛИМОВА З. М[1]

Важнейшим условием формирования и развития кластерных структур в промышленном секторе региональной экономики выступает расширения и углубления интеграционных связей, как между однородными компаниями, так и между компаниями и научно-образовательными и логистическими учреждениями. В настоящее время развитие интеграционных схем взаимодействия промышленных предприятий, как в Таджикистане в целом, так и в его регионах, носит в основном инерционный, при этом, недостаточно контролируемый характер [10,с.156]. Более того, как в общереспубликанском, так и на региональном уровне, не задействована комплексная программа углубления интеграционных связей промышленных предприятий как исходное условие создания кластерных структур. Это при том, что результаты анализа зарубежного опыта, также как ретроспективного анализа развития промышленности в самом Таджикистане, убедительно диктуют необходимость [8,с.84] консолидации усилий в сторону скорейшего формирования полноценных региональных кластерных структур в промышленном секторе экономики с широким вовлечением малых и средних форм предпринимательских структур.

Следует отметить, что в настоящее время возможности сетевого обмена информационных ресурсов различных предпринимательских структур с учетом цифровизации экономики откроют новые горизонты их взаимодействия с учетом реализации основных принципов кластерного подхода. Инструменты международной коммуникации, таких как Facebook, Instagram, WhatsApp, Reality Labs, Твиттер, Телеграмм и др., основанных на мощных социальных сетях, более распространены, чем когда-либо, и доступны каждому. В то же время, как отмечают, Л.А. Эдилсултанова и ее коллеги, «… в эпоху сетевой в эпоху сетевой экономики торговля различных стран тесно связана с развитием электронной коммерции. Появление сетевых закупок, сетевой рекламы, сетевой передачи информации, сетевого маркетинга и других методов значительно способствовало зрелости и надежного развития торговли услугами». При этом, «Логистика является очень важной частью товарных транзакций в условиях сетевой экономики. Большинство товарных транзакций в электронной коммерции доставляются клиентам посредством логистики и экспресс-доставки. Поэтому эффект экономического и торгового развития в условиях сетевой экономики тесно связан к логистике» [11,с.163].

Следующей немаловажной особенностью развития кластерных структур в настоящее время выступает активизация роли малых и средних предпринимательских структур, способствующих сближению других участников кластера. Различные сегменты рынка пополняются именно малыми и средними предприятиями, имевшими конкурентные преимущества в виде гибкого реагирования на различные ситуации, возникающие в результате изменения институциональных и технологических изменений. Ю.А. Балдина выделяет ряд функции малого и среднего бизнеса в современной экономике, которые так и или иначе способствуют развитию кластерного подхода: «сглаживание колебаний экономической конъюнктуры посредством сбалансирования спроса и предложения; развитие здоровой конкурентной среды экономики, создающее систему сильных мотивационных стимулов для более полного использования знаний, умений и навыков населения, что в свою очередь позволяет более активно разрабатывать и использовать имеющиеся материальные, кадровые, организационные и технологические ресурсы; формирование диверсифицированной и качественной

[1] **Адрес для корреспонденции**: Самадзода Фардиса Хомиддухт - аспирантка кафедры информационных систем в экономике, ТНУ. Тел: 935303859, e-mail. samadzodaf@mail.ru.; Салимова Зумратой Махмуджоновна - соискатель кафедры финансов, ТНУ. Тел.: 10-175-75-75, e-mail. amiraa.i@mail.ru

системы бытовых, организационных и производственных услуг; развитие инновационного потенциала экономики страны, внедрение новых форм организации, производства, сбыта и финансирования; ускорение реструктуризации экономики; повышение и развитие конкуренции в преодолении отраслевого и регионального монополизма; развитие консолидации и взаимодействия малого, среднего и крупного предпринимательства и др.»[2].

Эти и другие явления современной экономики в определенном смысле опровергают теоретические и методологические основы многих закономерностей развития экономических и социальных процессов, или представляют их в ином виде, которые, казалось бы, в прошлом вошли в форму аксиомы. Между тем, «Современные экономические исследования до сих пор остаются на позициях методов классической механики, не решаясь включить в свой арсенал методы квантовой механики. Однако в экономике, как и в физике, многие процессы носят вероятностный характер. Их целесообразно изучать с использованием принципов дополнительности, неопределенности, пределов и др.» [9].

Впрочем, в настоящее время бурно развивается подход, изучающие влияния новых явлений в развитие экономических процессов под названием феноменологический подход. Сторонники данного подхода связывают способы согласования действия экономических субъектов в значительной степени с учетом появления и развития новых интересов (феномен). В.Л. Скобелев, отмечает, что «… реальное состояние социально-экономической и практика управления организационно-экономическими системами системы должно иметь не одно, а два равновесных состояния, а изменение (эволюция) текущего состояния есть сложный необратимый колебательный процесс, проходящий в интервале между этими двумя равновесными (наиболее вероятными) состояниями: с одной стороны, с позиции индивидуальных и групповых интересов субъектов системы; с другой стороны, с точки зрения коллективного (социально-институционального) интереса системы»[9].

В целом, нам представляется, что при изучении основных факторов (барьеров) развития интеграционных процессов в пищевой промышленности региона необходимо в той или иной степени учитывать вышеперечисленные моменты, иначе результаты, полученные в результате данного исследования, не будут в полной мере соответствовать действительности.

В настоящее время общепризнанным [3.6.7] является тот факт, что в большинстве развивающихся странах реализация кластерной концепции сталкиваются с проблемами институционального характера. При этом, если многие страны поспешно привели формальную (нормативно-правовую) базу регулирования интеграционных процессов в соответствии с основными принципами кластерного подхода, то им, в подавляющем большинстве случаев, не удалось достичь аналогичного в отношении неформальных правил. Другой немаловажной проблемой выступает уровень развития деловой среды в развивающихся стран, сильно отличающихся от развитых стран. Эффективность функционирования экономических кластеров в развитых странах дала сильный толчок исследованию этой явлений в развивающихся странах, в то время как, соответствующие условия для ее реализации в этих странах пока не созрело. Иными словами, развивающие страны после принятия концепции кластеризации своих экономик сталкивались с проблемой исследования препятствий и барьеров ее реализации [1,с.46].

Важность этого вопроса становится более очевидной, если учесть тот факт, что условия реализации кластерной концепции в разных регионах одной страны также могут быть разными. Кластерный анализ может помочь узнать сильные и слабые стороны и проблемы региона и, таким образом, определить реальные пути реализации экономической политики [4,с.2206].

Создание и формирование кластера в пищевой индустрии, включающее в себя все предприятия пищевого производства, фабрики и заводы, комбинаты по производству и переработке продукции народного потребления, такие как молоко и молочные продукты, хлеб и хлебобулочные изделия, сахара, масел и жиров, консервы и продукции на этой основе, производство напитков и ликероводочной продукции и т.д., на базе существующих, действующих и будущих производственных линий, и мощностей Согдийской области, является объективной необходимостью обеспечение конкурентных преимуществ региона.

Результатом феноменологического исследования является совокупность положений (классов), описывающих то или иное явление. Эти классы извлекаются из анализа экспериментальных данных и основываются на отличительных признаках, объясняющих причины и последствия определенных процессов от других процессов. В конце результаты преобразуются в форме результативных

рекомендаций (так называемые, пространство результатов). Фактически, пространство результатов объясняет отношения между классами.

В настоящем исследовании согласно принципам феноменологического подхода, данные собирались на основе интервью с ведущими специалистами отрасли. После получения 15 интервью было выявлена, что при продолжении получается повторяющаяся информация, и фактический процесс сбора данных достиг стадии теоретического насыщения, поэтому получения интервью была прекращена.

Чтобы добиться достоверности и надежности результатов исследования, анализ проводится в четыре этапа. В первом этапе, несколько раз будут просмотрены письменные материалы, чтобы ознакомиться с текстами и выявить соответствующие утверждения или вывод респондента. Второй шаг включает идентификацию, интерпретацию и извлечение взглядов/позиции специалистов на тот или иной вопрос. На этом этапе было проведено открытое кодирование на основе типизированных интервью (как показано в таблице 1, количество переидентифицированных кодов из всех интервью равно 327 открытому коду).

На третьем этапе попытались получить общее представление о преимуществах, сходствах и различиях между, выраженных точками зрения. На этом этапе результаты систематизируются и появляются описательные классы. На этом этапе, в целях надежности и обоснованности проводится групповое обсуждение для достижения единообразного набора классов. В ходе обсуждения описательные классы формируются исследователем самостоятельно, затем они сравниваются между собой.

Любые различия в классификационные варианты ответов анализируются посредством повторного анализа соответствующих текстов до достижения окончательного консенсуса. Эти изменения вносились на протяжении всего исследования до тех пор, пока не был достигнут общий вывод. Групповой анализ был разделен на два уровня качественно разных восприятий, выраженных заинтересованными сторонами относительно препятствий и ограничений на пути формирования кластерных структур в пищевой промышленности.

Последний шаг включал идентификацию и создание связей между описательными классами в качестве пространства результатов. Были получены отзывы от соответствующих специалистов, ранее работавших с этой методологией, на разных этапах анализа, чтобы обеспечить достоверность и надежность полученных результатов.

В табл. 1 представлена характеристика опрошенных вместе с их кодом. Его можно использовать для выражения прямых цитат и анализа данных. По этой таблице выявлено количество 327 открытых кодов без повторений, которые на следующих этапах анализ использовался для извлечения влиятельных компонентов, предназначенных для целей исследования.

Таблица 1

Демографическая характеристика опрошенных лиц

Численность	Код респондента	Пол	Возраст	Направления	Количество открытых кодов	Количество открытых кодов без повторения
1	1р	М	20-25	Производитель	167	92
2	2р	М	20-25	Менеджер	68	41
3	3р	Ж	20-25	Модельер	18	10
4	4р	М	55-60	Эксперт	24	13
5	5р	Ж	31-35	Модельер	15	10
6	6р	М	31-35	Производитель	63	41
7	7р	Ж	55-60	Производитель	18	12
8	8р	М	55-60	Производитель	22	11
9	9р	М	65-70	Эксперт	5	5
10	10р	Ж	30-35	Менеджер	70	35
11	11р	Ж	25-30	Администратор	17	9
12	12р	М	35-40	Менеджер по продажу	31	8
13	13р	М	35-40	Администратор	7	7
14	14р	М	40-45	Администратор	26	8

15	15р	М	25-30	Эксперт	70	25
Итого					621	327

Как уже было отмечено, одним из следствий изучения феноменологии являются описательные классы. В ходе интервью было обнаружена, что есть несколько важных факторов, которые следует учитывать при сборе и анализе данных. Например, многие препятствия в кластере связаны с проблемами и условиями региона, или некоторые ограничения, с которыми сталкивается образующиеся кластеры, связаны с финансовыми проблемами на национальном уровне или связаны с турбулентностью финансовых рынков. В виду этого мы старались максимально разделить вопросы и сосредоточить внимание только на соответствующем кластере и исследуемом регионе, избежать общих тенденций. Потому что, основываясь на феноменологическом подходе, исследователь должен точно определить уровень анализа, чтобы следовать по правильному пути на следующих шагах. По соответствующим пунктам описательные классы были получены на двух уровнях. Пространство результатов анализа, показывающее взаимосвязь описательных классов друг с другом, представлено в табл. 2. Далее рассматриваем содержание полученных классов и пространство их влияния.

Таблица 2

Пространство результатов

Внешние горизонты	Внутренние горизонты, постоянный элемент	Внутренние горизонты, переменный элемент
Уровень кластера и заинтересованные стороны	Структурный Аспект	Стратегические ошибки
		Проблемы логистики
		Производственные проблемы
		Финансовые проблемы
		Проблемы реализации и Маркетинга
	Социально-поведенческий аспект	Низкая производительность Кластера
		Слабая культура сотрудничества
		Недоверия к кластерному подходу
		Слабое доверия
		Неправильные представления Идеи
Уровень общих условий провинции	Предпосылки	Экономическая неразвитость Региона
		Климат региона
		Социальные проблемы в регионе
		Недостаток квалифицированных Кадров
		Низкий уровень развития культуры

Уровень кластера и заинтересованных сторон. Названия структурных, поведенческих и пространственных измерений, а также некоторых из упомянутых подкатегорий общеизвестны в теории менеджмента. Например, их можно легко найти в учебниках по стратегическому менеджменту при проведении SWOT-анализа. В этой связи, можно с уверенностью отметить, что их значение для опрошенных лиц были понятны. Наиболее частоповторяющиеся ответы были кодированы для обобщения результатов.

Структурный аспект. Пространство структурного аспекта имеет постоянную переменную, которая состоит из пяти подгрупп. В данном аспекты изложены обобщенные ответы респондентов, указывающих на проблемы и препятствия формирования и развития экономических кластеров в пищевой промышленности региона. Краткий обзор элементов этого аспекта показывает слабость системы планирования и прогнозирования по формированию кластеров в пищевой промышленности. По мнению респондентов, в регионе не проводился системное изучение состояния отрасли с учетом готовности субъектов рынка к объединению в форме кластерного образования. Респонденты

указывают на финансовые ограничения, отсутствие опыта у менеджеров, нехватки кадров-маркетологов и др. Обобщенный ответ в данном аспекте с кодом 10р сформулирован следующим образом: «У нас пока не имеется соответствующие условия для формирования экономических кластеров в пищевой промышленности». При этом, часто повторяется мнение о том, что успешное функционирование кластерных структур в странах ЕС и других развитых странах мира, не может стать поводом для слепого их копирования в условиях Таджикистана. «Законодательная система в области регулирования социально-экономических процессов, менталитет европейских народов и юридическая грамотность населения создали соответствующие предпосылки для развития кластерных структур. У нас пока такие условия не созрели» (10р).

Одним из основных вопросов, на который обратили внимание некоторые заинтересованные стороны, является проблема «целеполагания». По мнению опрошенных, менеджеры кластеров преследуют одновременно и культурные, и коммерческие цели, из-за чего они путаются и ошибаются в планировании. Опрошенные утверждают, что важнейшей целью кластеризации в мире является региональное развитие, поэтому экономические цели следует рассматривать выше других целей (15р).

Еще одна проблема в структурном аспекте, о которой упомянули заинтересованные лица, - это «недобросовестная конкуренция». Некоторые участники полагали, что ряд компании в стране занимают привилегированное положение. Органы государственного управления не в состоянии обеспечить равные условия для всех участников рынка (5р)».

Известно, что во многих странах мира функционируют Агентства по управлению кластеров[12]. По этому поводу О.В. Костенко отмечает, что «Наравне с коллегиальными органами кластеры формируют исполнительные органы, в отношении которых устоялись термины «управляющая компания» или «специализированная организация» кластера. В мировой практике (данные международного проекта Global Cluster Initiative Survey) большинство кластеров имеет управляющие структуры. По данным 2003 г. 89 % кластерных инициатив имели специального посредника, по данным 2013 г. 65 % кластерных инициатив были оформлены как отдельное юридическое лицо (или специальное подразделение в составе юридического лица) и 35 % кластеров работали в формате неформальной организации» [5,с.594].

Так, большинство заинтересованных сторон отметили отсутствия такой структуры в регионе. При этом, опрошенные также указали на отсутствие явных компаний-лидеров, имеющих безупречную репутацию, соответствующий имидж и бред на рынке. «Эти составляющие могли бы стать фактором доверия и сближения разных компаний, логистический структур, а также научно-исследовательских учреждений (4р)».

Значительная часть опрошенных указали на недостаточности соответствующей поддержки сельскохозяйственных предприятий в регионе. Государственная поддержка дехканских (фермерских) хозяйств, являющихся основным поставщиком продукции пищевой промышленности, имеет в основном косвенный характер. Системный кризис в сельском хозяйстве все еще продолжается с учетом технологической отсталости хозяйствующих субъектов. Цены на продукции сельского хозяйства в регионе нестабильны. Квалифицированных кадров, менеджеров, способных присоединиться к кластерному движению не хватает. В таких условиях, привлечения дехканских и фермерских хозяйств с состав кластера чревато несоблюдением основных принципов формирования и развития кластерных структур (2р). Подробности полученных кодов и объяснения изложены в табл. 3.

Таблица 3. Проблемы и ограничения структурного характера в формировании и развитии кластерных структур в пищевой промышленности региона

ТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ	Стратегические ошибки	Недостаточность системных исследований	Отсутствие базовых НИИ	Институциональные проблемы
		Качества планирования и контроля	Отсутствие контрольного органа	
		Нормативно-правовое регулирование	Несовершенство законодательной базы	
		Недостаточная развитость	в.т.ч., культуры сотрудничества и	

		предпринимателской культуры	стратегического партнерства	
	Производственные проблемы	Неразвитость производственной	Современные здания, оборудования и Технологии	Инфраструктурные
		Технологическая отсталость	Использование старых моделей производства	
		Проблемы в поставке сырья	Нестабильный рынок сельскохозяйственной продукции	
		Энергообеспечения	Перебои в энергообеспечения	
		Кадры	Нехватка квалифицированных кадров	
	Финансовые Проблемы	Кредитные отношения	Неразвитость банковской системы	Несовершенство системы взаиморасчетов
		Финансовые взаимоотношения	Неразвитость финансового рынка	
		Высокий уровень инфляции	Волатильность национальной валюты	Несовершенства системы государственного контроля
	Проблемы маркетинга	Несовершенство системы сетевого взаимодействия	Отсутствие квалифицированных Маркетологов	Неразвитость маркетингового мышления
			Недостаточная активность консалтинговых, брокерских служб	
	Проблемы логистики	Дорожно-транспортные ограничения	Несовершенства системы государственной поддержки	Неразвитость рыночной инфраструктуры
		Нехватка складов и современных холодильников		

Что касается социального и поведенческого аспекта, то наибольшее количество ответов приходится на отсутствие доверия между предпринимательскими структурами. Многие респонденты считают, что этот тип модели экономического взаимодействия не подходит духу предпринимательства в Таджикистане в силу высокого уровня недоверия местных предпринимателей друг другу. Различия в диалекте, традициям и обычаям настолько велики, что препятствуют доверию между предпринимателями одного региона с другим (14р)».

Некоторые собеседники выразили недовольства качеству взаимодействия интегрированных структур в сфере пищевой промышленности и отсутствием стимулов для развития схем взаимодействия. Существует непропорциональная конкуренция между крупными и малыми (средними) компаниями. государственными организациями по отношению к кластеру. Более крупные компании не готовы сотрудничать с малым и средним бизнесом, даже при выгодных условиях (9р).

Результаты показывают, что производители в основном не удовлетворены работой государственных организаций, а также существует недоверие между частными и государственными организациями. У них нет надежды на сотрудничество и взаимопонимания (7р).

Значительный пласт ответов приходится на отсутствие у предпринимателей (в целом, заинтересованных сторон кластера) доверяя к банковским структурам и финансовым организациям. Некоторые собеседники прямо упрекают государство в неспособности погашать долги двух крупных обанкротившихся банков («Таджиксодиротбанк» и «Агроинвестбанк») перед населением. Известно,

что несмотря на миллиардные вливания бюджетных денег («Таджиксодиротбанк» получил 2 млрд. 250 млн. сомони, а «Агроинвестбанк» 1 млрд. 70 млн.), состояние этих банков не улучшилось. Проблемы эти двух банков существенно подорвали доверия населения к банковской системе страны (14р).

Таким образом, проблемы углубления интеграционных процессов в пищевой промышленности региона с учетом активизации факторов развития предпринимательских структур имеют многоаспектный характер. Детальное изучение каждого фактора с учетом его влияния на общий процесс развития предпринимательских структур может способствовать разработку и реализацию стратегических программ по формированию и эффективному управлению кластерных структур в регионе.

Литература

1. Ахмадбекова Н.М., Самадзода Ф.Х. Совершенствование институциональных основ стимулирования экспортной деятельности субъектов предпринимательства в регионе / // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2020. – Т. 9, № 2(31). – С. 46-50.
2. Балдина Ю.А. Роль и место субъектов малого и среднего предпринимательства в современных экономических условиях // Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право». 2016. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-mesto-subektov-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-sovremennyh-ekonomicheskih-usloviyah (дата обращения: 16.08.2022).
3. Бутко, Г. П. Проблемы кластерного подхода в промышленности / Г. П. Бутко, Ф. П. Зотов // Агропродовольственная политика России. - 2016. - № 7(55). - С. 55-59.
4. Комарова, Г. Б. Предпринимательские кластеры в инновационном развитии экономики Таджикистана / Г. Б. Комарова, Ш. Г. Азизова, Ш. А. Кобилов // Научное обозрение: теория и практика. – 2021. – Т. 11, № 7(87). – С. 2206-2215.
5. Костенко О.В. Управляющие компании кластеров: российский и зарубежный опыт // Фундаментальные исследования. – М., 2017. - № 10-3. - С.594-599
6. Мирбобоев, Р. М. Место торгово-логистических кластеров в активизации внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан / Р. М. Мирбобоев // Экономика и управление: проблемы, решения. - Душанбе, 2023. - Т. 7, № 11(140).
7. Низамова, Т. Д. Государственная кластерная политика: вопросы выбора реализации / Т. Д. Низамова, П. А. Мухсинова // Таджикистан: экономика и управление. – Душанбе, 2020. - № 1. - С. 39-44.
8. Самадзода, Ф.Ҳ. Рушди соҳибкории хурду миёна дар минтақа / Ф. Ҳ. Самадзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – No. 2. – P. 84-89
9. Скобелев В.Л. Феноменологический подход к изучению экономических систем // Петербургский экономический журнал. 2014. №4. URL: https://cyberleninka.ru/ article/n/ fenome nologicheskiy-podhod-k-izucheniyu-ekonomicheskih-sistem (дата обращения: 11.01.2021).
10. Ходиев, Д. А. Таҳаввулоти назарияи иқтисодиёти минтақавӣ дар партави рушди назарияи фаъолияти соҳибкорӣ / Д. А. Ходиев, Ф. Ҳ. Самадзода // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2020. – No. 3(71). – P. 156-164.
11. Эдилсултанова, Л. А. Анализ влияния сетевой экономики на развитие международной экономики и торговли / Л.А. Эдилсултанова, У.З. Мамаева, А. М. Магомедов // Журнал монетарной экономики и менеджмента. - М., 2023. - № 2. - С.163. (161-165.).
12. Cluster development agent (CDA).

ОМИЛҲОИ ИНКИШОФИ СОХТОРҲОИ СОҲИБКОРӢ ДАР САНОАТИ ХУРОКВОРИИ МИНТАҚА: ҶАНБАҲОИ ҲАМГИРОӢ

САМАДЗОДА Ф. Ҳ., САЛИМОВА З.М

Дар мақола мушкилоти амиқтар кардани равандҳои ҳамгироӣ дар саноати хӯроквории минтақа бо назардошти фаъолсозии омилҳои рушди сохторҳои соҳибкорӣ баррасӣ карда мешавад. Қайд шудааст, ки рушди устувори саноати хӯрокворӣ дар вилояти Суғд ва таъмини рақобатпазирии он бештар аз таъсиси нақшаҳои муассири ҳамкории сохторҳои соҳибкорӣ дар ин самт вобаста аст. Таҳлил нишон дод, ки дар вилоят барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи истеҳсол ва коркарди маҳсулоти хӯрокворӣ шароити мусоид ба вуҷуд меояд. Талаботи афзояндаи дохилӣ ва имкони афзоиши ҳаҷми содироти маҳсулоти озуқаи аз ҷиҳати экологӣ тоза дар минтақа барои ташаккули ширкатҳои бузург бо дарназардошти таҳкими бартарии рақобатпазирии онҳо чӣ дар бозорҳои дохилӣ ва чӣ дар бозорҳои хориҷӣ заминаҳои мустаҳкам

фароҳам меорад. Дар охир омӯзиши муфассалтари омилҳои асосии амиқи равандҳои интегратсионӣ дар саноати хӯроквории минтақа бо назардошти татбиқи консепсияи кластерӣ оид ба рушди сохторҳои соҳибкорӣ муайян карда мешавад. Мутобиқи заминаи назариявии стратегияи кластер, раванди рушди кластер аз тадқиқоти когнитивӣ вобаста аст, ки барои муайян ва ҳалли мушкилот ва рафъи маҳдудиятҳо мусоидат мекунад. Дар мақола равиши феноменологӣ барои равшан кардани дараҷаи таъсири омилҳои алоҳида барои рушди сохторҳои соҳибкорӣ дар саноати хӯроквории минтақа истифода шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, саноати хӯрокворӣ, минтақа, ҳамгироӣ, омилҳо, инноватсия, кластер, равиши феноменологӣ.

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СТРУКТУР В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕГИОНА: ИНТЕГРАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

САМАДЗОДА Ф.Х., САЛИМОВА З. М

В статье рассматривается проблемы углубления интеграционных процессов в пищевой промышленности региона с учетом активизации факторов развития предпринимательских структур. Отмечается, что устойчивое развитие пищевой промышленности Согдийской области и обеспечение ее конкурентоспособности в значительной степени зависит от налаживания эффективных схем взаимодействия предпринимательских структур в данной сфере. Анализ показал, что в регионе формируется благоприятная среда развития предпринимательской деятельности в сфере производства и переработки пищевой продукции. Растущий внутренний спрос и возможности увеличения объема экспорта экологически чистой продукции пищевой продукции региона создают прочные предпосылки для формирования крупных компаний с учетом усиления их конкурентных преимуществ, как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Последнее обусловливает более детального изучения основных факторов углубления интеграционных процессов в пищевой промышленности региона с учетом реализации кластерной концепции развития предпринимательских структур. Согласно теоретической основе кластерной стратегии, процесс развития кластера зависит от проведения когнитивных исследований, что способствует выявлению и решению проблем, и устранению ограничений. В статье используется феноменологический подход для уточнения степени влияния отдельных факторов развития предпринимательских структур в пищевой промышленности региона.

Ключевые слова: предпринимательство, пищевая промышленность, регион, интеграция, факторы, инновация, кластер, феноменологический подход.

FACTORS OF DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP STRUCTURES IN THE FOOD INDUSTRY OF THE REGION: INTEGRATION ASPECT

SAMADZODA F.H., SALIMOVA Z.M

The article examines the problems of deepening integration processes in the food industry of the region, taking into account the activation of factors in the development of business structures. It is noted that the sustainable development of the food industry in the Sughd region and ensuring its competitiveness largely depends on the establishment of effective schemes for interaction between business structures in this area. The analysis showed that a favorable environment for the development of entrepreneurial activity in the production and processing of food products is being formed in the region. Growing domestic demand and the possibility of increasing the volume of exports of environmentally friendly food products in the region create strong prerequisites for the formation of large companies, taking into account the strengthening of their competitive advantages, both in the domestic and foreign markets. The latter determines a more detailed study of the main factors of deepening integration processes in the food industry of the region, taking into account the implementation of the cluster concept for the development of business structures. According to the theoretical basis of the cluster strategy, the process of cluster development depends on cognitive research, which helps to identify and solve problems and eliminate limitations. In the article, a phenomenological approach is used to determine the degree of influence of individual factors on the development of business structures and the food industry in the region.

Key words: entrepreneurship, food industry, region, integration, factor, innovation, cluster, phenomenological approach.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 004.415.2.733.66

ЗАЩИТА ЛИЧНОСТИ СВОБОДЫ ПО УГОЛОВНОМУ КОДЕКСУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

АКИЛОВ Ф. И., АКИЛОВА М.М.[1]

Создание и укрепление национальной государственности, учитывая важность этапов и выполнение поставленных целей и задач, усилили дальнейший процесс обеспечения устойчивого развития, укрепления основ демократизации общества, совершенствования эффективного государственного управления и существующей системы правоотношений.

В настоящее время таджикский народ находится на этапе строительства демократической правовой системы и становления гражданского общества, а государством и Правительством страны созданы достойные условия жизни граждан с учетом реализации правовых основ, прав и свобод человека и гражданина, что гарантируется высшим законом страны – Конституцией Республики Таджикистан.

Согласно Конституции Республики Таджикистан, свобода человека признается высшей ценностью и охраняется государством (1,1). Защита прав и свободы человека и гражданина имеют первостепенный приоритет, в частности, согласно действующему законодательству, каждый гражданин имеет право на жизнь, жилье, образование, труд, отдых, неприкосновенность, свободу слова, брак, охрана здоровья, социальное обеспечение, гарантии судебной защиты, участие в политической и культурной жизни, которые гарантирует государство, и усиление ответственности государственных органов за ее реализацию.

Самыми серьёзными правонарушениями против свободы личности является похищение человека, торговля людьми и незаконное лишение свободы человека. Торговлей людьми занимаются организованные преступные группировки и организации с целью достижения преступных целей, заманивая множество людей финансовыми стимулами, вербуя их на работу и высокую заработную плату в зарубежных странах, реализуя свои преступные цели. По оценкам Anti-Slavery International, более 49,5 миллионов человек в мире являются де-факто рабами. (2,10)

Мировое сообщество принимает необходимые меры по снижению потребительского спроса на торговлю людьми, особенно женщинами и детьми, повышению уровня информированности о катастрофических последствиях торговли людьми. Организованный и транснациональный характер преступной торговли людьми в мире требует доверия и срочных усилий стран мира по объединению усилий.

Республика Таджикистан как активный и полноправный член международного сообщества, присоединившись к международным конвенциям таких, как Конвенция по борьбе с торговлей людьми и их использованием в целях проституции третьими лицами, Конвенция по правам ребенка, Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности и другим документам, имеющим международно-правовое значение, в целях защиты граждан усилил национальное законодательство в этой области, в частности, также принимает меры и инициативы против насилия, жестокого обращения и другого противоправного и поведения против личности. (8,6)

Правовая база защиты прав граждан от торговли людьми исходит из Конституции Республики Таджикистан, кодексов об административных, уголовных, семейных и трудовых правонарушениях.

[1] **Адрес для корреспонденции**: Акилов Фирдавс Илхомович – кандидат юридических наук, заведующий кафедрой юриспруденции и международных отношений, ГУ «Худжандский международный университет» Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 27микрорайон, 1. **E-mail**: firdavs.akilov@mail.ru

Акилова Мукаддас Мирмухамадовна – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры уголовного права, криминалистики и профилактики коррупции Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 17 микрорайон, 1.

Правительство Республики Таджикистан постоянно принимает эффективные и своевременные меры по выявлению и предотвращению торговли людьми. Следует отметить, что Республика Таджикистан принял Закон Республики Таджикистан «О борьбе с торговлей людьми и оказании помощи жертвам торговли людьми», который вступил в силу с 26 июля 2014 года. Этот закон состоит из 9 глав и 48 статей и устанавливает организационно-правовые основы противодействия торговле людьми, систему мер по защите, оказанию помощи жертвам торговли людьми и их реабилитации, а также устанавливает направление борьбы против торговли людьми, и оказания помощи их жертвам. Осознавая важность борьбы против торговли людьми и защиты прав и свобод человека Правительство Республики Таджикистан принял Государственную Программу борьбы с преступностью для 2021–2030 гг. Согласно этой Программе одним из важных вопросов, направленных на обеспечение соблюдения прав человека, является предотвращение и противодействие торговле людьми, а также оказание помощи жертвам торговли людьми. Преступление торговли людьми представляет особую угрозу обществу, направлено на серьезное нарушение прав и свобод человека и гражданина, содержит элементы угрозы национальной безопасности и разрушения стабильности и стабильности социально-экономического развития. экономическое положение государства. (3,15) Большинство исследователей придерживаются мнения, что непосредственным объектом торговли людьми считается свобода личности, свобода личности, свобода человека. (6, 41)

Основой для борьбы против свободы личности, конечно, является Уголовный Кодекс Республики Таджикистан (далее УК РТ). Охрана прав и свобод гражданина и человека является основными задачами УК РТ. (9,57) Глава 17 УК РТ устанавливает уголовное наказание за совершение следующих деяний против личной свободы:

- похищение человека (статья 130)
- торговля людьми (статья 130^{1});
- незаконное лишение свободы (131 УК РТ);
- незаконное помещение в психиатрическую больницу (статья 133);
- принуждение (статья 134)

Следует также отметить, что согласно Закону Республики Таджикистан «Закон Республики Таджикистан «О борьбе с торговлей людьми и оказании помощи жертвам торговли людьми» Правительство Республики Таджикистан определяет перечень преступлений, связанных с торговлей людьми.(10.1) Своим постановлением от 2 июля 2019 года Правительство Республики Таджикистан определил следующий перечень преступлений, связанных с торговлей людьми в дополнении к вышеуказанным видам преступлений:

- использование несовершеннолетнего в целях изготовления материалов или предметов порнографического характера (статьи 241^{2});
- незаконное пересечение государственной территории Республики Таджикистан, в связи с торговлей людьми (часть 3 статьи 335);
- организация незаконного въезда иностранных граждан или лиц без гражданства в Республику Таджикистан либо организация незаконного транзита через территорию Республики Таджикистан в связи с торговлей людьми (часть 3 статьи 335^{1});
- организация незаконной миграции (статьи 335^{2})
- похищение или повреждение документов, штампов, печатей, с целью торговли людьми (часть 3 статьи 339);
- подделка, изготовление или сбыт поддельных документов, государственных наград, штампов, печатей, бланков, с целью торговли людьми (часть 3 статьи 340);

Анализируя Уголовный Кодекс Республики Таджикистан, можно признать следующие деяние, также преступлениями против свободы человека:

- принуждение к изъятию органов или тканей человека для трансплантации (Статья 122 УК РТ);
- принуждение к участию в забастовке или отказу от участия в забастовке (статья 152 УК РТ);
- торговля несовершеннолетними (статья 167 УК РТ);
- незаконное усыновление (удочерение) (статья 172 УК РТ);
- захват заложника (статья 181 УК РТ);
- принуждение к заключению сделки или отказу от ее заключения (статья 267 УК РТ);
- подкуп или принуждение к даче ложных показаний, ложному заключению либо к

неправильному переводу (статья 353 УК РТ).

Таким образом, УК РТ устанавливает уголовное наказание для более 18 преступлений против свободы человека. Основными объектами этих преступлений могут быть разные общественные ценности и отношения, однако суть этих преступлений является посягательство на свободу человека.

Далее, более детально рассмотрим основные виды этих преступлений. Основными видами преступлений против личной свободы по Уголовному Кодексу Республики Таджикистан является «Похищение человека» (статья 130 УК РТ), «Торговля людьми» (статья 130^{1}) и «Незаконное лишение свободы».

Согласно УК РТ «Похищение человека, то есть тайное, открытое, путем обмана или злоупотребления доверием или соединенное с насилием, либо с угрозой применения насилия противоправное завладение лицом при отсутствии признаков преступления, предусмотренного статьей 181 УК РТ».

Под понятием «похищение» понимаются умышленные противоправные действия скрытыми или открытыми способами либо с использованием обмана, похищение живого человека, лишение его участия в нормальных общественных отношениях, перемещение его с места постоянного или временного проживания в целях содержания его в другом месте против его воли. При описании объективной стороны похищения человека понятие "вербовка" занимает особое положение, поскольку по своему реальному виду оно аналогично подготовительным действиям в части дальнейшей купли-продажи. В юридической литературе под вербовкой понимают вид деятельности по привлечению людей и их эксплуатации в будущем. Вербовка сам по себе отражает следующие виды действий: поиск кандидатов, продвижение по службе, регистрация претендентов, отправка их к месту эксплуатации и тому подобное. (4,97).

Основным объектом этого преступления является личная (физическая) свобода человека. В ряде случаев в качестве дополнительных объектов рассматриваются также безопасность жизнедеятельности, здоровье человека, имущественные отношения и т.п. Жертвой этого преступления может стать любой человек, независимо от возраста, положения, гражданства. социальный статус и тому подобное. Объективной стороной похищения человека является похищение живого человека тайными или открытыми способами либо с использованием обмана, лишение его участия в нормальных общественных отношениях, перемещение его с места постоянного или временного проживания с целью содержания его в другом месте против его воля. Похищение совершается только путем активного действия. Похищение осуществляется тайным, открытым, обманом или доверием. Во многих случаях акты похищения, перемещения и задержания человека имеют одновременно большое значение. На практике также можно обманом или использованием доверия привести человека на место и затем удержать его. Стоит отметить, что срок содержания человека под стражей не имеет значения для квалификации преступления.

Время завершения похищения исчисляется с момента похищения и его перемещения в другое место.

Однако следует отметить, что уход за собственным ребенком или усыновленным без согласия супруга, других родителей или родственников не квалифицируется в соответствии со статьей 130 УК РТ. Удержание ребенка родственниками (например, бабушками и дедушками) без их согласия, также не считается похищением, если оно осуществляется в интересах ребенка.

Похищение человека может быть совершено вместе с другими преступными действиями, такими как угроза убийством, нападением, изнасилованием и т. д. В ряде случаев данный вид похищения осуществляется с использованием физического или психического принуждения с целью совершения действий, направленных на похищение (например, выплата денег за освобождение, погашение долга, передача имущества похитителям и т.п.).

Субъективная сторона похищения человека состоит в вине в виде прямого умысла. Преступник осознает, что незаконно похищает другого человека и увозит его из одного места в другое без его согласия, и хочет совершить такое деяние. Во многих случаях этим преступным мотивом является предубеждение, но в ряде случаев это может быть месть, ревность, хулиганство и т. д.

Субъектом похищения является любое лицо совершившее хищение и достигшее 14 лет.

Отягчающие случаи похищения человека указаны в пунктах "а" - "з" часть 2 статьи 130 УК РТ. Похищение группой лиц по предварительному согласованию (пункт "а" часть 2 статьи 130 УК РТ), то есть при данном виде похищения группа лиц предварительно договорились по поводу похищения человека до совершения преступления. Здесь речь идет о соучастниках, каждый из них участвовал в

доставке и перемещении потерпевшего, то есть переносе его из одного места в другое без его воли. В случаях, когда похищение было совершено путем разделения ролей между соучастниками, соучастники (кроме исполнителя), не принимавшие непосредственного участия в похищении и перемещении, не несут ответственности за совершение похищения, предусмотренного настоящим пунктом. Их привлекают к ответственности по остальным пунктам статьи 130 с применением статьи 36 УК.

Под понятием «похищение человека с применением насилия, опасного для жизни и здоровья» (п. «в» ч. 2 ст. 130 УК РТ) следует понимать, что здоровью потерпевшего причинен легкий, средний или тяжкий вред, либо в случае применения насилия при совершении преступления возник опасный риск для жизни и здоровья человека. О наличии реальной опасности для здоровья и жизни человека свидетельствуют следующие умышленные действия: целенаправленное нанесение ударов по основным частям тела потерпевшего, удушение, метание из транспортного средства, метание с высоты, применение специальных средств причинения вреда и т.п. Также по части статьи квалифицируется применение психологического насилия, то есть угроза применения насилия, опасного для жизни и здоровья человека.

Похищение человека с применением оружия или предмета, используемого в качестве оружия (пункт "г" ч. 2 статьи 130 УК РТ) означает, что при совершении похищения любое огнестрельное, холодное или газовое оружие (пистолет, револьвер), а также другие предметы. Эти предметы могут быть специально спроектированы или предназначены для причинения физического вреда (например, часть резинового шланга, наполненная железом). К таким предметам относятся и предметы быта (топор, нож, камень и т. д.). Для квалификации не имеет значения, были ли они подготовлены заранее или получены на месте преступления. Наличие перечисленных предметов недостаточно для квалификации преступления, предусмотренного данным пунктом настоящей статьи. Необходимо, чтобы их использовали в случае совершения преступления.

Похищение заведомо несовершеннолетнего лица (пункт "д" часть 2 статьи 130 УК РТ), подразумевает похищение лица, не достигшего 18 лет, в том числе ребенка. Здесь следует отметить, что виновный должен знать о несовершеннолетии похищенного.

Похищение женщины, о беременности которой виновный был явно осведомлен (пункт «д» ч. 2 статьи 130 УК РТ), происходит, если виновный знал о таком состоянии женщины. Опасность этого деяния проявляется в том, что виновный ставит под угрозу здоровье и жизнь женщины и будущего ребенка.

Похищение двух и более лиц (пункт "к" ч. 2 статьи 130 УК РТ) происходит в случае умышленного похищения и перемещения двух и более лиц. В некоторых случаях их похищение может произойти не одновременно. Но преступник планировал похитить двух и более человек.

Похищение человека по личной неприязнью (пункт «з» ч. 2 статьи 130 УК РТ) имеет место в том случае, если деяние совершено с целью получения дохода для себя или других лиц (например, получение определенной суммы за освобождение лиц, похищенных, выполняющих какую-либо полезную работу). Похищение человека, согласно этому пункту, обеспечивает мотив предвзятости, поскольку за его совершение виновный получает определенную сумму денег.

В случаях, когда похищение человека совершено с требованием вымогательства в целях приобретения имущества или права на него, это деяние квалифицируется статьей 250 УК совместно с пунктом "з" ч. 2 статьи 130 УК.

Особый вид квалификации похищения людей предусмотрен в ч.3. 130 УК РТ. Здесь речь идет о деяниях, совершенных в частях первой и второй настоящей статьи организованной группой, в целях сексуальной или иной эксплуатации похищенного лица с целью изъятия частей тела или тканей жертвы для трансплантации, в случае особо опасного рецидива, повлекшего смерть по неосторожности потерпевшего или повлекшего тяжкие последствия. (7, 237)

Похищение организованной группой (пункт "а" ч.3. статьи 130 УК) предусматривает, что похищение устойчивой группой лиц, объединившихся для совершения одного или нескольких преступлений (не обязательно, чтобы преступлением было только похищение человека) было совершено. При этом все участники организованной группы, независимо от разделения задач внутри группы, считаются сооператорами. В этом случае нет необходимости ссылаться на статью 36 УК.

Похищение человека с целью сексуальной или иной эксплуатации похищенного лица (пункт "б" ч.3 статьи 130 УК) предусматривает, что виновное лицо совершило это деяние с целью сексуальной или иной эксплуатации похищенного лица.

В случае похищения человека, повлекшего по неосторожности смерть потерпевшего или причинение тяжких последствий (пункт "д" ч.3 статьи 130 УК РТ), закон требует, чтобы смерть потерпевшего или причинение тяжкие последствия должны быть обусловлены неосторожностью, то есть между похищением человека и этими последствиями должна существовать причинная связь. Похищение человека, повлекшее по неосторожности смерть потерпевшего, включает полный состав преступления, предусмотренного пунктом "д" ч.3 статьи 130 УК РТ. Поэтому дополнительной квалификации со статьей 108 УК РТ не требуется. В ряде случаев смерть потерпевшего при похищении наступает в результате умышленного причинения телесных повреждений. В этом случае совершенное действие не в полной мере отвечает требованиям пункта «д» ч.3 статьи 130 УК РТ, следовательно, требует дополнительной квалификации пунктом «в» статьи 110 УК РТ. Смерть потерпевшего как тяжкое последствие похищения может рассматриваться как убийство. В этом случае необходима дополнительная квалификация по соответствующим статьям УК (ст. 104).

К иным тяжким последствиям похищения относятся: самоубийство потерпевшего, смерть его близких, тяжелое заболевание, причинение иного тяжкого вреда его здоровью, причинение значительного материального ущерба потерпевшему, нарушение крупного договора предпринимательской деятельности и другие.

Таким образом, подводя итог анализа ст. 130 Уголовного Кодекса Республики Таджикистан можно сказать что уголовно-правовая охрана личной свободы человека и гражданина поставлена на должном уровне и призвана выполнять задачи, возложенние на уголовный закон.

ЛИТЕРАТУРА*:*

1. https://president.tj/constitution. *Электронный ресурс (дата обращения 10.06.2024)*
2. Ахмедова С. Ш. Уголовная ответственность за торговлю людьми // Уголовно-правовые пенитенциарные принципы и их реализация: Всероссийская научно-практическая конференция (28–29 марта 2005 г., г. Саратов) // Под. ред. Б. Т. Разгильдиева. – Саратов, 2005. – С. 97–103.
3. Буряк М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно- правовые аспекты). Ди. канд. юр. наук. Владивосток, 2005.- С. 150.
4. Солиев К. Комментарий к преступлениям, связанным с торговлей людьми. Душанбе, Академия МВД Республики Таджикистан, 2011.- С. 41.
5. Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Таджикистан // Отв. редактор Х. Шарипов. Душанбе. Глобус. 2006. С. 274.
6. Шарипов Т.Ш., Рауфов Ф. Х., Сафаров А. И., Рахматчонов Б.Н. Муковимат ба савдои одамон. Воситаи илмї-амалї. Душанбе-2015. - 256 с.
7. Уголовный Кодекс Республики Таджикистан. С изм. 2024г.
8. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с торговлей людьми и оказании помощи жертвам торговли людьми», принят 26.07.2014

ЗАЩИТА ЛИЧНОСТИ СВОБОДЫ ПО УГОЛОВНОМУ КОДЕКСУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

АКИЛОВ Ф. И., АКИЛОВА М.М.

Согласно Конституции Республики Таджикистан, свобода человека признается высшей ценностью и охраняется государством. Защита прав и свободы человека и гражданина имеют первостепенный приоритет, в частности, согласно действующему законодательству. Самыми серьёзными правонарушениями против свободы личности является похищение человека, торговля людьми и незаконное лишение свободы человека. Под понятием «похищение» понимаются умышленные противоправные действия скрытыми или открытыми способами либо с использованием обмана, похищение живого человека, лишение его участия в нормальных общественных отношениях, перемещение его с места постоянного или временного проживания в целях содержания его в другом месте против его воли. Основой для борьбы против свободы личности, является Уголовный Кодекс Республики Таджикистан. Охрана прав и свобод гражданина и человека является основными задачами УК РТ. Статья 130 УК РТ устанавливает уголовное наказание за похищение человека. Подводя итог анализа ст. 130 Уголовного Кодекса Республики Таджикистан можно сказать что уголовно-правовая охрана личной свободы человека и гражданина поставлена на должном уровне и призвана выполнять задачи, возложенние на уголовный закон.

Ключевые слова: Конституция, защита прав, защита свободы, свобода личности, похищение, уголовный кодекс, квалификация преступления, наказание за похищение

PROTECTION OF INDIVIDUAL FREEDOM UNDER THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

AKILOV F. I., AKILOVA M. M.

According to the Constitution of the Republic of Tajikistan, human freedom is recognized as the highest value and is protected by the state. The protection of human and civil rights and freedoms has primary priority, in particular, according to the current legislation. The most serious offenses against individual freedom are kidnapping, human trafficking and illegal deprivation of human freedom. The term "kidnapping" means intentional illegal actions by hidden or overt means or by using deception, kidnapping a living person, depriving him of his participation in normal social relations, moving him from his place of permanent or temporary residence for the purpose of keeping him in another place against his will. The basis for the fight against individual freedom is the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. Protection of the rights and freedoms of a citizen and a person are the main objectives of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. Article 130 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan establishes criminal punishment for kidnapping. Summarizing the analysis of Art. 130 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, it can be said that the criminal-legal protection of personal freedom of a person and citizen is set at the proper level and is called upon to fulfill the tasks assigned to the criminal law.

Keywords: Constitution, protection of rights, protection of freedom, personal freedom, kidnapping, criminal code, qualification of crime, punishment for kidnapping

ҲИФЗИ ОЗОДИИ ШАХС ТИБҚИ КОДЕКСИ ҶИНОЯТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

АКИЛОВ Ф. И., АКИЛОВА М. М

Тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон озодии инсон арзиши олӣ эътироф гардида, аз ҷониби давлат ҳифз карда мешавад. Ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, аз ҷумла, тибқи қонунгузории ҷорӣ, аҳмияти аввалиндараҷа дорад. Ҷиноятҳои вазнинтарин алайҳи озодии шахсӣ одамрабоӣ, хариду фурӯши одамон ва ғайриқонунӣ маҳрум кардан аз озодӣ мебошанд. Мафҳуми «одамрабоӣ» амали қасдан бо роҳи пинҳон ё ошкоро ё бо истифода аз фиреб, рабудани шахси зинда, аз иштирок дар муносибатҳои муътадили ҷамъиятӣ маҳрум сохтан, аз ҷои истиқомати доимӣ ё муваққатиаш кӯчонидани ӯро дар назар дорад, инчунин бар хилофи хохиши худ дар чои дигар нигох доштан. Асоси мубориза бар зидди озодии шахс Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон ва одамон вазифаи асосии Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Моддаи 130-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои одамрабоӣ ҷазои ҷиноятӣ муқаррар кардааст. Ҷамъбасти таҳлили моддаи 130-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, нишон медиҳад, ки ҳифзи ҳуқуқии ҷиноятии озодии шахсии шахс ва шаҳрванд ба сатҳи зарурӣ гузошта шуда, барои иҷрои вазифаҳои дар қонуни ҷиноятӣ гузошташуда пешбинӣ шудааст.

Калидвожаҳо: Конститутсия, ҳифзи ҳуқуқ, ҳифзи озодӣ, озодии шахс, одамрабоӣ, кодекси ҷиноятӣ, бандубасти ҷиноят, ҷазо барои одамрабоӣ.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

ЛИНГВИСТИКА

УКД: 4:491. 71:491. 550

ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

РАҲМОНОВА Н. Ш., РАҲМОНОВА Д. И.[1]

Омӯзиши вижагиҳои сохтории ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар тадқиқи сохтори баъзе воҳидҳои наҳвии забони муосири тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалии зиёд дорад. Ҳарчанд муаллифони ҳамаи китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ ба ин мавзӯъ дахл карда бошанд ҳам, онҳо дар ҷараёни тадқиқи масъалаҳои дигари сохтори грамматикии забони тоҷикӣ ва сохтори ҷумлаҳои тобеъ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда изҳори назар кардаанд. Вале ҳеҷ кадоме аз ин муҳаққиқон бевосита доир ба мавзӯи мазкур дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ анҷом надодаанд. Ҳамин тариқ, дар китобҳои дарсӣ ва тадқиқотҳои дигар дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани навъҳои тоҷикӣ [4, 22-25] мавҷуд будани навъҳои асосии сохтории ҷумлаҳои тобеъ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда хотирнишон бошад ҳам, вале хусусият, нақш ва аҳаммияти ин алоқа, аломатҳои хоси ҷумлаҳои мазкурро, дараҷаи густариш ва корбурди он дар забонҳои муосири тоҷикӣ дар муқоиса бо забони англисӣ тадқиқнашуда боқӣ мемонад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдарӣ сарҷумларо муайян менамояд. Дар байни ҷумлаи пайрав ва калимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ ифода мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модалӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алалхусус сиғаҳои феъл басо калон аст.

Аломати асосии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои субстантии сарҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ дорад. Ин гуна аъзоҳои сарҷумла аксар бо исм, қисман ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳёнан масдар ифода мешаванд:

а) **бо исм:** Аҳли хонаводае, ки ин боғро обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва деҳқонони он гирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд зиндагонӣ мекарданд [2, 544].

All the family, who cultivated this garden, as other gardeners lived in that village which looked like palace [8, 166].

Гулбибӣ як ғунчаи ношукуфае буд, **ки** умеди як олам шукуфтанҳо дар дил дошт [1, 569].

Gulbibi was an unblooming flower that had the hope of a blossoming world in her heart [9, 161].

Сабзаю себаргаҳои лаби ҷӯй ба назари кас ҳим-ҳим метофтанд. [1, 21] – The irrigation canal was bordered with fresh grass and bushes in bloom. [8, 30].

Сабзаю себаргаҳое, **ки лаби ҷӯй рӯйида буданд**, ба назари кас ҳим-ҳим метофтанд [3, 21].

The irrigation canal was bordered with fresh grass and bushes in bloom. [8, 30].

Майсаҳои ҷаву гандум, **ки тирамоҳ кишта шуда буданд**, замини сиёҳро пӯшида хуррам карданд [2, 21].

Tender green wheat and barley shoots blanketed the earth [8, 30].

Ҷумлаи якум содаи дутаркибаи тафсили буда, мубтадои онро, ки бо исми **одам** ифода ёфтааст, чор муайянкунанда силсилавор омада аз ҷиҳати аломатҳои зоҳирӣ эзоҳ додаанд. Ҳар кадоми инҳоро бо ёрии ҷумлаи пайрави муайянкунанда низ ифода кардан мумкин аст. Дар ҷумлаи якум аломати рӯҳии мубтадои "Гулбибӣ" ба воситаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда шарҳ ёфтааст. Маълум мешавад, ки аломатҳои исмӣ ба вазифаи ягон аъзои ҷумла омадаро ду тарз ифода кардан мумкин будааст: бо ёрии муайянкунанда ё ҷумлаи пайрави муайянкунанда. Агар аломатҳои муайяншаванда мухтасар (бо як калима) ифода шуда бошанд, сохти ҷумларо мураккаб накарда ба як калима, вале аломатҳои муфассал ифодаёфаро бо ҷумлаи пайрав шарҳ додан беҳтар аст. Таркиби **лаби ҷӯй** - The irrigation canal The irrigation canal ва ибораи сифати феълии **тирамоҳ кишташударо** - Tender green wheat and barley осонтар ба ҷумлаи пайрав табдил додан мумкин аст, чунки ин

[1] **Адрес для корреспонденции:** Рахмонова Н. Ш. – д. и. ф. , профессори Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Саид Носир, 33. Телефон: 917-09-02-99 (моб.); Э-почта: nargisbonu66@mail. ru.: Рахмонова Д. – соискатель кафедры иностранных языков НАНТ, Тел:935-44-28-44,982-22-02-44;

гуна ифодаҳо ба ҷумла наздикӣ доранд. Ин ду роҳи шарҳи муайяншаванда ба қаламкашон имкон фароҳам меоварад, ки дар тасвир ё баёни воқеаю ҳодисаҳо яке аз он тарзҳои ифодаро интихоб кунанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо интонатсияи тобеъ, пайвандаки **ки** ва калимаҳои ҳамнисбат ба сарҷумла тобеъ шуда, узви ҷудогонаи ҷумларо, ки бо исм ва дигар калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои шахсу ашё ифода ёфтааст, аз ҷиҳати аломату хусусият эзоҳ медиҳад [6, 12]. Он ҳамеша пас аз исми муайяншаванда ҷой мегирад:

Ӯ монанди шере буд, **ки** дар ғазаб омада бошад, дандон мехойид ва меғурид [1, 521]. – It was as a lion that came anger, to bite the teeth and cried [9, 119].

Барои ҳикояти онҳо шабе лазим аст, субҳ надошта бошад [2, 41]. - It takes a night to tell their story, that it has not morning [9, 55].

Дар ҷумлаи якум бо пайвандаку артикли – **е,** дар ҷумлаи дувум танҳо бо интонатсияи тобеъ бо сарҷумла алоқаманд шудааст**.** Ҷумлаи пайрав дар мисоли аввал дар байни сарҷумла ва дар мисолҳои дигар пас аз сарҷумла омадааст [7, 2]. Дар сурати ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо пайвандаку калимаҳои (унсурҳои) ҳамнисбат алоқамандии ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб хеле қавӣ мегардад. Дар баъзе мавридҳо муносибати маъноию грамматикии байни ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла хиратар ғардида, ҷузъҳо нисбатан мустақил мегарданд ва ҷумла бо мураккаби пайваст наздик мешавад [5, 99]. Мисол: Дар ҳамон тирамоҳе, **ки рӯди нав бароварда шуд,** деҳқонони тумани Шофирком аз ин комёбиҳои худ рӯҳи нав ёфта корро сар карданд [3,180].

In the same autumn when the river has been Flowed, the peasants of Shofirkom district were very happy and started work [8, 79].

Бо пайвандак алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бештар дар забони гӯфтугӯ ва гоҳе дар назм мушоҳида мешавад.

Пайвандакҳои **кадоме, ки; оне ки - which one** дар забони бо таъсири пайвандаки забони русӣ **который** ба миён омадааст, ки қобили қабул нест:

Мисол: Ман ба амри худ гурӯҳи корӣ ташкил мекунам, **кадоме, ки он ба таҳияи пешниҳоди махсус машғул мешавад** [9, 480].

I organize control over my order, which leads to the development of a special purpose [8, 99].

-падару модараш дар ин қарибӣ ба ягонтаи он хостгорон, оне ки бодавлаттар бошаду қалинги зиёд диҳад,ба занӣ медиҳанд [Айнӣ, 583].

His parents will soon marry one of those matchmaker, who are richer and gives more money [8, 125].

б) бо ҷонишин: Ман, ки баробари ӯ аз ҷо хеста дар рӯ ба рӯяш рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди ӯ андохтам [1, 309].

-That I stood up as him and stood in front of him, I put my trembling hands on her delicate white satin necklace [9,88].

Then I will not moved at this man's words: it is a thousand times better to flee from such a baseless fear of death, which happens several times a day, than to be killed by the sword of the Red Army [8, 171].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломату хосияти бевосита ва ё бавоситаи предметро нишон медиҳад, яъне ҷумлаи пайрав аломати хоси предмети муайяншаванда, ё ки ҳолату вазъияти онро мефаҳмонад, дар бораи вай маълумот медиҳад:

мисол: Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли худаш буд, алоқаи муҳаббат дошт [2, 431].

- Ibod fall in love to the girl whose name was Gulandom [3, 164].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда вобаста ба маъною вазифаи ҷумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд:

Падару модараш дар ин қарибӣ ба ягонтаи он хостгорон, оне ки бодавлаттар бошаду қалинги зиёд диҳад,ба занӣ медиҳанд [2, 509].

His parents will soon marry one of those matchmaker , who is richer and gives more [8, 78].

1. Ҷумлаи пайрави тавсифӣ. Аломату хосияти мансуби предметро нишон медиҳад, сифатҳои зоҳириву ботинии предметро ифода менамояд:

Фармондеҳ, ки як шахси қоматбаланди шоҳбурутдор ва зардинаи формаи туркипӯш буд, пас аз болонокӣ тоб додани бурутҳояш гуфт [1, 451].

-The commander, who was a tall, bearded man in a Turkish uniform, said after a few turns of his beard [2, 175].

2. Ҷумлаи пайрави ташбеҳӣ. Дар ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ташбеҳӣ аломат, ҳолат, вазъияти предмет ба аломату хусусиятҳои предмети дигар монанд ё муқоиса карда мешавад, мисол:

Дар пешонааш як қашқаи сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид [1, 180].

–On his forehead he had white spot, that glittered as morning star [9, 156].

Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид. чунон менамуданд, ки гӯё чароғҳои электрикии бешуморро дар он ҷо овехта бошанд [2, 271].

–They appeared on the soft sky, which glittered like blue pure mirror, so that as were hanged innumerable electric lamps [9, 138].

3. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҳолӣ. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ҳолӣ амал ва ҳолату вазъияти ашёро муайян мекунад:

Он ҳуҷрае, ки акаҳои ман дар он ҷо зиндагӣ мекардааст“девхона” ном доштааст [3, 369].

The room where my brother lived was called “a demon’s house” [8, 159].

Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаш бо ҳафт похса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд [1, 248].

In one place of this field was a large summer house that was wraped up with seven pise-walle [8, 167].

Ҳаитамин, ки дар пешгоҳи меҳмонхона нишаста буд, ба сухан даромад ва ба касоне, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буданд, нигоҳ кард [1, 555].

Hait amin, who was sitting at the sitting-room, began to speak and looked to those ,who were sitting in the sitting-room [8, 137].

4. Ҷумлаи пайрави тайинӣ. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи таъйинӣ вазифа ва таъйиноти ашёро нишон медиҳад:

Ман дар 22-юми октябр аз Тошканд баргашта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои бачагони халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ кушода шуда буд, муаллим шудам [2, 436].

-I returned from Tashkent on 22nd of October to Samarkand, became a teacher in one of the secondary school, that was opened by Soviet

Government for local sitizens’ children [8, 167].

Ҳамаашонро ба ин чуқурӣ, ки анбори оби завод буд, андохтем [3, 464].

They all were put to the hole, that was plant’s barn of water [9, 179].

5. Ҷумлаи пайрави соҳибӣ. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи соҳибӣ ба кӣ мансуб будани предметро мефаҳмонад.

Ба фикри ман, дар **ин замине**, **ки ғӯзааш пояхушк шудааст, поруи маъданӣ аз ҳад зиёд бисёр афтодааст** [1, 121].

- In my opinion, there is too much mineral manure on this land, where the cotton has dried up [8, 48].

“**Ғӯзааш пояхушк шудааст, поруи маъданӣ аз ҳад зиёд бисёр афтодааст”** – ҷумлаи пайрави муайянкунандаи соҳибӣ – мансуб ба мубтадои (предмет) “**ин замине”** сарҷумла мебошад.

6. Ҷумлаи пайрави баёния. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи баёния муносибатҳои гуногуни як предметро ба предмети дигар нишон медиҳад, ё ки бо овардани ном, тахаллус, лақаби худашон ё ягон хешу табор онро муайян мекунад:

Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт [1, 589].

- Gulbibi became an orphan from her father when she was one-year-old, and till eight-year-old was upbrought by her mother Rahimbegim who was Odina’s aunt [9, 137].

Дар поёни ин долон, дар паҳлуи ҳавличаи Тӯпчибошӣ охирини ин хоначаҳо ҳаст, ки вайро «регхона» мешомиданд [3, 160].

- On the bottom of this passage next to the house of Tupchiboshi is the last house that they drawn as sand-hills [8, 127].

Дар тумани Вобканд як деҳа ҳаст, ки онро деҳаи «Ширинихо» меномиданд [1, 450].

- In the region Vobkan there is one village that is called “Shiriniho” [9,157].

Аҳмад-махдуми муҳандиси Дониш, ки ӯро Аҳмади Калла мегуфтанд, дар он мадраса ҳуҷра дошт [3, 415].

- Ahmad-mahdum muhandis Donish, who was also called Ahmad Kalla, had a room in the Madrasa [8, 110].

Дар мисолҳои дар болоовардашуда ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои гуногуни як предметро ба дигар предмет дар сарҷумларо нишон медиҳад, ба монанди: «деҳаи Вобканд - «Ширинихо», поёни ин долон – регхона, Аҳмад-махдуми муҳандиси Дониш – Аҳмади Калла».

7. Ҷумлаи пайрави тавзеҳӣ. Ҷумлаи пайрави тавзеҳӣ бо исми муайяншаванда нисбатан суст мебошад. Ҷумлаи пайрав асосан пас аз сарҷумла воқеъ мегардад. Интонатсияи сарҷумла аз боло ба поён рафта, хеле суст мешавад, интонацияи ҷумлаи пайрав ба интонатсияи ҷумлаҳои иловагӣ қаробат пайдо мекунад [6, 20]. Дар таркиби сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб барои ҷудо ва таъйин кардани мубтадои муайяншаванда ҳеҷ гуна воситаи луғавӣ истифода намешавад. Воситаи алоқаи тобеият дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав пайвандаки «ки» мебошад, ки дар ин маврид ба пайвандакҳои пайвасткунанда қариб ҳамвазифа мебошад. Омили муайянкунандаи муносибати ҷумлаи пайрав ва мубтадои муайяншавада муносибати шакливу маъноии онҳо ба шумор меравад. Исми муайяншаванда асосан бо ду роҳ таъйин мешавад:

1) вай ҳамчун аъзои муайяншавандаи сарҷумла бештар ба вазифаи мубтадои ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад, ки ҷумлаи пайрав бо он мувофиқати грамматикиву маъноӣ дорад;

2) дар таркиби ҷумлаи пайрав воҳидҳои нисбӣ низ истифода мешаванд:

Дар вақти кофтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадоқ чои кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печонидагӣ буд [Айнӣ, 359].

-During the search of the goods, two packs of blue tea came out of Sharif's bag, which were wrapped in a copy of an old newspaper [Aini,189].

Дар якчанд яхдон докаҳои мисқолӣ ҷой карда буданд, ки дар яке аз онҳо дастори бастаи тайёр ҳам буд [Айнӣ, 359].

- Several boxes contained gauze gauze, one of which contained a ready-made package [1, 167].

Пеш аз он ҳодиса дар моҳи июни соли 1920 «Фоҷиаи алимаи як ҷавони бухороӣ» ном як ҳикояти аввалинам дар Тошкент чоп шуда буд, ки мусаввадаи он ҳам дар дастам намондааст [2, 549].

In June 1920, my first story was published in Tashkent, entitled The Tragedy of the Alim of a Young Bukhara's man, the draft of which I do not have [8, 246].

Ҳамаи гуфтаҳои боло гувоҳӣ медиҳанд, ки ба вазифаи калимаи муайяншавандаи сарҷумла ҳамаи навъҳои луғавию грамматикии исмҳо истифода мешаванд, вале дараҷаи истифодаи ҳамаи инҳо баробар нест. Масалан, ба вазифаи муайяншаванда исмҳои ҷинси мушаххас нисбат ба исмҳои хос фаровонтар меоянд, доираи истифодаи исмҳои маънӣ ҳам нисбат ба исмҳои конкрет маҳдудтар аст. Ин ҳодиса ба маъною моҳияти луғавию грамматикии исмҳо вобаста аст.

Адабиёт:

1. Айни С. Куллиёт. Т. 3 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -606 с.
2. Айни С. Куллиёт. Т. 7 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1962. -519 с.
3. Айни С. Куллиёт. Т. 2 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -462 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои мактабҳои олӣ. -Душанбе: Ирфон, 1970, с. 212-265.
5. Рахмонова, Н. Ш. Системная структура СПП в системе синтаксиса: лингвокогнитивный аспект. / диссер. док. филологич. наук. // Н. Ш. Рахмонова. – Душанбе: Эрграф, 2018. – 196с.
6. Шахобова, М. Б. Опыт сопоставительного исследования строя таджикского и английского языков / М. Б. Шахобова. / автореф. : канд. дисеер. работа. – Душанбе: Дониш, 1985. – 25 с.
7. Эшонҷонов А. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва хусусиятҳои грамматикии он// Маориф ва маданият,26. 06. 1960.
8. Aini. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadriddin Aini / J. R. Perry, R. Lehr. – California: Mazda, 1998. – 193 p.
9. 165. Aini S. Ahmadi Devband / S. Aini / Translated by John Perry. University of Chicago. USA. 1981. – 196-222 p.

ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

РАҲМОНОВА Н. Ш., РАҲМОНОВА Д. И.

Дар мақола муаллиф вижагиҳои сохтории ҷумлаҳои тобеъ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисиро баррасӣ намудааст.

Дар мақола муаллиф таъкид менамояд, ки омӯзиши вижагиҳои сохтории ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар тадқиқи сохтори баъзе воҳидҳои наҳвии забони муосири тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалии зиёд дорад. Ҳарчанд муаллифони ҳамаи китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ ба ин мавзӯъ дахл карда бошанд ҳам, онҳо дар ҷараёни тадқиқи масъалаҳои дигари сохтори грамматикии забони тоҷикӣ ва сохтори ҷумлаҳои тобеъ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда изҳори назар кардаанд.

Хулоса, ҷумлаи пайрави муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдарӣ сарҷумларо муайян менамояд. Дар байни ҷумлаи пайрав ва калимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ ифода мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модалӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алалхусус сиғаҳои феъл басо калон аст.

Калидвожаҳо: ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаи пайрав, сарҷумла, ҷонишин, тобиш, мубтадо, пайвандак, омӯзиш, сохтор, артикл.

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

РАҲМОНОВА Н. Ш., РАҲМОНОВА Д. И.

В статье автор рассматривает структурные особенности сложноподчиненных предложений в определительными придаточными в таджикском и английском языках.

В статье автор подчеркивает, что изучение структурных особенностей сложных придаточных предложений с детерминированным последователем имеет большое теоретическое и практическое значения при изучении структуры некоторых грамматических единиц современного таджикского языка. Хотя авторы всех учебников грамматики таджикского языка затрагивали эту тему, свое мнение они высказали в процессе исследования других вопросов грамматического строя таджикского языка и структуры придаточных в определительных предложениях.

Короче говоря, следующее определяющее предложение определяет существительное, личное и инфинитивное местоимения. Между следующим предложением и определяемым словом существует атрибутивная связь, а иногда, в зависимости от различных лексических и грамматических факторов, выражаются и другие смысловые оттенки. В выражении модальных тонов очень важна роль различных лексических и грамматических средств, особенно времен глаголов.

Ключевые слова: придаточное сложное предложение, придаточное предложение, подлежащее, местоимение, тон, инициаль, союз, учение, структура, артикль.

STRUCTURAL FEATURES OF COMPLEX SENTENCES WITH DETERMINATIVE CLAUSES IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

RAKHMONOVA N. Sh., RAHMONOVA D. I.

In the article, the author examines the structural features of complex sentences in attributive clauses in the Tajik and English languages.

In the article, the author emphasizes that the study of the structural features of complex subordinate clauses with a deterministic follower is of great theoretical and practical importance when studying the structure of some grammatical units of the modern Tajik language. Although the authors of all Tajik language grammar textbooks touched on this topic, they expressed their opinion in the process of studying other issues of the grammatical structure of the Tajik language and the structure of subordinate clauses in defining sentences.

In short, the following defining clause defines the noun, personal and infinitive pronouns. There is an attributive connection between the next sentence and the word being defined, and sometimes, depending on various lexical and grammatical factors, other semantic shades are expressed. In the expression of modal tones, the role of various lexical and grammatical means, especially verb tenses, is very important.

Key words: complex subordinate clause, subordinate clause, subject, pronoun, tone, initial, conjunction, doctrine, structure, article.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 004.41. 225.43

ОЛИМПИАДАИ ФАННИИ ХОНАНДАГОН: КОРИ ХАТТӢ (ИНШО) – ТАВЗЕҲИ САНҶИШИ ДОНИШ ВА МАЛАКАЮ МАҲОРАТҲО

САФАРОВА Ф., АЗИМОВ Ҷ[1].

Ҳамасола дар чумҳурӣ олимпиадаҳои фаннии хонандагони муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ дар чанд давр баргузор карда мешаванд. “Баргузории чунин мусобиқаҳои зеҳнӣ имкон медиҳад, то толибилмон донишу лаёқату маҳорати худро нишон диҳанд, қобилиятҳои зеҳнӣ ва эҷодиашонро ошкор карда, минбаъд рушд диҳанд ва роҳи тахассусию касбиашонро дар зиндагӣ муайян намоянд.” [1]

Албатта, дар олимпиада бояд онҳое иштирок кунанд, ки донишу маърифати кофӣ (ҳадди ақал дар доираи барномаҳои таълимӣ) доранд, эҷодкоранд ва дараҷаи тафаккурашон баландтар аст, чунонки дар “Низомномаи Олимпиадаи фаннии хонандагон барои солҳои 2017-2018” [17] омадааст: *“Дар олимпиада хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, ки барномаҳои таълимиро пурра аз худ намудаанд ва берун аз барномаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ аз уҳдаи талаботи супоришҳои олимпиада мебароянд, иштирок менамоянд.”*

Мувофиқи ҳамин санади меъёрӣ [17] мақсади баргузор намудани олимпиада **дарёфт ва рушди истеъдоди хонандагонест, ки инкишофи зеҳнии онҳо ба самти фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ нигаронида шудааст**. Вобаста ба ин мақсад вазифаҳои олимпиада низ якчанд нуктаҳои муҳимро дар бар мегирад, аз ҷумла *дарёфти хонандагони болаёқат, ки ба омӯзиши фанҳои алоҳида шавқ доранд, баланд бардоштани завқи онҳо дар омӯзиши амиқи фанҳо ва ташвиқи онҳо ба корҳои илмӣ, таҳқиқотӣ ва ихтироъкорӣ, ташаккули тафаккури илмӣ ва мантиқии хонандагон, бедор намудани завқи онҳо дар ҳалли масъалаҳои ғайриодӣ, рушди қобилияти истифодаи дониҳои назариявӣ ва татбиқи он дар амалия...* ва монанди инҳо.

Зимнан бояд гуфт, ки аз соли 2015 ин ҷониб, мувофиқи Низомнома [17] даври 4-уми олимпиадаи (ҷумҳуриявии) хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумиро Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мегузаронад. Саволу масъалаҳоро низ барои ин даври олимпиада мутобиқ ба мундариҷаи барномаҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, барномаҳои таълими равиявӣ (ки мураккабтаранд) ва берун аз он мутахассисони ин Марказ таҳия менамоянд.

Мувофиқи талаботи ин санад [17] воситаҳои арзёбии дониш ва малакаю маҳоратҳои иштирокдорони олимпиада аз фанҳои забон ва адабиёти тоҷик аз рӯйи супоришҳои зерин таҳия шуданд:

супориши якум – иншо;

супориши дуюм – тест (саволҳои пӯшида бо интихоби як ҷавоби дуруст) ва луғат.

Бинобар муҳим будани кори хаттӣ (иншо) дар арзёбии дониш ва малакаю маҳоратҳои иштирокдорони олимпиада, 50%-и шумораи имконпазири бештари холҳо (аз 100 хол) ба ин навъи супориш дода шудааст. Аз ин рӯ дар ин мақола мехоҳем дар бораи натиҷаи иншо (кори хаттӣ) дар олимпиадаи фаннии хонандагон дар соли 2022 изҳори андеша намоем. Зеро, чунонки гуфтем, кори хаттӣ (иншо) яке аз муҳимтарин воситаҳои арзёбии дониш ва малакаю маҳорати донишомӯзон – дараҷаи саводнокӣ ва нутқи хаттӣ, ҷаҳонбинӣ, маҳорати андешаронию хулосабарорӣ ва баёни дурусту мураттаби фикри онҳо ба ҳисоб меравад [22, с. 4].

Дар олимпиадаи ҷумҳуриявӣ аз фанҳои забон ва адабиёти тоҷик дар соли 2022-юм 117 нафар хонандаи синфи 11-уми гимназия, литсей, мактабҳои президентӣ ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки дар даври сеюми (минтақавии) олимпиада соҳиби ҷойҳои 1, 2 ва 3-юм гардидаанд, иштирок намуданд.

Барои навиштани иншо 6 мавзуъ пешниҳод шуда буд. Мувофиқи талабот хонанда бояд яке аз ин мавзуъҳоро интихоб намуда, доир ба он иншо нависад:

[1] **Адрес для корреспонденции:** Сафарова Фируза Мадабидовна – заведующий кабинетом кафедры таджикского языка ТГМУ им. Абуали ибни Сино. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, ул. Фирдавси 13/2, кв.39. Тел. (+992) 935662829. E-mail: firuza_2829@mail.ru; Азимов Джамшед Аслиддинзода – начальник управления по разработке экзаменационных материалов Национального центра тестирования при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, ул. Фирдавси 13/2, кв.39. Тел. (+992) 909148488. E-mail: minuzod@mail.ru

1. Тасвири муборизаи неруҳои некӣ ва бадӣ дар “Шоҳнома”-и Абумансури Дақиқӣ.
2. Мавзуи одамият дар эҷодиёти Саъдии Шерозӣ.
3. Мафҳуми Ватан ва ватандӯстӣ дар ашъори Ҳабиб Юсуфӣ.
4. Мазаммати худбохтагӣ ва маҳалгароӣ дар ашъори Лоиқ Шералӣ.
5. Ояндаи худро чӣ гуна месозам.
6. Нақши шабакаҳои иҷтимоӣ дар ҳаёти мо.

Дар расми 1 натиҷаи интихоби мавзуъҳо аз тарафи иштирокчиён нишон дода шудааст.

Расми 1. Тақсимбандӣ аз рӯйи интихоби мавзуи иншо

Чунонки дида мешавад, мавзуи якумро ягон хонанда интихоб накардааст. Ин далели он аст, ки хонандагон доир ба эҷодиёти Абумансури Дақиқӣ маълумот надоранд, чизе намедонанд ва дар доираи “Шоҳнома”-и ӯ иншо ҳам навишта наметавонанд.

Санҷиши иншо ва баҳогузорӣ ба кори хонандагон дар асоси талаботи “Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ” [21] ва “Барномаи таълими адабиёти тоҷик” [7], ки Шӯрои миллии таҳсилот ва Мушовараи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чоп тавсия намудааст, ба роҳ монда шуд. Ба мазмун ва мундариҷаи иншо аз рӯйи меъёрҳои зерин баҳо гузошта шуд:

- мувофиқати баён ба мавзуъ;
- шарҳи мавзуъ;
- шумора ва муътамадии далелҳо (дар ҳоли алоқамандиашон бо баён);
- дурустии маълумоти асосӣ;
- мураттабии баён, рангорангии луғат (забон).

Аз лиҳози забонӣ (саводнокӣ) меъёрҳои зерин ба назар гирифта шуданд:

- сохти грамматикии нутқ;
- ягонагии услуб (сабк)-и баён;
- риояи қоидаҳои имло, услуб ва истифодаи аломатҳои китобат.

Чунонки ба ҳар як омӯзгори фанҳои забон ва адабиёт маълум аст ва дар барномаҳои таълиму дастурҳо ва меъёри баҳогузорӣ ба корҳои хаттӣ ҳам таъкид шудааст, ба ҳар нақл ва иншо ду баҳо гузошта мешавад: баҳои аввал ба мазмун ва тарзи баён, баҳои дуюм барои саводнокӣ [7; 8; 9; 10; 13; 21].

Дар санҷишу баҳогузорӣ ба кори хаттӣ (иншо)-и иштирокдорони олимпиада низ ҳамин тартиб риоя гардид. Кори ҳар як хонанда аз рӯйи ҳамон меъёр санҷида, пас аз он баҳо, мувофиқи талаботи Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба хол баргардонида шуд (расми 2).

Баҳо	Хол	Баҳо	Хол	Баҳо	Хол	Баҳо	Хол
5/5	50	**5/4**	45	**5/3**	40	**–**	–
4/5	45	**4/4**	40	**4/3**	35	**4/2**	6
3/5	40	**3/4**	35	**3/3**	30	**3/2**	2
		2/3	1	**2/2**	0		

Расми 2. Ҷадвали баргардонидани баҳо ба хол

Натиҷаи тақсимоти иштирокдорон аз рӯйи холи бадастовардаашон дар расми 3 нишон дода шудааст.

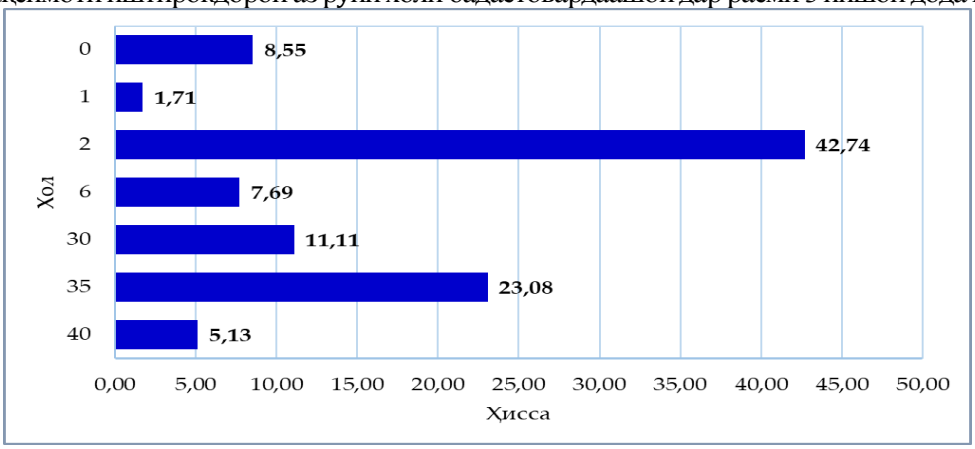

Расми 3. Натиҷаи тақсимоти хонандагон аз рӯйи хол

Аз таҳлили натиҷаҳо бармеояд, ки ягон нафар аз иншо баҳои 5/5, 5/4 ва ё 4/5 нагирифтааст: мувофиқи ҷадвали баргардонии баҳо ба хол (расми 2) ин баҳоҳо мутаносибан ба 50 ва 45 хол баробаранд. Он гуна ки дар расми 3 дида мешавад, баландтарин холи бадастовардаи иштирокчиёни олимпиада 40 аст, ки аз рӯйи баҳои анъанавӣ 4/4 ва ё 3/5 мешавад. Ҳиссаи хонандагоне, ки 40 хол гирифтаанд, 5,13%-ро ташкил медиҳад.

Аз рӯйи ин нишондодҳо метавон ба ин натиҷа расид, ки аз байни 117 нафар иштирокчии олимпиада ягон нафар соҳибистеъдод, ки иншоро бо риояи ҳамаи талабот нависад, пайдо нашудааст. Албатта, хонандагони боистеъдод ҳастанд, вале дар байни ин гурӯҳи хонандагон касе, ки *барномаҳои таълимиро пурра аз худ намудааст ва берун аз барномаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ аз уҳдаи талаботи супоришҳои олимпиада мебарояд,* дида нашуд.

Натиҷаи тақсимоти хонандагон аз рӯйи хол нишон медиҳад, ки ҳиссаи бештари хонандагон – **60,68%** (**71 нафар!**) аз иншо ё хол нагирифтаанд ва ё соҳиби 1-2 ё 6 хол шудаанд. Чунин нишондод дар олимпиадаи ҷумҳуриявӣ, албатта, ташвишовар аст.

Таҳлили натиҷаҳо нишон медиҳад, ки бештари хонандагон дар навиштани иншо ба талаботи меъёри мазмун ва мундариҷа риоя намекунанд: *мазмуни иншо ба мавзуъ мувофиқат намекунад, мавзуъ пурра шарҳ дода намешавад, далелҳои баён нодурустанд, баён мураттаб нест.* Илова бар ин гоҳе “адабгуфторӣ”-и ноҷо мекунанд. Бо ин “адабгуфторӣ” ва “ҷумлаҳои зебо” мехоҳанд забондониашонро нишон диҳанд. Вале, мутаассифона, бинобар кам будани захираи луғавиашон ва надонистани маънои вожаҳо ин кӯшишашон бенатиҷа мебарояд. Ба ин ҷумла диққат медиҳем: *“Аз ин лиҳоз, банда аз забони худ ва аз забони тамоми оламиён мегӯям, ки эй устоди бузургвори мо! Ту бори тамоми замину замонро дар тааҳҳуд дошӣ. Имрӯз фурсати мост, ки дӯшибори маънавиёти ту бошем, эй кӯҳи побарҷо, эй дарёи раҳмат, эй бузургу фанонопазири мо!”*

Албатта, “истифодаи воситаҳои таъсирбахши луғавию фразеологӣ, санъатҳои маънавӣ ва лафзии сухан (тавсиф, маҷоз, ташбеҳ, муболиға, таҷнис), зарбулмасалу мақол ва афоризмҳо, савол ва нидои риторикӣ, ибораву ҷумлаҳои ҳамвазну ҳамқофия ва монанди инҳо” [22, с. 6] дар иншо қимати онро меафзояд, вале ин гуна ҷумлаҳои навиштаи хонандагони дар олимпиада иштирокнамударо метавон пургӯйӣ ва ғалатгуфторӣ номид, ки ба талаботи навиштани иншо ва меъёри забони адабӣ мувофиқ нест.

Дигар аз ғалатҳо дар навиштани иншо бештар ба умумигӯйӣ ва тарҷумаи ҳоли адибон пардохтани хонандагон аст. Азбаски мавзуъро дуруст дарк намекунанд, ба хотири пур кардани саҳифаҳо, дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти адибон менависанд. Ин сухани моро ҳангоми баррасии аризаҳои норозигӣ (апеллятсионӣ) бештари хонандагоне, ки хол (баҳо)-и паст гирифтаанд, тасдиқ намуданд. Бинобар надоштани маълумоти кофӣ ва лаёқати таҳлилу баррасии мавзуъ онҳо маҷбур мешаванд, ки барои зиёдтар нишон додани ҳаҷми иншо (то 5-6 саҳифа) аз тарҷумаи ҳоли адибон нависанд.

Дуруст аст, ки ҳаҷми иншо яке аз талаботи муҳим ба ҳисоб меравад. Чонки мураттибони “Барномаи таълими адабиёти тоҷик” [7, с. 19] таъкид намудаанд **“Назари саҳеҳ ва қобили қабул он аст, ки шогирдон дар ҳаҷми се-чор саҳифа моҳияти мавзӯъро баён карда тавонанд. Агар доманаи мавзӯъ васеъ бошад, ҳаҷми иншо аз ҳудуди панҷ-шаш саҳифа зиёд шавад ҳам, раво бувад.”** Аммо ба ҷойи таҳлил ва пурра кушодани мавзуъ аз ин 5-6 саҳифа 4-5 саҳифаро ба тарҷумаи ҳоли адиб бахшидан назари саҳеҳ ва қобили қабул нест.

Дар доираи се мавзуъ, ки ба эҷодиёти Саъдии Шерозӣ, Ҳабиб Юсуфӣ ва Лоиқ Шералӣ дахл доранд, чунин ҳолат ба назар мерасад. Дар ҳамин ҳолат ҳам маълумоти дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти адибон навиштаашон нодуруст аст (нодурустии **аслу моҳияти маълумот/иттилоъ**). Ба ин се ҷумла диққат медиҳем:

1. Ҳабиб Юсуфӣ соли 1911 дар яке аз минақаҳои зебоманзари Тоҷикистон чашм ба олами ҳастӣ кушодааст.

2. Ҳабиб Юсуфӣ соли 1916 дар шаҳри Бухоро ба дунё омадааст.

3. *Лоиқ Шералӣ дар охири умр чанд марсия навиштт... Бо ҳамин тартиб марсияҳои "Чашмони Олимпур", "Падарам во падарам" аз ҳодисаҳои фоҷиаборе, ки дар натиҷаи онҳо падари шоир Муродуллоҳ Шералӣ, ҳунарманди халқии ҷумҳурӣ Муҳиддин Олимпур ба ҳалокат расиданд, далолат медиҳад.*

Мутаассифона, чунин ғалатнависиҳо дар далелҳои овардаашон – порчаҳои шеърӣ низ дида мешавад:

Бо ин ду-се хари нодон, ки чунин медонанд...
Агар узве ба дард оварад рӯзгор
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Вақти он аст ай қалам, буррандатар гардӣ зӣ бех,
Вақти он аст ай сухан, гуррандатар гардӣ зи барқ.

Чунонки гуфтем, бинобар надонистани маънои калимаҳо ва ҷойи истифодаи онҳо хонандагон фикрашонро дуруст баён карда наметавонанд. Ҳангоми навиштани иншо меъёрҳои забони адабӣ риоя нагардидаанд. Дар бисёр мавридҳо тарзи баёни фикр нодуруст ва ҷумлаҳо бемаъною пурғалатанд (ғалатҳои услубии зиёд ба назар мерасанд). Ҷумлаҳои зерин далели ин гуфтаҳоянд:

– *Ҳар як касб дар ҷамъият мақоми хоси худро дорад ва ҳангоми аз байн рафтанаш, ҷамъият низ аз байн меравад.*

– *Барои дар оянда муваффақ шудан, одам роҳи дуру дарозеро тай бояд кард.*

– *Инсон набояд баъд аз барор нагирифтани кораш аз мақсади гузоштаи худ даст кашад, чунки бурдбориҳои ӯ дар пеш аст.*

– *Эҷодиёти шоир дар мавзӯи одамият метавонад, растохезе бошад ба ҷаҳони беҳаракоти мо.*

– *Саъдии Шерозиро ҳаёташ пур аз нақибиҳо буд. Ва набуд он мавзӯеро, ки ин устод дар сафи эҷодиётҳояш намонда бошад. Умри ӯ дар масрафи сафару донишандӯзӣ гузаштааст...*

Бояд гуфт, ки бештари иншоҳо бо чунин услуб ва бо ҳамин гуна ғалатҳои дағалу фоҳиш навишта шудаанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки як қисми хонандагони мо иншоро на аз рӯйи дарку фаҳмиши худ, балки бо азёд намудани иншоҳои тайёри пурғалат [20, 23, 24], ки имрӯзҳо онҳоро дар дасти ҳар хонанда ва омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик дидан мумкин аст, менависанд.

Дар бораи ғалатҳои имлоӣ ва аломатҳои китобати дар иншоҳои хонандагон мавҷудбуда чизе намегӯем, зеро дар баъзе иншоҳо шумораи ин гуна ғалатҳо хеле зиёд аст. Мувофиқи талабот ҳар навъи ғалат дар ҳошияи варақи дафтар ишора ва аз рӯйи шумораи он ба хонанда баҳои воқеӣ гузошта шудааст [4].

Аз чунин ғалатнависиҳои хонандагони муассисаҳои таълимии кишвар (иштирокчиёни олимпиадаҳои фаннӣ) чӣ хулоса метавон бароварад? Маҳмадулло Лутфуллоев дуруст қайд намудаанд, ки **"имрӯзҳо мактаб ба таълиму тарбияи бачагони болаёқат эътибори ҷиддӣ намедиҳад ва ҳатто баъзан ба тараққиёти қобилияту лаёқати онҳо садди роҳ мегардад. Ҳол он ки вазифаи мактаб ва ҳайати муаллимон аз он иборат аст, ки барои равнақи қобилияти бачаҳо шароит фароҳам орад..."** [14, с. 164]

Илова бар ин, чунонки дар "Барномаи таълими адабиёти тоҷик" навишта шудааст **"Паст будани сифати гуфтору сатҳи навиштори хатмкунандагони солҳои охир тақозо мекунад, ки муаллимони мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ба машқи иншо диққати ҷиддӣ бидиҳанд ва хуб мешавад, ки қисми зиёди соатҳои корҳои амалиро ба ин самт равона кунанд. Барои такомули гуфтори адабии хонандагон муаллим метавонад, ки як қисми соатҳои дарсиро барои навинтани иншо истифода кунад."**

Дуруст аст, ки "навиштани иншо кори осон нест ва он аз хонанда дониши комил, тафаккури таҳлилию мантиқӣ ва маҳорати эҷодӣ талаб менамояд" [5]. Аз ин рӯ ҳадафи асосии таълими адабиёт ҳам бояд дар маркази диққат на азхудкунии хронологии шарҳи ҳол ва осори адибон, жанрҳо, навъҳои адабиро гузорад, балки ба рушди ҷаҳонбинӣ, тафаккури таҳлилию мантиқӣ, интқодӣ, ғояҳои инсонгароӣ, ахлоқӣ, арҷгузорӣ ба арзишҳои миллию фарҳангӣ нигаронида шавад. Дар хонандагон, дар алоқамандӣ бо фанни забони тоҷикӣ, салоҳияти адабӣ-коммуникативиро инкишоф диҳад [16].

Дар мавриди чӣ гуна инкишоф додани салоҳиятҳои адабӣ-коммуникативӣ ва ё салоҳиятҳои таҳлилӣ-эҷодии хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва адабиёти тоҷик донишмандон андешаҳои арзишманд баён намудаанд [3, 6, 11, 15, 16, 19], ки ба кор гирифтани онҳо, на танҳо барои хонандагон, инчунин барои рушди салоҳиятҳои педагогии худи омӯзгорон заруранд.

Муаллифони "Роҳнамои фанни забони тоҷикӣ, синфи 10-ум барои омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ" номгӯйи мавзуъҳои гуногунро барои навиштани иншо пешниҳод кардаанд [2]. Омӯзгоронро зарур аст, ки дар доираи ин мавзуъҳо тарзи навиштани иншоро ба шогирдон омӯзонанд.

Дар навиштани иншо, албатта, яке аз масъалаҳои муҳим ба нақша гирифтан ва аз рӯйи он таҳлил намудани мавзуъ аст. Яъне нақша асоси иншои хуб аст. "Аз ин лиҳоз, омӯзгор бояд тарзи банақшагирии

иншоро ба хонандагон омӯзонад. Хонанда дар ҳолате иншои хуб навишта метавонад, ки иншоро хуб ба нақша гирад.” [18, с. 27] Ва низ ба хонандагон омӯзонанд, ки дар қисми асосии иншо на ба умумигӯӣ ва навиштани тарҷумаи ҳоли адиб ва “нақли дубораи асар ва пешниҳоди маълумоте, ки ба мавзӯъ мувофиқат намекунад” [18, с. 28] пардозанд, балки мавзуи асосӣ ва масъалаҳои ба он марбутро баррасӣ намоянд.

Чунонки пештар гуфтем, яке аз масъалаҳои ташвишовар ғалатнависиҳо дар далелҳои овардаи хонандагон – дар порчаҳои шеърӣ аст. Ин гуна ғалатнависиҳо нишон медиҳанд, ки таълими қироат ва таҳлили шеър дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ дуруст ба роҳ монда нашудааст. Хонандагон ҳангоми хондани порчаҳои шеърӣ ба маънои он диққат намедиҳанд, балки қориазёд мекунанд. Натиҷаи чунин азёдкарданҳо аст, ки дар вақти истифодаи порчаҳои шеърӣ, ҳангоми навиштани иншо, ба ғалатнависӣ роҳ медиҳанд. Чӣ бояд кард, то хонандагон ба чунин ғалатнависӣ роҳ надиҳанд? Пажуҳишгарони соҳа Ш. Исрофилниё ва М. Султонмамадова дуруст қайд намудаанд, ки “Агар муаллими адабиёт аз шеваи таҳлили каломи бадеъ огоҳ набошад наметавонад шогирдонашро ба дарки сухани адиб ҳидоят намояд...” [12]. Бинобар ин нахуст худи омӯзгоронро мебояд дар ин замина дониши тахассусӣ ва салоҳиятҳои педагогиашонро такмил диҳанд.

Оре, танҳо омӯзгоре, ки ба таълим муносибати босалоҳият дорад, метавонад хонандагонро ба шинохти калимаҳо ва маънои онҳо, дарёфти дурусти истилоҳоту таъбирҳои шоирона, “вазну қофияву радиф ва маънии шеър”, таҳлили дурусти асари бадеӣ ва дарки ҳадафи адиб роҳнамоӣ кунад ва малакаю маҳорати иншонависиро дар онҳо рушд диҳад. Танҳо чунин омӯзгор метавонад дар асоси талаботи Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи барномаи таълимро аз худ кардани хонандагон ва дар ин замина ба вусъати доираи андеша ва ҷаҳонбинӣ, махсусан тафаккури интиқодии онҳо, ки аз салоҳиятҳои муҳими таълим аст, диққати ҷиддӣ диҳад.

Адабиёт

[1] *Азимов Ҷ.* Олимпиада: дарёфти истеъдодҳо ё ичрои нақша? / Ҷ. Азимов, А. Фазлиддинзода // Омӯзгор, №3 20 январи соли 2022. – С. 8-9.

[2] *Аминов С.* Роҳнамои фанни забони тоҷикӣ, синфи 10-ум барои омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. / С. Аминов, С. Набиева, С. Бойбобоева // – Душанбе: Маориф, 2017, – 108 сах.

[3] *Амонӣ С.* Роҳҳои ташаккули салоҳиятҳои таҳлилӣ-эҷодии хонандагон дар шароити татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим / С. Амонӣ // Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ «Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ». – Душанбе: Нигор, 2018. – С. 71-76.

[4] *Афгонов М.* Диктант ва нақли хаттӣ (барои синфҳои 5-11) / М. Афғонов // – Душанбе, 2014, – 298 с.

[5] *Аҳмадов М.* Мавқеи иншо дар инкишофи нутқи хаттии хонандагон. / М. Аҳмадов // Номаи Донишгоҳ. – 2018. –№1 (54). – С. 226-232.

[6] *Аҳмадов М.* Усули таълими адабиёт. / Барномаи таълимии «Таърихи адабиёти тоҷик» ва фанҳои дигар / М. Аҳмадов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2009. С. 103-132.

[7] Барномаи таълими адабиёти тоҷик дар синфҳои V – XI. – Душанбе, 2007. – 72 с.

[8] Барномаи таълими забони тоҷикӣ (барои синфҳои V-XI), – Душанбе, 2006, – 40 с.

[9] Виды сочинений по литературе. 10-11 классы [электронный ресурс]. URL: https://scribble.su/work/sochineniyavid/2.html (дата обращения: 29.01.2022)

[10] Виды упражнений по развитию письменной речи учащихся средних классов [электронный ресурс]. URL: http://www.testsoch.net/vidy-uprazhnenij-po-razvitiyu-pismennoj-rechi-uchashhixsya-srednix-klassov/ (дата обращения: 29.01.2022)

[11] *Гулмадов Ф.* Ташаккули салоҳиятҳои хонандагон – омили баланд гардидани сифати таҳсилот / Ф. Гулмадов // Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ «Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ». – Душанбе: Нигор, 2018. – С. 32-38.

[12] *Исрофилниё Ш.Р.* Методикаи таълим ва шеваи шарҳу тафсири каломи мавзун дар муассисаҳои таълимӣ / Ш.Р. Исрофилниё, М. Султонмамадова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2016. – №4/3 (203). – С. 146-150.

[13] Критерии оценивания сочинения на ЕГЭ 2019. [электронный ресурс]: https://4ege.ru/russkiy/56964-kriterii-ocenivaniya-sochineniya-v-ege-2019.html (дата обращения: 08.03.2019).

[14] *Лутфуллоев М.* Дидактикаи муосир. Воситаи таълим барои донишгоҳҳои олии омӯзгорӣ ва донишҷӯёни коллеҷ /М. Лутфуллоев // –Душанбе, 2001. – 336 с.

[15] *Миров Т.* Методикаи таълими адабиёти тоҷик / Т. Миров, Қ. Хоҷаев, Ш. Исломов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 254 с.

[16] *Мухторӣ Қ.* Махсусияти ташкили таълими босалоҳият дар дарсҳои адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ / Қ. Мухторӣ // Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ

«Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ». – Душанбе: Нигор, 2018. – С. 59-66.

[17] Низомномаи Олимпиадаи фаннии хонандагон барои солҳои 2017-2018. Бо қарори мушовараи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.10.2016, №16/24 тасдиқ шудааст.

[18] *Олимова Ф.* Методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар курсҳои такмили ихтисос. Маводи ёрирасон ба барномаи таълимии курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик / Ф. Олимова // – Душанбе, 2010, - 77 с.

[19] *Саидзода Ҷ.* Раҳнамои омӯзгори адабиёт / Ҷ. Саидзода, Г. Сафарзода // – Душанбе, 2011. – 100 с.

[20] *Сангинмурод Ф.* Иншонависӣ маҳорат аст / Ф. Сангинмурод // – Душанбе: "Андеша", 2010. – 120 с.

[21] Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI. – Душанбе: "Душанбе-принт", 2018. – 151 с.

[22] Тавсияҳои методӣ оид ба навишт, санҷиш ва холгузории кори хаттӣ (эссе). // Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, – Душанбе, 2018, 22 саҳ.

[23] *Тӯраҳасанов Қ.Ш.* Эссе (иншои хурд – роҳнамо барои довталабон) / Қ.Ш. Тӯраҳасанов, С.Ҳ. Қурбонов // – Душанбе, 2018, – 70 с.

[24] *Ҷумъазода Х.* Эссе (иншои хурд): намунаи кори хаттӣ барои довталабон / Х. Ҷумъазода, М. Афғонов // – Душанбе, 2018. – 128 саҳ.

ОЛИМПИАДАИ ФАННИИ ХОНАНДАГОН: КОРИ ХАТТӢ (ИНШО) – ТАВЗЕҲИ САНҶИШИ ДОНИШ ВА МАЛАКАЮ МАҲОРАТҲО

САФАРОВА Ф., АЗИМОВ Ҷ

Муаллифон дар мақола оид ба даври ҷумҳуриявии олимпиадаи фаннии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ аз фанҳои забон ва адабиёти тоҷик ва натиҷаи дастовардҳои иштирокчиён аз рӯйи яке аз супоришҳои муҳимми он – кори хаттӣ (иншо) маълумот медиҳанд. Ҳамасола баргузории олимпиадаҳо имкон медиҳад, то толибилмон донишу лаёқату маҳорати худро нишон диҳанд, қобилиятҳои зеҳнӣ ва эҷодиашонро ошкор карда, минбаъд рушд диҳанд ва роҳи тахассусию касбиашонро дар зиндагӣ муайян намоянд. Вобаста ба ин мақсади баргузор намудани олимпиадаҳо ҳам дарёфт ва рушди истеъдоди хонандагонест, ки инкишофи зеҳнии онҳо ба самти фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ нигаронида шудааст. Яке аз супоришҳое, ки сатҳи омодагии хонандагонро ба олимпиада месанҷад ва дараҷаи дониш ва рушди қобилияти эҷодӣ, тафаккури илмӣ ва мантиқии онҳоро муайян мекунад, кори хаттӣ (иншо) аст. Бинобар ин муаллифони мақола аз рӯйи натиҷаи дастовардҳои иштирокчиёни олимпиада аз иншо роҳҳои баланд бардоштани сифати таълими фанҳои забони тоҷикӣ ва адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти умумии кишвар ва инкишоф додани салоҳиятҳои адабӣ-коммуникативӣ ва ё салоҳиятҳои таҳлилӣ-эҷодии хонандагонро нишон додаанд.

Вожаҳои калидӣ: олимпиада, барномаи таълим, арзёбии дастовардҳои таълимӣ, иншо, қобилият, салоҳият, салоҳиятҳои адабӣ-коммуникативӣ, тафаккури интиқодӣ, тафаккури илмӣ, инкишофи зеҳнӣ, ҷаҳонбинӣ, хол, шеър, жанри адабӣ, асари бадеӣ, абзори арзёбӣ, баёни дуруст, дурустнависӣ, ғалати имлоӣ, ғалати грамматикӣ, ғалати услубӣ.

ПРЕДМЕТНАЯ ОЛИМПИАДА УЧАЩИХСЯ: ПИСЬМЕННАЯ РАБОТА (СОЧИНЕНИЕ) – ИНСТРУМЕНТ ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ

САФАРОВА Ф., АЗИМОВ Ҷ

В статье авторы приводят информацию о республиканском туре олимпиады среди учащихся общеобразовательных учреждений по таджикскому языку и литературе и о результатах достижений участников по одной из важнейших работ олимпиады – письменной работе (сочинение). Ежегодно, олимпиада позволяет школьникам проявить свои знания, умения и навыки, раскрыть свои интеллектуальные и творческие способности, развиваться дальше, определить свой профессиональный путь в жизни. В связи с этим, целью проведения олимпиады является выявление и развитие талантов учащихся, интеллектуальное развитие которых направлено на научно-исследовательскую деятельность. Одно из заданий, проверяющее уровень подготовки учащихся к олимпиаде и определяющее уровень знаний и развитие их творческих способностей, научное и логическое мышление, является письменная работа (сочинение). Таким образом, авторы статьи, по результатам достижений участников олимпиады, показали пути повышения качества преподавания таджикского языка и таджикской литературы в общеобразовательных учреждениях страны и развитие литературно-коммуникативных умений и творческие способности учащихся.

Ключевые слова: олимпиада, учебная программа, оценка учебных достижений, сочинение, способность, компетентность, литературно-коммуникативные навыки, критическое мышление, научное мышление, интеллектуальное развитие, мировоззрение, балл, стихотворение, литературный жанр, художественное

произведение, инструмент оценки, правильное выражение, правописание, орфографическая ошибка, грамматическая ошибка,, стилистическая ошибка.

SUBJECT OLYMPIAD FOR STUDENTS: WRITTEN WORK (ESSAY) - A TOOL FOR ASSESSING KNOWLEDGE AND SKILL

SAFAROVA F.M., AZIMOV J. A.

In the article, the authors provide information about the Republican Olympiad among students of secondary general education of Tajik language and literature and about the results of the participants' achievements in one of the most important tasks - writing (essay). Every year, the Olympiad allows schoolchildren to demonstrate their knowledge, skill and abilities, reveals their intellectual and creative abilities, develop further, and determines their professional path in life. In this regard, the purpose of the Olympiad - to identify and develop the talents of students whose intellectual development is aimed at research activities. One of the tasks that checks the level of preparation of students for the Olympiad and determines the level of knowledge and development of their creative abilities, scientific and logical thinking is a written work (Essay). Thus, the authors of the article, based on the results of the achievements of the participants in the Olympiad, showed the ways to improve the quality of teaching Tajik language and Tajik literature in secondary general education of country and the development of literary and communicative skill and the creative abilities of students.

Keywords: Olympiad, curriculum, assessment of educational achievements, composition, ability, competence, literary and communication skils, critical thinking, scientific thinking, intellectual development, worldview, score, poem, literary genre, work of art, assessment tool, correct expression, spelling, spelling mistakes, grammar mistakes, stylistic mistakes.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 491. 550 – 3: 63

ТАҲЛИЛИ СЕМАНТИКИИ ЛЕКСИКАИ МАРБУТ БА СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР АСОСИ ФАРҲАНГИ «ҒИЁС –УЛ- ЛУҒОТ»

САЪДИЕВА Г. Ф[1].

Омӯхтан ва тадқиқи осори илмию адабӣ ва лексикографии ин ё он халқ барои равшан кардан ва инкишофу рушди минбаъдаи соҳаҳои гуногуни фарҳанги миллӣ ва забони адабии он кӯмаки беандоза хоҳад кард. Беҳуда нест, ки луғатҳоро ҳамсафари ҳамешагии тамаддун меноманд. Луғатҳо хазинаи забони миллӣ мебошанд ва ҳамаи ҷавоҳироти хазинаи маданияти халқро ба тарзи хос ба худ таҷассум менамояд [8.с.3]. Ғиёс-ул-луғот яке аз фарҳангҳои тафсирии машҳурест, ки дар заминаи асарҳои бисёри лексикографӣ ва илмию адабӣ тасниф шудааст. Фарҳанг 17537 мақолаҳои луғавии соҳаҳои гуногуни илму тамаддуни моро шарҳу эзоҳ медиҳад.

“Ғиёс-ул-луғот ” –таълифи Муҳаммад Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ (827) аз ҷумлаи чунин фарҳангост, ки асарҳои қабл аз худаш таълифшударо ҷамъбаст карда ва истилоҳоти маъмули соҳаҳои гуногуни улуми замони худ, хусусан истилоҳоти арабиро дар бар гирифтааст [2.с.6].

Дар луғати қисми 1-ум 52 номгуи лексикаи соҳаи кишоварзӣ ба назар расида ба бахши зерин тақсим шудаанд:

1) лексикаи марбут ба замин; 2)номи дарахту гул; 3) номи ҳайвонот; 4) номи хӯрока; 5)касбу кор ва олот; 6) ҷои зист ва хӯроки ҳайвонот

макон; **Арзин** ҷамъи арз, ки ба маънии замин аст [2.с.48] ; Парранда дарҳол паррид ва шабонарӯз мерафт, то ба кӯҳи Арзин ва дайри Асмос бирасид. Дар луғати электронии Мерриам Вебстер истилоҳи Earth (замин) ба маъноҳои гуногун оварда шудааст.

The part of which is not covered by oceans or other bodies of water. Қисме, ки бо уқенусҳо е дигар обанборҳо пӯшонида нашудааст.

*Most insects live on **land**. Аксари ҳашаротҳо дар рӯи замин зиндагӣ мекунанд.*

1. real estate or landed property; a partitioned and measurable area which is owned and on which buildings can be erected.

*There are 50 acres of **land** in this estate.*

1. Амволи ғайриманқул е амволи замин; минтақаи тақсимшаванда ва ченшаванда, ки моликият дорад ва дар он биноҳо сохта мешаванд. Ин амвол 50 акр замин дорад.

2. A country or region. Мамлакат ё минтақа.

*They come from a faraway **land**. Онҳо аз кишвари дур омадаанд.*

3. A person's country of origin and/or homeplace; homeland. Кишвар ва ё зодгоҳи шахс.

4. Ground that is suitable for farming. Замине, ки барои киштукор мувофиқ аст.

*Plant the potatoes in the **land**. Картошкаро дар замин шинонед.*

5. (Ireland / colloquial) a fright. (Ирландия/ нутқи даҳонӣ) тарс

He got an awful **land** when the police arrived. Вақте ки поли ворид шуд, ӯро тарс фаро гирифт.

6. Template:Electronics A conducting area on a board or chip which can be used for connecting wires.

7. 6. Шаблон: электроника майдони Гузаронанда дар тахта е чип, ки метавонад барои пайваст кардани симҳо истифода шавад.

8. In a compact disc or similar recording medium, an area of the medium which does not have pits. Дар cd е ноқили сабти монанд, минтақаи ноқиле, ки дар он сӯрохиҳо вуҷуд надоранд.

9. The space between the rifling grooves in a gun.

10. Фосила байни буришҳо дар таппонча.

Ҳора **кишгзор (аз шарҳи “Нисоб”)** ; Обсолон—**ба маънии боғ (аз “Бурҳон”) [2.с.18]**

A field is an area of land, enclosed or otherwise, used for agricultural purposes such as cultivating crops or as a paddock or other enclosure for livestock. A field may also be an area left to lie fallow or as arable land.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Саъдиева Гулистон Фаттоевна, Российско -Таджикский Славянский Университет.

Many farms have a field border, usually composed of a strip of shrubs and vegetation, used to provide food and cover necessary for the survival of wildlife. It has been found that these borders may lead to an increased variety of animals and plants in the area, but also in some cases a decreased yield of crops [9]

Майдон як қитъаи заминест, ки бо девор иҳота шудааст е ба таври дигар барои мақсадҳои кишоварзӣ, ба монанди парвариши зироатҳо е ҳамчун қалам барои чорво истифода мешавад. Майдон инчунин метавонад қитъае бошад, ки дар зери буғ е ҳамчун замини корам гузошта шудааст. Бисере аз хоҷагиҳо сарҳади саҳро доранд, ки одатан аз як қатор буттаҳо ва наботот иборат аст, ки барои таъмини ғизо ва паноҳгоҳ барои зинда мондани ҳайвоноти ваҳшӣ истифода мешаванд. Муайян карда шуд, ки ин сарҳадҳо метавонанд боиси афзоиши гуногунии ҳайвонот ва наботот дар ин минтақа шаванд, аммо дар баъзе ҳолатҳо ҳосили зироатҳо низ коҳиш ебад.

Ҷулга марғзор; ин лафзи туркист [2.с.237]

Meadow Old English *mǣdwe*, inflected form of *mǣd*, from Germanic **mǣdwon*, from Proto-Indo-European **metwa-* (**me-*, 'mow'). Compare *mead*.

A field or pasture; a piece of land covered or cultivated with grass, usually intended to be mown for hay; an area of low lying vegetation, especially near a river

Дар забони англисии қадима Meadow аз калимаи олмонӣ **mǣdwon* гирифта шуда, **аз забони Ҳинду-Аврупоии** *metwa-* (**me-*, 'mow'). омадааст.

Ҷамод ҳар чизе, ки аз ҳайвонот набошад; ба маънии замини сахт ва ҳар чи, ки ҷон надорад; ва замине, ки оби борон бад -он нарасад (аз "Кашф" ва "Суроҳ" ва "Мадор" ва "Мунтахаб" ва "Муайида" ва дар "Мунтахаб"навишта, ки ҷимод (ба касри аввал) ҷамъи ҷумд, ки (биззам) ба маънии ҷои баланд ва сахт бошад. [2.с.238]

Ҳар чӣ **ҷамод** аст, дараҷаи вай бинагардад (тағйир накнад) ва вай бехабар бувад, пас бехатар бувад. [3]

Ҳимо ба маънии сабзазоре**,** ки барои чаронидани шутурон нигоҳ дошта бошанд; ва ба замми аввал ва ташдиди мими мафтӯҳ (яъне ҳуммо)ба маънии тани гарм (аз "Мунтазам" ва "Канз");

Одамвор гап зан, ки ман туро ***ҳимо*** шавам [5].

Дақу лақ муарраби **дақу лақ** аст, ба маънии саҳрои бегиёҳу дарахт (аз "Рашидӣ") [1.с.339];

Замин ба маънии маъруф аст; ва ин мураккаб аст ба лафзи **зам**, ки ба маънии сардӣ ва ёву нуни нисбат, чунонки дар симин ва зарин. Чун ҷавҳари арз сард аст, лиҳозо ба ин исм мусаммо гардид. Гоҳе нун ҳазф карда **замӣ** ҳам гӯянд. Ва дар арабӣ лафзи замин бар вазни **фаъил** ба маънии касе ки пои ӯ шал шавад ва аз ҷои худ ҳаракат натавонад кард. [1.с. 396]

Санглох замини сахт, ки чун онро кованд сангҳо бисёр бароянд; ва ҷое ки дар он санги бисёр бошад (аз **"**Бурҳон"); чаро ки лох ба маънии касрат чизест; ва дар "Латоиф" ба маънии санги сахт низ навишта.

Шах кӯҳ ва замин домани кӯҳ ва замин сахт ва ҳар чиз, ки муҳкам ва сахт бошад мисли камон ва ғайра; ва мухаффафи **шох** хоҳ дарахт, хоҳ шохи гов ва ғайра (аз "Бурҳон" ва "Рашидӣ" ва "Баҳори Аҷам"); магар **шах** ба маънии сахт туркист.

Шудёр заминеро гӯянд, ки барои зироат ба қулбаронӣ шигофта зеру забар карда бошанд (аз "Мунтахаб" ва "Бурҳон"); ва дар "Рашидӣ" билкаср (яъне **шидёр**);**Шаро** беша ва саҳрои пурдарахт; ва нуқтаҳои сурхи пурхориш, ки бар ҷилди бадан падид оянд, ба ҳиндӣ питтӣ гӯянд (билкаср; аз "Сурох" ва шурӯҳи "Нисоб" ва "Ҳудуд-ул-ҳамроз") [2с.459]; **Ҳамоъ** гили сиёҳ ва лой. [1.с .282]; **Ҳамъат** гил ва лои сиёҳ ; дар асл ҳамоъ буд, ҳамзаро ба тои таънис бадар карданд; ва ба замми аввал ва таҳфифи мим (яъне ҳумот) ҳимояткунандагон, ба ин маънӣ ҷамъи ҳомӣст; **Салсабил** бар вазни **занҷабил;** номи чашмаест дар биҳишт; ва ба маънии чизи нарм ва хушгувор ва шароб (аз "Мунтахаб" ва "Латоиф") [2.с.433]

II. Арзан – номи дарахте, ки аз чӯби он асо созанд; ва номи ғаллае, ки ба ҳиндӣ онро чина гӯянд; ва номи мавзеъест се фарсанг аз Шероз (аз "Мунтахаб" ва ғайри он). [2. с. 48] **;**

Шимшод номи дарахтест, ки баланд бошад ва чӯби он ниҳоят муҳкамӣ дорад; чун дарахташ хушнумо бошад, лиҳозо онро аз аксоми сарв донанд; ва ба маънии райҳон ва марзангӯш низ; ва ба фатҳ (яъне шамшод) ҳам омада (аз "Бурҳон" ва "Ҷаҳонгирӣ") ва соҳиби "Рашидӣ" забти ҳаракат набошад; ва ба маънии райҳон низ; ва дар "Муайид" ва "Мадор" ба фатҳ; ва дар "Сироҷ" навишта, ки шимшод (ба касри аввал) дарахтест, ки чӯби он ғояти сахтӣ ва сафо бувад ва дарахташ росту мавзун ва баргҳояш ба сабаби борикӣ ва ҳуҷум ба мӯи хубон мушобеҳат дорад , гоҳе мурод аз он мӯи хат бошад, ки бар изори хубон пайдо шавад ва гоҳе ба зулф ва турра ташбеҳ кунанд. Пас ин ҳама маҷоз хоҳад буд . Ва дар "Тӯҳфа" ба маънии марзанчӯш гуфта, ки онро ба ҳиндӣ марва хонанд [2.с.471];**Шанбалид** номи гулест, ки зардранг бошад; ба маънии тухми ҳулба ва он донаҳои зардранг бошад, ки тараи онро пухта мехӯранд; ва ба ҳиндӣ митҳӣ гӯянд (аз "Муайид" ва "Рашидӣ" ва "Сурурӣ" ва "Сироҷ ва "Кашф" ва"Бурҳон" ва "Мадор" ва "Ҷаҳонгирӣ") [2. с.473] **Арғавон** дарахтест, ки шохаҳои борик дорад ва дар мавсими баҳор ҳама дарахт аз гулҳо сурх мегардад

ва аслан барг надорад ва дар мавсими дигар пурбарг мешавад; ва дар "Бурҳон" ба вазни паҳлавон номи гулест сурхранг.

Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ гиёҳи бо номи **ушнонро** чунин овардааст «гиёҳест шӯр дар замини шӯр рӯяд, чун бад-он ҷома шӯянд мисли собун сифед гардонад ва ҳар гоҳ ки онро месӯзанд шахор мешавад, яъне саҷҷӣ гардад» (аз "Бурҳон" ва "Рашидӣ"). [2.с.64];

Лексикаи мазкур дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ ба маънои «гиёҳе, ки бо бехи он ҷомашӯӣ мекарданд, ушнон» омадааст.

«*Чаҳорум обе, ки бӯй ва рангу таъми вай бигардид ба чизе пок, ки обро аз он нигоҳ натавон дошт, чун заъфарон ва собуну* ***ушон*** *ва орд ва ғайри он, ки пок аст, на поккунанда, аммо, агар тағйири вай камтар бувад, поккунанда бошад* [2] » .

Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ оид ба лексикаи мегӯяд: «**Ҷаъфарӣ** гулест зардранг, ва маҷозан ба маънии мутлақи ранги зард»; ва дар "Баҳори Аҷам"ҷаъфарӣ навъе аз садбарг [2.с.234]; Дар вожачӯ ҳам лекискаи ҷаъфарӣ ба ду маъно оварда шудааст: 1. «номи як гиёҳи хӯрданӣ, ки монанди шибит аст ва онро ба хӯрок меандозанд».

2. «Номи гули зарди хушбӯи яксола» https://vazhaju.tj/.

Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ гуфтааст, ки "**Ос** ба арабӣ номи дарахтест, ки ба форсӣ онро мӯрд гӯянд ва ба форсӣ ду санги мудаввар, ки аз он ғалларо орд созанд [2. с.25] **.**

Дар вожачӯ низ маънои ***ос*** чунин шарҳ дода шудааст: дастгоҳе, ки дар он ғалладонаро орд мекунанд. https://vazhaju.tj/. дарахтест ҳамешасабз, ки баландтар аз анор буда, баргу гулаш хушбӯст, дар тиб ҳамчун даво кор фармуда мешавад, мӯрд, ранд, исмор

Дар ту, эй гунбади умеду ҳарос,
Гардиши ос ҳасту гунаи ос.
Сабзу хуррам чу осӣ андар чашм,
Боз бар фарқ тезгард чу ос. *Масъуди Саъд*

III. Муаллифи луғати мазкур Ромпурӣ оид ба калимаи ашкил гуфтааст: **Ашкил** ба маънии аспе,ки дасти росту пои чапи ӯ сипед бошад; ва ба маънии макр ва ҳила низ омада (аз "Бурҳон") [2.с.64];

Харуф ба маънии барраи гӯспанд ва ғайра (аз "Мунтахаб") ; ва соҳиби "Нисоб" ба маънии бачаи харгӯш оварда;

От ба туркӣ аспро гӯянд [2.с.18]; **Таговар** ба маънии аспи тезрав; ва ин мураккаб аст аз таг, ки ба маънии давидан бошад ва аз лафзи овар, ки сиғаи амр аст (аз "Бурҳон" ва "Ҷавоҳир ул -ҳуруф") [2.с.204];

Ҷарма аспи нуқраи хинг (аз "Муайид" ва "Бурҳон"); ва дар баъзе кутуб ба маънии сабзхинг навиштаанд. [2.с. 232];

Ҷафр барра ва бузғолаи чаҳормоҳа; ва ҷоест ба Макка; ва номи илми маъруф, ки аз он бар аҳволи ғайб огоҳӣ даст диҳад (аз "Мунтахаб" ва "Сурох"ва ғайра) [2. с.234];

Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ зикр мекунад, ки "**Ҳуллом** бачаи бузу гӯспанд ва барра; ва он чи дар мардум лафзи ҳалвон барои маънии бачаи гӯспанд машҳур шуда ғалат аст (аз "Мунтахаб" ва "Муйид" ва "Баҳр –ул-ҷавоҳир " ва "Мадор" ва "Кашф");

Дар китоби мутафаккири бузурги "Қонуни тиб"и Абӯалӣ ибни Сино мисоли зерин бо лексика ҳуллом омадааст:

«*Бояд гӯштеро, ки истеъмол мекунанд, андар чизҳои турш пухта бошанд ва* ***ҳуллом****, қарис ва масусе бихӯранд, ки бо сирко ва агар сирко набошад, бо тутум, оби гӯра, оби лиму ва оби анор сохта бошанд. Чизҳои андар сирко хобонда ва хусусан кабари андар сирко хобонда судманд аст. Ангужад яке аз он чизҳое аст, ки чунин касонро сахт судманд бошад ва гандиданро аз сӯи эшон бигардонад» [1].*

Муаллиф инчунин мисоли дигаре овардааст: ***Ҳуллон*** *бачаи бузу гӯспанд; ва он чи дар урф лафзи ҳалвои барои маънии бачаи гӯспанд машҳур аст, ғалат (аз "Мунтахаб"ва "Муайид").*

Sheep one might as well be hanged for a sheep as for a lamb- further action will not increase the adverse consequences already in train (refers to the stealing of both sheep and lambs being capital crimes under old English Law)

IV. **Турунҷ-** меваи маъруф; ва ба маънии шиканҷ; ва ба маънии буттаи калон, ки баҳар чаҳор гӯшаи чодир ва душола ва баъзе ҷоҳои кабо ва ғайрааз калобатун ва абрешуми алвон нақш кунанд [2.с.187]; **to add apples to *oranges*-**to quite illogically lump unconnected things together

Тарф – панир ва чурғоти хушк (аз "Муайид"); ва дар "Бурҳон" навишта , ки нонхӯришест, ки аз чурғот мепазанд [2.с.189); **Самарот** меваҳо ва ин ҷамъи самара аст [2.с..223]; ***fruits*****- by their fruits ye shall know them- their reputation will be based on their result (Matthew 7:20)**

Cheese paring-stingy; **stiff cheese!** Circumstances which may be unwelcome but will not be alerted and in respect of which no great sympathy is felt; to be **cheesed off-**to be disgusted;

Ҳалвои мағзӣ -навъе аз ҳалво, ки бағоят сафед бошад ва дар он мағзи писта ву бодом бисёр меомезанд қурсҳо мебанданд; **Ҳалвои микрозӣ** навъе аз ҳалво, ки мевачот бағоят борик тарошида дар он махлут намоянд [2.с.. 282];

Харбуза ба маънии меваи хушбӯдори калон; чаро ки **хар** (билфатҳ) ба маънии калон ва **буза** (ба замми муваххада ва фатҳи зои муъчама) ба маънии меваи ширин ва хушбӯдор. Чун харбуза ба нисбати аксар меваҳо калон ва ширин аст [1.с.с.301];

Дуҳн ба маънии равған, хоҳ аз наботот ва хоҳ аз ҳайвонот ва ҳубубот (аз шуруҳи "Нисоб") [2.с.350];

Даёқудо ба забони юнонӣ шарбати хашхошро гӯянд; ва ҳарфи шашумро золи муъчама хондан саҳеҳ набошад (аз "Баҳр-ул-ҷавоҳир" ва "Бурҳон"); ё он ки дар сурати золи муъчама муарраби он бошад. [2.с .351;

Самн равғани гов ва ғайра ;ва ба касри аввал ва фатҳи мим (яъне **симан**) ба маънии фарбеҳӣ ; ва ба фатҳатайн (яъне **саман**) дар форсӣ гуле сифед ва хушбӯ (аз "Кашф" ва "Суроҳ" ва "Мунтахаб") [2.с 436];

Сумна тухмест мисли бодом ва писта; ба ҳиндӣ чирунчӣ (аз "Бурҳон") [2.с 437]; **Сангбаст** ба маънии муҳкам; ва мевае ки ҳанӯз норасида бошад ва асари хомӣ дар ӯ зоҳир шавад (аз "Латоиф"); **Санҷид** номи мевае, ки шабеҳ ба унноб бошад (аз "Рашидӣ") ва дар "Баҳори Аҷам" ва "Кашф" билкаср (яъне **синҷид**) [2.с 437]; oleaster

V. Касбу кор ва олот;

Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ калимаи деҳқонро чунин маънидод кардааст: «***Деҳқон*** *муарраби* ***деҳгон*** *аст, ки мураккаб аз* ***дех ,*** *ки ба маъни қария бошад ва лафзи* ***гов,*** *ки калимаи лаёқат ва нисбат аст» (аз "Рашидӣ")* [2.с 350]; Муаллиф дар мавриди шакли ҷамъи лексикаи мазкур чунин қайд мекунад : «**Даҳоқин** ҷамъи **деҳқон,** ки музореъ бошад [2.с.350]»; **Дуҳқанат//деҳқанат** кашоварзӣ ва кору бори зироат [2.с.349];

Ҷуғ чӯбе ки бар гардани гови қулба ниҳанд; ба ҳиндӣ ҷӯа гӯянд; ва билфатҳ (яъне ҷағ) чӯбе ки дар чурғот гардонанд, то равған барояд (аз "Бурҳон" ва "Сурурӣ" ва шарҳи "Нисоб");

Peasant-Middle English paissaunt? From Anglo-french paisant, pesaunt, from pais, paiis country, from Late Latin pagensis inhabitant of a district, from Latin pagus district$ akin to Latin pangere to fix-mote at PACT[8].

Ғиёсиддин бини Ҷалолудини Ромпурӣ дар мавриди калимаи чӯпон навиштааст: **Шубон** ба маънии чӯпон ва касе ки нигаҳбонии мавошӣ дар саҳро кунад (аз "Бурҳон" ва "Муайид" ва "Кашф") ; ва дар "Сироҷ-ул-луғот" навишта, ки **шабон** (бо фатҳи аввал) ва қила ба зам, лекин ба фатҳ ақвост, зеро ки шабҳо низ ҳифозати гӯспандон мекунад. Алифу нун дар ин лафз барои нисбат аст. Ва ҳам дар "Бурҳон" наишта, ки ин лафз ба фатҳ аст; ва ба замми аввал ва ташдиди бои муваххада (яъне **шуббон**) ба маънии ҷавонон; дар ин сурат лафзи арабист, ҷамъи **шабоб,** ки ба маънии ҷавон аст (аз "Мунтахаб") [2.с.456];

Дар забони англисӣ бошад лексикаи чӯпон ҳамчун: Shepherd middle English sheepherde, from Old English sceaphyrde, from sceap sheep+hierde herdsman; akin to Old English heord herd; from shepherd to shepherd some group – to marshal the members of some group [9].

Дар давраи асрҳо миёна sheepherde, аз забони англисии қадим sceaphyrde, аз sceap гӯсфанд+hierde чӯпон; ба чорвои қадимаи англисии heord монанд аст; аз чӯпон ба чӯпон ягон гурӯҳ-аъзои ягон гурӯҳро роҳбарӣ кардан омадааст. **Ашкал-**пойбанд ва расане, ки ба он полони шутур бандандто аз пушташ наравад; ва ба маънии сурхчашм ва сурхию сифедии омехта; ва хуштар ва пӯшидатар ва душвортар; ба маънии аспе,ки дасти росту пои чапи ӯ сипед бошад(Аз "Мунтахаб") [2.с.64];

VI ҷои зист ва хӯроки ҳайвонот; **Оғол -**ҷои хобидани гӯспандон дар саҳро ва ба маънии гирифтор кардан ва касеро ба ҷанг тез кардан (аз "Бурҳон") [2.с .25];**Тибн-** коҳи хушк (аз "Канз" ва "Мунтахаб") [2.с 180];

Straw a stalk of grain after treshing broadly: dry stalky plant residue used like grain straw (as for bedding or packing); Middle English, from old English streaw; akin to Old High German stro straw, Old English strewian to strew[9]. **Ҷулуд** пӯстҳои ҳайвонот [2.с. 236]; Fell Middle English, from Old English; akin to Old High German fel skin, Latin pellis [9].

Хариф ба маънии хазон; ва он вақте бошад, ки офтоб дар мизон дарояд (аз "Баҳр-ул-ҷавоиҳир"); ва дар "Мунтахаб" навишта, ки ин маъхуз аз **харф** аст, (ки ба фатҳ) ба маънии мева чидан бошад. Чун дар ин мавсим аз дарахтон мева чинанд, лиҳозо **хариф** гӯянд. Fall-autumn the season when leaves fall from trees; Middle English autumne, borrowed from Anglo –French autompne (also an adjective, autumnal), perhaps a borrowing from Etruscan… **Хирман** тӯдаи ғаллаи молида ва бо коҳ омехта; ё тӯдаи ғаллаи соф; ва фатҳ (яъне **харман**) анбори хӯша ва дарахти ғалла, ки ҳанӯзаш аз пойи говон молида ва шикаста набошанд (аз "Муайид" ва "Кашф" ва "Ҷаҳонгирӣ" ва "Мадор" ва "Сурурӣ"); ва дар "Бурҳон" навишта, ки **хирман** (билкаср)тӯдаи ғаллаи нокӯфта; ба маънии мутлақ тӯда низ омада. Ва дар "Сироҷ-ул-луғот" навишта, ки **хирман** (билкаср)тӯдаи ҳар чиз умуман ва тӯдаи ғалла хусусан. Магар ҳақ он аст,ки билфатҳ (яъне **харман**)бошад, чаро ки **хар** (билфатҳ) ба маънии бузург ва **ман** ба маънии бор бошад. Магар чун таркиби ин ҳар ду лафз маънии қабеҳ низ пайдо мекунад, лиҳозо ҳарфи аввалро максур хонанд [2.с 301]; **Султ** ба маънии ҷав, ки ғаллаи маъруф аст (аз шурӯҳи "Нисоб") [2.с .430];

Омӯзиши фарҳанги мазкур моро водор месозад, ки аксарияти номгӯи лексикаи марбут ба соҳаи кишоварзии ба гуруҳҳо ҷудо намуда, ҳоло ҳам мавриди истифода қарор доранд. Аз таҳлил чунин бармеояд, ки дар ашъори классикони форсизабон аксарияти калмаҳои дар луғат омадаро дидан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Абӯалӣ ибни Сино Қонуни тиб: Иборат аз 5 китоб-Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Советии Тоҷик, 1991. Китоби 2 Андар шинохтани дорухои сода
2. Ғиёсуддин М. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди I. Душанбе: Адиб. 1987.480с.
3. Ғаззолӣ М. Кимиёи саодат (Ҷилдҳои I ва II) Техрон.: 1999, -827 с.
4. Икромӣ Ҷ. Ҳазору як шаб. Ҷ.3.Сталинобод.: 1962, -527 с.
5. Сорбон. Куллиёт. Ҷ. I. Повест (Занги аввал...). Душанбе, Эҷод, 2009
6. Ҷалол Икромӣ Ҳазору як шаб. Ҷилди 6. Сталинобод, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1964
7. Худоӣ Шарифзода Куллиёт. Ҷ. 6. Душанбе, ЭР-граф, 2022
8. Шакуров М., В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А. Масумӣ. Фарҳанги забони тоҷикӣ. М.: Советская энциклопедия 1969, ч.1.-951 с.
9. Merriam –Webster.com Dictionary, Mariam-Webster, https:// www.merriam-webster.com/dictionary/peasant

ТАҲЛИЛИ СЕМАНТИКИИ ЛЕКСИКАИ МАРБУТ БА СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР АСОСИ ФАРҲАНГИ «ҒИЁС –УЛ- ЛУҒОТ»

САЪДИЕВА Г. Ф.

Мақола дар асоси омӯзиши «Ғиёс-ул-луғот», ки яке аз фарҳангҳои тафсирии машҳурест, ки дар заминаи асарҳои бисёри лексикографӣ ва илмию адабӣ тасниф шудааст. Луғати мазкур яке аз луғатномаҳои дастрастарини асримиенагӣ таҳия шудааст, лексикаи лексикаи марбут ба соҳаи кишоварзро мавриди таҳлил қарор додааст. Едовар мешавем, ки аксарияти калимаҳо дар ашъори классикони форсизабон дидан мумкин аст. Инчуни дар баъзе лаҳҷаи манотиқи кишвар то ҳол баъзеи калимаҳо мавриди истифода қарор доранд.

Дар айни замон, донишҳои техникӣ дар соҳаи кишоварзӣ ташаккул ёфта, терминҳои нав ба забони тоҷикӣ ворид шуда, луғатҳои давраи пешин аз истифода баромада истодаанд.

Калидвожа: луғатнигорӣ, кишоварзӣ, гиёҳ, таҳлили семантикӣ

SEMANTIC ANALYSIS OF VOCABULARY RELATED TO AGRICULTURE BASIS ON THE DICTIONARY "GIYAS-UL-LUGOT"

SADIEVA G. F.

The article based on the study "Gies-ul-lugot", considers one of the most famous developed by one of the most accessible medieval dictionaries, gave rise to vocabulary related to agriculture. Recall that most of the words can be seen in the verses of the Persian classics. Also, some words are still used in some dialects of the country.

Currently, the process is at the stage of development of technical knowledge in agriculture production is capable therefore learning new terms is useful, while at any time they will be used for a different number of terminology. Nowadays a lot of borrowed words in the sphere of agriculture and other words as archaism are not used in language.

Keywords: dictionary, agriculture, herbs, semantic analysis

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ, СВЯЗАННОЙ С СЕЛЬСКИМ ХОЗЯЙСТВОМ, НА ОСНОВЕ СЛОВАРЯ "ГИЕС-УЛ-ЛУГОТ"

САЪДИЕВА Г. Ф.

Статья, основанная на исследовании "Гиёс-уль-лугот", разработанном одним из самых доступных средневековых словарей, дала начало лексике, связанной с сельским хозяйством. Напомним, что большинство слов можно встретить в стихах персидских классиков. Кроме того, некоторые слова до сих пор используются в некоторых диалектах нашей страны.

В наше время процесс внедрения научно-технических достижений в сельскохозяйственное производство стал способствовать тому, что словарный состав таджикского языка постоянно пополняется новыми терминами, в то же время из него исчезают многие древние термины сельского хозяйства.

Ключевые слова: словарь, сельское хозяйство, травы, семантический анализ

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 491.550-41

ОБРАЗНОСТЬ И МЕТАФОРИЧНОСТЬ КАК ФУНКЦИНАЛЬНАЯ ОСОБЕННОСТЬ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

ДЖАМИРОВА Л.И.[1]

Антропологическая лексика представляет собой совокупность терминов и понятий, используемых для описания и анализа культурных, социальных и биологических аспектов человеческого существования. Включает в себя слова, связанные с этническими группами, обычаями, традициями и социальными структурами. Развитие антропологической лексики связано с необходимостью более точного описания разнообразия человеческих обществ и их эволюции.

Исследования в этой области помогают понять взаимосвязь языка и культуры, а также роль языка в формировании идентичности. Современные тенденции включают изучение влияния глобализации на языковое разнообразие и сохранение исчезающих языков как носителей уникальных культурных знаний. Антропологическая лексика изучалась многими учеными, которые внесли значительный вклад в понимание языка и культуры. Среди них можно выделить таких исследователей, как Франц Боас, который считается основателем американской антропологии и уделял внимание языковым аспектам культурных исследований. Эдвард Сепир также внёс значительный вклад в изучение связи между языком и культурой. Бенджамин Ли Уорф развивал идеи о том, как язык влияет на мышление и восприятие мира. Бронислав Малиновский исследовал роль языка в социальных контекстах. Эти ученые заложили основы для дальнейших исследований в области антропологической лексики и её влияния на культуру и общество.

Антропологическая лексика продолжает развиваться вместе с изменениями в обществе и научными открытиями. Непосредственно в русском языке эта лексика представляет собой уникальный пласт слов и выражений, отражающих представления о человеке, его физическом облике, внутреннем мире и социальном взаимодействии. Она включает термины, описывающие части тела (например, «рука», «глаз»), физиологические процессы («дыхание», «сон»), а также черты характера и эмоции («доброта», «гнев»).

Особенностью антропологической лексики является её богатая образность и метафоричность. Например, выражения типа «золотое сердце» или «железная воля» используют образы для передачи сложных понятий. Кроме того, в русском языке широко распространены уменьшительно-ласкательные формы («ручка», «носик»), которые придают речи эмоциональную окраску. Антропологическая лексика также тесно связана с культурными традициями и историей народа. Многие слова имеют корни в древних верованиях и мифах, что делает их изучение особенно интересным для понимания менталитета носителей языка. Лингвокультурный анализ антропологической лексики предполагает изучение слов и выражений, которые отражают культурные и социальные особенности различных народов. Антропологическая лексика включает термины, связанные с человеческими обществами, их обычаями, традициями и верованиями. Основное внимание уделяется тому, как эти слова формируют мировоззрение носителей языка.

Например, в разных культурах могут существовать уникальные термины для обозначения родственных связей или социальных ролей. Это отражает важность тех или иных аспектов жизни в конкретной культуре. Также важно учитывать исторический контекст: многие слова могут изменять своё значение со временем под влиянием социальных изменений. Лингвокультурный анализ

[1] [1] **Адрес для корреспонденции:** Джамирова Леммара Иосифовна, к.ф.н., доцент, декан факультета русской филологии Таджикского международного университета иностранных языков имени С.Улугзода, тел.: 901100684.

помогает понять не только язык как средство коммуникации, но и как инструмент передачи культурных ценностей и норм поведения от поколения к поколению.

Специализированный набор терминов и понятий, используемых в антропологии для описания и анализа культурных, социальных и биологических аспектов человеческого существования, это тоже антропологическая лексика. Она включает в себя слова и выражения, относящиеся к этнографии, археологии, социальной антропологии и биологической антропологии. Эта лексика помогает исследователям точно описывать культурные практики, социальные структуры, обычаи и верования различных народов. Важной частью антропологической лексики являются термины для обозначения родства, ритуалов, материальной культуры и адаптации человека к окружающей среде. Использование такой лексики способствует более глубокому пониманию разнообразия человеческих обществ.

Антропологическая лексика действительно отличается богатой образностью и метафоричностью. Это связано с тем, что она стремится описать сложные культурные и социальные явления через понятия, которые легко воспринимаются на интуитивном уровне. Такие термины помогают передать глубину человеческого опыта, используя аналогии и образы из повседневной жизни. Например, понятия «культурный ландшафт» или «социальная ткань» создают визуальные ассоциации, которые делают сложные идеи более доступными для понимания. Эта особенность позволяет антропологам эффективно коммуницировать свои наблюдения и выводы как внутри научного сообщества, так и за его пределами.

Образность и метафоричность позволяет глубже понять культурные и социальные аспекты человеческой жизни. Образность в антропологии проявляется через использование слов и выражений, которые вызывают яркие ассоциации и помогают передать сложные концепции простым языком. Метафоры играют ключевую роль в объяснении абстрактных идей, связывая их с конкретными образами из повседневной жизни. Например, понятие «культурный код» может быть представлено как «ключ», открывающий доступ к пониманию определенной культуры. Такие метафоры делают научный язык более доступным для широкой аудитории и способствуют межкультурному диалогу. В итоге, антропологическая лексика не только описывает мир людей, но и обогащает наше восприятие этого мира через художественные средства языка.

В художественной литературе антропологическая лексика часто используется в виде метафор для передачи глубоких смыслов. Например:

1. «Сердце джунглей» — метафора, описывающая неизведанные и дикие уголки человеческой души, как в романе Джозефа Конрада «Сердце тьмы».
2. «Костяк общества» — выражение, которое можно встретить в произведениях, где обсуждаются социальные структуры и их влияние на человека.
3. «Племя одиночек» — метафора для описания группы людей, которые живут изолированно от общества или чувствуют себя отчужденными.
4. «Архитектура памяти» — используется для описания того, как воспоминания формируют личность человека. Эти примеры показывают, как антропологическая лексика помогает авторам глубже исследовать человеческую природу и общественные отношения через художественные образы.

В художественной литературе антропологическая лексика часто используется для создания ярких образов и метафор. Например, в «Мастере и Маргарит» Булгакова Воланд описывается как «человек с лицом, как будто вылепленным из глины», что подчеркивает его демоническую природу.

В «Преступлении и наказании» Достоевского Раскольникова сравнивают с «больным зверем», отражая его внутреннюю борьбу. У Пушкина в «Евгении Онегине» Татьяна представлена как «русская душа», что символизирует её искренность и глубину чувств.

В произведениях Толстого часто встречаются метафоры, связанные с телесностью: например, Анну Каренину сравнивают с птицей в клетке, подчеркивая её стремление к свободе. Эти примеры показывают, как авторы используют антропологическую лексику для передачи сложных эмоциональных состояний и характеров персонажей через образы и метафоры.

Эмоциональная и антропологическая лексика в художественной литературе часто переплетаются, создавая глубокие образы и передавая сложные чувства. Например, в произведениях Достоевского эмоциональная лексика помогает раскрыть внутренние переживания героев через описание их физических состояний: «лицо его побледнело», «руки дрожали». Это связывает эмоции с человеческой физиологией.

В романах Толстого антропологическая лексика используется для описания социальных взаимодействий и культурных особенностей, что усиливает эмоциональный фон. В «Войне и мире» сцены балов или семейных обедов насыщены деталями быта, которые подчеркивают чувства героев — от радости до отчаяния. Таким образом, авторы используют сочетание этих типов лексики для создания многослойных образов, где эмоции тесно связаны с физическими проявлениями и социальным контекстом персонажей.

Данная категория лексики в русском языке предоставляет нам возможность глубже понять человеческую природу, культуру и общественные отношения. Она включает термины, описывающие физические характеристики человека. Это помогает исследовать разнообразие человеческого опыта и взаимодействий в разных обществах.

Следует подчеркнуть, что такая лексика способствует межкультурному пониманию и коммуникации, позволяя более точно описывать особенности различных народов и их традиций. В итоге антропологическая лексика обогащает язык, делая его более выразительным и способным передавать сложные концепции о человеке и обществе.

Литература:

1. Дюркгейм, Эмиль. «Элементарные формы религиозной жизни». Москва: Наука, 1995.
2. Леви-Стросс, Клод. «Структурная антропология». Москва: Академический проект, 2001.
3. Гирц, Клиффорд. «Интерпретация культур». Санкт-Петербург: Алетейя, 2004.
4. Боас, Франц. «Антропология и современная жизнь». Нью-Йорк: Dover Publications Inc., 1986.
5. Сапир, Эдвард и Уорф Бенджамин Ли. «Язык и культура», в сборнике статей под редакцией Джона Каррола. Москва : Прогресс,'1989'. 4. Виноградов В.В. Современный русский язык. Морфология. М.: МГУ, 1959.
6. Келехсаева Л.Б. Русско-осетинские литературные взаимосвязи. – Владикавказ: СОГУ, 2011. – 113 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. М., 1990.
8. Суперанская А.В. Структура имени собственного (фонолог, и морфолог.) – М.: Наука, 1969.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1-4. М.: Прогресс, 1987.

ХУСУСИЯТҲОИ ФУНКСИОНАЛИИ ВОЖАҲОИ АНТРОПОЛОГӢ ДАР ИФОДАИ ОБРАЗНОКӢ ВА МАҶОЗИЯТ

ҶАМИРОВА Л. И.

Образнокӣ ва маҷозият фаҳмиши амиқи ҷанбаҳои фарҳангӣ ва иҷтимоии ҳаёти инсонро фароҳам меорад. Тасаввурот дар антропология тавассути истифодаи калимаҳо ва ибораҳое зоҳир мешавад, ки ассотсиатсияҳои дурахшонро ба вуҷуд меоранд ва ба интиқоли мафҳумҳои мураккаб бо забони оддӣ кӯмак мекунанд. Метафораҳо дар шарҳи ғояҳои абстрактӣ нақши калидӣ доранд, ки онҳоро бо тасвирҳои мушаххаси ҳаёти ҳаррӯза алоқаманд мекунанд.

Масалан, мафҳуми " коди фарҳангӣ "метавонад ҳамчун " калид " ифода карда шавад, ки ба фаҳмиши фарҳанги муайян дастрасӣ пайдо мекунад. Чунин ташбеҳҳо забони илмиро барои шунавандагони васеъ дастрастар мекунанд ва ба муколамаи байнифарҳангӣ мусоидат мекунанд. Дар натиҷа, луғати антропологӣ на танҳо ҷаҳони одамонро тасвир мекунад, балки тасаввуроти моро дар бораи ин ҷаҳон тавассути воситаҳои бадеии забон ғанӣ мегардонад.

Калидвожаҳо: забоншиносӣ, луғат, маҷоз, консепсия, рамзи фарҳангӣ, истилоҳот, соматизмҳо

ОБРАЗНОСТЬ И МЕТАФОРИЧНОСТЬ КАК ФУНКЦИНАЛЬНАЯ ОСОБЕННОСТЬ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

ДЖАМИРОВА Л.И.

Образность и метафоричность позволяет глубже понять культурные и социальные аспекты человеческой жизни. Образность в антропологии проявляется через использование слов и выражений, которые вызывают яркие ассоциации и помогают передать сложные концепции простым языком. Метафоры играют ключевую роль в объяснении абстрактных идей, связывая их с конкретными образами из повседневной жизни. Например, понятие «культурный код» может быть представлено как «ключ», открывающий доступ к пониманию определенной культуры. Такие

метафоры делают научный язык более доступным для широкой аудитории и способствуют межкультурному диалогу. В итоге, антропологическая лексика не только описывает мир людей, но и обогащает наше восприятие этого мира через художественные средства языка.

Ключевые слова: лингвистика, лексика, метафора, концепт, культурный код, терминология, соматизмы

IMAGERY AND METAPHORICITY AS A FUNCTIONAL FEATURE OF ANTHROPOLOGICAL VOCABULARY

JAMIROVA L.I.

Imagery and metaphoricity allow for a deeper understanding of the cultural and social aspects of human life. Imagery in anthropology is manifested through the use of words and expressions that evoke vivid associations and help convey complex concepts in simple language. Metaphors play a key role in explaining abstract ideas, linking them to specific images from everyday life. For example, the concept of "cultural code" can be presented as a "key" that opens access to understanding a particular culture. Such metaphors make scientific language more accessible to a wider audience and promote intercultural dialogue. As a result, anthropological vocabulary not only describes the world of people, but also enriches our perception of this world through the artistic means of language.

Keywords: Linguistics, lexicon, metaphor, concept, cultural code, terminology, somatisms

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 491.41.12: 77

ОНОМАСТИЧЕСКИЙ КОД В «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТОПОНИМЫ

КАСИМОВ О.Х.[1]

Большое значение для многих отраслей современной науки имеет лексика «Шахнаме», которая охватывает различные лексико-тематические пласты. Одной из важных является лексическая группа, выражающая топонимию - названия городов и стран, имеющую весьма широкую географию.

Здесь нами проведен анализ названия нескольких стран и исторических городов со статусом государств, которые находились в центре пересечений европейских и азиатских цивилизаций, в том числе, *Хутан, Марв, Гурганҷ/Урганч, Хоразм* и другие.

Огромное количество региональных топонимов наблюдаются в великом произведении X века – «Шахнаме» Фирдоуси. В число этих топонимов входят Turon, Marv, Gurganj/Urganj, Choch, Xvarazm, Xazar, Badaxshon, Shugnon, Xatlon, Boxtar, Xutan, Shingon, Suγd, Falγar, Buxoro, Samarkand, Farab, Seraxs, Niso и т.д. В предлагаемой статье проводится лингвокультурологический анализ ряда исторических городов со статусом государств, которые имели большое значение во взаимоотношении европейских и азиатских цивилизаций.

Хутан. Интересные сведения содержатся в «Шахнаме» в отношении города/страны ***Xutan***, которая сегодня расположена как город в Северо-Западном Китае, в Синьцзян-Уйгурском автономном районе, где с таким же названием существует река, протяженностью около 1035 км, в Каракоруме и пересекает пустыню Такла-Макан. В «Шахнаме» данное название зафиксировано более 20 раз для выражения названия города (иногда страны):

Buzurgoni Turon, saroni Xutan Hama peshi Xoqon shudand anjuman.

«Вельможи Турана, главы Хутана Собрались все вместе у Хакана» [10:4;133].

Также с этим регионом Китая связано географическое название Shingon/Shangon (Шингон/Шангон), зафиксированное нами в «Шахнаме» трижды и обозначающее, на наш взгляд, провинцию Синцзян на северо-западе Китая:

Hama pokashon peshi Xusrav barem Zi Shangonu Čin hadyai nav barem

«И всех мы отвезем к царю Хусраву, Будет новый подарок с Китая и Шингана» [10:4;199].

Название исторических городов-государств ***Марв, Гурганҷ/Урганч, Хоразм.***

Марв. Название средневекового города Мерв, ныне являющийся названием области Мары Республики Туркменистан, в древности был известен как страна Маргуш, во времена похода Александра Македонского как Маргиана. Данное название в виде *Марв* в «Шахнаме» встречается 37 раз:

*Ба **Марву** Нишобуру Балху Ҳарӣ* (И в Мерв, Нишабур, Балх и Герат),

Фиристод бар ҳар сӯе лашкаре (*Отправил он войска свои в разные стороны*).

Из этих 37 случаев 9 раз Марв упоминается в поэме сасанидского царя Бахроми Гур в связи с нападением Хакани Чин (Китайского Хакана) на Иран, где Марв играет как бы буферную зону между войсками Хакана и Бахроми Гур:

Ба Марв андар овард хоқон сипоҳ Ҷаҳон шуд зи гарди саворон сиёҳ [10:7.551].

В другом фрагменте из поэмы царя Балош сына Пируз *Марв* упоминается как страна эфталитов (*ҳайтолиён*):

*Ман инак ба **Марв** омадам кинаҷӯй Намонам зи ҳайтолиён рангу бӯй* [10:8.25].

Марв также указывается как территория, находящаяся на границе с Тураном:

*Ҳама бозхоҳам ба шамшери кин, Ба **Марв** оварам хоки Тӯронзамин* [10:8.25]

[1] **Адрес для корреспонденции:** Касимов Олимджон.Хабибович – доктор филологических наук, профессор кафедры лингвистики ТМУИЯ им. С.Улугзода, 907764421; olimjonk@yandex.ru

Особый интерес представляет фрагмент из поэмы Ануширван, в котором в связи с поиском толкователя царского сна *Марв* несколько раз упоминается как город, где хорошо знают Авеста и комментарии к нему (Занду Усто). В этом же фрагменте *Марв* упоминается и как родина любимого и уважаемого визиря царя Ануширвана - знаменитейшего мудреца *Бузургмеҳр* или *Бузарҷмеҳр*, который впоследствии в восточной литературе становится символом мудрости, справедливости и благородства:

Баромад ҳаме гирди Марву бичуст,
Яке мӯбаде дид бо Занду Уст [10:8.155]
Яке кӯдаке меҳтар андар бараш,
Пажӯҳандаи Занду Усто сараш.
Ҳаме хондандиш Бузарҷмеҳр,
Ниҳода бадон дафтар аз меҳр чеҳр [10:8.155]

В «Шахнаме» в поэме Хосрова Парвиза также семь раз упоминается *Марв* в связи с враждой между шахиншахом и жаждущим приобрести имперскую власть Бахромом Чубина, местом дислокации которого был *Марв*, где были разбиты посланники Китайского Хакана:

Бадон марзбонони хоқон чӣ кард Ки дар ***Марв*** *аз эшон баровард гард (9.248).*

Название реки *Марвруд* (Мургаб//Маргаб) три раза встречается в «Шахнаме», в том числе: *Сӯи Толиқон омаду* ***Марврӯд*** *Сипеҳраш ҳамедод гуфтӣ дуруд.*

Марг как вариант *Марв* в "Шахнаме" встречается 8 раз, из них 5 раз в сочетании с географическими названиями *Мой* и *Данбар*. В "Шахнаме" *Марг* описывается как город, находящийся вблизи от Мерва, где после победы над китайским Хаканом сасанидский царь Бахроми Гур останавливается на некоторое время, потом выезжает в сторону Бухары через реку Омӯй (Амударья), Фараб, Мой и *Марг: Замона шуд аз гард чун парри чарг Ҷаҳонҷӯй бигзашт бар Мою* ***Марг.***

Таким образом, каждый из 37 случаев использования *Марв* (Мерв) в "Шахнаме" представляют оригинальные лингво-исторические сведения. Большую линвокултурологическую и историческую ценность представляют также геоназвния *Мой, Данбар, Кашмеҳан, Фараб, Нисо, Ҷайҳун, Бухоро* и т.д., которые использованы в контексте с *Марв* и могут проливать свет в решении многих неразгаданных тайн, в частности, в определении ареала возникновения и становления зороастрийской культуры.

Наибольшей частотой в «Шахнаме» в данном случае отличается название Древнего Мерва в виде *Марв* (37 раз), упоминающийся в качестве разделительной зоны между войсками Китайского Хакана и Сасанидского царя, как страна эфталитов, как территория на границе с Тураном, как город, где хорошо знают Авеста, как родина визиря - мудреца *Бузургмеҳр*, как город, популярный своими музыкантами и музыкальными инструментами и т.д.

Более близкий к знаменитому Маргуш топоним Marγ в «Шахнаме» упоминается рядом с названиями Кашмир, Данбар, Мой: З*и Кашмиру аз Данбару Марғу Мой ... "*Из Кашмир, Данбар, Marγ и Мой…». Немецкий лексикограф Фриц Вольф в своем «Glossar zu Firdousis Schahname» подчеркивает индийскую принадлежность Кашмир, Данбар и Мой, а Marγ подчеркивается им как независимый город/страна. (Вполне допустимо, что Кашмир (Кашмер) в данном случает - это местность, находящееся вблизи Мешхеда и туркменского Серахса). Также привлекает внимание топоним Мервруд, связанный с рекой Marγab – Мургаб (вода на Marγ/Мерв), который, находился вблизи Мерв и упоминается с городами, находящимися в верховьях Мургаба – Толикан и Герат (в Афганистане).

По сведениям «Шахнаме», на территории Средней Азии существовал город под названием Ому(й) (21 раз), который в "Шахнаме" часто используется по соседству с городами Бухара и Хорезм :

Бухорову Хоразму ***Омую*** *Зам Басе ёд дорем бо дарду ғам*.

«С печалью, помним такие города, Как Бухара, Хорезм, Ому и Зам».

Гурганҷ/Урганч. Среди многочисленных названий городов и стран в «Шахнаме» встречается и лексическая единица ***Гурганҷ*** **گرگنج,** которая, в частности, использована в тексте в качестве названия города:

Ба разм андарун Шеда баргашт аз уй (Отвернулся Шеда от него в бою,),
Сӯи шаҳри ***Гурганҷ*** *бинҳод рӯй* (Обратив свой взор в строну Гурганча).

Встречается несколько вариантов *Гурганҷ*, в том числе *Урганч* и арабизированная форма *Ҷурҷония.*

Ба Руму ба Мисру ба ***Урганч*** *изтироб афтод*
(Тревога появилась в Византии, Египте и Ургенче),
Ҳама ба ҳадди Ироқу сарҳади Гургон
(Вплоть до границ Ирака и Горгана).

Имеется множество версий в отношении этимологии ***Гурганҷ//Урганч.*** Исходя из наших наблюдений и источников, слово ***Гурганҷ*** имеет непосредственное отношение с понятием ***"красное сокровище; красная сокровищница".***

Гурганҷ//Урганч наряду с городом *Кос* (Кот) в раннее средневековье рассматривается в качестве одной из двух столиц государства, о чем существует много интересных лингво-исторических сведений.

Вызывает определенный интерес и тот факт, что в таджикско-персидской поэзии часто ***Гурганҷ//Урганч*** перечисляется в один ряд с названиями стран, таких как Египет, Ирак, Византия (Рум), Индия и т.д., отождествляя собой государство, о чем свидетельствуют около десятка стихотворных отрезков.

Особый интерес представляет и топоним ***Кухандиз***, имеющиий определенные параллели с нынешним названием туркменского города ***Куняургенч.***

Хоразм. В "Шахнаме" также в 14 фрагментах наблюдается использование топонима Хоразм - خوارزم, имеющий непосредственное отношение с ***Гурганҷ//Урганч:***

Нигаҳдори он марзи ***Хоразм*** *бош* (Будь хранителем границ Хорезма,),
Ҳамеша камарбастаи разм бош (Готовый всегда к баталиям с врагом)! Названием и особенностями города ***Гурганҷ***, помимо живших в нем великих Абуали ибн Сина (Авиценна) и Абу Райхон Беруни интересовались в своих сочинениях многие ученые, лексикографы, историографы и путешественники, в том числе, авторы знаменитых произведений "Таърихи Байҳақӣ", "Сарзаминҳои хилофати шарқӣ", "Ғиёс-ул-луғот", "Бурҳони қотеъ", "Фарҳанги Онандроҷ" и т.д., сведения каждого из которых представляет огромную научную ценность в освещении культурно-исторических параметров ***Гурганҷ//Урганч.***

В «Шахнаме», которое отличается не только тем, что сочинено в X веке, но и тем, что в нем описываются события вплоть до третьего тысячелетия до нашей эры, встречаются и такие связанные с Великим шелковом пути топонимы и гидронимы, как Серахс (3 раза), Джайхун (86), Нисо (2), Дехистан (18), Хазар (23), Амул (21), Фараб (2), Омуй (21) и т.д.

В «Шахнаме» фиксированы также такие топонимы как Marγ, *Moy, Danbar, Kashmehon,Turk,* Omuy, Dehiston, Марврyд, Ому, *Ҷайҳун* Jayhun Чайхун, Сайхун, Хазар, Вахш,. Они нуждаются в более тщательном рассмотрение с тем, чтобы установить более определенно их расположение согласно современной картографии.

Также необходимо установить в дальнейших исследованиях лингвокультурное значение и ценности таких ономастиконов как Shahd, Sapejob, Sind, Mochin, Shigni, Vast - Bast, Chingish, Chaγoni, Bahr, Barbar, Kashon(i) и т.д. В этом контексте также следует осуществить лингвистический и культурологический анализ единиц, относящихся к русскому языку или к российским реалиям таких единиц как *Рус – Русь, Сақлоб – Словения, Хазар - Каспий, Алонон – Алания (Осетия), Қафқоз Кавказ, Дарбанд – Дербент* и многое другое.

"Шахнаме" является самым древним произведением, дошедшим до наших времен в полном объеме и создающим тем самым через призму объема лексики наиболее полную картину образов и восприятий окружающей среды, как природного, так и рукотворного. Этот шедевр мировой литературы как великое произведение, аккумулирующее все ментальное богатство и отражающее весь материальный мир огромного ареала и множества народов с самых древних времен, следует считать энциклопедией иранского мира и пересекающихся с ним стран и цивилизаций. Это великое произведения заслуживает подробнейшего исследования по многим направлениям, в том числе с позиции лингвокультурологии.

Изучение языка великого эпоса «Шахнаме» как образцового варианта раннего этапа таджикского языка позволяет определить функциональную компетентность и семантико-стилистический потенциал исконно таджикской лексики, которая является основой структурно-семантической базы «Шахнаме».

Литература:

1. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарини, қадим, асри миёна ва давраи нав (дар як ҷилд).- Китоби 1: 700с.- Китоби 2: 413с.- Душанбе: Ирфон, 1998.
2. Занҷони Махмуд Фарҳанги ҷомеи «Шоҳнома». –Теҳрон. – Муассисаи интишороти Атоӣ.- 1994 (1372ҳ.) – 1098с. +14с.
3. Касимов О.Х. «Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси». Душанбе: 2016. «Дониш». - 345 с.
4. Лингво 12. (ABBYY Lingvo 12). Многоязычный словарь.–М.-Soft maximator. – 2007.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. -Москва. –«Русский язык». -1986.-796с.
6. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию.- Москва: “Наука”. Главная редакция восточной литературы. - 1988. -389 с.
7. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна.- Душанбе. -2001.-310 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Словарь таджикского языка) [X –начало XX вв]. В 2-х томах. – М.: Советская энциклопедия.- 1969.-1904с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – В четырех томах.- Перевод с немецкого и дополнения член-корр. АН СССР О.Н.Трубачева. - Издание второе, стереотипное. –М. – «Прогресс». - 1987.
10. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷ. 1-9. Душанбе : “Адиб”, 1987-1989.
11. Фирдоуси А. «Шахнаме». Перевод на русский язык Ц.Б. Бану-Лахути и В.Г. Берзнев. –М., «Наука».- Том 5.- 1984. -390с.
12. Wolff Fritz Glossar zu Firdousis Shahname. -1935. – Georg Olms Verlagsbughhandlung Hildesheim. – Tehran. – Asatir. - 1998.– 911p.+109p.+ 28p.

БОЗТОБИ НОМҲО ДАР "ШОҲНОМА": ҶОЙВОЖАҲОИ МИНТАҚАВӢ

КОСИМОВ О.Ҳ.

Дар ин мақола дар мисоли якчанд воҳидҳои топонимӣ робитаҳои забоншиносӣ ва экстралингвистии тоҷикон бо халқҳои қадимии қитъаи Осиё баррасӣ шудааст. Таҳлили ин воҳидҳо нишон медиҳад, ки ин муносибатҳо ба решаҳои амиқи фарҳангӣ-таърихӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ асос ёфтаанд. Ба ин топонимхо вохидхои Хинд, Чин, Миср, Марв, Гурганч, Хоразм ва дигар вохидхое дохил мешаванд, ки бо ёрии ин вохидхо ба вучуд омадаанд.

Аз хулосаҳои ин мақола бармеояд, ки омӯзиши падидаҳои забонии давраи классикии рушди забони тоҷикӣ ба ғанисозии мутақобилаи фарҳангии халқҳои минтақаи Авруосиё, мубодилаи самарабахши сарватҳои маънавӣ ва моддӣ байни халқҳои ҳамсоя дар чорроҳаи фарҳангҳо мусоидат мекунад. Ин падидаро дар ин мархалаи душвори ташкили муносибатхои сиёсӣ ва ичтимоию фархангии тамоми чахон бояд хеле мухим донист.

Вожаҳои калидӣ: «Шоҳнома», топонимика, омилҳои экстралингвистӣ, ономастика, забони тоҷикӣ, Марв, Марврут, Гурганҷ, Хоразм.

ОНОМАСТИЧЕСКИЙ КОД В «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТОПОНИМЫ

КАСИМОВ О.Х.

В данной статье на примере нескольких топонимических единиц рассматриваются лингвокультурные и экстралингвистические взаимосвязи таджиков с древними народностями азиатского континента. Анализ этих единиц свидетельствуют о том, что эти взаимосвязи зиждутся на глубокие культурно-исторические, экономические и социально-политические корни. К числу этих топонимов относятся Hind, *Čin, Misr, Marv, Gurganj, Xvarazm* и другие единицы, образованные с помощью этих топонимических единиц.

Выводы данной статьи говорят о том, что исследование лингвистических явлений таджикского классического периода развития способствуют культурному взаимообогащению народов евразийского пространства, эффективному обмену ментального и материального богатства между соседствующих народов на пересечении общеизвестных цивилизаций. Это явление следует считать очень важным на данном сложном этапе устройства политических и социально-культурных отношений во всем мире.

Ключевые слова: “Шахнаме”, топонимия, экстралингвистические факторы, ономастика, таджикский язык, *Marv, Gurganj, Xvarazm*.

ONOMASTIC CODE IN "SHAHNAMEH" FIRDOUSI:
REGIONAL PLACE NAMES

KASIMOV O.H.

In this article, on the example of several toponymic units, linguocultural and extralinguistic relationships of Tajiks with the ancient peoples of the Asian continent are considered. The analysis of these units shows that these relationships are based on deep cultural-historical, economic and socio-political roots. These toponyms include Hind, Čin, Misr, Marv, Gurganj, Xvarazm and other units formed with the help of these toponymic units.

The conclusions of this article suggest that the study of the linguistic phenomena of the Tajik classical period of development contributes to the cultural mutual enrichment of the peoples of the Eurasian space, the effective exchange of mental and material wealth between neighboring peoples at the intersection of well-known civilizations. This phenomenon should be considered very important at this difficult stage in the organization of political and socio-cultural relations throughout the world.

Key words: “Shahnameh”, toponymy, extralinguistic factors, onomastics, Tajik language, Hind, Čin, Misr, Marv, Марвруд, Gurganj , Xvarazm.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 491.550-2

НАҚШИ ИСМҲО ДАР СОХТАНИ СИФАТҲОИ МУРАККАБИ ТАВСИФӢ ДАР НАСРИ БАДЕИИ УСТОД АЙНӢ

НИЗОМОВА С. Ф.[1]

Типи калимасозии калимаҳои мураккаб таърихи кӯҳан дорад. Аввалин ишораҳо доир ба калимаҳои мураккаби тобеъ дар луғату фарҳангномаҳо ва осори олимону муҳаққиқон мавҷуд аст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки аҳли илму адаб ба ин ҳодисаи забон бетаваҷҷуҳ набудаанд. Масалан, аз ибораҳои изофӣ бунёд гардидани калимаҳои мураккабро муаллифи "Ғиёс-ул-луғот" таъкид намудааст. Муаллифи асар изофатро ба чанд гурӯҳ ҷудо намуда, факки изофатро, ки ибора месозад "изофати мақбулӣ" номида, чунин қайд намудааст: *"Ва бояд донист дар калимае, ки охири он мухтафӣ бошад, вақти изофат ва тавсиф онҳоро ба ҳамзаи мулайяна бадал кунанд, чун* ***хӯшаи гандум*** *ва* **бодаи соф** *ва гоҳе бинобар тахфифи калом музофилайҳоро бар музоф муқаддам наоянд, дар ин сурат касраи музоф ҳазҷ созанд ва ин услубро изофати билқалб номанд ва баъзе изофати мақлубӣ гӯянд, чунон ки: аврангзеб, яъне зеби авранг ва наҷҷорписар, яъне писари наҷҷор ва некмард, яъне марди нек ва ҷаҳонподшоҳӣ, яъне подшоҳи ҷаҳон ва гардунофтоб, яъне офтоби гардун ва гулоб, яъне оби гул"* [Ғиёс-ул-луғот,ч. 1. 1987: 69].

Аз ибора сохта шудани калимаҳои мураккабро забоншиносон М. А. Кумахов[1963], Л. С. Пейсиков [1975], таҳқиқ намуда, алоқамандии ибораҳоро бо калимаҳои мураккаб таъкид мекунанд.

Забоншинос Ш. Рустамов доир ба умумияту тафовути ибора ва калимаҳои мураккаб чунин ибрози андеша намудааст: *"Азбаски ҳар як калимаи таркиби ибора ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубият дорад, мувофиқи категорияҳои ҳамон хиссаи нутқ тағйир меёбад. Масалан, агар яке аз калимаҳои ибора исм бошад, вай метавонад, дар шакли танҳо ва ё ҷамъ ояд, артикл қабул кунад, бо бандакҳо ва ё пешояндҳо ояд, ё ки муайянкунандаҳои гуногун қабул кунад. Агар яке аз ҷузъҳои ибора сифат бошад, метавонад суффиксҳои дараҷасоз, ҳиссача ва калимаҳои зарфӣ қабул кунад ва ғайра. Вале дар калимаҳои мураккаб ҷузъҳо ин гуна ҳуқуқ ва имконият надоранд, чунки ҷузъҳои калимаи мураккаб, пас аз он ки ба ҳам васл мешаванд, ҳуқуқи калимагиро аз даст медиҳанд, ба асосҳо табдил меёбанд, асосҳо бошанд, морфема ба шумор мераванд* [Ш. Рустамов, 1972: 58].

Ш. Рустамов дуруст зикр намудааст, ки калимаи мураккаб баъди васл гардидан як задаи грамматикӣ қабул мекунаду ибора вобаста ба ҷузъҳояш задаи грамматикӣ мегирад [Ш. Рустамов, 1972: 59].

Сифатҳои мураккаби тобеъ аз ҷиҳати семантика ва таркиби морфологӣ гуногун мешаванд. Аз ин усули калимасозии сифат фоида бурдан ба маҳорати забондонии нависанда ва ё қаламкаш алоқамандӣ дорад. Садриддин Айнӣ дар интихоби калима маҳорати нотакрор дошта, дар нигоштаҳояш аз ин усули калимасозӣ истифода намуда, ифоданокии матлабро таъмин намудааст.

Сифатҳои мураккаб дар осори устод Айнӣ бештар хусусияти тавсифӣ доранд. «Тавсифоти шахс, – қайд мекунанд забоншинос Б. Камолиддинов, –бар замми маъноҳои хислат, хулқу хӯ, ҳусну малоҳат мафҳуми соҳиби ин аломатҳоро низ дар бар гирифта, маънои мураккаби шахсу сифати маънавиро яклухт мефаҳмонад» [Б. Камолиддинов 1992: 11].

Ҳангоми баррасӣ сифатҳои мураккаби ифодакунандаи хусусиятҳои ботинӣ ва зоҳирии шахс аз ҷиҳати семантика ва таркиби морфологӣ таҳлил карда мешаванд:

а) Исм+исм. Бо ин қолаб сохта шудани сифатҳои мураккаб маъмул буда, дар маводи мо низ серистеъмол аст ва чунин сифатҳои мураккаб маъниҳои гуногунро ифода мекунанд:

1. Сифатҳои мураккабе, ки хусусияти шахсро ифода мекунанд, дар маводи таҳқиқи мо фаровон буда, онҳоро нависанда барои нишон додани образи қаҳрамону персонажҳо бомаврид ба кор бурдааст: ***одами гап+дӯст, бачаи ҳунардӯст, зани мушти+пар, зани дев+сиришт*** ва ғ. Калимаи мураккаби ***гапдӯст*** камистеъмол буда, дар истифода нест ва аз ибораи ***дӯстдорандаи гап*** ба миён омадааст: *Лекин ман бинобар* ***гапдӯст*** *ва кунҷков буданам ҳамроҳи бачагони дигар дар рӯйи суфа бозӣ карда нагашта, дар хона – дар паҳлӯи модарам ҷо гирифта дар қатори занон нишастам (Ёд., 157).* Дар ин қолаб дар осори нависанда бо ҷузъи дӯст сифатҳои мураккаби **ҳунардӯст,**

[1] **Адрес для корреспонденции:** Низомова Санобар Фахриевна - кандидат филолог. наук, доцент кафедры таджикского языка ТГМУ им. А. Сино. E-mail: sanobarnizomova66 @ gmail.com. Tel.: 935-15-40-29; Хакимов Насим Саъдуллоевич. – докторант PhD ТГПУ им. С. Айни, e-mail: nasim.hakimov.1991@mail.ru

илмдӯст сохта шудааст: *Ту бачаи **ҳунардӯст** менамоӣ, барои ҳамин аз рӯйи он асбоб ба ту ин бозичаро сохта додам (Ёд., 75). Аммо ман на ӯро ва на бародарашро надидаам, ки монанди мо – талабагони «**илмдӯст**» шабона ба рӯйи саҳни мадраса баромада дарс такрор кунанд (Ёд., 253).*

Дар ҷумлаҳои зерин ду сифати зан нишон дода шудааст, ки баръакси якдигаранд. **Муштипар** ба маънии очиз, нотавон, бечора ба кор бурда шуда, дар услуби бадеӣ ва гуфтугӯӣ баробар истифода мегардад: *Не! Чӣ гуна ором мегардад як зани **муштипаре**, ки умраш ба ҳафтод расида бошад (Од., 23).*

Сифати мураккаби **девсиришт** ба маънии **бадкор, бадсиришт** омадааст: *–Ман ҳилаҳои мисли ту занҳои **девсиштро** ба хубӣ мефаҳмам... (Од., 27).*

Дар асар сифатҳои мураккаберо дучор омадан мумкин аст, ки хислати шахсро аз ҷиҳати рафтору амалаш мефаҳмонад. *Ҳамон шаб то бегоҳии рӯзи дигар дар роҳ гузаронида аз болои Сари Пули Эшон, Хомработ, Чӯли Малик ба Кармина рафта, шабона ба хонаи Бурхони **аспҷаллоб** фуромадам (Ч.Б., 127).*

2.Сифатҳое, ки хусусияти иҷтимоӣ ва ҳолати шахсро ифода мекунанд: **шермонанд, пойбараҳна**: *Рӯзимурод ки бо гурриши **шермонанд** ҳаёҳуй андохта ба акси ҳуҷум даромада буд... (Ятим, 410). ...муллоҳо дар ҳаққи мо дуо карда дар ҳамин ҷо бошанд ва мардумро ба муқобили болшевикон ва меҳнаткашони **пойбараҳна**, ки ба мо тег кашидаанд, аз номи шариат шӯронанд... (Ятим, 354).*

Калимаи **сабукпо** серистеъмол буда, шахси ахлоқан вайронро чунин ном баранд: *Бо ин ҳусну ҷамол Гулбибӣ хаёли он надошт, ки мисли баъзе духтарони **сабукпойи** шаҳрӣ ҷилвафурӯшӣ намояд (Од., 30).*

3. Сифатҳои мураккабе, ки хусусияти зоҳирии шахсро ифода мекунанд: **зани сохиб+ҷамол, чавони тӯти+бурут, бинипучук, камонбинӣ** ва ғ.: *Мурод ҳам дар худ қувваи ҷавонӣ пайдо карда буд, зани ҷавони **соҳибҷамоли** қобил, писари **тандурусти** боақлу идрок... (Ятим, 335). Ӯй ҷавони **тӯтибурут**! Чаро натавонад намебарояд?..." ва монанди инҳо (Ёд., 141). Фақат фарқе, ки дар миёни онҳо менамуд, ин буд, ки яке **бинипучук**, дигаре **камонбинӣ** буд (Ёд., 97).*

4. Сифатҳои мураккабе, ки хусусияти зоҳирии шахсро аз ҷиҳати либос, асбобу анҷом ифода мекунанд: *– Ин аробаи ӯрда аст, – гуфт каси **сипоҳитағма**, бе он ки аз ӯ касе чӣ хел ароба будани онро пурсида бошад ва давом кард... (Ятим, 351).*

б) Исм+сифат. Ин қолаби сифатсозӣ маъмул аст. Нависанда барои барҷаста нишон додани симои зоҳирии персонажу қаҳрамонҳояш аз санъати сифатчинӣ истифода намудааст. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин барои нишон додани симои шахс калимаҳои мураккаби **миёнсол, ришкалон, қадбаланд**-ро истифода намуда, ба хонанда дар хусуси қаҳрамон ё персонажҳо маълумоти мукаммал медиҳад: *Як одами **миёнсоли** гандумгуни **ришкалон**, ки қади баланде дошт, ба дигарон корфармоӣ мекард ва роҳи корро нишон медод (Ёд., 30). Ин девона як одами **қадбаланди** тануманди **ришкалон** буд (Ёд., 110).*

1. Сифатҳои мураккабе, ки хусусияти зоҳирии шахсро аз ҷиҳати либос, асбобу анҷом ифода мекунанд. Дар мисолҳои зерин сифатҳои мураккаби **либос+тунук, салла+кабуд, фаш+дароз, шалғами+баста, пошна+баланд** корбаст шудаанд, ки аз ибораҳои изофии ***либоси тунук, саллаи кабуд, пошнаи баланд*** ва ибораи вобастагии ***саллаҳои мисли шалғам басташуда*** бунёд гардидаанд: *Сардии ҳаво ба дараҷаи **яхбандондани** лойи замин нарасида бошад ҳам, бадани одамони **либостунукро** меларзонд…(Ятим, 412). ..дар шабҳое, ки бой дар работ бошад, одамони **саллакабуди фашдароз**, ки нӯги фашҳошон ба миёнашон мерасид, ба пеши ӯ меомаданд (Ятим, 368). ...бар сари ин одамҳо саллаҳои **шалғамибастаи** сипоҳигарӣ, бар танашон ҷомаҳои **зеҳкалони** бухорӣ ва ба пояшон мӯзаҳои **пошнабаланди** американӣ буд... (Ятим, 349).*

Бояд зикр намуд, ки нависанда дар офаридани образҳо, тавсифи образи қаҳрамону персонажҳояш аз ин усули калимасозӣ моҳирона фоида бурда, матлабро дилчаспу муассир баён кардааст: *Ӯ дар пеши худ маҳоратӣ бисёр баланд надошт ва ба болои ин монанди баъзе мусиқичиёни он замон **маҷлисоро, суханвар, ширинкор ва хушомадгӯй** ҳам набуд (Марги суд., 24).*

Дар мисоли зерин нависанда барои ифоданок ва барҷаста нишон додани симои персонажу қаҳрамонаш аз сифатҳои мураккаби ***бадгумон, миёнақад, шикамкалон, гарданкӯтоҳ, гандадарав*** истифода намудааст, ки аз ҷиҳати таркиби морфологӣ калимаҳои мазкур аз исму сифат ва сифату исм таркиб ёфтаанд. Калимаи **гандадарав** ишора ба алафҳои даравиданашон мушкил аст. Ин калима офаридаи муаллиф аст: *Ӯ як одами **миёнақади** фарбеҳи **шикамкалони гарданкӯтоҳ** буда, гафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз гафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони гулии монанди алафи **гандадарав** ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фурӯ гирифта буд... (Марги суд., 11).*

в) Исм+асоси замони ҳозираи феъл. Дар маводи таҳқиқи мо сифатҳои мураккабе, ки аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл бунёд гардидаанд, сермаҳсул мебошанд. Онҳоро аз аз ҷиҳати мансубияташон ба исмҳои шахс ва ғайришахс ба ду гурӯҳ чудо намудем:

1. Сифатҳои мураккабе, ки аломат ва хусусиятҳои ботинӣ ва зоҳирии шахсро ифода мекунанд. *...ҳоло ӯ гиря намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандаи **дандоннамое** нигоҳи шармгинонае мекард (Ёд., 20). ...ман зани*

*дӯстдоштагиаш бошам, писари ман фарзанди азизаш мебошад, ҳар чи қадар **нафспарасту** булҳавас бошад ҳам, аз рӯйи мо гузашта наметавонад ва аз барои як гадодухтар аз баҳри мо намегузарад» (Ятим,317).*

Сифати **олимтарошон** ба маънии маҷозӣ омада, тобиши маънии манфӣ дорад: *...чунон ки саллаҳои калони **олимтарошонро** бад медидагӣ шудам, инчунин аз бекорӣ ҳам нафрат мекардагӣ гардидам (Ёд., 122).*

Сифати **хунхӯр** ба маънии шахси ҷоҳилу бевиҷдон, ноинсоф омадааст: *Аммо ин бойи **хунхӯр** як қадам ҳам маро аз худаш дур накард...(Ятим, 361).*

Сифати мураккаби **нағзакдор** ишора бо доғест, ки баъди бемории чечак, яъне нағзак, ки ба тарзи обила мебарояд ва дар бадани шахс доғаш мемонад: *Дар пешгоҳи меҳмонхона,дар кодоки сандалӣ як шахси сафедчарӯйи доғи **нағзакдор** нишаста буд (Марги суд., 79).*

д) Исм+сифати феълӣ. Чунин қолаби сохта шудани сифатҳои мураккаб зиёд мушоҳида гардид. Сифатҳои мураккабе, ки дар ин қолаб сохта шудаанд, аломат, хислат ва хусусияти шахсро ифода мекунад: *Ночор монанди модарони **фарзандмурда**, ки дар сари қабри ӯ нишаста зор-зор мегирянд, бар лаби чоҳ нишаста бо "ҳой-ҳой" ба гиря даромадам(Ёд., 126). Аммо монанди хумории **шаробзадае**, ки як қадаҳи пурро ба якборагӣ нӯшида бошад, боз аз худ рафт…(Ятим, 358) Ғам махур ва андӯҳгин мабош, ки дар дунё ва хусусан дар Кӯҳистони тоҷикони **мусибатзадаву фалокатдида** танҳо ману ту нестем…(Од.,143). Баъд аз оши соли модарам падарам зани дигар гирифт, – гӯён духтари **аламдида** мусибатномаи худро давом дод…(Ёд., 425). Ин тавр бошад, рӯзе як бор қамчин хӯрда хоб рафтан мегирӣ, – гуфт одами **риштароширда**, – дар ин миён ё мемурӣ, ё ин ки пулро ёфта медиҳӣ (Ятим, 380).*

1). Сифатҳои мураккабе, ки аломати шахсро аз ҷиҳати синну сол, вазъи иҷтимоӣ мефаҳмонанд: **хурдсол, калонсол**: *Бачаи бечораи **хурдсол** ба ин зарбу лати одами **калонсол** тоб наоварда, дар ҳолате ки тамоми баданаш абгор шуда буд…(Ятим, 348)....пири ҳафтодсолаи ман монанди баъзе муллоҳои **пирсоли** Бухоро "барои дар тоати илоҳӣ қувват ёфтан" мусалласи шаръӣ – майи дастӣ менӯшидааст(Ёд., 408).*

2) Сифатҳои мураккаби ифодакунандаи хусусият ва хислати ботинии шахс. Бештари ин қабил сифатҳои мураккаб аз ибораҳои фразеологӣ бунёд гардидаанд: ***заифқалб–шахси қалбаш заиф; сустқалб–қалби суст; бадгумон- касе, ки гумони бад дорад; дарунсиёҳ– шахси бадкина, бад; ширинсухан–сухани хуб, ширин доштан; сардмеҳр– меҳри сард доштан*** ва ғ.

3) Сифатҳое, ки хусусияти манфии шахсро ифода мекунанд: **заифқалб, сустқалб, бадгумон, дурӯғваъда:** Дар ҷумлаҳои зерин сифатҳои мураккаби ***заифқалб*** ва ***сустқалбро*** истифода шудааст, ки муродиф мебошанд. Калимаи **заифқалб** хоси услуби бадеӣ буда, кам истифода мегардад: *Дар кушишхонаи «регхона» бештарин ҷаллодони ноӯҳдабарои **заифқалбтарро** кор мефармуданд (Ҷ.Б., 111).. Табиӣ, дар даруни ин гуна ҷаллодони навкор **сустқалбҳо** ҳам буданд; (Ҷ.Б. 111). Модом ки ӯ ин гуна одами **бадгумон** будааст...(Марги суд., 39). Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи **дурӯғваъда** ош хӯрда баромадам(Марги. суд., 49).*

Дар маводи мо калимаи мураккаби ***девонатагма*** дучор гардид, ки дар фарҳангномаҳо зикр нагардидааст: *Аз миёнаи мардум як каси **девонатагма**, ки дар бари худ либосҳои қаландарӣ дошт, сухани он одамро қувват дода мегуфт:..(Ҷ.Б., 153)*

Бештари чунин сифатҳои мураккаб аз ибораҳои фразеологӣ ташаккул ёфтаанд. Забоншиносон Б. Камолиддинов, Ҳ.Маҷидов яке аз заминаҳои асосии бунёди калимаҳои мураккаб воҳидҳои фразеологиро меҳисобад [Камолиддинов, 2015: 78; Маҷидов, 1978: 15-19].

Забоншинос Ҳ. Маҷидов дар мавриди аз ибораҳои фразеологӣ [Маҷидов, 1914: 20-27] ба вуҷуд омадани калимаҳои мураккаб ибрози андеша намуда, дуруст қайд мекунад, ки ибораи фразеологӣ ҳангоми ба калимаи мураккаб табдил ёфтан маънии худро гум намекунад ва чунин менависад: "*Дар қолаби калимаҳои мураккаб ҳам тартиби муқаррарии ҷузъҳои онҳо бетағйир мемонанд, вале семантикаи онҳо чун дар ибораҳои изофӣ тағйир ёфта, ба ифодакунандаи мафҳумҳои одӣ мубаддал мешаванд. Дасти касе кушод- дастқушод; дили касе сахт-дилсахт; дили касе ҷамъ-дилҷамъ ва....[*Ҳ.Маҷидов, 2014: 25]".

Садриддин Айнӣ барои ифоданок баён кардани фикр калимаҳои **сиёҳзамир, сиёҳдил, бадботинро** ба кор мебарад, ки хоси услуби бадеӣ мебошанд.: *Пири сиёҳзамир бошад, ҳеҷ аз хона дур намешуд, ки ман бо духтараш фурсати мулоқот ёбам"…(Ёд., 438).– Сиёҳдили бадботин, – гуфт падарам худ ба худ гур-гуркунон(Ёд., 39). Ин одам, ки аз рӯйи ин тасвир хеле бадҳайбат менамояд, бисёр ҳалим, нарммуомила ва қушодапешонӣ буда, ба як дидан муҳаббати ҳар касро ба худ ҷалб мекард (Ёд., 251). ӯ одами сиёҳчеҳраи дуруштмӯй буда, чашмони сиёҳи калон дошт...(Ёд., 286).*

Сифатҳои мураккаби **дарунсиёҳ, хушгап, ҳикоябоф, тезбинӣ, дуруштмуомила** хусусияти ботинӣ ва зоҳирии инсонро ифода мекунанд: *Баъд аз тамом шудани мавсими пиллагундорӣ ман ба шаҳр омадам ки, ӯ дар Бухоро нест ва дили мӯйсафеди **дарунсиёҳ** ба ваъдаи мо, ки дар бораи фош накардани рози худ аз мо гирифта буд…(Ёд., 454). Ӯ **хушгап** ва **ҳикоябоф** буда, **дуруштмуомилагии** кӯҳистонигиро бо ширинсухании бухоригӣ дар худ гун карда буд(Ёд., 403). Ман гумон намекунам, ки ту ин қадарҳо **сардмеҳр** ва номеҳрубон бошӣ!(Ёд.,*

*412). Аммо чашми **тезбини зогмонанди** Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида, ба он ҷо нишастааст...(Марги суд. 19).*

Зикр кардан бамаврид аст, ки бештари чунин қолаби сифатҳои мураккаб аз ибораҳои факки изофат ба миён омадаанд: ***номафҳуммаънӣ–маънии намафҳум, чобукҳаракат–ҳаракати чобук, номаълуммақсад–мақсади номаълум, гафстана –танаи гафс, бадмуомила – муомилаи бад, софдил – дили соф, кӯтоҳмижгон – мижгони кӯтоҳ, заифбадан – бадани заиф, сустбунёд – бунёдаи суст*** ва калимаҳои мураккаби ***сарсахт, бадамал*** ба маънии – ***одами бетолеъ, шахси бадрафтор*** омадааст: *Соро ҳам қунҷи даҳони фарзанди **дилбанди** худро бо сарангушташ нарм-нармак зер карда истода бо ҳамон садоҳои **номафҳуммаънӣ** ба ӯ ҷавоб медод (Ятим, 327). …ӯ бо як ҷастан ба сари девор мебаромад, мисли як дорбози **чобукҳаракат** морвор ба рӯйи девор медавид... (Ятим, 328). Аспдавониҳои **номаълуммақсад** бисёр дароз накашид...(Ятим, 350). ӯ боре як хар харид, ки он **бадамал** баромад…(Ёд.,163). Ҳоли модари **сарсахти бадбахт**, аз ҳоли Ятим ҳам ҷонсӯзтар буд (Ятим, 373) Аммо босмачии фарбеҳи **гафстана** мисли ӯ бо тезӣ аз миёнаи дарахтони хордор гузашта наметавонист (Ятим, 421). Ва дар ғайби онҳо аз онҳо шикоят мекарданд: дар ҳаққи Қутбия **"бадмуомила, бадгап, калонгир** ва аз болои падару модараш калонӣ мекунад" мегуфтанд (Ёд., 102). Мазмуни он мақол ин буд: "Худо паноҳ диҳад аз газаби одами ҳалим – **нармуомила"** (Ёд., 177). Қадаш паст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони **кӯтоҳмижгони** бенур дошт(Ёд., 252).Ӯ дар асл **заифбадан** ва **сустбунёд** буда, дар хонаи модаркалонам боз ҳам сусттар, заифтар ва лоғартар шуда буд…(Ёд., 311).*

Як хусусияти барҷастаи услуби нависанда фоида бурдан аз санъати сифатчинӣ аст. Нависанда аз ин санъат истифода намуда, ба хонанда доир ба хусусияти қаҳрамонҳояш маълумоти пурра медиҳад. Дар ҷумлаҳои зерин сифатҳои чидаи дар ин қолаб бунёдгардида симои қаҳрамону персонажҳоро равшан ифода кардаанд: *Ӯ одами **софқалби раҳмдил** буд ва деҳқонони худро ба чизе ва ба коре маҷбур намекард ...(Ёд., 221). Бештарини онҳо одамони **салласафеди муллонамо** буданд ва баъзе мӯйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд. Дар пешгоҳи меҳмонхона як ҷавони **сафедрӯйи хурмойимӯйи** тахминан 25- сола менишаст(Ёд., 217). ...яке аз инҳо одами **баландқоматии** тамоман, **сафедчеҳра** буд, ки бурутҳои гафси **бадҳайбате** дошт (Ёд., 267).*

Сифатҳо кам бошанд, бо бандаки изофӣ, зиёд бошанд, бо алоқаи пайвасти пайиҳам чида мешаванд. Дар осори Садриддин Айнӣ як хусусияти махсуси корбурди сифатҳоро мушоҳида гардид, ки дар симоофаринӣ ин услуби писандидаи ӯ равшан ба назар мерасад. *"Ин як равияи хоси услуби мӯъҷазбаёнии нависанда аст. Чунин ҳодисаи тадриҷан ихтисоршавии таркиби калима, ибора ва ҷумларо дар илми забоншиносӣ "универбатсия" ё сарфаи нерӯи ҷисмонии гуфтор ва навиштор номидаанд. Устод Айнӣ ин усули тасвири симоҳоро дар ҳамаи асарҳои баъдинааш ба кор бурдааст"* [Б. Камолиддинов 2015: 371].

Чунончи: *Ӯ чунон ки пурмаъно менамуд, сару сурати зебое ҳам дошт: ӯ **сурхчарӯй, меҷчашм, хурмоириш, баландабрӯ ва дарозмижгон** буд: қомати аз миёна баландтар, бадани **миёнгӯшт**, дасту пойи озодаи ба он қомату бадан мутаносиб – қиёфаи ӯро ба назари бинанда ба шакли як шеъри мавзун ҷилва мекунонданд(Ёд., 401). Лутфӣ **хушхат ва хушнавис** буда, бесаводон ҳам, чунон ки як лавҳаи рассомии санъаткоронаро тамошо мекарда бошанд..(Ёд.,401). Агар баъзеашон аз адабиёт хабардор набошанд ҳам, **хушгап, ширинсухан**, зариф ва бамавқеъгӯй буданд, ки дар рафти суҳбат латифаҳои ширин мегуфтанд ва мувофиқи мақом воқиаҳои намакин нақл менамуданд(Ёд., 400)*

Дар маводи гирдоварда ҷумлаҳоеро мушоҳида намудем, дар онҳо санъати сифатчинӣ истифода гардидааст. Сифатҳои мураккабе, ки дар он истифода гардидаанд, аз ҷиҳати таркиби морфологӣ гуногунанд. Дар ҷумлаи зерин сифатҳои мураккаби ***маҷлисоро, гапзан, ҳозирҷавоб, ширинсухан, хандонрӯ, пурмаъно*** корбаст гардидаанд. Калимаҳои **маҷлисоро** ва **гапзан** аз исмҳои маҷлис, гап ва асосҳои замони ҳозираи **оро, зан** бунёд гардидаанд. Калимаи **ҳозирҷавоб** аз зарфи ҳозир ва исми маънии ҷавоб; ширинсухан аз сифати аслии ширин ва исми маънии сухан; хандонрӯ аз феъли ҳоли хандон ва исм рӯ бунёд ёфта, маъниро муассир баён намудаанд: *Аммо ӯ **маҷлисоро, гапзан (оратор),** суханвар, **ҳозирҷавоб, ширинсухан ва хандонрӯ** буда, ин сифатҳояш ӯро ба шакли як шеъри муҷассами пурмаъно ороста буданд(Ёд., 401).*

Нависанда дар ҷумлаи зерин аз сифатҳои мураккаби *қадпаст, рафидамонанд, сергӯшт, ӯгуршакл* истифода намуда, симои манфури мутаваллиро ҷолиб тасвир намудааст. Сифатҳои мураккаби тобеи зикргардида аз ибораҳои изофии қади паст- қадпаст, монанди рафида - рафидамонанд, монанди шакли ӯгур таркиб ёфтаанд: *Мутаваллӣ як одами **қадпасти** тахминан 70-сола буда, бадани гафси фарбеҳ, рӯйи **рафидамонанди сергӯшти** монанди рӯйи мурги дутазой суп-сурх, риши калони сафед ва гардани гафси ӯгуршакл дошт(Ёд., 404).*

Сифатҳои мураккаб хусусияти тавсифӣ доранд, аз ин сабаб нақши онҳо дар муассир баён кардани матлаб бузург аст. "Тавсиф дар услуби бадеӣ чун санъати сухан дар тасвири лирикии манзараҳои табиат, ҳусну зебоии инсон васеъ истифода мешавад, зеро ба василаи он аломату хусусият басе рангин, пурҷозиба ва таъсирбахш ифода меёбад" [Б. Камолиддинов 1992: 11]. Масалан, дар ҷумлаи зерин бо истифода аз сифатҳои ***дилрабо, муҳаббатнигоҳ, меҳрафзо, дилнавоз, шавқангез, мушкинмӯй, нӯгтез, латифомез*** матлаб

муассир баён гардидааст. Сифати мураккаби **муҳаббатнигоҳ** хоси услуби фардии нависанда буда, чун муродифи ибораи нигоҳи бо муҳаббат, бо муҳаббат нигаристан кор фармуда шудааст: *Ман ҳамин қадар гуфта метавонам, ки он рӯйи зебо бо он бинии латифи* ***дилрабо,*** *бо он чашмони сиёҳи* ***муҳаббатнигоҳи мехрафзо****, бо он мижгонҳои дарози* ***дилнавози шавқангез****, бо он абрӯвони* ***мушкинмӯйи нӯгтез****, бо он пешонаи мехрубони нишонаи* ***латифомез*** *бисёр шинам, бисёр дилкаш ва бисёр* ***хушнамо*** *афтода буд, ки одам аз диданаш сер намешуд(Ёд., 419).*

Бояд зикр кард, ки бештари сифатҳои мураккаби тобеъ чида шуда омада, барои ифодаи аломат ва хусусияти шахс истифода гардидаанд.

Ман дар дили худ гуфтам: "Ана омад он духтараки соданамои дарундор, ки имрӯзу имшаб бо дурӯғҳои худ маро фиреб дода дар азоби интизорӣ гузошта буд(Ёд., 417). Устоамак ***ширинзабон, хушмуомила*** *ва* ***ширинкорнамо*** *буд ва кори бади одамонро бо ширинсуханӣ ба рӯяшон мезад(Ёд., 77). Ӯ як ҷавони 26–27-сола буда,* ***кӯтоҳқомат****,* ***логарандом****,* ***руйборик****,* ***сафедчаранги*** *ба зардӣ моил ва камриш буд(Ҷ.Б., 151). Ман имрӯз дар саҳни мадрасаи Кукалтош як муллобачаи калонзоданамои* ***рангпаридаро*** *дида будам, ки «Во, шариато! » гуфта истода буд (Ҷ.Б., 160). …фочиаи Ситора – фочиаи он духтари* ***заковатпешаи софдили хурдсоли*** *маъсум – ба болои бори он кӯҳи гарон ба гардани мани аламзада сарборӣ буд"(Ёд., 445). ӯ як одами логарбадани миёнақад, сабзиначеҳра, ришаш миёна ва сафед ва абрӯҳояш монанди абрӯҳои амакбобои ман гафс ва дароз буд(Ёд., 91). Сеюми он одамҳо Муроди пахтакаш ном як одами 70-солаи* ***қоматхамидаи сафедчеҳраи догикунҷидакдор*** *буда, чинҳои рӯяш пӯсти себи хомхушкро ба назар намоён мекард (Ёд., 460). Ҷаллодон одамони* ***кӯтоҳқомат, кӯтоҳҷома*** *буда, миёнашон аз рӯй бастагӣ, дар пояшон мӯзаи одӣ ва бар сарашон телпакҳои ҷойдории одӣ буд(Ёд., 370).*

Сифат+асоси замони ҳозираи феъл. Ин қолаби калимасозӣ дар маводи таҳқиқ мушоҳида гардид, ки аломату хусусият, хислати шахс ва аломати ашёҳоро ифода мекунанд. Дар мисоли зерин сифати мураккаби тобеи **ҳаромхӯр**, ки аз ибораи феълии чизи ҳаром хӯрдан бунёд гардида, хислати шахсеро ифода мекунад, хеле бомаврид истифода шудааст: “касе, ки ризқу рӯзиашро бо корҳои нораво ба даст меорад; порахӯр”[ФТЗТ. Ҷ.2. 2008: 496]. *...аҷаб нест, ки Мулло Наврӯз барин як одами* ***ҳаромхӯри*** *игвогар рӯзе вайро аз дасти мо муфт гирад (Ёд., 219).* Ҳар ду ҷавони **наврас**, баъд аз якдигарро ба оғӯш кашида, бӯсида вохӯрӣ кардан ба аҳволпурсии якдигар даромаданд(Ятим, 406).

Ҷонишин+исм. Ба ин вазифа бо исм, асосан, ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ серистеъмол аст: **худписанд, худбин, худхӯрам**: *Лекин ин норозиҳо, ин зориҳо ва илтичоҳо ба ин ду марди* ***худписанди худком*** *ҳеҷ таъсир накарду шудани шуд(Од., 148). Ман хасисӣ ва тангчашмии додарамро медонистам, на ба хешу таборҳо, ҳатто ба падару модараш ҳам раҳм надоштан ва гамхӯрӣ накардани ӯро кайҳо фаҳмида будам ва медонистам, ки ин* ***худписанд, худбин ва худхӯрам*** *аст...(Ёд., 320).*

С. Айнӣ устоди бузурги забон буда, осори бадеӣ ва публитсистии ӯ хазинаи гаронарзиши дурдонаҳои сухананд. Ҳангоми мутолиаи осори насрии нависанда дарк мекунем, ки гӯё сарвати беинтиҳои луғавӣ, фразеологӣ, грамматикӣ ва бадеии забони ҳазорсола ва шуҳратманди мо бо ҳамаи зебоӣ, назокату фасоҳат ва иқтидори оламшумули худ дар онҳо фароҳам омадаанд. Хизмати нотакрори С. Айнӣ ин аст, ки имконияти забони моро бағоят васеъ кард, онро ба мартабаи олии инкишоф расонид. Нависанда на танҳо дар осори бадеӣ ва публитсистиаш, балки дар мақолаҳо, мактубҳо ва дигар нигоштаҳояш ба сохти грамматикии калима ва интихоби дурусти он эътибори ҷиддӣ медод.

Сифатҳои мураккаби тобеъ имконияти мушаххас ва муҷазбаёнӣ, ба таври мушаххас ифода кардани мафҳумҳоро дошта, Садриддин Айнӣ аз ин имконияти забони тоҷикӣ хеле моҳирона истифода мебарад, калимаҳои зиёде дар осори нависанда ба назар мерасанд, ки маҳсули эҷоди худи ӯ буда, саҳми нависандаро дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ нишон медиҳанд.

Сифатҳои мураккаби тобеи насри бадеӣ ва публитсистии нависанда нишон медиҳанд, ки ин усул аз маъмултарин ва сермаҳсултарин роҳи калимасозӣ буда, тавассути ин гурӯҳи калимаҳои сохташуда чанд масъалаи калимасози забони тоҷикӣ равшан карда мешавад.

Адабиёт

1. Айнӣ С. Куллиёт. Чилди 12. Китоби 2. / Айнӣ С. -Душанбе: Ирфон, 1964. -436с.
2. Амонова Ф. Р. Опыт ономасиологического исследования деривационной системы современного персидского языка: / Ф. Р. Амонова АДД. -М., 1990. -56 с.
3. Ганиева С. Сложные слова с аналогичным компонентом дил и их соотношение с фразеологическими единицами// Вестник ТГУ: серия: языкознание/ С. Ганиева. –Душанбе, 1990.-с. 14-19.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1985.-қ.I: Фонетика, Морфология. - 356 с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. -Душанбе: Маориф, 1973. - Қисми I: Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. -464 с.

6. Земская Е. А., Кубрякова Е.С. Проблемы словообразования на современном этапе. / Е. А., Земская., Е.С. Кубрякова // Вопр. языкознания . -1978. -№6. -С. 112-123.
7. Камолиддинов Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. / Б. Камолиддинов - Душанбе: Маориф. 1992. - 126с.
8. Кумахов М.А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования ./Кумахов М.А. // Вопр. языкознания. -1963. -№6. -С.107-120.
9. Маҷидов Ҳ. Ҷумлаҳои фразеологии қолаби “дили касе пур” дар забони адабии муосири тоҷикӣ. / Ҳ. Маҷидов // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -Душанбе, №3/6 (146). 2014. С. 20-27.
10. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии точик./ Н. Маъсумӣ -Сталинобод,1959. - 294 с.
11. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. / Муҳаммад Ғиёсуддин. -Душанбе: Адиб, 1987. -480с.
12.Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка./ Л.С. Пейсиков -М.: Изд-во МГУ. 1975. -207 с.
13. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1972.-79 с.
14. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби “Одина”-и устод Айнӣ. / Х. Ҳусейнов. - Душанбе, “Ирфон”. 1973. -254 с.

НАҚШИ ИСМҲО ДАР СОХТАНИ СИФАТҲОИ МУРАККАБИ ТАВСИФӢ ДАР НАСРИ БАДЕИИ УСТОД АЙНӢ

НИЗОМОВА С. Ф.

Мақола ба таҳлил ва баррасии масъалаи сохта шудани сифатҳои мураккаби ифодакунандаи хусусиятҳои зоҳирӣ ва ботинии одамон дар насри бадеӣ ва публитсистии Садриддин Айнӣ бахшида шудааст. Ин қабил калимаҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда асос таркиб ёфтаанд. Ба воситаи ин усул аз ибора ва таркибҳои гуногун сифатҳои мураккаб сохта мешаванд.

Калидвожаҳо: сифатҳои мураккаб, ботинӣ, зоҳирӣ, семантика, исм, сифат, шумора, асосҳои феъл, калимаҳои мураккаби тобеъ.

РОЛЬ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ОБРАЗОВАНИИ ОПИСАТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САДРИДДИНА АЙНИ

НИЗОМОВА С. Ф.

В статье анализируются словообразования, определяются внешние и внутренние свойства прилагательных, сложных слов в прозе Садриддина Айни. При анализе особое внимание уделяется морфологической структуре и составу анализируемых слов, а также образованию сложных слов.

Ключевые слова: словообразование, словообразовательные основы, сложные слова, имена существительные, прилагательное, смежные сложные слова, двусоставные сложные слова.

THE ROLE OF NOUNS IN THE FORMATION OF DESCRIPTIVE ADJECTIVES IN THE PROSE WORKS OF SADRIDDIN AYNI

NIZOMOVA S. F.

The article analyzes word formation and determines the external and internal properties of adjective compound words in the prose of Sadriddin Aini. In the analysis, special attention is paid to the morphological structure and composition of the analyzed words, as well as the interpretation of the formed compound words.

Key words: word formation, word-formation bases, compound words, nouns, adjectives, related compound words, two-part compound words

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 81. 288.41

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ «РЕЛИГИЯ» В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

БЕРДОВА А.Э[1].

Для выявления внутренней формы имени концепта следует обратиться к рассмотрению этимологии концепта. Этимологический анализ концептов, впервые предложенный Ю.С. Степановым, показывает существенные характеристики, связанные с первоначальным предназначением слова (имени концепта). Источниками, помогающими изучить концепт и установить механизм его формирования, являются этимологические словари.

В «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера содержится следующая информация об этимологии слова «религия»:

Религия, релемя (1705-1706 гг.). Заимств. через польск. religia из лат. religiф. Сюда же религиозный - через нем. religiцs - то же из лат. religiфsus «набожный» [Фасмер ЭСРЯ 1986: 466].

Религия. Заимств. в Петровскую эпоху из польск. яз., где religia < лат. religio «богослужебные обряды» < «благочестие, добросовестность», суф. производного от religare «связывать», преф. образования от ligare - тж. Религия буквально - «связанность чем-л.» (клятвой, верой и т.д.).

Слово «религия» было заимствовано через польский язык (religia) из латинского (religio) в Петровскую эпоху в 1705-1706 гг. Слова, приведенные в этимологических словарях и рассматриваемые как родственные слову «религия», не переводятся в прямом смысле как религия, а имеют значения непосредственно близкие и связанные с понятием «религия». Изначально слово «религия» имело значение «богослужебные обряды», затем произошло улучшение значения «благочестие, добросовестность». Слово религия понималась буквально как «связанность чем-либо» (клятвой, верой и т.д.).

Парадигматика это один из двух аспектов системного изучения языка, определяемый выделением и противопоставлением двух типов отношений между элементами и/или единицами языка - парадигматических и синтагматических. Парадигматика — это раздел науки о языке, занимающийся парадигматическими отношениями, их классификацией, определением области их действия и т.д. Парадигматика противопоставляется синтагматике по типу изучаемых отношений и их группировок. В более широком смысле, парадигматика — это языковая система, понимаемая как совокупность лингвистических классов - парадигм. Компонентный анализ входит в группу парадигматически ориентированных методов.

Компонентный анализ — это метод лингвистического изучения смысла слов. Смысл слова можно описывать с помощью синонимов или же развернутых толкований. Компонентный анализ предлагает еще один способ такого описания. Значение слова разлагается на составляющие компоненты (иногда их еще называют семантическими множителями). Особенно хорош этот метод при описании смысловых отношений между словами, которые образуют более или менее замкнутые группы, например при изучении терминов родства. В исследовании значений слов, не образующих столь определенные группы, компонентный анализ применяется реже.

По данным толкового словаря Ожегова концепт «религия» имеет следующие значения:

религия, - и, ж.

1. Одна из форм общественного сознания – совокупность духовных представлений, основывающихся на вере в сверхъестественные силы и существа (богов, духов), которые являются предметом поклонения.

2. Одно из направлений такого общественного сознания. Мировые религии (буддизм, ислам, христианство).

3. Сложившиеся непоколебимые убеждения, безусловная преданность какой-нибудь идее, принципу, нравственному закону, ценности. Преклонение перед разумом - его р. Любовь к ближнему.

По данным Толкового словаря живого великорусского языка Даля концепт «религия» имеет следующие значения:

[1] **Адрес для корреспонденции:** Бердова Ангома Эльчибековна, преподаватель кафедры английской филологии Российско-Таджикский (славянский) университет г. Душанбе, ул. М. Турсунзаде 30. Тел: 911 13 18 00; E-mail: hangoma85@mail.ru

РЕЛИГИЯ ж. лат. вера, духовная вера, исповеданье, богопочитание, или основные духовные убежденья. Религиозный обряд, обряд веры. Религиозный человек, верующий, твердый в вере.

В результате компонентного анализа было обнаружено:

Денотат Коннотат

Вера Духовность

Вера

Обряд

Бог

Сверхъестественная сила

Поклонение

Преданность

Глобальность

Фразеология - лингвистическая дисциплина, изучающая устойчивые идиоматические словосочетания - фразеологизмы; множество самих фразеологизмов того или иного языка также называется его фразеологией.

Сфера фразеологии в разных теоретических концепциях задается по-разному. Тем не менее большинство исследователей сходятся в том, что фразеологизмы должны характеризоваться тремя важнейшими параметрами: неоднословностью, устойчиваемостью и идиоматичностью. Первый из этих параметров можно считать единственным относительно ясным и операциональным понятием, хотя и здесь возникают проблемы, связанные с наличием или отсутствием в том или ином языке орфографической традиции, различением слов и словосочетаний, слов и предложений в данном морфологическом типе языка и т.п. Категория устойчивости оказывается уже существенно менее определенной, но наибольшие вопросы вызывает понятие идиоматичности. В самом общем случае идиоматичность означает некую осложненность способа выражения содержания - осложненность не в смысле максимального усложнения языковых форм как таковых, а «концентрированности» выражения и сложности понимания. Фразеология оказывается лишь одним из проявлений идиоматичности.

Таким образом, во фразеологических и идиоматических словарях мною не обнаружено фразеологизмов с именем лингвокультурного концепта «религия», т.к. в русском языке слово появилось лишь в начале XVIII в., до этого использовалось слово «вера».

При анализе контекстов с употреблением лингвокультурного концепта «религия» в русском языке были выделены следующие фреймы:

Фрейм 1. Религия – мировоззрение

Моя религия – это музыка, – говорил он о себе. [Сати Спивакова. Не всё (2002)]

Фрейм 2. Религия – наука

Любая религия – это просто ошибочная наука, потому что настоящая наука способна на основании своих постулатов и логики описывать факты и часто предсказывать действия материального мира… [Даниил Гранин. Зубр (1987)]

Фрейм 3. Религия – национальное явление

Для него религия была скорее формой его национального существования, праздником, отдохновением от трудов и забот, основой порядка, которым он жил. [Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок (1975-1977)]

Фрейм 3. Религия – нравственность

В Оракуле очень хорошую карьеру сделать можно… Мне религия не позволяет, сказал Бэда. И обнял ее покрепче. [Елена Хаецкая. Синие стрекозы Вавилона/ Человек по имени Беда (2004)]

Фрейм 4. Религия – конкретное вероисповедание

Христианство не секта. Это религия. Один хрен… [Елена Хаецкая. Синие стрекозы Вавилона/ Человек по имени Беда (2004)]

Фрейм 5. Религия – мир

Религия запрещала квакерам применять оружие, и они изо всех сил старались поддерживать мир с индейцами. [Александр Алексеев. Легенда об одиноком герое // «Наука и жизнь», 2009]

Фрейм 6. Религия – догмат.

Но и религия также не может доказать свой догмат о Продолжении существования души после гибели тела. [Даниил Гранин. Зубр (1987)]

Фрейм 7. Религия – связь с Богом

Слот 1. Религия – общение

По моему мнению, каждая религия учит общению с богом, бог один, он не разделяет своих детей на секты и страны. [Михаил Елизаров. Pasternak (2003)]

Слот 2. Религия – дистанция

Приходилось выкручиваться, аргументируя, что тексты двухтысячелетней давности были созданы при рабовладельческом строе, слово «раб» просто отчетливо демонстрировало дистанцию между человеком и Богом, и христианство вовсе не религия рабов. [Михаил Елизаров. Pasternak (2003)]

Фрейм 8. Религия - война

Религия не исторический пережиток, а реальность, в которой никогда не прекращается духовная война. [Михаил Елизаров. Pasternak (2003)]

Фрейм 9. Религия – сознание

Религия – это детство человеческого ума, нуждающегося в суровом родителе. [Михаил Елизаров. Pasternak (2003)]

Для начала проанализируем этимологическую составляющую имени концепта «религия», соответственно в английском языке religion, предложенную словарем «Online Etymology Dictionary» в котором синтезированы такие словари как «An Etymological Dictionary of Modern English», Klein's «Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language».

Этимологический слой имени концепта дает следующую информацию:

Religion – is «state of life bound by monastic vows,» also «conduct indicating a belief in a divine power,» from Anglo-Fr. religiun (11 c.), from O. Fr. religion «religious community,» from L. religionem (nom. religio) «respect for what is sacred, reverence for the gods,» in L.L. «monastic life» (5 c.); according to Cicero, derived from relegere «go through again, read again,» from re - «again» + legere «read». However, popular etymology among the later ancients (and many modern writers) connects it with religare «to bind fast», via notion of «place an obligation on,» or «bond between humans and gods.» Another possible origin is religiens «careful», opposite of negligens. Meaning «particular system of faith» is recorded from c. 1300.

To hold, therefore, that there is no difference in matters of religion between forms that are unlike each other, and even contrary to each other, most clearly leads in the end to the rejection of all religion in both theory and practice. And this is the same thing as atheism, however it may differ from it in name. [Pope Leo XIII, Immortale Dei, 1885]

Modern sense of «recognition of, obedience to, and worship of a higher, unseen power» is from 1530s.

Английское слово «religion» произошло от латинского religio.

Таким образом, внутренняя форма имени лингвокультурного концепта «religion», заложенная в его этимологию, первоначально имела значение state of life bound by monastic vows (образ жизни, ограниченный монастырскими клятвами), затем произошло улучшение значения conduct indicating a belief in a divine power (образ жизни, показывающий веру в божественную силу), далее произошло сужение значения respect for what is sacred, reverence for the gods (уважение всему святому, почитание богам). Изменение значения привело к современному - recognition of, obedience to, and worship of a higher, unseen power (признание, послушание, поклонение высшей силе).

В английском языке лингвокультурный концепт «религия», соответственно religion, имеет следующие значения:

Religion = belief, faith, theology, creed [Collins Thesaurus A-Z 2006: 698]

Religion =

1. A set of beliefs concerning the cause, nature, and purpose of the universe, esp when considered as the creation of a superhuman agency or agencies, usually involving devotional and ritual observances, and often containing a moral code governing the conduct of human affairs.

2. A specific fundamental set of beliefs and practices generally agreed upon by a number of persons or sects: the Cristian religion; the Buddhist religion.

3. The body of persons adhering to a particular set of beliefs and practices: a world council of religions.

4. The life or state of a monk, nun, etc.: to enter religion.

5. The practice of religious beliefs, ritual observance of faith.

6. Something one believes in and follows devotedly; a point or matter of ethics or conscience: to make a religion of fighting prejudice.

7. Religions, Archaic. religious rites.

8. Archaic. strict faithfulness, devotion: a religion to one's vote.

9. Get religion, Informal. A) to acquire a deep conviction of the validity of religious beliefs and practices. B) to resolve to mend one's errant ways: The company get religion and stopping making dangerous products.

Исследовав имя лингвокультурного концепта **«религия»** в этимологии я выяснила, что слово «религия» было заимствовано через польский язык religia, из латинского religio в 1705 году. Слова в этимологических словарях, рассматриваемые как родственные слову «религия», не переводятся в прямом смысле как религия, а имеют значения непосредственно близкие и связанные с понятием «религия». На уровне парадигматике для рассмотрения лингвокультурного концепта «религия» использовался метод компонентного анализа, в результате которого были выделены следующие признаки: денотат и коннотаты. Во фразеологических и

идиоматических словарях мною не обнаружено фразеологизмов с именем лингвокультурного концепта «религия». Данные контекстуального анализа позволили выделить 10 фреймов. При внутриязыковом сопоставлении было обнаружено, что в восприятии религии есть противоречия: религия-мир, религия-война. Концепт религия понимается как определенное мировоззрение, основанное на вере в Бога, связанное с нравственными понятиями, существуют разные религии, также религия-национальное явление, которое влияет на сознание человека.

Что касается лингвокультурного концепта «**religion**» в этимологии, я выяснила, что: английское слово «religion» произошло от латинского religio. Внутренняя форма имени лингвокультурного концепта «religion», заложенная в его этимологию, первоначально имела значение state of life bound by monastic vows (образ жизни, ограниченный монастырскими клятвами), затем произошло улучшение значения conduct indicating a belief in a divine power (образ жизни, показывающий веру в божественную силу), далее произошло сужение значения respect for what is sacred, reverence for the gods (уважение всему святому, почитание богам). Изменение значения привело к современному - recognition of, obedience to, and worship of a higher, unseen power (признание, послушание, поклонение высшей силе).

2. На уровне парадигматики для рассмотрения лингвокультурного концепта «religion» использовался метод компонентного анализа, в результате которого были выделены следующие признаки: денотат - вера, коннотаты: Обряд, Глобальность, Преданность, Устой, Бог, Сверхъестественная сила, Поклонение.

3. Во фразеологии лингвокультурный концепт «religion» представлен 3 единицами, которые были разбиты на 3 фрейма: религия - сознание, религия - образ жизни, религия - вера.

4. Данные контекстуального анализа позволили выделить 8 фреймов: религия - конкретное вероисповедание, религия - сила, религия - нравственность (3 слота: религия - благопристойность, религия - брак, религия - семья), религия - сознание, религия - магия, религия - удовлетворение, религия - наука, религия - суеверие.

5. При внутриязыковом сопоставлении было обнаружено, что восприятие, что религия понимается как вера, связанное с нравственными понятиями, существуют разные религии, которые могут удовлетворять или не удовлетворять духовным потребностям человека, в религии присутствуют суеверия. Также религия влияет на сознание человека.

Итак, сопоставительный анализ этимологии слов «религия» и «religion» показывает, что эти слова произошли от латинского religio, но в русском и английском языках воспринимались по-разному, обозначали разные понятия:

Религия - богослужебные обряды.

Religion - образ жизни, ограниченный монастырскими клятвами.

То есть, в русской и в английской культурах религия — это определенное сознание, в обоих языках религия считается наукой, в религии существуют разные вероисповедания, религия влияет на сознание человека, религия тесно связана с нравственностью. В русском языке религия имеет национальное явление, религия противоречива, так как включает понятия и мира и войны, в религии есть свои догматы. В русском языке религия также обозначает связь с богом и определенное мировоззрение. В английском языке религия считается силой, но становится выбор между религиями, рассматривается их способность удовлетворить духовным нуждам человека. В религии есть место суевериям и некоего рода магии.

Литература

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. - 357 с.

2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996.

3. Гак В.Г. «Коверкание» или «подделка»? (Об одном опыте перевода варваризмов) // Тетради переводчика. Вып. 3. М.: Международные отношения, 1966. С. 97-99

4. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М.: Международные отношения, 1978. - 264 с.

5. Залевская А.А. Психологический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: ВГУ, 2001. - С. 35-40.

6. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград: Перемена, 2001. С. 100-103

7. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: ВГУ, 2001. - С. 56-59

8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. М.: Филол. ф-т МГУ им. Ломоносова, 1996. - 245 с.

9. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Академия, 2001. - 208 с.

10. Минский М. Фреймы для представления знаний. М., 1979. - 152 с.
11. Павиленис Р.И. Проблема смысла: Современный логико-функциональный анализ языка. М., 1983. - 286 с.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ «РЕЛИГИЯ» В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ СРАВНЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

БЕРДИЕВА А.Э.

Лингвокультурный концепт «религия» использовался как метод компонентного анализа, в результате которого были выделены следующие признаки: денотат и коннотаты. Во фразеологических и идиоматических словарях не обнаружено фразеологизмов с именем лингвокультурного концепта «религия». Данные контекстуального анализа позволяют выделить 10 фреймов. При внутриязыковом сопоставлении обнаружено, что в восприятии религии есть противоречия: религия-мир, религия-война. Концепт религия понимается как определенное мировоззрение, основанное на вере в Бога, связанное с нравственными понятиями, существуют разные религии, также религия-национальное явление, которое влияет на сознание человека.

Ключевые слова: вера, духовность, вера, обряд, Бог, сверхъестественная сила, поклонение, преданность, глобальность, религия, вера, богословие, вероучение.

МАФҲУМИ ЛИНГВОФАРҲАНГИИ «ДИН» БО ЗАБОНҲОИ РУСӢ ВА АНГЛИСӢ (ДАР АСОСИ МУҚОИСАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ РУСӢ ВА АНГЛИСӢ)

БЕРДОВА А.Э.

Мафҳуми забонӣ ва фарҳангии «дин» ҳамчун усули таҳлили қисматӣ истифода шуда, дар натиҷаи он вижагиҳои зерин муқаррар карда шуданд: денота ва коннотация. Дар луғатҳои фразеологӣ ва идиомавӣ ягон воҳиди фразеологӣ бо номи мафҳуми лингвофарҳангии «дин» пайдо нашудааст. Маълумоти таҳлили контекстӣ ба мо имкон медиҳад, ки 10 фреймро муайян кунем. Муқоисаи дохилизабонӣ маълум кард, ки дар дарки дин ихтилофҳо вуҷуд доранд: дин-сулҳ, дин-ҷанг. Мафҳуми динро ҳамчун ҷаҳонбинии муайяне, ки дар асоси эътиқод ба Худо асос ёфтааст, бо мафҳумҳои ахлоқӣ алоқаманд мефаҳманд; динҳои гуногун вуҷуд доранд ва дин низ як падидаи миллӣ аст, ки ба шуури инсон таъсир мерасонад.

Калидвожаҳо: имон, рӯҳонӣ, эътиқод, расму оин, Худо, қудрати ғайритабиӣ, ибодат, вафодорӣ, глобалӣ, дин, боварӣ, эътиқод, теология, ақида.

LINGUOCULTURAL CONCEPT “RELIGION” IN RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

BERDOVA A.E.

The linguistic and cultural concept of “religion” was used as a method of component analysis, as a result of which the following features were identified: denotation and connotations. In phraseological and idiomatic dictionaries, no phraseological units with the name of the linguocultural concept “religion” were found. Contextual analysis data allows us to identify 10 frames. An intralingual comparison revealed that there are contradictions in the perception of religion: religion-peace, religion-war. The concept of religion is understood as a certain worldview based on faith in God, associated with moral concepts; there are different religions, and religion is also a national phenomenon that affects human consciousness.

Key words: Faith, Spirituality, Belief, Ritual, God, Supernatural power, Worship, Devotion, Globality, Religion, Belief, Faith, Theology, Creed.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2023

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 20234

УДК: 809. 155.0+808.2: 616.31

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТОМАТОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

ИСМОИЛОВА М.М.

Природа термина как знака, т. е. семиотическая его сущность, не совпадает полностью с обычным словом общелитературного языка. Она сложнее, чем у слова общего употребления.

Термин именует специальное понятие. Специфика этого понятия в том, что оно не должно терять своей целостности, какими бы средствами и способами ни передавалось его содержание.

Термин, будь то слово (простое или сложное) или словосочетание (весьма разные по степени разложимости составляющих компонентов), представляет собой один знак, которому соответствует одно понятие. Обладая сложной внутренней семантической структурой, термин является единой, отдельной, самостоятельной единице наименования.

Термин традиционно характеризуется как обычное слово в особой функции на том основании, что любое слово может быть употреблено в функции термина. Действительно, термином может быть всякое слово (или почти всякое — здесь уточняющие признаки тоже необходимы - знаменательное слово, преимущественно — номинативное и т. п.). Однако обратное «превращение» (любой термин — слово) не безусловно, поскольку не любой термин выражен вербальными средствами.

Говоря об особенностях терминологических единиц, прежде всего, отмечают принадлежность и функционирование в рамках одной терминологической системы.

Как утверждает А.А. Реформатский «терминополе выступает для терминологической единицы своего рода контекстом. Терминологическая единица становится таковой, если существует ее принадлежность к особой системе, объединяющей всю совокупность конкретных понятий и характеристик, что является «терминополем». [Реформатский, 1996,43].

Системность в языке можно отследить благодаря специальным частям слова. Например, элемент термина "**дандон – зуб**» свидетельствует о принадлежности к определенному терминополю (стоматологическая терминология) и системности следующих понятий: **коренной зуб, зубная эмаль, зубной налет, зубная коронка.**

Другой особенностью терминологических единиц является четкая дефиниция терминируемого понятия.

Особенностью также является не выполнение номинативной функции (как и любое знаменательное слово), а обозначение специального понятия в какой-либо области знания. Новые термины выделяются благодаря выполняемой ими функции в тексте. Благодаря этим функциям выделаются консубстанциональные слова, которые используются как в повседневной речи, так и в конкретной отрасли знаний [Гринев, 1993, 12].

В стоматологической терминологии ими являются следующие примеры: **аппарат- аппарат, оина – зеркало, шпатель, артикулятор - артикулятор** (*прибор, при помощи которого устанавливаются искусственные зубы).* **дентура - дентура** — ряд зубов, все зубы верхней и нижней челюсти, **Милолиз —хурдшавии дандонхо. Mylolysis- Милолиз—стирание зубов**.

Ещё одной особенностью терминологических единиц является однозначность в рамках определенной терминологии.

В современной терминоведении данное явление воспринимается не как обязательная характеристика терминологический единицы, но как желательная.

Некоторые лингвисты склонны считать, что термин всегда моносемичен в пределах определенного терминополя, что относится к нормативному подходу изучения терминологии.

Другой особенностью терминологических единиц является стилистическая нейтральность и отсутствие экспрессивной окраски. [БЭС,1998,67]

Касательно стилистической нейтральности и экспрессивной окраске термина споры лингвистов не прекращаются до сегодняшнего дня.

Вопросы, касающиеся функций, характеристики, а также лексико-семантических особенностей терминологических единиц, нашли отражение в работах таких ученых, как В.П. Даниленко, В.Н. Прохоровой, В.А. Татаринова, С.В. Гринева, Л.М. Алексеевой, А.В. Суперанской, Е.И. Голованової и др.

Опираясь на анализ материала данного исследования (терминологические единицы в области стоматологии), а также на ключевые тезисы в работах вышеперечисленных ученых, нами были отмечены следующие терминологические особенности:

Согласно структурным особенностям выделяются терминологические единицы различных типов.

Самую малочисленную терминологическую группу, как в таджикском, так и русском составляют простые термины.

В Таджикско-русском словаре даётся следующие значения лексемы **чоғ:**

Чоғ I - челюсть.

Фак(К) II кн. челюсть (верхняя или нижняя)

Зам II кн. челюсть,

Манах - подбородок; нижняя челюсть; [ТРС,2006,765]

Следует отметить, что синонимия терминологических единиц встречается и характеризуется взаимозаменяемостью терминов в образовании стоматологической терминологии в русском и таджикском языках.

Что касается полисемии и антонимии, данные явления распространены реже. Из семантических отношений самыми важным Даниленко считает синонимические и антонимические отношения. Синонимия в терминологии, не играющая такого значения, как в других микросистемах, имеет в данном случае полноправные функции. В синонимические отношения вступают слова исконные и заимствованные, терминологические словосочетания и одно слово, синонимичное словосочетанию.

Лексема **подбородок** имеет синонимы как **занахдон** I - подбородок; например, чохи занахдон- ямочка на подбородке, **чона** II кн. подбородок, например, **чона задан пер. говорить** и т.д.

Термины, поступающие в язык науки как готовые наименования, составляют только часть, хотя и значительную, специальной лексики. Особый источник формирования терминологии, столь же традиционный, постоянный и активный, образование терминов на русской почве средствами собственной словообразовательной системы или на основе международного терминологического фонда. В специальных текстах, в специальной речи термин всегда находится в контекстном окружении, которое конкретно реализует одно из возможных значений термина. Имеются в виду весьма характерные для терминологической лексики случаи категориальной многозначности, преодоление которой обеспечивается стандартным контекстом. Их связывает единство, близость тех реалий, понятий, наименованиями которых они являются. На терминологии это отражается таким образом, что термины в одиночку не существуют, они обязательно объединены и организованы, но эта объединённость и организованность — это отражение состояния реалий и понятий той отрасли человеческой деятельности, которое зафиксировано в терминологии.

Изменения, происходящие в составе терминологии, отражают изменения в содержании понятий, которые в свою очередь свидетельствуют о степени изученности того или иного явления, объекта реальной действительности.

Прикрепленность термина к понятию лишает его возможности развивать синонимические ряды, связанные со стилистическим разграничением синонимичных слоев. Каждая терминология содержательно функционально характеризуется своей прикреплённостью к узкой сфере общения специалистов данной области науки или практики. Например, в таджикском языке лексемы: **дармон** - исцеление; лекарство, целебное средство, макроденттизм **- макродентизм — чрезмерное увеличение размеров зубов, малерупция - малерупция — неправильное прорезывание зубов, мезиокклюзия - мезиокклюзия —** *нарушение взаимоотношения между зубными дугами: дуга нижней, челюсти лежит кпереди от верхней челюсти***, милолиз—стирание зубов. милолиз—хурдшавии дандонхо. Mylolysis, милоптоз,—** фуруд омадани (овезоншавии) чогй поён, афтодани манах**. милоптоз —** опущение (отвисание) нижней челюсти**.** Myloptosis,в русском языке **Муна-(Moon)** симптом — возможный признак позднего врождённого сифилиса: короткий выгнутый первый коренной зуб - аломати Мун, **десна - милк, кость - устухон, лицо - рӯй, губы - лаб дандонхои Хетчинсон - Гетчинсона (Hutchinson) зубы — деформация (***бочкообразность, полулунные дефекты режущего края и др., зубов, гл. обр. верхних центральных резцов. Происходить в результате непосредственного воздействия возбудителя сифилиса на зубные зачатки плода или на органы, регулирующие рост зубов***), каппы — калпокхои дандон (***покрывающие зубы колпачки, применяемые в целях исправления положения зубов и др)* **Лабиоверсия - Лабиоверсия** — смещение зубов в сторону губ от линии прикуса, мажито - мажито болезнь—остеопериостит зубных альвеол- **дарди Мажито и т.д.**.

В русском языке также выделяются производные термины, образованные путем прибавления суффиксов, префиксов, например, **анатомическая, апикакальный, винирование, шинирование**, **препарирование тканей, перебазировка протеза, отбеливание зубов**.

Еще одну группу терминологических единиц представляют сложные термины. Нужно отметить, что данный вид терминообразования прева- лирует в таджикском языке, например, **дандонабурӣ** - нарезание зубцов; **дандонадор-** зубчатый; с зубцами; за-зубренный, с зазубринами; **чархи** дандонадор - зубчатое колесо, **дандонамола** *см.* **сихмола**, **дандонбар** - дающий оскомину; **дандондард** - зубная боль, **дандондароз** - с длинными зубами; **дандондор** - имеющий зубы; **дандонзад** - надкушенный, начатый; **дандонзанӣ** - взгрызание зубами; жевание; **дандонкан** *разг.* зубодёр, **дандонковак, дандонҳилол** зубочистка, **дандоннамо(й)** - оскаливший зубы; **дандонногузар** *разг.* - жёсткий, твёрдый; не по зубам; **дандонпизишкӣ** - стоматология; **дандонрехта** - беззубый, с выпавшими зубами, **дандонсадаф** , **садафдандон**, **дандонсафед** – белозубый, **дандонсоз** - дантист; зубной техник, **дандонсозӣ** протезирование зубов, **дандонтез** - *разг.* зубастый, **дандоншикан** - ломающий зубы, **дорувор** - медикаменты; **доруворӣ доругузаронӣ** - мед. прививка, **дорудор** содержащий лекарство, лекарственный, **дармонбахш**, **шифобахш**, **дармонгоҳ** клиника; лечебница, **дармоннопазир-** неизлечимый, неисцелимый, не поддающийся излечению, **дармонпазир** излечимый, поддающийся излечению, **дармонҳоҳ** ищущий средство для излечения болезни и т.д.

В русском языке **гальванотехнология, металлокерамика, слоноотсос,** что объясняется различием характерных функциональных особенностей языка и т.д.

В таджикском языке преобладают терминологические единицы, выраженные свободными словосочетаниями из двух компонентов, чаще всего прилагательное + существительное или существительное + существительное: **дандони решагӣ - коренной зуб, разрушение зуба, ретенционный аппарат,** иные формы (многокомпонентные словосочетания с сложными структурными связями, например: **дандони маснуй, дандони сохта (сунъй) - вставные зубы- дандонҳои мувакдати (мегалтидаги)- зубы выпадающие. denies temporarii, чоғи поён - нижняя челюсть; чоғ задан разг., пер. много разговаривать, болтать; чоғи касе тафсидан пер. разговориться, стать разговорчивым; чоғи касеро бастан пер. заставить кого-л. замолчать** и т.д. [ТРС,2006,755] **манаҳ задан - болтать, много говорить, манаҳи касеро бастан а) подвязать подбородок (покойнику); б) пер. подкупить; манаҳаш тафсид пер. - он разговорился, доруи карахткунанда обезболивающее средство; доруи обакӣ микстура; доруи табшикан жаропонижающее средство; доруи хоб снотворное; доруи хока а) поро-шок, лекарство в порошке; б) присыпка; дорую даво лекарство; средство лечения; дорую даво кардан лечить; дорую даво хӯрдан- принимать лекарство; дору додан а) давать лекарство; дору дода куштан отравить; дору сохтан, дору тайёр кардан- приготавливать лекарство; дӯру задан (пошидан) ба чизе с.-х. а) опылять, опрыскивать что-л.; б) протравливать (напр., семена);** [ТРС,2006,755 **]**

В русском языке **вставные зубы - дандони ориятӣ dentes empti, dentesartefacti, испорченный зуб - дандони пусида (фосид)** Caries, Dens Cariosus, **многобугорковый (зуб)- (дандони) сердунгӣ серғуррй. mylticuspidatus, моляр —• большой коренной зуб - дандони калони курсй. Dens molaris (multicuspidatus), закрытый кюретаж зубо-десневого кармана, вывих привычный височно-нижнечелюстного сустава) двулопастные зубы, дандонҳои курсии хурд— бихуспидаты — малые коренные зубы, дандонҳои дупаррадор. Dentes bicuspidat.** встречаются редко.

Говоря о семантических признаках стоматологической терминологии в таджикском и русском языках, необходимо отметить, что изначально нужно обратить внимание не только на семантику терминологической единицы, а также на степень ее мотивированности, точности и однозначности. Большинство рассматриваемых нами терминологических единиц можно считать мотивированными (т.е. смысл терминологической единицы понятен из смысла составляющих термин компонентов), что объясняется процессами заимствования, а также благодаря совпадению мотивированных компонентов, лежащих в основе терминов немецкого языка с компонентами терминологических единиц в русском языке. Немотивированные и частично мотивированные терминологические единицы в данных языках встречаются реже, что обусловлено различными периодами времени появления термина, а также разницей в антропоцентрической парадигме мировосприятия и ощущения. Например, в русском **зубная щетка – чӯткаи дандоншӯй, дастҳои дандонабурӣ**- зуборезный станоки т.д.

В таджикском языке **сирояти дандон- одонтогенная (зубная) санги дандон – зубной налёт, бехи дандон - корня зуба и т.д.**

Следуя из вышесказанного необходимо отметить, что терминологические единицы в области стоматологии имеют специфические, характерные особенности в обоих языках, к которым мы можем отнести тенденцию к заимствованию лексики, ее интернационализации, а также стремление к точности номинации, что ведет к усложнению структуры терминов.

Относительно структурных особенностей стоматологической терминологии следует отметить наличие всех типов терминологических лексем, которые преимущественно образованы суффиксальным, префиксальным способами и путем словосложения, первые два характерны для русского языка, для таджикского языка характерно словосложение. Семантические отношения в терминосистеме данных языков представляются, по большей степени, схожими степенью мотивированности терминологических единиц, а также моносемичностью в пределах данного терминополя.

Изучение логических, структурных и лексико-семантических связей и особенностей стоматологических терминов может облегчить процесс классификации терминологических единиц, как в стоматологической отрасли, так и в области медицинской терминологии в целом, а анализ стоматологических терминов может оказать помощь при переводе медицинской литературы.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение /А.А. Реформатский. – М.:Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение / С.В. Гринев. – М.: Московский лицей, 1993. – 309 с.
3. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / под ред. Н.Д. Арутюнова, В.А. Виноградов. – М.: Большая и Российская энциклопедия, 1998. – 560 с.
4. Расулов М. Я. Медицинский словарь (русско- таджикско-латинский) в четырёх томах том II Издательство «Ирфон» Душанбе —1973.-466с
5. Словообразование современного русского языка. Русский язык и советское общество. Издательство. Наука.- Москва.1968.-269с
6. Словообразование. Стилистика. Текст. Номинативные средства в текстах разных функциональных стилей. Издательство. Казанского университета.1990.-170с
7. Словообразовательные единицы - их семантика и взаимодействие. Сборник научных трудов.- Душанбе, 1986.- 121 с.
8. Семантика и структура предложения. Лексическая и синтаксическая семантика. Уфа.- 1978.-141с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз ду ҷилд), ҷилди 2 (нашри дувум) зери назари Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон, Душанбе-2010. - 396.
10. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ // Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Институти забон ва адабиёти Рӯдакӣ. Нашри дувум бо илова, такмил ва ислоҳ. Зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов — Душанбе: «Чопхонаи Пайванд», 2006. - 813с.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКИИ ИСТИЛОҲОТИ СТОМАТОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ РУСӢ ВА ТОҶИКӢ

ИСМОИЛОВА М. М.

Моҳияти истилох ҳамчун нишона, яъне моҳияти нимиотикии он бо калимаи оддии забони адабии умумибашарӣ комилан мувофиқат намекунад. Он нисбат ба калимаи маъмулӣ мураккабтар аст. Ин мақола ба истилоҳҳои марбут ба стоматология бахшида шудааст. Он инчунин мафҳуми истилоҳ ва фарқияти онро аз калима муайян мекунад.

Истилоҳ консепсияи махсусро номбар мекунад. Хусусияти ин мафҳум дар он аст, ки новобаста аз он ки мазмуни он чӣ гуна васила ва роҳҳои интиқоли он бошад, бояд якпорчагии худро аз даст надиҳад.

Истилоҳ, хоҳ калима (оддӣ ё мураккаб) бошад ва хоҳ ибора (аз рӯи дарачаи тачзияи ҷузъҳои таркибии он хеле фарқ мекунад), як аломатест, ки ба як мафҳум мувофиқ аст. Истилоҳ дорои сохтори мураккаби семантикии дохилӣ буда, воҳиди номгузории ягона, алоҳида ва мустақил мебошад.

Истилоҳ ба таври анъанавӣ ҳамчун калимаи оддӣ дар вазифаи мушаххас тавсиф карда мешавад, зеро ҳар як калима метавонад дар вазифаи истилоҳ истифода шавад. Дарвоқеъ, ҳар як калима метавонад истилоҳ бошад (ё қариб ҳама - дар ин ҷо аломатҳои равшанкунанда низ заруранд - калимаи муҳим, асосан номиналӣ ва ғайра). Аммо «табдил» -и баръакс (ҳар истилоҳ калима аст) бидуни шарт нест, зеро на ҳар истилоҳ бо воситаҳои шифоҳӣ ифода мешавад.

Калидвожаҳо: истилоҳ, калима, анъанавӣ, аломат

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТОМАТОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

ИСМОИЛОВА М. М.

Природа термина как знака, т. е. семиотическая его сущность, не совпадает полностью с обычным словом общелитературного языка. Она сложнее, чем у слова общего употребления. Данная статья

посвящена терминам относящиеся к стоматологии. В ней определяется так же понятия термина и его отличия от слова.

Термин именует специальное понятие. Специфика этого понятия в том, что оно не должно терять своей целостности, какими бы средствами и способами ни передавалось его содержание.

Термин, будь то слово (простое или сложное) или словосочетание (весьма разные по степени разложимости составляющих компонентов), представляет собой один знак, которому соответствует одно понятие. Обладая сложной внутренней семантической структурой, термин является единой, отдельной, самостоятельной единице наименования.

Термин традиционно характеризуется как обычное слово в особой функции на том основании, что любое слово может быть употреблено в функции термина. Действительно, термином может быть всякое слово (или почти всякое — здесь уточняющие признаки тоже необходимы - знаменательное слово, преимущественно — номинативное и т. п.). Однако обратное «превращение» (любой термин — слово) не безусловно, поскольку не любой термин выражен вербальными средствами.

Ключевые слова: термин, слово, традиционное, признак

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF DENTAL TERMINOLOGY IN RUSSIAN AND TAJIK LANGUAGES

ISMOILOVA M. M.

The nature of the term as a sign, i.e., its semiotic essence, does not completely coincide with the ordinary word of the general literary language. It is more complex than that of a common usage word. This article is devoted to the terms related to dentistry. It also defines the concept of the term and its difference from the word.

The term names a special concept. The specificity of this concept is that it should not lose its integrity, no matter what means and ways its content is transmitted.

A term, whether it is a word (simple or complex) or a phrase (very different in terms of the degree of decomposability of its constituent components), is one sign, which corresponds to one concept. Having a complex internal semantic structure, the term is a single, separate, independent naming unit.

A term is traditionally characterized as an ordinary word in a specific function, on the grounds that any word can be used in the term's function. Indeed, any word can be a term (or almost any - here clarifying signs are also necessary - a significant word, mainly a nominative one, etc.). However, the reverse "transformation" (any term is a word) is not unconditional, since not every term is expressed by verbal means.

Keywords: term, word, traditional, sign

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2023

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 20234

УДК: 42+491. 71] – 3: 61

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОНЦЕПТА «ПАНДЕМИЯ» В РАЗНЫХ НАУКАХ

МАЛЫХИНА Л. Ш[1].

Язык является носителем человеческого мышления и неотделим от человеческого познания, и по мере эволюции языка меняются способы развития значения человеческого определения. Когнитивная лингвистика считает, что смысл слова в языке имеет познавательную и психологическую основу. Значение слова постепенно определяется в процессе языкового познания.

Язык помогает человечеству отнести свой собственный опыт в отношении внешнего мира к определенной категории, и поэтому для понимания смысла слова когнитивные лингвисты считают: слова возникают в процессе человеческого опыта в отношении объективного мира и в ходе этого процесса делятся на разные языковые категории. Языковая категория будет показана в виде слов. Слова представляют собой общую картину определенной категории, в определенной степени слова являются концепциями, а познание смысла - процессом концептуализации вещей.

Концепт пандемии, как глобального распространения инфекционных заболеваний, изучается в разных науках, таких как *медицина, эпидемиология, история, социология, антропология, лингвистика* и другие.

В *медицине и эпидемиологии* изучение пандемий началось задолго до нашего времени. Например, первые упоминания о пандемиях датируются 430 годом до нашей эры, когда в Древней Греции произошла эпидемия, которая унесла жизни многих граждан. В современной медицине пандемия изучается с помощью различных методов, таких как анализ динамики заболеваемости, идентификация возбудителей заболеваний, разработка вакцин и т. д.

Термин ***"пандемия"*** был введен в медицинскую науку еще в древности. Однако, считается, что термин был формализован и получил свое современное значение в начале XX века. В 1901 году французский микробиолог Поль Луи Симон (Paul Louis Simond) в своей статье "La propagation de la peste" (Распространение чумы) использовал термин "пандемия" для обозначения глобального распространения инфекционных заболеваний. С тех пор термин "пандемия" широко используется в медицинской и научной литературе, а также в повседневной речи.

В *истории* изучение пандемий связано с анализом исторических событий и последствий пандемий. Например, одной из самых известных пандемий в истории является *Черная смерть,* которая произошла в Европе в XIVв. и унесла жизни миллионов людей. Изучение этой пандемии помогло историкам лучше понять социально-экономические и политические последствия массовых эпидемий.

В *социологии и антропологии* изучение пандемий связано с анализом социальных и культурных аспектов, связанных с распространением заболеваний. Например, изучение реакции общества на пандемии позволяет понять, как люди воспринимают опасность и принимают меры для защиты от заболеваний.

В *лингвистике* изучение пандемии связано с анализом языковых проявлений, связанных с распространением заболеваний. Например, изучение терминологии, связанной с пандемиями, позволяет лингвистам понять, как меняется язык в условиях массовых эпидемий. Таким образом, изучение пандемии является междисциплинарной задачей, которая требует совместных усилий разных научных дисциплин.

Термин ***"пандемия"*** в лингвистической науке начали использовать еще в XIX веке. Однако изучение языковых проявлений пандемий как отдельного явления стало более активным в последние десятилетия, особенно в свете событий последних лет.

В настоящее время, лингвисты изучают различные аспекты пандемий, такие как использование терминов, метафор и других лингвистических средств, связанных с пандемиями, а также влияние пандемий на языковое поведение и коммуникацию.

В истории человечества было несколько видов пандемий, вызванных различными инфекционными заболеваниями. Некоторые из самых известных пандемий включают:

[1] **Адрес для корреспонденции:** Малыхина Лайли Шохимардоновна, кандидат филологических наук Российско-Таджикский (Славянский) университета М. Турсунзаде 30, 734025, Душанбе, Республика Таджикистан. . E-mail^ malykhina77@inbox. ru. Тел. (+992)554–00–00–72

1. *Чума:* чума была одной из самых разрушительных пандемий в истории человечества. Ее первые вспышки были зафиксированы еще в древнем мире, а последние крупные эпидемии произошли в XIX веке.

2. *Чума Антонина:* эта пандемия произошла в Римской империи в 165-180 годах н. э. и унесла жизни миллионов людей.

3. *Чума Юстиниана:* эта пандемия произошла в Византийской империи в 541-542 годах н. э. и привела к смерти 25-50 миллионов человек.

4. *Чума черной смерти:* эта пандемия произошла в Европе в XIV веке и унесла жизни около 25 миллионов людей.

5. *Испанский грипп:* эта пандемия произошла в 1918-1919 годах и унесла жизни от 20 до 50 миллионов человек.

6. *ВИЧ/СПИД:* эта пандемия началась в 1980-х годах и продолжается по сей день, унесла жизни миллионов людей по всему миру.

7. *COVID-19:* текущая пандемия, вызванная коронавирусом, началась в конце 2019 года и распространилась по всему миру, забрав миллионы жизней.

Коронавирусная инфекция ***COVID-19 (аббревиатура от англ. Coronavirus Disease 2019)***, ранее коронавирусная инфекция ***2019-nCoV*** — потенциально тяжёлая острая респираторная инфекция, вызываемая вирусом ***SARS-CoV-2***, представляет собой опасное заболевание, которое может протекать как в форме острой респираторной вирусной инфекции лёгкого течения (больше 80 % от всех подтвержденных случаев), так и в тяжёлой форме (не более 5 % от общего количества инфицированных), специфические осложнения которой могут состоять из вирусной пневмонии, влекущей за собой острый респираторный дистресс-синдром или дыхательную недостаточность с риском смерти.

Вирус был обнаружен в Китае в 2019 году, а в 2020-м его распространение привело к пандемии почти во всех частях земного шара. Особенно тяжёлыми были пандемии в Индии, США, Бразилии, Южной и Западной Европе. Жертвами коронавируса за два года стали 5 миллионов человек; в той или иной форме болезнь перенесли более 400 миллионов (5% населения Земли). ***Пандемия привела к экономическому кризису, повсеместному введению карантинов, ношению защитных масок и, с начала 2021 года, — массовой вакцинации, которая приобрела принудительный характер.***

Так что же представляет собой пандемия? Это эпидемия, охватывающая значительную часть населения страны, а иногда и многие страны, и континенты. Само понятие «пандеми́я» происходит от греч. πανδημία «весь народ» — это распространение нового заболевания в мировых масштабах. Пандемия происходит, когда появляется новый вирус и распространяется по всему миру и большинство людей не обладает иммунитетом.

Приведем несколько примеров употребления слова "пандемия" из ***Британского национального корпуса (British National Corpus):***

1. ***"The COVID-19 pandemic has affected millions of people worldwide. "*** - Пандемия COVID-19 затронула миллионы людей по всему миру.

2. ***"The government has implemented strict measures to control the spread of the pandemic. "*** - Правительство ввело строгие меры для контроля распространения пандемии.

3. ***"The pandemic has had a significant impact on the global economy. "*** -Пандемия оказала значительное влияние на мировую экономику.

4. ***"Experts predict that pandemics will become more frequent in the future. "*** - Эксперты прогнозируют, что пандемии станут более частыми в будущем.

5. ***"During the Spanish flu pandemic, millions of people died worldwide. "*** - Во время пандемии испанского гриппа миллионы людей умерли по всему миру.

6. ***"The government has been criticized for its handling of the pandemic. "*** - Правительство было критиковано за свое управление пандемией.)

Приведем несколько примеров употребления слова "пандемия" из ***НКРЯ (Национальный Корпус Русского языка).***

1. Пандемия коронавируса вызвала массовую панику среди населения.

2. Во время пандемии гриппа были введены жесткие карантинные меры.

3. Многие эксперты предрекают, что следующая пандемия может быть еще более разрушительной.

4. Пандемия СПИДа стала настоящей эпидемией в конце прошлого века.

5. Во время пандемии чумы в Европе погибли миллионы людей.

Лингвисты отмечают, что пандемия коронавируса привела к появлению новых лексических единиц, таких как ***"карантин", "самоизоляция" и "дистанцирование"***. (Источник: "COVID-19 and Language: A Brief Overview of the Repercussions on Linguistic Research" by Marta Carretero, 2020). Некоторые лингвисты интересуются тем, как пандемия влияет на языковые практики и коммуникацию в онлайн-среде. (Источник: "Language and Communication in the Age of COVID-19: Challenges and New Directions" by Nuria Lorenzo-Dus, 2020). Пандемия

может иметь долгосрочные последствия для языка, например, изменения в употреблении грамматических форм или развитие новых диалектов в результате миграции населения. (Источник: "The Linguistic Consequences of Pandemics" by Salikoko S. Mufwene, 2020). Пандемия может стимулировать развитие новых форм коммуникации, таких как электронные платформы для онлайн-обучения или телемедицины, что может привести к изменению языковых норм и стандартов. (Источник: "The Impact of Pandemics on Language and Communication: Lessons from History" by Ulrike Hanna Meinhof, 2020)

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что при пандемии COVID-19 в глобальном мире возникла ситуация, когда границы государств закрывались, но информационное сотрудничество наций стало решающим фактором для решения универсальной драматической проблемы. Именно это объединение усилий в решении актуальных проблем науки и прикладной сферы явилось примером объединенного подхода к решению глобальных задач. Ситуация в медицинской сфере, наличие единых стандартов и правил поведения для предотвращения распространения инфекции ***повлияла на лексику понятия «пандемия» в мировых языках***, что послужило причиной пристального внимания к теме со стороны ученых. Изучение лексики имеет большое значение для таких наук, как лингвистика, особенно неология и лексикография. [8, 505]

В последнее время в связи с драматическими событиями мирового бытия можно говорить о появлении понятийной области «Пандемия» и ее лексического инструментария, без преувеличения, во всех мировых языках. Масштаб новой социальной реальности соотносим с изменениями последнего времени в связи с глобализацией. Можно отметить, что созданное в глобальную эпоху единое информационное пространство внесло вклад в объединение усилий мирового сообщества перед лицом биологической угрозы человечеству. Иными словами, пандемия явилась социальным событием, реакция на которое проходит в условиях глобальности.

Как известно, ***лексика языка является наиболее подверженным изменениям слоем.*** Соответственно, мы говорим об образовании лексического поля *с пандемической семантикой для обслуживания когнитивных нужд человечества*. Интересно, что образование этого поля сопровождается особо активным процессом изменений в национальных корпусах, связанным как с заимствованием различного характера, так и с актуализацией собственных внутренних процессов словообразования в национальных языках.

В современной науке о языке особое внимание уделяется ***неологии – науке о неологизмах***. *Неогенез* – процесс возникновения нового в языковой структуре [1,48]. Неоспорим тот факт, что активнее всего неологизации подвержен лексический слой языка, как сфера, где требование актуальности особенно важно. Некоторым образом ***пандемия вызвала лексический неогенез усиленной скорости и понятийного охвата***.

Это ставит новые задачи перед исследователями языковых инноваций. Как отмечает С. И. Тогоева, «процесс обновления лексического состава национальных языков в эпоху глобализации требует обширного методологического и терминологического инструментария и теоретических подходов, с помощью которых можно было бы сформировать основания и критерии для понимания неологизации» [7, 53].

Значение изменений, произошедших в 2020 году, для пополнения лексического состава языков трудно переоценить. Перемены происходили так быстро и неожиданно, что языковой контент, как и сознание носителей языка, едва успевал за ними. *«Беспрецедентно и немного иронично то, что год, который лишил нас дара речи, был наполнен новыми словами, как никакой другой… Мы стали свидетелями того, как появлялись новые слова, всплывали исторические слова с новым смыслом, в то время как английский язык быстро развивался, чтобы успеть за политическим всплеском и социальными потрясениями, которые определили этот год»* (Oxford Languages, 2020). Это высказывание об английском языке можно с полным правом отнести и к русскому языку.

Ученые единогласно оценивают быстроту социальных перемен начала пандемии для развития языков как беспрецедентную, следствием чего явилась некая «концентрированность» неогенеза во времени: «Языковая ситуация, вызванная пандемией, – редкий случай в истории русского языка, когда за очень короткий период появившееся огромное количество новых слов и изменившееся употребление слов, уже имеющихся в языке, активизировавшиеся словообразовательные модели, те или иные формулы языковой игры позволяют запечатлеть момент языкового развития в его очень концентрированной форме» [2, 152].

Как было отмечено, неогенез в области лексики пандемического типа характеризуется взрывным характером изменений, во время которых, кроме процесса неологизации как такового, актуальность получали уже существующие сферы лексики (*медицина, вирусология, эпидемиология*), новое значение обретали отдельные лексемы и группы слов, значительно активизировался ***жанр антипословиц*** (так называемые ***«карантинки»***).

В целом процесс словотворчества пошел с небывалым охватом и продуктивностью. «“Лавинообразное творчество”…, появление новых слов и значений, активизация целого ряда слов и сочетаний, обусловленных пандемией…, динамика различных языковых процессов, происходящих в лексико-семантической системе русского языка, способствовали очень интенсивному процессу пополнения его словарного запаса» [9, 3].

Лексикографически отразить лексические изменения было исключительно сложно, тем не менее, стало возможным опубликование ***«Словаря коронавирусной эпохи»***–основополагающего труда по сбору и классифицированию русских коронавирусных лексем. Лексикография английских коронавирусных лексем представлена в основном словными списками-глоссариями. Источниками появления лексикона новояза служит разговорная речь, а также СМИ (электронные и бумажные): «Такой языковой карнавал, такой лингвистический "пир", который происходил на страницах СМИ и Интернета во время "чумы XXI века", как лингвопсихологическая реакция на пандемию коронавирусной инфекции… безусловно, заслужил самостоятельного, целенаправленного и обобщенного анализа» [9, 4].

В медиа - дискурсе концепт PANDEMIC объективируется главным образом при помощи следующих лексем: ***pandemic, coronavirus, virus, coronavirus pandemic, COVID-19, coronavirus outbreak, coronavirus surge.***

Рассмотрим некоторые примеры репрезентации когнитивного признака распространение на обширные территории в дискурсе медиатекстов:

More than 800,000 infections with the coronavirus that causes COVID-19 have been reported in Minnesota, which saw two key indicators of pandemic severity increase Tuesday after some hopeful declines last month *[9, 550]. (Более 800 000 случаев заражения коронавирусом были зарегистрированы в Миннесоте, где два ключевых показателя степени тяжести инфекции увеличились во вторник после обнадеживающего падения в прошлом месяце.)* - ***Анализ состава словаря русского языка короновирусной эпохи.***

Пандемия и связанные с ней жёсткие ограничения, направленные на предотвращение распространения инфекции, вызвали настолько яркий психологический отклик каждого человека, что в результате СМИ и социальные сети столкнулись с «цунами» лексических новаций, связанными с объективно новыми реалиями жизни. Всемирная сеть наполнилась лексикой, которая отражала стремление желающих высказаться, самореализоваться, что привело к появлению ***индивидуально-авторской лексики (окказионализмов)***. Через словотворчество, иронию, сарказм, а иногда даже юмор человек передавал всё своё отношение к происходящим событиям, стремился избавиться от страхов. [6, 422]

Особый талант в словотворчестве авторы статей в печатных СМИ и интернет-изданиях проявили при описании новой коронавирусной инфекции. В словаре не только слова, образованные с помощью первой части сложных слов ***«корона-» (26,7 %)***, но и множество других именований болезни, таких как *ковидная болезнь, новая коронавирусная болезнь, британец, вирус, вирус с короной, китайский вирус, уханьский вирус, вывозной, китайский, КОВИД-19, ковидище, ковидия, ковидка, ко-видла, ковидло, ковидовирус, ковидоз, ковидомор, ковидос, корона, ковидство, кови-душка, ковидушко, ковидыч, ковидра, коронавир, коронавирус, коронавирусня, коро-назавр, коронадемия, коронадемон, короназмей, коронавирусняк, коронавирь, коронарка, коронамонстр, коронка, короновирушка, коронушка, короныч, корыныч, короняшка, мутант, чума, уханька.*

В вышеупомянутом списке слов можно найти отражение отношения людей к данному заболеванию. Здесь и *Змей Горыныч - Ковидыч* или *Корыныч* как отражение негативного героя сказки, и *короназмей, короназавр или коронадемон* как ассоциация со всемирным злом, и уменьшительно-ласкательные формы, например, *ковидушка, ковидия, коронка*. Присутствуют пренебрежительные или даже уничижительные формы: *ковидка, коронавирусняк, ковидра, ковидище.* В этих словах явно отражается и последствие заболевания - *чума, ковидомор*. Нельзя оставить без внимания и страну происхождения штаммов вируса, которые нашли отражение в таких названиях, как *уханька, китайский вирус, уханьский вирус, британец.*

Впервые термин «социальная дистанция» был введен американским социологом Э. Богардусом в 1925 г. , а позже в книге Э. Т. Холла «Молчаливый язык» (1959] было указано, что основой, которая служит для разделения межличностного пространства, является социальная дистанция (от 1,2 м. до 3,6 м.). Данная дистанция предназначена для деловой коммуникации.

В новой коронавирусной реальности термин *«социальная дистанция»* приобрел несколько иной смысл. В настоящее время под социальной дистанцией подразумевают санитарно-эпидемиологические меры немедикаментозного характера, которые направлены на замедление распространения инфекции. Одной из главных целей социальной дистанции является снижение контактов между людьми, что ведет к снижению вероятности контактов между инфицированными и неинфицированными.

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) предложила практику социального дистанцирования называть термином *«физическое дистанцирование»*, ибо, по мнению представителей ВОЗ, социальное дистанцирование подразумевает чувство оторванности от близких, глубоко травмирует психическое и социальное здоровье; и в сложившихся обстоятельствах крайне важно, чтобы население не чувствовало себя изолированным от общества.

Как отметил социальный психолог Джамиль Заки, отсутствие физического контакта и человеческой связи, так или иначе, способно нанести ущерб социальному и психологическому здоровью.

Неизбежно увеличившаяся социальная дистанция между людьми, как ограничительная мера, привела к травматизации и социального, и психического здоровья: «общество заполучило своеобразное обсессивно-

компульсивное расстройство - теперь все постоянно моют руки». Частые встречи, которые проводились в формате оффлайн, переводятся в формат онлайн, «живое общение перестает казаться столь необходимым: раньше нужна была причина для переноса дел в онлайн, теперь нужно объяснять, зачем встречаться лично».

Таким, образом, важной особенностью изучения концепта является изучение и выявление национальной специфики концепта, для этого рассматриваются особенности языковой картины мира, национальной картины мира и национальный менталитет. Именно поэтому изучение новейших неологизмов становится неотъемлемой частью процесса постижения иностранного языка.

В ходе исследования неологизмов английского языка короновирусной эпохи был подтверждён факт того, что появление новых слов и выражений является ярким отражением изменений в разных сферах жизни общества. Глобальные изменения, происходящие в обществе, а именно пандемия коронавируса отразились на исследуемых языковых картинах мира.

Литература

1. Алаторцева С. И. Проблемы неологии и русская неография: Дис. . д-ра филол. наук. СПб. , 1998. 318 с. (с. 48).
2. Бычкова Н. Н. Неологизмы как отражение развития мира и мышления на основе изучения публицистических текстов // XX Масловские чтения : сборник научных статей всероссийской научно-практической конференции. Мурманск: МАГУ, 2022. С. 151-156.
3. Горшунов Ю. В. , Горшунова Е. Ю, Степанян К. А. Selfie, legsie и другие неологизмы для приватных фото / / Филологические науки в МГИМО. 2019. № 2 (18). С. 27-33.
4. Котелова Н. З. Первый опыт описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов: монография. Л. : Наука, 1978.
5. Логинова И. О. Особенности устойчивости жизненного мира людей в период пандемии COVID-19 // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева. 2020. №2 (52]. С. 183-196.
6. Мельник Ю. А. , Штехман Е. А. К вопросу о статусе неологизма в современной лингвистике // Современные проблемы науки и образования: сетевое издание. 2015. № 2, ч. 1. С. 422.
7. Мишанкина Н. А. Лексикология русского языка. Русский язык как иностранный: профессиональная сфера общения: учебное пособие. Томск: Изд-во Томского политехн. унта, 2017. 124 с.
8. Яценко О. Ю. Пандемия как глобальный вызов: социально-экономический и правовой тезаурус // Образование и право. 2020. №4. С. 504-507.
9. Словарь русского языка коронавирусной эпохи. СПб. : Институт лингвистических исследований РАН, 2021. 550 с.
10. British National Corpus : website / University of Oxford. 2015. URL: http:// www. natcorp. ox. ac. uk/ (accessed: 25. 10. 2021).

ТАЪРИХИ ОМУЗИШ КОНСЕПСИЯИ ПАНДЕМИЯ ДАР ИЛМҲОИ ГУНОГУН

МАЛИХИНА Л. Ш.

Объекти омӯзиши мақола таърих ва пайдоиши мафҳуми пандемия дар забоншиносӣ, инчунин дар дигар илмҳо мебошад, ки аз ҷониби воҳидҳои забонӣ ба забонҳои англисӣ ва русӣ амалӣ карда мешаванд. Аз ин рӯ, омӯзиши мафҳум барои фаҳмидани равандҳои марбут ба забоншиносии когнитивӣ, ки навтарин ва созандатарин назарияи забоншиносӣ мебошад, зарур аст. Мафҳуми «Пандемия» универсалӣ аст, аммо дар ҳар як фарҳанги забонӣ хусусияти этносифӣ ва лингвофарҳангии забонро нишон медиҳад.

Ҳадафи кор таҳлил ва тавсифи мафҳуми «Пандемия» дар забоншиносӣ ва тағирёбии вазъи ҷомеа бо коронавируси Ковид-19, инчунин мафҳумҳо ва падидаҳои нави пайдошуда, ки бевосита дар фаъолияти фаъол инъикос меёбанд, мебошад. луғати забонҳои модарӣ. Шуури забонӣ як падидаи мураккаб, муташаккили системавӣ буда, яке аз намудҳои шуури муқаррарӣ буда, метавонад ҳамчун механизми идоракунӣ ва амалӣ намудани фаъолияти нутқ амал кунад.

Дар мақола мисолҳо аз Корпуси Миллии Британиё ва Корпуси Миллии Забони русӣ истифода шудааст. Хусусияти муҳими таҳқиқи мафҳуми «Пандемия» омӯзиш ва муайян намудани хусусиятҳои миллии мафҳум мебошад, ки барои ин хусусиятҳои тасвири забонии дунё, тасвири миллии ҷаҳон ва менталитети миллӣ мебошанд. баррасӣ.

Калидвожаҳо: консепсия, забоншиносии маърифатӣ, пандемия, маънои калима, маърифат, рафтор ва муошарати забонӣ, ҷаҳонбинии миллӣ.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОНЦЕПТА «ПАНДЕМИЯ» В РАЗНЫХ НАУКАХ

МАЛИХИНА Л. Ш.

В статье объектом исследования выступает история и происхождение концепта пандемии в лингвистике, а также в других науках, реализуемая соответствующими языковыми единицами в английском и русском языках. Поэтому изучение концепта необходимо для понимания процессов, связанных с когнитивной лингвистикой, которая является новейшей и наиболее творческой лингвистической теорией. Концепт «Пандемия» является универсальным, но в каждой лингвокультуре проявляет свои этноспецифические и лингвокультурные особенности языка.

Целью работы является анализ и описание концепта «Пандемия» в лингвистике и изменение ситуации в обществе, связанное с коронавирусом Covid -19, а также возникшие новые понятия и явления, которые находят непосредственное отражение в активном лексиконе носителей языка. Языковое сознание является сложным, комплексным системно организованным явлением, представляет собой один из видов обыденного сознания и может выступать механизмом управления и реализации речевой деятельности.

В статье использованы примеры из Британского Национального Корпуса и Национального Корпуса Русского Языка. Важной особенностью изучения концепта «Пандемия» является изучение и выявление национальной специфики концепта, для этого рассматриваются особенности языковой картины мира, национальной картины мира и национальный менталитет.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, пандемия, значение слова, познание смысла, языковое поведение и коммуникация, национальная картина мира.

HISTORY OF THE STUDY OF THE PANDEMIC CONCEPT IN DIFFERENT SCIENCES

MALYKHINA L. Sh.

The object of study in the article is the history and origin of the concept of «Pandemic» in linguistics, as well as in other sciences, implemented by the corresponding language units in English and Russian. Therefore, the study of the concept is necessary to understand the processes associated with cognitive linguistics, which is the latest and most creative linguistic theory. The concept of "Pandemic" is universal, but in each linguoculture it shows its own ethnospecific and linguocultural features of the language.

The aim of the work is to analyze and describe the concept of "Pandemic" in linguistics and the change in the situation in society associated with the Covid-19 coronavirus, as well as the emerging new concepts and phenomena that are directly reflected in the active vocabulary of native speakers. Linguistic consciousness is a complex, complex systemically organized phenomenon, it is one of the types of ordinary consciousness and can act as a mechanism for managing and implementing speech activity.

The article uses examples from the British National Corpus and the National Corpus of the Russian Language. An important feature of the study of the concept of "Pandemic" is the study and identification of the national specifics of the concept, for this, the features of the language picture of the world, the national picture of the world and the national mentality are considered.

Key words: concept, cognitive linguistics, pandemic, word meaning, meaning cognition, linguistic behavior and communication, national world view.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 20234

УДК: 491. 222-44

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДЛОГОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

САДИРОВА Б. Д[1].

Предлог составляет одно смысловое целое, семантически сравнивается либо со связываемым им существительным (at home, at night), либо со знаменательной частью речи, с которой он связывает существительное (to look for, angry with). Исторически предлоги образовались из наречий, из имён существительных или из причастий, а в русском - из деепричастий, и, соответственно, могут быть разделены на: 1) наречные предлоги (in, on, into, for); 2) отымённые предлоги (in spite of, below, along); 3) отглагольные (concerning, respecting)

В данном статье рассматриваются предлоги входящие в группу самых распространённых предлогов как: at, in, for, from, on, by, before, into, of.

Многочисленные значения предлога **at** сложились на базе понятий точки в пространстве и точки во времени.

Обстоятельством, коренным образом отличающим употребление at от употребления других предлогов с пространственным значением (around, in, near, next, about, beside, by), является минимальность места, указываемого и обозначаемого at. Предлоги in, on, about, around также используются для обозначения площади, «места», но всегда более обширного. Предлоги beside, by, near, next вызывают представление об относительном положении предметов, а не о занимаемом предметами пространстве [3, 79].

Место за столом, у двери, окна меньше площади всей комнаты; площадь комнаты меньше площади дома. Но by the table коренным образом отличается от at the table тем, что в первом случае указывается на пространственную близость человека к столу, а во втором не только на это, но и на причинную связь между пребыванием у стола и каким-либо действием. Должна быть подобная обусловленность, чтобы оправдать употребление at. The other man followed at his heels (9, 58). Употребление at («точка») чаще всего смешивается с употреблением in («пространство, площадь»). На углу двух улиц (стола и пр.) передается at the corner, так как имеется в виду внешняя сторона угла («точка»), но в углу комнаты - при помощи in: In the corner is a bed, поскольку с внутренней стороны угол представляет собой некоторую площадь. At the centre более точно показывает на положение в центре какой-либо площади, чем in the centre (middle), которое весьма неопределенно. [1, 147]

Точка в пространстве одновременно является и точкой во времени. Поэтому один и тот же предлог **at** употребляется, с одной стороны, в таком неопределенном обороте как at such an age, относимом к возрасту человека, в таких точных оборотах, как at 8. 15 a. m. I will return at 7 o'clock. - Он вернётся в 7 часов.

I fell in love in spite of she was a child at that time. - Я влюбился в неё, несмотря на то, что она была ребёнком в то время (10, 86).

Предлог **in** используется для передачи самых разнообразных пространственных, временных и отвлеченных отношений. К пространственному значению **in** восходят все другие значения предлога. Логико-семантический анализ показывает, что многочисленные отношения, передаваемые **in**, являются последовательно и тесно взаимосвязанными, отнюдь не разрозненными. Поэтому предполагается наличие тех или иных воображаемых рамок, когда говорят: в мире, в жизни, в промышленности, в науке, в музыке, в деле, предприятии, процессе, движении, в каком-нибудь служебном или семейном положении, в любом физическом или душевном состоянии. Например, in встречается в следующих случаях: Clad in metal (закован в латы), a defect in the metal, a worker in metal (металлист), works in the metal-working industry, done in metal (выполнено в металле). Во всех этих случаях предлог показывает, что действия не выходят за пределы понятия metal. [4,127]

Предлог in занимает в английском языке место, соответствующее месту предлога **в-** в русском языке: оба предлога употребляются в огромном большинстве случаев пребывания чего-либо или кого-либо или действия в каких-либо границах. В рассматриваемом здесь значении in сталкивается, однако, в английской

[1] **Адрес для корреспонденции:** Садирова Б. Д., к. ф. н. , доцент кафедры английской филологии РТСУ. E-mail: bibiniso. sadirova. 86@bk. ru

речи иностранца с at; в связи с последним следует коснуться нескольких моментов. Первый относится к территории. По-русски употребляется на (на арене, ринге, поле, площади, территории, отведенном участке, огороженном пространстве и пр.), а по-английски возможен in или on. Предлог in употребляется, чтобы подчеркнуть ограниченность такой площади от окружающего пространства. Если говорится in the territory, то мысль относится к факту очерченности; если же говорят on the territory, то имеют в виду нахождение на поверхности какой-либо площади или воздействие на неё. Действие происходит in the arena (цирка), но опилки насыпаются и ковер расстилается on (и over) the arena. Снегоочистители работают in a certain square, так как имеется предел их движениям, но сугробы на поверхности мостовой: snow drifts on the square. На поляне передается in the glade, но на лужайке-on the lawn. In the field (meadow) является оборотом, охватывающим как работу и пребывание в поле, так и нахождение в нем предметов (сельхозмашин, снопов и пр.). Однако, на поле боя-on the (battle) field. [3, 84]

Равно употребительными являются in и on the island. In the tree означает пребывание птиц, зверей (редко-человека) на дереве, так как, находясь среди ветвей и листвы, они оказываются в границах дерева: ср. We were snugly lodged and curtained with foliage. He found himself in the lower branches of a tree. (12, 165) Поэтому англичане не делают различия между tree и bush; наоборот, русские употребляют предлог **в**, соотносимый с **in**, лишь для указания чащи: в кустах, чаше, зарослях, в камышах, но на дереве. Однако, на ветке передается с использованием on: птица сидит на поверхности ветки, ветка служит ей опорой.

Далее, изображение на картине передается оборотом с in потому, что она имеет пределы- раму. Но, как и пятна на солнце, клякса, пятно, полосы и другие следы на поверхности изображения отмечаются при помощи on. Поэтому также see oneself in the mirror - видеть себя в зеркале, причем здесь усматривается двоякое понимание ситуации: в границах зеркала как вещи и в глубине зеркала как материала, но пыль на зеркале, конечно, on.

Современное понимание значения in не связано с понятием движения, проникающего внутрь замкнутого пространства: теперь в этом значении употребляется into. Однако в разговоре и в нескольких сочетаниях древнеанглийское in со значением into сохранилось до нашего времени: put in (не into) prison заключать в тюрьму; do not put your trust in them не надейтесь на них; to fall in love. [6, 93]

Временные отношения соответствуют пространственным, указывая на наличие границ, пределов периода времени, независимо от величины промежутка (исключение составляют часы с минутами - at и полные сутки on).

Предлог in употребляется, когда речь идёт о действиях, которые должны совершиться через определённый промежуток времени. Хотя точность здесь зачастую весьма условна (вернусь через минутку), устанавливаются известные пределы такого периода: момент речи и называемый момент. Такое соображение целиком справедливо и в отношении прошлого. You should be here in an hour. - Вы должны быть здесь через час. Book will come out in a month. - Книга выйдет через месяц. [2, 67]

В отношении места предлог **on** означает положение или движение одного предмета на (по) верхней, нижней или боковой поверхности другого предмета. Употребление предлога **on** в этом значении соблюдается весьма последовательно: необходимо лишь считаться с точным значением других предлогов места и движения.

Положение предмета на поверхности другого передается предлогом **on** всегда, кроме случаев, когда верхний предмет нависает, покрывает нижний (**over**). Помимо уже рассматривавшийся случаев различения пространственных значений at, in и on, следует указать на другие. Так, на вершине, куче, гребне (волны) и др. обозначается посредством предлога **on**: windmill is on the top of the hill. - Ветряная мельница находится на вершине холма. (12, 73)

Напротив, малая или остроконечная вершина обозначается предлогом at. Дорога в поле?, по полю, через поле передается соответственно in, on, over the field, с указанием в первом случае на границы, в которых лежит дорога, во втором- на поверхность, по которой она проложена, в третьем - на пролегание дороги через поле и за его пределы. Однако, в некоторых случаях наблюдается неустойчивость употребления предлога on: He lives on the Continent now. Равно употребительны on и in the market, on и in (one's) face: He could not read the riddle on her face и There was sneer in every face. (10, 35)

В смежных по смыслу случаях требуется тщательное различение on и in, например, in the field (meadow) означает обработку почвы и любую работу или пребывание в границах поля; однако, on the experimental fields на опытных участках. То же и с сочетанием разбить лагерь (палатку): on - на поляне, поле, in - в поле, в степи (где?) употребляется с названиями средств передвижения: на пароходе, лошади, велосипеде и пр. В связи с этим и само пребывание человека в движении: уехать, быть в пути, в экспедиции, отпуске и др. также передается с помощью предлога on: all fours на четвереньках, on crutches на костылях, on knees на коленях, on tiptoe на цыпочках, on the train на поезде, on the ship на поезде [4, 112].

Индивидуальные неприязненные действия выражаются целым комплексом слов, означающих либо само

действие, либо результат его, нанесенный ущерб. At отличается от on тем, что at выражает направление враждебного акта в чей-либо адрес, тогда как слова с on указывают на последствия такого акта, на тот или иной ущерб: He knitted his brows on him. Слова, выражающие чувства обычно сопровождаются предлогами after, at, for. On употребляется, если речь идет о сильном переживании, сосредоточенном внимании, большом интересе. В отношении взгляда выбор между at и on делается говорящим в зависимости от интенсивности чувства, переданного взглядом. Употребление on является обязательным только в некоторых случаях: He attacted at her. Are you happy about your attack on my nephew? [1, 189]

Предлог указывает на то, что действие или момент совпадает с другим действием или моментом или непосредственно следует за ним. Таким образом, первое действие (или момент) как бы определяет последующее. Сюда относятся обстоятельственные обороты времени, чаще всего выраженные герундием (с предпочтительным употреблением upon). В отличие от after, on и upon показывают наличие самого короткого промежутка времени между двумя действиями. Роль предлога здесь состоит в том, что он соотносит два действия, не допуская предположения, что время действия, выраженного сказуемым, предшествует времени обстоятельственного оборота: On landing they made their way among the bushes. One blinding flash after another came, and peal on peal of deafening thunder. (11, 45)

В области времени сочетания с предлогом on указывают на целые сутки (on Monday, on the 26th of May), а также на части суток, рассматриваемые как целое или как-либо характеризуемые (прекрасное утро, ветреный вечер, памятный вечер. . .). Остальные деления времени употребляются с in (столетие, год, месяц, неделя, часть суток) или с at (час, минуты). [8, 79]

Предлог **for** относится к числу древних предлогов и его первоначальное значение было перед, отсюда - вперед, и, наконец, вперед к. В этом последнем значении, весьма важном, поскольку оно динамическое, намечалось образование отвлечённых значений. Движение к конкретной цели стало пониматься как движение к любой цели. Достижение целей требовало действий, отсюда значение целенаправленности (русские для, ради). Это привело к образованию побочного значения причины.

Предлог **for** со значением **для** letter is for you. - Это письмо для вас. thermometer is used for measuring temperature. -Термометр используется для измерения температуры. **for** со значением **за**

They have not paid for the goods yet. - Они ещё не заплатили за товар. I am for your proposal. - Я за ваше предложение. was rewarded for his bravery. - Он был награжден за свою храбрость. I'll call for you. - Я зайду за вами. **for** со значением **в течение**

I shall stay here for two weeks. - Я пробуду здесь в течение двух недель.

for со значением **на:** We made an appointment for 5 o'clock. - Мы назначили встречу на пять часов. (12 ,68)

for со значение **к:** He promised to bring the book for tomorrow. - Он пообещал принести книгу к завтрашнему дню. (9, 114)

Движение для достижения цели является единственным конкретным значением предлога for: I ran out for help. - Он выбежал за помощью.

Довольно распространенной является конструкция: for +существительное (или личное местоимение в косвенном падеже) + инфинитив, которая представляет собой один член предложения: сложное подлежащее, сказуемое в его именной части, определение, дополнение или обстоятельство. Эта конструкция выражает цель (реже способность или неспособность к действию, означаемому инфинитивом); она чаще всего встречается в обороте с формальным подлежащим. Весьма часто здесь предлог for связан с предыдущим словом нормой употребления for как фиксированного предлога: opportunity, sorry, anxious, to wait, to plan-for. Реже конструкция следует за словом, нормально не сочетающимся с for: to ring up, to open, to close, to give и т. п. , и здесь сама конструкция благодаря предлогу for приобретает отчетливое значение цели: The bridge opens 30 to 40 times a day for boats to pass through. - Мост открывается 30-40 раз в день для того, чтобы лодки прошли. [5, 82] 9 ())0предлог ложение

Предлог **from** первоначально означал впереди, затем спереди, позже от чего-либо находящегося впереди и, наконец, стал пониматься в общем (современном) значении от, то есть, от кого/чего-либо, находящегося где бы то ни было, соответствуя русским коррелятам **от**, **из**, **с**, **прочь с**. На базе значения пространства и движения возникли многочисленные, но в общем однородные отвлеченные значения, которые не утратили очевидной связи с исконным конкретным. В некоторых значениях и сочетаниях from сближается с out of, который является семантическим синонимом from; однако, при знакомстве с пространственной характеристикой последнего, смешивания from с out of обычно не происходит. Гораздо реже встречаются случаи безразличного употребления of или from. [8 , 55]

Конкретным значением from является «отделение» или «удаление» от предмета (стены, стола, дома, дороги, реки, города, страны и т. п). Не имеется в виду движение непременно изнутри замкнутого пространства, среды. Исходящее движение во многих случаях предполагается, но не превалирует: **from** со значением **у:** Take this book from Ann. - Возьми эту книгу у Анны.

from со значением **от**, **с** для указания на начальный момент действия: He took the book from the shelf. - Он взял книгу с полки. I have received a letter from my uncle. - Я получил письмо от моего дяди. I will stay in the library from five till seven. - Я буду в библиотеке с пяти до семи часов. She lived there from 1999 till 2005. - Она жила там с 1999 г. до 2005 г. [2, 173]

Также предлог from передает отношения причины, - обычно, физического состояния (из-за холода, зноя, голода, жажды, сырости, болезни, открывшейся раны, слабости и пр.): He shivered from cold. - Он дрожал от холода. He was crying-mainly from rage. - Он плакал, в основном, из-за ярости.

Современное употребление предлога **of** в первоначальном значении away, away from (от) теперь является весьма редким: в значении отделения, отправления, происхождения of встречается лишь с ограниченным числом слов, которые не составляют даже одного смыслового ряда.

Основной современной функцией of является передача отношений принадлежности, а также других отношений, выражаемых притяжательным (родительным) падежом. Переход функций прежнего родительного падежа к обороту с of не исследован со всей необходимой тщательностью.

Основным конкретным значением of является то, которое соотносит действие или состояние с его исходным пунктом, точкой отправления, с источником движения, силы, права, дохода и т. п. В настоящее время невозможно вывести какое-либо правило для данного значения, так как помимо of здесь употребляется from, отчасти out of. со значением отношений, которые в русском языке передаются родительным падежом без предлога: Mioscow is the capital of Russian Federation. – Москва - столица Российской Федерации. Blackberries tasted of rain. - Ежевика отдавала запахом дождя. [7, 69]

OF со значением **ИЗ**of us will go to the south in the summer. - Многи из нас отправятся на юг летом. watch is made of gold. - Часы сделаны из золота.

Когда вещество или материал в процессе производства превращается в другое вещество или материал, то употребляется предлог from:is made from milk. - Сыр делается из молока.

OF со значением **В**

He signed a cheque to the amount of 1000 dollars. - Он подписал чек на сумму в 1000 долларов. have ordered an engine of 5,000 H. P. - мы заказали мотор в 5000 лошадиных сил. , of the ten old Forsytes twenty-one young Forsytes had been born. - Таким образом, на десять старых Форсайтоф родились двадцать один молодых Форсайтов. (10, 40)

По своей семантике **into** представляется одним из самых ясных английских предлогов: он указывает, что движение состоит в пересечении внешней границы замкнутого пространства и проникновении внутрь его. Это пространство может быть как реально существующим, так и мыслимым. Движение, пересекающее обе внешние границы пространства, т. е. сквозное, передается предлогом through.

Основное значение **into** относится к входящему движению с пересечением внешней границы конкретного замкнутого помещения или пространства: дома, комнаты, ящика, кармана, леса, земли, ствола дерева, тела, толщи воды, массы любого вещества и пр. Так как into употребляется без исключения со всеми глаголами проникающего движения, то ниже приводятся лишь немногие слова, с которыми употребление into может быть не вполне ясным. Marcos went into the house. - Маркос вошёл в дом. The ball fell into the river. - Мяч упал в реку. The soldiers came into my garden. - Солдат вошел в мой сад. He collapsed into a chair. - Он рухнул в кресло. [6, 185]

Особо следует отметить, что выход из помещения на холод, дождь, во мрак ночи и пр. также передается с помощью into, так как мыслится переход в другую среду - наружу: She thrust her head out into the rain. - Она высунула свою голову под дождь. They rode out into the night. - Они выбежали в ночь.

Движение, проникающее вовнутрь, весьма часто лишь мыслится и относится к областям жизни, не имеющим осязаемых границ: After the operation she breathed into her life something new. - После операции она вдохнула в жизнь что-то новое. (11, 49)

В связи со временем предлог употребляется (но весьма редко) для передачи мысленного движения в прошлое или будущее: He seemed to start back into the past. - Казалось, он вернулся обратно в прошлое. His reflections shifted into the future. - Его образы переместились в будущее. [2, 76]

Как предлог места в значении перед **before** может употребляться во всех случаях положения или движения одного предмета перед другим (антоним behind). Русскими коррелятами данного предлога являются предлоги перед, впереди. In front of как синоним before предпочитается, когда нужно выразить значение прямо перед: Two statues are situated in front of the palace. - Две статуи стоят прямо перед дворцом. (12, 273)

Надо заметить, что иногда in front of используют в неожиданных случаях: She never sang in front of anybody, she was shy. - Она никогда не пела ни перед кем, она стеснялась, указывает на положение человека как перед незначительными по размеру предметами (before the picture, fire, gate, window), так и перед такими, которые дают только представление о всей площади, плоскости, длине их: перед ним открылось море,

безжизненная равнина, лежал долгий путь, бесконечная дорога, срубленный лес, река и пр. В отвлеченном смысле употребляется исключительно before: She presently saw before her the road. - Вскоре она увидела дорогу перед собой. He got up and stood before the picture. - Он проснулся и встал перед картиной. of the circumstances passed before my own eyes. - Некоторые обстоятельства прошли перед моими глазами. Tom presented himself before aunt Polly. - Том представил себя перед тётей Полли. He was a man with no future before him. - Он был человеком без будущего перед собой. [4, 189]

Как предлог времени, before в значении прежде, перед, (задолго) до, раньше с антонимом after отличается от until и till. Разница состоит в том, что before употребляется для указания совершения действия до наступления названного времени, тогда как until и till указывают на то, что действие протекало вплоть до наступления названного срока: he must settle first, before anything else. - Это он должен решить в первую очередь.

В современном языке конкретное значение **by** встречается несравненно реже отвлечённых, поскольку главной функцией by стало выражение отношения деятеля к действию, к объекту действия и к способу действия. Значения by развились прямолинейно из пространственного, но безошибочное употребление by как грамматического предлога затрудняется тем, что иногда в сходной функции выступают in и through, а лексико-грамматические системы by и with тесно смыкаются, хотя, кроме отдельных случаев, они не переплетаются. [6, 197]

В отношении места by показывает: близость пребывания к некоторой точке: рядом, подле, возле, близ; движение мимо чего-либо (синоним past); движение сквозь, через дверь, окно, брешь (синоним at , реже through). sat down by her. - Он сел рядом с ней. saw her standing by the fire-place. - Он увидел её стоящей у камина. entered by the lower gate. - Она вошла через нижние ворота.

Таким образом, by употребляется со всеми словами, которые показывают, как люди в своей общественной практике придерживаются законов, приказов, постановлений, принципов, убеждений, обещаний, чувств; жизненного опыта, данных науки, а равно конкретных вещей, служащих им ориентиром в этой деятельности.

В пределах смысловой структуры by сложилось значение причины (вследствие, по причине, из-за). Оно иногда почти не улавливается, поскольку оно колеблется между данным значением (основание, ориентир) и значением способ действия:perished by starvation. - Люди погибли от голода.

Поэтому многие приводимые ниже слова и сочетания могут относиться не только к рассматриваемому значению, но с одинаковым правом и к by, - в зависимости от семантики каждого отдельного словосочетания и контекста:

She identified him by his clothes. - Она опознала его по одежде. (11, 78)

He was ready to abide by what he said. - Он был готов следовать всему, что он сказал. (12, 76)

He gathered this by intuition. - Он сообразил это интуитивно. (10, 41)

С временным значением by употребляется по аналогии с его пространственным значением: близость к какому-либо моменту уподобляется близости по месту. При этом, однако, by отличается от about тем, что он относится только к случаям движения, приближения, а от towards - своей большей близостью к называемому моменту. Отдельно следует упомянуть об оборотах by day и by (at) night днём и ночью (также by daylight и by moonlight), которые не имеют аналогов в современном языке. Новых оборотов этого типа более не создаётся: by noon it was still going on. - Днём это ещё продолжалось. , to me by every opportunity. - Напиши мне при любой возможности. ,He must be quite middle-aged by now. - Он, должно быть, средних лет. (9, 167)

Литература:

1. Аксененко Б. Н. Предлоги английского языка.- М. : Литература на иностранном языке, 1956.- 320 с.
2. Баринова И. В. Семантика предлогов, выражающих временные отношения в современном английском языке: Дис. канд. филол. наук. - М. : Наука, 1999. - 211 с.
3. Линднер С. Исследования по семантике предлогов. – М. : Рус. Словари – 2000. – С. 55 – 82.
4. Рейман Е. А. Английские предлоги: Значения и функции. - Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1982. - 240 с.
5. Селиверстова О. Н. Труды по семантике. М. : Языки славянской кльтуры, 2004.
6. Стеблин-Каменский М. И. О предлоге и предложном словосочетании. – Труды Ин-та языкознания АН СССР, 1959 – 300 с.
7. Herskovits A. Semantics and Pragmatics of Spatial Cognition // Cognitive Science, 1985
8. Patrick Saint-Dizier. Syntax and Semantics of Prepositions. (ed.): CNRS, Toulouse. Netherland: Springer – 2006 – 100 p.
9. Bach R. «Jonathan Livingston Seagull» M. : Progress, 2006. – 220 p.

10. Galsworthy J. The Forsyte Saga. The Man of Property. - M. : Foreign Language Publishing House, 1956. - 44 p.
11. Hemingway E. The OldMan and the Sea. - Moscow: Progress, 1971. - 1 28 p.
12. London J. Martin Iden. - M. : Foreign language publishing house, 1953. - 435 p.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДЛОГОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

САДИРОВА Б.Д.

В данной статье исследуется семантический анализ предлогов английского языка, в особенности рассматриваются предлоги, входящие в группу самых распространённых предлогов как: at, in, for, from, on, by, before, into, of. Многочисленные значения предлогов сложились на базе понятий точки в пространстве и точки во времени.

Для семантического анализа предлогов, подробно описываются их значение и употребление, а также рассматриваются предлоги в сочетании со знаменательными словами.

В процессе анализа данной проблемы автор опирается на материалы теоретических и практических грамматик английского языка, современной художественной и западноевропейской литературы, приводит нужные примеры.

Ключевые слова: предлог, семантика, отношения, временные отношения, пространственные отношения, действия, значения, смысловое значение.

ТАҲЛИЛИ СЕРМАЪНОГИИ ПЕШОЯНДҲОИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

САДИРОВА Б.Д.

Сермаъногии пешояндҳои забони англисӣ, махсусан пешояндҳое, ки ба гуруҳи бисёр инкишоф ёфта ба монанди at, in, for, from, on, by, before, into, of дохил мешавад дар мақолаи мазкур мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Сермаъногии пешондҳо дар асоси мафҳуми вақт ва масофа таҳсис ёфтаанд.

Барои таҳлили сермаъногии пешояндҳо маъноҳои пурраи ва истифодабарии онҳо, инчунин истифодабарии пешояндҳо бо калимаҳои махсуси бо онҳо хос таҳқиқ шудааст.

Дар рафти таҳлили масъалаи мазкур муаллиф ба маводҳои назариявӣ ва амалии граматикаи забони англисӣ ва ба адабиёти муосири ғарб такя карда, барои тасдиқи қисми назариявии мақола мисолхои бомаврид овардааст.

Калид вожаҳо: пешоянд, сермаъногӣ, муносибат, муносибатҳои замонӣ, муносибати маконӣ, ҳаракат, маъно, маънои мантиқи.

SEMANTIC ANALYSIS OF ENGLISH PREPOSITIONS

SADIROVA B.D.

The semantic analysis of English prepositions is examined in this article. The prepositions that are included in the group of the most common prepositions such as: at, in, for, from, on, by, before, into, of are particularly studied. Numerous meanings of prepositions have developed on the basis of the concepts of a point in space and a point in time.

For the semantic analysis of prepositions, their meaning and usage are described in detail, and prepositions in combination with significant words are also considered.

In the process of analyzing this problem, the author relies on materials from theoretical and practical grammars of the English language, modern fiction and Western European literature, and gives the necessary examples.

Key words: preposition, semantics, relations, temporal relations, spatial relations, actions, meanings, semantic meaning.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2023

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 20234

УДК: 412. 288.41

МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КОММУНИКАЦИИ

ХАСАНОВА Н. Х[1].

В научной литературе лексику любого языка принято делить на литературную лексику и нелитературную. В литературной лексике присутствуют нейтральные слова, книжные слова, выражения и стандартные разговорные слова. Всё это лексика, которая употребляется в устной речи или в литературных произведениях. Сленг, наряду с профессионализмами, вульгаризмами, жаргонизмами, относится к нелитературной лексике [1, с.38].

Для освоения нового информационно-коммуникационного пространства и активного взаимодействия в этой системе в эту сферу вовлечены языковые процессы, которые в новой сфере общения стали приобретать новую форму, стали образовываться новые слова, формирующие сленг.

Термин «сленг» в переводе с английского языка означает: «1. Речь социально или профессионально обособленной группы в противоположность литературному языку; 2. Вариант разговорной речи (или экспрессивно окрашенные элементы этой речи), не совпадающие с нормой литературного языка» [18, с.9]. Сленг в основном состоит из слов и фразеологизмов – сленгизмов, которые представляют собой «довольно выразительные слова, с ироничным оттенком, служащие для описания предметов и явлений в повседневной жизни» [3, с. 264]

Ввиду своей специфики сленг как предмет представляет определенную сложность для изучения.

По мнению Н.П. Супрун, даже само определение понятия «сленг» до сих пор является предметом дискуссии, так как «ученые-лингвисты по сей день не пришли к единому толкованию этого термина. Большинство исследователей интерпретирует это понятие либо как синоним жаргона, либо как совокупностью жаргонных слов, значений и словосочетаний» [17, с.197].

В.С. Елистратов и ряд других ученых объединяют понятия «сленг», «жаргон» в одну группу - «арго», причем, «для термина «арго» характерна традиционность использования в русской лингвистике, «жаргону» - придание отрицательной оценочной окраски, а «сленгу» - модность употребления» [5, с.28].

В.И. Заботкина полагает, что сленг можно рассматривать как «язык малообразованных людей, но эти слова добавляют красоты и выразительности речи, с ними она становится более эмоционально окрашенной и живой» [6, с.39]. Появляющиеся с каждым днём все новые и новые выражения закрепляются в языке, привнося в него всё более интересные и необычные словосочетания.

Г.Н. Бабич отмечает, что «сленг используется для обозначения слоя различных слов, который состоит либо из новообразованных слов и фраз, либо из слов, которые используются в узком их значении, например, школьный сленг, спортивный сленг, газетный сленг и т.д.» [20, с.113].

Как показала практика, основным способом коммуникации среди молодёжи стали социальные сети. Сетевое общение является самым популярным в мире. Такой тип общения требует быстроты написания сообщений, поэтому письма отличаются краткостью и лаконичностью. Объем одного сообщения не превышает 3–6 слов. В связи с этим постепенно стал вырабатываться симбиоз письменной и устной речи или, как его еще по-другому называют, «интернет-сленг». Бурнаева Е.М. и Ерофеева О.П. отмечают, что «как и в любой профессии, субкультуре, городе – в интернете появился особый сленг. Когда человек видит непонятные выражения или слова в обычном тексте на страницах интернета, ему интересно и необходимо найти им объяснение» [3, с.265].

Глобальность сети Интернет и мобильной связи обуславливает достаточную распространенность компьютерного сленга, следовательно, он широко используется среди различных групп людей. С помощью интернет-сленга, используемого в компьютерной среде, можно обозначать словами термины или выражения, которые будут понятны не продвинутым программистам, но и обычным пользователям. Кроме того, молодежный компьютерный сленг позволяет вкратце описать какой-либо процесс или ёмко выразить своё отношение к предмету.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Хасанова Насиба Хандуллоевна- соискатель кафедры теоретического и прикладного языкознании, Российско-Таджикский (Славянский) университет, ул. М. Турсунзаде 30, 734025, Душанбе, Республика Таджикистан, Тел.: (+992) 555540061, nassiba.khassanova@gmail.com

Учеными выделены несколько основных функций компьютерного сленга, среди которых:

– «компьютерный сленг, как любой другой язык, сближает людей с общими интересами, целями, делает их общение внутри группы доступным и понятным, минимизируя пропасть между продвинутым пользователем и новичком;

– эмоциональная окрашенность, являясь одной из важнейших функций сленга, позволяет людям выразить не только свои эмоции, но и оценочные отношения, звучные и живые слова могут оживить скучную профессиональную беседу;

– сленг является культурным кодом языка, который содержит в себе реалии жизни людей, он неразрывен с культурой и несёт в себе множество смыслов;

– в Интернете важна функция экономии языка, которую как раз обслуживает компьютерный сленг, различные акронимы и сокращения популярных фраз не только сокращают время написания этих фраз в тексте, но и занимают гораздо меньше места, к тому же эта функция позволяет вести пользователям общение в реальном времени, когда реальное время собеседника может быть ограничено» [1, с.39].

Современные технологии обеспечили высокую скорость обмена информацией и теперь каждый человек может отослать необходимые сообщения или файлы на огромные расстояния за считанные секунды. Приспособление людей к инновационным технологиям вызывает необходимость адаптации к новым тенденциям и отражается на изменениях в области языка, соответственно, в этой сфере можно наблюдать большое количество новообразовавшихся слов, получившие своё развитие именно здесь.

В молодёжном сленге, используемом в социальных сетях, можно выделить несколько групп:

1. Слова, необходимые для общения в социальных сетях. Например, *аккаунт* – это учётная запись, представляет собой личный кабинет. *Аватар* – изображение пользователя в Сети. *Директ* – специальный сервис, успешно функционирующий внутри приложения Instagram и предназначенный для общения между обладателями аккаунтов. *Пост* в социальных сетях – это запись, оставленная на стене личного аккаунта или группы, то есть, это короткое сообщение. *Свайп* – это жест, при котором смартфон, планшет или иное устройство управляется пальцем с помощью движений по экрану в нужном направлении. *Лайк* – отметка «нравится». Это всего лишь часть слов, которые популярны среди молодёжи в социальной сети [16].

2. Знаки, передающие эмоции. Очень часто для передачи своих эмоций используются смайлики, например, символ «)» означает улыбку. Принцип смайликов состоит в том, чтобы передать эмоцию, поэтому некоторые сообщения у собеседника могут состоять из одного смайла, который передает состояние пользователя – доволен, обижен, смеётся или улыбается [7].

3. Сложносокращённые слова, которые экономят время интернет-пользователя. Эти слова используются в СМС и интернет-переписках, что неизбежно снижает орфографическую грамотность пользователей социальных сетей: *чд* – что делаешь?; *спс* – спасибо; *др* – день рождения; *зд* – здорово!; *кд* – как дела?; *пжс* – пожалуйста; *дз сделал?* – домашнее задание сделал?; *нра* – нравится; *крч* – короче. Как мы видим, сокращения слов популярны и удобны для интернет-пользователей. Сокращения слов экономят время и без них уже не представляется общение. Попытка сэкономить время приводит к ухудшению грамотности.

4. *Намеренное искажение слова* (т.н. «олбанский» или «аффтарский» язык). Главным принципом данного языка является правило – «как слышу, так и пишу». Например: *вапше* – вообще, *превед* – привет, *красавчег* – красавчик, *аффтар* – автор, *ржунимагу* – комментирование смешного поста в интернете. Мы считаем, что с этим явлением необходимо бороться и такой язык не должен влиться в реальную жизнь, а должен остаться в Интернете.

5. *Англицизмы* - слова, продуктивно используемые молодежью в своей речи, относящиеся к гибридам и калькам. Это связано с такими сферами как СМИ, компьютерные технологии, поп-культура. Примеры: *рили* – реально; *ок* – хорошо; *плиз* – пожалуйста; *загугли* – посмотри в интернете; респект – уважаю; *хелп* – помоги; *изи* – легко.

Здесь, по нашему мнению, стоит отметить, что наибольший пласт иноязычных заимствований в русском и таджикском компьютерном сленге в социальных сетях приходится на заимствования из английского языка. Это связано не только с растущим влиянием зарубежной культуры, но и также с тем, что английский язык является международным языком для общения в Интернете: *админ* – «администратор», *юзер* – «пользователь», *инет* – «интернет», *он-лайн* – «пользователь в сети», *контент* — «наполнение, содержание» и т.п. [11]

Таким образом, всемирная распространенность английского языка обуславливает тот факт, что и в компьютерной среде в качестве основного используется английский язык.

Наиболее распространенные способы образования сленгизмов, в том числе в сфере современных технологий коммуникации, в английском языке перечислены ниже:

1. Стремление к экономии слов в текстовых сообщениях (передача как можно большего количества слов наименьшим набором символов или букв без потери смысла сообщения из-за актуальности и понятности этих

выражений) обусловило *акронимизацию* не только английских слов, но и словосочетаний и даже предложений: thank you (спасибо тебе) - *ty*; away from keyboard (отошел от клавиатуры) – *afk*.

2. С помощью *словосложения* появляются такие лексические единицы как: *nanotechnology* (nano + technology) – нанотехнологии; *nanocomputer* (nano + computer) - компьютер, состоящий из наноэлементов.

3. *Префиксация* нужна для соединения уже существующих слов с приставками или суффиксами для создания новых лексических единиц. К примеру: *fire-wall* - брандмауэр; *note-book* - ноутбук; *news-group* - группа новостей.

4. *Слова-шарады*, где части слова могут быть зашифрованы цифрой или буквой, к примеру: *f2f* – face-to-face (контакт лицом к лицу, в реальной жизни); *p2p* – pay to play (плати, чтобы играть); *f2p* – free to play (играй бесплатно) [9, с.212].

5. Образование созвучных сленгизмов из уже имеющихся слов: пользователи Интернета часто переделывали обычные сочетания слов под созвучную рифму или для создания комичной ситуации. Таким образом, они приобретали оттенок жаргонной лексики компьютерного подъязыка: Internet Explorer – интернет-поисковик изменялся в *Internet Exploiter* – интернет-эксплуататор (данное значение связано с огромным количеством уязвимостей в данном приложении, из-за чего и образовался данный сленгизм); Microsoft переименовывался в среде пользователей Интернета в *Microsloth*.

6. Чрезвычайное обобщение: продвинутые пользователи любят обобщать различные слова чересчур, превращая глаголы или прилагательные в слишком обобщенные существительные таким образом: *win* – winnitude or winnage; *disgust* – disgustitude.

7. Аффиксация – добавление к существующим словами аффиксов и суффиксов для создания новых слов и их значений, так как поменялась структурная составляющая слова, следовательно, произойдёт изменение в семантике слова, в пример мы можем привести такие слова: *abandonware* (программное обеспечение, находящееся под защитой прав, но уже давно не находится в продаже, не выпускается или не обновляется); *ciggies* (сигареты) [21].

Английские слова или уже готовые сленгизмы могут служить основой для образования русских сленговых слов и выражений, используемых современной молодежью в процессе общения. В научной литературе описаны некоторые основные способы образования русского компьютерного сленга на основе английского языка, это [8, с.106]:

1. ***Калькирование (перевод)*** – способ, при котором слово или словосочетание переносится из одного языка в другой с сохранением внутренней структуры и семантики. Это выполнимо с помощью замены составных частей слов морфемами на эквивалентные в языке перевода. Например: *огнелис* (от англ. слова Firefox) – поморфемное калькирование английского названия браузера Firefox – программы для просматривания сайтов в сети Интернет. Fire – огонь и fox – лиса, огненная лиса или огнелис, как и в русском сленгизме, является “логотипом” данного браузера [4, с.6].

2. ***Использование английского слова как корня с добавлением к нему русских суффиксов и окончаний (полукалька)*** – такой способ подразумевает частичное совпадение фонетических и грамматических элементов слова языка оригинала с языком перевода, при их отсутствии в одном языке слово приобретает их в новом языке. Так, в русском языке у английских сленгизмов появляются свойственные русскому языку окончания у слов. Добавление русских словообразующих морфем мы используем для ассимиляции получившегося слова в языке.

– образование глаголов с помощью суффиксов -ить, -ять, -ать и др.: *бэкапить* (to backup) – создавать резервные копии файлов на компьютере для восстановления потерянной информации; *крякнуть* (to crack) – взломать программу;

– образование существительных с помощью аффиксов -ор, -ка: *архиватор* (archive) – программа для упаковки файлов; *симка* (SIMM) – модуль памяти SIMM, также SIM-карта.

3. ***Ассоциативно-фонетическая мимикрия***. В этом способе происходит образование новых лексем, «которые фонетически ассоциируются между языками оригинала и языками перевода. Например: *Егор* схоже со словом *error* – ошибка; *батон* имеет сходства со словом *button* – кнопка; *шаровары* похоже на *shareware* – условно-бесплатные программы» [2, с.112].

4. ***Транслитерация*** – данный способы образования слов используется при полном копировании буквенного образа слов для его узнавания в русской компьютерной среде. ***Транскрибирование*** – «воссоздание звучания, а не буквенной формы слова путём использования символов переводимого языка: *скриншот* – screenshot, *интерфейс* – interface, *файл* – file» [10, с.33].

5. ***Универбация*** – это способ образования новых сленгизмов, при котором словосочетания языка оригинала при переводе на русский язык сокращаются чаще до одного слова. Из оригинала выбирается слово, которое несёт основную смысловую нагрузку, и к нему уже в языке перевода добавляются словообразующие суффиксы: *видюха* (от англ. Video card) – видеокарта. К ключевому слову video добавлен суффикс *–юха*. Смысл словосочетания и

одного слова остался неизменным – это тоже является особенностью универбации; *флешка* (от англ. Flash card) – устройство для хранения файлов.

6. ***Усечение основы слова*** производится для сокращения его написания и произношения. при формировании слова остаётся наиболее значимая часть, быстро воспроизводимая без потери смысла для решения коммуникативной задачи: *sig* (от signature) – подпись, *arg* (от argument) – аргумент; комп (от компьютер), винт (от винчестер); клава (от клавиатура) [19, с.129].

7. ***Метафоризация*** – «образование русских слов на основе яркого сходства предмета с чем-либо или кем-либо. Классификация метафор в русскоязычном компьютерном сленге по номинации объектов и реалий выглядит следующим образом:

– названия оборудования, деталей и составных частей: *системник* – для описания системного блока (system block), *винт* – жесткий диск компьютера (winchester);

– названия программных продуктов, отдельных программ, команд и файлов: *троян, жук* – вирус (virus), *глюк* – сбой в работе программы (glitch).

– названия операций и отдельных действий: *тыкать по экрану* – работать с мышкой (click), *висеть*, – не реагировать на запросы.

– названия людей, занятых тем или иным видом деятельности: чайник – неопытный человек» [15, с.179-180].

8. ***Экспликация*** или описательный перевод – «если в языке перевода нет эквивалентной замены сленгизму из языка оригинала, то переводчики прибегают к способу описательного перевода – наиболее полного описания явления, которого не существует в языке перевода, но которое есть в языке оригинала: *heads down* – сосредоточенный на чем-либо человек, который погрузился в процесс так сильно и настолько долго, что он не замечает вокруг себя всего остального; *прошивать* – использовать программное и аппаратное обеспечение для устройства с целью улучшения его возможностей или характеристик» [14, с.172].

Как видно из приведенных выше примеров возникновения и употребления сленговых слов и выражений, одним из важнейших качеств компьютерного сленга является удобство его использования. Это качество основано на «экономичности» компьютерного сленга в отношении затрачиваемых на коммуникацию времени и усилий.

Другой причиной появления сленга в речи, особенно в молодежной, является потребность в самовыражении и встречном понимании. Он помогает самоутвердиться, почувствовать свое единство с остальными, становится способом противопоставления себя старшему поколению, помогает подчеркнуть собственную современность, продвинутость.

Несмотря на широкую распространенность и практическую простоту использования сленга в интернет общении, ученые считают, что «компьютерный сленг развивает у пользователей лень и безграмотность, потому что слова очень часто подвергаются сокращениям и коверканьям «на свой лад», забываются простые правила пунктуации и правописания, когда пропускаются запятые или слова заведомо пишутся неверно («круть», «спс», «пжалста»)» [13, с.203]. Мы согласны с этой точкой зрения, так как это строго индивидуально зависит от каждого человека, но спорить с тем, что сленгизмы меняют нашу повседневную речь и общение в интернет-среде, на наш взгляд, было бы неправильно, так как это лежит в основных функциях сленгизмов, используемых в компьютерной среде.

Из-за постоянных изменений в компьютерной среде и обществе официальные слова и выражения чаще всего остаются неизменными, когда сленгизмы отражают оценку людей сегодняшнего дня, они постоянно модернизируются, добавляются всё новые и новые единицы. С растущей популярностью виртуального пространства, сленг как нельзя актуален – это явление, которое связывает множество пользователей сети, пользующихся компьютерами, что не только позволяет им общаться и взаимодействовать как можно эффективнее друг с другом, но и отражает картину компьютерного мира сегодня в целом, являясь некой «визитной карточкой» той среды, в которой он используется.

В то же время, не следует злоупотреблять сленгом в разговоре с носителями языка. К.Д. Пономаренко считает, что «это может не просто поставить человека в смешное положение, но и привести к плачевным последствиям. Использование молодежного сленга вообще стоит свести к минимуму, поскольку он понятен лишь в узких кругах» [12, с.214].

Использование сленга в разговоре приемлемо, но речь не должна быть перенасыщена сленгизмами, по причине того, что их постоянное употребление в процессе общения в итоге приведёт к непониманию и не способствует решению задач коммуникации.

Литература:

1. Бабалова Г.Г., Широбоков С.Н. Компьютерный сленг // Омский Научный Вестник, 2015. №3 (139). – С.38-42.

2. Бирюков Н.Б. Молодежный сленг в призме фонетической мимикрии – Ростов-на-Дону: Преподаватели высшей школы в XXI веке, 2015. – С.111-116.
3. Бурнаева Е.М. Ерофеева О.П. Сленг в социальных сетях как способ самовыражения молодежи // Международный научный журнал «Символ науки», №12, 2015. С. 264-266.
4. Дьяков А.И. Кальки-англицизмы в русском языке – Новосибирск: Образование и наука в современных реалиях, 2017 – С. 1-16.
5. Елистратов В.С. Арго и культура. М.: Мир книги, 2000. - 639 с.
6. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка – М.: Высшая школа, 1999.–126 с.
7. История появления смайликов: [сайт]/ Твои личные смайлики – URL: http://www.yoursmileys.ru/smileys.php; История появления СМАЙЛИКА: [сайт]/ Обучающие и развивающие программы – URL: http://uchprog.ucoz.ua/index/0-2
8. Макарчук А.И. Derivation of Russian Computer Slang on the Basis of English Language – Омск: Актуальные вопросы переводоведения и практики перевода, 2019. – С.104-108.
9. Мелконян Н.И. К вопросу о способах образования компьютерного сленга // Адыгея: Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и Искусствоведение, 2012.– С. 212-214.
10. Меренкова Д.Е. Способы передачи компьютерного сленга с английского языка на русский язык – Орехово-Зуево: Лингвистика и лингводидактика, 2018. – С.31-35.
11. Нановян В.А. Функционирование сленга в социальных сетях // Сборник материалов II Международной научно-практической конференции «Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия», 15 ноября 2012 г., Ростов-на-Дону // http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw2/nanavyan.html
12. Пономаренко К.Д. Английский сленг: слова, выражения и виды сленга – Пенза: World Science: Problems and Innovations, 2018. – С.213-216.
13. Рагрина Ж.М., Турковский С.П. Русский сленг в интернете: компьютерный сленг или элементарная безграмотность? // Медиасфера и медиообразование. Специфика взаимодействия в современном социокультурном пространстве. – 2016. – С.202-205.
14. Смирнов Я.Ю. Основные способы перевода английских компьютерных жаргонных слов на русский язык // Вестник студенческого научного общества ГОУ ВПО "Донецкий национальный университет" – 2018. – №10 – С.170-173.
15. Смирнова Е.А. Метафора в русскоязычном компьютерном сленге – Витебск: Образование XXI века, 2012. – С.179-180.
16. Советы начинающим пользователям интернета (словарь интернет-сленга и выражений): [сайт] / «Виртуальное чтиво» 2002–2013. Журнал электронной литературы. URL: http://chtivo.webhost.ru/articles/tousers.php#lib
17. Супрун Н.П. Сущность понятия сленг в английском языке. // Новая наука: стратегии и векторы развития, 2016. – №118-3. – С. 196-198.
18. Хомяков В.А. Введение в изучение сленга — основного компонента английского просторечия. М.: URSS, 2016.
19. Чигина Н.В., Оржеховская К.А. Особенности словообразования компьютерного сленга // Новая наука: опыт, традиции, инновации. – 2016. – № 10(2). – С. 127-130.
20. Babich G.N. Lexicology: A Current Guide. M.: ФЛИНТА: НАУКА, 2010. – 200p.
21. Rader W. The Online Slang Dictionary. – 1996-2017. [Electronic resource]. – URL: http://onlineslangdictionary.com (дата обращения: 02.06.2017).

СЛЕНГИ ҶАВОНОН ВА ТЕХНОЛОГИЯИ МУНОСИБАТ

ХАСАНОВА Н.Х.

Пешрафти технологӣ боиси рушди технологияҳое гардид, ки якдигарро бо суръати бениҳоят иваз кардан гирифтанд. Рушди босуръати технологияҳои муосир, аз ҷумла компютер, миқдори зиёди калимаҳо ва ибораҳои касбиро ба кор дароварда, бо ҳамин тариқ истилоҳотро шоҳа мекунад.

Муошират ҷавонон, ки қаблан бештар дар кӯча сурат мегирифт, бо рушди воситаҳои нави иртибот тадриҷан ба фазои маҷозӣ гузашт.

Истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ҷузъи ҷудонашавандаи вокеияти гирду атрофи инсони муосир, бахусус насли наврас мебошад, ки вақти зиёдро дар интернет мегузаронад. Технологияи компютерӣ ва коммуникатсия дар шабака дар услуб ва лексикаи раванди муошират таъсири муайян мегузорад.

Калидвожаҳо: жаргон, жаргон, калимаҳои жаргон, жаргон, луғати ғайриадабӣ.

МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КОММУНИКАЦИИ

ХАСАНОВА Н.Х.

Технический прогресс обусловил развитие технологий, которые стали заменять друг друга с невероятной быстротой. Бурное развитие современных, в том числе компьютерных, технологий вносит в обиход большое количество профессиональных слов и выражений, тем самым разветвляя терминологию.

Молодежное общение, которое раньше происходило в большинстве своём на улице, с развитием новых средств коммуникации постепенно переместилось в виртуальное пространство.

Использование современных информационно-коммуникационных технологий является неотъемлемой частью окружающей действительности современного человека, особенно, молодого поколения, которое проводит большое количество времени в Интернете. Компьютерные технологии и общение в сети накладывает определенный отпечаток на манеру и лексику процесса коммуникации.

Ключевые слова: сленг, жаргон, жаргонные слова, жаргонизмы, нелитературная лексика.

YOUTH SLANG AND MODERN COMMUNICATION TECHNOLOGIES

HASANOVA N. H.

Technological progress has led to the development of technologies that began to replace each other at an incredible speed. The rapid development of modern, including computer technology, includes a large number of professional words and expressions, thereby branching terminology.

Youth communication, which is practiced in most cases on the street, has gradually moved to the mass space with potentially new means of communication.

The use of modern information and communication technologies is an integral part of the surrounding reality of a modern person, especially the younger generation, who spends a lot of time on the Internet. Computer technology and communication on the net leaves a certain imprint on the manner and vocabulary of the communication process.

Key words: slang, jargon, slang words, jargon, non-literary vocabulary.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 491. 44-18

АЗ ТАЪРИХИ ОМӮЗИШИ МЕТОДИИ ЗАБОНИ РУСӢ

ТЕМУРОВА М.Қ., ЮСУПОВА С. [1]

Ба вуҷуд омадани методикаи таълими забони русӣ аз солҳои пеш сар мешавад. Соли 1844 соли нашри китоби Фёдор Иванович Буслаев «Дар бораи таълими забони русӣ» буд, вале хеле пеш аз ин тадқиқот асарҳое пайдо шуданд, ки мо онҳоро акнун метавон дастурҳои методӣ номида, илми методикаи таълимро дар пояи баррасиҳои сарчашмаҳо қарор диҳем. Ба ин ҷумла, масалан, дастур ба муаллимони мактабҳои халқии империяи Россия» (1783) -и Т. Янкович де Мириево дохил мешаванд. Ӯ муаллими машҳур буду аз соли 1782 дар Русия зиндагӣ карда, дар таҳияи нақшаи ислоҳоти мактаб дар солҳои 1782–1786 иштирок кардааст. Соли 1783 Янкович Мириевский узви Академияи илмҳои Русия шуд. Ӯ дорои якчанд китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ барои мактабҳои давлатӣ мебошад.

Янкович-Мириевский пайрави Ян Коменский (1592—1670) мутафаккир, муаллим, файласуф, забоншинос, муаррихи чех буд, ки ба таври ҳаққонӣ асосгузори педагогика чун назарияи ягонаи тарбия ва таълим ба ҳисоб меравад. Ян Коменский дар асари бузурги худ «Дидактикаи бузург» бисёр муқаррароти педагогикаи муосирро пешниҳод ва асоснок кардааст: идеяи тарбияи умумӣ, ягона системаи мактаб, идеяи бартариҳои таълим ба забони модарӣ, усули таълими аёнӣ ва ғайра, ки имрӯз пояҳои аслии фаъолияти педагогӣ мебошад.

Дар охири асри XVI – ибтидои асри XVII аввалин грамматика пайдо шуд. Забони славянии калисо дар қарнҳои XVI – XVII як силсила китобҳои методиро дар бар мегирифт, ки асосгузорини онҳо инҳоянд: «Грамматикаи словенӣ» -и Лаврентий Зизания (1596), «Грамматикаи забони словенӣ» -и Мелетий Смотритский (1619) ва «Праймер» -и Карион Истомин (1694) аз чоп баромад. Ин китобҳои дарсӣ то миёнаҳои асри XVIII то ҳангоми нашршавии «Грамматикаи русӣ» -и М. В. Ломоносов (1757) давоми сад сол боз дар гимназияҳо китобҳои асосӣ буданд. Нихоят, дар соли 1844 Ф. И. Буслаев (1818—1897) асари машхури худ «Дар бораи таълими забони русӣ»-ро навишт, ки дар он аввалин бор дар таърихи педагогикаи рус системаи аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи методиро пешниҳод менамояд. «Методи илмиро аз усули тарбия фарк кардан лозим аст», — менависад Ф И Буслаев. — Олиме, ки илмро баён мекунад, ба шахсияти хонанда ё шунаванда таваҷҷуҳ намекунад, танҳо аз он дур мешавад: илмашро танҳо ба касе пешниҳод мекунад, ки ӯро мефахмад. Баръакс, омӯзгор бояд қобилияти шогирдонро инкишоф диҳад, тарбия кунад ва ба кор барад: илми ӯ он гоҳ арзиши худро пайдо мекунад, ки барои онҳое, ки таълим дода мешавад, мувофиқ бошад».

Ф. И. Буслаев бошуурона азхуд кардани маводи таълимӣ, қобилияти талабагон дар нутқи худ дуруст истифода бурдани дониши ҳосилшуда, ба ҳам пайвастани дониш ва маҳорат, таълиму машқро ба мадди аввал мегузорад. Номбурда ба нақши омӯзиши забон дар рушди тафаккури хонандагон таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, дар додани машқҳо мавқеи муҳим дорад.

Дар бораи методикаи таълим сухан ронда, ду усули таълимро муайян мекунад: хонанда бо ёрии муаллим худаш ҳақиқатро ҷустуҷӯ мекунад (усули эвристикӣ) ё дар шакли тайёр (методи догматикӣ) дар бораи забон маълумот мегирад; дар ин маврид усули якум афзалтар дониста мешавад. Ф. И. Буслаев ба инкишофи нутқи хонандагон диққати зиёд медиҳад, то хонандагон ба осонӣ, бомазмун, равшан, аниқ, оқилона ва бомаънӣ баён кардани фикрро ёд гиранд.

Дар солҳои 60-уми асри XIX як қатор муаллимоне пайдо шуданд, ки онҳо масъалаҳои хониши фаҳмондадиҳӣ, усули таълими грамматикӣ, ҷорӣ намудани машқҳои хаттӣ, таълими имло дар давраи ибтидоии таълим ва ғайраро муфассал кор карда мебароянд. Дар байни пайравони Ф. И. Буслаев маъруфтаринаш К. Д. Ушинский (1824) мебошад. Мавсуф табиати психофизиологии таълимро омӯхта, дар бораи вазифаҳои тарбиявӣ бисёр навиштааст. Асарҳои асосии ӯ чун китобҳои дарсии «Олами бачагон» ва

[1] **Адрес для корреспонденции:** Темурова Момогуль Курбоналиевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры языков Технического университета Таджикистана имени А.К. М. С. Осими. телефон: 918686470; Юсупова Сураё Сафоевна, ассистент кафедры языков Технического университета Таджикистана им. ак. М. С. Осими. тел.: 904410944.

«Каломи модарӣ» барои синфҳои ибтидоӣ бахшида шудаанд. К. Д. Ушинский менависад, ки дар давраи ибтидоии таълим забони русӣ фанни асосӣ мебошад; таълими он се мақсадро дар назар дорад: «аввал, дар бачагон инкишоф додани қобилияти маънавии модарзод, ки онро неъмати нутқ меноманд; дуюм, бачагонро ба соҳиби бошууронаи ганҷинаи забони модарии худ шинос кардан ва савум, мантиқи ин забон, яъне қонунҳои грамматикии онро дар системаи мантиқии онҳо барои бачагон азхуд карданро дар бар мегирад» [4].

К. Д. Ушинский омӯзиши мунтазами грамматикаро ҳамчун асоси инкишофи тафаккури мантиқии кӯдакон ва заминаи инкишофи нутқи хонандагон қонибдорӣ мекард. Вай инчунин системаи маърӯза ва очеркро пешниҳод кардааст, ки ба аҳамияти онҳо дар инкишофи нутқ хеле баҳои баланд додаанд.

Дар ибтидои асри XX самти илмию лингвистӣ дар методологияи забони русӣ пурзӯр гардид. Фаъолияти Ф. Ф. Фортунатов ба ҳамин давра рост меояд, ки соли 1903 дар назди коркунони маорифи халқ «Дар бораи таълими грамматикаи рус дар мактабҳои миёна» маърӯза карда буд. Дар баробари ин ва инчунин баъд аз инқилоби Октябр А. М. Пешковский (1878—1933) дар такмили омӯзиши методикаи таълими забон фаъолона иштирок кард. Калонтарин асари забоншиносии ӯ «Синтаксиси русӣ дар нури илмӣ» ҳамчун китоби дарсӣ барои мактаби миёна таҳия шудааст. А. М. Пешковский дар асари худ «Мактаб ва грамматикаи илмӣ» (1914) дар бораи фосилаи байни илми забон ва омӯзиши мактабии он навишта, вазъиятеро, ки дар мактаб ба вучуд омада, грамматика ба дасти имло табдил ёфтааст, танкид кардааст [2].

Грамматика, ба қавли А. М. Пешковский, аз он сабаб арзиши махсус дорад, ки «фарқи асосии гуфтори адабӣ ва табиӣ истифодаи бошууронаи воситаҳои забонӣ мебошад.

Л. В. Щерба (1880—1944) низ ба масъалаҳои таълими мактаби забони русӣ машғул буд. Номбурда муҳимтарин самтҳои кори таълими забони русиро таълими маҳорати забони адабии хаттӣ ва шифоҳӣ медонист, ки он тавассути омӯзиши грамматика, хондани намунаҳои нутқи адабӣ, мунтазам машқҳо дар таҳияи матнҳои шифоҳӣмавриди омӯзиш қарор мегирифт. Л. В. Щерба ба таълими имло диққати калон медиҳад, ки он бояд ба принсипи бошуурона омӯхтани алоқамандӣ бо омӯзиши грамматика асос ёбад, на аз ёдгирии оддӣ.

Ҳамин тавр, дар мақолаи «Тамоюлҳои охирини методикаи таълими забони модарӣ» мавсуф менависад, ки омӯзиши грамматика бояд дар навбати аввал ба талаба маҳорати нутқи шифоҳӣ бахшад, «зеро нутқ дар асоси маводи грамматикӣ сохта мешавад» ва дуюм, дар донишҷӯ муносибати бошуурона нисбат ба калима, «то ки вай палитраи услубии забони русиро ҳис кунад», савум, забонро чун ифодаи фикр тасаввур кунад. Дар байни дигар чизҳо ӯ қайд кард: "дар бораи қоидаҳое, ки суханронии моро танзим мекунанд ва шарҳи таърихии истисноҳо ба онҳо"[3]. Соли 1952 Л. В. Щерба китоби дарсии «Забони русӣ»-ро дар ду ҷилд офарида, системаи методии худро дар асоси тафовути забоншиносӣ система ва фаъолияти нутқ, ки бояд бо усулҳои махсуси гуфтор, шунидан, хондан ва навиштан инкишоф дода шаванд, таълиф намуда, бештари вижагиҳои забонишиносиро аз дидгоҳи нав баррасӣ намудааст.

А. В. Текучев (1903–1987) дар ташаккули методикаи таълими забони русӣ дар мактаб саҳми калон гузоштааст. Зиёда аз 200 асари илмию методӣ, аз ҷумла «Усулҳои таҳлили грамматикӣ», ки борҳо нашр шудаанд, монографияҳо оид ба вижагиҳои омӯзиши имло бо назардошти вижагиҳои лаҳҷаи маҳаллӣ, мақолаҳо оид ба забоншиносону методистони барҷаста, «Очеркҳо оид ба усул таълими забони русӣ», китоби дарсӣ ва антология оид ба методикаи таълими забони русӣ ба қалами ӯ мансуб мебошанд [5].

Як қатор асарҳои асосии методӣ — китобҳои дарсӣ оид ба методикаи таълими забони русӣ дар мактаб нашр карда мешаванд. Даҳсолаҳои охир бо пешрафтҳои умумӣ ва мушаххаси методикаи таълими забони русӣ, пеш аз ҳама, бо диверсификатсияи соҳаи маориф, пайдоиши барномаҳои алтернативӣ, комплексҳои таълимӣ ва дастурҳо, таҳияи стандарти нави забони русӣ алоқамандand.

Дар методология, чун дар дигар илмҳо, эътимоднокии хулосаҳо ва эътимоднокии тавсияҳо тавассути усулҳои тадқиқот таъмин карда мешавад. Мушкилии тадқиқоти методологияи забони русӣ, инчунин дар педагогика дар он аст, ки предмети таҳқиқшаванда, чун қоида, аз алоқаю таъсирҳои серҷабҳаи он ҷудо шуда, дар шакли соф гирифтан мумкин нест. Таъсири омилҳои тарафӣ метавонад хеле қавӣ бошад ва аксар вақт натиҷаҳои тадқиқотро таҳриф мекунад.

Мақсади озмоиши ҷустуҷӯ (ориентатсия) муайян кардани мушкилот, ҷустуҷӯи мавқеъҳои ибтидоӣ ва эҳсоси чизи навест, ки баъдтар бодиққат таҳия ва ҷорӣ карда мешавад. Ин кӯшишҳои аввалин ба таҷрибаомӯз тасаввурот медиҳанд, ки техникаи нав чӣ гуна "меравад" ва сатҳи қобилиятҳои донишҷӯён чӣ гуна аст. Таҷрибаи ташаккулдиҳанда (таълимӣ) одатан тӯлонӣ буда, бодиққат омода карда мешавад (мувофиқи нақшаи тасдиқшуда гузаронида мешавад) ва ба таври қатъӣ сабт карда мешавад. Онро ҳам дар шароити лабораторӣ анҷом додан мумкин аст, яъне дар синфҳои алоҳидаи таҷрибавӣ ва дар миқёси калонтар: мактаб, як қатор мактабҳо ва ғайра — барои санҷидани системаи нави таълим. Рафти он дар

протокол ё ба лента сабт карда, баъд материалҳо омӯхта, хулоса бароварда мешавад. Дар ибтидои таҷриба, дар охири ҳар як марҳила ва тамоми омӯзиш кори буридан гузаронида мешавад. Хулосаҳо дар тадқиқоти муосир на танҳо дар асоси таҳлили сифатӣ, балки бо истифода аз омор ва компютерҳо низ бароварда мешаванд.

Таҷрибаҳои васеъ ва тӯлонии омӯзиш, ки дар он бисьёр муаллимон иштирок мекунанд, омӯзиши таҷрибавӣ номида мешавад, зеро онҳо барои кор кардан аз рӯйи одатҳои нав таҷриба мегиранд. Барои муқоиса, одатан, дар баробари синфҳои таҷрибавӣ, назоратӣ таъсис дода мешаванд, ки дар онҳо методологияи дигар истифода мешавад. Ин таҷриба имкон медиҳад, ки самаранокии муқоисавии усулҳои гуногун муайян карда шавад.

Дар озмоиши формативӣ (таълимӣ) ҷамъоварии маводи васеъ хеле муҳим аст: қайдҳои дарси омӯзгорон ва протоколҳои дарс (ё сабти магнитофони онҳо), ки имкон медиҳад маълум шавад, ки нақшаи таҷрибакунанда чӣ тавр ва то кадом андоза иҷро шудааст. Дар рафти таҷриба парвандаҳои хатогиҳои донишҷӯён тартиб дода мешаванд; хатогиҳо барои муайян кардани сабабҳои онҳо гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Мушкилиҳое, ки донишҷӯён дучор мешаванд, омӯхта мешаванд. Одатан рӯзномаи таҷриба нигоҳ дошта мешавад. Аксар вақт зарурати такрори таҷриба, ё бо мақсади қисман тағйир додани методология ё ба даст овардани натичахои боварибахштар, ё кор карда баромадани конкретӣ усулҳои фаъолияти омӯзгор ва донишҷӯён (ба ном "технологияҳо") ба миён меояд.

Пайдоиши методологияи забони русӣ ҳамчун илм бо соли 1844 пайдо шудани китоби Ф. И. Буслаев алоқаманд аст. Вай байни «усули таълим» фарқ мекунад ва «олими усул», яъне усулҳои таълим ва тадқиқот, методологияи таълим: такя ба таҷрибаи таълим, таҳлил натиҷаҳои омӯзиш; омӯзиши шахсияти донишҷӯ; эътимоднокии илмии мавод; дигар хусусиятҳоро мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Ф. И. Буслаев методологияи омӯзиши забони зиндаи русиро дар мактаб дар асоси таҳлили намунаҳои адабиёти бадеӣ ва фолклор эҷод кардааст, ки забонро ба таври куллӣ, дар робитаи ногусастании тамоми унсурҳои он: хониш, навиштан, инкишофи нутқ, кор оид ба грамматика, лексика, этимология якҷоя дида мебароянд. Вай ба машқҳои амалӣ – презентатсияҳо, иншоҳо, мукотибаҳо, тарҷумаҳо, навиштани тиҷорат баҳои баланд дод. Вай вазифаи асосии чӣ зинаҳои поёнӣ ва чӣ барои зинаҳои олии маорифро инкишоф додани «хуни модарзодии сухан» медонист. Дар омӯзиши забон барои рушди равонии донишҷӯ имкониятҳои азимро дида, ташаккул додани малакаҳои мустақилият, муносибати эҷодӣ ба тиҷорат ва истифодаи усулҳои эвристикиро тавсия додааст, то худи донишҷӯён «маълумро ба воситаи маълум кашф кунанд» [1, с. 68].

Ҷаҳонбинӣ як системаи назарҳо ба ҷаҳони атроф аст, аз ҷумла забон чун қисми объективии ин ҷаҳон хизмат мекунад. Забон василаи дарки ҳаёт аст барои наслҳои гузашта ба воситаи ёдгориҳои хаттӣ, ки аз паси худ гузоштаанд. Баррасии забон ҳамчун системаи коммуникатсионии ба таври объективӣ мавҷудбудаи одамон ҷаҳонбинии забонӣ мебошад. Ташаккули он яке аз муҳимтарин вазифаҳои таълими забони русӣ дар мактаби ҳозиразамон мебошад. Донишҷӯён бояд дар бораи нақши забон дар ҳаёти ҷомеа ва сабабҳои пайдоиши он, рушди доимии забон ва омилҳои тағйирёбии он, хусусияти системавии забон, гуногунрангии забон бо донишҳои гуногуни забонҳо ва мавқеъи забони русӣ дар байни онҳо, дар бораи вазифаҳои забони русӣ дар ҷаҳони муосир мусаллаҳ шаванд.

Ҷузъҳои асосии ҷаҳонбинии илмию забонӣ унсурҳои зерини сохтории он мебошанд: нақши забон дар ҳаёти ҷомеа ва сабабҳои пайдоиши он; шаклҳои мавҷудияти забон; рушди забон; забони систематикӣ; гуногунӣ ва баробарии забонҳои ҷаҳон; мавкеи забони русӣ дар байни дигар забонҳо; вазифаҳои муосири забони русӣ; ба қисмҳо тақсим кардани забони миллии русӣ.

Идеяи ташаккули ҷаҳонбинии забонии хонандагон дар барномаи муосир, ки мавзуъҳои забонро дар ибтидои соли хониш ва дар синфи IX бахши умумии «Маълумоти умумӣ дар бораи забон» дар бар мегирад, ҷой дода шудааст. Ба ғайр аз маводи махсусе, ки талаботи барномаро инъикос мекунад, дар китобҳои дарсии ҳозира матнҳое низ мавҷуданд, ки дар бораи забон маълумот доранд. Ба ғайр аз ин, ҳангоми омӯзиши маълумот оид ба забон ва нутқ донишҳое дода мешаванд, ки ба ташаккули ҷаҳонбинии мактаббачагон (ташаккули мунтазами забон, инкишофи он ва ғайра) таъсир мерасонанд. Ҷанбаи ҷаҳонбинии курси мактабии забони русиро зарурати ҳаллу фасли доимӣ (сол аз сол, аз мавзуъ ба мавзуъ) ба масъалаҳои ташаккули назари материалистӣ нисбат ба забон муайян мекунад, зеро дар байни онҳо инкишоф додани он қариб ғайриимкон аст.

Ҳар яке аз унсурҳои сохтории ҷаҳонбинии забонӣ дорои мазмуни мушаххас буда, истифодаи усулҳои мушаххаси корро тақозо мекунад. Биёед дар бораи методологияи омӯзиши онҳо таваққуф кунем. Зарур аст, ки дар худи ибтидои курси систематикӣ талабагонро ба забон чун воситаи муомила шинос кардан лозим аст. Донистани ин вазифаи забон шавқу ҳаваси кӯдаконро ба забони русӣ ҳамчун фанни таълимӣ ва хоҳиши хуб аз худ кардани он барои беҳтар истифода бурдани забони русӣ ҳамчун воситаи муошират меафзояд.

Дар забони русӣ, чун дар ҳама гуна забони миллии рушдёфта, се навъи асосӣ (ё қисмҳо) фарқ мекунанд: лаҳҷаҳо, забони мардумии шаҳрӣ ва адабӣ. Забони адабӣ ҳамчун шакли олии забони миллӣ дар мактаб омӯхта мешавад ва ба мактаббачагон таълим дода мешавад. Донишҷӯён бояд забонро донанд, то ки меъёр ва қоидаҳои истифодаи онро бошуурона аз худ кунанд. Муқаддима бо навъҳои миллии забони русӣ тадриҷан ба амал меояд. Хонандагон тадриҷан дониши зарурироро ҷамъ мекунанд. Инак, дар синфҳои V—VIII дар бораи нормаҳои забони адабӣ сухан меронем. Аз синфи V сар карда, дар робита ба омӯзиши мавзуи «Луғат ва фразеология» хонандагон бо мафҳуми калимаи лаҳҷа амал мекунанд. Дар баробари ин, бачаҳоро бо меъёрҳои забони адабӣ шинос карда, мафҳуми калимаи гуфтугӯиро ҷорӣ кардан ба мақсад мувофиқ аст. Мафҳуми пурраи забони миллӣ дар синфи IX ҳангоми омӯзиши мавзуи «Маълумоти умумӣ дар бораи забон» ташаккул меёбад.

Дар дарси махсус чунин маълумот дода мешавад: ҳар як миллат забони миллии худро дорад; ба халқҳои мамлакатҳои гуногун бо як забон хизмат расондан мумкин аст (масалан, забони англисӣ дар Англия забони давлатӣ ва дар ШМА, Австралия забони давлатӣ, олмонӣ дар Германия ва Австрия забони давлатӣ аст; арабӣ дар Сурия, Лубнон, Алҷазоир, Миср ва ғайра); таъсири мутақобилаи навъҳои забони миллӣ ба ҳамдигар (ба забони адабӣ ҷалб шудани вожаҳои гӯша ва забони мардумӣ, гум шудани хусусиятҳои онҳо бо гӯшаҳо ва забони мардумии шаҳрӣ бо таъсири забони адабӣ). Дониши гирифташуда ҳангоми иҷрои машқҳо мустаҳкам карда мешавад: 1) муқоисаи лаҳҷа ва ҳодисаҳои фонетикӣ, луғавӣ ва грамматикии адабӣ; 2) риояи вазифаи лаҳҷа ва вожаҳои гуфторӣ дар матнҳои асарҳои бадеӣ; 3) дар луғатҳо пайдо кардани мисолҳои лаҳҷавӣ ва калимаҳои гуфтугӯие, ки адабӣ шудаанд; 4) муайян кардани лаҳҷа ва вожаҳои гуфтугӯӣ дар нутқи хонандагон ва матнҳои махсус ва иваз кардани онҳо бо муодили адабӣ.

Забони русӣ ҳамчун фанни таълимӣ хеле муҳим аст дар масъалаи омодагии башардӯстона ва ба ҳаёти насли наврас аҳамияти хоса дорад: асосҳои таълими забоншиносиро мегузорад, яъне маҷмуаи донишҳо дар бораи воситаи асосии муошират – забон, сохтор ва фаъолияти он дар нутқ. Дониш дар бораи он ду вазифаро иҷро мекунад: маҳорати хонандагонро дар истифодаи забон таъмин мекунад ва инчунин барои ташаккули малакаҳои забонӣ ва нутқӣ замина мегузорад.

Салоҳияти донишҷӯён дар дониши забон ва нутқ дар натиҷаи омӯзиши тамоми ҷанбаҳои забон (фонетика, лексика, тавлиди калима, морфология ва синтаксис) ва нутқ (асоси матнии он, навъҳои услубӣ ва навъҳои ташкили гуфтор), хар ду шакли он — даҳонӣ ва хаттӣ, нормаҳои забони адабӣ. Ҳамаи ин, ки хеле устуворона аз худ карда шудааст, ба мактаббачагон барои истифодаи бошууронаи забон дар нутқи худ, заминаи худтанзимкуниро ҳангоми истифодаи забон ҳамчун воситаҳои алоқа иҷро менамояд. Дониши забоншиносӣ барои ташаккули забон ва малакаи нутқи хонандагони мактабҳо ҳамчун асос хизмат мекунад. Ҳеҷ гуна маҳоратро бе такя ба дониш инкишоф додан мумкин нест. Ташаккули малакаҳо аз шиносоӣ бо онҳо оғоз мешавад, бинобар ин, мафҳумҳои забоншиносӣ бояд ба барномаи таълимии мактаби забони русӣ дохил карда шаванд.

Адабиёт:

1. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. – М., 1941.
2. Пашковский А.М. Школьная и научная грамматика, - М., 1918.
3. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в Средней школе, - М., 1974, ЛКЛ.
4. Ушинский К.Д. Избр. Пед. Соч. – М., 1954. – Т.2. – С. 541-542.
5. Хрестоматия по методике русского языка. Русский язык как предмет преподавания / Сост. А.В.Текучев. – М., 1982.

АЗ ТАЪРИХИ ОМӮЗИШИ МЕТОДИИ ЗАБОНИ РУСӢ

ТЕМУРОВА М. Қ., СУРАЙЁ ЮСУПОВА

Чун сухан аз тарзи омӯзиш ва таълими методии забони русӣ меравад, дар баробари имло, боз масоили вижагии забон бояд баррасӣ шаванд. Ин мақола таърихи омӯзиши методии забони русиро дар бар карда, чеҳраҳои асосии илми забоншиносии миллиро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Бояд мутазаккир шуд, ки нақши уламои забоншинос дар тадвину таҳияи методикаи забоншиносии илмӣ давоми чандин садсола хеле густурда аст ва муаллифи мақола кӯшиш кардааст, ки аксар мушкили муосири илмиро ҷиҳати таҳқиқи вижагиҳои дастурии забони русӣ пажӯҳиш намуда, дар тақвият ёфтани усулҳои таълимии забон саҳми арзанда гузорад. Бинобар ин, тафовути забони адабӣ аз лаҳҷаҳо ва дигаргунии забони шаҳр аз рустоҳоро аз дидгоҳҳои олимони забоншинос муаррифӣ намуда, оқибат ба хулосае меояд, ки методикаи забони русӣ дар садаи нав ва замони постмодерн бинобар талаботи муосирият бояд бознигарӣ шуда, дигарбора мавриди назар қарор бигирад.

Калидвожаҳо: *забони русӣ, синтаксис, нутқ, лаҳҷа, забони мардуми шаҳру руста, машқҳои амалӣ, озмоишҳо.*

ИЗ ИСТОРИИ МЕТОДИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

ТЕМУРОВА М. К., ЮСУПОВА С.

Когда речь идет о способе изучения и методическом преподавании русского языка, наряду с правописанием, следует учитывать и особенности языка. В данной статье освещается история методического изучения русского языка и рассматриваются основные аспекты отечественной лингвистической науки. Следует отметить, что роль лингвистов в разработке и развитии научных лингвистических методов была обширной на протяжении нескольких столетий, и автор статьи постарался изучить большинство современных научных проблем с целью изучения учебных особенностей языкового языка на примере русского языка и вносят ценный вклад в укрепление методов преподавания языка. Поэтому отличие литературного языка от диалектов и изменение языка города от деревни представлены с точки зрения лингвистов, и в итоге делается вывод о методологии русского языка в новом веке и эпоху постмодерна следует пересмотреть и рассмотреть еще раз в связи с требованиями современности.

Ключевые слова: *русский язык, синтаксис, речь, диалект, язык городского и сельского населения, практические занятия, тесты.*

FROM THE HISTORY OF METHODOLOGICAL RESEARCH RUSSIAN LANGUAGE

TEMUROVA M.K., YUSUPOVA S.

When it comes to the method of studying and methodically teaching the Russian language, along with spelling, one should also take into account the peculiarities of the language. This article highlights the history of the methodological study of the Russian language and examines the main aspects of domestic linguistic science. It should be noted that the role of linguists in the design and development of scientific linguistic methods has been extensive for several centuries, and the author of the article has tried to study most of the modern scientific problems in order to study the educational features of the linguistic language using the example of the Russian language and make a valuable contribution to strengthening methods of language teaching. Therefore, the difference between the literary language and dialects and the change in the language of the city and the countryside are presented from the point of view of linguists, and as a result, a conclusion is made about the methodology of the Russian language in the new century and the postmodern era should be reconsidered and considered again in connection with the requirements of modernity.

Key words: Russian language, syntax, speech, dialect, language of urban and rural populations, practical classes, tests.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 491. 743-34

АҚИДАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ОИД БА ИСТИЛОҲОТИ БИОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

МИСКИНОВА Т.У[1].

Истилоҳ, истилоҳшиносӣ, истилоҳсозиву истилоҳи илмии тахассусӣ яке аз бахшҳои асосӣ ва воситаи тавонои рушду инкишофи забони миллӣ аст. Бо ибораи дигар, яке аз роҳу воситаҳои бою ғанӣ гардидани захираи луғавии ҳар як забон маҳз истилоҳоти соҳавӣ ба шумор меравад. Зеро асоси ҳар як фан, соҳа ва илмро истилоҳоти соҳавии он ташкил медиҳад.Таъкид намудан ба маврид аст, ки дар натиҷаи қонуну қавоиди умумии рушду такомули забон маълум ва равшан аст, ки бо пешрафти паҳлуҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа ба монанди илму фан, табиат, физика, ҳунар фарҳанг ҳамарӯза ба захираи луғавии забон калимаву истилоҳоти нав ворид мегардад.

Тавре маълум аст, ин маҷмуи истилоҳоти соҳавӣ ба монанди худи забон муддати дароз яксону якранг собит намемонад. Ҳар як андешаву афкори нави иҷтимоиву сиёсӣ, маънавӣ ва ҳар як падидаи тозаи модӣ, ки дар ҷомеа ба вуҷуд меояд, тағйирот ва дигаргуниҳои куллиеро дар сохтори забон истилоҳоти соҳавӣ ба миён меоварад. Аз ин рӯ, метавон зикр намуд, ки истилоҳ, истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ ҳамчунин яке аз роҳу воситаҳои тавонову қавитар сохтани қонуну қавоиди истилоҳсозӣ ва ё истилоҳофариниии забон маҳсуб меёбад, ки дар забонҳои тоҷикиву олмонӣ ба таври назаррас ба мушоҳида мерасад.

Истилоҳоти илмии тоҷикӣ ва ҳам олмонӣ таърихи тулонӣ дошта, аз даврони бостон сарчашма гирифтааст. Истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дорад ва ин давра аз аввали пайдоиши осори илмии соҳаи мухталиф, аз ҷумла истилоҳоти биологӣ оғоз гардида, то ба имрӯз рушду инкишоф меёбад. Ин таърих пеш аз ислом баъдан дар замони Сомониён ташаккул ёфтааст. Аввалин олимону донишмандоне, ки ба сохтани истилоҳоти тоҷикии илмӣ дар шохаҳои мухталифи илми ситорашиносӣ, тиббу табобат, риёзиёт, ҷуғрофия, фалсафа, химия, физика, минералогия ва алалхусус биология, ботаника ва зоология ба таври ҷиддӣ даст задаанд, Ҳаким Майсарӣ, Аҳмади Ахавайнии Бухорӣ, Абумансур Муваффақи Ҳиравӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Закариёи Розӣ, Саид Исмоили Ҷурҷонӣ мебошанд (11; 15; 16). Дар забони олмонӣ низ олимону донишмандони Эрнст Генрих Филипп, Генрих Герман Робберт Кох, (микробиолог ва гигиенист), Теодор Шванн, Рудольф Якоб Камерариус (ботаник), Эрнст Генрих Геккель (эколог), Карл Фридрих Бурдах (анатом ва физиолог), Лудольфа Тревирануса (ботаник), Готфрид Рейнхольд Травиранус (табиатшинос), Маттиас Якоб Шлейден (ботанник), Теодор Руз (биолог) ва дигарон дар соҳаҳои мухталиф дар самти ба вуҷуд овардани истилоҳоти олмонии биологӣ саҳми бузург доштанд. Бинобар ин, дар забони тоҷикӣ таъсири забони арабӣ ва дар забони олмонӣ бошад, таъсири забонҳои лотинӣ, русӣ ва англисӣ хеле зиёд ба мушоҳида мерасад (2; 123-145).

Онҳо дар осори безаволи худ ба қудрату тавоноии забони модарӣ такя намуда, саъю талош намудаанд, ки истилоҳоти тоҷикӣ ва олмонии илмҳои мухталифи замони худро бунёд намоянд.[13; 56 - 64].

Таҳлилу баррасӣ ва омӯзиши амиқи сарчашмаҳои биологӣ ва илмҳои ба он алоқаманд нишон медиҳанд, ки дар осори илмии забонҳои тоҷикиву олмонӣ вобаста ба ҳамон муҳити илмиву фарҳангӣ якчанд қонуну қоидаҳои сохтани истилоҳоти биологӣ ва шохаҳои мухталифи он мавриди истифода қарор дода шудааст (10; 13).

Масалан, дар баъзе ҳолатҳо истилоҳоти биологии арабиеро истифода намудаанд, ки мардуми одӣ низ онро ба хубӣ дарк менамоянд; ҳаёт, аломат, ҳаракат, тағйирот, илм, ашё, дохил, хориҷ (дохил ва хориҷшавии модаҳо), тақсим (тақсими ҳуҷайра).

Ҳамчунин ба ҷойи калимаҳои арабии истилоҳоти биологӣ аз муодили тоҷикии онҳо низ истифода кардаанд, ки ҷолиб аст; ҳаёт-зист, аломат – нишона, ҳаракат – ҷунбиш, (ҳаракати ҳуҷайра), тағйирот –

[1] **Адрес для корреспонденции:** Мискинова Т.У –Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки,17. **Тел:(+992) 935-33-00-75**

гардиш, илм –дониш, ашё – чиз, дохил – ворид, хориҷ – берун, тақсим – ҷудо, ҳаракатулмустақим – ҷунбиши рост, сареъулҳаракат - тезҷунбиш (9; 3-6)

Дар заминаи имкониятҳои дохилии забони тоҷикӣ ва олмонӣ чандин истилоҳоти биологӣ сохта шудааст: ҷойгоҳ (ҷойгоҳи реша ва ё тухм), пазироӣ (пазироии ҳуҷайра, пазироии хун, пазироии маводи тухмӣ), оромиш (оромиши ҳуҷайра, оромиши мода дар организм, оромиши тухм дар тухмдон), ҳаста, ковокӣ, шира (шираи растанӣ), буридан (буридани мева), гулдор (растании гулдор), сӯрохӣ, ғизогир, расиш, нафаскашӣ, ғализ, сохт, барг, баргча, ширагӣ, ширадор, мағз, мӯяк, тухм, тухмшакл, сабзранг, донача, ғурӯша [7; 65 - 68].

Дар забони олмонӣ низ ба ҷои калимаҳои хориҷии истилоҳоти биологӣ аз истилоҳоти забонӣ олмонӣ истифода намудаанд: das lebevesen - мавҷудоти зинда [3;234-239], das Lebendige - организми зинда [3; 123-126], das Betrachtungs objekt- объекти омӯзиш [3; 56], die Zelle – ҳуҷайра [3; 98], das Gewebe – бофта [3; 32], untersuchen – омӯзиш [3; 23], vieltätig – ҳаматарафа [5; 123], das Verhalten – хусусият [5; 12], die Umvelt – сохтор [5; 43].

Дар заминаи имкониятҳои дохилии забони олмонӣ сохтани истилоҳоти илмии биологӣ: der Anwendungshereich - es, -e – муҳити қабулкунӣ [4; 123], die Grundlage –n – асос [4; 12], das Verffa – қобилият [4; 35], der Schading – зарарровар [4; 12], das Lab – фермент [4; 76], die Auswirkung –en – зуҳурот [4; 86], die Naturliche Quelle- омӯзишӣ биологӣ [4; 122].

Тавассути воридшавӣ, яъне иқтибосшавии истилоҳоти биологӣ аз дигар забонҳо ба забони олмонӣ: die Erbinformation - ахбори генетикӣ [8; 65], das Zeltalter- давра [8; 43], das Verfahren – усул [8; 21], der Zweck–омезиш [8; 121].

Тибқи фикру андешаҳои олимону донишмандон истилоҳоти биологӣ аз нигоҳи иқтибосшавӣ аз дигар забонҳо таносуби мухталиф доранд. [8; 305].

Ҳамин тариқ, ҳар кадоме аз донишмандони мо ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони олмонӣ аз роҳу усулҳои истилоҳсозӣ ва имкониятҳои дохили забонии худ моҳирона истифода намудаанд. Алалхусус, ҷойи таассуф аст, ки олимону донишмандони муосир дар сохтани истилоҳоти биологӣ аз ин равияҳои мухталифи истилоҳсозиву истилоҳофаринии классикон ба таври судманд натавонистанд истифода баранд. Бо вуҷуди ҳамаи ин, роҳу воситаҳои истилоҳсозии пешиниён чӣ дар забони тоҷикӣ ва чӣ олмонӣ таъсири худро расонида, дар истилоҳсозии биологии забонҳои тоҷикиву олмонӣ саҳифаи наве боз намуд. Олимону забоншиносон дар замони муосир бо вуҷуди таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ва таъсири забони лотинӣ, англисӣ ва забони русӣ ба забони олмонӣ аз қонуну қавоиди истилоҳсозиву меъёрҳои дурусти интихоби истилоҳ ҳангоми истилоҳсозии биологӣ ва шоҳаҳои мухталифи он ба қадри ҳол истифода карданд, ки имрӯз низ аҳаммияти илмиву назарии хешро аз даст надодааст: лӯндашакл [7; 12], дастӣ [7; 21], тухмшакл [7; 16], гирдшакл [7; 123], ситорашакл [7; 24], риштамонанд [7; 34], гуногуншакл [7; 11], чилбанд [7; 64], лифофа [7; 76], сабзранг [7; 56], хонагӣ [7; 87], гурӯшанок [7; 65], ҳамшафат [7; 16], хурдтарин [7; 87], байни ҳуҷайравӣ [7; 243], ҷӯшонида [7; 132], посихӯранда [7; 235], шишагӣ [7; 213], найча [7; 43], дохилиобӣ [7; 23].

Як қатор вожаҳои арабӣ низ дар забони олмонӣ марбут ба истилоҳоти ботаника, тиб, математика, ва астрономия ба мушоҳида мерасанд. Дар асрҳои XIII-XIV ташаккули забони олмонӣ ба он оварда мерасонад, ки забони лотинӣ тадриҷан мавқеи худро ҳамчун забони расмӣ аз даст медиҳад: die Welten entwicklig –истеҳсоли тухмдонҳо [5; 343], verhindern - мусоидат [5; 34],die Miteloren - тафаккур [5; 45], die Zelle - ҳуҷайра [5; 64], das Gewebe - бофта [5; 123], die Eierstock – тухмдон [5; 63].

Ба ҳамин монанд истилоҳоти “вегетативные органы – узвҳои нашвӣ”, вегетативные размножение – афзоиши нашвӣ ва “вегетативная нервная система” – низоми нашвии асабҳо” аз ҳамин таркиб ба миён омадаанд. Истилоҳи биологии “вегетарианец” ба маънии гӯштнахӯранда” ва ё аз “гӯшт парҳезкунанда” низ аз ҳамин реша сарчашма гирифтааст [7; 304].

Калимаи “паразит” аз решаи юнонии “parasitos“, яъне ба маънии „сотрапезник – ҳамтабақ” омадааст. Дар соҳаи биология бошад, истилоҳи “паразит” ба маънии “муфтхӯр”, “ҳаромхӯр” ва ё “тегинхӯр” далолат менамояд, ки дар илми биология доираи васеи истифодаро касб намудааст [7; 377].

Истилоҳи биологии “спорагония” аз решаи юнонии “vovri” ба маънои „потомство” – насл, авлод, зурриёт” ва ”spora“ - кишт, киштукор омадааст. Аз решаи ин истилоҳи биологӣ истилоҳоти “спорафитт”, “спорангии” ба вуҷуд омадаанд. Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлилу баррасиҳо дақиқ равшан гардид, ки аз забонҳои лотиниву юнонӣ як қатор истилоҳоти биологӣ ба забони олмонӣ ворид шудаанд, ки имрӯз низ дар илми биологияи муосир ба таври фаррох мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дар сарчашмаҳои биологӣ ва луғатномҳои биологии ин давр низ истилоҳоти ҳуҷайра, ҳуҷайраи ҷавон, ҳуҷайраи модарӣ, ҳуҷайраи духтарӣ, поя, пояча, муғча, тухмпалла, ҷанин, думча, думчаи тухм, якпалла, дупалла, тухмпалла, тухмдон, ғалиш, ширеш, оҳарӣ, серравған, сабзиши тухм, баргҳо, барги лубиё, сабзиши ҷанин, таркиб, таркиби тухм, маъданӣ, сӯзанда, ба мушоҳида мерасад, ки мафҳум ва маънии биологии худро дақиқ равшан истифода намудаанд [7;377].

Баъзе истилоҳоти биологие низ будаанд, ки аз дарку фаҳми мардум дур буданд: анҷибари чипор, лифофаи ҳуҷайра, варточ, чакачеромухиё, генеративӣ, вегетатив, энержи, коктус, волокно, фиолко, берюзо, солянко, бактериё.

Боиси таассуф аст, ки дар ҳамон шароит ба баъзе сабабҳои айниву зеҳнӣ, тарзу тариқи истилоҳсозиву истилоҳофаринӣ ва меъёрҳои интихобӣ истилоҳоти классикии мо сарфи назар карда шуд, ки ин ба истилоҳсозии имрӯзаи биологӣ низ бетаъсир намондааст.

Аз байн рафтани роҳу усулҳои истилоҳсозии классикӣ, иваз шудани имло - аз арабӣ ба лотинӣ ва баъдан ба хатти криллии асоси забони тоҷикӣ дар натиҷаи тақсимоти ҳудудии марзҳо аз қадимтарин марказҳои илмиву фарҳангии худ – шаҳрҳои Самарқанду Бухоро дур афтодани мо, таъқибу аз байн бурдани олимону донишмандони тоҷик ва ё тарки ватан кардани аҳли зиёи тоҷик сабабҳои айние буданд, ки дар рушду такомули забони тоҷикӣ ва истилоҳоти соҳавии он рахнае ба миён оварда (1; 234).

Набудани мутахассисони соҳаи истилоҳсозиву истилоҳофаринӣ, надонистани роҳу воситаҳо ва меъёрҳои интихоби истилоҳоти тахассусӣ, ба дараҷаи зарурӣ надонистани забони тоҷикӣ сабабҳои зеҳнӣ буданд, ки дар раванди боло бурдани кору фаъолияти истилоҳсозӣ монеагӣ ба вуҷуд оварданд.

Ҳамин тариқ, бо дарназардошти сабабҳои фавқуззикр аз аввалҳои асри гузашта шуруъ карда, раванди воридшавии калимаву истилоҳҳоти соҳавии мухталиф аз забонҳои русиву аврупоӣ ва ба воситаи забони русӣ, ки он замон мақоми забони муошрати байнимиллатҳоро касб карда буд, ба забони тоҷикӣ ва олмонӣ ворид мегардид.

Адабиётҳо

1. Айнӣ С. Куллиёт: 13 ҷилд - ҷилди 3 .Душанбе: Ирфон, 1958-1977. Бархурдаров С. Г. Актуальные задачи лексикографии в области терминов // Проблема определений терминов в словарях разных типов. Л.,1976. - с. 31 - 42
2. Древнегреческо – русский словарь. Составил И.Х. Дворецкий. Под редакцией гл. корр. АН СССР, проф.С.И. Соболевского. Т.1-11.-М.,1958.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. Изд. 2 - е, исп. И доп. М., Науке, 1975.
4. Латинский язык. Под общей редакцией В. Н. Ярхо и В. И. Лободы. – М., Просвещение, 1983.
5. Ливищиц В. А. О внутренных законах развития таджикского языка // Изв. А Н Тадж. ССР. Отд.Общественных наук, 1954.Вип. 5.- с.101-108.
6. Луғати русӣ – тоҷикӣ (дар зери таҳрири М. В. Раҳимӣ ва Л. М. Успенская). – М.,954.
7. Малинин А. М. Латинско – русский словарь. – М.,1952.
8. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ – сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи ХХ. – Душанбе Дониш 2004.
9. Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ (Мураттиб Я.И.Калонтаров). – Душанбе, 1971.
10. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. – Москва: Восточная литературе, 2000. – Т.1.
11. Султонов М. Б. Забон ва истилоҳоти рисолаи “Рагшиносӣ” – и Абуалии Сино // Ахбори Академияи илмҳои ҷуҳурии Тоҷикистон, шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - №1. 2006. – с. 81 - 92.
12. Терновский В. Н. Ибн Сино. (Авиценне). – М: Наука, 1969.

АҚИДАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ОИД БА ИСТИЛОҲОТИ БИОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

МИСКИНОВА Т.У.

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои маъноии ташаккули истилоҳоти биологӣ дар забони тоҷикӣ ва англисӣ мавриди баррасиӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки зарурати омӯзиши маънои истилоҳ аз хусусиятҳои он бармеояд. Ҳангоми ба сифати номгузори маънои хос воҳиди луғавии забон маънои истилоҳиро касб менамояд, яъне он маънои луғавиро ба даст меорад .

Камбуди таҳлилҳои мундариҷавии истилоҳот, ки аз зарурати батанзимдарории онҳо ба миён меояд, дар мувофиқ наомадани маънои мутақобилаи байни истилоҳ ва мафҳум, номувофиқатии байни маънои луғавӣ ва мафҳуми истилоҳ ба вуҷуд меояд. Мувофиқнамоии маънои мутақобилаи мафҳум ва истилоҳ дар корбурди воҳиди луғавӣ барои номгузории якчанд мафҳум, барои истифодаи якчанд калимаву истилоҳот ва ё барои ифодаи як мафҳум зоҳир мегардад.

Ташаккул ва таҳаввули истилоҳоти биологӣ ҳачун низом зери таъсири якчанд омил қарор мегирад, ки шартан онҳоро метавон ба ду бахш ҷудо намуд: омилҳои дохилизабонӣ ва омилҳои берунизабонӣ.

Ба омилҳои берунизабонӣ хусусияти рушду инкишофи соҳаи муайяни донишҳо, рушди донишҳо дохил мешаванд. Ба ҳайси омилҳои забонӣ таҳаввули як қатор намудҳои сермаъноӣ, ҷудо гардидани маънои

истилоҳӣ, муродифшавии истилоҳот, таъсири шаклҳои истилоҳ ба мафҳуми ифодашаванда, таъсири мутақобилаи воҳидҳои луғавӣ дар доираи низоми истилоҳоти биологӣ ба мушоҳида мерасад.

Ҳамин тариқ, ҷараёни маънои истилоҳ дар низоми истилоҳоти биологӣ низ ба назар мерасад.

Падидаи сермаъноӣ ва муродифӣ хоси истилоҳ набошад ҳам, қабул шудааст, ин фарзия татбиқи амалиро пайдо карда наметавонад, зеро ташаккули чунин падидаҳо дар фарҳанги истилҳоти тахассусӣ, аз ҷумла биологӣ устувортар аст.

Калидвожаҳо: Муродиф, истилоҳ, низоми истилоҳӣ, истилоҳи биологӣ, нашвӣ, мавҷудоти зинда, ҷудокунӣ, мева, тухм, узв, ҳучайра, буттагӣ, низоми нашвии асабҳо.

ТЕОРЕТИЕЧСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА БИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

МИСКИНОВА Т.У.

В статье подробно рассматрывается семантические формирования биологических терминов в таджикском и немецком языках. Автор особенно отмечает что необходимость исследования значения научного термина связана с его характеристиками. При использования в качестве названия особого значением, лексическая единица языка приобретает терминологическое значение,то есть приобретает лексическое значение.

Недостаток содержательной стороны терминов, вызивающие необходимость в их систематизации, проявляется в несоответствии от взаимно однозначного между терминами и несоответствии между лексическим и понятийным значениями термина. Несоответствии от взаимно однозночного между понятиями и терминами проявляются в использовании одной лексической единицы для названия нескольких понятий или для обозначения значений нескольких терминов для выражения одного понятия.

Формирование и эволюции биологических терминов как системы обеспечивается под влиянием нескольких факторов, которые условно можно разделить на две группы: внутриязыковые факторы и внешниязыковые факторы. К внешним языковым факторам можно отнести особенности развития определёние знаний. В качестве языковым факторам можно отнести фармирование ряда сементических типов, разделение терминологического смысла, синонимия биологических терминов, влияние форм термины на обозначение сущности понятия и таким образом, лексико-сементические процессы наблюдаются в системе биологической термины. Хотя учёным принято, что такие явления, как полисемия и синонимия терминов нецелесооброзно для терминосистемы, поскольку естественное формирование этих явлений, в специальной терминологической лексике, в том числе биологической более устойчиво, чем искусственные методы их устранения.

Ключевые слова: Синонимия, термин, терминологические системы, биологические термины, вегетативный, протозоология, деление, плод, семена, орган, клетки, кустарниковый, вегетативная

THEORETIC VIEWS OF BIOLOGICAL TERMS IN TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

MISKINOVA T. U.

The article examines in detail the semantic formation of biological terms in the Tajik and German languages. The autor especially notes that the need to study the meaning of a scientific terms is related to its characteristics. When a lexical unit of the language is used as a name with a specific meaning it acquires a term meaning, that is, it acquires a lexical meaning.

The shortcoming of the analysis of the content of terms, which arises from the need to regulate them, is the inconsistency of the mutual meaning between the term and the concept, the inconsistensy between the dictionary meaning and the concept of the term. The compatibility of the mutual meaning of a concept and a term is manifested in the use of a dictionary unit for the registration of several concepts, for the use of several words and terms, or for the expression of a single concept.

The formation and development of biological terms as a systems is influenced by several factors, which can be divided into two parts: intra – language factors and extra – language factors.

Factors external to the language include the nature of the development and development of a certain field of knowlage, the development of klowlage. Among the factors of the language, the evolution of a number of capital types, the separation of the meaning of terms, the synonymization of terms, the influence of the forms of terms on the expressed concept, the mutual influence of vocabulary units within the framework of the system of biological terms can be observed.

In the same way, the flow of the meaning of the term can be seen in the system of biological terms.

Although it is not a capital phenomenon and a specific synonym of the term, it is accepted, this hypothesis cannot find practical application, because the formation of such phenomena is more stable in the culture of specialized terminology, including biological.

Keywords: Synonym, term, term system, biological term, growth, living things, division, fruit, seed, organ,cell, plant.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 491. 36-66

НАҚШИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

ДЖУРАКУЛОВА С. Г.[1]

Воҳидҳои фразеологӣ таркибан рехтаву устувор буда, мундариҷаи яклухти аксар пуробурангро ифода мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати семантика ба гурӯҳҳои мухталиф ҷудо мешаванд. Қисми аз ҳама зиёди ибораҳо рехтаву устувор ва пуробуранги воҳидҳои фразеологиро ибораҳои рехтаи фразеологӣ ё худ идиомаҳо ташкил медиҳанд.

«Грамматика фактҳои дахлдори забониро на танҳо дар сатҳи системаи забон, балки дар сатҳи нутқ, хангоми татбики онҳо меомӯзад» [6, с.5]. Масъалаи ибора яке аз масъалаҳои актуалии забоншиносии умумӣ ва ҷузъӣ ба шумор рафта, қонун ва қоидаҳои алоқаи калимаҳоро дар ҷумла бевосита инъикос менамояд. Масъалаи ибора таърихи дуру дароз дошта аз замонҳои қадим диққати олимонро ба худ ҷалб намуда буд.

Ибора на фақат бо синтаксис, ҳамчунин бо фразеология, морфология, фонетика, лексикология, имло пайванди қавӣ дорад, яъне ибора аслан дар дохили фразеология ва синтаксис омӯхта шуда, дар дигар соҳаҳои илми забоншиносӣ онро пурра ва инкишоф медиҳанд.

Ҳар фикру андешае, ки дар шуури инсон ташаккул меёбад, танҳо дар бунёд ва созгории маводи забон дар пояи калима, ибора ва ҷумла воқеъ ва баррасӣ мегардад.

Фразеология (аз калимаи юнонии phrasis — ифода ва logos таълимот) маҷмӯи ифодаву ибораҳои рехтаву устувори ҳар забонро ташкил медиҳад. Ибора ва ифодаҳои таркибан рехтаву устувор бо номҳои таъбироти фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои рехта, фразеологизмҳо, ва амсоли инҳо машҳуранд. Аз байни ин истилоҳот термини воҳидҳои фразеологӣ дар забон нисбатан ба кор бурда мешаванд.

Ҳар як воҳиди фразеологӣ аз рӯйи сохтор аз ду ва зиёда калимаҳо ташаккул ёфтаанд, вале сохти устувор ва семантикаи яклухти воҳидҳои фразеологӣ ба қисмҳо ҷудонашаванда дорад. Масалан, воҳиди фразеологии «**il est *mieux* là où il est – хуб аст, ки ӯ ҳамаи ин корҳоро намебинад**». Аз ҳафт калима (il, est, mieux, là, où, il, est) иборат аст. Бо вуҷуди ин як мафҳумро (шахси аз дунё чашм пӯшида, шахси риҳлаткардаро) ифода мекунад. Устуворию мустаҳкамии ибораҳои фразеологӣ дар тағйирнаёбандагии сохту таркиб ва семантикаи онҳо ифода ёфтааст. Одатан, ҷузъҳои таркибии ибораи фразеологӣ ивазнашаванда мебошанд. Онҳоро дар аксари мавридҳо бо калимаҳои аз ҷиҳати маъно наздик иваз кардан мумкин нест. Масалан, ибораи «**loup de mer – бахрнаварди солхӯрда**» (шахси ботаҷриба) –ро дар шаклӣ «**lièvre de mer**» ё «**renard de mer**» тағйир додан мумкин нест. Дар сурати чунин тағйирдиҳӣ на фақат семантикаи бутуни воҳиди фразеологӣ аз байн меравад, балки он таркибан ҳам ҳамчун ибораи фразеологӣ мавқеи хешро гум мекунад.

Ҷиҳати дигари устувории воҳидҳои фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҷузъҳои (калимаҳои) таркибии онҳо ҷои худро иваз карда наметавонанд, яъне ба инверсия дучор намешаванд.

Дар натиҷаи ҷоивазкунии ҷузъҳояшон ибораҳои фразеологӣ ба ибораҳои оддии синтаксисӣ табдил меёбанд. Масалан, ибораи «**contes en l'air – гапҳои холӣ, пуч, беҳуда**» воҳиди фразеологӣ мебошад, аммо «**des maisons vides — хонаҳои холӣ**» ибораи оддии синтаксисиро ташкил медиҳанд.

Ифодаи семантика воҳиди фразеологӣ ба як калима баробар мешавад, вале фразеологизмҳо баръакси калимаҳои оддӣ на танҳо предмет, аломат, амал ва ҳолати онҳо, балки тобишҳои гуногуни руҳиро низ дар бар мегиранд. Масалан, «ибораҳои «Il vaut ***mieux*** l'avoir (chez soi) en photo qu'à table- Бехтар аст, ки онҳо аксҳо дар хона дошта бошед, на дар сари суфра»: (quelqu'un qui mange beaucoup- касе, ки бисёр мехӯрад). Чунин воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ низ дар шакли васеъ ба назар мерасанд. Масалан: «Коҳҳои куҳнаро бод додан»: (гапҳои куҳнаро ба хотир овардан), «Аз касе дил шустан» (умед кандан), «Салмаи сақат» (чизи барзиёд) ва монанди инҳо баробари ифодаи мафҳумҳои алоҳида эҳсосоти гуногуни шахси гӯяндаро низ ифода карда метавонанд.

Бо вуҷуди он ки воҳидҳои фразеологӣ маҷмӯи калимаҳоеро фаро мегирад, ки онҳоро забоншиносон на аз ҷиҳати синтаксис, ҳамчун таркибҳои озод, балки аз ҷиҳати лексикологиашон меомузанд.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Джуракулова С. Г.- ассистент общеуниверситетской кафедры немецкого-французского языков, Таджикский национальный Университет, г. Душанбе 734025 пр. Рӯдакӣ 17. Тел: (+992) 102010032; E-mail: akbarchoh@bk.ru

Калимаҳо дар ҷараёни нутқ бо ҳам алоқа ва муносибат пайдо мекунанд. Ҳар як калима наметавонад бо тамоми калимаҳои ҷумла муносибат пайдо кунад, танҳо ба ин ё он калима алоқаманд мешаванд. Ин гуна калимаҳои алоқаманд метавонанд ибораҳои мухталифро ташкил диҳанд. Ибора дар натиҷаи ягонагии семантикию грамматикии на кам аз ду калимаи мустақил ба вуҷуд омада мисли калимаҳо вазифаҳои номинативиро иҷро намуда, маводи сохтмони ҷумла ба ҳисоб меравад. Ҳамин алоқаи синтаксисии байни калимаҳо ва воҳиди забонро объекти омӯзиши синтаксис ва фразеология дар бар мегиранд.

Ибораҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озодро ибораҳои синтаксисӣ ва ибораҳои рехтаро ибораҳои фразеологӣ меноманд.

Фразеология яке аз қисмҳои лексикография ба ҳисоб рафта, нисбат ба дигар соҳаҳои забоншиносӣ ҷавонтар мебошад. Олимон фразеологияро ҳамчун категорияи таърихӣ меноманд ва манбаи асосии онро забони халқ меҳисобанд.

Олимони машҳури тоҷик ва форонсавӣ дар соҳаи фразеология бахусус Фозилов М., Ҳ. Маҷидов, Шарл Б., Б. Эмил доир ба фразеология асарҳои алоҳида иншо намуда, доир ба ибораҳои фразеологӣ, ибораҳои рехта ва мавқеи онҳо дар забон фикрҳои шахсии худро баён намудаанд. Чунончи ибораҳои «гурги борондида», «димоғи касеро сӯхтан», «бе дарди миён», ки дар забони халқ хеле роиҷ аст моро ба дарки маънии он мекашанд. Масалан ибораи «гурги борондида»-ро дар забони франсавӣ метавон чунин тарҷума намуд, «routier».

Ҳангоми тарҷумаи ибораҳои фразеологӣ набояд иштибоҳ намуд, зеро мо онҳоро калима ба калима тарҷума карда наметавонем. Маънои луғавии калимаҳои алоҳида, ки ба ибораҳо ворид шудаанд, ҳангоме ки мо онҳоро бо иштибоҳ тарҷума менамоем мантиқи сухан вайрон гашта ин ё он шахсро ба шубҳа мегузорем. Мо бояд пеш аз оне, ки ибораҳоро тарҷума созем бояд аз забони модарии хеш хуб огоҳ бошем, нозукиҳои забони худро донем ва дар як қолиби муайян онро шарҳ дода тавонем.

Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ мисли ибораҳои озод бо калимаҳои гуногун намеоянд, онҳо ба як ё ду қолиби муайян маҳдуд мемонанд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати ифодаи маънӣ ба калимаи алоҳида наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Онҳо аз ҷиҳати сохт ба ибораҳои озод зоҳиран монанд бошанд ҳам, аз бобати маъно ва ҷудонопазирии ҷузъҳо аз онҳо фарқи куллӣ доранд. Масалан,

Mieux vaut s'accommoder que plaider.
То сулҳ тавон кард, дари ҷанг макӯб.
Deux avis valent ***mieux*** qu'un.
Як фикр беҳ, вале дуи он бехтар ё (аз як сар ду сар беҳ).

Ибораи фразеологӣ дар ҷумла танҳо ба вазифаи як аъзои он меояд, вале ҷузъҳои ибораҳои озод метавонанд вазифаҳои гуногунро иҷро намоянд. Доираи истифодаи ибораҳои фразеологӣ маҳдуд мебошад. Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ ба ҳам алоқаманд буда, ибораҳои фразеологӣ аз ҳисоби ибораҳои синтаксисӣ тадриҷан такмил меёбанд. «Дар масъалаи ибора ва алоқаи ҷузъҳои он дар байни забоншиносон фикри ягона нест.

Дар хусуси ибораҳои рехтаи фразеологӣ нуқтаи диагареро қайд кардан ба маврид аст, ки ибораҳои рехтаи фразеологӣ воҳидҳои устувору тағйирнаёбандаи забон, қисми аз ҳама пуробуранги воҳидҳои фразеологияи форонсавию тоҷикиро ташкил медиҳанд. Семантикаи ибораҳои рехта бисёр вақт бо маънои калимаҳои онро ташкилдиҳанда мувофиқат намекунанд. Масалан, семантикаи ибораҳои «Le ***mieux*** est l'ennemi du bien»: (on se trompe en voulant trop bien faire) Sa conférance est trop détaillée et trop longue, il a voulu bien faire mais le ***mieux*** est l'ennemi du bien ё «Deux précautions valent ***mieux*** qu'une» (эҳтиёт нисфи ҳаёт, яъне эҳтиёт ва ҳушёрӣ касро аз ҳар балову қазо эмин нигоҳ медорад) аз калимаҳои таркибии онҳо барнамеояд.

Дар сурати ибораҳои рехтаи фразеологии забони франсавию тоҷикӣ дараҷаи олии абстраксияи фразеологиро мушоҳида кардан мумкин аст. Онҳо ниҳоят пуробуранг ва таъсирбахш буда, ба дигар забонҳо тарҷума намешаванд. Чунончи, ибораҳои «Prendre des airs pâmés» (аз шодӣ шах шуда мондан), «***Mieux*** vaut mourir à l'honneur, qu'à honte vivre» (марг беҳ аз расвоӣ) ва бисёр дигарҳо аз ҳамин қабиланд.

Хусусияти фарқкунандаи воҳидҳои фразеолгӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҷузъҳои таркибии онҳо пурра ба маънои маҷозӣ омада, ба маънои аслии худ омада наметавонанд. Масалан:

Chaussez ***mieux*** vos lunettes. – Ба зери поятон нигаред.

Mieux vaut métier qu'héritage; un métier est un fonds assuré; il n'est/il n'y a si petit métier qui ne nourrisse son home/son maître.

Ҳунар тоҷест аз нури илоҳӣ,
Бинеҳ бар сар бирав ҳар ҷо, ки хоҳӣ (соҳибҳунар тоҷи сари мардум).

Aimer ***mieux*** que les yeux de sa tête. – Аз ҳад зиёд дӯст доштан, аз ҷон ҳам ширин будан (меҳри беандоза парваридан).

Ils se battaient pour garder leurs champs et les Droits de l'homme, **qu'ils aimaient *mieux* que les yeux de leur tête ...** (*Erckmann-Chatrian*, Waterloo).

Аскарон барои марзу буми хеш ва ҳуқуқи инсон муборизаи беамон мебурданд, ки аз ҷонашон ҳам дида азизтар буд... .

On ne peut ***mieux.*** – Ба ҳадди аъло, ба дараҷаи олӣ.

Un mauvais accommodement vaut ***mieux*** qu'un bon procès, un mauvais arrangement vaut ***mieux*** qu'un bon procès où ***mieux*** vaut s'accommoder que plaider. – То сулҳ тавон кард, дари ҷанг макӯб.

Mieux vaut ami en voie que denier en courroie. – Бо пул мабош, бо дӯст бош.

Mieux vaut bonne attente que mauvaise hate. – Миёнаравиро интихоб кардан.

À qui mieux mieux – сухани ҳамдигарро бурида, ба ҳамдигар навбат надода…, гапи худро гузаронидан….

Au premier arrêt des mâchoires on sert des plaisanteries obscènes. Ils se bousculent tous et criaillent **à qui *mieux mieux*** pour placer leur mot. (H. Barbusse, Le Feu.) — Ҳамин ки ба хурдан хотима доданд, он гоҳ шӯхиҳои пучу бемаънӣ оғоз меёбад. Онҳо якдигарро такон дода, номунтазам овоз баланд карда, сухани ҳамдигарро бурида навбат намедоданд.

Il vaut ***mieux*** payer le boulanger que le médecin, il vaut ***mieux*** aller chez le boulanger que chez le médecin où il vaut ***mieux*** aller à la miche qu'au médecin**.** – Саломати гавҳари ноёб (илоҷи воқеа пеш аз вуқуъ).

Chandelle qui va devant éclaire ***mieux*** que celle qui va derrière. – Кори хайрро ҳангоми ҷон дар тан будан анҷом медиҳанд.

Mieux vaut un petit chez-soi qu'un grand chez les autres. – Аввал хеш баъд дарвеш.

Ҳамин тавр, дар фразеологизмҳои хориҷӣ ба таърифи фразеологизмҳо равиши якхела вуҷуд надорад ва ҳудуди фразеологӣ равшан муайян карда нашудааст.

Фонди фразеологии забон хело бой мебошад. Дар бораи масоили фразеологизм ва аз мавқеъҳои гуногун бисёр навишта шуда бошад ҳам, олимон дар баъзе масъалаҳо то ҳол ба як фикри муайяне наомадаанд.

Тавре олимон қайд мекунанд, ба ҳам омадани хусусиятҳо дар истилоҳҳои «идиома» ва «идиоматикӣ» сирф тасодуфӣ, омили беруна буда, ба ҳеҷ ваҷҳ доирае ба вуҷуд намеорад [7, с. 52]. Ба ҷои истилоҳи «идиома» метавон ибораи «фразеологизм ба маънои танг»-ро истифода бурд. Бо ин таъриф маълум мегардад, ки дар байни фразеологизмҳо ва воҳидҳои фразеологии тафовуте вуҷуд надорад, зеро онҳо устуворӣ ва хосияти муайян доранд.

Мафҳуми фразеология дар фаҳмиши васеъ аз корҳои илмии забоншиноси рус В. В Виноградов оғоз шудааст. Асоси фразеология, фан ва вазифаи тадқиқотии он дар корҳои илмии академик В. В. Виноградов муайян карда шудааст. Пешниҳоди вай гурӯҳбандии семантикии пайвастшавии калимаҳои устувор, аз рӯи ақидаи аксарияти олимон, нахустин кӯшиши тахлил ва баёни тартиби фразеологии забонро пешниҳод кардааст.

Баъзе воҳидҳои фразеологӣ ва ё шакли ибораҳои фразеологии «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» аз фарҳангҳои пештара каму беш фарқ мекунанд. Чунончи, ибораи фразеологии «гургоштӣ» дар фарҳанги «Чароғи ҳидоят» чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст, яъне «сулҳи ба иттифоқ ба оштии зоҳирӣ» мебошад (11, с. 180). Дар «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» ибораи фразеологии «гургоштӣ» ҳамчун ба маънои «ду касро рӯякӣ ба муросо овардан» омадааст (7, с. 81).

Воҳидҳои фразеологӣ дар луғатҳо бо истилоҳоти гуногун мавриди истифода қарор мегиранд. Аз ҷумла, терминҳои «киноёт», «истиорот», «мураккабот», «таркибот», «истилоҳот», «мусталеҳот» барои ифодаи навъҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ ба кор бурда мешаванд. Одатан дар ин луғатҳо ибораҳои устувори терминологӣ бо номҳои «истилоҳот» ва «мусталеҳот», ифодаҳои пуробуранги рехта бо калимаҳои «киноёт» ва «истиорот», таркибҳои ҷудонашаванда бо унвонҳои «таркибот» ва «мураккабот» ном бурда мешаванд (7, с. 64).

Воҳидҳои фразеологӣ таркибан аз ду ва ё зиёда калимаҳо ташаккул ёфта, сохти устувор ва семантикаи яклухту ба қисмҳо ҷудонашаванда дорад. Воҳидҳои фразеологӣ монанди ибора ва ҷумлаҳои синтаксисӣ дар ҷараёни нутқ ташкил намеёбанд, балки чун воситаи тайёри забонӣ дар қолаби рехтаи маъмул истифода мешаванд. Аксаран ибораҳои фразеологӣ муодили образноки калимаҳои алоҳида мебошанд. Шоиру нависандагон барои нишонрас ва таъсирбахш гардидани сухани худ аз воҳидҳои фразеологӣ васеъ истифода мебаранд. Масалан, ибораҳои «гули сари сабад», «гурги борондида», «салмаи сақат», «димоғи касеро сӯхтан», «аз касе дил шустан», «нони касеро нимта кардан», «сояи касеро аз девор тарошидан», «аз касе дил кандан», «ба чашми худ нигоҳ карда роҳ рафтан» (7, с. 65).

Ибораҳои рехтаи фразеологӣ ё идиомаҳо қисми аз ҳама маъмул, рехтаву устувор ва пуробуранги воҳидҳои фразеологии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Рехтаву устувор ва пуробурангии ибораҳои рехтаи фразеологӣ дар он аст, ки семантикаи ибораҳои рехта аксар вақт бо маънои калимаҳои онро ташкилдиҳанда мувофиқат намекунанд. Аз ҷумла, семантикаи ибораҳои «аз касе дил кандан» - хомӯш шудани муҳаббати касе,

«ба чашми ҳуд нигоҳ карда роҳ рафтан» - дуруст, ба пеши ҳуд нигоҳ карда роҳ рафтан, «гули сари сабад» - азиз, муҳтарам, «ҳар чӣ бодо бод» - таваккал, «нури дида» - фарзанд, «гӯш ба қимор» - хушёр, «арақи ҷабин рехтан» - меҳнати сахт кардан ва ибораю ҷумлаҳои зиёди ба ин монанд ба гурӯҳи ибораҳои рехтаи фразеологӣ ё ки ифодаи идиоматикӣ дохил мешаванд (8, с. 24).

Фразеологияи муқосавӣ як қисми ояндадор ва зуд тараққикардаистодаи илми фразеология ба ҳисоб рафта, бахши муқоисавӣ ё ки муқоисавӣ-типологии омӯзиши фразеологияи ду ва зиёда забонҳо бо мақсади ошкор кардани асоси мувофиқат ва тафовути он меомӯзад.

Адабиёт:

1. Асрорӣ В. Жанрҳои хурди фолклори тоҷик. -Душанбе: Маориф, 1990. -255 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Пер. с фр. Ш. Балли. -М., 1955. -416 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика: Пер. с французского. Ш.Балли. 2-е изд., стереотипное.-М., 2001.-392 с.
4. Бетеньков Д. Формирование аутентичной речи на уроках французского языка (Тема: «Фразеология»). - Барнаул: 2009 -34 с.
5. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языка.-Москва: Просвещение, 1976.-286с.
6. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2000. – 832 с.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик (Лексикология, фонетика ва морфология). –Қ.1. -Душанбе: Ирфон, 1973. - 451 с.
8. Маҳмадҷонов О., Раҷабова С. Курси лексионии забони адабии ҳозираи тоҷик, -Душанбе, 2008.-224 с.
9. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. -Москва: Высшая школа, 1987. -288 с.
10. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. -Душанбе: Матбуот, 2007. -239 с.
11. Сироҷуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. -Душанбе: Ирфон, 1992. -288 с.

НАҚШИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

ДЖУРАКУЛОВА С. Г.

Дар мақолаи мазкур муалиф дар хусуси нақши воҳидҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ маълумот додааст. Нақши воҳидҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ муҳим арзиёбӣ мегардад. Маҳз истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар нутқ ба мо имкон медиҳад, ки онҳоро дар нутқ истифода намуда нутқро обуранг диҳем. Воҳидҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ гуногун буда ҳангоми тарҷума на ҳамаи эквиваленти хешро пайдо мекунан. Аз ин рӯ, ҳангоми тарҷума мо бояд муодили онро дар тарҷума пайдо намоем. Мавзуи нақши воҳидҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ мавзуи актуалӣ мебошад ва мо мекӯшем, ки дар таҳқиқотҳои минбаъда онро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳем.

Калидвожаҳо: нақш, воҳидҳои фразеологӣ, забон, забони тоҷикӣ, забони фаронсавӣ.

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

ДЖУРАКУЛОВА С. Г. -

В данной статье автор рассматривает информацию о роли фразеологизмов в таджикском и французском языках. Важна роль фразеологизмов таджикского и французского языков. Именно употребление фразеологизмов в речи позволяет нам использовать их в речи и окрашивать речь. Фразеологизмы в таджикском и французском языках различны, и не все из них находят при переводе свой эквивалент. Поэтому при переводе мы должны найти его эквивалент в переводе. Тема роли фразеологизмов в таджикском и французском языках является актуальной, и мы постараемся проанализировать и обсудить ее в дальнейших исследованиях.

Ключевые слова: роль, фразеологизмы, язык, таджикский язык, французский язык.

ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TAJIK AND FRENCH LANGUAGES

DZHURAKULOVA S. G.

In this article, the author examines information about the role of phraseological units in the Tajik and French languages. The role of phraseological units in the Tajik and French languages is important. It is the use of phraseological units in speech that allows us to use them in speech and color speech. Phraseologisms in the Tajik and French languages are different, and not all of them find their equivalent in translation. Therefore, when translating, we must find its equivalent in translation. The topic of the role of phraseological units in the Tajik and French languages is relevant, and we will try to analyze and discuss it in further research.

Key words: role, phraseological units, language, Tajik language, French.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 42.1. 77-33

ХУСУСИЯТИ АСОСИИ ИСТИЛОҲОТИ ҲАРБӢ ДАР ЗАБОНҲОИ МУҚОИСАШАВАНДАИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

ҒУЛОМОВА *Ф. А*[1].

Низоми истилоҳот дар ҳар як давру замон бо дигар гардидани авзои сиёсию иҷтимоӣ, илмию техникӣ истилоҳҳо ва калимаҳои нав ба навро тақозо менамояд. Ҳар рӯз захираи луғавии ин ё он забон бо калимаҳои нав (неологизмҳо) пур мешавад ва баъзе истилоҳот ба рӯйхати архаизмҳо интиқол дода мешаванд. Захираи луғавии соҳаи ҳарбӣ (истилоҳот) низ дар канор намондааст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон андешаҳои худро вобаста ба рушду ташаккули забон чунин баён намудаанд: «Масъалаи ташаккули забони илм ва истилоҳот имрӯз дар ҷомеаи мо беш аз пеш аҳамият пайдо мекунад, зеро дар раванди имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва сели хурӯшони ҳаводиси рӯзгори пурошӯби мо танҳо забони тавонманд ва ҷавобгӯйи ниёзҳои илм ва фановарии муосир бо имконот ва собиқаю саликаи худ метавонад дар баробари ин раванду ҳаводис устувору побарҷо монад. Баръакс, забоне, ки ҳамқадами замон нест ва соҳибону алоқамандони ин забон барои рушду густариши он дар заминаҳои мухталифи илму фан аз худ кору пайкори ҷиддии мондагор нишон намедиҳанд, маҳкум ба нобудист ва ногузир аз байн хоҳад рафт» [15, 246-247].

Забоншиносии муқоисавӣ ва типологӣ дар рушди забоншиносии муосир ва таҳқиқи забонҳо нақши муҳимме дорад. Дар заминаи ин метод хусусиятҳои нодиру бемисл ва ё муштараки ин ё он забон ошкор мегарданд. Забоншиносӣ дар навбати худ бахшҳои мухталифи баҳси худро дорад, ки истилоҳшиносӣ ҷузъе аз онҳост. Рушди бесобиқаи илму технология ба он оварда расонд, ки ҳамарӯза даҳҳо калимаву истилоҳоти нав ба лексикаи забонҳо ворид мегарданд. Зимнан, мушкилоти омӯзиш, тарҷума ва муайян намудани ҳудуди истифодабарии истилоҳот ба миён меояд. Чуноне ки маълум аст, ҳамаи соҳаҳои илм як андоза мустақилият дошта, инчунин системаи комилан мухтори истилоҳот доранд. Маҳз ҳамин система имкон медиҳад, ки як соҳаи муайяни илм хусусиятҳои хоси худро пайдо кунад, қоидаҳои махсуси худро муқаррар намояд ва методологияи худро барои татбиқи истилоҳоти махсус дар соҳаи иҷтимоӣ ва илмии фаъолият ҷорӣ намояд.

Аҳамияти ин масъала дар он аст, ки донистани қонунҳо, воситаҳо ва роҳҳои калимасозӣ ба мо имконият медиҳад, ки на танҳо забони модариро мукаммал донем, балки забони хориҷиро нағз донем.

Пеш аз оғози баррасии хусусиятҳои ифодаи истилоҳоти ҳарбӣ бояд қайд кард, ки зери мафҳуми истилоҳ (истилоҳот) «калима ё ибораҳое, ки номи ягон мафҳуми махсуси марбут ба соҳаи илм, техника, санъат, фарҳанг ё дигар соҳаи касбии фаъолияти инсонро ифода намуда, дар бораи онҳо доираи маҳдуди одамон маълумот доранд» фаҳмида мешавад [1, 29-30].

Мафҳуми “истилоҳ” ба илм дар ибтидои асри 20 ворид гардидааст.

Дар аксарияти мақолаҳои олимони аввали садаи XX Т. Зеҳнӣ [4], С. Ализода [4], Р. Ҳошим [4], Б. Азизӣ [4], О. Исматӣ [4] ва дигарон ақидае ё назаре дар мавриди истифодаи истилоҳот зикр гардидааст. Давраи ниҳоят ҳассосу ҷолиб барои ташаккули истилоҳот даврони Истиқлолият маҳсуб меёбад. Дар майдони илми истилоҳшиносӣ чеҳраҳои нав пайдо гардида, ин риштаи илмро боз ҳам густариш доданд. Дар ин давра хизмати забоншиносон Ш.Рустамов, М. Шакурӣ, Д.Саймиддинов, М.Қосимова, С.Назарзода, Н.Пиров, Мирзо Ҳасани Султон ва дигарон калон аст. Назари ақаллияти олимону донишмандон дар қоидаи интихоб ва эҷоди истилоҳот якранг аст. Нахуст бояд аз имконоти дохилии худи забон пурра истифода кард ва сипас дар мавридҳои зарурӣ аз дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла аз забонҳои дигар истилоҳотро иқтибос мекунанд [10, 56].

Истилоҳсозӣ ва истилоҳшиносӣ як фаъолияти огоҳонаи инсон аст, яъне инсон метавонад бевосита ба он мудохила кунад. Ҳадафи он ҳарчӣ расотар, дақиқтар ва равшантар барои аҳли соҳа ва агар мафҳум марбут ба ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ бошад, барои доираи васеътари аҳли ҷомеа, баён кардани маънои мафҳумҳои нав аст [10,20].

Забоншинос Мирзо Ҳасани Султон вожаи истилоҳро чунин шарҳ медиҳад: “Вожаи истилоҳ аслан дар арабӣ аз феъли навъи **VIII** – ум **istalaha** ба маънии 1) беҳ шудан, ислоҳ гаштан; 2) сулҳ кардан (бо касе); 3) мувофиқа кардан (дар бобати чизе, созиш кардан, шарт бастан, пазируфтан) омадааст [8, 6]. Онро дар

[1] **Адрес для корреспонденции:** Гуломова Фотима Абдурахмоновна - *докторант* Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни, *Тел: (+992) 555570655 E* - .

забоншиносӣ бо калимаи **термин**, ки аз **терминус** (terminus) – и лотинӣ ба маънои **ҳад**, **ҳудуд**, **андоза**, гирифта шудааст, баён менамоянд. **Истилоҳ** ё ҳуд **термин** калима ё ибораест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳаи илм, санъат, техника ё истеҳсолотро дар бар мегирад" [12, 561].

Термин (истилоҳот) дар соҳаи худ фақат як маъноро ифода менамояд. Якмаъноӣ хусусияти асосии истилоҳ мебошад. Як калима метавонад дар якчанд соҳа термин бошад, вале дар ҳар соҳа чун омоним он маънои дигар дошта, ба маънои махсуси дар ҳамон соҳа қабулшуда истифода мешавад, мисол:

1) инверсия (дар забоншиносӣ): ҷойивазкунии аъзоҳо. Мисол: Гургони дупо рабуданд **онҳоро**.

2) инверсия (дар кимиё): таҳсимшавии қандҳои мураккаб ба сода зери таъсири ферментҳо ва кислотаҳо;

3) инверсия (дар биология): намуди мутатсия, яъне тағйирот дар хромосомаҳо;

4) инверсия (дар риёзиёт): мувофиқ омадани рақамҳо;

5) инверсия (дар геометрия): яке аз намудҳои махсуси инъикоси ҳамворӣ ва паҳноӣ бо воситаи радиуси чаппа;

6) инверсия (дар физика) ба ҷойи пастшавии ба тропосфера хос баландшавии ҳарорати ҳаво [5, 132 - 133].

Тавре муҳаққиқ С.Назарзода қайд мекунад, «Истилоҳ ҳамчун калима ё ибора дар соҳаи муайяни илмии фаъол маънои мушаххас дошта, мафҳуми мушаххасро дар шакли дақиқ ифода мекунад [9, 26].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тафсири истилоҳоти боло чунин натиҷагирӣ мешавад:

- истилоҳоти фаровон дар самти тарҷума истифода бурда мешаванд;
- истилоҳот дар раванди тарҷума дорои функсияҳои мушаххаси худ мебошанд;
- як истилоҳ ҳамзамон метавонад дар дигар самтҳо чандин маъно дошта бошад;
- як гурӯҳе аз истилоҳоти тарҷумашиносӣ дар ҳар ду забонҳо якранг (бе тарҷума) истифода мешаванд ва монанди ин.

Азбаски мавзуи таҳқиқот *истилоҳоти ҳарбӣ* мебошад, барои ҳалли масъала дар ибтидо семантикаи истилоҳро ҳамчун мафҳуми истилоҳи ҳарбӣ аз нигоҳи забоншиносон муайян кардан лозим аст.

Истилоҳоти ҳарбӣ як бахши махсуси таркиби луғавӣ буда, хусусияти густариш ва таҷдиди босуръатро касб кардааст. Ин аз он сабаб аст, ки имрӯз соҳаи ҳарбӣ яке аз соҳаҳои фаъол ва зудрушдёбандаи фаъолияти инсон маҳсуб мешавад. Технологияҳои навтарини ҳарбӣ, аз ҷумла намудҳои гуногуни аслиҳа ва техникаи ҳарбии насли нав пайваста ба вуҷуд омада, дигар намуди васоиту хизматрасониҳои қувваҳои ҳарбӣ таҷдид мегарданд.

Аз ин рӯ, донистани хусусиятҳои асосии лексикаи ҳарбӣ, кори амалиро осон мекунад.

Бинобар ин, таҳқиқи хусусиятҳои хоси ифодаи истилоҳоти ҳарбӣ дар ҷараёни омӯзиши забони хориҷӣ ниҳоят муҳим аст. Истилоҳоти ҳарбӣ дар навбати худ, системаи ба расмият даровардашудаи калимаву ибораҳои ҳарбӣ мебошад, ки ҳар яки онҳо маънои мушаххас, доираи аниқи истифода ва асоснокии илмӣ доранд.

Вобаста ба ин далел, бояд гуфт, ки луғати истилоҳоти ҳарбӣ, ки ҳамчун ҷузъи таркибии истилоҳоти илмию техникӣ мавҷуд аст, ба ғайр аз баъзе умумиятҳои истилоҳот, бо воҳидҳои махсусе амал мекунад, ки моҳияти фаъолияти ҳарбиро инъикос мекунанд. Маҳз онҳоро истилоҳҳои ҳарбӣ ном мебаранд.

Ташаккул ва инкишофи истилоҳот, аз ҷумла истилоҳоти ҳарбӣ яке аз масъалаҳои муҳимми омӯзиши забони адабии ҳозираи тоҷик аст.

Аввалин мутафаккирони аврупоӣ, ки оид ба масъалаи ҳарбӣ таҳқиқот бурдаанд, Аристотел, Геродот, Фома Аквини, Ксенофонт, Плутарх, Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Гегел, И.Кант ва дигарон мебошанд.

Ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии масъалаи истилоҳоти забони тоҷикӣ, бахусус истилоҳоти ҳарбии забони тоҷикӣ дар таҳқиқот ва корҳои илмии С. Назарзода, З. Мухторов, М.Қосимова, Д. Саймиддинов, С.Ҷаматов, П.Ҷамшедов, Т. Бердиева, М. Султон, Т. Ҷӯраев, Н.Худоиева ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Ҳангоми омӯзиши истилоҳот аз мавқеи олимони ватанӣ, ки истилоҳоти ҳарбиро омӯхтаанд, ба ақидаи зерин таваҷҷӯҳ кардан лозим аст - «истилоҳ мафҳуми муайян аст», яъне барои муайян кардани мазмуни истилоҳ бояд бо таърифҳои зиёди дигар мафҳумҳои дорои хусусияти ҳарбӣ шинос шуд.

Истилоҳи ҳарбӣ хусусияти хосе дорад, ки онро аз калимаҳои забони умумии адабӣ ва дигар навъҳои истилоҳот (иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ғ.) фарқ мекунад [7,133].

В.Н. Шевчук мафҳуми **«истилоҳоти ҳарбӣ»**-ро чунин меҳисобад: «маҷмуи муназзами истилоҳоти ҳарбии забон, ки дастгоҳи маълумотии илми ҳарбиро инъикос мекунанд ва бо шаклу усулҳои бурдани ҷанг, бо масъалаҳои истифодаи стратегии қувваҳои мусаллаҳ, ҳамчунин истифодаи оперативӣ-тактикии ташкилот, қисмҳои ҳарбӣ ва ҷузъу томҳо бо ташкилот, аслиҳа ва таҷҳизоти техникии онҳо алоқамандand» [14, 131].

Истилоҳҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама бо мазмуни махсуси худ, ки ба фаъолияти ҳарбӣ алоқамандand, фарқ мекунанд.

Истилоҳоти ҳарбӣ бо як хусусияти хос фарқ мекунад, яъне он ба тарзи қатъӣ танзим мешавад - мавқеъ ва вазифаи дақиқ дорад. Меъёрҳои қабулшуда ба тартиби оинномавӣ устувор гардида, дар ҳуҷҷатҳо, фармонҳо ва адабиёт қатъиян риоя мешаванд. Чунин муқаррарот барои он зарур аст, ки дар байни хизматчиёни ҳарбӣ

ихтилофҳо ба вуҷуд наоянд, ки боиси оқибатҳои ногувор гардад. Ба истилоҳоти ҳарбӣ истилоҳоте дохил мешаванд, ки дар дигар соҳаҳои илм (биология, химия, физика, кибернетика ва монанди ин) истифода мешаванд. Омилҳои асосӣ дар ин раванд коркарди навъҳои нави силоҳ, бо системаҳои автоматӣ, воситаҳои нақлиёт ва ғайра таъмин намудани қувваҳои мусаллаҳ мебошанд. Илова бар ин, истилоҳоти ҳарбӣ аз ҷиҳати ҳаҷм назаррас мебошад (ба инҳо номҳои техника, лавозимоти рӯзгор, навъҳои қушӯн ва ғайра дохил мешаванд).

Ба таҳлили луғатҳо рӯ оварда, хусусияти зерини истилоҳоти ҳарбиро қайд кардан мумкин аст - он то андозае худи фаъолияти ҳарбиро, яъне худи шахсро ҳамчун намоянда ва дорандаи рутбаи ҳарбӣ инъикос мекунад.

Ин вижагиҳои истилоҳоти ҳарбиро боз ҳам ошкор намуда, метавон қайд намуд, ки дар ҷараёни муошират истилоҳоти ҳарбӣ, инчунин рутбаҳое, ки аксаран аз доираи зерзабони ҳарбӣ берун мебароянд, ҳам ба маънои адабӣ ва ҳам ба маънои жаргонӣ истифода мешаванд.

Истилоҳоти ҳарбӣ ин маҷмуи истилоҳотест, ки мафҳумҳои гуногуни коргузории ҳарбиро ифода намуда, воситаҳои мухталифи моддии барои ҳаёт, таҳсил ва фаъолияти ҳарбӣ зарурии қӯшунҳоро инъикос менамоянд.

Барои ташаккули истилоҳоти ҳарбӣ калимаҳои барои ҳамаи халқҳо умумӣ, ки дар мувофиқа бо истилоҳот маънои махсусро қабул мекунанд, истифода бурда мешаванд. Дар айни ҳол, маънои асосии онҳо гум намешавад, баръакс дар ин истилоҳот ҳамчун шакли дохила эҳсос карда мешавад.

Истилоҳоти ҳарбӣ дар баробари истилоҳоти аслии ҳарбӣ (*масалан, истилоҳоти соҳаи санъати ҳарбӣ, ташкили қӯшунҳо ё номгӯи техникаи ҳарбӣ*), миқдори зиёди истилоҳоти умумии техникӣ (*масалан, вобаста ба дастгоҳҳои гуногуни техникаи ҳарбӣ*) ва истилоҳоти дигар соҳаҳои илм ва техникаро, ки дар коргузории ҳарбӣ васеъ истифода мешаванд (масалан, физикаи ҳаста, радиоэлектроника, метеорология), дар бар мегирад.

Дар баробари мураккаб шудани техникаи ҳарбӣ ва инкишоф додани қобилиятҳои тактикию стратегӣ мафҳумҳои нав пайдо шуданд ва дар забон ҷойгир шуданд: десант, ҳавопаймои ҳарбӣ, авиатсияи ҳарбӣ, қувваҳои сулҳпарвар.

Мувофиқи таъиноти воқеияти ҳарбӣ системаи истилоҳоти ҳарбиро аз рӯйи навъҳои қувваҳои мусаллаҳ ва шаклҳои гуногуни қӯшунҳо (намуди авиатсия, шаклҳои неруҳои баҳрӣ ва ғайра*)* фарқ кардан мумкин аст. Шумораи системаҳои истилоҳотӣ аз сохтори мушаххаси ташкилии қувваҳои мусаллаҳ ва мукаммалии назарияи ҳарбии кишвари мавриди назар вобаста аст.

Истилоҳоти ҳарбӣ-сиёсӣ, ки бо истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии ин ё он кишвар зич алоқаманданд, системаи алоҳидаи истилоҳотро ташкил медиҳанд.

Азбаски ҳар як навъи қувваҳои мусаллаҳ ва намуди қӯшунҳо дорои вазифа ва тактикаи ҳарбӣ, техника ва таҷҳизоти ҳарбӣ мебошанд, мо аз рӯйи аломатҳои хизматӣ дар дохили ҳар як системаи истилоҳотӣ чунин навъи истилоҳотро ҷудо мекунем: истилоҳоти оперативӣ-тактикӣ, ташкилӣ ва ҳарбӣ- техникӣ.

Ҳангоми омӯхтани истилоҳоти ҳарбӣ таъкид кардан лозим аст, ки дар ин системаи васеъ бахшҳои зиёде амал мекунанд, ки онҳоро метавон ҳамчун соҳаҳои гуногуни дониш ё фаъолият ҳисоб кард, ки на танҳо бо мафҳуми умумии «**истилоҳи ҳарбӣ**» алоқаманд аст, балки инчунин истилоҳоти тактикӣ, ташкилӣ, ҳарбию техникӣ, истилоҳҳое ҷудо карда мешаванд, ки ба навъҳои гуногуни қӯшунҳо ва намудҳои қувваҳои мусаллаҳ гурӯҳбандӣ мешаванд, ки истилоҳоти худро доранд.

Вақте ки худи як истилоҳ дар соҳаҳои гуногуни корҳои ҳарбӣ истифода мешавад, на дар бораи гуногунмаъноии ин истилоҳ, балки дар бораи истилоҳоти гуногун хулоса баровардан лозим аст.

Масалан, истилоҳи тоҷикии **фармон** ё **фармоиш** дар соҳаҳои мухталифи корҳои ҳарбӣ истифода мешавад: ҳамчун воҳиди ҳамоҳангсоз метавонад бо истилоҳи низомии русии **приказ** мувофиқат кунад, агар бо омодабошии сафӣ алоқаманд бошад, ба мафҳуми русии ***команда*** (амр) рост меояд.

Тавре Н.А.Шаропов менависад, истилоҳоти ҳарбӣ «дар фармонҳои ҳарбӣ, дар ҳама ҷо, мувофиқи талаботи замон вуҷуд доранд» [13, 99].

Истилоҳоти ҳарбӣ чунин калимаҳое мебошанд, ки дар доираи як соҳаи фаъолияти ҳарбӣ таносуби якмаъногии мушаххас доранд.

Пеш аз ҳама, моро зарур аст, ки худи мафҳуми **«ҳарбӣ»-**ро шарҳ диҳем. Вожаи **"ҳарбӣ"** синониминомии истилоҳи олмонии **"Armee"** ва русии "**военный**" мебошад.

Дар забони тоҷикӣ дар лексикаи фаъол синонимҳои калимаи «**ҳарбӣ** – **военный**» (калимаҳо ва ибораҳои аз ҷиҳати маъно наздик) истифода мешаванд:

– **ҳарбӣ, аскарӣ** (воинский), **ҷангӣ, ҳарбӣ, низомӣ** (боевой);

– **хизматчии ҳарбӣ, коркуни ҳарбӣ; аскар** (военнослужащий), **аскар, афсар** (солдат);

– **лашкар, қӯшун** (войсковой), **артиш, аскарӣ** (армейский), **лашкар, қӯшун, сипох** (войско);

–**ҷанговар, аскар** (воин), **ҷанговар(она), диловар(она), боғайрат** (воинственный);

– **эҳтиётӣ, захиравӣ** (резервист).

Бояд таъкид кард, ки соҳаи ҳарбӣ аз бахшҳои алоҳидаи зиёде иборат аст, ки ҳар яке аз онҳоро метавон ҳамчун шохаҳои мустақили илм баррасӣ кард. Ҳамаи ин соҳаҳои гуногуни илм ва фаъолияти ҳарбӣ буда, ҳар кадоме аз онҳо дорои истилоҳоти ба худ хос мебошанд. Дар доираи ҳар яке аз ин соҳаҳо маънои истилоҳ комилан якмаъно аст.

Метавон гуфт, ки дар бораи истилоҳоти ҳарбӣ дар шакли умумӣ сухан рондан нодуруст аст, балки чанд соҳаи фаъолияти ҳарбӣ вучуд дошта бошад, ҳамон қадар намудҳои истилоҳот вучуд дорад.

Маҳз барои ҳамин, истилоҳот аз рӯйи намудҳои қӯшунҳо ва навъҳои қувваҳои мусаллаҳ, аз рӯйи намудҳои техникаи ҳарбӣ, инчунин истилоҳоти ташкилӣ, умумитактикӣ, ситодӣ, ҳарбӣ-сиёсӣ ва ғайраҳо ба гурӯҳҳо чудо карда мешавад.

Истилоҳоти ҳарбӣ (militärische Begriffe – военные термины) дар бисёре аз осори забоншиносӣ, бахусус дар луғатҳои тафсирӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Масалан, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд)» вожаи «**ҳарбӣ (**Militär *m*–военный)» **1)** *мансуб ба* **ҳарб**; **(**Krieg *m* – война), (Schlacht *f* – битва, сражение), (Kampf *m* – борьба); **низомӣ (**militärisch–военный**): интизоми ҳарбӣ (**militärische Disziplin – воинская дисциплина), **қувваҳои ҳарбӣ (**militärische Kräfte–военные силы**), хизмати ҳарбӣ (**Wehrdienst *m*, Militärdienst *m* – военная служба**); 2)** *касе, ки дар хизмати ҳарбӣ мебошад*, (Militär *m*, Militärperson *f* (*eine Person, die Militärdienst leistet*) – (*человек состоящий на военной службе*) [11,495].

Дарвоқеъ, баъд аз солҳои навадум ташаккули истилоҳот сарфи назар аз норасоӣ ва мушкилот ташаккул ва такомул ёфт.

Дар ҷамъбасти таҳлил ва таҳқиқ метавон ба ин натиҷа расид, ки ҳар рӯз дар ҳама соҳаҳои ҳаёт бо навгониҳо ва истилоҳоти нав рӯ ба рӯ мешавем. Соҳаи ҳарбӣ низ аз ин ҳолат дар канор намондааст. Аз ин рӯ, бо гузаштани фосилаи муайяни вақт зарурати таҳлилу омӯзиш ва бознигарии истилоҳоти ҳарбӣ дар забонҳои муқоисашаванда ба миён меояд. Омилҳои дар боло зикршуда мутахассисони имрӯзаву ояндаи соҳаи илми ҳарбиро водор месозад, ки ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи мустақилият ва такмили минбаъдаи малакаҳои кории худ ин қабати лексикиро ҷиддӣ ва ҳаматарафа азхуд намоянд.

Аз ин лиҳоз таҳлил ва таснифи истилоҳоти ҳарбӣ бо назардошти вижагиҳои маъноиву сохтории онҳо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои типологӣ ва муқоисавию таърихии ин гурӯҳи вожагон ба таври бояду шояд мушаххас карда шуда, вобаста ба мушкилоти тарҷумаи онҳо хулоса ва фарзияҳои арзишманди илмӣ пешниҳод карда шавад.

АДАБИЁТ

1.Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учебное пособие для студентов вузов / С.В. Гринев-Гриневич. М.: Издательский центр «Академия», 2008. 304 с.

2.Ғуломова Ф.А. Луғати тоҷикӣ-русӣ-олмонии истилоҳоти ҳарбӣ. – Душанбе: МО ҚДАМ ҶТ, 2023.– 80 сах.

3.Ғуломова Ф.А. Феълҳои серистеъмоли ҳарбӣ дар забонҳои тоҷикӣ-олмонӣ-русӣ. – Душанбе: МО ҚДАМ ҶТ, 2024.– 60 сах.

4. Забон ва худшиносии миллӣ (маҷмуаи мақолаҳо). Китоби якум. - Душанбе: Пайванд. 2007. - 231 с.

5.Каримзода Н. Забони тоҷикӣ (Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни факултети иқтисод ва идора) / Н. Каримзода, Д.Ҳафиззода. – Душанбе: Эр-Граф 2019. - С.176.

6. Лутс Ж., Сайфуллоев Х. Луғати олмонӣ ба тоҷикӣ – Душанбе, 2010. – 645с.

7.Маслов Д. А. Военная терминология современного японского языка в функционально-сопоставительном аспекте: дис. ... канд. филол. наук / Маслов Дмитрий Анатольевич. - М., 2002. - 154 с.

8.Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигории тоҷикӣ. Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ / Султон, Мирзо Ҳасан. -Душанбе, 2019. - 196 с.

9. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷики: ташаккул, гироиш ва дурнамо/ С.Назарзода. - Душанбе: Дақиқӣ, 2013. - 370 с.

10. Назарзода С. Назаре ба усулҳои истилоҳсозии забони тоҷикӣ. Танзим ва корбурди истилоҳот дар забони давлатӣ / С.Назарзода. - Душанбе: Ирфон, 2014. – 128 с.

11.Назарзода С., Сангинов А. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди II. – Душанбе, 2008. – 945с.

12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: СЭ. 1969. – 952с.

13.Шаропов Н. А. Пути развития лексики и терминологии таджикского литературного языка. – *Душанбе*: Дониш,*1988*. – 136 с.

14. Шевчук В.Н. Справочник военного переводчика / В.Н. Шевчук. – СПб.: Изд-во «Русь», 2016. – 400 с.

15.Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Кит.1. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с. 26.

16.Duden. Das Bedeutungsworterbuch. 2 Auflagen. Dudenverlag. Mannheim -Wien Zurich, 1985. –797s.

ХУСУСИЯТИ АСОСИИ ИСТИЛОҲОТИ ҲАРБӢ ДАР ЗАБОНҲОИ МУҚОИСАШАВАНДА -ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

ҒУЛОМОВА Ф.

Мақола ба яке аз мавзуъҳои муҳимми забоншиносӣ, “Хусусиятҳои асосии истилоҳоти ҳарбӣ дар забонҳои муқоисашаванда-тоҷикӣ ва олмонӣ” бахшида шудааст. Дар мақолаи мазкур мафҳум ва таърифи истилоҳи ҳарбӣ ва хусусиятҳои асосии онҳо пешниҳод мегардад. Инчунин, дар мақола андешаҳои забоншиносону муҳаққиқон дар атрофи мавзуи истилоҳ ва истилоҳофаринӣ оварда шудаанд. Бо истифода аз фарҳангҳои тафсирӣ якчанд вожа ва ибораҳои калидии соҳаи ҳарбӣ шарҳ дода шуда, бо истилоҳи ҳарбӣ мисолҳо ва иқтибосҳо оварда шуданд. Пайдоиши лексикаи ҳарбӣ дар забонҳои муқоисашаванда низ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд аз ҷониби забоншиносон ҳангоми тарҷумаи матнҳои ихтисосашон маҳдуди самти ҳарбӣ истифода бурда шаванд. Доир ба вижагиҳои истилоҳот, истилоҳоти ҳарбӣ хусусан сермаъноӣ, муродифшавии истилоҳот назари олимону мутахассисон гуногун аст. Аммо дар истилоҳоти имрӯза муродифшавӣ мушоҳида мегардад, ки ин падида таҳқиқоти чуқуру илмиро талаб мекунад. Зимнан пас аз овардани тафсилоти комили ин истилоҳот онҳо ба таври мушаххас натиҷагирӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: истилоҳоти ҳарбӣ, хусусият, инверсия, синтаксис, морфология, тарҷума, истилоҳ, истилоҳшиносӣ, лексика, забон, синонимҳо, муқоиса.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫЕ ТЕРМИНЫ В СОПОСТАВЛЯЕМЫХ –ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

ГУЛОМОВА Ф.

Статья посвящена одной из важных тем языкознания- «**Основные особенности военные термины в сопоставляемых – таджикском и немецком языках**». В данной статье представлены понятия и определения термина «военный» и их особенности. Также, в статье представлены мнения лингвистов и исследователей на тему терминологии и термино творчества. Приведены примеры с использованием толковых словарей относительно военных терминов. Были рассмотрены происхождение военной лексики на разных языках. Результаты исследования могут быть использованы лингвистами при переводе текстов военного содержания с ограниченной военной спецификой. Существуют разные мнения ученых и специалистов о специфике военных терминов, особенностях значения, синонимичности терминов. Однако в сегодняшней терминологии есть сходство, и это явление требует глубокого и научного исследования. Кстати, после определения некоторых особенностей, они были классифицированы определенным образом.

Ключевые слова: военная терминология, особенность, инверсия, синтаксис, морфология, перевод, терминология, лексика, язык, термины, синонимы, сравнение.

MAIN SPECIFICITY MILITARY TERMS IN COMPARABLE -TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

GULOMOVA F.

The article is devoted to one of the important topics of linguistics, «Main specificity military terms in Tajik and German languages".This article proposed the understanding and description of the “military” term and its specificity. Also, the article presents the opinions of linguists and researchers on the topic of terminology and term creation. Using explanatory dictionaries gave an example of security terms. It was considered the provenance of military vocabulary in different languages. The results of the research can be used by linguists when translating texts with limited military specialization.There are different opinions of scientists and experts about the specifics of terms, military terms, especially the meaning, synonymy of terms. However, in today's terminology, there is a similarity that this phenomenon requires deep and scientific research. By the way, after giving the full details of these conditions, they were concluded in a certain way.

Keywords: military terminology, specificity, inversion, syntax, morphology, translation, term, terminology, vocabulary, language, synonyms, compare.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 809.155.0

ИБОРАҲОИ ИСМИИ ИЗОФӢ ДАР “ТАЗКИРАТ-УЛ-АВЛИЁ”-И ФАРИДУДДИН АТТОРИ НИШОПУРӢ

ЮСУПОВ Ш.Р.[1]

Аз нимаи дуюми асри гузашта инҷониб пажуҳиши вижагиҳои забонии осори хаттии давраи классикӣ ба яке аз самтҳои забоншиносии тоҷик табдил ёфтааст, ки ин ташаббус барои шинохти раванди инкишофи забони адабии тоҷикӣ натиҷаи самарабахш низ додааст. Ҳарчанд то имрӯз ҷиҳатҳои луғавӣ ва дастурии як силсила осори гуногунжанри марҳилаҳои мухталифи инкишофи забони адабии тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шуда бошанд ҳам, ҳанӯз осори арзишманди таҳқиқталаб кам нестанд.

“Тазкират-ул-авлиё”-и Фаридуддин Аттори Нишопурӣ, аз ҷумлаи осори муҳимми насри форсӣ-тоҷикии даврони классикӣ буда, охири асри XII ва ибтидои асри XIII милодӣ таълиф гардидааст. Асари мазкур дар таҳаввул ва инкишофи насри илмиву адабии давраи худ ва давраҳои пасини инкишофи забони форсии дарӣ нақши муассире бар ҷой гузоштааст.

Бояд қайд кард, ки “қимати асари мазкур аз нигоҳи мухтассоти забонӣ дар ҳифозати аносири баёну нигориши қарни XII, нигаҳдошти қаволиби ибораву ҷумалот, содабаёниву риояти усули баёнинақлӣ зоҳир мегардад” [11, с.5].

Лозим ба ёдоварист, ки то ҳол ба ғайр аз баъзе фикру мулоҳизаҳои умумиву мухтасари мутахассисони таърихи забони адабӣ, ки ҳангоми омӯзиши масъалаҳои марбут ба таърихи забони форсии дарӣ дар асрҳои XI-XII ва оғози асри XIII оид ба мухтассоти забонии осори Фаридуддин Аттори Нишопурӣ иброз намудаанд, пажуҳиши фарогире анҷом напазируфтааст. Аз ин лиҳоз бо назардошти ҷанбаҳои забонии тазкираи мазкур баррасии онро мубрам донистем.

Яке аз ҳадафҳои асосии интихоби мавзуъ нишон додани риояти суннати насрнависӣ ва навовариҳои муаллиф дар инкишофи насри форсии дарӣ, таъсири сабки ин асар ба осори нависандагони пасин мебошад.

Дар ибораороии забони тоҷикӣ исм мавқеи муҳим дошта, метавонад ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нуткро ба худ тобеъ намояд. Ҷузъҳои тобеъ ба исм тавассути воситаҳои гуногуни грамматикӣ, аз ҷумла бандаки изофӣ, пешоянду пасоянд ва алоқаи ҳамроҳӣ вобаста мешаванд.

Ҳарчанд дар забоншиносии тоҷик оид ба омӯзиши масоили марбут ба ибора як зумра асару мақолаҳо [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14] таълӣ гардида бошад ҳам, ҳанӯз роҷеъ ба вижагиҳои ибора дар “Тазкират-ул-авлиё” таҳқиқоти алоҳидаи фарогир анҷом напазируфтааст. Маҳз бо мақсади баррасии амиқи вижагиҳои яке аз навъҳои маъмулу муҳимми ибораҳои тоҷикӣ кӯшиш намудем, ибораҳои исмии изофӣ дар “Тазкират-ул-авлиё”-и Фаридуддин Аттори Нишопуриро ба риштаи таҳқиқ кашем.

Забоншиносони тоҷик таъкид намудаанд, ки “исм дар ибора ҳамчун меҳвар воқеъ шуда, ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нуткро тобеъ менамояд. Ҷузъҳои тобеъ ба исм бо бандаки изофӣ, пешоянду пасоянд ва алоқаи ҳамроҳӣ вобаста мешаванд. Ибораҳои исмӣ муносибатҳои муайянкунандагӣ, ҳолӣ, пуркунандагӣ ва субъектиро мефаҳмонанд” [6, с.29]. Дар “Тазкират-ул-авлиё” серкорбурдтарин анвои ибора маҳз ибораҳои исмии бо алоқаи изофӣ сохташуда маҳсуб меёбанд.

Ҳангоми баррасии мавод маълум гаш, ки ибораҳои исмии изофӣ аз ҷиҳати таркиби морфологии худ гуногунанд, вобаста ба ин ибораҳоро метавон ба таври зайл дастабандӣ кард:

Ибораҳои исмӣ бо исм. Дар рафти баррасии забони “Тазкират-ул-авлиё” маълум гардид, ки ибораҳои изофӣ дар қолиби исму исм дар қиёс ба анвои дигари ибораҳо ниҳоят зиёд истеъмол

[1] **Адрес для корреспонденции:** Юсупов Шохин Рахимбердиевич – к.ф.н., старший преподаватель кафедры теории и практики языкознания ТГПУ имени С. Айни. E-mail: usufov90@mail.ru. Тел: (+992) 933 09 99 83.

гардидаанд. Ҳодисаи мазкур то ҳол идома дошта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ва шеваҳои он маҳз ҳамин гурӯҳи ибораҳо аз серистеъмолтарин қолиби иборасозӣ ба ҳисоб мераванд, ки метавон инро идомаи анъанаи давраи классикии забони адабӣ номид. Ибораҳои изофии аз исму исм сохташуда инҳоянд: ***омили таҳқиқ, меваи дили авлиё, ҷигаргӯшаи анбиё, соҳиби таснифи ҳақоиқ;*** *Он султони миллати муставфӣ, он бурҳони ҳуҷҷати набавӣ, он олими омили сиддиқ,* ***он омили таҳқиқ****, он* ***меваи дили авлиё****, он* ***ҷигаргӯшаи анбиё****, он ноқиди алӣ, он вориси набӣ, он орифи ошиқ Ҷаъфар-ус-содиқ [4, с. 17]. Ва чун аз аҳли байт буд* ва ***сухани тариқат*** *ӯ бештар гуфтааст ... [4, с. 17]. ... ҳам илоҳиёнро шайх буд ва муҳаммадиёнро имом ва ҳам аҳли завқро пешрав ва ҳам аҳли ишқро пешво; ҳам* ***соҳиби таснифи ҳақоиқ****, ҳам дар латофати тасвир ва асрори танзил беназир буд [4, с. 17].*

Дар асари баррасишаванда анвои гуногуни исм иртиботи маъноӣ пайдо намуда, ҳамчун ибораҳои изофии исму исм дар ифодаи маъноҳои гуногун хизмат намудаанд.

Ибораҳои исмӣ бо сифат. Адиб ибораҳои исмии изофии қолиби исму сифатро дар “Тазкират-ул-авлиё” барои ифодаи тобишҳои маъноӣ ва обу ранги бадеӣ фаровон ба кор бурдааст. Дар матни асар ин навъ ибораҳо асосан ҳамчун муайянкунанда аломати ашё, тасвири манзара, хислатҳои марбут ба шахсро шарҳу эзоҳ додаанд. Дар ибораҳои навъи исму сифатӣ исм асосӣ буда бо алоқаи изофӣ сифатҳои асливу нисбиро ба худ тобеъ намудааст.

Сифатҳои аслӣ ҳамчун ҷузъи ибораҳои исмии изофӣ: ***санги сиёҳ, шаби торик, ҷомаи сафеди покиза, вазири бузург, маҳосинҳои сафед;*** *Макри Худой дар банда ниҳонтар аст аз рафтани мӯрча дар* ***санги сиёҳ*** *ба* ***шаби торик*** *[4, с. 20]. Чун замоне баромад, марде даромад бо* ***ҷомаи сафеди покиза*** *[4, с. 35]. Он гоҳ Қайсару* ***вазири бузург*** *дар хайма шуданд ва берун омаданду бирафтанд [4, с. 30]. Баъд аз он сесад аз* ***пирони нуронӣ*** *бо* ***маҳосинҳои сафед*** *рӯй ба хайма ниҳоданд [4, с. 30]. Ҳасан хаймае дид аз дебои румӣ зада, бо таноби абрешиму* ***мехҳои заррин*** *дар замин маҳкам карда [4, с. 29].*

Теъдоди ибораҳои исмии изофӣ бо сифтҳои аслӣ дар “Тазкират-ул-авлиё” зиёд буда, ин ҷо танҳо якчанд намуна овардем. Ин навъи ибораҳо дар асар барои ифодаи хусусиёти мухталифи ашё омадаанд.

Дар баробари сифатҳои аслӣ сифатҳои нисбӣ низ ҳамчун ҷузъи ибораҳои исмии изофӣ бо сифат шуда омадаанд, ки ба аломату хусусияти исмҳо далолат мекунанд. Ибораҳои исмии изофии қолиби **исму сифати нисбӣ** муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода кардаанд.

Сифатҳои нисбӣ ҳамчун ҷузъи ибораҳои исмии изофӣ: ***рақами девонагӣ, майдони мардонагӣ, пирони нуронӣ, канизакони моҳрӯй, дебои румӣ, шамшери заррин, гурзи заррин;*** *Сирри муояна он гоҳ маро мусаллам шуд, ки* ***рақами девонагӣ*** *бар ман кашиданд [4, с. 20]. ... ва дар анвои улум комил ва дар* ***майдони мардонагӣ*** *беназир [4, с. 30]. Баъд аз он сесад аз* ***пирони нуронӣ*** *бо маҳосинҳои сафед рӯй ба хайма ниҳоданд [4, с. 30]. Пас аз он* ***канизакони моҳрӯй*** *– зиёдат аз дувист, ҳар яке табақае аз зару сим ва ҷавоҳир баргирифта гирди хайма бигаштанд ва чизе бигуфтанду бирафтанд [4, с. 30]. Ва ибтидои ҳоли ӯ он буд, ки ӯ подшоҳи Балх буд ва оламе зери фармон дошт ва чиҳил* ***шамшери заррину*** *чиҳил* ***гурзи заррин*** *дар пешу паси ӯ мебурданд [4, с. 80]. Ғуломе меомад ва хоне бар сар ниҳода буд ва барраи бирёну ҳалво ва* ***нони покизаву*** *понсад дирам сим дар пеши Ҳабиб ниҳод [4, с. 52].*

Ибораҳои исмии изофии дар қолиби исму сифати нисбӣ сохташуда аломатҳои ҷузъи асосиро аз ҷиҳатҳои гуногун ифода намудаанд.

3. Ибораҳои исмӣ бо шумора. Пас аз таҳлили забонии асар маълум гардид, ки ибораҳои исмии қолиби исму шумора бо роҳҳои **изофӣ** ва **ҳамроҳӣ** алоқаманд шудаанд. Доираи истифодаи ибораҳои изофии қолиби исму шумора дар “Тазкират-ул-авлиё” нисбат ба дигар навъи ибораҳои номии изофӣ маҳдуд аст. Забоншинос С. Абдураҳимов дар яке аз мақолаҳои хеш қайд намудааст, ки “шумораҳо ба он исмҳое, ки онҳо шумурда мешаванд, алоқа баста, ибораро ташкил мекунанд ва дар байни ҷузъҳои ибора ба ғайр аз маънои миқдор, инчунин муносибати муайянкунандагӣ дида мешавад” [2, с. 171], ҳолати мазкур дар ибораҳои “Тазкират-ул-авлиё” низ ҷой доранд.

Қолиби ибораҳои исмии изофӣ бо шумораро вобаста ба навъҳои шумора ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

а) **Шумораҳои миқдорӣ:** ***сухани чаҳор кас, габри ҳафтодсола, муъмини ҳафтодсола, қурби чаҳорсад;*** *Аз* ***сухани чаҳор кас*** *аҷаб доштам: кӯдакеву, масте ва муханнасеву зане [4, с. 37].* ***Габри ҳафтодсоларо*** *ба як калима ба қурби худ роҳ диҳӣ,* ***муъмини ҳафтодсоларо*** *кай маҳрум кунӣ? [4, с.*

36] Он гоҳ файласуфону дабирон, ***қурби чаҳорсад****, даррасиданд, гирди он хайма даргаштанд ва чизе бигуфтанду бирафтанд [4, с. 30].*

Дар “Тазкират-ул-авлиё” шумораҳои тартибӣ нисбат ба шумораҳои миқдорӣ тавассути бандаки изофӣ ба исм хеле кам вобаста мегарданд, ки ин масъала дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (1986) низ таъкид шудааст.

б) **Шумораҳои тартибӣ**: ***шаби чаҳорум; Шаби чаҳорум*** *ӯро гӯш медоштам, хоб дар чашмаш омад [4, с. 26].*

Бо назардошти мисолҳои гирдоваришуда метавон қайд намуд, ки дар “Тазкират-ул-авлиё” “ибораҳои исмӣ бо шумораи тартибӣ предметро мувофиқи тартиб ва мавқеи ҷойгирифтааш муайян мекунад ва диққати шунаванда (хонанда)-ро фақат ба як худи вазъият, ҳолат ва мавқеи предмети зикрёфта ҷалб менамояд” [2, с. 182]. Ибораҳои изофии қолиби исму шумора асосан барои ифодаи вақт, тартиб ва миқдори ашё истеъмол шудаанд.

Ибораҳои исмӣ бо ҷонишин. Қолиби ибораҳои изофии исм бо ҷонишин дар забони адабии тоҷикӣ дар баробари қолиби исму исм аз зумраи паҳншудатарин навъҳои ибора ба шумор меравад. Аз баррасии маводи “Тазкират-ул-авлиё” маълум гардид, ки исмҳо бо ёрии бандаки изофӣ ***ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ, саволӣ ва манфиро*** ба худ тобеъ намуда, ибора сохтаанд. Ин ибораҳо тобишҳои гуногунро ифода менамоянд.

Ибораҳои исмї бо ҷонишинҳои шахсӣ. Дар “Тазкират-ул-авлиё” ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишинҳои шахсӣ ба истиснои ҷонишини шахси дуюми шумораи ҷамъ – **шумо,** дигар ҷонишинҳои ин гурӯҳ фаровон ба кор рафтаанд. Қолиби исму ҷонишинҳои шахсӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ серистеъмол мебошад. Аммо яке аз муҳаққиқони забони “Таърихи Табарӣ” Х. Камолов оид ба ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишинҳои шахсӣ зикр намудааст, ки “аз байни ҷонишинҳои шахсӣ ҷонишини шахси сеюми танҳо (ӯ, вай) аз ҳама фаъолтар аст. Ҷонишинҳои шахси якуму дуюми танҳо ба сифати ҷузъи тобеъ нисбатан камтар истифода мегарданд” [7, с. 159].

- **Ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишини шахсии “ман”:** ***ҷадди ман, номи ман, падари ман, руҳи ман;*** *... ман аз он метарсам, ки ба қиёмат* ***ҷадди ман*** *даст дар ман занад [4, с. 18].* ***Номи ману падари ман*** *чун донистӣ ва маро ба чӣ шинохтӣ ҳаргиз нодида? [4, с. 25] Он ки ҳеҷ чиз аз илму* ***хабари вай*** *берун нест, маро хабар дод ва* ***руҳи ман*** *руҳи туро бишнохт [4, с. 25].*

Ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишини шахсии “ту”: ***фавоиди анфоси ту, ошиқи ту, хидмати ту, духтари ту, халқи ту;*** *Дари* ***хонаи вай*** *омаду гуфт: мардумон аз* ***фавоиди анфоси ту*** *маҳруманд [4, с. 18]. Аҷаб, чунин* ***ошиқи ту*** *ва ӯ ба* ***хидмати ту*** *нашитофтааст! [4, с. 22] Ки агар* ***пои ту*** *билағзад [4, с. 172].* ***Духтари ту*** *ба фалон ҷуҳуд хоҳам дод [4, с. 172]. ... то* ***халқи ту*** *чун маро бубинанд ва дар сунъи ту нигаранд [4, с. 147]. ... маро ба дидори ту роҳат аст [4, с. 76].*

Ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишини шахсии “вай//ӯ”: ***мазҳаби ӯ, таркиби табиати ӯ, хонаи вай, хасми ӯ, сухани ӯ, хабари вай;****; Набинӣ, ки қавме, ки* ***мазҳаби ӯ*** *доранд, мазҳаби дувоздаҳ имом доранд, яъне яке дувоздаҳ аст ва дувоздаҳ яке [4, с. 17]. Чаро ҳаққи мутобаати ман нагузоридӣ? [4, с. 18]. ...* ***таркиби табиати ӯ*** *аз асли бурҳон ва ҳуҷҷат, ҷаддаш расул аст ва модараш батул аст [4, с. 18]. Дари* ***хонаи вай*** *омаду гуфт: мардумон аз* ***фавоиди анфоси ту*** *маҳруманд [4, с. 18]. Он ки ҳеҷ чиз аз илму* ***хабари вай*** *берун нест, маро хабар дод [4, с. 25]. Аз некбахтии мард аст, ки* ***хасми ӯ*** *хирадманд аст [4, с. 21]. Ва* ***сухани ӯ*** *бисёр аст, таъсисро чанд калима гуфтем ва хатм кардем [4, с. 21].*

Ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишини шахсии “мо”: ***дили мо;*** *Шайтон дар орзуи ҳеч нест, магар дар он, ки ин калима дар* ***дили мо*** *ороста кунад ... [4, с. 32]. Мо ба касрати ҷамъ шод нашавем, валекин агар як дарвеш ҳозир бувад,* ***дили мо*** *шод шавад [4, с. 31].*

Ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишини шахсии “эшон”: ***ҳиммати эшон, хоки эшон, офаридгори эшон, забони эшон;*** *Дар ин гӯристон мардонанд, ки сари* ***ҳиммати эшон*** *ба биҳишт фурӯ намеомадааст, лекин чандон ҳасрат бо* ***хоки эшон*** *таъбия аст [4, с. 33]. ...* ***офаридгори эшон*** *аз* ***забони эшон*** *саломат намеёбад [4, с. 32].*

Дар “Тазкират-ул-авлиё” низ мисли забони адабии ҳозираи тоҷикӣ “ба вазифаи ҷузъи асосии ибораҳои исму ҷонишини шахсие, ки муносибати соҳибиятро мефаҳмонанд, инчунин исмҳои ифодакунандаи узви бадан ва имҳои муносибат ва муомила ... хеле серистифодаанд. Ба сифати ҷузъи тобеъ бештар ҷонишинҳои **ман, ӯ, вай** меоянд” [6, с. 38]. Тафовути забони асар дар он аст, ки ҷонишини шахсии **ту** бештар истифода шудаасту ҷонишини **онҳо** дар иборасизии қолиби исму ҷонишин хеле кам корбаст шудааст.

Дар ин қабил ибораҳо ҷонишинҳои шахсӣ бештар ҳамчун ҷузъи тобеъ бо навъҳои гуногуни исм якҷо омада, муносибати соҳибиятро ифода намудаанд. Доираи истеъмоли ҷонишинҳои шахсӣ дар иборасозии қолиби исму ҷонишин яксон нест.

Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидии худ ва хеш мисли ҷонишинҳои шахсӣ тавассути алоқаи изофӣ иртибот пайдо намуда, муносибатҳои гуногун, аз ҷумла, муносибати соҳибият, хешутаборӣ, субъектиро ифода намудаанд.

Ибораҳои исмии изофӣ бо ҷонишини нафсӣ. ***ҷойи худ, кори худ, нафси хеш, нафақоти худ, модари худ, зари худ, гӯши худ, падари хеш;*** *... вузарои ӯро ба* ***ҷои худ*** *мебояд шинохт ва саҳобаро ба ҷои худ ва фарзандони ӯро ба ҷойи худ мебояд шинохт [4, с. 17]. ... офият он аст, ки* ***кори худ*** *бо Худой гузорӣ ва дӯзах он аст, ки кори Худой бо* ***нафси хеш*** *гузорӣ [4, с. 21]. Ба рӯз, Увайс уштурвонӣ кунад ва* ***музди он*** *бар* ***нафақоти худ*** *ва* ***модари худ*** *харҷ кунад [4, с. 22]. Баъд аз он, он мард* ***зари худ*** *бозёфт [4, с. 19]. ... ҳаргиз* ***гӯши худ*** *орият мадеҳ амирро, гарчи дараҷаи мардони мард дорӣ, ки аз офат холӣ набувад ва охируламр захми хеш бизанад [4, с. 34]. ... пирони мусалмононро чун* ***падари хеш*** *дон ва ҷавононро бародар ва кӯдаконро чун фарзандон нигоҳ кун [4, с. 74].*

Серистеъмолии ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ дар иборасозӣ хосси “Тазкират-ул-авлиё” набуда, фаровонии ин навъи ибораҳоро муҳаққиқони дигари забони осори классӣ низ таъкид намудаанд.

Мисолҳои гирдоваришуда далели онанд, ки дар “Тазкират-ул-авлиё” қолиби ибораҳои изофии исму ҷонишинҳои манфӣ нисбат ба ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ таъкидӣ камистеъмол аст: ***орзуи ҳеч;*** *Шайтон дар* ***орзуи ҳеч*** *нест, магар дар он, ки ин калима дар дили мо ороста кунад ... [4, с. 32].*

Аз таҳлили забони “Тазкират-ул-авлиё” бармеояд, ки дараҷаи истеъмоли ибораҳои изофии исму ҷонишинӣ бо қолибҳои иборасозии забони адабии муосири тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Пас аз омӯзиши корбурди ибораҳои исмии изофӣ дар “Тазкират-ул-авлиё” маълум гашт, ки ин навъ ибораҳо дар асари мазкур серистеъмол буда, исм ҳамчун ҷузъи асосии ибора ба воситаи бандаки изофӣ ба худ дигар ҳиссаҳои номии нутқ – исму сифату шумораву ҷонишинро тобеъ намудааст. Ибораҳои исмии изофӣ дар қолиби исм+исм ва исм+ҷонишин нисбат ба қолибҳои дигар исм+сифат ва исм+шумора бештар ба кор рафтаанд. Ҷонишинҳои шахсӣ аз қабили фаъолтарин ҷузъи ибораҳои исмии изофӣ мебошанд. Қариб ҳамаи ҷонишиҳои шахсӣ ҳамчун ҷузъи дуюми ибораҳои исмии изофӣ шуда омадаанд.

Ҳарчанд “Тазкират-ул-авлиё” дар пайравӣ ба сабки аҳди Сомониён таълиф гардида бошад ҳам, аммо дар забони он таъсири соири кутуби илмию адабии асри XII бармало ба назар мерасад ва “забони таълифи асар андак печида, вале дар айни замон љаззобу љолиб мебошад” [15, с. 405]. Қолибҳои ибораороии Аттори Нишопурӣ гувоҳи онанд, ки низоми дастурии забони адабии муосири тоҷикӣ идомаи меъёрҳои дастурии забони адабии классикист.

АДАБИЁТ:

1. Абдураҳимов С. Ибораҳои исмии изофӣ // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. - С. 23-28.
2. Абдураҳимов С. Ибораҳои исм бо шумора. Армуғони олимони ҷавон. – Душанбе: Дониш, 1965. – С. 171-184.
3. Абдураҳимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1973. – 165 с.
4. Аттори Н. Тазкират-ул-авлиё. – Хуҷанд, 2009. – 516 с.
5. Ғаффоров Р. Дар хусуси як навъ ибораҳои номӣ дар забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1975. – С. 12-31
6. Грамматикаи забони адабии њозираи тољик. Љилди 2 (Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода). - Душанбе: Дониш, 1985. – 372 с.
7. Камолов Х. Ибораҳои изофӣ. – Душанбе: Баҳманруд, 2011. – 154 с.
8. Қосимова М.Н. Оид ба ибораҳои изофии номӣ // Мактаби советӣ. Душанбе, 1967. № 3. – С. 29-33.
9. Мирзоев А. Доир ба ибора ҳамчун воҳиди мустақили синтаксис // Ахбори АФ Тоҷикистон. – 1965. № 3 (41). – С. 48-60.

10. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони адабии тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 308 с.
11. Оқилова М. “Тазкират-ул-авлиё”-и Шайх Аттор ва арзиши адабиву ирфонии он. – Хуҷан: Андеша, 2012. – 184 с.
12. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1964. – 33 с.
13. Ҳикматов Ҷ. Мавқеи калимаҳои мураккаб ва ибораҳои конкретию абстрактӣ дар мухаммасоти Мухлиси Бадахшонӣ // Суханшиносӣ, №2. 2021. – С. 22 – 29.
14. Ҷумъаев Р. Ибораҳои изофӣ дар ғазалиёти Соиб. – Душанбе: “Эр-граф”, 2014. – 116 с.
15. Эмомалӣ Р. Забони миллат - њастии миллат. – Душанбе, “Эр-граф”, 2016. – 516 с.

ИБОРАҲОИ ИСМИИ ИЗОФӢ ДАР “ТАЗКИРАТ-УЛ-АВЛИЁ”-И ФАРИДУДДИН АТТОРИ НИШОПУРӢ

ЮСУПОВ Ш. Р.

Аннотатсия: Мақолаи мазкур ба мавзуи шинохти ибораҳои исмии изофии “Тазкират-ул-авлиё”-и Фаридуддин Аттори Нишопурӣ бахшида шудааст. Муаллиф ибораҳои исмии “Тазкират-ул-авлиё”-ро гирдоварӣ намуда, бо назардошти назарияҳои муосир ва классикии забоншиносии тоҷик баррасиву тасниф намудааст. Ибораҳои исмии изофӣ аз рӯйи ҷузъҳояшон ба гурӯҳи ибораҳои исмӣ бо исм, исм бо сифат, исм бо шумора, исм бо ҷонишин, исм бо сифати феълӣ ва исм бо масдар ҷудо карда шудаанд. Маълум мешавад, ки алоқаи изофӣ дар ташкили ибораҳо, аз ҷумла ибораҳои исмӣ фаъол буда, яке аз воситаҳои асосии алоқаи ибора дар асари таҳқиқшаванда ба ҳисоб меравад.

Дар рафти баррасии ибораҳо ҳамчунин оид ба амалкарди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XII-XIII маълумот дода шудааст. Аз пажуҳиши ҳозир аён мегардад, ки сабки эҷоди Аттори Нишопурӣ бо вуҷуди он ки хусусияти фардӣ дорад, аммо аз доираи қолибҳои дастурии иборасозии классикӣ берун нарафтааст.

Калидвожаҳо: дастур, наҳв, ибора, бандаки изофӣ, воситаи алоқаи грамматикӣ, “Тазкират-ул-авлиё”, забони насри бадеӣ;

ИЗАФЕТНЫЙ СУБСТАНТИВНЫЕ СЛОВОСОЧЕТАНИЯ В “ТАЗКИРАТ-УЛ-АУЛИЯ” ФАРИДУДДИНА АТТОРИ НИШОПУРИ

ЮСУПОВ Ш. Р.

Аннотация: Данная статья посвящена теме распознавания герундия в “Тазкират-уль-Аулия” Фаридуддина Аттори Нишопури. Автор собрал именное словосочетание “Тазкират-уль-Аулия”, проанализировал и классифицировал их с учетом современных и классических теорий таджикского языкознания. Существительная фраза разделена на группы существительных, прилагательных существительных, числовых существительных, местоимений существительных, существительных причастия настоящего времени и инфинитива существительных. Оказывается, дополнительная коммуникация активна при образовании словосочетаний, в том числе именной, и рассматривается в исследуемой работе как одно из основных средств сообщения фразы.

В ходе рассмотрения выражений также были даны сведения о практике таджикского литературного языка в XII-XIII веках. Из проведенного исследования видно, что творческий стиль Аттори Нишопури хотя и имеет индивидуальные особенности, но не выходил за рамки классической фразировки.

Ключевые слова: грамматика, синтаксис, субстантивные словосочетания, грамматическая связь, “Тазкират-уль-аулия”, язык художественной прозы;

NOUN PHRASE IN “TAZKIRAT-UL-AULIYA” OF FARIDUDDIN ATTORI NISHOPURI

USUPOV Sh.

Annotation: This article is devoted to the topic of recognizing gerund in “Tazkirat-ul-Auliya” of Fariduddin Attori Nishopuri. The author collected the noun phrase of “Tazkirat-ul-Auliya” and analyzed and classified them taking into account modern and classical theories of Tajik linguistics. Noun phrase divided into the groups of noun phrases, adjective nouns, number nouns, pronoun nouns, present participle nouns, and infinitive nouns. It turns out that additional communication is active in the formation of phrases,

including noun phrases, and is considered in the work under study to be one of the main means of communicating a phrase.

During the examination of expressions, information was also given about the practice of the Tajik literary language in the 12th-13th centuries. From the conducted research it is clear that the creative style of Attori Nishopuri, although it has individual characteristics, did not go beyond the guidelines of classical phrasing.

Key words: reference book, grammar, phrase, gerund, grammatical communication, “Tazkirat-ul-Auliya”, language of literary prose;

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. №3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. №3, 2024

УДК: 42.04. 66-34

ВОЖАИ ПЕРОҲАН ДАР “ШОҲНОМА”-и АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

ИСМАТЗОДА С. М.[1]

Дар рушду такомул ва мондагории забони тоҷикӣ мақоми суханварони сухандон ва шоирони нуктасанҷу маънирас дар илм басо муҳим арзёбӣ мегардад, зеро каломи мавзун бо вижагиҳояш дар раванди таърих тамоми паҳлуҳои савтию маъноӣ ва сарфию наҳвии забони тоҷикиро дар худ таҷассум кардааст. Дар ин маврид аҳли илм ва забоншиносони тоҷик дар асару мақолаҳои худ андешаҳои муҳиммме дарҷ карда, вобаста ба мақоми шеър ва ҳунари эҷодии шоирон дар рушду такомули забон назару афкори илмӣ ва таҳлилҳои ҷолиберо баёну пешниҳод кардаанд. Дар рисола ва мақолаҳои забоншиносони тоҷик М.Н. Қосимова, С. Ҳалимов, Д. Хоҷаев, М. А. Абдуқодиров, А. Ҳасанзода, Ш. Кабиров, М. Олимҷонов, С. Анварӣ, Х. Кабиров, О. Қосимов, Қ. Мухторӣ, Н. Каримов ва дигарон масъалаҳои гуногуни вижагиҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии забон дар осори манзум ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Маврид ба таъкид аст, ки ба ин масъала бештар М. Саломиён машғул гардида, дар рисолаву мақолаҳои илмиаш вижагиҳои савтӣ, маъноӣ, луғавӣ, фразеологӣ ва у слубии забони шеъри тоҷикиро ба таври васеъ дар асоси ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Муҳаққиқ зимни баррасии моҳияти шеър ва мавқеи он дар забон ба чунин натиҷа расидааст: “Инсоният бо кашфи шеър ва сароидани он ба бунёди ҳунари суханофаринию санъати суханварӣ асос гузтштааст, ки ин дастовардҳо дар матнҳои вофире гирд омада, аз бунёди як забони мушаххасу махсус шаҳодат медиҳанд, ки хусусиятҳои алоҳида ва сабку услуби хоси он аз дигар услубҳои забон фарқ мекунанд [11, 18].

Дар ин росто, мақому манзалати “Шоҳнома”-и безаволи Абулқосим Фирдавсиро дар рушду такомули забони тоҷикӣ ва ҳифзи ҳувияти миллӣ мавриди пажуҳиш қарор додан ба мақсад мувофиқ аст. Абулқосим Фирдавсӣ дар замони хеле ҳассос, яъне ташаккулёбӣ ва забони адабии мардуми тоҷик ба навиштани шоҳасари худ оғоз мекунад. Навиштани “Шоҳнома” дар авҷи шукуфоии давлатдории хонадони Сомониён шуруъ шуда, дар замони пошхӯрию пароканда гардидани он аз ҷониби ғосибон ба анҷом мерасад. Абулқосим Фирдавсӣ дар баробари тасвири ҳаводиси гузашта, овардану тасвири асотиру паҳлавониҳои мардуми ориёӣ ва инъикоси воқеаҳои таърихӣ бо каломи мавзуну ҳунармандона, ба истифодаи вожаҳои ноби тоҷикӣ, истилоҳоти гуногун ва сарфу наҳви равону сода низ таваҷҷуҳ кардааст.

М. И. Нудушан дар китоби "Зиндагиву марги паҳлавонон дар Шоҳнома" чунин меорад: " Ҳар миллати бузурги бостон барои даврони таквини худ ҳамосае дорад, ки бояд ба дасти шоири забардасте зоёнда ва парварда шавад"[9, 29], ки ин хидмати бузург дар таърихи фарҳангу адаб ва забони тоҷикӣ ба номи Абулқосим Фирдавсӣ марбут аст.

Забони “Шоҳнома” бо вуҷуди мавриди таваҷҷуҳи зиёди аҳли илм қарор гирифтанаш ҳанӯз ҳам ба таҳқиқу баррасӣ ва муаррифии бештаре ниёз дорад. Як қатор асарҳои илмиие, ки бевосита таҳқиқи забони “Шоҳнома”-ро фаро гирифтаанд, ба қалами забоншинос О. Қосимов мансуб мебошанд. Ӯ дар рисолаҳои “Деривация в «Шахнаме» А. Фирдоуси” [2006], “Лексика «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси” [2001] ва “Картина животного мира в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси” [2011] вижагиҳои луғавӣ ва сарфии ин асарро ба риштаи таҳлил

[1] **Адрес для корреспонденции:** Исматзода Саъди Махди. – кандидат филологических наук, доцент Таджикского национального университета. г. Душанбе, пр. Рудаки 17, тел: 918679264, e-mail: saadi_mahdi@mail.ru

кашидааст. Дар ин росто, баъзе рисола ва мақолаҳои муаллифи ин сатрҳо доир ба вожашиносии “Шоҳнома” низ ба табъ расидаанд.

Дар идомаи ин дар мақолаи мазкур доир ба истифодаи вожаи “пероҳан” дар “Шоҳнома” пажуҳишеро пешниҳод менамоем. Абулқосим Фирдавсӣ ба ҳайси шоири тавоно ва донандаи забони тоҷикӣ вожаҳоро тавре корбаст намудааст, ки онҳо дар асар дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ гардидаанд ва таҳлилу баррасӣ ва дарёфту таҳлили паҳлуҳои гуногуни маъноию услубии онҳо аз ҳадафҳои марказии таҳқиқоти мо маҳсуб мешавад.

Воқеан, пас аз мутолиаи “Шоҳнома”, таҳлилу тадқиқи ҳар вожаи он масъулияти бузурги Фирдавсӣ ва ҳунари суханофарияш ба мушоҳида мерасад, ки ин ватандӯстӣ ва арҷу эҳтиром гузоштан ба тамоми дастовардҳои таърихию фарҳангӣ ва адабию забонии шоир шаҳодат медиҳад.

Истифода ва тобишҳои маъноии вожаҳо яке аз вижагиҳои хоси забони тоҷикӣ аст, зеро калимаҳо тавассути маҷоз сермаъно гардида, барои ифодаи маъноҳои гуногун меоянд ва ё ҳамчун истилоҳ дар доираи ифодаи маҳдуд якмаъно гардида, барои ифодаи мафҳуме хизмат менамоянд. Ба андешаи М. Саломиён: “Паҳлуи дигари таркиби луғавии забонро истифодаи калимаҳои сермаъно ташкил медиҳад. Ин категорияи луғавӣ баръакси калимаҳои якмаъно (истилоҳот) дар забони ғазал (умуман дар забони осори манзум – С.И.) доираи васеи истифода ва истеъмоли васеъ дошта, ду ҷиҳати муҳимми нутқи бадеиро фаро мегирад. Аввалан, шоирон аз вожаҳои сермаъное, ки дар забони гуфтугӯӣ хеле роиҷ шудаанд, ба таври фаровон истифода мебаранд, дувум, ҳар як эҷодкори каломи бадеъ барои пуробу ранг гардидани забони осораш аз тобишҳои гуногуни маъноии калимаҳо, ки хоси нутқи бадеӣ аст, истифода карда, калимаҳои сермаънои махсус меофаранд” [12, 20].

Калимаҳои ифодакунандаи сарулибос ба ҳайси вожаҳои мансуб ба қабати луғавӣ чун ородиҳандаи саҳнаи ҷангнома дар “Шоҳнома” мавқеи хоса дошта, барои шоири ҷангноманавис ва сулҳпарвар чун василаи саҳнасозу зиндагиоро хидмат кардаанд.

Дар шоҳасар дар мавридҳои гуногун чандин навъи либос ва ҷузъҳои он чун курта, пероҳан, қабо, туз, қасаб, той, ридо, ҳулла, кӯдакӣ, ҷома, кажоганд, чаббин, кафан, изор, шалвор, бехи гиё, кафш, мӯза; ҷузъҳои либос: доман остин, чоки пироҳан, гиребон, соқи мӯза, вожаҳои зебу зинат, сангҳои қимат, мисли зарру заррину гавҳару гавҳарогин, дурру пурдур, фирӯза, лоҷувард, забарҷад ва монанди инҳо истифода шудаанд.

Вожаи пероҳан тибқи омори бадастомада дар “Шоҳнома” 52 маротиба дар мавридҳои гуногун бо тобишҳои маъноӣ ва услубӣ мавриди истифода қарор дода шудааст.

Дар луғатҳо пероҳан, пироҳан, пераҳан, пираҳан чун курта ё либоси ҳарири тунук ва нозук, ки аз таги дигар либосҳо мепӯшиданд [14, 51], маънидод шудааст. Дар забони имрӯза вожаи таҳпӯш, тагпӯш, таҳпӯшак дар истифода ҳаст.

Ба кӯҳи Ҳамовон зи ҷавшан танам,
Бихасту набуд эҷ пероҳанам.

[5 - 465]

Бизад чангу бидрид пироҳанаш,
Дурахшон шуд он лаъли зебо танаш.

[2-310]

Дар баробари ранги сафед рангҳои зард ва кабуд, ки ба рангҳои равшан мансубанд, ранги пироҳан шуда метавонанд, ки ин табиист:

Яке зард пероҳани мушкбӯй
Бипӯшиду гулноргун кард рӯй.

[9-288]

Дар Шоҳнома пироҳани лоҷувард, ишора ба ранги пироҳан аст, яъне ранги кабуд дар назар аст, зеро “**Лоҷувард** – маъдан, санги кабуди баланд, ки аз он нигини ангуштарӣ месозанд...” [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ] рангаш ҳамин тавр аст:

Ҳам аз шаър пироҳане ложвард,
Яке сурх шалвору миқнои зард.

[8-562]

Ашёе, ки ранги табиӣ дорад, мисли лиму, анор, пирӯза ҳамноми ранг мегардад, мисли ҳамин ранги лоҷувард, ки ранги табиии ин санги қиматбаҳост, ранги кабуди баланд аст.

Қасаб ин астари либос аст. Вале дар луғатҳо он матои нафис, катон, пӯшокворӣ ва либос маънидод шудааст [14, 677]. Азбаски аввал либосҳои нарму маҳин ва баъд либосҳои ҷангиро мепӯшиданд, пироҳан низ чун қасаб аз зери либоси оҳанин пӯшида мешуд. Ин чиз дар шоҳасар бармалост:

Ба дебо биёрост равшан танаш,
Қасаб кард дар зер пироҳанаш.

[9-228]

Дар байни мардум **ҷомаи беқасаб** маъмул аст, ки ҷомаи махсуси абраву астардорро гӯянд, ки байни он пахта мегузоштанд. Ин либос хело баданро нарм нигаҳ медошт. Қасаб барои нигаҳ доштани ҳамон пахтаи байн хидмат мекард, ки зикри қасаб аз ҳамин ҷост. Беқасаб бояд беҳқасаб бошад, ки мисли вожаҳои Зиддӣ, [зеҳдеҳ - зистан+деҳ], Дишайх [деҳшайх], Бе[ҳ]ғар овози маҳини ҳ афтидааст.

Аз баъзе абёт маълум мешавад, ки матои пироҳан шаър ё тори мӯина аст:

Ҳам аз шаър пироҳане ложвард,
Яке сурх шалвору миқнои зард.

[8-562]

Ба гоҳи басечидани марг май,
Чу пероҳани шаър бошад ба дай.

[8-429]

Наёзурд як мӯи Гев аз танаш,
Надаррад яке тори пироҳанаш.

[3-326]

Муродифи асосии пероҳан ҳамин курта аст ва либос. Яъне пероҳан маънои умумӣ дорад, ки ин аз мисолҳо равшан аст. Шоир аз маънои умумии либос истифода бурда, чармро низ пироҳан номидааст:

Ба дашт андарун (Гевро-И.С.) гӯр буд хӯрданаш,
Ҳамон чарми нахчир пироҳанаш.

[5-464]

Вобаста ба мавқеъҳои услубӣ шоир дар майдони ҷанг либоси ҷангиро бо пироҳани нозук дар муқоиса мегузорад:

Зиреҳ буд бар тан-ш пироҳанаш,
Кулоҳ тарг буду қабо ҷавшанаш.

[4-104]

Яке дастбаста бараҳнатано,
Якеро зи пӯлод пероҳано.

[4-317]

Дар майдони ҷанг вобаста ба имконоти услубӣ шоир аз муродифи пироҳан ба маънии либос истифода бурда, либоси машҳури Рустам бабри баёнро палангина меномад ва онро бо пироҳани нозук ифода мекунад, то симои Рустами паҳалвон на дар нозу неъмат, балки дар оҳану ҷавшан ҳузарбу таҳамтан тасвир ёбад:

Бигуфт, он ки ин ранҷам аз як тан аст,
Ки ӯро палангина пироҳан аст.

[4-247]

Ки тимор бурдӣ, зи нозук танам,
Куҷо оҳанин буд пироҳанам.

[9-347]

Бигӯяш, ки чун бинӣ акнун танат,
Ҳам аз мех бар тан-т пероҳанат.

[8-367]

Пероҳан чун либоси сафеду нурафзову озодаву шоҳӣ дар тавсифи баромадани офтоб зебо истифода шудааст. Шоир дар 10 маврид барои баромадани офтоб аз вожаи зебои пероҳан фоида бурдааст:

Замин пӯшад аз нур пироҳано,
Шавад тирагетӣ бад-ӯ равшано.

[1-32]

Чу пероҳани зард пӯшид рӯз,
Сӯи Бохтар гашт гетифурӯз.

[6-34]

Ин пироҳан танҳо сафеду зарду нуронӣ нест. Баръакси он тираву сиёҳу лоҷувардӣ низ бар тани шаб ҷилвагар мешавад

Чу хуршед рӯи ҳаво кард зард,
Бияндохт пероҳани ложвард.

[7-554]

Чу хуршед пероҳани қиргун,
Бидарриду аз парда омад бурун.

[6-32]

Чу пироҳани шаб бидрид рӯз,
Падид омад он шамъи гетифурӯз.

[7-623]

Чу хуршед бардошт аз чарх занг,
Бидаррид пероҳани мушкранг.

[5-304]

Чу хуршед барзад зи харчанг чанг,
Бидаррид пероҳани мушкранг

[4-77]

Моҳ низ аз ин тасовиру гирудори шоир дар пушти абр намондааст. Барои баромадани моҳ дар тирашаб аз пушти абр ҳеҷ вожае беҳтар аз пероҳани нозук нест:

Чу пероҳани шаб бидаррид моҳ,
Ниҳод аз бари чарх пирӯз гоҳ.

[4-208]

Истифодаи рангҳои зиёд низ аз диди паямбари авсоф зебоии тасвирро афзун кардааст. Фақат дар як маврид ранги пероҳан ба пирӯза ташбеҳ шудааст, ки дар баробари рангҳои зарду ложуварду сиёҳу мушкин хеле зебо ба назар мерасад:

Чу хуршед барзад синон аз нишеб,
Шитоб омад аз рафтан андар вireб,
Бидаррид **пирӯза пероҳанаш**.
Падид омад он лаъли рахшон танаш.

[4-11]

Вожаи пироҳан дар мавридҳои услубӣ барои ифодаҳои маҷозӣ фаровон истифода шудааст:

Чу бинам ба нерӯи яздон танаш,
Бубинӣ ба хун ғарқа пироҳанаш.

[7-600]

Ҷаҳонро ҳаме кадхудое биҷуст,
Ки пироҳани дод ҷӯяд нахуст.

[8-430]

Агар на бисӯзам ба оташ танаш,
Кунам бар сари дор пироҳанаш.

[7-580]

Хунук дар ҷаҳон марди бартарманаш,
Ки покиву шарм аст пироҳанаш.

[8-275]

Саратро ҷудо кардаме аз танат,
Шудӣ мӯягар бар ту пироҳанат.

[7-591]

Дар саҳнаи шоҳасар дар мавриди ифодаи бадиву кеши оҳарманӣ на танҳо хӯю хислат ба бадӣ оғушта аст, ки либос низ ифодагари бадӣ аст:

Бипӯшанд пироҳани бадтанӣ,
Биболанд бо кеши оҳарманӣ.

[7-278]

Ҳаме сохт то чорае чун кунад,
Ки пироҳани меҳр берун кунад.

[8-460]

Мухотаб ин ҷо либоси ҷангист:
Чунин гуфт, к-эй ҷавшани корзор,
Баросудӣ аз ҷанг як рӯзгор.
Кунун кор пеш омадат, сахт бош,
Ба ҳар кор пероҳани бахт бош!

[6-364]

Пӯшок, яъне пероҳан, аз шахс ҷудо нест. Он ҳам роз асту ҳам соз ва ҳам буду боши инсон аст ва то охир бо ӯст:

Фиристода рафтӣ бари душманаш,
Ки бишнохтӣ рози пироҳанаш.

[7-256]

Бароҳехт хафтони ҷанг аз танаш,
Кафан кард дастору пероҳанаш.

[6-191]

Ногувории пероҳан ногувории соҳибаш аст:

Сари номвар дур кард аз танаш,
Ба хун андаролуд пироҳанаш.

[3-255]

Пур аз марди доно бувад доманаш,
Пур аз хун рухи хоку пироҳанаш.

[5-473]

Дар тавсифи шоир хок ё гӯр низ чун пироҳани ахири инсон нишон дода шудааст:

Кафан шуд кунун миғфару ҷавшанаш,
Зи хок афсару гӯр пероҳанаш.

[4-138]

Чунон дон, ки гетӣ туро душман аст,
Замин бистару гӯр пероҳан аст.

[5-415]

Хулоса, вожаи пироҳан чун як калимаи аслии тоҷикӣ ва дар гузашта серистифодаи забон имкон дорад, ки дар замони муосир барои ифодаи вожаҳои серистифодаи иқтибосии русии майка ё футболка мавриди истифода қарор дода шавад. Ҳамчунин, дар сели ҷаҳонишавии урфу одати мардум бо пайдоиши сарулибоси замонавӣ бо духти наву муди нав ин вожа имкони эҳё шудан дорад, ки дар ин самт ганҷинаи бузурги миллию забонии мо – “Шоҳнома”, мусоидат карда метавонад. Бинобар ин, ин асари мондагори Абулқосим Фирдавсӣ ба таҳлилу таҳқиқ ва таҳияи фарҳанги тафсирии вожаҳо аз забоншиносон ва фарҳангнигорон ниёзи бештаре дорад.

Адабиёт:

1. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар “Шоҳнома” [Матн] /С.Анварӣ.–Душанбе: Маориф,1990, 120с.
2. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) қ.1[Матн] /М. Қосимова. – Душанбе, 2003.-4 90с.
3. Касимов, О. Деривация в «Шахнаме» А. Фирдоуси [Текст] / О. Касимов–Душанбе, 2006. – 186с.
4. Касимов, О. Лексика «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси: АДД [Текст] / О. Касимов. – Душанбе, 2011.
5. Касимов, О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси [Текст]/ О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 135с.
6. Марям Неъмати Товусӣ. Фарҳанги намоишҳои суннатӣ ва оинии Эрон [Матн] /Товусӣ М. – Теҳрон: Доира, 1392, 272 с.

7. Маҳмуд Ранҷбар, Ҳидоятулло Сутуда. Мардумшиносӣ (такя бар фарҳанги мардуми Эрон) [Матн] /М. Ранҷбар, Ҳ. Сутуда. – Теҳрон: Донишофарин, 1380,217 с.
8. Мустафо Ҷайҳунӣ. Ҳамосафоранинони Шоҳнома [Матн] /М. Ҷайҳунӣ – Исфаҳон: Шоҳномапажуҳӣ, 1381, 549 с.
9. Муҳаммадалии Исломи Нудушан. Зиндагӣ ва марги паҳлавонон дар "Шоҳнома"[Матн]М. Нудушан – Теҳрон: Ҳайдарӣ, 1397.
10. Муҳаммадамини Риёҳӣ. Фирдавсӣ (Зиндагӣ ва андешаи шеъри ӯ) [Матн] /М. Риёҳӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012, 338 с.
11. Саломиён М. [Саломов]. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ, ва маҷозию фразеологии забони шеъри тоҷикӣ [Матн]. /М. Саломиён. – Душанбе, 2017, 206 с.
12. Саломиён М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV[Матн]. /М. Саломиён. – Душанбе, 2020, 156 с.
13. Ҳеленбренд Роберт. Забони тасвирии «Шоҳнома» (маҷмуа бо тасовир) [Матн] /Ҳ. Роберт. – Теҳрон: Баҳор, 1388, 353 с.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ: дар ду ҷилд.-М.: Советская энсиклопедия, 1969.
15. Фирдавсӣ Абулқосим. “Шоҳнома” (иборат аз 9 ҷилд) [Матн] /А. Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 1987-1991 (Ҳамин нусха чопи электронӣ – 10 ҷилд).

ВОЖАИ ПЕРОҲАН ДАР “ШОҲНОМА”-и АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

ИСМАТЗОДА С. М.

Дар мақола вожаи одежда пироҳан ва доираи маънои он мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муаллиф кӯшидааст дар баробари маънои аслӣ ба семантикаи маъноӣ ва маъноҳои маҷозии истифоданамудаи шоир дар шоҳасар дахл намояд. Вожаи пироҳан дар забони гуфтугӯӣ имрӯз кам истифода мешавад. Бо истифода аз ганҷинаи бойи “Шоҳнома” метавон чунин вожаҳои нодирро аз нав эҳё намуд.

Калидвожа: забон, калима, маъно, сермаъноӣ, истифода, пероҳан/ курта, либос, хелҳои либос, зард, лоҷувард

СЛОВО ПЕРОҲАН (ОДЕЖДА) В “ШАХНАМЕ” АБУЛКАСИМА ФИРДАВСИ

ИСМАТЗОДА С. М.

В статье рассматривается слово одежда (пирохан) и его значение. Автор попытался обратиться к семантике и переносному смыслу, использованному поэтом в шедевре наряду с буквальным смыслом. Слово одежда пирохан сегодня редко используется в разговорном языке. Используя богатейшее сокровище «Шахнаме», можно возродить столь редкие слова.

Ключевое слово: язык, слово, значение, смысл, употребление, рубашка/рубашка, одежда, тип одежды, желтый, синий.

THE WORD PEROHAN (CLOTHES) IN THE "SHAHNAME" BY ABULKASIM FIRDAVSI

ISMATZODA S.M.

The article discusses the word clothing (pyrohan) and its meaning. The author tried to turn to the semantics and figurative meaning used by the poet in the masterpiece along with the literal meaning. The word pyrohan clothing is rarely used in colloquial language today. Using the richest treasure of the Shahnameh, it is possible to revive such rare words.

Keyword: language, word, meaning, meaning, usage, shirt/shirt, clothing, type of clothing, yellow, blue.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 42. 491. 333-99

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

АНСОРОВА М.М.[1]

Языковая картина мира, как правило, исследуется на основе литературного письменного языка, иллюстративным материалом служат примеры из художественной литературы, а также энциклопедий, словарей, исторических и географических трактатов, научных и исторических произведений и памятников. Таким образом и с применением подобного подхода построены многие изыскания, в том числе исследования таких ученых, как Ю.Д.Апресян, Г.А.Брутян, Ю.Н.Караулов, Е.С.Кубрякова, Б.А.Серебрянников, Д.М.Искандарова, Х.Д.Шамбезода, О.Х.Касимов, Ж.Б.Гулназарова, С.С.Джаматов, М.Б.Султанов и мн. др.

Как считает великий лингвист В.Гумбольдт, «мышление не просто зависит от языка вообще, а до известной степени оно обусловлено также каждым отдельным языком» [Гумбольт, 1985:9].

Ф. де Соссюр, отмечая равнозначность языка и мышления, проводит аналогию языка с листом бумаги: «Мысль – его лицевая сторона, а звук – оборотная; нельзя разрезать лицевую сторону, не разрезав и оборотную; так и в языке нельзя отделить ни мысль от звука, ни звук от мысли; этого можно достигнуть лишь путем абстракции, что неизбежно приведет либо к чистой психологии, либо к чистой фонологии» [Соссюр, 1977:113].

Языковой картине мира посвящено немало работ российских ученых. Значительный интерес, на наш взгляд, представляет работа О.Ю.Корниенко [Корниенко, 2021]. Д.Ю.Ильин исследует способы и средства отражения картины мира в языковом сознании человека и дает характеристику территориально ограниченных систем топонимики региона с учетом экстралингвистических – исторических, социальных, этнических – и языковых признаков [Ильин, 2008:467]. А.К.Киклевич проводит теоретический анализ главной проблемы современной антропологической лингвистики - описания языковых картин мира [Киклевич, 2017].

И.И.Богатырева, исследуя способы и средства отражения картины мира в языковом сознании человека, в частности, отмечает, что характеристика территориально ограниченных систем топонимики региона связана с учетом экстралингвистических – исторических, социальных, этнических – и языковых признаков [Богатырева, 2010:68].

Особую значимость представляет исследование В.Ф.Васильевой. В нем с критических позиций анализируется теория «языковой картины мира». Обращается внимание на лингвистическую размытость, нечеткость самого понятия «языковая картина мира». Автор излагает своё понимание роли языка в процессе объективации реального мира и делает вывод, что содержание термина нуждается в корректировке и уточнении [Васильева, 2009:22-33].

Из всего вышесказанного становится очевидным, что взаимосвязь языка и культуры в настоящее время привлекает все большее внимание лингвистики, теории и практики межкультурной коммуникации, культурологии. В данном аспекте особый интерес представляет изучение восприятия цвета в той или иной культуре, а также особенностей репрезентации цветообозначения в языковой системе носителей данной культуры.

Интерес к исследованию лексических единиц цветообозначения обусловлен следующими факторами: с одной стороны, цвет влияет на человека своим физиологическим свойством, с другой – значимость ассоциаций, связанных с цветом, которые возникают вследствие накопленного носителями языкового коллектива знаний и опыта. Семантико-стилистическое исследование лексем

[1] **Адрес для корреспонденции:** Ансорова М.М. - декан факултета иностранных языков Таджикского педагогического института в городе Пенджикенте (РТ), соискатель кафедры языкознания и сравнительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни; E-mail: ansorova1989@mail.ru.

цветообозначения наглядно демонстрирует, как важны имена цветов не только для лингвокультурологии, но и для других прикладных аспектов языкознания.

В цветовой лексике находят отражение история, образ жизни, обычаи и традиции народа. Очевидно, что данная национальная обусловленность всегда привлекала внимание лингвистов.

В данной статье предпринята попытка выявить семантико-стилистические особенности лексических единиц лингвоцветовой картины мира в английском языке на материале художественных произведений известных английских авторов.

Одним из самых распространенных стилистических приемов передачи цвета является его прямая номинация. Прямая номинация используется в художественной речи, главным образом, для воспроизведения обычных деталей реального мира. Данный стилистический прием, будучи универсальным, встречается в обоих сопоставляемых языках.

- There was a high dado of white wood and a green paper on which were etchings by Whistler in neat black frames [Maugham, Somerset: The Moon and Sixpence]. *Панели баланди сафед дар деворҳо ва зардевориҳои сабз бо кандакориҳои Уистлер дар чаҳорчӯбаи зебои сиёҳ оро дода шуда буд (Высокая белая панель по стенам и на зеленых обоях гравюры Уистлера в изящных черных рамках). – He led the way towards a wall we had not yet approached, and there I saw a very old printing press, such as one comes across in late-mediaeval illustrations-a heavy contraption of black metal and dark wood with a great screw on top* [Kostova, Elisabeth: The Historian]. *Вай маро ба назди девори дуртарин бурд ва ман як матбааи кӯҳнаеро дидам, ки онро дар тасвирҳои асримиёнагӣ дидан мумкин аст: дастгоҳи вазнин аз филизи сиёҳ ва чӯби тира, ки дар болояш тазйиқи печвори азим дорад.*

The big black dog watching over Les Artaud had determined to come up to Abbe Mouret, and now sat upon its haunches at the priest's feet; but the unconscious man remained absorbed amidst the sweetness of the morning [Zola, Emile: Abbe Mouret's Transgression]. *Саги калони сиёҳ, ки Арторо посбонӣ мекард, тасмим гирифт, ки ба боло ба назди аббат барояд. Вай ба пойҳои қафои худ дар назди коҳин нишаст. Аммо коҳин, ки ба ширинии нарми субҳ ғарқ гашта буд, ҳанӯз ҳам чизеро пай намебурд.*

- He has very long black hairs on his wrists [Updike, John: Rabbit at Rest]. *Мӯйҳои банди дастонаш хеле дароз ва сиёҳанд (Волосы у него на запястьях очень длинные и черные). - There was no work suitable to our instincts; so me and Liverpool began to subsist on the red rum of the country and such fruit as we could reap where we had not sown* [O.Henry: The Day We Celebrate]. *Коре, ки ба мо маъқул бошад, пайдо нашуд ва ману Ливерпул роми сурх ва меваҳои маҳаллӣ мехӯрдем, ки онҳоро мо тавонистем дар ҷое, ки накоштаем, ҷамъ кунем (Работы по нашему вкусу не было, и мы с Ливерпулем стали питаться местным красным ромом и плодами, которые нам удавалось собирать там, где мы не сеяли). Just moments since Kadere's wagon erupted, yet only the blind could not know the One Power was being wielded by the woman in white* [Jordan, Robert: The Fires of Heaven]. Ҳамагӣ *чанд лаҳза пеш микроавтобуси Қодир титупит гашт, аммо танҳо як шахси кӯр намефаҳмид, ки маҳз тавассути ин зани сафедпӯш Қудрати ягона фаъолият мекунад (Разметало фургон Кадера всего несколько мгновений назад, однако только слепой не понял бы, что Единой Силой вовсю орудует именно эта женщина в белом).*

Исследование различных функций лексических единиц цветовой картины мира, способы их репрезентации в текстах позволяют наблюдать организацию всех текстовых компонентов. Лексические единицы, выполняющие номинативную функцию, а также разные стилистические приемы являются своего рода механизмом, который обеспечивает единство текстовой организации.

Примеры из художественных текстов свидетельствуют о том, что единицы цветообозначения могут быть привязаны к лексическим единицам широкой семантической амплитуды:

1) Единицы, обозначающие конкретные предметы, вещи:

white pages – саҳифаҳои сафед – белые страницы:

The shadow of silent wings swelled and shrank across the stacks of books, across the white pages of the open volume, across her badly scarred hands [Koontz, Dean Ray: Breathless]. *Сояи болҳои хомӯш дар болои дастаҳои китобҳо, дар болои саҳифаҳои сафеди китоби кушода, дар болои дастони захмдори Камми ҳаракат мекард (Тень молчаливых крыльев металась по стопкам книг, по белым страницам открытой книги, по покрытым шрамами рукам Камми);*

a fragile blue sickle – доси кабуди нозук – хрупкий голубой серп:

- It is difficult to maintain a fanatical devotion to racial, religious, or national chauvinism when you see our planet, a fragile blue sickle, fading and becoming a barely visible dot against the bastions and citadels of the stars [Sagan, Carl: Cosmos: The story of cosmic evolution, science and civilization]. *– Вақте*

мебинед, ки сайёраи мо ба монанди доси кабуди нозук дар пасманзари кохҳо ва қалъаҳои ситораҳо пажмурда шуда, ба як нуқтаи базӯр намоён табдил меёбад, нигоҳ доштани садоқати мутаассибона ба шовинизми нажодӣ, динӣ ё миллӣ душвор аст (Трудно сохранять фанатичную преданность расовому, религиозному или национальному шовинизму, когда видишь, как наша планета, хрупкий голубой серп, увядает и становится едва заметной точкой на фоне бастионов и цитаделей звезд).

2) Единицы, связанные с техникой и инновационной технологией:

non-white space – *фосилаи ғайрисафеди ҷараёни вуруд – следующий небелый пробел*:

Ordinary characters (not %), which are expected to match the next non-white space character of the input stream – Аломатҳои оддӣ (на %), ки интизор меравад, ки ба аломати навбатии фосилаи ғайрисафеди ҷараёни вуруд мувофиқат кунанд (Обычные символы (не %), которые, как ожидается, будут соответствовать следующему непробельному символу входного потока);

Black coroner's hover – чархболи сиёҳи коронар – черный ховер коронера:

There were other police hovers there, including a squat black coroner's hover [Saintcrow Lilith: Dead Man Rising] – *Дар наздикии он чархболҳои полис истода буданд, аз ҷумла чархболи сиёҳи коронар (Рядом стояли полицейские ховеры, среди которых был и черный ховер коронера).*

3) Единицы цветообозначения могут быть привязаны к атрибутам, обычно не носящим цветовую характеристику, к каковым относится, к примеру, *noise – садо* –голос: *white noise – садои сафед – белый шум:*

The traffic sounds on the highway were soothing. Like white noise [Child, Lee: The Enemy]. *Садои мошинхое, ки аз шоссе мегузаранд, мисли садои сафед таъсири оромбахш дорад (Шум проезжающих по шоссе машин действовал успокаивающе, как белый шум).*

4) Единицы цветообозначения могут быть определяющим смысловым компонентом в словах, которые семантически относятся к природным или физическим явлениям. Например, *vapor – буғ – пар;* frozen *statues – пайкараҳои яхкардашуда – замороженные манекены:*

а) white ribbon of vapor – тасмаи сафеди буғ – белая полоса пара: A wide white ribbon of vapor was slowly streaming either into or out of the shape which hung in the sky. It looked like some strange, ethereal highway [King, Stephen: The Langoliers]. *Як тасмаи сафеди васеи буғ оҳиста-оҳиста ба шакле, ки дар осмон овезон буд ва ё аз он берун меомад, даромада, равон мешуд. Он ба як шоҳроҳи аҷиби эфирӣ монанд буд (Широкая белая полоса пара медленно вливалась в некую фигуру, которая висела в небе, или выходила из нее. Это было похоже на какое-то странное эфирное шоссе);*

б) white frozen statues – пайкараҳои яхкардашудаи сафед – белые замороженные манекены: The image of her mother and father as white, frozen statues – dead things – paralyzed her [Westerfeld, Scott: The Secret Hour]. *Падар ва модари худро дар шакли пайкараҳои яхкардашудаи сафед хеле даҳшатнок ва мурда тасаввур карда, Ҷессика дар ҷои худ шах шуда монд (Представив отца и мать в виде белых замороженных манекенов, таких жутких, мертвых, Джессика замерла как вкопанная).*

5) Слова цветообозначения могут служить *определяющим* элементом к лексическим единицам соматического содержания, такие как рука, лицо, шея, голова (волосы) и т.д.:

white holy hand – дасти сафеди лоғар – дряблая белая рука:

*Dr. Binch stopped gulping his fried pork chops and held up a flabby, **white**, holy hand* [Lewis, Sinclair: Elmer Gantry]. *Доктор Бинч фурӯ бурдани як порча гӯшти хуки бирёнро фаромӯш карда, дасти сафеди лоғарашро бо оҳанги некӯкорӣ боло бардошт (Забыв проглотить кусок жареной свинины, доктор Бинч добродетельно воздел свою дряблую белую руку);*

Black hairs on wrists – мӯйҳои сиёҳи дастон – черные волосы на руках:

He has very long black hairs on his wrists [Updike John: Rabbit At Rest] – *Мӯйҳои дастонаш хеле дароз ва сиёҳанд (Волосы у него на запястьях очень длинные и черные).*

6) Слова цветообозначения могут служить в качестве определения к лексическим единицам, выражающим животный мир: *dog – саг – собака; cat –гурба – кошка; fish – моҳӣ – рыба* и т.д.:

big black dog – саги калони сиёҳ – большой черный пес:

*The big **black** dog watching over Les Artaud had determined to come up to Abbe Mouret, and now sat upon its haunches at the priest's feet; but the unconscious man remained absorbed amidst the sweetness of the morning* [Zola Emile: Abbe Mouret's Transgression] – *Саги калони сиёҳ, ки Артодро посбонӣ мекард, тасмим гирифт, ки ба аббат барояд. Ӯ бар пойҳои қафои худ дар назди пои коҳин нишаст. Аммо ӯ ҳанӯз чизеро пай набурд, ки ширинии нарми субҳ гашта буд.*

Представляет немалый интерес тот факт, что цветообозначающая лексика достаточно активно используется и в образовании названий животных, особенно ихтиофауны. Примерами такой

деривационной активности цветообозначающей лексики служат такие лексические единицы как *milkfish – ширмоҳӣ – маринка; trout – гулмоҳӣ – форель; white amur – амури сафед – белый амур* и т.д. В подобных сложных и составных лексических единицах элементы *milk – шир – молоко, flower – гул – цветок, glass – шиша – лед (леденец)* выступают именно в своем метафорическом значении, выражая цвет и цветовые оттенки того или иного предмета.

7) На основе анализа английского языкового материала было выявлено, что определенную частотность проявили метафоры, связанные с расовой принадлежностью, происхождением, а также национальностью*:*

а) black Mac – черный Мака – Маки сиёҳ:

They could not arrest him for taking it, but he would not again be able to patronize genially the black Mac, who was now his uncle and his superior [Lewis, Sinclair: Kingsblood Royal]. *Барои ин кор ӯро ҳабс намекунанд, аммо ӯ акнун ҳеҷ гоҳ наметавонад ба Маки сиёҳ, ки ҳоло ба хеши калониаш монанд шудааст, мисли пешина илтифот кунад (Арестовать его за это не арестуют, но никогда уже он не сможет одаривать своей благосклонностью черного Мака, который оказался теперь чем-то вроде его старшего родича);*

б) white man – одами сафедпӯст – белый человек; white one – зани сафедпӯст – белянка; I'm white – ман сафедпӯст – я белый; our kids are white – фарзандони мо низ сафеданд – дети наши белые; a black guy – марди сиёҳпӯст – чернокожий мужчина:

«Look here, you fellows», I said, «is that a white man, or am I mad?» [Haggard, Henry Rider: King Solomon's Mines]. – «*Гӯш кунед, дӯстон, - гуфтам ман ба онҳо муроҷиат карда, - ман ақлamро гум карда истодаам, ё ин ки ин одам дар ҳақиқат сафедпӯст аст?» («Послушайте, друзья, – сказал я, обращаясь к ним, – я схожу с ума, или это в самом деле белый человек?»). – The white one wore an emerald ring* [Beagle Peter: The Innkeeper's Song]. – *Зани сафедпӯст ангуштарин дар ангушташ буд (У белой женщины на пальце было колечко). It's a lie and I'm white and our kids are white!* [Lewis, Sinclair: Kingsblood Royal]. *Ҳамаи ин дурӯғ аст, ман сафедпӯстам, фарзандони мо низ сафеданд! (Все это ложь, я белый, и дети наши белые!). – At the rear stood a man he didn't recognize, a black guy in a fedora and a hawk-eyed expression* [Sakey, Marcus: The Blade Itself]. *Як марди сиёҳпӯсти ношиносе, ки дар тан кулоҳи намадин дошт, дар назди мошин истода, бодиққат Дэнниро тамошо мекард (У машины стоял незнакомый чернокожий мужчина в мягкой фетровой шляпе, внимательно глядя на Дэнни);*

Следует отметить тот факт, что нередко прилагательные, выражающие цвет, субстантивируются и в этой позиции функционируют без своей определяемой части (элемента): *white – сафед – белое; black – сиёҳ – черное; whites сафедҳо – белые, белогвардейцы; red troops, red army soldiers – сурхҳо– красные (красноармейцы);*

Is all buying white and all selling black? [Weiss, Martin D.: Crash Profits: Make Money When Stocks Sink and Soar]. *Оё ҳама ашёхои харида* ***сафеданд*** *ва оё ҳама фурӯхташудаҳо комилан сиёҳанд? (Все ли покупки – это белое, и все ли продажи – однозначно черное?).*

8) *Лексика цветообозначения с семантикой «состояния».* Большое количество лингвистических явлений, связанных с цветообозначением, относятся к «семантике состояния» и выражают самые разные характеристики индивидуумов, в отображении которых немаловажную роль играют единицы цветообозначения.

а) Данная категория лексики с метафорическим оттенком может указывать на внешнее физическое состояние человека:

white face – чеҳраи рангпарида – бледное лицо:

He turned, and Howard's face was white [Wells, Herbert George: When the Sleeper Wakes]. *Грэм ба ақиб нигоҳ кард. Чеҳраи Ховард рангпарида буд (Грэхэм обернулся. Лицо Ховарда было бледным);*

black dot – нуқтаи сиёҳ – черная точка:

- There was something wrong about it somehow, something about the tiny black dot at the core of that fading brightness [Watts Peter: Blindsight]. *Чизи нодурусте дар вай буд, дар он нуқтаи сиёҳ дар дили оташи хомӯшшуда (Что-то было в ней неправильное, в этой крошечной черной точке в сердце гаснущего огонька).*

б) Цветообозначающая лексика может указывать на определенную черту характера, внутреннюю особенность и состояние человека:

black hearted men – одами сиёҳдил – жестокие люди:

Indeed, my lord, they are very cruel and black-hearted men, graceless and ruthless, and if they should come to the ancient and powerful town of Lepe then [Conan Doyle, Arthur: White Company]. *Воқеан, ҳазрат, инҳо одамони хеле бераҳму ваҳшӣ, сиёҳдилу беадаб ҳастанд ва агар онҳо дар шаҳри бостонӣ ва тавонои Лип зуҳур кунанд, он гоҳ ... (В самом деле, милорд, это очень жестокие и свирепые люди, бесстыдные и грубые, и если бы они заявились в древний и могущественный город Лип, тогда…).*

9) Обнаруженные лингвистические явления позволяют говорить о том, что существуют текстовые отрезки, в которых активируются лексические единицы цветообозначения, касающиеся описания окружающей действительности. Следует заметить, что посредством нецветовых лексем, включающих в свою структуру сему «цвет», а также разнообразных цветовых эпитетов английские писатели создают различные оттенки значения, которые подчиняются метафоре всего текста:

a brilliant red and orange sky – осмони сурху норанҷӣ – красное и оранжевое небо; the purple darkness and the yellow of the smog – торикии бунафши уфуқ ва зардии дуд – фиолетовая темнота и желтизна смога:

red-litten windows – тирезаи сурху арғувон равшан – багрянец в окне:

- And travelers now within that valley Through the red-litten windows see Vast forms that move fantastically *to a discordant melody* [King, Stephen: Salem's Lot]. *Чунин ҳам мешавад, ки мусофир бо чашми худ мебинад, ки чӣ тавр арғувон сурху равшан мешавад ва дар назди тиреза касе шаб мерақсад ва он рақси ваҳшӣ ба мусиқӣ бегона буд (Бывает, странник зрит воочью, как зажигается – и кто-то пляшет ночью чуждый музыке дикий танец);*

red light – нури хунолуд – кровавый цвет:

- The setting sun bathed it in a menacing red light [Boyer, Elizabeth: Elves and the Otterskin]. *Офтоби ғуруб кӯҳро бо нури даҳшатбор ва хунолуд шуст (Заходящее солнце залило гору зловещим кровавым цветом).*

Следует отметить, что метафоры в контексте цветообозначения используются также для передачи нецветовой семантики. Лексические единицы цвета, подвергаясь переосмыслению в том или ином контексте, выполняют различные функции, в том числе – функцию символа.

а) К примеру, *черный цвет* выступает символом *печали, скорби, горести, траура; предательства*:

dull black dresses – куртаҳои сиёҳи тира – мрачные черные платья:

But she clung to her dull black dresses and her veil, knowing that if she changed them for colors without waiting several more years, the town would buzz even more than it was already buzzing [Mitchell, Margaret: Gone with the Wind. Vol.1]. *Аммо вай пофишорӣ кард ва ба куртаҳои сиёҳи тира ва чашмбанди худ содиқ монд ва дарк кард, ки бо пеш аз мӯҳлат аз байн бурдани мотами худ боиси ғайбатҳои боз ҳам бештар мешавад (Но она упорствовала и оставалась верна своим мрачным черным платьям и вуали, понимая, что, сняв траур раньше положенного срока, навлечет на себя еще больше пересудов);*

black bows – black bows – черные кушаки:

- He went over his head and bounded into the little advance of Bullocks, with immense black bows in their hats, and huge black sashes, accompanying their mourning mamma [Thackeray, William Makepeace: Vanity Fair]. *Писарак ба сар чарх зада, рост ба тӯдаи Буллокҳои хурдакак бо тасмаҳои азим дар кулоҳҳояшон ва камонҳои сиёҳи боҳашамат парида афтид.*

the black veil – пардаи тираи азо – траурный покров:

Ideas glided like fairies through my mind, lifting the black veil which had hidden till then the glorious future [Balzac, Honore de: The Lily of the Valley]. *Андешаҳо дар сарам чарх мезаданд, мисли арвоҳҳо меғечиданд ва пардаи тираи мотамеро, ки то имрӯз ояндаи маро печонда буд, бо худ мебурданд (Мысли проносились в моей голове, скользя, как привидения, и увлекая с собой траурный покров, который окутывал до сих пор мое будущее);*

a black armband – тасмаи сиёҳи мотами остин – траурная повязка на рукаве:

- Rebus saw what she meant: Bell was wearing a black armband [Rankin, Ian: A Question of Blood]. *Ребус дарк кард, ки вай дар бораи тасмаи сиёҳи мотами остини Белл чӣ мегӯяд (Ребус понял, что говорит она о траурной повязке на рукаве Белла);*

- being a black-leg – беғамии тира – серая забава:

- MADGE: Because helping to break a strike and being a ***black****-leg isn't a lark and a stunt* [Priestley, J.B.: Time and the Conways]. *МЭДЖ: Зеро халал расондан ба корпартоӣ шуҷоат ё беғамии тира не,*

балки хиёнат аст (МЭДЖ: Потому что срывать забастовку – не подвиг и не серая забава, а предательство).

б) В то же время, *голубой и розовый* цвета являются символом *чести, мужества; мечты и надежды***:**

- There was so much excitement about the war, and the Expeditionary Force-anyone in a blue uniform is getting star treatment [Bujold, Lois McMaster: Shards of Honour]. *Ба сабаби ҷанг ҳаяҷон зиёд буд. Ҳар касе, ки дар тан либоси кабуди корпуси экспедитсионӣ дорад, имрӯз қаҳрамон қаламдод мешавад (Из-за войны было столько волнений. Все, на ком сейчас голубая форма экспедиционного корпуса, просто герои).*

Фиксированные лингвистические примеры указывают на тот факт, что нередко цветовая лексика в английском языке на таджикский и русский язык переводится нецветовой лексикой, которая в обязательном порядке подразумевает выраженный в английской единице цвет: *red light (красный цвет) – нури хунолуд (луч кровавого цвета) – кровавый цвет.*

Литература:

1. Деҳхудо, Алиакбар. Луғатномаи Деҳхудо / Деҳхудо Алиакбар. – Теҳрон: Интишороти Донишгоҳи Теҳрон, 2006. – Ривояти электронии №4 (электр.версия).
2. Касимов, О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси / О.Х.Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346с.- ISBN: 978-99975-44-91-9.
3. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ /“Ахтарони адаб”.- Ҷ.23/ Балхӣ Ҷалолиддин. –Душанбе: Адиб,2013. – 480 с.
4. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги комили форсӣ (якҷилдӣ) (бо фонетик – тарзи баёни саҳеҳи луғат) / Муин Муҳаммад. – Теҳрон: Интишороти Фирдавсӣ, 1386ҳ. (2007). – 1339с.
5. Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ / А.Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
6. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ / Амон Нуров. - Ч.2.– Душанбе: Маориф, 1984.– 608 с.
7. ***Рӯдакӣ, А. / Рӯдакӣ Абӯабуллоҳ;*** /“Ахтарони адаб”.- Ҷ.1/. –Душанбе: Адиб, 2007. – 416с.
8. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна /Д.Саймиддинов. –Душанбе, 2001.–310с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (ФЗТ). Дар 2 ҷилд. – Ҷилди 2. – “Советская энциклопедия”. – М., 1969. – 949 с.
10. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома / Абулқосим Фирдавсӣ // “Ахтарони адаб”. -Ҷ.3. —Душанбе: Адиб, 2007. – 480с.
11. Ҳамасрони Рӯдакӣ/ “Ахтарони адаб”.- Ҷ.2. –Душанбе: Адиб, 2007. – 480с.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

АНСОРОВА М.М.

В данной статье речь идет о выразительных средствах языка – о выразимости в языке, имеющей место в определенном контексте пропозиции, что обеспечивает адекватный переход от внутриязыковой семантики к экстралингвистической. Конкретнее будет рассмотрена валентная способность языковых выражений, которая явилась бы выражением устанавливаемых на уровне семантики предложения и высказывания отношений синонимии и многозначности. Во избежание терминологической неопределенности заметим, что в стилистике под выразительными средствами языка понимаются только те, которые обладают стилистической маркированностью или приобретают ее. Нетрудно заметить, что такое стилистическое понимание выразительных средств – это частный случай общелингвистического.

С целью выявления общих черт и национальной специфики лексических единиц, репрезентирующих цветовую картину мира в таджикском и английском языках, необходимо провести исследование их функционирования в художественном тексте. Общеизвестно, что обычные слова подчиняются законам художественного текста. Лексические единицы в тексте, с одной стороны, сохраняют фонетические, грамматические и лексические свойства, с другой – приобретают эстетические качества.

Ключевые слова: английский язык, таджикский язык, лингвокультурология, лексика, сопоставительная лингвистика, цветовая лексика, стиль поэзии, полисемия.

ВИЖАГИҲОИ СЕМАНТИКИИ ВОЖАГОНИ ИФОДАГАРИ РАНГҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

АНСОРОВА М. М.

Дар ин мақола сухан дар бораи воситаҳои ифодаи забон меравад дар бораи ифодаи забон, ки дар контексти муайяни пропозисия ҷой дорад, ки гузариши мувофиқро аз семантикаи дохилизабонӣ ба экстралингвистикӣ таъмин мекунад. Махсусан, қобилияти валентии ифодаҳои забонӣ, ки ифодаи ҷумлаҳои дар сатҳи семантика муқарраршуда ва изҳори муносибатҳои синонимия ва бисермаъно мебошад, баррасӣ карда мешавад. Барои пешгирӣ кардани номуайянии истилоҳот, бояд қайд кард, ки дар услуб, воситаҳои ифодаи забон танҳо онҳое мебошанд, ки тамғагузории услубӣ доранд е онро ба даст меоранд. Мушоҳида кардан душвор нест, ки чунин фаҳмиши услубии воситаҳои ифодаи ин як ҳолати махсуси воситаҳои умумилингвистикӣ мебошад.

Бо мақсади муайян намудани хусусиятҳои умумӣ ва хусусияти миллии воҳидҳои лексикӣ, ки тасвири рангини ҷаҳонро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ намояндагӣ мекунанд, зарур аст, ки фаъолияти онҳо дар матни бадеӣ таҳқиқ карда шавад. Ба ҳама маълум аст, ки калимаҳои оддӣ ба қонунҳои матни бадеӣ итоат мекунанд. Воҳидҳои лексикӣ дар матн, аз як тараф, хосиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикиро нигоҳ медоранд, аз тарафи дигар сифатҳои эстетикӣ мегиранд.

Калимаҳои асосӣ: забони англисӣ, забони тоҷикӣ, лингвокультурология, лексика, лингвистикаи муқоисавӣ, лексикаи рангӣ, услуби шеър, полисемия.

SEMANTIC FEATURES OF VOCABULARY COLOR DEFINITIONS IN ENGLISH

ANSOROVA M.M.

In this article, we are talking about the expressive means of language – about expressivity in language, which takes place in a certain context of a proposition, which ensures an adequate transition from intra-linguistic semantics to extralinguistic. More specifically, the valence ability of linguistic expressions will be considered, which would be an expression of the relations of synonymy and ambiguity established at the level of semantics of a sentence and utterance. In order to avoid terminological ambiguity, it should be noted that in stylistics, expressive means of language are understood only as those that have stylistic labeling or acquire it. It is easy to see that such a stylistic understanding of expressive means is a special case of general linguistic.

In order to identify common features and national specifics of lexical units representing the color picture of the world in Tajik and English, it is necessary to conduct a study of their functioning in a literary text. It is well known that ordinary words obey the laws of a literary text. Lexical units in the text, on the one hand, retain phonetic, grammatical and lexical properties, on the other – acquire aesthetic qualities.

Keywords: English, Tajik, cultural linguistics, vocabulary, comparative linguistics, color vocabulary, poetry style, polysemy.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 42. 223.99.77

ЯВЛЕНИЕ ПОЛИСЕМИИ В СИСТЕМЕ ТЕРМИНОВ КОЖНО-ВЕНЕРИЧЕСКИХ БОЛЕЗНЕЙ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

КАРИМОВА Д.Н.[1]

В лексическом составе каждого языка прослеживается совокупность терминологических единиц, которые свойственны таким семантическим явлениям, как полисемия, омонимия, синонимия и антонимия. Один из лингвистических явление, которое наблюдается в системе терминов кожно-венерических заболеваний – полисемии. Если обратить внимание на этимологию понятие *полисемия*, то оно имеет греческое происхождение, т.е. от *poly-(много)+sēma (знак)* и буквально переводится как много знаков, его абсолютным синонимом в языке является лексическая единица *многозначность*, которое переведен путём калькированием из греческого языка.

Полисемия характеризуется как явление, при котором одна словоформа имеет отношения с двумя или несколькими близкими значениями. В большинство лексикографических источников у термина полисемия *наблюдается* одинаковые определение: «сермаъногии калима, сермаъноӣ (многозначность слов, полисемии)» [14, с. 113]; «the ambiguity of an individual word or phrase that can be used (in different contexts) to express two or more different meanings (двусмысленность отдельного слова или фразы, которая может использоваться (в разных контекстах) для выражения двух или более разных значений)» [15]

Что касается о наличие у терминов явление полисемии досих пор не иммется единое точки зрения между лингвистов и терминологов. Например, лингвист указывает, что «в терминологии такое явление, как полисемя, однозначно исключено» [4, с. 266; 10, с.198]. Наоборот, другие учёные, как отмечают, что «у термина имеется наличие многозначности» [2, с. 118; 10, с. 198]. Наряду с этим, Б.Н. Головин и Р.Ю. Кобрина полагает, что «полисемантичность присуща терминам в такой же степени, как общелитературным словам» [8, с. 102; 10, 198.].

Вопросы исследования полисемии рассматриваются в многочисленных трудах учёных-лингвистов и терминологов. Исследование терминологических источников по подъязыку медицины демонстрирует, что таджикские и английские термины кожно-венерических заболеваний не может считаться свободной от полисемии. Полисемантические термины, относящиеся, к кожно-венерическим заболеваниям отражены в большинстве отраслевых словарей и глоссарий.

Известно, то формирования полисемии, прежде всего, происходит вследствие модификации семантических границ слова посредством сужения или расширения его исходного значения. Например, по мнению Д.М. Вольфберга «слово *growth* имеет общеупотребительное значение ‘рост’ и узкоспециальное значение ‘новообразование’. Данный пример является иллюстрацией огранничения исходного значения. Примером его расширения может служить термин *вакцина*. Первоначально он обозначал препарат против коровьей оспы, а затем распространился на обозначение препаратов против других инфекций. В результате термин *вакцина* имеет два значения: 1) вакцина против инфекционного заболевания и 2) противооспенная вакцина» [7, с. 75]. Из вышеизложенного можно прийти к такому выводу, что чем чаще используется слово, тем больше возможность появления у него новых значений. Общеупотребительные слова становятся терминами, когда к их общими значениями прибавляется одно или несколько специальных значений.

Анализ таджикских и английских словарей показывает, что термины кожно-венерических заболеваний способны иметь два и более значений. Например, у таджикское

[1] **Адрес для корреспонденции**: Каримова Дилафруз Насибовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ им. Айнӣ. Тел.: (+992) 98 8266996; E-mail: E-mail: dnk-92@inbox.ru

слово *доғ (пятно)* таких значений семь: «1) сахт тафсонидашуда, гудохта; сӯзон (сильно раскалённый; жаркий, жгучий); 2) нишона ва лака (след, отпечаток, пятно; 3) ҷои тамға, ки бо оҳани тафсон ба рони чорпоёни гала зада шудааст (место знака, нанесенного раскаленным железом на бедре крупного рогатого скота); 4). *маҷ.* ғаму андӯҳ, аламу ҳасрати сахт ва азоби қалбӣ, ки аз марги фарзанд ё волидайн, ҳиҷрону фироқ ё рашки касе пеш меояд (*перенос.* горе, печаль, тоска и душевная боль, вызванные смертью ребенка или родителя, разлукой или ревностью к кому-либо); 5) *маҷ.* бадномӣ, айб; нанг (*перенос. позор, вина; стыд)*. 6). *тиб*. нишонаҳои гуногунранг дар рӯи пӯсти инсон, ки бо иллате пайдо мешавад (*медицин.*; разноцветные следы на коже человека, возникающие при болезни); 7). он чи таваҷҷӯҳ ва диққати ҳамагонро ҷалб намуда, боиси баҳсумунозираҳои шадид мегардад (привлекающее всеобщее внимание и вызывающее острую полемику)» [13, с. 456-457]. Аналогичные результаты приобретены при анализе другого словаря, где число значений у термина составлет четыре: 1) гудохта, тафсон, сӯзон (сильно раскалённый; жаркий, жгучий); 2) нишони чирк ё сӯхта дар либос ё матоъ; лака (грязь или следы ожогов на одежде или ткани; лак); 3) нишоне дар андом, ки бар асари беморӣ ё захм барҷой монда бошад (след на теле, вызванный болезнью или травмой); 4) *киноя аз* мусибат; ҳасрат, надомат, ғаму андӯҳ (*ирон.* от невзгод; тоска, сожаление, печаль) [11, с. 277].

Полисемия лексических единиц, в основном, зависит от целого ряда факторов. Согласно Д.М. Вольфберга и лингвиста Л. М. Лещева указывает, что «исконное, частотное и простое по морфологической и деривационной структуре слово будет более многозначным, чем заимствованное, редко употребляемое в речи морфологически и деривационно сложное» [7, с. 75; 9, с. 101].

Следует укзазать, что общеупотребительные или общеразговорные слова играют весомую роль в появление феномена полисемии у специальной лексики или терминологиии. По мнению М.Ю. Лысенко «Специальная лексика заимствует у общеразговорной значительную часть своего состава, при этом по-новому сочетая различные элементы и переосмысляя их, а в дальнейшем возвращает назад ряд слов в новых значения» [10, с. 198].

Мы тоже поддерживаем мнение о том, что наличие полисемии у терминов приемлемо из-за того, что разные значения одних и тех же слов относятся к различным отраслям науки и специалист подбирает те значение, которое свойственно его профессии. Наряду с этим, в словарном составе любого имеется значительное количество слов, один и значения которых относится к определённым отраслям. Например, такие лексические единицы, как ***акародерматит*** *(илтиҳоби пӯст, ки дар натиҷаи газидани кана падид меояд (воспаление кожи, вызванное укусами клещей))*, *акладиоз (бемории занбӯруғии пӯст (грибковое заболевание кожи)*, ***акрокордон*** *(омоси нарми овезон дар гардан ё пилки чашми пиронсолон (мягкий отек шеи или век у пожилых людей))*, ***аллергия*** *(гармбода, руй додани вокуниши ғайримуқаррарӣ бинобар ба андомгон роҳ ёфтани моддаҳои бегона (жар, аномальная реакция вследствие внедрения в органы инородных веществ))*, ***афтоид*** *(бемории ағлаб кӯдакон, ки бар асари вируси табхол падид меояд; пайдо шудани обилачаҳо дар луобпардаи сурхшудаи даҳон, балъум, ҳалқум, пӯсти рӯй, гоҳо пӯсти ангуштон ва узвҳои таносул (большинство детских заболеваний вызвано вирусом малярии; появление слюны на покрасневшей слизистой оболочке рта, глотки, гортани, коже лица, иногда коже пальцев и половых органов)* и т.п., ежедневно употребляемые в тесках по медицине (дерматологии) очень редко наблюдается за пределами академических научных журналов. Значения и интерпретации указанных терминов осознают лишь те специалисты, которые работают в сферы лечение кожно-венерических заболеваний, т.е. дерматологи. Наряду с этим, в дерматологических текстах встречаются такие слова в качестве терминов, как *бод, бофта, ваксина, варам, вирус (ветер, ткань, вакцина, опухоль, вирус)*, значение которых являются общеупотребительными и хорошо известными всем.

Согласно Ю.М. Лысенко лингвистические признаки полисемии терминов являются следующее: «наличие у термина двух и больше значений; взаимосвязанность значений; соответствие отношений между значениями термина закономерным для языка семантическим сдвигам и моделям; регулярность семантических отношений между значениями; полиденотативность и категориальность значений терминов; зависимость о контекста» [10, с. 198].

Поддерживая мнение М.Ю. Лысенко, можно сказать, что те термины, которые подвергаются явление полесемии у них имеются два и более значаний, и, безусловно, у этих значений прослеживаются тесное отношение. Исходя из этого, можно прийти к такому выводу,

что несмотря на то, что у термина должно быть одно значение, всё таки феномен полесемии имеет заметное место терминосистеме той или иной отрасли науки и техники.

Следует отметить, что появление явление полисемии в терминологии кожно-венерических заболеваний охватывает некоторые источники. Например М.Ю. Лысенко к возможным источником полесемии в медицинской терминологии относит следующих источников: «превращение общеупотребительных слов в термин путем сужения значения слова; развитие у термина других терминологических значений в рамках данной микротерминосистемы; уточнение и изменение значения термина, вызванное развитием данного понятия; полисемия, возникающая при изменения синтаксической функции терминов, в частности, при субстантивации прилагательных; полисемия, возникающая в результате употребления сокращенной формы термина» [10, с. 198].

Таким образом, на основании вышеперечислинных источников появление полисемиии в медицинской терминологии, по нашему мнению являются следующие источники возникновения полесемии полисемантичных терминов кожно-венерических заболеваний в таджикском и английском языках:

1. **Превращение общеупотребительных слов в термин путем сужения значения слова.** Данный источник появления полисемии в обоих языках приводит к общелингвистической и интердисциплинарной полисемии и не часто вызывает внутридисциплинарную многозначность. Известно, что лишь слово осуществляет свою терминологическую функцию, в основном, в составе терминов-словосочетания например: *зардча (yellowish, yellowy; sallow (жёлтоватый, бледно-жёлтый, рыжеватый))* и *бемориш зардча, зардпарвин (jaundice; icterus (желтуха))*, *доғ (spot, stain, blot(ch), patch (пятно, след))* и *доғи нағзак (оспина), доғи гулафшон (меланома); домана (канора, ҳошия (border (бордюр)* и *бемориш гузарандаи арақӣ, бемории домана (typhus (тиф)); cell (бахш, буриш, хона (секция, отсек; камера)* и *blood cell (ҳуҷайраи хун (клетка крови); eruption (оташфишонӣ (извержение); партов (выброс); шикастани (и), хароб кардан (и) (прорыв)* и *skin / cutaneous eruption (доначаҳои пуст (кожная сыпь)*.

2. Развитие у термина других терминологшических значений в рамках данной микротерминосистемы, например: *бод* – 1) *анат.* нафх, боди шикам (вздутие, вздутие живота); 2) *дерамат*. маразе, ки аз фасоди хун пайдо мешавад ватан аз он мепошад ва ба маънии ҷӯшиши хун, ки онро сурхбод низ гӯянд (болезнь, вызываемая заражение крови, от нее распространяется и в значение кипения крови, которую еще называют корью); *буғма* – 1) *ларинг*. илтиҳоби луобпардаи хирной, ки бо садои гулӯ ва зиқи нафас ҷараён мекунад (воспаление слизистой оболочки носа, которое сопровождается охриплостью голоса и одышкой); 2) *дермат.* гулӯзиндонак ё хуноқ (дифтерия); *баҳақ//баҳак* – 1) *дерамат.* доғҳои сафед ё сиёҳ, ки дар пӯст ба ҳам мерасанд ва батадриҷ паҳн мегарданд, песӣ (белые или черные пятна, которые встречаются на коже и постепенно распространяются, витилиго); 2) *анат.* берангии модарзодии пӯст, мӯи сар ва чашмон (врожденное бесцветное кожи, волосы голове и глаз); rush – 1) *общ.* хишир-хишир, шибир-шибир (шуршание, шелест, шорох); 2) *дермат.* доначаҳо (сыпь); пайдо шудани доначаҳо дар болои пӯст (высыпание на коже)

Следовательно, из интерпретации вышеуказанных терминов выяснилось, что их общеупотребительные значения также известны и в этом случае, наблюдается двойная полисемия, т.е. если с одной стороны, одна из значений многозначна и общеупотребительные слова в пределах терминологической системы становятся термином, а с другой стороны, термин соотносится не с одним специальным понятием и оно будет иметь более одного значения в рамках данной системе терминов.

3. Уточнение и изменение значения термина, вызванное развитием данного понятия. Наряду с развитием науки, техники и производства терминологические единицы также теряют предыдущие и обретают новые значения. Например, термин *сурхча* этимологический означает «ба сурхи моил, сурхтоб». В процессе семантического развития термин ограничил свое значение и в специальном терминологическом применении в составе термины-словосочетания может означать: «касалии гузарандаи бачагон, ки дар бадан доначаҳои сурх мебарояд, сурхак, сурхакон»: *эпидемияи/паҳншавии сурхча (epidemic / outbreak of measles (эпидемия кори)), ба бемории сурхча гирифтор шудан (to catch / come down with (the) measles (заболеть корью)*. Термин *boil* этимологический означает «ҷӯшиш (кипение)». В ходе семантического развития этот термин сузил свое значение и в специальном терминологическом применении в составе терминосочетаниях может обозначать: «фосид шудани бофтаҳо ва ҷамъ шудани чирк дар ягон

қисми бадан; ҷароҳате, ки рӯяш баста ва андарунаш чирк бошад, думбал, дунбал, маддахона, чиркхона (распад тканей и скопление гноя в любом участке тела; рана с закрытым лицом и гноем внутри, нарыв, фурункул)»: *blind boil (думали нокафида (не вскрывшийся нарыв/фурункул))*.

4. **Полисемия, возникающая при изменении синтаксической функции терминов, в частности, при субстантивации прилагательных:** *сурхча – 1) прил.* ранги моил ба сурх, сурхтоб (красноватый цвет, красноватый); *зардча* – зардтоб, моил ба зардӣ; малларанг (желтоватый, склонный к желтухе; рыжий, рыжеватого цвета); 2) *сущ. сурхак* – касалии гузарандаи бачагон, ки дар бадан доначаҳои сурх мебарояд, сурхак, сурхакон (заразное заболевание детей, вызывающее красные пятна на теле, корь, краснуха); *зардча* – бемориест, ки дар натиҷаи дарди ҷигар ва зиёдшудани заҳра дар хун чашму бадани одамро зардӣ зер мекунад, яракон, зардпарма, заъфарма (заболевание, вызывающее желтуху глаз и тела человека вследствие болей в печени и увеличения желчи в крови, желтуха).

5. Полисемия, появляющаяся вследствие использования укороченной формы термина: *MMR*– 1) *mumps measles rubella* (дарди ҳанозир, тепку, сурхча, сурхак, сурхакон (свинка, корь, краснуха)); 2*)easles-mumps-rubella vaccine (*ваксина алайҳи бемории сурхча, сурхакон, сурхак (вакцина против кори, свинки и краснухи)); *IRS* – 1) *inherent rubella syndrome* (аломоти бемории сурхакони модарзод (синдром врожденной краснухи); 2) *insulin resistance syndrome* (аломоти муқобиляти инсулин (синдром инсулинорезистентности); *HVP* – 1) *hemophilus pertussis vaccaine* (ваксина алайҳи бемории сулфаи кабутак (противококлюшевая вакцина)); 2) *human papilloma virus* (вируси варами безарари пӯст ва ё пардаи луобии инсон ё ҳайвон дар шакли қуноқак (вирус доброкачественная опухоль кожи или слизистой оболочки у человека и животных в виде сосочка); «*ID* – 1) *infecting dose, infective dose* (*микр.* инфицирующая дода (наименьшее количество микроорганизмов, способных вызвать развитие инфекционного процесса при попадание в оргнаизм); 2) *intradermal* (интрадермальный, внутрикожный); *P* – 1) *parent* (1. сарнасл (родоначальник). 2. источник сарчашма (манбаъ), причина (сабаб); 2) *part* (узв (часть); банд, буғум (сегмент); отдел (шуъба); 3) *pattern* (1. сохт, таркиб (структура), конфигурация 2. хислат (характер); хусусият (особенность) 3. намуна (образец); қолаб (модель, шаблон) 4. схема (нақш); диаграмма); 4) pectoral (ширмак, ширхур (грудной); period (марҳила, вақт, муддат, сикл (период, фаза; цикл, стадия); 6) plague (тоун (чума); posterior (... и ақиб, ... и қафо (задний)» [3, с.1219]

Необходимо отметить, что в английском языке наряду с вышеизложенных источников одним из причин появления полисемии является обширное употребление конверсионного способа терминообразования. Использование данного способа терминообразования, прежде всего, связано с тем, что английский язык имеет ярко выраженные черты языка изолирующего типа, для которого свойственно отсутствие морфологических индикаторов, относящихся к той или иной знаменательных части речи, например: *break* - l) (прорыв, разрыв; отверстие; трещина (сӯрох, шикоф, рахна, ҷойи кафида) / (разрывать, прорывать(ся); лопаться, вскрываться (напр. о гнойнике) кафидан (мас. думбал, римхона); 2) разрушение; поломка (вайроншавӣ; шикаст) /разрушаться; ломаться (хароб шудан; шикастан, кафидан); 3) освобождать; выключать (аппарат) (озод кардан; хомӯш кардан (тачҳизот); 4) подорвать (силы, здоровье) аз даст додан (-и қувва, саломатӣ) [3, с. 172]; *burst* – 1) вспышка; взрыв; всплеск (внезапное увеличение частоты какого-л. явления, напр. инфекции) (якбора авҷгирӣ; хуруш; шиддат (ногаҳон баланд шудани басомади баъзе падидаҳо, масалан, сирорят); 2) прорыв, прободение, перфорация (рахнашавӣ, сӯрохшавӣ, шикофшавӣ) / прорываться, лопаться, вскрываться (кафидан, сӯрох /шикоф шудан); 3) бурст (большая колония, напр., клеток крови) (якбора пайдошавӣ (-и макони калон калон, масалан, ҳуҷайраҳои хун); 4) p1. залпы импульсов (при электрокардиостимуляци) (шиллики импулсҳо (ҳангоми электрокардиостимулятсия); 5) внезапно появляться; вылупляться; прорастать; раскрываться; лопаться; растрескиваться (ногаҳон пайдо шудан; аз тухм баромадан; сабзидан, кушода шудан; кафидан); 6) бурст (-очаг) дифференцировки клеток-предшественниц (якбора пайдошавӣ (-и мабдаъ)-и тафриқаи ҳуҷайраҳои пешгузашта [3, с. 181].

Таким образом, из толкования источников появление полисемии терминов кожно-венерических заболеваний стало известно, что между терминами и общеупотребительными словами имеется тесное отношение, также терминам свойственны явление многозначности как лексические единицы словарного запаса языка.

Литературы:

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1991. – 140 с.
2. Англо-русский медицинский словарь / авторы-составители Г. Н. Акжигитов, М. С. Бенюмович, А. К. Чикорин. – М.: Русский язык, 1988. 603 с.
3. Большой англо-русский медицинский словарь / авторы-составители Г. Н. Акжигитов, Р. Г. Акжигитов. – М.: Издание г-на Акжигитова, 2005. – 1224 с.
4. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953. – 279 с.
5. Вожаномаи тиббӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А-О. – Д.: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. – 808 с.
6. Вожаномаи тиббӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П-Я. – Д.: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. – 816 с.
7. Вольфберг Д.М. Полисемия и омонимия в английской медицинской терминологии – С. 74-78.
8. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистическое основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.
9. Лещёва Л.М. Лексическая полисемия в когнативном аспекте. – М.: Языки славянской культуры; Знак, 2014. – 256 с.
10. Лысенко Ю.М. Явление полисемии в медицинской терминологии. – С. 197-201.
11. Наҷот Д. Фарҳанги Доро (луғатномаи барчидаи тафсирӣ ва решашинохтӣ). Ҷилди 1. А –М.– Душанбе, 2021. – 593 с.
12. Наҷот Д. Фарҳанги Доро (луғатномаи барчидаи тафсирӣ ва решашинохтӣ). Ҷилди 1. Н –Ф. – Душанбе, 2021. – 696 с.
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд). Ҷилди 1. А-Н. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд). Ҷилди 2. О-Я. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи
15.https://www.vocabulary.com/dictionary/polysemy.

ЯВЛЕНИЕ ПОЛИСЕМИИ В СИСТЕМЕ ТЕРМИНОВ КОЖНО-ВЕНЕРИЧЕСКИХ БОЛЕЗНЕЙ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

КАРИМОВА Д. Н.

Данная статья посвящается иссследованию явления полисемии в системе терминов кожно-венерических заболеваний таджикского и английского языков. Терминам наряду с общеупотребительной лексики свойственно явление многозначности, так как значительное количество терминов отрасли дерматологии имеют более двух значений. По сравнению с таджикскими терминам, в английском языке чаще прослеживатеся полисемантичности терминов исследуемой отрасли. В обоих языках основными источниками возникновении полисемии терминов кожно-венерических заболеваний являются общеупотребительные лексики. Наряду с этим, в системе терминов данной отрасли наблюдается некоторые отличии, например, если в подъязыке медицине английского языка наблюдается значительное количество сокращенных терминов кожно-венерических болезней, то в таджикском языке их число очень ограниченно. Следовательно, было выявленно и общность и сходства при анализа и сравненения исследуемого термина в сопоставляемых языках.

Ключевые слова: язык, таджикский, английский, термин, термины кожно-венерических болезни, полисемии, семантика, общность, сходство, отличия.

ПАДИДАИ СЕРМАЪНОӢ ДАР НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТИ БЕМОРИҲОИ ПУСТ ВА ЗУҲРАВӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

КАРИМОВА Д. Н.

Мақолаи мазкур ба пажуҳиши падидаи сермаъноӣ дар низоми истилоҳоти бемориҳои пуст ва зуҳравӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Ба истилоҳот низ дар баробари вожагони умуимистеъмол падидаи сермаъноӣ хос аст, зеро шумораи зиёди истилоҳот дар соҳаи дерматология зиёда аз ду маъно доранд. Дар муқоиса бо истилоҳоти тоҷикӣ дар забони англисӣ хусусияти сермаъношавии истилоҳоти соҳаи мавриди омӯзиш бештар мушоҳида

мешавад. Дар ҳар ду забон сарчашмаҳои асосии сермаъношавии истилоҳоти бемориҳои пӯст ва зӯҳравӣ вожагони умумиистеъмол мебошанд. Дар баробари ин, дар низоми истилоҳоти ин соҳа баъзе тафовут мавҷуд аст, масалан, агар дар зерзабони тиббии забони англисӣ миқдори зиёди истилоҳоти ихтисоршудаи бемориҳои пӯст ва зуҳравӣ мавҷуд бошанд, пас дар забони тоҷикӣ онҳо шумораи он хеле маҳдуд аст. Аз ин рӯ, дар рафти таҳлил ва муқоисаи истилоҳи таҳқиқшаванда дар забонҳои муқоисашаванда умумият ва шабоҳати онҳо ошкор гардид.

Калидвожаҳо: забон, тоҷикӣ, англисӣ, истилоҳот, истилоҳоти бемориҳои пӯст ва зуҳравӣ, полисемия, семантика, умумият, шабоҳат, фарқият.

THE PHENOMENON OF POLYSEMY IN THE SYSTEM OF TERMS FOR SKIN AND VENEREAL DISEASES OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGE

KARIMOVA D. N.

This article is dedicated to the study of the phenomenon of polysemy in the system of terms for skin and venereal diseases in the Tajik and English languages. Terms, along with commonly used vocabulary, are faced with the phenomenon of polysemy, since a significant number of terms in the field of dermatology have more than two meanings. In compare to Tajik terms, in English the polysemantic nature of the terms in the reviewed field is more often observed. In both languages, the main sources of polysemy of terms for skin and venereal diseases are commonly used vocabulary. Along with this, there are some differences in the system of terms in this field, for example, if in the sublanguage of medicine of the English language there is a significant number of abbreviated terms for dermatological and venereal diseases, then in the Tajik language their number is very limited. Consequently, commonality and similarities were revealed during the analysis and comparison of the term under study in the compared languages.

Key words: language, Tajik, English, term, terms of skin and venereal disease, polysemy, semantics, commonality, similarity, differences.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 42. 334. 566.6

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ПЕРЕВОДОВЕДЕНИИ

СОХИБНАЗАРОВА Х.Т.[1]

В центре внимания литературоведческой теории перевода находится проблема художественно-эстетического соотношения текста оригинала и текста перевода, полного отражения авторского стиля, творческого объяснения и личного стиля переводчика. Кроме того, связь методов перевода с эстетической точкой зрения эпохи изучает литературный процесс, то есть рассматривает метод перевода как отражение определенного этапа развития перевода.

Начало серьезному исследованию перевод лингвистических проблем художественной выразительности положили советские ученые. В 1924 году В.М. Жирмунский в книге «Задачи поэтики. Задачи и методы изучения искусств» заключает, что теоретически обосновываются многие проблемы художественной выразительности, возникающие в переводческой деятельности, предлагается несколько моделей, отражающих разные стороны переводческого процесса, устанавливаются предмет и задачи теории перевода, но этот анализ весьма необходим во всех случаях, даже в поэтическом переводе [8, с. 149].

Не обращая внимания на языковые средства, используемые переводчиком для адекватного перевода, нельзя говорить об эстетической эквивалентности, едином художественном эффекте, ибо значение и содержание не могут существовать сами по себе.

Без изучения языка и стиля писателя невозможно что-либо сказать о мастерстве переводчика поэтического жанра, не проанализировав его выводы и не сравнив их с исходным текстом с функциональной точки зрения.

Научные источники показывают, что термин «филология» построен на подобии термина «философии» -«любомудрие» и означает «любословие», то есть «наука о слове». «С этой точки зрения мы употребляем термин «филология» в двух смыслах: с одной стороны, как совокупность научных дисциплин, занимающихся изучением языка и литературы, а с другой стороны, как вспомогательная дисциплина, вспомогательная филологическая методика, выработанная на рукописях старой литературы, методика, которою должны владеть и литературоведы, и лингвисты» [8, с. 27], поэтому чтобы передать поэтические жанры, переводчик первым образом должен быть не только лингвистом, а литератором.

Отсюда можно констатировать, что, безусловно, анализ художественного перевода включает в себя и другие неязыковые, эстетические и важные аспекты, очень важные для этого жанра. Поэтому в публикациях, посвященных художественному переводу, выделяют два аспекта: литературоведческий и лингвистический.

Литературоведческая теория перевода рассматривает художественный перевод как особую литературную деятельность, как вид оригинального художественного творчества.

Лингвистическая теория перевода рассматривает «научное описание процесса перевода как межъязыковой трансформации» [3, с. 6]. Настоящую точку зрения поддерживает В.А. Фёдоров и считает, что «Лингвистическая теория перевода имеет дело как с текстами на ИЯ и ПЯ, так и самим процессом преобразования текста оригинала в текст перевода. Кроме того, для создания полноценного перевода переводчик должен принимать во внимание особенности автора исходного сообщения, его знания и опыт, а также особенности восприятия людей, которым предназначается перевод, и все прочие аспекты межъязыковой коммуникации, влияющие на ход и результат переводческого процесса» [14, с. 9]. Данные аспекты взаимосвязаны так, как «мы вычитываем и выписываем из

[1] **Адрес для корреспонденции**: Сохибназарова Хавасмох Тиллоевна, к.ф.н., доцент, заведующий кафедрой сопоставительного языкознания и теории перевода Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6, тел. (+992)937-00-04-37, e-mail: havas3001@mail.ru

стихотворения сперва все существительные (по мере сил группируя их тематически), потом все прилагательные, потом все глаголы. Из этих слов перед нами складывается *художественный мир* произведения: из существительных –его *предметный* (и понятийный) *состав;* из прилагательных –его *чувственная* (и эмоциональная) *окраска*; из глаголов –*действия* и *состояния*, в нем происходящие» [9, с. 18]. Далее в книге говорится об образе и мотиве, который считается важным в анализе художественного текста. По мнению автора «в самом деле, что такое образ, мотив, а заодно и сюжет? Образ –это всякий чувственно вообразимый предмет или лицо, т.е. потенциально каждое существительное; мотив –это всякое действие, т.е. потенциально каждый глагол; сюжет –это последовательность взаимосвязанных мотивов» [9, с. 18].

В 1959 В.В. Виноградов написал книгу под названием «О языке художественной литературе», наряду с основным предметом исследования художественной литературы и его формально-выразительных средств, которые привели к уяснению некоторых фонетических явлений, ритмико-мелодических закономерностей в языке художественной литературы, а также соотношение языка перевода с их оригиналами» [5, с. 21].

Особенно важным в его книге было утверждение соотношения языка перевода с их оригиналами для выявления языковых закономерностей художественной выразительности в переводческом процессе. В последние годы проблеме переводческих соответствий, то есть соответствий языка оригинала и перевода, обращались многие ученые на базе разноструктурных комбинаций языков.

В 1968 г. вышла книга А.В. Фёдорова «Основы общей теории перевода», в которой подчеркнута необходимость в высоком мастерстве и выразительности языка в художественной литературе, перевод которых решает художественные и творческие задачи, требующие литературного мастерства и относится к области искусства. Здесь также говорится, что это требует о переводчика определенное стилистическое мастерство, хотя переводимые оригиналы сами и не принадлежат к художественным произведениям. А.В. Фёдоров также убеждает, что в этот период культура перевода поднималась на более высокий уровень. Он приводит примеры произведений известных писателей, которые сохранили стилистические своеобразия подлинника, даже «Шахнаме» Фирдоуси и многие другие.

В книге рассматривается важность критерия точности художественного перевода, выдвигается передача разнообразных выразительных средств образности, эмоциональности, требуется большая простота и ясность словарных средств, чрезвычайно сдержанное и всегда выразительное использование переносных значений слов, которые наиболее экономно и эффективно выделяют соответствующую мысль, а иногда играют эмоционально-экспрессивную значимость и выразительную роль.

А.В. Фёдоров утверждает также, что «Выразительность текста, его энергия немало содействует лаконичности, передача которой необходима, но, конечно, не в ущерб понятности. В художественной литературе большую смысловую и выразительную роль играет выбор слова, являющегося по своему вещественному значению полным синонимом соответствующему слову современного общенационального языка и отличающегося от последнего только своей лексической окраской — в результате принадлежности к определенному пласту словарного состава (к числу архаизмов, диалектизмов, заимствований из иностранных языков и т. п.). Но в этой стилистической окраске может быть заключено очень многое — или авторская ирония, или ирония персонажа по отношению к самому себе или к другому персонажу, исторический колорит, указание на местные черты в образе действующего лица и т. п.» [14, с. 282].

Хотя все закономерности лингвистических теорий художественной выразительности и их классификации в книге не получили серьёзного теоретического обоснования, но они играют основную и важную роль в лингвистической теории перевода и привлекают внимание зарубежных и отечественных языковедов к проблемам перевода и их обсуждению в системе лингвистической литературы.

Третья группа ученых (А.Д. Швейцер, В.Н. Комиссаров, Ю.И. Рецкер) рассматривают процесс перевода, как его результаты, таки предмет переводоведения. По мнению А.Д. Швейцера, задача теории перевода состоит в том, чтобы «определить механизм переводческого процесса и установить совокупность факторов, влияющих на решение при переводе, установить логику этих выводов, выявить систематические различия между языками в практическом тексте» [15, с. 14].

Следует отметить, что самый значительный вклад в проблеме и развития средства выразительности в системе художественной литературы внес Р.К. Миньяр-Белоручев, который в книге «Как стать переводчиком?» утверждает, что другими словами задача переводчика не просто сохранить содержание, но и стиль, эстетику

автора, жанровый характер произведения, средства художественного выражения и предлагает, что переводчик художественного произведении должен быть литератором.

Представители структурной лингвистики - И.И. Ревзин и В.Ю. Розенцвейг считают процесс перевода, при котором происходит переход от одной системы знаков к другой, предметом обсуждения теории перевода [10, с. 21]. Л.С. Бархударов тоже придерживается их мнения [3, с. 6].

Хотя книга русского лингвиста В.В. Сдобникова и О.В. Петрова «Теория перевода» посвящена специфическим проблемам перевода, в ней рассматриваются проблемы художественного произведения, которые имеют отношение как к переводам текстов, так и к проблеме художественной выразительности. Там говорится, что чтение художественного текста в очень большой степени зависит от национально-культурных стереотипов и определенного запаса стереотипных сравнений, метафор, эпитетов, которые уже не воспринимаются как художественное со стороны носителями языка, и эти средства языка для носителей другого языка могут оказаться неожиданными и яркими. Они утверждают, что «если читатель оригинала воспримет произведение, написанное с их использованием, как низко художественное, банальное и даже пошлое, читатель перевода, в котором сохранены все эти средства, будет пленен свежестью и выразительностью языка, яркостью образов» [12, с. 368].

В книге подробно рассматривается противоречие и спор между сторонниками лингвистического и литературоведческого подходов к переводу и вводится понятие, что в переводоведении спор «лингвистов» и «литературоведов» имеет результат абсолютизации одного из двух аспектов, которые тесно связаны в художественном переводе. Предполагается, что автор создает, а переводчик воссоздает произведение не ради его языковых форм, а ради художественного содержания, которое может существовать только в языковой форме, а автор убеждает, что нужно говорить не об адекватности формы перевода в оригинале, а об адекватности его содержания, то есть эквивалентности перевода и его соответствии. И для передачи адекватности содержания переводчику нужно изучать все закономерности художественной выразительности.

Рассматривая проблемы использования средства выразительности и способы их перевода И.С. Алексеева (2004) считает необходимым уточнить представления об источнике и реципиенте. Она считает, что «источником в данном случае безусловно является автор текста, причем не как представитель какой-либо группы людей или профессиональной среды, а автор лично, автор как индивид, и организует он свой текст, ориентируясь на свою авторскую индивидуальность, некоторыми ограничителями, которой служат традиции литературного жанра (басня, сонет, драма требуют соблюдения определенного канона). Но самое примечательное заключается в том, что автор пишет текст не только в расчете на читателя, но и для себя — ему необходим этот текст как средство самовыражения. А реципиентом, казалось бы, может быть любой человек. Да, в нашем жизненном обиходе мы все так считаем» [2, с. 314]. В книге даётся научный обзор, классификация и степени изобразительно-выразительных средств речи и способы их передачи, где автор считает, что - это средства оформления эмоционально-эстетической информации в художественном произведении. В книге даётся обоснование некоторым средствам выразительности и способам их передачи (эпитет, сравнения, метафоры, иронии), так как перечислить или прокомментировать все эти средства выразительности невозможно по мнению автора. Так, она предлагает, что «нам не удастся перечислить и прокомментировать все. Тем более что перечень их бесконечен — авторы неустанно изобретают все новые средства. Поэтому мы обратимся лишь к некоторым, частотным, и тут же постараемся оценить возможности их перевода, имея в виду, что при таком обилии языковых средств конфликт формы и содержания неизбежен, — отсюда частое применение приема компенсации и неминуемый эффект нейтрализации некоторых значимых доминант перевода. Все средства оформления эстетической информации мы можем считать доминантами перевода, но в реальности часть из них будет представлена в переводе в ослабленном виде либо ограниченным числом компонентов. Так, может уменьшиться количество компонентов лексического повтора или при передаче метафоры не удастся сохранить специфику образа» [2, с. 314].

Таджикский и английский языки содержат богатейшие средства художественной выразительности, которые придают языку художественных произведений яркую окраску, эмоционально-экспрессивное значение и национальный колорит. «Эмоциональная (экспрессивная) информация — содержит сообщение о человеческих эмоциях. Передавая эмоция, язык выполняет экспрессивную функцию. Эстетическая информация — та информация, которая передает человеку чувство прекрасного. Потребность в этом виде информации настолько велика, что человек создал особый тип текстов, специализирующихся на передаче эстетической информации, — художественные тексты. Кодируя эстетическую информацию, язык выполняет эстетическую функцию. Однако нельзя

не отметить, что чувство прекрасное — одна из эмоций, поэтому данный тип информации в строгом смысле представляет собой разновидность эмоциональной (экспрессивной) информации, реализующую особую функцию языка» [2, с. 129]. Например, в выражениях «сабоҳ» ё «сапедадам» (букв. утром; лит. с зарей) или «дар шафаќи субҳ» ё «сапедаи субҳ» (утренняя заря) можно встретить когнитивную и эмоционально-экспрессивную информацию, которую не могут дать слова «сањарї» (утро), «бомдод» (раннее утро).

Кроме того, слова со своими эмоционально-эстетическими окрасками отличаются от других синонимов. Например, в таджикском языке слово «мурдан» (умереть) имеет несколько аналогов, такие как «реҳлат кардан», «тарки дунё кардан», «дунёро падруд гуфтан», «ба охират сафар кардан», «аз дунё гузаштан», «аз дорулфано ба дорулбаќо сафар кардан», которые имеют одинаковый смысл и употребляются в литературном языке. Но «несту нобуд шудан» (исчезнуть) обычно имеет отрицательное значение и больше всего употребляется в разговорной речи.

В английском языке слова «cloud», «nebula», «pother», «nimb», «cirrus» имеют одинаковый смысл, но употребляются в различных ситуациях или наоборот одно слово употребляется в разных значениях в оригинале и переводе.

Сравним примеры на английском:

1.ИЯ: We had been wandering, indeed, in the leafless shrubbery an hour in the morning; but since dinner (Mrs. Reed, when there was no company, dined early) the cold winter wind had brought with it **clouds** so sombre, and a rain so penetrating, that further out-door exercise was now out of the question (Sh. Bronte, c. 7).

ПЯ: Рост аст, ки мо субҳгоҳ дар пайроҳањои боѓи баргафшоншуда боз соатаке гардиш намудем, вале пасони чоштгоҳ (мавриди ҳузур надоштани мењмонон хонум Рид барваќт таом тановул мекард) сардбоди зимистонї **абрҳои** тираро ронда овард ва чунон борони шадиде фурў рехт, ки доир ба ягон кўшиши бори дигар берун рафтан ҳољати сухан ҳам намонд (Ш. Бронте, с. 5).

2.ИЯ: Afar, it offered a pale blank of mist and **cloud**; near a scene of wet lawn and storm-beat shrub, with ceaseless rain sweeping away wildly before a long and lamentable blast (Sh. Bronte, c. 8).

ПЯ: Дар дурї чодари яклухти меѓу **мењ** доман густурда аст; дар наздикї марѓзорест бо буттањои аз дасти тўфон парешида, буттањоро ҷараёнҳои бороне, ки боди пуршиддату пурфиѓон пешопеши худ ронда меовард, беист тозиёна мезаданд (Ш. Бронте, с. 6).

Анализ данных примеров в исходном и переводном языках показывает, что слово **cloud** в двух примерах переведено по-разному. В первом примере в ПЯ данное слово имеет прямое значение и переведено как ***абр***, а в другом примере имеет стилистическую окраску и переведено как ***мењ,*** который переводится как ***большой, главный, великий***.

Другие примеры:

1.ИЯ: The words in these introductory pages connected themselves with the succeeding vignettes, and gave significance to the rock standing up alone in a sea of billow and spray; to the broken boat stranded on a desolate coast; to the cold and ghastly moon glancing through bars of **cloud** at a wreck just sinking (Sh. Bronte, c. 9).

ПЯ: Таҳти таъсири ин сањифањои муќаддимавї наќшҳои андаруни матн ҳойдошта низ: харсанге, ки миёни амволи пуркафку пурхурўш танҳо истодааст; завраќи шикастае, ки ба соҳили беодам партоб шудааст; маҳтоби тимсолие, ки аз моварои **абрҳои тира** ба киштии ѓарќшаванда менигарад, барои ман маънои махсус пайдо мекарданд (Ш. Бронте, с. 7).

2.ИЯ: In five minutes more the **cloud** of bewilderment dissolved: I knew quite well that I was in my own bed, and that the red glare was the nursery fire (Sh. Bronte, c. 19).

ПЯ: Боз панҳ даќиќа гузашт ва **мењи** хотирфарамўшї пурра пароканда гашт. Акнун ман даќиќ фањмидам, ки дар кўдакхона рўи кати худ ќарор дорам ва ламъаи ҳавлангези пеши назарам ҳамагї оташи фурўзони оташдон аст (Ш. Бронте, с. 7).

3.ИЯ: I was only aware that they had hoisted me up to the height of Mr. Brocklehurst's nose, that he was within a yard of me, and that a spread of shot orange and purple silk pelisses and **a cloud of silvery plumage** extended and waved below me (Sh. Bronte, c. 68).

ПЯ: …фаќат ҳаминро дидам, ки дар як сатҳ бо бинии ҳаноби Броклҳерст истодаам ва ин бинї ду ќадам дуртар аз ман ќарор дорад, дар зер бошад, пирањанҳои абрешимии норанҷию арѓувонї ва **як тўда** пари симранг мавҷ мезаданд (Ш. Бронте, с. 63).

В книге «Джен Эйр» всего употреблено 53 раза слово ***cloud***, которое употребляется в разных значениях и находит свое отражение в таджикском языке разными способами. Например, в этих же

примерах слово **cloud** имеет разные оттенки и разный перевод. В первых примерах слово переведено как ***абр***, на втором ***мең***, а в третьем ***тӯда***, которые имеет разные стилистические окраски.

Сравним примеры на таджикском языке:

1.ИЯ: Хизмати ин ќозї барои Ќурбонниёз як **мактаби тарбия** хоњад шуд (С. Айни, с. 57).

ПЯ: Serving such a master will be **excellent schooling** for Kurban Niyaz (S. Aini, p. 90)!

2.ИЯ: Ин дења дар пеши масљид **мактабе** дошт, ки тобистону зимистон давом мекард ва инчунин мадрасачае дошт, ки дар он љо дарсњои ибтидоии мадрасагї хонда мешуд (С. Айни, с. 6).

ПЯ: The village mosque had **a school** where lessons were held in both winter and summer and likewise, there was a small madrassah at which more comprehensive lessons were offered (S. Aini, p. 16).

В примерах слово **мактаб (школа)** имеет разные значения - *место где ученики получают образование* и - *воспитание*, но во время перевода второго примера переводчик передает слово не в том значении, как *воспитание* - *upbringing*, а как *образование, обучение в школе –schooling*.

Анализ данных предложений в английском и таджикском языках показывает, что в тексте слова употребляются по-разному и имеют научные и литературные, то есть художественные окраски, которые в языке перевода в некоторых случаях не отражаются. С точки зрении стилевой и речевой специфики использование писателем выделенных слов в оригинале отличается большим разнообразием, чем в переводе и, в целом, можно сказать, что качество перевода зависит от мастерства переводчика. Указанные переводы слов показывают, что их смысл частично соответствует в оригинале и переводе. Очевидно, в таких ситуациях трудности перевода в достижении стилистической и семантической эквивалентности или соотношение между языком оригинала и языком перевода – это умение создавать художественные слова и образы. Эквивалентность стилистических и семантических слов в оригинале и переводе предполагает соотношение не только предметно-логического характера, но их коннотативного значения, которые отражают характер восприятия читателем. В связи с этим, необходимо констатировать, что основную роль в передаче коннотативного смысла слова языка оригинала играет его эмоционально-экспрессивные, стилистические и образные компоненты.

Следует отметить, что «Вещественные, конкретные значения слов вступают в конфликт с их выразительными оттенками, с их способностью экспрессивного внушения. Яркий блеск лирических формул, их экспрессивная сила, как бы гипнотизирующая слушателя (читателя) своею эмоциональностью, иногда вырастает в ущерб простоте и точности» [6, с. 308].

И это может передать значение того, что, эмоционально-экспрессивное значение слова имеет положительные или отрицательные оттенки, которые совпадают по предметно-логическому значению, но различаются по наличию или характеру эмоционального значения в семантике слова. Например, в таджикском языке слова ***рӯй, ораз, ликѓо, симин, чењра, афт, башара (лицо)*** имеют одно семантическое значение, но употребляются в положительном и отрицательном значении, так как ***афт*** и ***башара*** всегда имеют отрицательный оттенок:

Например:Аљобати он одам танњо дар тарзи хӯрокхӯриаш набуда, ***афту башара*** ва либосаш зиёдтар тааљљубовар буданд — ќомати ин одам аз миёна пасттар, ***рангаш*** сиёњча, биниаш нӯгпаст ва пањн, чашмонаш танги бемижгон, аммо сиёњ, сараш он ќадар калон не, аммо дарозрӯятар, пешонааш дӯнг ва ноњамвор, ***рӯяш*** борик, аммо ду устухони ду доѓи болоиаш берун дамида баромадагї буда, онњо бо дӯнгии пешонааш намуди се мехи чӯбини калладори ба шакли секунља дар замин то гулӯ куфташударо ба назари бинанда намоён мекарданд (С. Айни, с. 362).

В английском языке наблюдается такая же картина, то есть слова *face (лицо), guise (вид, личина, маска), muzzle (морда), snout (рыло, морда), shape (образ, вид, облик)* имеют одинаковое семантические и стилистические значении и употребляются в положительном и отрицательном смысле.

Например: They were all three of the loftiest stature of women. The Dowager might be between forty and fifty: her ***shape*** was still fine; her hair (by candle-light at least) still black; her teeth, too, were still apparently perfect (Sh. Bronte, p. 180).

Њар сеи онњо хушандом, болобаланд буданд. Бевазан тахминан чилсола менамуд. Бо ***ќаду ќомати баландаш*** дар он миён фарќ карда меистод. Дар гесувони мушкинаш ягон тори мӯйи нуќрагин, ба њар њол дар равшании шамъњо ба назарам чунин намуд, дида намешуд; дандонњояш њамоно бенуќси сап-сафед, ялаќќос мезаданд (Ш. Бронте, с. 167).

What creature was it, that, masked in an ordinary woman's ***face*** and ***shape,*** uttered the voice, now of a mocking demon, and anon of a carrion-seeking bird of prey (Sh. Bronte, p. 221)?

Ин кадом махлуќест, ки ***чењраи оддии*** занонаро ќабул намуда, ба дараљаи даркнашаванда овози худро иваз менамуд. Баъзан ин деви хандаовар ва баъзан лошахори вањшї буд, ки сайди худро азият медод (Ш. Бронте, с. 207).

В первом предложении слово ***«shape»*** имеет положительный смысл и передано как ***«ќаду ќомати баландаш»***, а во втором взял отрицательную окраску.

Исходя из этого, можно констатировать, что характер эмоциональности сохраняется при переводе и только нужно подобрать слово в ПЯ, которое выражает такое же отношение, что в слове ИЯ.

«В литературе воплощается не только и не столько рациональное, сколько художественное и эстетическое познание действительности. От того, как и в какой форме материализуется содержание, зависит эстетическая ценность произведения и уровень эмоционально-экспрессивного воздействия на читателя. В художественных текстах используются единицы и средства всех стилей, но все эти стилевые элементы включаются в особую литературную систему и приобретают новую, эстетическую функцию. Конечно, художественные тексты следует подразделить на виды, например, соответствующие литературным жанрам. У каждого из видов окажется своя художественная, языковая и функциональная специфика» [7, с. 9].

Следует отметить, что передача эмоционального значения, как и другие части коннотативного значения, облегчается тогда, когда реализация этого значения распространяет соответствующее значение на все высказывание. Для того чтобы соотносить значения слов языка оригинала и перевода, нужно сохранить в переводе эмоциональное значение и стилистические нюансы высказывания оригинала при помощи использования слов с соответствующим коннотативным значением. Иначе перевод полностью станет безэквивалентным и неадекватным.

Потенциальные выразительные ресурсы слова и наибольшая степень эквивалентности употребляются тогда, когда слово в переводе соответствует переводимому слову по компонентам содержания и имеет одинаковую стилистическую окраску. Если основное содержание слова ИЯ и ПЯ не соответствуют друг другу, то стилистическое значение слова оригинала оказывается утраченным в переводе и это можно наблюдать художественном переводе, где важно сохранить стилистические особенности и эмоционально-экспрессивная выразительность оригинала.

«Сознательное отношение к процессу перевода, т. е. сопоставление выразительных средств английского и русского языков и анализ приемов перевода, составляющие сущность лингвистической теории перевода, способствуют приобретению и закреплению навыков перевода. В то же время аналитический подход к самому процессу перевода помогает глубже проникнуть в специфические особенности английского языка. Таким образом, и теория, и практика взаимодействуют для достижения упомянутой выше цели обучения» [11, с. 3].

Таким образом, то что отражается в языке художественной литературы –индивидуальные свойства лексики, грамматики и способность писателя на фоне художественной выразительности в оригинале, и чтобы понять и дать их значение в языке перевода и раскрыть достижения данного искусства и стилистические нюансы и окраски, нужно знать все черты и правила родного языка и родного слова в его живом употреблении. Поэтому особенности грамматического значения и лексического состава таджикского и английского языков во время передачи средств выразительности являются актуальными и представляют трудности для понимания как при переводе с таджикского языка на английский язык, так и наоборот. Чтобы минимизировать данную проблему и трудности, необходимо изучать не только средства выразительности языка оригинала, но и средства выразительности языка перевода, воспроизведение содержания культурных ценностей. «Следовательно, представляется весьма важным и необходимым условием изучение лексики отдельного народа в целях всестороннего, глубокого и более полного понимания и освоения оригинала языкового материала, так как при отсутствии такого подхода, воспроизведение содержания культурных ценностей, социальных норм другого народа посредством перевода становятся невозможным и неадекватным» [13, с. 13].

Итак, для того чтобы сохранить все качества, потенциальные выразительные ресурсы, тонкие смысловые оттенки слова и достоинства оригинала нужно найти семантические эквиваленты и переводить не буквально, а адекватно. Следует отметить, что во время перевода средств выразительности переводчик должен придумать новое значение в языке перевода, которое соответствует оригиналу, чтобы дать смысловой эквивалент и тогда литературное воздействие не теряется. Поэтому в языке оригинала и перевода появится некое изменение в структуре и семантике

предложения, но смысл текста должен передаваться полностью. «В каком-то смысле коммуникативный перевод, адаптируясь и делая мысль и культурное содержание оригинала более доступными для читателя, придает семантическому переводу другое измерение» [18, с. 43].

Поэтому, значения, являющиеся лексическими в одном языке, могут быть грамматическими в другом языке и наоборот или в сфере одного и того же языка одинаковое значение может быть выражено как лексическими, так и грамматическими средствами. В результате отсутствие одного из них, как грамматических, так и лексических средств в одном из языков не создает непреодолимых препятствий при переводе.

Существует ряд трудностей, возникающих перед переводчиками, которые выражаются в расхождении в грамматическом, стилистическом и лексическом строе языков, потому что, в некоторых случаях наблюдается некое неполное совпадение.

Бесспорно, средства выразительности играют особое значение и важную роль в эстетическом и эмоционально-экспрессивном содержании художественного произведения. Отсюда, при переводе текста особое место занимает создание языковых впечатлений с помощью собственной речи, использование лексического богатства языка перевода, их стилистические особенности и нюансы, найти средства художественной выразительности в оригинале и их специфические эмоционально-экспрессивные окраски в языке перевода. С этой точки зрения, самая трудная задача перед переводчиками - найти такие средства выразительности в оригинале и приводить их в соответствие в языке перевода, то есть найти их лексические эквиваленты и дать им стилистические окраски с тем, чтобы создать адекватное впечатление у читателя.

«Но основной вопрос заключается в том, как перевести и как передать на другой язык, как трансформировать данное языковое означаемое с учетом всех или почти всех лексико-семантических, стилистико-содержательных и в целом языково-понятийных особенностей. При этом в процессе перевода зачастую можно проследить ряд субъективных факторов, когда в содержании текста посредством лексико-семантических и стилистических средств проявляются особенности миропознания и мироощущения самого переводчика. В таких случаях при необходимости можно определить степень осведомленности переводчика о культуре, социальных, моральных и духовных нормах и ценностях той среды, в которой сотворен оригинальный переводимый источник» [13, с. 17].

При этом можно констатировать, что анализ структуры и семантики средства выразительности, отражение эстетических категорий и передача ярких красок художественной выразительности зависят от мировозрения переводчика, так как тонкие смысловые оттенки слова и их эстетическое воздействие в художественном произведении обуславливается именно наличием стиля. Благодаря средствам выразительности и различным свойствам стилей художественных произведений, они могут повлиять на эстетическую эмоцию читателя либо положительно, либо отрицательно. Поэтому стиль является основной в системе речевой формы произведения и свойств художественной формы.

Литературы:

1. Айнӣ, С. Энциклопедияи насри муосири тоҷик: Ёддоштҳо (чаҳор қисм): Иборат аз як китоб /С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. - 680 с.
2. Алексеева, И.С. Введение в переводведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв, фак. высш. учеб. заведений. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 352 с.
3. Бархударов, Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода /Л.С. Бархударов. –М.: «Междунар. отношения», 1975. -240с.
4. Бронте Ш. Ҷен Эйр /Ш. Бронте. -Душанбе: «Истиқбол», 2010, -412 с.
5. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы /В.В. Виноградов. -М.: Гослитиздат, 1959. -657с.
6. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков / В.В. Виноградов. –М.: Высшая школа, 1982. -528с.
7. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В.В. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. -224 с.
8. Жирмунский, В.М. Задачи поэтики. Задачи и методы изучения искусств / В.М. Жирмунский. –М.: Пб., 1924, стр. 149.

9. Магомедова, Д.М., Бройтман, С.Н. Анализ художественного текста (лирическое произведение): Хрестоматия / Д.М. Магомедова. –М.: РГГУ, 2004. -334с.
10. Ревзин, И.И., Розенцвейг, В.Ю. Основы общего и машинного перевода / И.И. Ревзин, В.Ю. Розенцвейг. –М.: Высш. шк., 2000. -243с.
11. Рецкер, Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык // Вопросы теории и методики учебного процесса / Я.И. Рецкер. –М., 1950. –С. 156-184.
12. Сдобников, В.В., Петрова О.В. Теория перевода: [учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков] / В.В. Сдобников, О.В. Петрова. — М.: АСТ: Восток—Запад, 2007. — 448 с.
13. Турсунов, Ф.М. Безэквивалентная лексика в переводе (на материале английского и таджикского языков): Монография /Ф.М. Турсунов. –Душанбе, 2015. -432с.
14. Фёдоров, А.В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы) /А.В. Фёдоров. –М.: ФИЛОЛОГИЯ ТРИ; Санкт-Петербург Филологический факультет СПбГУ, 2002. -348с.
15. Швейцер, А.Д. Теория перевода / А.Д. Швейцер. –М.: Наука, 1988. -215 с.
16. Aini, S. Bukhara/ S. Aini// Reminiscences; translated into English by Holly Smith. -Moscow: Raduga, 1986.-389 p.
17. Bronte Sh. “Jane Eyre”, 1999. -496 c.
18. Newmark, P. Approaches to translation/ P. Newmark. -N.Y.’: Pergamon Press, 1981. -200 p.

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ПЕРЕВОДОВЕДЕНИИ

СОХИБНАЗАРОВА Х. Т.

Анализ предложений в английском и таджикском языках в данной статье показывает, что в тексте слова употребляются по-разному и имеют научные и литературные, то есть художественные окраски, которые в языке перевода в некоторых случаях не отражаются. С точки зрения стилевой и речевой специфики использование писателем слов в оригинале отличаются большим разнообразием, чем в переводе и в основном можно сказать, что качества перевода зависит от переводчика. Указанные переводные слова показывают, что их смысл частично совпадает в оригинале и переводе. Очевидно, в таких ситуациях трудности перевода в достижениях стилистической и семантической эквивалентности или соотношение между языком оригинала и языком перевода –это создание в художественных словах образов. Эквивалентность стилистических и семантических слов в оригинале и переводе предполагает соотношение не только предметно-логического характера, но их коннотативного значения, которые отражают характер восприятия говорящими. Согласно этому, оно содержит в слове информацию и играет основную роль в передаче коннотативного значения слова языка оригинала, обеспечиват его эмоционально-экспрессивные, стилистические и образные компоненты.

Ключевые слова: средства художественной выразительности, отражение, денотативный смысл, коннотативный смысл, поэтический жанр, эмоционально-экспрессивные компоненты, творческие задачи, особенность, стиль, слово, перевод.

РОҶЕЪ БА БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ВОСИТАҲОИ ТАСВИРИ БАДЕЇ ДАР ТАРҶУМАШИНОСЇ

СОҲИБНАЗАРОВА Ҳ. Т.

Дар мақола таҳлили ҷумлаҳои англисӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки дар матн калимаҳо гуногун мавриди истифода қарор дода шуда, тобишҳои илмию адабӣ, яъне бадеӣ доранд, ки ҳангоми тарҷума дар баъзе мавридҳо инъикос нагардидаанд. Аз нуқтаи назари услуб ва воситаи баёни муаллиф калимаҳои дар мақола ифодаёфта дар матни асл аз матни тарҷумавӣ фарқ мекунанд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки сифати тарҷума аз худи тарҷумон вобастагии комил дорад. Калимаҳои тарҷумашудаи нишондодашуда собит месозанд, ки мазмуни онҳо қисман дар матни аслӣ ва матни тарҷумавӣ нигоҳ дошта шудаанд. Эҳтимолан, дар ин гуна мавридҳо мушкилоти тарҷума барои ноил шудан ба муодилҳои услубӣ ва маъноӣ ё мувофиқати байни забони матни аслӣ ва матни тарҷумавӣ – ин сохтани калимаҳои бадеии образнок аст.

Муодилҳои услубӣ ва маъноии калимаҳо дар матни аслӣ ва матни тарҷумавӣ на танҳо характери предметӣ – мантиқӣ, балки маънои коннотативӣ низ дорад, ки хусусияти дарки гӯяндаро инъикос карда метавонад. Дар робита ба ин, вай дар калима чун иттилоот ҳангоми

интиқоли мазмуни коннотативии матни аслӣ ҷузъҳои образии ҳиссӣ – экспрессивӣ ва услубӣ нақши асосиро мебозад.

Калидвожаҳо: санъатҳои бадеӣ, инъикос, маънои денотативӣ, маънои коннотативӣ, жанри нависанда, ҷузъҳои ҳиссӣ-экспрессивӣ, вазифаҳои эҷодӣ, хусусият, услубӣ, калима.

ON SOME THEORETICAL ISSUES OF THE MEANS OF IMAGINATIVE EMPHASIZES IN TRANSLATION STUDIES

SOHIBNAZAROVA H. T.

In the article, the analysis of sentences in the English and Tajik languages shows that in the text the words are used differently and have scientific and literary feathers, that is, artistic tone, which in some cases were not reflected in the target language. From the point of view of style and speech specifics, the use of these words by the writer in the original is more diverse than in the translation, and basically it can be said that the quality of the translation depends on the translator. These translated words show that their meanings partially correspond in the original and translation.

Obviously, in such situations, the difficulties of translation in achieving stylistic and semantic equivalence or the relationship between the original language and the target language is the creation of images in artistic words. The equivalence of stylistic and semantic words in the original and in translation implies a correlation not only of a subject-logical nature, but also of their connotative meaning, which reflects the nature of perception by the speakers. According to this, it contains information in the word and the main role in conveying the connotative meaning of the original language word is played by its emotionally expressive, stylistic and figurative components.

Keywords: imaginative emphasizes, reflection, denotative meaning, connotative meaning, poetic genre, emotional and expressive components, creative task, feature, stylistic, word

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 491. 567-765

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЙ АСПЕКТ

НОЗИМОВ А. А.[1]

Важнейшим аспектом в изучении иностранного языка является умение не только свободно ориентироваться в грамматических, лексических, словообразовательных аспектах данного языка, но и умение правильно использовать в коммуникации особые устойчивые сочетания, к таковым которым мы относим идиомы или фразеологические единицы. В настоящее время исследование лингвистических объектов неизбежно приводит к сопоставлению разноструктурных языков. Идиомы как особые языковые единицы характеризуют собой целостное значение, имеющие особую синтаксическую структуру, входящие в устойчивый лексический состав того или иного языка, воспроизводящиеся как готовые единицы с закрепленными за ними определенными значениями.

Изменение их состава, замена одних слов другими может быть оправдано лишь определенными стилистическими целями. Это наблюдается в произведениях художественной литературы и публицистике, когда авторы с целью внесения во фразеологизм дополнительных экспрессивных оттенков (шутки, иронии и т.д.) обновляют его состав.

Таким образом, знание фразеологии чрезвычайно облегчает чтение как публицистической, так и художественной литературы. Разумное использование фразеологизмов делает речь более идиоматичной, яркой, образной, эмоционально-экспрессивной.

Таджикские и английские языки имеют многолетнюю историю. За это время в них накопилось большое количество выражений, которые люди нашли удачными, меткими и красивыми. Так и возник особый слой языка - фразеология, совокупность устойчивых выражений, имеющих самостоятельное значение.

Исследование и систематизирование специфик фразеологической системы, позволяющие раскрыть широкий диапазон в области идиоматики, дает возможность исследователю рассмотреть данную проблематику в сравнительно-сопоставительном плане, так как раскрытие общих для разных языков закономерностей и происходящих в них процессов являются значимыми в научно-теоретическом и прикладном плане. При этом при реализации языковых признаков и свойств каждый из языков обнаруживает такие деталии оттенки, которые при их автономном изучении недоступны или труднодоступны непосредственному наблюдению.

Изучение отличительных и общих признаков идиом в таджикском и английском языках, их сравнительный анализ представляет интерес для большого круга лингвистов, так как идиоматика раздел языкознания, пополняясь многочисленными фундаментальными работами, остается по сей день самым научно-привлекательным, так как проблемы связанные с данной областью являются актуальными, а аспекты их исследования остаются дискуссионными.

Исследователи, относя современный русский язык, как язык, характеризующему своей многогранностью, имеющий огромную традицию в области изучения фразеологии, отмечают, что вопросы о минимальных идиоматических единицах еще не полностью разработаны и требуют своего дальнейшего изучения. В частности, А.И.Молотков отмечает, что у ученых, занимающихся проблемами фразеологии нет единого мнения по поводу дефиниций и определений устойчивых единиц языка, нет единства взглядов, к какому составу относить данные устойчивые единицы. Ученые предлагают списки фразеологизмов русского языка, которые настолько отличительны друг от друга, что приходиться говорить о противоположных взглядах на данную проблематику [5, 7].

[1] **Адрес для корреспонденции**: Нозимов Абдулхамид Абдуалимович - доктор филологических наук, профессор зам.директора филиала Национального исследовательского технологического университета МИСИС в г. Душанбе, Тел:, Е – почта:

Существуют различные определения к такому языковому явлению как фразеологизм. Наиболее близко нам определение, данное в справочнике лингвистических терминов, которое мы перефразировали бы таким образом: фразеологизм - это целостная по значению, устойчивая по структуре и составу, неделимая по своей семантике, воспроизводимая в готовом виде языковая единица, функционирующая в речи.

Общеизвестно, что изучение языков в сравнительно-сопоставительном плане, требует решения актуальных проблем, превалирующих в науке о языке. Исследование и сопоставление разносистемных структур языка в области фразеологии, в частности сравнительный анализ идиоматических единиц таджикского и английского языков, бесспорно, имеет огромное значение для дальнейшей научной разработки теории фразеологии двух сопоставляемых языков, выявления различительных и совпадающих признаков исследуемых единиц языка.

С момента становления сопоставительной грамматики таджикского и английского языков, в зоне особого внимания ученых оставалась проблема изучения лексики сопоставляемых языков. Тем не менее, грамматический аспект в контрастивно - сопоставительном плане, его проблемное освещение никогда не теряло своей актуальности, о чем свидетельствуют многочисленные фундаментальные труды таджикских и русских ученых. Особый интерес вызывает сопоставительный анализ фразеологизмов, относящиеся к лексическому аспекту языковедения.

При выборе направления анализа мы остановились на анализе глагольных фразеологических единиц (ГФЕ) таджикского и английского языков в аспекте изучения закономерностей их структурного моделирования, а также особенностей их смысла семантики.

Согласно фразеологической теории В.В.Виноградова ФЕ - это устойчивые словесные комплексы, противопоставляемые свободным синтаксическим словосочетаниям как готовые языковые образования, не создаваемые, а лишь воспроизводимые в речи. Для них характерна семантическая спаянность или неразложимость составляющих их слов, которая проявляется в определенном лексическом (а не грамматическом) значении целой единицы или ее компонента [3, 45-69]. В.В. Виноградов в одной из первых работ по фразеологии рассматривал пословицы и поговорки в составе фразеологических оборотов, относящиеся к группе фразеологических единств. В последующих работах («Об основных типах фразеологических единиц в русском языке») он утверждал, что «Пословицы и поговорки имеют структуру предложения и не являются семантическими эквивалентами слов»[3, 85].

Составные названия, или терминологические сочетания, акад. В.В. Виноградов рассматривает вслед за единствами. Однако некоторые из них типа железная дорога, грудная жаба он считает возможным отнести к «вовсе немотивированным единствам», т.е. к сращениям.

В совокупности, классифицируя ФЕ, академик В.В.Виноградов выделяет следующие типы фразеологических единиц: фразеологические сращения, единства и сочетания.

К трём типам фразеологических единиц Н. М. Шанский добавил ещё один вид ФЕ - фразеологические выражения. Под фразеологическими
выражениями понимаются устойчивые в своём составе и употреблении обороты, которые не только являются семантически членимыми, но и состоят целиком из слов со сборным значением, например, волков бояться - в лес не ходить; не все золото, что блестит и т.д. [8, 64].

В основу своей теории А.И.Смирницкий кладет сопоставление ФЕ и слова. Большой заслугой А.И.Смирницкого является то, что он поставил вопрос о структурных типах ФЕ, о различиях в составе их компонентов, о разнообразии их функциональных типов. А.И.Смирницкий различает ФЕ и «собственно идиомы» [7, 35-95]. Идиоматические единицы характеризуются метафоризацией, основанной на переносе значений, стилистическая окрашенность которых выделяет их из нейтрального стиля, придавая им особый языковой статус.

Например: мачруҳ будан, нишонаи зиндагӣ зоҳир накардан - not showing signs of life - (букв., мертвый как дверной гвоздь) - без признаков жизни; и
др. К фразеологическим единицам он относит обороты типа: аз ҷой хестан - get up - вставать, подниматься; ошиқ шудан - W fall in 1oye -(бук., упасть в любовь) влюбиться; дар ҳайрат мондан - Ье surprised -быть удивленным; и др.

А.И. Смирницкий, исследуя ФЕ, не включает в свою классификацию фразеологические сращения, выражения и сочетания.

В зависимости от числа языковых компонентов А.И.Смирницкий структурную модель фразеологизмов подразделяет на одновершинные, двухвершинные и многовершинные.

Так, к одновершинным фразеологизмам он относит ФЕ, состоящие из одного значимого компонента: мондан, рад кардан - (W) g1ye up -оставить, отказаться; боз доштан, аз ҳаракат монондан - (W) pull up -останавливаться (об экипаже) и др.

ФЕ, состоящие из двух семантически оформленных, значащих языковых единиц + предлоги или артикли относятся к двухвершинным

фразеологическим единицам: ба пеш баромадан; иҷозати сухан гирифтан - (to) take the floor - (букв., брать слово!) - выступать, брамь слово; ба оташ даст задан - (to) catch fire - (букв., noÜMamb огонь) - загораться; хоб рафтан - (to) go to bed - (букв., идти в спать) -ложиться спать; ошиц шудан; дил бастан - to fall in love - (букв., упасть в любовь) - влюбиться; и т.п.

Неоценимы научные труды Н.Н. Амосовой в области фразеологии, в частности в разработке теоретических положений современной фразеологии. В работе Н.Н. Амосовой применен контекстологичекий метод анализа словесных сочетаний, обеспечивающий объективную классификацию ФЕ и отграничение их от свободных сочетаний, а также разработаны понятия фразеологии как особой отрасли языкознания [2, 86].

По мнению Н.Н.Амосовой, соединяя указательный минимум со словом, который реализуется семантически, мы получаем контекст, подразделяющиеся на два основных типа: постоянный контекст и переменный контекст. При переменном контексте допускается варьирование лексического состава указательного минимума.

Характеризуя фразеологический состав языка, Н.Н.Амосова выделяет идиомы и фраземы, где фразема определяется как языковая единица постоянного контекста, указательный минимум которой требует актуализации его значения, единственно возможная семантика использованной лексемы не подвержена вариации, оставаясь на постоянной позиции: шурбои гуштии хуштаъм - beaf tea - (бук., мясной суп) - крепкий мясной бульон; қошу қавоқ кардан - knit one's brows -(букв., соединить брови) - нахмуриться; хуноки қахратун - black frost -(букв., чёрный мороз) - мороз без снега (трескучий мороз); и др.

Отличительная специфика идиом от фразем состоит в том, что под идиомы попадают языковые единицы постоянного контекста, где семантически используемый феномен и указательный минимум тождественны, представляющие собой общий лексический состав, характеризуясь целостным специфическим значением: бесарусомонӣ, хатулкорӣ - red tape - (букв., красная тесьма) - волокита, бюрократизм; ҷони худро ба хатар мондан; бо оташ бозӣ кардан - play with fire - играть с огнем; ошкоро гуфтан, сирро фош кардан - (W) put one's cards on the table - (букв., положить свои карты на стол) -выложить карты на стол; пора-пора кардан, вайрон кардан - (W) tear (oneself W pieces - (букв., разорвать себя на куски)- рвать на куски, рвать в клочья; и др.

А.В. Кунин переработал классификацию В.В. Виноградова применительно к английскому языку и выделяет две промежуточные категории:

1) между фразеологическими сочетаниями и единствами и

2) между фразеологическими единствами и сращениями, - оговариваясь при этом, что дальнейшее изучение вопроса поможет выявить и другие промежуточные категории между свободными сочетаниями и фразеологическими единицами [4, 138].

Исследуя ФЕ таджикского и английского языков мы опирались на англо-русские фразеологические словари, словари фразеологических единиц таджикского языка из которых были отобраны наиболее известные таджикские и английские эквиваленты устойчивых сочетаний слов. Возникшая не так давно фразеология как самостоятельное лингвистическое направление требует дальнейшего развития, так как многие вопросы, связанные с фразеологическими единицами разработаны недостаточно. Среди ученых нет четкого разграничения относительно классификации ФЕ, не выработаны до конца отношения фразеологизмов к свободным словосочетаниям, и наконец, нет единства взглядов на состав ФЕ и соотношения их с частями речи.

Являясь лингвистической дисциплиной фразеология ставит своей задачей фундаментальное изучение всего фразеологического фонда того или иного языка, где объектом исследования данной научной дисциплины являются устойчивые фразеологические единицы, характеризующиеся своей системностью, особой семантической структурой, происхождением и доминирующими функциями, разрабатывающая специфические принципы их выделения среди обычных языковых единиц речи, со своими методами изучения, особой классификации и описания их в словарях [2, 86-255].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Амбражейчик А. 2000 русских и 200- английских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний/А. Амбражейчик. -2-е изд. -Мн.: ООО «Попурри», 2005. - 304 с.
2. Амосова Н.Н. Основы фразеологии анл. языка. –С.: МГЛУ, 2016. -330 с.
3. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц русского языка. – М.:Наука, 1997. -280 с.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. (Изд. 4-е, перераб. и доп.).-М.: 1984. - 944 с.
5. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. –М.: Сов. Энциклопедия, 1988. - 544 с.
6. Словарь фразеологических синонимов русского языка. - Сост.: В.И.Жуков, М.И.Сидоренко, В.Т.Шкляров / Под ред. В.П.Декова. -М.: Рус. яз., 1987.-448 с. (СФС).
7. Смирницкий А.А. Классификация фразеологизмов английского языка. –Пятигорск: ПГУ,2009. -299 с.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. С.-П.:Злотоуст, 1998. -346 с.
9. Brewer,sDictionaryofPhrase and Fable. 1970.
10. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Уо1.2. - Oxford University Press, 1988.
11. Oxford Idioms Dictionary for learners of English. OxfordUniversityPress, 2003.
12. DreiserT.Financier.-M., 2000.
13. Galsworthy J. White Monkey.- M., 3989.
14. Thackeray W. Vanity Fair. - M., 2001
15. Twain M. The Stolen White Elephant.- L., 1954.
16. Wells H. The Passionate Friends.- M.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

НОЗИМОВ А. А.

В статье раскрывается вопрос важнейшего аспекта исследования лингвистических объектов, которые неизбежно приводят к сопоставлению разноструктурных языков. Идиомы как особые языковые единицы характеризуют собой целостное значение, имеющие особую синтаксическую структуру, входящие в устойчивый лексический состав того или иного языка, воспроизводящиеся как готовые единицы с закрепленными за ними определенными значениями.

Исследование показало, что знание фразеологии чрезвычайно облегчает чтение как публицистической, так и художественной литературы. Разумное использование фразеологизмов делает речь более идиоматичной, яркой, образной, эмоционально-экспрессивной.

Таджикские и английские языки имеют многолетнюю историю. За это время в них накопилось большое количество выражений, которые люди нашли удачными, меткими и красивыми. Так и возник особый слой языка - фразеология, совокупность устойчивых выражений, имеющих самостоятельное значение.

Ключевые слова: языки, таджикский язык, английский язык, фразеология, лингвистика.

SOME QUESTIONS OF THE STUDY OF PHRASEOLOGY IN MODERN LINGUISTICS

NOZIMOV A. A.

The article reveals the question of the most important aspect of the study of linguistic objects, which inevitably lead to a comparison of languages with different structures. Idioms as special linguistic units characterize a holistic meaning, having a special syntactic structure, included in the stable lexical composition of a particular language, reproduced as ready-made units with certain meanings assigned to them.

The study showed that knowledge of phraseology greatly facilitates the reading of both journalistic and fiction. The reasonable use of phraseological units makes speech more idiomatic, vivid, figurative, emotionally expressive.

Tajik and English languages have a long history. During this time, they have accumulated a large number of expressions that people found successful, well-aimed and beautiful. And so a special layer of the language arose - phraseology, a set of set expressions that have an independent meaning.

Key words: languages, Tajik, English, phraseology, linguistics.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ОМӮЗИШИ ФРАЗЕОЛОГИЯ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

НОЗИМОВ А. А.

Дар мақола масъалаи муҳимтарин ҷанбаи омӯзиши объектҳои забоншиносӣ, ки ногузир боиси муқоисаи забонҳои дорои сохторҳои гуногун мегардад, ошкор карда шудааст. Идиомаҳо ҳамчун воҳидҳои махсуси забонӣ маънои яклухтро тавсиф мекунанд, ки дорои сохтори махсуси синтаксисӣ буда, ба таркиби устувори лексикии забони муайян дохил мешаванд ва ҳамчун воҳидҳои тайёр бо маънои муайяни ба онҳо додашуда такрор мешаванд.

Тадиқот нишон дод, ки дониши фразеологизмҳо барои мутолиаи ҳам публисистӣ ва ҳам адабиёти бадеӣ хеле осон мекунад. Истифодаи оқилонаи воҳидҳои фразеологӣ гуфторро фразеологӣ, возеҳи, образнок, эҳсосӣ ифода мекунад.

Забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таърихи тӯлонӣ доранд. Дар ин муддат онҳо миқдори зиёди ифодаҳоеро ҷамъ кардаанд, ки мардум онҳоро муваффақ, мақсаднок ва зебо пайдо кардаанд. Ҳамин тариқ, як қабати махсуси забон – фразеология, маҷмӯи ибораҳои маҷмӯӣ, ки маънои мустақил доранд, ба вуҷуд омад.

Калидвожаҳо: забонҳо, тоҷикӣ, англисӣ, фразеология, забоншиносӣ.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 44.554. 556

ТАҲЛИЛ ВА ТАСНИФИ ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ БО ПЕШОЯНДҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

РАҲИМОВ М.С[1].

Забони адабӣ аз дастовардҳои муҳимтарини ҷомеаи мутамаддин маҳсуб меёбад. Истифодаи муназзами он дар риштаҳои мухталифи хоҷагидорӣ, иқтисодиёт ва маишати аҳли он ҷомеа дарак медиҳад [3,с.3]. Таркиби луғавӣ ба сари худ забонро ташкил намедиҳад, вай барои сохти забон ҳамчун материали бинокорӣ мебошад. Таркиби луғавӣ, вақте ки ба ихтиёри грамматика медарояд, аҳамияти бузургтарин пайдо менамояд.

Грамматика сохти калима, ибора ва ҷумларо меомӯзад. Мафҳумҳои умумии грамматикӣ, ки характер ва типи сохти забонро муайян менамоянд, категорияҳои грамматикӣ номида мешаванд. Категорияҳои грамматикии забони адабии ҳозираи тоҷик натиҷаи тараққиёти дуру дарози таърихии забон, беҳтар шудан ва такмил ёфтани сохти грамматикии он мебошанд [4,с.3].

Аҳамияти бузурги омӯхтани ибораҳоро ҳамаи олимони забоншинос эътироф мекунанд, чунки «дар қоидаҳои пайваст шудани калимаҳо, дар қонунҳои ташкил ёфтани тип ва хелҳои гуногуни ибораҳо хусусияти миллии забон равшан намоён мешавад» [1,с.56].

Дар мавриди таҳқиқ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам англисӣ истифодаи фаровони ибораҳои феълӣ ба назар мерасанд, ки аз намудҳои гуногуни пешояндҳо истифода намудаанд. Хусусияти корбурди онҳо дар ҳар ду забон то дараҷае якранг бошанд ҳам, аммо тафовутҳо низ ҷой доранд. Аслан, ибораҳои феълии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохт ба забони англисӣ шабоҳат доранд. Онҳо ба чандин гурӯҳҳо тақсим мешаванд, ки дар ифодаи маъноҳои мухталиф корбаст мешаванд. Гарчанде онҳо ҳамчун воситаи тайёрӣ забон барои ифодаи андеша, маъно ва обуранг додани сухани гӯянда корбаст мешаванд, аммо дар муқоисаи ибораҳои феълии ду забони муқоисашаванда хусусиятҳои ҷудогона низ ҷой дорад.

Ибораҳои феълӣ дар қолаби муайяни таърихан шаклгирифтаи худ маъноҳои гуногун, обуранги бадеӣ, тобишҳои ҳиссиву экспрессивиро ифода карда метавонад. Маҷмуи ҳамаи ин маъноҳо ва оҳангу тобишҳои мухталифи ҳиссиву экспрессивӣ, ки мазмуни онҳоро ташкил медиҳад, иборат аст.

Дар забони англисӣ ташкил ва истифодаи ибораҳои феълӣ нисбатан маъмултар ва серистеъмолтар маҳсуб меёбад. Ҳамин хусусияти ибораҳоро дар ҷумлаҳои интихобшуда, ки мавриди таҳлил қарор дорад, бештар дидан мумкин аст, ки алоқаи бевоситаро бо ҳама намуди пешояндҳо зоҳир менамоянд. Хусусияти истифодаи онҳо дар ҳарду забон якранг бошанд ҳам, аммо тафовуҳо низ ҷой доранд, масалан: *over two years – зиёда аз ду сол; over the radio-тавассути радио; over five millions – зиёда аз панҷ миллион;* ***at*** *a given pressure – **дар** чунин ҳарорат;* ***at*** *dinner – ҳангоми хӯроккӯрӣ;* ***at*** *first – аввалан, пеш аз ҳама; at the desk – сари миз; derive from- гирифтан аз касе, ҷое; get from – дастрас кардан; obtain from – аз худ кардан; to take smth off the table – чизеро аз болои миз ғундоштан; to fall of the ladder – аз зинапоя афтодан; call on – бахшидан; calm down – ором шудан* ва ғайра, ки ҳам аз нигоҳи сохторӣ ва ҳам семантикӣ истифодаи пешояндҳо дар ин ва ё он ибора фарқ дошта метавонад.

Дар забони англисӣ ба таври зикршуда созмон ёфтани ибораҳои феълӣ маъмул аст ва ин гуна ибораҳо хеле зиёд буда, қариб бо тамоми намуди пешояндҳо созмон ёфта метавонанд. Ин хусусият бештар хоси забони англисӣ мебошад.

Донишмандони тоҷик Б. Камолиддинов ва М.Нағзибекова чунин мешуморанд, ки: «Ибораҳои образнок, идиомаҳо, ҳикматҳо, зарбулмасалу мақолҳо, ташбеҳу калимабозиҳо, унсурҳои фолклорӣ масолеҳи асосие мебошанд, ки нависанда барои ифодаи ғояи асар, барои тасвири бадеии ҳодисаҳо, типҳо ва хислату руҳияи онҳо истифода бурда, дар дили хонандагон ва қаҳрамонҳои асар ин ё он ҳиссиётро бедор мекунад. Аз ин рӯ, мутарҷими асар ҳам бояд аз фразеологияи забони тоҷикӣ мукам-малтар воқиф бошад, то ки фасоҳату салосати асарро ба хубӣ ифода карда тавонад» [1, с.79] .

[1] **Адрес для корреспонденции:** Рахимов М.С. – к.ф.н. старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального Университета. **Тел:** (+ 992) 918929919

Ба назардошти ҳамин андеша агар ба ифодаи *рӯ ба рӯ* назар кунем дар забони англисӣ он чанд тарзи ифода дорад, аз он ҷумла онро бо калимаҳоии мустақилмаъно ифода кардан ҳам мумкин аст, ба монанди *opposite, across***,** вале дар баробари ин, пешоянди *in front of* ва ғайраҳо дар ифодаи ҳамин маъно омада метавонанд.

Дар забони тоҷикӣ бошад, ибораи *дар рӯ ба рӯ* ба маъноҳои *рӯйирост, дар пеши, дар тарафи, муқобили* омада метавонад, аммо дар забони англисӣ ҳар як пешоянди овардашуда тобишҳои иловагии маъноиро зоҳир менамоянд, ки бо ибораи феълӣ алоқаи зич дорад:

*Қутбия дар роҳрав ба ман **рӯ ба рӯ** омада: - дар бағалат чист?– гуфта пурсид [Ёддоштҳо 1,с.83].*

*… as I **went in**, Qutbiya **met me (рӯ ба рӯ омада)** in the corridor."What is under your arm?" she asked [Ёддоштҳо 2.англ.с.103].*

Дар забонҳои мавриди таҳқиқ ҳолатҳои муқобили истифодаи феълҳо, ибораҳои феълии пешояндор ба назар мерасанд, масалан, дар забони англисӣ бо пешояндҳои мушаххас алоқаманд будани як қатор ифодаҳо маъмул аст, аммо дар забони тоҷикӣ ин амал камтар ба мушоҳида мерасад, зеро онҳо бидуни истифодаи пешояндҳо низ омада метавонанд: *to wait for – интизор шудан; to ask for – пурсидан; to look for – ҷустуҷӯ кардан; to listen to – гӯш кардан; to belong to – тааллуқ доштан; to aim at – мақсад доштан; to care for – тавақҷуҳ кардан; to explain to – шарҳ додан.*

Ҳангоми ифода ҳолатҳое вомехӯранд, ки ҳамон як пешоянд дигар гуна тарҷума мешавад. Ин амал, пеш аз ҳама аз рӯйи маънои матн мушаххас карда мешавад ва хусусиятҳои ифодаи маъноии пешоянд ба назар гирифта мешавад, масалан: *down, up, across, out − to go up, to go down, to run across* ва ғ.

Пешояндҳои забони англисӣ дар таркиби ибораҳову ҷумлаҳо ва воҳидҳои гуногуни забон хусусиятҳои хос доранд. Ба назар мерасад, ки ҳолаҳои яклухт истифода шудани ҳамон як ифода ва ё баръакс тағйир ёфтани маъно дар заминаи маъноҳои иқтибосшуда низ ба миён меоянд. Масалан, агар бар шарҳи пешоянди аслии ***over*** аз рӯйи фарҳанги В.К.Мюллер назар андозем, ҳамин хусусият баръало ба назар мерасад: 1. *ба ҳолати боло ҷойгир будани предмет ишорат мекунад; бар болои, аз фаҳмиш болдотар; тавассути; аз он тараф;дар назди; ба хусусияти амал ишорат мекунад; аз, боло, қисми боло; ҳамаи, тамоми; ба фосилаи вақте ки дар он амал ба миён меояд ишорат мекунад; ба зиёд будани шумора ишорат мекунад, зиёда аз; ба афзалият дар макон, вазифа ишорат мекунад; ба сарчашма ишорат мекунад ва ғ.* [7, с 630].

Дар асари мавриди таҳқиқ як хусусияти нозуки тарҷума ба назар расид, ки ҳангоми тарҷумаи пешояндҳои забони тоҷикӣ мутарҷимон таркибҳо ва ё ибораҳои феълии забони тоҷикиро тамоман истифода накардаанд ва ё муодили наздики онро дар забони англисӣ корбурд намудаанд. Масалан, ибораи *аз сари нав* дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои *боз, дуюмбора, такроран* кор фармуда мешавад, ки онро дар забони англисӣ на бо ибораи муайян, балки бо пешоянди *again* ифода месозанд. Ба ҳамин монанд ибораҳо бо вожаи *сар* ба монанди "*аз сари кор* – оғози кор**;** *аз сари аввал* – такроран, аз оғоз**;** *дар сари дастархон* – дар назди дастархон" дар забони тоҷикӣ вомехӯранд.

Муҳаққиқи соҳаи тарҷума З.О.Муллоҷонова чунин менависад, ки: «Бояд тамоми лаҳзаҳои тасвир дар асар аз нигоҳи тарҷумон дур намонад. Тарҷумон бояд нисбат ба кори худ серталабу ҷиддӣ муносибат кунад. Аз тарафи дигар, ба муаллифи асари тарҷумашаванда ҳамкорӣ намояд, яъне тарҷумони доимии нависанда бошад. Тарҷумони доимӣ имкон дорад дар ҳар қадами наваш бо услуби хоси нависанда бештар ошно гардад, ҷиҳатҳои миллӣ ва мушаххаси асари ӯро саҳеҳтар дарк намояд, рӯҳи замони дар асар тасвиршударо барҷастатар ифода кунад» [8, с.12]:

Забоншинос Н. Туйғунов оид ба хусусиятҳои хоси ибораҳо сухан ронда, баъзе нозукиҳои забониро, ки метавонанд ҳангоми тарҷума ба нофаҳмӣ оваранд, зикр намудааст. Аз ҷумла, ӯ чунин мешуморад, ки "ҳар як забон роҳу усулҳои истифодаи вожаҳову ибораҳои хоси худро дорад. Масалан, дар ҷумлаи зерин ифодаи «*баробари сараш*» дар англисӣ аз диди мутарҷим ифодаи «***eye level – баробари чашм***» мувофиқат кардааст ва вожаи **сар** аз истифода дур мондааст. Яъне, дар забони англисӣ ҳамин маъноро на бо вожаи **сар,** балки бо вожаи **чашм** ифода кардааст, то ки маъно тағйир наёбад. Яъне, агар мутарҷим «**up to his head – то болои сараш**» мегуфт, он гоҳ маъно вайрон мешуд [10, с.142]: … *Қозӣ маро **баробари сараш** бардошта баъд аз он ба замин гузошт [Ёддоштҳо 1, с.73]. −The kadi lifted me up to his **eye level,** then put me down and said ... [Ёддоштҳо 2, англ. с 93].*

Ибораҳои феълие низ хастанд, ки бо пешоянди ***in*** шакл мегиранд: *be in*

- *ҳозир будан, дар хона будан; break in − зада даромадан; call in − даъват кардани ягон мутахассис барон кумак; come in − даромадан; fill in −навиштан, пур кардан; get in − ба дохил даромадан; give in − таслим шудан; move in − ба ҷои нав кучидан.*

Як қатор ифодаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки бо пешоянди *in* шакл гирифтаанд: *in pain − дар дард будан, дард*

доштан, in private – шахсан, рӯ ба рӯ, дар алоҳидагӣ, in touch – дастрас будан, in debt – карздор будан, in brief – хулосаи гап, хулоса карда гуем, in common – дар маҷмуъ, умуман, in detail –муфассал, ба пуррагӣ нақл кардан, in secret - махфиёна, дар пинҳонӣ, in public – дар миёни халқ, дар ҷамъият, in progress – дар пешравӣ қарор доштан, in name only – танҳо бо ном, in danger – дар хатар будан, in a rush – шитоб доштан, аҷала кардан, in fashion - дар муд будан, in the end - дар охир, билохира, in advance – пешакӣ, in the balance – номуқарар будан, номуайян будан, in all likelihood – бо назардошти ҳама, in all probability – дар ҳама ҳолат, in answer to - дар ҷавоб ба, in any case – дар ҳар сурат, in charge of – бо масъулияти, in collaboration with – бо ҳамроҳи, in comparison with – дар муқоиса бо, in decline – дар ҳолати фуруреза қарор доштан, in demand – бо талаботи, in distress – дар бадбахтӣ ё нохушӣ будан, in fear of – аз тарси..., in response to –дар ҷавоб ба, in theory – аз рӯи назария, in time –сари вақт, in turn – бо навбат, in trouble – дар мушкилӣ қарор доштан, in harmony – дар эҳсосот будан, in high spirits – бо табъи хуш, in the early stages – дар қадамҳои аввалин, in earnest – комилан ҷиддӣ, бидуни ҳазл, in vain – беҳуда, бефоида, take pleasure in – лаззат бурдан аз, experience in (something) – таҷриба доштан дар, successful in (something) – муваффақ будан дар, in a pair of trousers –дар тан шими ... доштан, in a dress – дар тан куртаи.... доштан, in cash – нақд, ба пули нақд, in a loud voice – бо овози баланд, in conclusion – дар хулоса, in the west – дар ғарб, to be in control of – дар идораи ... будан, in favour of – ба фоидаи..., in general –дар умум, in other words – ба иборати дигар, in a uniform – бо либоси корӣ, in haste – саросема будан, in German – бо забони олмонӣ, in pencil – бо қалам, in addition to – илова бар..in future - дар оянда, in the news – дар хабарҳо..., in pairs – ҷуфт-ҷуфт

Пешоянди *on* ҳангоми ифодаи замон пеш аз *рӯзҳои ҳафта. on Monday, on Sunday, on Tuesday, on Thursday, on Friday*; санаҳои моҳ *on January 15th, on July 10th, on September 1st, on May 9th*; истифода мешавад ва муодили тоҷикии пешоянди “дар” (гоҳо “бар”, “ба”) мебошад, ки гоҳо метавон бе зикри он дар ҷумла мазмуни онро дарк кард. Масалан:

On the seventh day of the second illness, when Hidayat Khoja came to visit him as usual [С.Айни, 1990, с. 17].

Рӯзи ҳафтуми бемории дувуми падарам, Ҳидоятхуҷа омада дид [С.Айни 1990,с 22].

Пешоянди *on* ҳангоми ифодаи макон дар ҳолатҳои зерин истифода мешавад: *болои ашё: on the table, on the chair, on the bed, тарафи росту чап: on the left, on the right, болои фарши хона: on the floor; дар девор ва сақф: on the wall, on the ceiling; дар телевизион: on TV, дар радио: on the radio, дар интернет: on the internet, дар нақлиёти ҷамъиятӣ: on the bus, on a plane, дар ошёнаҳои биноҳо: on the 5th floor, on the 2nd flour; аспсавор: on horseback, пиёда: on foot.*

Пешоянди ***on*** дар таркиби як гуруҳ феълҳо ҳамчун ҷузъи феълӣ мавриди истифода қарор дорад, ки ин феълҳо аз ин қароранд: *base on – асос ёфтан аз..., сарчашма гирифтан аз..., taxati on is based on income – андозбандӣ дар асоси даромад муқаррар мегардад; put blame on(smb) – гуноҳро ба касе бор кардан, касеро гунаҳкор кардан; comment on – хулоса навиштан ба..., қайд кардан оиди..., concentrate on – диққат додан ба..., дар маркази диққат гузоштан; congratulate on – табрик кардан барои..., count on – умед бастан ба..., depend on – вобаста будан аз..., алоқа доштан; elaborate on - муфассал фаҳмонидан, ба пуррагӣ фаро гирифтан; experiment on - таҷриба кардан ба..., таҷриба гузаронидан ба, impress on – ҳавасманд кардан ба..., бедор кардан дар (касе), insist on – сахтгирӣ кардан ба (коре) , хирагӣ кардан; operate on – ҷарроҳӣ кардан ба..., кор карда баромадан; rely on – умед бастан ба..., work on – кор кардан болои..., on the move – дар роҳ; on leave –дар рухсатии меҳнатӣ будан; on trial – ба суд кашида шудан; on paper - дар варақ баён кардан, хаттӣ; based on (something) – асос гирифтан аз (чизе), реша доштан аз; tax on (something) – андоз бастан ба (низе); to plan on (doing something) –ба нақша гирифтани коре; to agree on (topic) – қарордод баровардан дар ягон мавзуъ;*

Як қатор ифодаҳо ва таркибҳои дигаре низ ҳастанд, ки бо пешоянди **on** таркиб ёфтаанд: *on holiday – дар рухсатӣ будан, on business – дар рухсатии механтй будан, on duty – навбатдор будан, be on – гирён будан (асбоби электрикӣ) дар телевизион баромадан, on approval – бо розигии...., бо иҷозати..., on a regular basis – ба таври доимӣ, on behalf of – аз номи..., аз тарафи..., on the contrary – баръакси..., дар акси хол, on good terms with – дар муносибати хуб карор доштан, on loan – дар заём будан, on account of - аз ҳисоби... (кореро аз ҳисоби касе кардан), аз сабаби, on demand – бо фармоиш..., бо талаби..., on impulse – нохост, ба ногоҳ, on leave – дар рухсатии меҳнатӣ будан, on sale – дар фурӯш гузошта шудан, on strike – дар корпартоӣ будан, on the whole – дар маҷмуъ, умуман, on your own - ба ихтиёри худат, on principle – зери партиботи..., зери принсипи...., on the market – дар фурӯш гузоштан, on (its) merits – бо назардошти хусусиятхои худ, on offer – дар фурӯш, пешкашгардида, on purpose – барқасд, дидаю дониста, on fire – дар оташ будан, сӯхтан, on horseback – дар болои асп, on the left/right –*

аз тарафи рост (чап), on my part – аз ҷониби ман..., on the phone – бо телефон, on the screen – дар оинаи нилгун, on my side - аз тарафи ман, on business - ба масъалаи корӣ, on a diet – дар парҳез (диета) будан, on arrival – ҳангоми расидан, on average – ба хисоби миёна, on foot - пиёда, on the one hand - аз як тараф..., on the other hand – аз тарафи дигар, on line – дастрас, дар шабака карор доштан, on condition that – ба шарте ки, on no account – дар ягон ваҷҳ..., on my own - худам аз фикри худам, худ ба худ, on second thoughts – бо иброи дигар, on the whole – дар маҷмуъ.

Пешоянди **at** ҳангоми ифодаи замон пеш аз рӯзҳои истироҳатӣ: *at the weekend, шаб ва нимашаб: at night, at midnight, вақти соат: at 7 o'clock, at 5 o'clock, at half past four, at 5 to 10* истифода мешавад. Ҳангоми тарҷума ба забони тоҷикӣ ин пешояндро маъмулан "дар" ва баъзан "ба" иваз карда метавонад ва ё имкон дорад, ки ин пешояндҳо низ зикр нагарданд. Масалан:

At the same time my father bought me the necessary writing materials [С.Айни, 1990, с. 9].

Хамон сол ба ман асбоби китобат хам харида дод [С.Айни,1990, с. 17].

Дар ҷумлаи мавриди назари мо иброи at the same time, ки мазмунаш "дар ҳамон вақт" аст, тарҷумаи иброи "ҳамон сол" мебошад.

Пешоянди **at** ҳангоми ифодаи макон дар ҳолатҳои зерин истифода мешавад: дар назди чизе*: at the door (дар назди дар), at the table (дар назди миз), дар ягон маросим: at a concert, at the party, at the cinema, дар ягон бинои аҳаммияти махсус дошта: at school, at the museum, at the university, дар ҷои кор: at work, at the office***.** Масалан:

*In addition to that I swept out their cells and washed their clothes on days when I was not **at** school [С.Айни, 1990, с. 30].*

Ҳуҷраҳои онҳоро рӯфта медодам ва рӯзҳои таътил ҷомашӯиҳошонро хам карда медодам [С.Айни, 1990, с. 30].

Дар ифодаи "рӯзҳои таътил", агарчи пешоянди "дар" зикр нагардида бошад хам, он вобаста ба табиати забони тоҷикӣ дар назар гирифта шудааст.

Истифодаи як гурӯҳ феълҳо, ки бо пешоянди **at** таркиб ёфтаанд, қобили мушоҳида мебошад: *aim at – мақсад доштан ба..., нишон гирифтани..., arrive at — расидан ба..., glance at – нигоҳи рӯякй кардан ба..., guess at – фарз кардан, тахмин кардан; hint at – киноя задан ба..., ишора кардан ба, laugh at – хандидан ба холи касе..., look at – нигох кардан ба..., marvel at – дар ҳайрат мондан аз..., peer at – бо диққат назар кардан ба..., point at – ишора кардан ба..., shout at – дод задан ба..., smile at – табассум кардан ба; wink at – чашмак задан ба..., wonder at – дар ҳайрат мондан аз...,*

Як катор ифодаҳои дигар бо пешоянди at таркиб ёфтаанд, ки аз ин қарор мебошанд: *at the beginning – дар оғоз, at breakfast – дар вақти наҳорӣ, at the bottom of – дар пойини, дар пойгоҳи..., at the bus stop – дар истгоҳи автобус, at dawn – дар тулуи офтоб, at sea – дар баҳр, комилан ғаранг шудан, дасту по хӯрдан, at the corner – дар кунҷ, at last – дар охир, at the door – дар назди дар, at the end – дар охир, at first – дар аввал, at once – зуд, хамон лаҳза, at home – дар хона, at arm's length – дар масофаи дастрас будан, at least – ақалан, ҳадди ақал, at the same time – ҳамзамон, дар як вақт, at times – баъзе вақтҳо, at daybreak – дар тулуъ, at work – дар кор, at any rate – дар ҳама холат, дар ҳар сурат, at the end – дар охир, at peace – дар оромӣ, дар сулҳу субот будан, at work / home / school / airport / university – дар кор/хона/мактаб/фурудгох/донишгох будан, at a distance – аз дурӣ, at a glance – бо як нигох, at a fraction of the cost – бо харҷи камтарин, at a guess – бо фарзия, тақрибан, at all costs – ба ҳар қимате, ки бошад, at random – чашми пӯшида, тавакалӣ, at the expense of - бо қимати (чизе), аз ҳисоби (касе), at the latest – на дертар аз..., at first hand - аз дасти аввал, at all events - дар хама ҳолат.*

Пешоянд тавассути ифодаи маъноии худ метавонад маънои асосиро тағйир диҳад ва ё онро мушаххас гардонад, яъне тобишҳои услубӣ пайдо намояд. Пешоянд ва калимаи пайрави он ва ё ибора ифодаи дигарро ба миён оварда метавонад.

Бояд зикр намоем, ки ҳангоми тарҷума маҳорати тарҷумон низ нақши муҳим дорад, зеро танҳо интихоби дурусти муодили мувофиқ метавонад маънои аслро пешниҳод созад.

Дар маҷмуъ, пешояндҳо ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ хеле фаъол буда, ғайр аз маъноҳои асосии худ дар таркиби ибораву ҷумлаҳо мавриди истифода қарор мегиранд, ки то дараҷае маънои асосии ибора ба маънои аслии онҳо алоқамандӣ зоҳир менамояд. Махсусан, дар забони англисӣ истифодаи пешояндҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ хусусиятҳои гуногун зоҳир менамоянд. Аксари пешояндҳои забони англисӣ бо феълҳо омада метавонанд ва хусусияти дигари маъноиро ифода месозанд. Ҳолатҳои наздик будани

маъно бо пешоянди истифодашуда ба назар расад ҳам, тағйири маъно ва ё тобиши иловагии пешоянд, ки боиси тағйир ёфтани маъно мегардад, дида мешавад. Дар баробари ин, муҳиммияти истифодаи онҳо бо ибораҳои фразеологиву зарбулмасалу мақолҳо назаррасанд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии муосири тоҷик. – Душанбе: Дониш 1986. – Қисми 2: Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои содда. – 372с.
2. Камолиддинов, Б.,Нағзибекова М.Б. Тарҷума ва балоғати сухан /Б. Камолиддинов – Душанбе: Ирфон, 2005.Ҷ.2. – 184 с.
3. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. – ҷилди 1.- луғатшиносӣ – Душанбе «Деваштич», 2007. – 255с.
4. Маводи конференсияи донишгоҳӣ дар мавзӯи «Нақши забоншиносии мукоисавӣ дар рушди забони тоҷикӣ» бахшида ба 30 – солагии Шоири халқии Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода ва 110 – солагии Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода. Душанбе 2021. – 252с.
5. Раҳимов, М.С. Предложная конструкция глагольных словосочетаний таджикского языка (с привлечением материалов английского языка) / М.С. Раҳимов. – Душанбе 2021. – 142с.
6. Раҳимов, М.С. Предложная конструкция глагольных словосочетаний таджикского языка (с привлечением материалов английского языка): автореф…, дис…, канд … филол…, наук / М.С. Раҳимов. – Душанбе 2018. – 26с.
7. Мюллер, В.К. Новый англо-руский словарь / В.К. Мюллер. -2-ое издание. – М.: Издательский дом «Диалог», 2002. – 895 с.
8. Муллоджонова, З.А. Стиль Садриддина Айнӣ и его произведений на русский язык./ З.А. Муллоджонова . Автореф. канд. дис.– Душанбе, 1973. – 22 с.
9. Olson, R.B., Olson, R.A. Standard Tajik-English Dictionary./ R.B., Olson, R.A Olson. Star Publications, 2000. – 615 p.
10. Туйгунов, Н.Х. Сравнительно-семантический анализ лексики выражающей части тела в таджикском и английском языках на основе произведений С.Айни /Н.Х. Туйгунов.– Душанбе: Изд. РТСУ, 2012.-162 с.
11. Русско-таджикский словарь / С.Д. Арзуманов, Х.А.Ахрори, и др. – М., Рус. яз. 1984. – 1289с.
12. [Ёддоштҳо 1] Айнӣ С. Ёддоштҳо./С.Айнӣ Энсиклопедияи насри муосири тоҷик (чаҳор қисм). – Душанбе: Сарредаксияи илмии энсиклопедияи миллии тоҷик, 2009. – 680 с. // Айнӣ С. Ёддоштҳо. Ҷ.1,2. – Душанбе: Адиб, 1990. - 352 с.
13. [Ёддоштҳо. англ. 2] Aini S. The Sands of Oxus. Boyhood Reminiscences of Sadriddin Aini/ S. Aini. Translated by John R. Perry and Rachel Lehr. – USA. Mazda publishers 1998. – 277 p.

ТАҲЛИЛ ВА ТАСНИФИ ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ БО ПЕШОЯНДҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

РАҲИМОВ М.С.

Омӯзиши хусусиятҳои калимаҳо, ташкил ва истифодаи воҳидҳои гуногуни забон, ки бевосита боигариҳои ҳамон забонро ташкил медиҳанд, имконияти ифодаҳои гуногунро ба миён меоранд ва дар ин раванд пешояндҳо мавқеи густурда доранд. Масъалаҳои таҳқиқи маъноӣ ва доираи корбурди пешояндҳо махсусан дар заминаи асари бадеӣ, ки аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ бевосита тарҷума шудааст, имкон фароҳам меорад, ки ҳолатҳои гуногуни ифодаҳои маъноии пешояндҳо, ки то имрӯз амиқ омӯхта нашудаанд, омӯхта шаванд, маъноҳои муайянгардидаи онҳо дар фарҳангу луғатномаҳо мушаххас гарданд ва дар ин замина тафовут ва умумиятҳо мавриди таҳқиқ қарор дода шаванд. Имконияти омӯзиши муқоисавии онҳо дар заминаи маводи мушаххас имкон фароҳам меорад, ки паҳлуҳои гуногуни онҳо ҳам аз ҷиҳати грамматикӣ ва ҳам аз нигоҳи ифода аз як забон ба забони дигар равшан шаванд ва хусусиятҳои фарқкунанда мушаххас гарданд. Масъалаи ифодаҳои маъноии пешояндҳо дар забоншиносӣ ҳамеша мавриди омӯзиши донишмандони соҳа мебошад, зеро муносибатҳои гуногуни онҳо дар таркиби ибораву ҷумлаҳо хусусиятҳои гуногунро касб менамоянд, ки баъзан зарурати шарҳи онҳо ба миён меояд ва хусусиятҳои тағйирпазирии семантикии онҳо бидуни шарҳи луғатҳои соҳа ғайриимкон мегардад. Ин хусусият махсусан дар забони англисӣ роиҷ аст.

Калидвожаҳо: *калима, пешоянд, ибора, ибораҳои феълӣ, асар, маъно, муқоиса, забоншиносӣ.*

АНАЛИЗ И КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ С ПРЕДЛОГАМИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

РАҲИМОВ М.С.

Изучение особенностей слов, организации и употребления различных единиц языка, непосредственно составляющих богатство одного и того же языка, порождает возможность различных выражений, и в этом процессе большую роль играет предлоги. Вопросы семантического исследования и сферы употребления предлогов, особенно в контексте художественного произведения, непосредственно переведенного с таджикского на английский язык, способствуют изучить различные случаи семантических выражений предлогов, которые не рассмотрены глубоко по сей день, а также выявить их определенные значения в культурах и словарях, и таким образом следует исследовать их различия и общие черты. Возможность их сравнительного изучения в контексте конкретных материалов позволяет уточнить их различные аспекты, как грамматически, так и в плане выражения, от одного языка к другому, и выявить их отличительные черты. Вопрос семантических выражений предлогов в языкознании всегда является предметом изучения ученых данной области, поскольку их различные отношения в составе словосочетаний и предложений приобретают разные характеристики, что иногда вызывает необходимость их объяснения, а характеристики их семантической гибкости становятся невозможно без объяснения словарей области. Эта черта особенно распространена в английском языке.

Ключевые слова: *слова, предлог, словосочетание, глагольные словосоче-тания, произведение, семантика, сравнение, языкознание.*

ANALYSIS AND CLASSIFICATIONS OF VERB PHRASES WITH PREPOSITION IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

RAHIMOV M.S.

The study of the features of words, organization and use of various units of the language, which directly constitute the richness of the same language, generates the possibility of diverse expressions, and prepositions play an important role in this process. The issues of semantic research and the scope of the use of prepositions, especially in the context of art work directly translated from Tajik into English, provide an opportunity to study various cases of semantic expressions of prepositions which are not studied deeply to this day, and to identify their specific meanings in cultures and dictionaries, thus, differences and likeness should be explored. The possibility of their comparative study in the context of specific materials makes it possible to clarify their various aspects, both grammatically and in terms of expression, from one language into another, and elucidate distinctive features. The issue of semantic expressions of prepositions in linguistics is always the subject of the study of the scientists in this field, since their various relationships in the composition of phrases and sentences acquire different characteristics, which sometimes needs to explain them, and the characteristics of their semantic flexibility become impossible without explaining the dictionaries of the field. This trait is especially common in English.

Key words: *word, preposition, phrase, verb phrases, work, semantics, compare, linguistics.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимов М.С. – н.и.ф., муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии забони англисии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, **суроға:** 734025.Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17. **Тел**: (+ 992) 918929919.

Сведения об авторе: Рахимов М.С. – к.ф.н. старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального Университета. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Тел:** (+ 992) 918929919

Information about the author: Rahimov M.S. candidate of philological sciences – senior teacher of the comprehensive University English Department of the Tajik National University. **Address**:734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.**Tel:** (+992) 918929919

Раҳимов М.С. Таҳлил ва таснифи ибораҳои феълӣ бо пешояндҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Раҳимов М.С. анализ и классификация глагольных словосочетаний с предлогами в таджикском и английском языках

Rahimov M.S. Analysis and classifications of verb phrases with preposition in the tajik and english languages

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 887. 808-004

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

КЕНҶАЗОДА М.С. [1]

Ҷумлаи пайраве, ки бо ҷонишинҳои шахси сеюм ва ишоратӣ ифода ёфтаи мубтадои сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави мубтадо ном дорад.

Ҷумлаи пайрави мубтадо ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи ки ва бештар бо таркибҳои пайвандакии ҳар кас ки, он кас ки, ҳар он кас ки, ҳар кӣ, ҳар он ки, хар кас, ҳар чӣ, ҳар касе ки, ҳар он чӣ, кадом кас, ҳар он кас, ҳар чизе ки, ҳар он чиз ки, он чӣ ки, ҳар он чӣ ки, он чӣ, он ки ва калимаҳои ҳамнисбати ин, он, ҳамин, ҳамон тобеъ мешавад:

Он чӣ аз тӯфонҳои таърих дар амон монда, ба мо расидааст, ҳамин ашъори шоирони аҳди давлатдории Саффориён мебошад.

Ҷойи ҷумлаи пайрави мубтадо:

1. Дар аввали сарҷумла:

Ҳар кас ки ба намози одина ояд, ду дирам маблағ мегирад.

2. Дар байни сарҷумла:

Онҳое, ки дар дарбори шоҳ буданд, бад-он сухан мегуфтанд.

3. Пас аз сарҷумла:

Маълум мешавад, ки забони фалсафии тоҷикӣ тавоноиҳои бепоён дорад.

Ҷумлаи пайрави мубтадо ду ҳолати ифодаёбӣ дорад:

а) мубтадои бо ҷонишинҳо ифодаёфтаи сарҷумларо шарҳ медиҳад:

Ҳар кас ки пеши эшон сухан гуфтӣ, эшонро хуш омадӣ.

б) дар сарҷумлае, ки мубтадо нест, ба сифати он хизмат мекунад:

Ҳар кӣ хуспад, хоб бинад.

Ҷумлаи пайрави мубтадо, чунин тобишҳои гуногуни маъноиро дорост.

а) тобиши муайянкунандагӣ: Онҳое, ки дар дарбори шоҳ буданд, бад-он сухан мегуфтанд.

б) тобиши шартӣ: Ҳар кӣ маҳрум аст, аз он дар гумшудагӣ ҳамегардид.

в) тобиши натиҷагӣ: Баъзан мешуд, ки арабҳо аз таърихи бою пурғановати забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) мавриди истифода қарор медоданд.

Машқ дар асоси маводи китоби «Забони миллат - ҳастии миллат»-и Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон.

Аз ин шоҳиди таърихӣ собит мегардад, ки Ҳахоманишиён нажод ва забонашонро ориёӣ хондаанд.

Маълум аст, ки байни таҳияи «Авесто» (аввал шифоҳӣ ва баъдан хаттӣ) ва аввалин навиштаҷоти форсии бостон (сангнавиштаҳои Дориюшдор Бесутун) фосилаи хеле зиёди таърихӣ вуҷуд дорад.

Мусаллам аст, ки ӯ бо лаҳҷаи модарии худ, яъне лаҳҷаи «Готҳо»таълимоти динии хешро дар ин сарзаминҳои ориё таблиғ карда, танҳо ҳамин як забонро медонистааст.

Маълум нест, ки кадоме аз иқтибосҳои вожагонӣ ба забони бохтарӣ ё ба забони суғдӣ тааллуқ дорад.

Маълум аст, ки бо омадани Тахориён ба минтақаи Бохтар номи ин сарзамин дигар шуд.

Лозим ба қайд аст, ки вожаи «озод» ё «озода» яке аз калимаҳои дустдоштаи адибони гузашта, алахусус, муаллифони асрҳои XI-XII будааст.

Дуруст аст, ки ин ҷо сухан, асосан дар бораи таърихи «модарзабон»-и дарӣ, яъне забони тахорӣ меравад.

Аён аст, ки пардохти ҷизя барои мардум, хоссатан нодорон душвориҳо пеш меовард.

Мусаллам аст, ки суруд маҳсули ба ҳам омадани ду унсур – оҳанг ва матн мебошад.

[1]**Адрес для корреспонденции:** Кенджазода Манучехра Солех, кандидат филологичсеких наук, докторант Таджикского национального университета, 734005, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17, тел.: 921113344;

Аён аст, ки Язид ибни Муфарриғ дар партави муҳити дузабонаи Басра забони форсии дариро омӯхта будааст.

Он чӣ ки ба масъалаи даврабандии таърихии забон дахл дорад, ҳал нашудааст.

Мумкин аст, ки ҳанӯз ба таври ҳақиқӣ масъалагузорӣ нагардидааст.

Маълум аст, ки Сосониён давлати арабии Ҳирорро тахти нуфуз ва тобеияти худ қарор дода буданд.

Мусаллам аст, ки забон аз боризтарин ва муҳимтарин падидаҳои иҷтимоӣ буда, ба мисли оинаи ҷаҳоннамо куллияи таҳаввулоти иҷтимоиро дар худ инъикос мекунад.

Ҳар кӣ равад,чарад.

Ҳар кӣ хуспад, хоб бинад.

Маълум шуд, ки пеш аз ислом шеъри форсӣ низ мегуфтанд.

Он чӣ аз тӯфонҳои таърих дар амон монда, ба мо расидааст, ҳамин ашъори шоирони аҳди давлатдории Саффориён мебошад.

Ҳамин аст, ки Абубакри Наршахӣ дар «Таърихи Бухоро» ёдовар мешавад.

Маълум аст, ки забони осори илмию адабии давраи аввал дар ниҳояти содагию равонӣ буд.

Он ки оммаи мардум ва табақаи мутавассити ҷомеа аз забони арабӣ бебаҳра буданд, ҷойи шаке нест.

Маълум аст, ки бобои Исмоил - Сомонхудоти ҳокими Балх буд.

Маълум мешавад, ки забони фалсафии тоҷикӣ тавоноиҳои бепоёне дорад.

Ҳар кӣ маҳрум аст, аз он дар гумшудагӣ ҳамегардид.

Маҷбур шуд, ки дар чандин ҷойи «Шоҳнома» дар ситоиши Султон Маҳмуди Ғазнавӣ байти тавсиф изофа намояд.

Моро зарур аст, ки чунин калимаҳоро гирдоварӣ намуда, ба маънии мафҳумҳои нав корбаст намоянд.

Маълум аст, ки калом ҳам дар шакли шифоҳӣ ва ҳам китобӣ воқеияти забонист.

Он кӣ хондани асарашон бештар шавад, осори худро ба забони арабӣ менавиштанд.

Маълум нест, ки дар гуфтори оддии мардуми маҳалҳои ин сарзамин ин калима чӣ гуна талаффуз мешудааст.

Танҳо забон аст, **ки** дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад. с.3

Ҳар кӣ зуд барояд, дер напояд.

Он чӣ аз ин шоир ба мо расидааст**,** нусхаи девони ӯст.

Маълум аст, **ки** дар олами ғайрат ва номус зарра ба хуршед ҳамчашмӣ мекунад. с.100

Зиёиён ва олимону донишмандон, уламои дин ва аҳли ҷомеаро зарур аст, **ки** дар асоси андешаҳои ҳакимонаи ин қабил донишмандон ба муқобили ҳама гуна зуҳуроти хурофотпарастӣ, экстремизму терроризм ва дигар падидаҳои номатлуб мубориза баранд. с.108

Аз порчаҳои шеърии овардашуда аён мегардад, **ки** эҷодиёти Файзии Даканӣ, Урфии Шерозӣ нисбат ба осори шоирони асри XVI алҳол дар услуби содабаёнию сабқи ҳиндӣ мавқеи мобайниро ишғол менамояд. с.125

Аз китобҳои таърих маълум аст**,** шоҳ Аббоси I (1587-1620) пойтахти мамлакатро аз Қазвин ба Исфаҳон кӯчонид. с.126

Пӯшида нест, **ки** нуқтаи ҳар тухм анкабутвор ба хутути решаҳо обистан аст. с.137

Маълум аст, **ки** аз асри XI сар карда ба забони мо фарҳангҳои сершуморе ва даҳҳо луғатномаҳои дигар таҳия ва тадвин шудаанд. с.138-139

Маълум аст, ки дар асрҳои XVIII- XIX ба фанҳои дақиқ шавқу ҳавас пайдо шуда буд. с.150

Аз маълумоти сарчашмаҳо бармеояд, **ки** шуҳрати фазлу дониш ва равнақи эҷодиёти Ҳилолӣ махсусан баъд аз вафоти Ҷомӣ (1492) ва Навоӣ (1501) афзун мегардад. с.168

Қобили таваҷҷуҳ аст, **ки** асар хусусияти илмиву таълимӣ дошта, ба услуби илмии таълифот мутааллиқ бошад ҳам, “бо забони содаю фасеҳи тоҷикӣ-форсӣ навишта шудааст. с.188

Хуб аст, **ки** устод (Бедил) ҷумлаҳои насриашро бо саҷъҳо ва бо калимаҳои ҳамоҳанг мурассаъ мекунад. с.248

Возеҳ аст, **ки** сохти дастурии забон нисбат ба таркиби луғавӣ устувортар буда, бисёр кам ва дер тағйир ёфта, бештар ҳолати устувории худро дар дарозаи таърих нигоҳ дорад. с.250

Аз навиштаҳои Сомӣ пурра аён аст, **ки** дар солҳои 1865-1870 Сарахон ҳокими мутлақ дар Тоҷикистони кунунӣ будааст. с.260

Маълум аст, **ки** ягона нусхаи чопи сангии девони шоир соли 1916 дар айёми зиндагии ӯ ба чоп расида буд. с.278

Маълум аст, **ки** ҳар як маънию ҳар як мафҳум дар шакли муайяну мувофиқе ифода ифода меёбад. с.296

Ҷойи пинҳон нест, **ки** аз даврони Адӯабдуллоҳи Рӯдакӣ шуруъ карда, яъне то оғози даврони Шуравӣ аҳли савод забони модариро дар мактабҳои ибтидоӣ ва баъдан дар мадрасаҳо дар ҷараёни таълими фанҳои дигар меомӯхтанд. с.296

Маълум аст, **ки** маорифпарварон истеъмоли чунин калимаҳоро ҳамчун меъёри луғавӣ ва истилоҳсозии замонаҳои гузашта ва давраи худ зарур донистаанд. с.299

Қобили ёдоварист, **ки** аз байни занҳо ҳам чандин нафар суханварон пайдо шуда, мақоми шоистае ишғол мекарданд. с.353

Аз рӯйи тавзеҳоти худи Ҳабибӣ низ ошкор мегардад, **ки** барномаи машрутахоҳони дуюм, дар атрофи ҳамин се масъала давр мезадааст. с. 358

Барои ин кор ба Муҳаммадшоҳ лозим омад, ки ба сӯйи Рустоқ ва Шуғнон лашкар кашад. с. 362

Бисёр ҷойи таассуф аст, **ки** эҷодиёти онҳо ба таври парешон ва пароканда боқӣ монда, ҳанӯз мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор нагирифтаанд. с.364

Дуруст аст, **ки** намояндагони зиёди ҷараёни ҷадидия дар ибтидои солҳои 20-и асри XX хатоҳои худро хуб дарк карданд. с.367

Маълум аст, **ки** забон ҳамчун аслиҳаи мубориза ва рушду такомули ҷомеа барои ҳама баробар хидмат мекунад. с. 375

Дуруст аст, **ки** калимаҳои истилоҳӣ дар ҳар давру замон мафҳумҳои хоси ҳамон давраро ифода мекунанд. с.382

Табиист, **ки** калимаҳои ифодакунандаи ин гуна мафҳумҳо низ дар даврaҳои баъдина аз истеъмоли фаъол баромада, ба ҷумлаи калимаҳои куҳнашудаи забон ворид мешаванд. с.382

Маълум мешавад, **ки** аҳолии босаводи кишвар аз ин забон огоҳӣ доштанд. с.400

Маълум буд, **ки** майлу услуби куҳна оҳиста-оҳиста ҷойи худро ба сабку услуби нав вомегузорад. с.405

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар (дар асоси маводи китоби «Забони миллат - ҳастии миллат»-и Эмомалӣ Раҳмон). Ҷумлаи пайрави хабар хабарҳои номии бо ишораҷонишинҳо ифодаёфтаи сарҷумларо шарҳ медиҳад.

Ҷумлаи пайрави хабар ба саволҳои **кист?, чист?, кӣ буд?, чӣ буд?, кадом аст?, чӣ гуна аст?, чӣ хел аст?** ҷавоб мешавад:

Муҳим он аст, ки аз таҷрибаи ниёконамон барои ҳифзи асолати забонамон ва афзудани неруву тавонмандии он сабақ бигирем (Эмомалӣ Раҳмон).

Воситаҳои наҳвии ҷумлаҳои пайрави хабар тавассути пайвандаки тобеъкунандаи **ки,** инчунин вожаҳои ҳамнисбати **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон,** мутобиқоти шаклҳои феълӣ – хабарҳо, тартиби ҷумла ва оҳанги гуфтор алоқаманд мешаванд: Ҳадафи асосии мо ин аст, ки хонандагон, махсусан насли ҷавони мо, огоҳ бошанд… ниёгони онҳо барои мо забони тавоноеро якҷо бо чунин осори арзишманди адабӣ ба мерос гузоштаанд.

Яке аз далелҳои он ин аст, ки дар аҳди Сосонӣ он чӣ ки мансуб ба дарбор буд «дарик» гуфта мешуд.

Ҷумлаи пайрави хабар ҳамеша пас аз сарҷумла меояд ва аз сарҷумла бо вергул ҷудо карда мешавад: Маълум аст, ки калом ҳам дар шакли шифоҳӣ ва ҳам китобӣ воқеияти забонист**.**

Хабари сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хабар аз ҷиҳати таркиб ду хел мешавад:

а) хабари сарҷумла аз ҳиссаҳои номӣ (аз ҷонишинҳо, зарфҳо ва феълҳои ёридиҳанда таркиб ёфтааст): Мусаллам он аст, ки Абулаббоси Марвазӣ бо ду забон: дарӣ ва арабӣ шеър мегуфт**.**

Дар ҳар сурат ҳақиқати ҳол ин буд, ки аксари қадимтарин осори илмиву адабӣ бо ин забон дар Хуросону Мовароуннаҳр таълиф шудаанд

Аз ин ҷо аст, ки онҳо бо забони форсии дарӣ мухолифоти шадид меварзиданд**.**

б) хабари сарҷумла аз ҳиссаи номӣ ва бандак таркиб ёфтаст: Ҳосили сухан ин аст, ки Фирдавсӣ бо таълифи «Шоҳнома» дар амри бақою пойдории забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) хидмати босазо ва мондагор анҷом додаст**.**

Ҷумлаи пайрави хабар соҳиби тобишҳои гуногуни маъноӣ мебошад:

а) тобиши монандию муқоисавӣ: Бузургтарин хидмати подшоҳони Порт дар он аст, ки ба як маҷмӯи муайян ва мукаммали адабӣ гирд овардани китоби муқаддаси «Авесто» - ро ба роҳ монданд.

б) тобиши муайянкунанда: Ин буд, ки истилои араб қавмҳои ориёиро дар вартаи фано қарор дода, хатари беному нишон гаштан ва аз арсаи тамаддуни ҷаҳонӣ бадар рафтани онҳоро ба воқеият наздик карда буд.

Китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» -и Эмомалӣ Раҳмон мақому манзалати худро дорост, бинобар он хостем, ки аз китоби мазкур ҷумлаҳои соҳиби мазмунҳои волои ғоявӣ бударо пешкаши насли наврас намоем, то дар руҳияи ватандориву ватанпарастӣ ва дӯст доштани забони модарӣ ба камол расанд, забони модарии хешро, чун меҳан, модар дӯст доранду баҳри покизагии он кӯшиш ба харҷ диҳанд.

Дигар ин ки омӯхтану аз бар намудани ҷумлаи пайрави хабар ба ҳар фард имконият медиҳад, ки дар намуди шифоҳию хаттӣ барои ифодаи мақсаду мароми худ корбаст намояд, ба ин васила маҳорату малака ва дониши забониашро рушду нумуъ бахшида, дар инкишофу пешравии ҷомеаи соҳибистиқлол, демократӣ, ҳуқукбунёд, ягона, дунявӣ ва иҷтимоӣ саҳмгузор бошанд.

Ҷумлаҳо барои таҳлил:

Акнун вазифаи ворисони ин забон он аст, ки ин кохи муҳташамро аз газанди боду борони замони ҷаҳонишавӣ нигаҳ дошта, то ҷойи тавон онро бо ғановати бештар ба наслҳои оянда ба мерос гузоранд.

Далели ин гуфтаҳо он аст, ки дар тамоми ин давраи нави таърихӣ… ба ҳам мепайваст.

Ба назари мо муҳим он аст, ки онҳо аз як ҳавзаи ягона бархоста, гарміву сардии таърихро бо ҳам дида, як фарҳангу забони муштаракро дар чунин сарзамини паҳновар бо ҳам офаридаанд.

Фарқи дувум он аст, забони тоҷикӣ бар хилофи забони арабӣ боиси нобудии ҳеҷ забон нашудааст.

Аммо он чиро, ки ба яқин метавон гуфт ин аст, ки қавмҳои ҳиндуаврупоӣ… дар оғози муҳозироти хеш ба ду шохаи шарқӣ (ҳиндуэронӣ) ва ғарбӣ (дастаи Аврупо) тақсим шуданд.

Яке аз махсусиятҳои матни «Авесто» бинобар хулосаҳо ва натиҷагириҳои муҳаққиқон дар он аст, ки бахшҳои ҷудогонаи ин ёдгор на дар як макон ва як замон, балки дар даврони гуногун ва сарзаминҳои гуногун эҷод шудаанд.

Бузургтарин хидмати подшоҳони Порт, аз ҷумла Вологези (Валахши, замони салтанати тақрибан солҳои 51 – 77 милодӣ), дар он аст, ки ба як маҷмӯи муайян ва мукаммали адабӣ гирд овардани китоби муқаддаси «Авесто» - ро ба роҳ монд.

Ин буд, ки онҳо баҳри наҷот ва растагории ҳастии маънавии хеш даст ба пайкори фарҳангӣ бо арабҳо заданд.

Муҳим он аст, ки аз таҷрибаи ниёгонамон барои ҳифзи асолати забонамон ва афзудани неруву тавонмандии он сабақ бигирем.

Аз ин ҷост, ки онҳо бо забони форсии дарӣ мухолифоти шадид меварзиданд.

Зикри ҳамин матлаб кофист, ки шеъри Ҳанзалаи Бодғисӣ, Маҳмуди Варроқи Ҳиравӣ (шоирони давраи ҳукуматдории Тоҳириён), Муҳаммад ибни Восифи Сагзӣ, Бассоми Курд, Муҳаммад ибни Мухаллад, Фирӯзи Машриқӣ ва Абусалики Гургонӣ (шоирони аҳди Саффориён) ва шояд бисёр шоирони дигар … барои эҳёву шукуфоии забону адаби давраи сомонӣ заминаи мусоид фароҳам овардааст.

Мусаллам он аст, ки Абулаббоси Марвазӣ бо ду забон: дарӣ ва арабӣ шеър мегуфт.

Сабаби таснифи китоб он буд, ки бероҳону мубтадеону ҳаводорон ба Самарқанду Мовароуннаҳр бисёр шуданд.

Яке аз хусусиятҳои ҷолиби ин асар он аст, ки дар вай оятҳои Қуръонӣ ва ҳадисҳои набавӣ ба форсии дарӣ моҳирона ва пуробуранг тарҷума шудаанд.

Ҷолиб он аст, ки бештари ҳамин шоирони зикрнамудаи Саолибӣ аз табақаи болоии ҷомеаи Хуросону Мовароуннаҳр буданд.

Ҳамин аст, ки Абубакри Наршахӣ дар «Таърихи Бухоро» ёдовар мешавад.

Матлаби севум ва аз ҳама муҳимтар ин аст, ки қадима будани ин забон таъйид («к-ин забони порсӣ аз қадим боз донистаанд»).

Ин аст, ки бояд таҳқиқу пажӯҳиши ҷанбаҳои гуногуни тоҷикшиносӣ беш аз пеш тақвият меёбад.

Вале таачубовар он аст, ки мақолаи И.Клапрот фаромӯш шудааст.

Вале ҷустуҷӯҳои илмии солҳои охир гувоҳи он аст, ки ин ақида пояи илмӣ надорад.

Ин санади нави тоза дар бораи маъмул будани истилоҳи тожик /тозик/ тоҷик гувоҳи он аст, ки забони тахории бохтарӣ оҳиста – оҳиста ба забони тоҷикӣ ва қавми бохтарҳои ин сарзамин ба халқи тоҷик табдили ном кардааст.

Баъзеро ақида бар ин аст, ки лафзи «таджик» дар забони хутании қадим … мустаъмал будааст.

Дар ҳар сурат ҳақиқати ҳол он аст, ки аксари қадимтарин осори илмиву адабӣ ба ин забон дар Хуросону Мовароуннаҳр таълиф шудаанд.

Далели пайдо нашудани чунин таркибҳо шояд дар он буд, ки забони дарӣ нисбат ба забонҳои хешованди муосири худ мавқеияти хос ва соҳиби имтиёзоти зиёде шуд ….

Аз ин ҷост, ки пас аз мустаҳкам шудани пояҳои ислом дар сарзамини Арабистон арабҳо дар аҳди халифа Умар ибни Хаттаб (634 – 644) ба фатҳи қаламрави Сосониён оғоз карданд.

Ин буд, ки истилогарон барои назорати иҷрои фароизи ислом аз ҷониби мардуми маҳаллӣ сипоҳиёни худро дар нимаи хонаҳои онҳо ҷойгир карданд.

Ин буд, ки истилои араб қавмҳои ориёиро дар вартаи фано қарор дода, хатари беному нишон гаштан ва аз арсаи тамаддуни ҷаҳонӣ бадар рафтани онҳоро ба воқеият наздик карда буд.

Ин ҳолат нишонаи он аст, ки фаъолияти миллати соҳиби забон дар кадом риштаи ҳаёт пурбортар буда, андешаву афкор ва орзую ормонҳои он қавм ба чӣ шакл, дар кадом қолаби забонӣ баён шудааст.

Корномаи таърихии ин силсила ҳамин аст, ки подшоҳони он забони тоҷикиро ба сарзамини Ҳинд бурда, барои такомули он ва офариниши осори гаронбаҳо бо ин забон дар ин сарзамин ва дигар сарзаминҳои тобеи худ заминаи мусоид фароҳам оварданд.

Қариб на он аст, ки танаш дар ин ҷаҳон ғариб аст, балки ғариб он аст, ки дилаш дар тан ғариб бувад.

Кор ин аст, ки бар ҳар ду ҷониб пӯшида нест, хирад он мисол диҳад ва таҷоруб он иқтизо кунад.

Эътиқоди порсиён андар наврӯзи нахустин он аст, ки аввал рӯзест аз замона ва бад-ӯ фалак оғозид гаштан.

Ҳамин аст, ки Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» ба ҳабсиёти Масъуди Саъд ишора карда, мегӯяд…

Падараш Исмоили Варроқ ҳамон аст, ки ба гуфтаи муаллифи «Чаҳор мақола» Фирдавсиро баъди иншои «Ҳафтвнома» ва ба ғазаби Султон Маҳмуд гирифтор омаданаш ба муддати шаш моҳ дар хонаи худ пинҳон кард**.**

Ва пеш аз вай чунон буд, ки аз ҷое сеяк мавҷуди хироҷ будӣ ва аз ҷое панҷяк ва ҳамчунин то шашяк расад ва раоё аз ин сабаб ранҷур буданд**.**

Баъзеро ақида бар ин аст, ки лафзи «тажик» дар забони хутании қадим мустаъмал будааст.

Муҳим он аст, ки аз таҷрибаи ниёконамон барои ҳифзи асолати забонамон ва афзудани неруву тавонмандии он сабақ бигирем.

Сабаби таснифи китоб он буд,ки бероҳону мубтадеону ҳаводорон ба Самарқанду Бухорову Мовароуннаҳр бисёр шуданд**.**

Ин ҳолат нишонаи он аст, ки фаъолияти миллати соҳиби забон дар кадом риштаи ҳаёт пурбортар баён шудааст**.**

Ҳосили сухан ин аст, ки Фирдавсӣ бо таълифи «Шоҳнома» дар амри бақою пойдории забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) хидмати босазо ва мондагор анҷом додаст**.**

Бештари мардумро сурат он аст, ки чизҳои дигар хуштар аст.

Қимати онҳо аз мавқеи баҳси мо дар он аст, ки ин асарро ӯ ба забони тоҷикӣ навиштааст.

Натиҷа ҳамин шуд, ки дар аксари осори илмӣ истилоҳоти арабӣ ҷойи истилоҳоти тоҷикиро гирифт.

Ҳамин аст, ки Абубакри Наршахӣ дар «Таърихи Бухоро» ёдовар мешавад.

Падараш Исмоили Варроқ ҳамон аст, ки баъди иншои «Ҳафтвнома» ва ба ғазаби Султон Маҳмуд гирифтор омаданаш Фирдавсиро ба муддати шаш моҳ дар хонаи худ пинҳон кард.

Ин матлаб далели он аст, ки Муиззӣ ба мисли Манучеҳрии Домғонӣ донандаи хуби адабиёти тоисломии араб аст.

Ин далели он аст, ки донишмандони асримиёнаи форсу тоҷик аксари масъалаҳои илмии забоншиносиро дар пайвастагӣ ба категорияҳои фалсафӣ тадқиқ мекарданд.

Ҳосил ин шуд, ки ба таври куллӣ имрӯз масдарҳои забони тоҷикӣ ба ин сурат сарф мешавад.

Ин буд, ки онҳо баҳри наҷот ва растагории ҳастии маънавии хеш даст бо пайкори фарҳангӣ бо арабҳо заданд.

Бузургтарин хидмати подшоҳони Порт, дар он аст, ки ба як маҷмӯаи муайян ва мукаммали адабӣ гирд овардани китоби муқаддаси «Авесто»-ро ба роҳ монд.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда (дар асоси маводи китоби «Забони миллат - ҳастии миллат»-и Эмомалӣ Раҳмон).

Ҷумлаи пайраве, ки ба аъзои бо исм ё вожаҳои исмгардида ифода ёфтаи сарҷумла тобеъ шуда, онро аз ҷиҳати аломату хусусиятҳои хосаю ҷудогонаи шахсу ашёҳо, хислату соҳибияти аъзоҳои гуногун омада, сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави муайянкунанда номида мешавад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба саволҳои **кадом?, чӣ хел?, чӣ навъ?, чӣ гуна?** ҷавоб мешавад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда тавассути пайвандаки ки, калима ва таркибҳои ҳамнисбати ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, ончунон, ҳамин тавр, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳову оҳанги гуфтор алоқаманд мешавад: Ин китоб ганҷинаи бебаҳои вожагону истилоҳоти асилу қадими тоҷикӣ – форсист, ки боқӣ мондааст.

Эмомалӣ Раҳмон

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳама гуна исмҳои таркиби сарҷумларо, ки ба вазифаи мубтадо, пуркунанда, муайянкунанда, ҳол ва ҷузъи номии хабари сарҷумла омадаанд, шарҳ медиҳад:

а) мубтадои сарҷумларо эзоҳ медиҳад: Касе, ки ин кашфи бузургро руйи асосҳои амалӣ устувор кард, донишманди олмонӣ Франс Бопп буд.

Эмомалӣ Раҳмон

б) хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад: Ишқ дардест, ки ӯро даъво нест.

Эмомалӣ Раҳмон

Ӯ шоирест, ки ба забони модарии худ – «дурри лафзи дарӣ» арҷ мегузорад.

Эмомалӣ Раҳмон

в) пуркунандаи сарҷумларо эзоҳ медиҳад: Асадӣ дар ин гуфтаи худ маҳз ҳамон шоиронеро, ки забони модарии онҳо лаҳҷаи озарӣ буд, дар назар дорад.

Эмомалӣ Раҳмон

г) муайянкунандаи сарҷумларо эзоҳ медиҳад: Дар яке аз маъмултарин ривоятҳое, ки дар бораи вожаи тоҷик вуҷуд дорад, ба калимаи «тоҷ» робита доштани он аст.

Эмомалӣ Раҳмон

ғ) ҳоли сарҷумларо эзоҳ медиҳад: Замоне, ки шоири роздон ва баландфикр Ҳаким Фирдавсӣ парешонӣ ва заволи давлати Сомониёнро ҳис кард, ба ҷамъоварӣ ва ҳифзи ҳикоёт, достонҳо ва расму оини гузаштагон пардохт. Эмомалӣ Раҳмон

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар байни аъзоҳои сарҷумла ва пас аз сарҷумла меояд.

а) дар байни сарҷумла: Замоне, ки забони дарӣ овони туфулиятро тай мекард, забони суғдӣ аз сарҳади Чин то Самарқанду Бухоро нуфуз дошт.

Эмомалӣ Раҳмон

б) пас аз сарҷумла: Ба канизи зебое аз ин шаҳр ошиқ шуд, ки ба форсӣ суруд мехонд.

Эмомалӣ Раҳмон

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда (дар асоси маводи китоби «Забони миллат - ҳастии миллат»-и Эмомалӣ Раҳмон).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ хабари сарҷумларо пурра мекунад ва бар шарҳу эзоҳи он меояд. Ҷумлаи пайрави пуркунанда объекти бевосита ва ё бавоситаи амали сарҷумларо ифода менамояд.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда бавоситаи пайвандакҳои **ки, аз ин ки, аз он ки, дар бораи ин ки, дар бораи он ки, дар хусуси ин ки, дар хусуси он ки,** калимаҳои ҳамнисбати **ин, он, ҳамин, ҳамон,** мутобиқоти шаклҳои феълӣ – хабарҳо, тартиби ҷумла ва оҳанги гуфтор ба сарҷумла муносибати наҳвӣ пайдо мекунад.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба саволҳои **кӣ?, чӣ?, аз чӣ?, чиро?, киро?, ба чӣ?, ба кӣ?, бо чӣ?, аз кӣ?, дар бораи кӣ?, дар бораи чӣ?, дар хусуси чӣ?, дар кӣ?, дар чӣ?, барои кӣ?, барои чӣ?, бо кӣ?** ҷавоб мешавад.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ду ҳолати ифодаёбӣ дорад:

1. Дар таркиби сарҷумла пуркунанда мавҷуд аст , ки бо калимаҳои ҳамнисбати **ин, он, ҳамин, ҳамон** ифода ёфта,аммо ин пуркунанда маънои мушаххаси луғавӣ надорад, ҷумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи ҳамон пуркунанда хизмат мекунад.

Мисол: Ин моро водор мекунад, ки ақидаи фарқияти куллӣ доштани вожаҳои «тоҷӣ» ва «тоҷик» - ро бо ҳам бештар тасдиқ намоем.

Аз он ки номи ӯ дар тарҷумаи Таърихи Табарӣ, ки соли 963 анҷом пазируфт, зикр гардидааст.

Мардуми бегонаро ҳар рӯз меҳмон макун, аз он-к ҳар рӯз ба сазо ба ҳаққи меҳмон натавон кардан.

2. Дар таркиби сарҷумла пуркунанда намеояд, ҷумлаи пайрави пуркунанда бевосита ба хабари сарҷумла тобеъ шуда, онро шарҳ медиҳад.

Мақдисӣ дар асри Х қайд мекунад, ки забони рустоҳои Бухоро суғдӣ аст**.**

Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ду ҷойи муқаррарӣ дорад.

1. Вақте ки ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла тавассути пайвандаки **ки** алоқаманд шавад, баъд аз сарҷумла меояд:

Бояд гуфт, ки дар таркиби луғавии осори Рӯдакӣ калимаву таркибҳои мансуб ба гуруҳҳои гуногуни луғавӣ ва калимаву таркибҳои гуфтугӯии мардумӣ зиёд ба мушоҳид мерасад**.**

Мегӯянд, ки шоири маъруф Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ хоҳарзодаи худ Абдуллоҳи Ҳотифиро фармуд.

2. Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар ҳолати ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои **дар барои ин ки, дар бораи он ки, он ки, аз ин ки, аз он ки, дар хусуси ин ки, дар хусуси он ки** алоқаманд гардидан, пеш аз сарҷумла меояд:

Дар бораи ин ки ононро ба худ орад, бонг зад**.**

Дар хусуси он ки аксари ин байтҳои ширину дилпазир аз он байтҳои камшуморанд, аз манзумаи «Калила ва Димна» - и Рӯдакӣ то ба мо ёдгор мондаанд**.**

Дар бораи он ки хонанда аз асли матлаб ба хубӣ огоҳ гардад, истилоҳи форсиро бештар ба сифати истилоҳӣ асосӣ оварад.

Адабиёт:

1. Раҳмон Эмомалӣ «Забони миллат - ҳастии миллат». Ҷилди 1. Ба суйи пояндагӣ. Душанбе 2016, 491с.
2. Абдулҳамид, Самад. Гардиши девбод (китоби 2). (Роман ва қисса). – Душанбе, «Адиб», 2016. 400 с.
3. Айнӣ, С. Марги судхӯр / Садриддин Айнӣ.- Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2012.-200 с.
4. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / Садриддин Айнӣ. – Қ. 1-4. – Душанбе: Адиб,2010.– 852с
5. Айнӣ, С. Ғуломон. Куллиёт / Садриддин Айнӣ. – Ҷ. 3. –Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1960. – 485 с.
6. Бозидов, Н. Пуркунандаи бавосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Бозидов. –Душанбе, 2000. 178с.
7. Бузургзода, Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ. Барои хонандагони омӯзишгоҳҳои ғоибона /Л. Бузургзода. - Сталинобод, 1942.-С. 36-55.
8. Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. -М.: Высшая школа, 1973. 423 с.
9. Виноградов, В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. - 1964. №1. С. 24.
10. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода.-Душанбе: Дониш, 1986.- Ҷ.2. - 368с.
11. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ.-Душанбе: Наш. дав. Тоҷикистон, 1963.-171с.
12. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов.-Душанбе, 2010.-231с.
13. Улуғзода С.. Восеъ/ Сотим Улуғзода. Душанбе, «Маориф ва фарҳанг». 2012, –484 с.
14. Улуғзода, С. Фирдавсӣ/ Сотим Улуғзода. Душанбе: Адиб, 1988. –269 с.
15. Тоҷиев Д. Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. (тарҷ. Камолиддинов Б. ва Мирзоева М. Ҷ.) / Д.Т. Тоҷиев. –Душанбе, 2015.

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

КЕНҶАЗОДА М.С.

Масъалаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо дар забоншиносии тоҷик таърихи чандинсолаи омӯзиш дорад. Он таваҷҷуҳи аксари наҳвшиносонро ба худ ҷалб намудааст. Муаллифони аввалин китобҳои дарсӣ ин масъаларо мавриди таваҷҷуҳ қарор дода буданд. Дар мақолаи мазкур бори дигар муаллиф ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ӯ назари муҳаққиқони пешин ва имрӯзаро доир ба ин масъала таҳлил намуда, ба масъалаҳои дар мавриди вижагиҳои ҷумлаи мураккаби

тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо баёнгардида бо овардани мисолҳои мушаххас аз он ҷумла, аз асари маъруфи «Забони миллат - ҳастии миллат» назари худро иброз медорад.

Дар мақола аз усулҳои таҳлили контентӣ, муқоисавӣ, назарӣ кор гирифта, хулосаҳо дар асоси таҳлили мисолҳо аз адабиёти бадеӣ бароварда мешаванд.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, наср, синтаксис, ҷумлаи содда, тасниф, исм, мубтадо, аъзои пайрави ҷумла, воситаи алоқа, пайвандак, пасоянд.

СЛОЖНОСОЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ПОДЛЕЖАЩНЫМ ПРИДАТОЧНЫМ ПРЕДЛОЖЕНИЕМ

КЕНДЖАЗОДА М.С.

В данной статье автор еще раз обращает внимание на сложносочиненное предложение с подлежащным придаточным предложением. Он анализирует взгляды предшествующих и сегодняшних исследователей на этот вопрос и обращается к вопросам, касающимся особенностей сложносочиненного предложения с придаточным предложением, приводя конкретные примеры, в том числе из известного произведения Лидера нации Эмомали Рахмона «Язык нации - существование нации». В статье используются методы контент-анализа, сравнительного, теоретического, выводы делаются на основе анализа примеров из художественной литературы.

Ключевые слова: таджикский язык, проза, синтаксис, простое предложение, классификация, существительное, мубахада, следующие члены предложения, средство коммуникации, союз, суффикс.

A COMPOUND SENTENCE WITH A SUBJECT SUBORDINATE CLAUSE

KENJAZODA M.S.

In this article, the author once again draws attention to a compound sentence with a subject subordinate clause. He analyzes the views of previous and current researchers on this issue and addresses issues related to the features of a compound sentence with a subordinate clause, giving specific examples, including from the famous work of the Leader of the nation Emomali Rahmon "The language of the Nation - the existence of the nation." The article uses methods of content analysis, comparative, theoretical, conclusions are drawn based on the analysis of examples from fiction.

Keywords: Tajik language, prose, syntax, simple sentence, classification, noun, mubahada, following sentence members, means of communication, conjunction, suffix, head, follower of a sentence, means of communication, link, suffix.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 491.550-367

ПОНЯТИЕ «ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО» И КЛАССИФИКАЦИИ ИМЁН В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

НАСРУДДИНОВ С.М.[1]

Все многообразие мира реальных, воображаемых и гипотетических вещей – это то первичное, данное извне или созданное человеком, для чего нужны названия: нарицательные (как обобщающие) и собственные (как выделяющие отдельные объекты), заслуживающие особого внимания человека.

Вселенная вокруг нас – это универсальная субстанция. Бесконечный для познания мир можно назвать Абсолютной Вселенной, а область его, доступная людям, - Вселенной "для нас".

Первая известная классификация реальностей – всех вещей, способных иметь имена, – принадлежит Аристотелю. Им были выделены 10 категорий, или предикаментов, среди них: сущность (субстанция), количество, качество, отношение, место, время, положение, состояние, действие и страдание.

Рассматривая эти категории, Дж. Ст. Милль (1865) отмечал непоследовательность их, поскольку одни вещи (умственные и психические восприятия и проявления) в них пропущены, а другие допускают возможность включения в разные рубрики. Предлагая свою классификацию, Дж. Ст. Милль, прежде всего, выделял вещи существующие и несуществующие. [Милль, 1865]

Анализ вещей реальных и мнимых смыкается с анализом слов, существующих для их обозначения.

Ономастическое пространство создается на основе реальной, вымышленной и гипотетической Вселенной "для нас" так же избирательно, как избирательно название объектов в реальном мире.

Естественно, наиболее расчлененная часть вербальной субстанции

соотносится с кругом объектов, наиболее близких и необходимых человеку [Топоров,1962,3]

В зависимости от этого и подход к материалу, и методы его изучения, и глубина охвата является различными. Принимая во внимание лингвистические и экстралингвистические характеристики имен, можно выделить следующие типы их классификации [Суперанская, 2007, 150].

Классификация имен в связи с именуемыми объектами (предметно-номинативная).

Естественно возникшие и искусственно созданные имена. Эта классификация тесно связана с классификацией имен по их назначению и с дихотомией «имена в официальном и неофициальном употреблении».

- классификация по линии «микро» – «макро»;
- структурная классификация имен;
- хронологическая классификация имен;
- классификация имен в связи с мотивировкой и примыкающая к ней этимологическая классификация (также разделение имен на апеллятивные и эпонимические, на первичные и «перенесенные»);
- классификация имен в связи с объемом закрепленных в них понятий.
- классификация в связи с дихотомией язык – речь;
- стилистическая и эстетическая классификация.

Все перечисленные аспекты присущи каждому имени и могут выступать в качестве его характеристики. Для одних типов имен может быть более актуальной одна характеристика, для других – другая. При этом необходимо отметить, что указанные характеристики весьма разнообразны по своим свойствам: одни из них лингвистические, другие – логические, третьи – исторические, четвертые – социальные, иные психологические, но все они находят отражение в ономастике.

[1] **Адрес для корреспонденции**: Насруддинов Сирожиддин Мохадшарифович – к.ф.н., доцент, заведующий кафедрой иностранных языков, Национальной академии наук Таджикистана. тел: 918 10 14 48; **E-mail:** nasruddinov.sirojiddin@gmail.com

Из всех возможных классификаций на первое место должна быть поставлена предметно-номинативная, поскольку соотнесенность с предметом, как правило, определяет «лицо» имени и его другие характеристики.

Ономастическое пространство может быть разделено на своеобразные секторы, внутри которых выделяются отдельные зоны, или поля. Такое разделение объективно необходимо, поскольку все ономастическое пространство в целом трудно разделить на группы. Однако подход к делению может быть разным в силу не только объективных, но и субъективных причин, которые определяются как факторами общественного порядка, так и индивидуальностью исследователя.

По мнению А.В. Суперанской собственные имена могут состоят из имён живых существ или существ, которых считают живыми, имена вещей, куда относятся местности, дома, средства передвижения, произведения изобразительного искусства, названия астрографических и космических объектов, именования учреждений, обществ и т.д.

Основываясь исследованиям А.В. Суперанской [Суперанская, 2007,174] нами проведена классификация собственных имён

В Тематическую группу «**Живые существа и существа, воспринимаемые как живые и неживые**» входят следующие микрополя: Микрополе «**Антропонимы**», Микрополе **“Зоонимы”,** Микрополе **«Мифонимы».** Микрополе **«Топонимы»** и т.д.

1. Микрополе «**Антропонимы».** Несмотря на то, что антропонимы относятся к именованию людей и только людей, этот единственный объект дает чрезвычайно сложный спектр категорий имен, что связано с историей культуры, особенностями психологии людей, традициями и многим другим. Например: Имомали, Мухаммад, Султон, Рустам, Нур, Абдуқодир, Рачаб, Мирзо, Ганҷина, Зафар, Акбар, Собир и т.д.

2. Микрополе **“Зоонимы”.** Имена различных животных, птиц и пр. – особый отдел ономастики со своими традициями, которые варьируются в значительном диапазоне у разных народов и в разные эпохи.

Имена, представляющие собой лексические единицы, среди которых выделяются производные от названия животных и птиц: Гург "волк", Қучқор "баран", Бурӣ, Гургалӣ "волк", Зоғ "ворон", Зоғак (ласкательное от Зоғ), Кафтар "голубь", Кабутар "голубь", Тутӣ "попугай", Parrot, Fox, Wolf, Қумрӣ "заморская птица", Товус "павлин", Лочин "сокол", Самандар "саламандра", говак “верзила” и т.д. Как отмечалось выше, у народов мира некоторые животные считаются почетными и священными, с которыми были связаны народные обычаи. В «Рассказах об именах» А.Г. Гафуров повествует о народном обряде именования ребенка Гург или Бӯрӣ [Гафуров 1968.32].

1. Микрополе **«Мифонимы».** Мифонимия – это своеобразный сектор ономастического пространства, созданный наподобие реальной его части. В эту группу входят именования людей, животных, растений, народов, географических и космографических объектов, различных предметов и т. п., в действительности никогда не существовавших.

Особое место в нем занимают анонимность (имена богов), наиболее ярко представленная в политеистических религиях, и демононимия (наименования различных духов, высших и низших, добрых и злых). Наиболее древними формами представлений языка являются мифологические представления, согласно которым вещь и его название тесно связаны друг с другом.

Сохранившиеся в Авесте мифологические отрывки отражают контрастную природу Центральной Азии. Они описывают зеленые, цветущие оазисы, окруженные знойной пустыней, бурные реки, текущие во многих протоках, безводные степи, мучительно жаркий день и холодную ночь, высочайшие горы, цветущие сады и сухой ветер, дующий с севера. Предки таджикского народа создали богатый и замечательный героический эпос. Их словарный запас включает в себя имена богов, полубогов и божеств, символы, которые имеют позитивную и негативную функции: **Eros – Эрос**, **бог любви** (греч. м.), Amur – Амур, **бог любви** (рим. м.); Saturn – **бог урожая и земледелия** (рим. м.); Soi – **бог солнца** (рим. м.); Mihwa – **божество солнца и света**; March – **божество войны и победы**; Nohit – **бог урожая и земледелия**; Loggta – **бог честности и правдивости в мыслях, словах и поступках**; Herpesa – **божество добра, света, процветания и добрых сил**; Humo – **птица счастья, процветания и богатства,** Ахура Мазда **- отец земли и неба**; Ригведа – **мать** – **земля**, Митра – **божество солнца (неба)**; богиня Ашай – **олицетворяющая справедливое воздаяние, счастье**; Ардвисура Анахита – **божество воды и земли**; Апам Напат – **бог воды**; Атар – **бог огня** и т. д.

Данная группа относится к лексическим единицам мужского и женского рода с положительной коннотацией.

Дев – **див, Дее**, огромное ужасное сказочное существо, **Аждаҳор** или **Аждаҳо** – (от Ажи Даҳака) – образ человека, из плеч которого растут змеи – **Заҳҳоки морон** – образ чудовищного змея. **Аҳриман** – Ахраман - злой демон [Андреев,1956, 218].

Эта группа относится к лексическим единицам мужского рода с отрицательной коннотацией.

4. Микрополе «**фитонимы**». В таджикском языке представлены следующие личные имена, образованные от существительных, обозначающих названия растительного мира:

Нилуфар "водяная кувшинка**,** лото**с", Садбарг "роза", Ёсуман "жасмин", Лола "тюльпан", Бунафша "фиалка", Райҳон "базилик", Каврак "название горького растения", Сарв "кипарис", Шамшод "самшит**", и др.

Среди распространенных женских имен выделяются две группы сравнительно новых антропонимов, этимологически связанных с названиями цветов и растений, а также с названиями драгоценных камней: Aspen, Beech, Birch, Holly, Shrub, Willows, Yew, Yewdale, Wood, Tree, Shaw, Ryecroft, Meadowcroft, Bancroft (croft 'поле, пастбище'); Blossom – цвет, цветение; Buttercup - лютик; Clover – клевер; Daffodil – бледно-желтый нарцисс; Flower – цветок, цветение; Ivy – плющ; Lilac – сирень и др.

5. Микрополе **«этнонимы»**

Названия этнонимов **афғон, узбек, узбак, лақай** (название тюркоязычной народности на юге Таджикистана) [Гафуров 1971, 159], Эрач – "арийский" [Гафуров1971, 152] в таджикском языке стали антропонимами Афғон, Узбек, Узбак, Лақай, Эрач и производными от них: Лақаймоҳ, Узбакбӣ, Қаззоқ, Қирғиз и т.д.

6. Микрополе **«астронимы»**

В таджикском языке этот подкласс представлен в названиях небесных тел: **Ситора "звезда", Парвина "плеяда звёзд", Сайёра "планета", Муштарӣ "Юпитер", Сурайё "яркое скопление звёзд плеяд в созвездии Тельца", Офтоб "Солнце", Хуршед "Солнце", Зуҳро "Венера**". Эти примеры показывают морфологические универсалии таджикских антропонимов в данном аспекте

7. Микрополе **«Топонимы»** Классификация топонимов в связи с именуемыми объектами отличается стройностью и единством на всем земном шаре. Названия улиц и других мелких объектов внутри населенных пунктов составляют сложную систему, связанную с многочисленными переосмыслениями одних и тех же имен в связи с включением их в разные системы.

По семантическим признакам антропонимы следует классифицировать на классы, типы и виды в зависимости от различных свойств**. Алафи сафед,** луг. (Ремонд) тадж.: белая трава; местность названа по цвету травы, растущей в ней, **Гажвара,** м. (Куль); ягн.- тадж.: место, где имеется алебастр, **Гайдараҳак, м**. (Векоб); ягн.- тадж.; труднопроходимый участок дороги.

Гардан, м. (Ворсовут, Сокан); тадж.: перешеек**. Гардани Чиррак,** м. (Ворсовут); тадж.: местность, похожая на шею птицы «чиррак». **Гачхона, м.** (Ворсовут); тадж.: дом, стены которого покрыты алебастром**. Гулак, м. (Деҳкалон);** тадж.: цветник**. Гузари боло,** кв. (Навобод); тадж. верхний квартал, **Гузари Ворчон**, кв. (Такфон); тадж.: квартал Ворчон, **Гузари гуркӣ,** кв. (Такфон); тадж. волчий квартал. **Гузари дарвешиён**, кв. (Ан-зоб); тадж.: квартал дервишей, **Дарви рит**, м. (Питии); ягн.: местность перед гребнем горного склона. **Дарви сар,** м. (Хисокидарв); ягн.: местность на гребне горного склона. **Даҳани дарвоза,** м. (Ворсовут); тадж.: местность у ворот. **Дашти калон,** м. (Марзич); у тадж.: большая равнина. **Дашти сел**, м. (Навобод); тадж.: равнина, через которую проходит селевой поток. **Дашти газакӣ**. м. (Навобод); тадж.: равнина, где растут камыши. **Думзой**, сел., ягн.: земельный участок продолговатой формы. **Думзойи хон**, (Векоб); ягн.: летовка жителей село думзой.

Все перечисленные названия являются топонимами, которые встречаются в окрестностях селения Таджикистана.

Выбор имени для ребенка может быть продиктован различными причинами, что в конечном итоге обусловлено причинами связи имени с обществом. На выбор имени могут повлиять такие обстоятельства, как популярность (непопулярность), частотность или редкость имени, в чем проявляются возможные, экстралингвистические требования к имени. Способ номинации предмета в антропонимии и нарицательном имени основывается на различном их соотношении с объектом именования, обозначаемыми понятиями.

Таким образом в работе на основе обобщения научной литературы и анализа языкового материала предлагается единая семантико-тематическая классификация, основанная на анализе семантической структуры и лексического фона антропонимов. Хотя при классификации мы придерживаемся общей схемы семантической организации в лексико-тематической интерпретации, однако при этом важным было раскрыть соотношение имени с общеизвестными явлениями, выявляя связи имени с данными явлениями.

Анализ показал, что лексико-семантических групп таджикских нарицательных имен, положенных в основу однокорневых антропонимов, возможность их разбиения на различные лексико-семантические поля, классы, группы и др.

Список использованной литературы

1. Андреев М.С. «Наречение имени» // Таджики долины Хуф (верховья реки Аму-Дарьи). – Сталинабад, 1953.
2. Гафуров А. Рассказы об именах. – Душанбе, Ирфон, 1968, – С.137
3. Гафуров А.Г. Маънои ҳазору як ном. – Душанбе: Маориф, 1987,-175 с.
4. Микротопонимия. Изд-ство Московского университета.1967.-153.
5. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Общая теория имени собственного. – М. 1973, – 365 с.
6. Суперанская А. Толкование имен. // В журнале: Наука и жизнь. 1991, №4. – С. 96-101.
7. Суперанская А.В. и др. Теория и методика ономастических исследований/отв. ред. А.П. Непокупный. М. Изд-во ЛКИ, -2007. 256с.
8. Суперанская А.В. Имя нарицательное и собственное. – М.: Наука, 1978.
9. Топоров, В.Н. Из области теоретической топономастики /В.Н. Топоров // Вопросы языкознания. – 1962. – № 6. – С. 3-12.

ПОНЯТИЕ «ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО» И КЛАССИФИКАЦИИ ИМЁН В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

НАСРУДДИНОВ С.М.

Данная статья посвящено ономастическому пространству и его понятие, то есть ономастическое пространство, которое создается на основе реальной, вымышленной и гипотетической Вселенной "для нас" так же избирательно, как избирательно название объектов в реальном мире.

Ономастическое пространство может быть разделено на своеобразные секторы, внутри которых выделяются отдельные зоны, или поля. Такое разделение объективно необходимо, поскольку все ономастическое пространство в целом трудно разделить на группы. Однако подход к делению может быть разным в силу не только объективных, но и субъективных причин, которые определяются как факторами общественного порядка, так и индивидуальностью исследователя.

Также в статье приводятся мнение учёных, например, по мнению А.В. Суперанской собственные имена могут состоят из имён живых существ или существ, которых считают живыми, имена вещей, куда относятся местности, дома, средства передвижения, произведения изобразительного искусства, названия астрографических и космических объектов, именования учреждений, обществ и т.д.

Ключевые слова: ономастическая, пространство, подход, объективный, своеобразная, субъективная, анализ лексико-семантических групп, имена вещей, нарицательные имена, микрополе, топонимы.

МАФҲУМИ «ФАЗОИ ОНОМАСТИКӢ» ВА ТАСНИФИ НОМҲО ДАР ЗАБОНҲОИ СОХТОРАШОН ГУНОГУН

НАСРУДДИНОВ С.М.

Ин мақола ба фазои ономастикӣ ва мафҳуми он, яъне фазои ономастикӣ бахшида шудааст, ки дар заминаи олами воқеӣ, афсонавӣ ва фарзияи «барои мо» ба таври интихобӣ ба вуҷуд омадааст, чун номи ашё дар ҷаҳони воқеӣ интихобӣ мебошад.

Фазои ономастикиро метавон ба бахшҳои мушаххас тақсим кард, ки дар дохили онҳо минтақаҳо ё майдонҳои алоҳида ҷудо карда мешаванд. Чунин тақсимот аз ҷиҳати объективӣ зарур аст, зеро тамоми фазои ономастикиро ба гурӯҳҳо тақсим кардан душвор аст. Аммо бархурд ба тақсим

на танҳо бо сабабҳои объективӣ, балки субъективӣ ҳам метавонад гуногун бошад, ки онҳоро ҳам омилҳои иҷтимоӣ ва ҳам аз ҷиҳати фардияти муҳаққиқ муайян мекунанд.

Дар мақола инчунин ақидаи олимон, масалан, ба гуфтаи А.В. Суперанская, номҳои хос метавонанд аз номҳои мавҷудоти зинда ё мавҷудоти зинда ҳисобидашуда, номҳои ашё, ки маҳалҳо, хонаҳо, воситаҳои нақлиёт, асарҳои санъати тасвирӣ, номҳои объектҳои астрографӣ ва кайҳонӣ, номҳои муассисаҳо, ҷамъиятҳо ва ғайраро дар бар гиранд.

Калидвожаҳо: ономастика, фазо, равиш, объективӣ, аслӣ, субъективӣ, таҳлили гурӯҳҳои лексикию семантикӣ, номҳои ашё, исмҳои умумӣ, микромайдон, топонимҳо.

THE CONCEPT OF "ONOMASTIC SPACE" AND CLASSIFICATION OF NAMES IN LANGUAGES WITH DIFFERENT STRUCTURES

NASRUDDINOV S.M.

This article is devoted to onomastic space and its concept, that is, onomastic field, which is created on the basis of the real, fictional and hypothetical universe “for us” as selectively as the name of objects in the real world.

Onomastic space can be divided into specific sectors, within which separate zones, or fields, are distinguished. Such a division is objectively necessary, since the entire onomastic field as a whole is difficult to divide into groups. However, the approach to division may be different due to not only objective, but also subjective reasons, which are determined both by social factors and the individuality of the researcher.

The article also provides the opinion of scientists, for example, according to A.V. Superanskoy’s opinion, proper names can consist of the names of living beings or beings that are considered alive, names of things, which include localities, houses, vehicles, works of fine art, names of astrograph and cosmic objects, names of institutions, societies, etc.

Key words: onomastic, space, approach, objective, original, subjective, analysis of lexical-semantic groups, names of things, common nouns, micro field, toponyms.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 42.4.43+ 666.04.94

CHALLENGES AND ISSUES IN TRANSLATING MEDICAL TERMINOLOGY INTO THE TAJIK LINGUISTIC AND CULTURAL CONTEXT

ASLONOVA Z. A.[1]

The translation of medical terminology into the Tajik linguistic and cultural context is becoming increasingly relevant in modern medical practice and education. This is driven by the development of international crowdsourcing and the widespread availability of mobile information.

Medicine, as one of the most terminology-intensive fields of human activity, requires precise, adequate, and linguistically appropriate translations. However, medical terms, often based on Latin-Greek roots, pose significant challenges when adapting them to the conceptual framework of the Tajik language. Particularly challenging are the issues arising from cultural differences, where definitions or concepts may be unrecognized or absent in the Tajik language due to the specifics of local culture.

This article is dedicated to exploring the challenges and issues related to the translation of medical terminology into the Tajik linguistic and cultural context. The authors analyze the difficulties encountered in adapting Western medical nomenclature and propose solutions such as the localization of dictionaries or the development of unified translation standards.

The goal of this study is to identify and analyze the main challenges and issues in translating medical terminology into the Tajik linguistic and cultural context and to propose effective solutions for improving translation quality, including the development of standards and the localization of terminology while considering cultural specifics.

The translation of medical terminology involves a range of issues arising at the intersection of linguistic and cultural specificity. One of the primary challenges is the lack of direct equivalents for many medical concepts in the Tajik language. This is particularly relevant for terms based on Latin or Greek roots, which require precise adaptation to preserve their scientific accuracy and comprehensibility. The key aspects, examples, and approaches to addressing these challenges are discussed below.

Challenges in Translating Medical Terminology

1. **Lexical Challenges**: Many terms, such as "anastomosis" or "hypoxia," lack direct equivalents in the Tajik language. This necessitates borrowing or creating new words, which can be challenging without a deep understanding of the medical context. *Example*: The term "transplantation" can be adapted as *"kȳchonidani bofta"* (tissue transfer) in translation, but this adaptation may lose some scientific precision.
2. **Cultural Differences**: The perception of certain concepts, such as "mental health," can vary significantly. For instance, in Tajik culture, issues related to mental disorders are often considered taboo. *Example*: The term "depression" may be interpreted as a character weakness rather than a clinical condition, requiring additional explanatory efforts in translation.
3. **Lack of Standardized Translations**:

Inconsistent use of terms leads to confusion. For example, the same term might be translated in different ways by different specialists.

Translating medical terminology should take into account both linguistic and cultural features. Terms related to reproductive health, for instance, require a sensitive approach to avoid societal backlash. In Western medicine, the term "infertility" is understood as a medical condition, whereas in the Tajik context, it might lead to stigmatization. *Example of an approach*: Instead of directly translating "infertility" (*"bezurod"*), a descriptive alternative, such as *"mushkiloti tavallud"* (difficulties with conception), can be used.

Proposed Solutions:

✓ **Developing Translation Standards**: Establishing a unified database of medical terms with translations and explanations. Engaging experts in medicine, linguistics, and culture to create consistent translations.

✓ **Localization of Terminology**: Using adapted terms that are easily understood by the local population. *Example*: The term "hypertension" can be adapted as *"balandfishori khun"* (high blood pressure), making it more comprehensible.

[1]**Адрес для корреспонденции**: Аслонова Зулфира Анваровна, начальник учебного отдела ГОУ «Республиканский медицинский колледж», тел.: 909896570.

3. Training Specialists:

Conducting training sessions for doctors and translators to enhance their competence in the use of medical terminology.

4. Considering Cultural Specifics:

Applying a descriptive approach in cases where a term might lead to misunderstanding or a negative reaction. For example, the term "palliative care" can be described as *"kŷmaki tibbū baroi sabuk kardani dard"* (medical assistance to alleviate pain).

Thus, high-quality translation of medical terminology is a complex process that requires an interdisciplinary approach. It involves the development of standards, localization of terms, and consideration of cultural features. This will not only improve the quality of translation but also enhance the accessibility of medical information for the Tajik audience, contributing to better medical care and education.

Cultural Differences and Their Impact on Translating Medical Terminology

Cultural differences further complicate the task of translating medical terminology. Definitions that are considered straightforward in Western medical culture may be difficult to understand or even entirely unacceptable in Tajik society. This is due to differences in perceptions of health, illness, the role of medicine, and attitudes toward medical issues.

1. Example of Differences in the Perception of Diseases:

In Western medicine, terms describing mental illnesses, such as "depression" or "post-traumatic stress disorder (PTSD)," are recognized as medical conditions requiring treatment. In Tajik culture, such conditions may be interpreted as personal weaknesses or even as results of external factors, such as the "evil eye."

Solution: Use a descriptive translation that highlights the medical nature of the term. For example, "depression" can be translated as *"vaz'i ravonū, ki bo kamshavii nerŷhoi zindagū aloқamand ast"* (a psychological condition associated with a decline in vitality).

2. Differences in Terminology Related to Reproductive Health:

Topics concerning reproductive health, such as infertility or contraception, may be taboo in Tajik society. For instance, the term "infertility" could lead to judgment or stigmatization. **Solution:** Instead of a direct translation, use euphemisms or more neutral descriptions. For example, instead of "infertility" (*"bezurod"*), use *"mushkiloti tavallud"* (difficulties with conception).

3. **Cultural Perceptions of Aging and Patient Care:** Western concepts of palliative care often focus on pain relief and improving quality of life. However, in Tajik culture, caring for sick relatives is viewed as a family duty, and medical terms describing palliative care may be perceived as a lack of attention from the family.

Solution: The term "palliative care" can be adapted as *"kŷmaki tibbū baroi sabuk kardani dard va behtar kardani hayoti bemor"* (medical assistance to alleviate pain and improve the patient's life) to emphasize the medical aspect.

4. Features of Describing Pediatric Diseases: Terms related to pediatric diseases, such as "autism" or "ADHD" (Attention Deficit Hyperactivity Disorder), may provoke mistrust or misunderstanding in Tajik society.

Solution: Use descriptive translations; for example, "autism" can be explained as *"vaz'ie, ki bo dushvoriho dar irtibot va raftor aloқamand ast"* (a condition associated with difficulties in communication and behavior).

Proposals for Considering Cultural Specifics:

1. **Contextualizing Translations:** Take into account societal perceptions of illness and health when translating terms.

Example: The term "hypertension" is better adapted as *"balandfishori khun"* (high blood pressure), which is more comprehensible to the general audience.

2. **Educational Initiatives:** Conduct training sessions and seminars for doctors, translators, and community leaders to raise awareness of medical terminology and its significance.

3. **Creating Localized Dictionaries:** Develop medical dictionaries that include both direct translations and cultural contextual explanations.

4. **Testing Translations:** Before widespread adoption, conduct surveys and focus groups among medical professionals and patients to assess the comprehensibility and acceptability of translations.

Thus, considering cultural differences in translating medical terminology is key to creating clear and effective translations. Contextualization, localization, and cultural adaptation of terms not only enhance the quality of translations but also build trust in the medical system among patients. Implementing these approaches promotes a deeper understanding of medical concepts and improves interactions between doctors and patients.

Localization and Development of Translation Standards as Key Solutions

Localization of medical terminology and the creation of translation standards are essential directions for addressing the challenges associated with term adaptation. These approaches help eliminate misunderstandings and ensure precise and consistent use of terms in medical practice and education.

Localization of Terminology:

What is localization? Localization involves adapting terms while considering the specifics of the Tajik language, culture, and usage context. It is a process that goes beyond simple translation and takes into account the perception of the term within a particular cultural environment.

Example: The term "hypertension" is translated as *"balandfishori khun"* (high blood pressure). This translation is understood not only by medical professionals but also by patients, improving the comprehension of the diagnosis.

Approaches to Localization:

✓ **Direct translation with explanations:**

For instance, the term "hepatitis" can be translated as *"iltiҳobi ҷigar"* (inflammation of the liver), immediately conveying the nature of the condition.

✓ **Descriptive translations where direct translation is not feasible:**

For example, "palliative care" can be translated as *"kӯmaki tibbū baroi sabuk kardani dard"* (medical assistance to alleviate pain).

Creating New Dictionaries: The Need for Dictionaries:

The lack of a unified approach to translating medical terms leads to confusion and discrepancies. Developing specialized dictionaries can standardize terminology and improve its accessibility. *Example:* The creation of a bilingual medical dictionary that includes terms in Tajik with their explanations and examples of usage.

Dictionary Structure:

✓ Original term (e.g., "cardiology").

✓ Translation into Tajik (e.g., *"кардиология"*).

✓ Explanation and contextual usage (e.g., *"илми омӯзиши бемориҳои дил ва рагҳо"* - the study of heart and vascular diseases).

Creating Translation Standards: Why is this important?

Unified standards help avoid discrepancies and confusion, especially in medical education and practice.

Steps in Developing Standards:

✓ Researching existing translations and analyzing their effectiveness.

✓ Engaging interdisciplinary teams, including medical professionals, linguists, and cultural experts.

✓ Developing recommendations for translating complex terms.

✓ Implementing standards through educational programs and training.

Impact of Localization and Standards on Medical Communication and Education: Improving the quality of medical communication:

When terms are understood by both doctors and patients, interactions between them improve. This is particularly important in disease prevention and treatment.

Enhancing. education: Standardized terms simplify the learning process for medical students by eliminating confusion and providing a unified approach to study. **Examples of Successful Implementation:** In some countries, such as Japan and China, national standards for translating medical terms have been established. These standards have reduced the number of errors in medical practice and simplified educational processes. In Tajikistan, this experience can be adapted to local realities using an interdisciplinary approach and modern technologies such as digital databases.

Conclusion: Localization and the development of translation standards for medical terminology are key steps toward improving the quality of medical communication and education. These approaches ensure accuracy, clarity, and accessibility of terms, facilitating better interactions between medical professionals and patients, as well as more effective training of students. Implementing these solutions requires a systematic approach involving collaboration between linguists, medical professionals, and cultural experts.

References:

1. Azizova, M. Kh. Functioning of Medical Terms in Tajik and English Languages (Based on the Names of Diseases): PhD thesis in Philological Sciences. – Dushanbe, 2016. – 150 p. URL: https://www.dissercat.com/content/funktsionirovanie-meditsinskikh-terminov-v-tadzhikskom-i-angliiskom-yazykakh-na-materiale (accessed: 16.11.2024).
2. Turakhasanov, K. Sh. Formation of Tajik Medical Terminology (Based on the Primary Sources of Medical Heritage of the 9th–11th Centuries): Doctoral thesis in Philological Sciences. – Dushanbe, 2022. – 200 p. URL: https://www.dissercat.com/content/formirovanie-tadzhikskoi-meditsinskoi-terminologii-na-materiale-pervoistochnikov-meditsinsko (accessed: 16.11.2024).
3. Ganieva, M. A. Formation and Development of Phonetic Terminology in Tajik and French Languages: PhD thesis in Philological Sciences. – Dushanbe, 2020. – 140 p.
4. Razzokberdiev, Sh. S. Structural and Semantic Analysis of Geological Terminology in Tajik and English Languages: PhD thesis in Philological Sciences. – Dushanbe, 2019. – 120 p.
5. Djamotov, S. S. Formation and Development of Linguistic Terminology in Tajik and English Languages: Doctoral thesis in Philological Sciences. – Dushanbe, 2016. – 250 p.
6. Pöchhacker, F. Introducing Interpreting Studies. – London: Routledge, 2004. – 268 p.
7. Montalt, V., González-Davies, M. Medical Translation Step by Step: Learning by Drafting. – London: Routledge, 2007. – 226 p.

8. Gotti, M., Šarčević, S. Insights into Specialized Translation. –Bern: Peter Lang, 2006. –302 p.
9. Sager, J. C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1990. – 250 p.
10. Wright, S. E., Budin, G. (Eds.) Handbook of Terminology Management. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2001. – Vol. 1. – 349 p.
11. Cabré, M. T. Terminology: Theory, Methods, and Applications. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1999. – 248 p.
12. Byrne, J. Scientific and Technical Translation Explained: A Nuts and Bolts Guide for Beginners. – London: Routledge, 2012. – 298 p.
13. Olohan, M. Scientific and Technical Translation. – London: Routledge, 2020. – 256 p.
14. Dam, H. V., Zethsen, K. K. (Eds.) Translation and Translation Studies in the Digital Age. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2018. – 295 p.
15. Riccardi, A. (Ed.) Translation Studies: Perspectives on an Emerging Discipline. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 310 p.

CHALLENGES AND ISSUES IN TRANSLATING MEDICAL TERMINOLOGY INTO THE TAJIK LINGUISTIC AND CULTURAL CONTEXT

ASLONOVA Z. A.

This article is dedicated to exploring the challenges and issues related to the translation of medical terminology into the Tajik linguistic and cultural context. The authors analyze the difficulties encountered in adapting Western medical nomenclature and propose solutions such as the localization of dictionaries or the development of unified translation standards.

The goal of this study is to identify and analyze the main challenges and issues in translating medical terminology into the Tajik linguistic and cultural context and to propose effective solutions for improving translation quality, including the development of standards and the localization of terminology while considering cultural specifics.

Keywords: translation, context, medicine, terminology, Tajik language, semantics, word formation, translation standards

ВЫЗОВЫ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

АСЛОНОВА З. А.

Данная статья посвящена изучению проблем и вопросов, связанных с переводом медицинской терминологии в таджикский лингвокультурный контекст. Авторы анализируют трудности, возникающие при адаптации западной медицинской номенклатуры, и предлагают такие решения, как локализация словарей или разработка единых стандартов перевода.

Целью данного исследования является выявление и анализ основных проблем и проблем перевода медицинской терминологии в таджикский лингвокультурный контекст и предложение эффективных решений по повышению качества перевода, включая разработку стандартов и локализацию терминологии с учетом культурной специфики. .

Ключевые слова: перевод, контекст, медицина, терминология, таджикский язык, семантика, словообразование, стандарты перевода.

МУШКИЛИҲОИ ЗАБОНӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТАРҶУМАИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

АСЛОНОВА З.А.

Ин мақола ба таҳқиқи мушкилот ва масъалаҳои марбут ба тарҷумаи истилоҳоти тиббӣ дар заминаи забоншиносӣ ва фарҳангии тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллиф душвориҳоеро, ки ҳангоми мутобиқсозии номенклатураи тиббии ғарбӣ дучор мешаванд, таҳлил намуда, роҳҳои ҳалли онро, аз қабили мутобиқсозии луғатҳо ё таҳияи стандартҳои ягонаи тарҷума пешниҳод мекунанд.

Ҳадафи ин пажӯҳиш муайян ва таҳлили мушкилот ва масъалаҳои асосии тарҷумаи истилоҳоти тиббӣ ба заминаи забонӣ ва фарҳангии тоҷикӣ ва пешниҳоди роҳҳои ҳалли муассир барои беҳтар кардани сифати тарҷума, аз ҷумла таҳияи стандартҳо ва маҳаллисозии истилоҳот бо назардошти хусусиятҳои фарҳангӣ мебошад. .

Калидвожаҳо: тарҷума, контекст, тиб, истилоҳот, забони тоҷикӣ, семантика, калимасозӣ, меъёрҳои тарҷума.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 333.6. 12

ИСТИЛОҲҲОИ БИСЁРҶУЗЪА ДАР СОҲАИ ЛОГИСТИКАИ НАҚЛИЁТӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРИИ ТАРҶУМАИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

ҶУРАҚУЛОВ Б.Р. [1]

Логистика як соҳаи нисбатан нави фаъолияти инсон аст. Логистика ташкил ва ҳамоҳангсозии харид ва таъминоти мол/бор, ҳамлу нақли онҳо, анбор ва нигоҳдорӣ, бастабандӣ, бор кардан, фиристодан ва ғайраро дар бар мегирад. Дар ибтидо ҳамчун назария ва амалияи идоракунии таъминот ва нақлиёт дар замони ҷанг ба вуҷуд омада, дар қувваҳои мусаллаҳ ин соҳа кайҳо аз доираи корҳои ҳарбӣ берун рафтааст.

Дар доираи логистика якчанд самтҳои асосӣ (логистикаи ҳарбӣ, логистикаи тиҷоратӣ, логистикаи иттилоотӣ, логистикаи анборҳо, логистикаи харид, логистикаи гумрукӣ, логистикаи нақлиётӣ ва ғайра) мавҷуданд, ки калиди онҳо логистикаи нақлиётӣ мебошад. Навъи охирин системаи ташкили интиқол ва ҳаракати ҳама гуна ашёи моддӣ, маҳсулот, моддаҳо ва ғайраро дар бар мегирад. Яъне аз як нуқта ба нуқтаи дигар бо роҳи оптималӣ (дар муддати кӯтоҳтарин бо хароҷоти ҳадди ақал ва зарари ҳадди ақал ба маҳсулоти расонидашуда) зикр шудааст.

Маводи тадқиқот тақрибан 500 истилоҳоти бисёркомпонентӣ (воҳидҳои дорои ду ё зиёда ҷузъҳо) буд, ки бо усули интихоби доимӣ аз матнҳо ва луғатҳо оид ба логистика (хусусан, логистикаи нақлиётӣ) дар интернет дастрас инчунин имконоти тарҷумаи имконпазир воҳидҳои истилоҳотӣ интихоб карда шуданд [1,4-5].

Мавриди зикр аст, ки дар баъзе мавридҳо дар сурати мавҷуд набудани тарҷумаи истилоҳот дар луғатҳо ва луғатҳои забонҳои англисӣ-русӣ (тақрибан 10% ҳолатҳо) мо тарҷумаи воҳиди таҳлилшударо пешниҳод кардем, ки ба назари мо дурусттарин буд.

Дар мавриди таҳлили сохторӣ ва калимасозии истилоҳот мо усулҳои ташаккули воҳидҳои истилоҳоти пешниҳодкардаи С.В. Гринев дар асари худ оид ба истилоҳот усулҳои морфологӣ (ба маънои табдил, аффикс, буриш), морфологӣ-синтаксисӣ (дар таркиби асл/калима, эллипсис ва ихтисорот) ва синтаксисӣ (барои ташаккули истилоҳот истифода мешавад) муайян кардааст [6,с.125-147].

Дар мақолаи мазкур воҳидҳои бисёркомпонентиро мо таҳлил мекунем, бинобар ин ба сохтори морфологӣ-синтаксисӣ ва синтаксиси истилоҳоти забони англисӣ дар соҳаи логистикаи нақлиёт таваҷҷӯҳ хоҳем кард [7,с.8-9].

Дар асоси намунаи маводи таҷрибавӣ аз 500 истилоҳ, мо диаграммаеро месозем, то муносибати байни воҳидҳои ду, се, чор ва панҷ ҷузъро равшан нишон диҳем (Диаграммаи 1).

Компоненти - 1	285	57%
Компоненти - 2	150	30%
Компоненти - 3	40	8%
Компоненти - 4	25	5%

Диаграммаи 1. Тақсимоти истилоҳоти бисёрҷонибаи забони англисӣ дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ аз рӯи шумораи ҷузъҳо.

Мо таҳлили худро аз баррасии воҳидҳои истилоҳотии дуҷонибаи забони англисӣ дар соҳаи логистика (285 адад) аз нуқтаи назари моделҳои истилоҳот ва тарҷума ба забони тоҷикӣ оғоз мекунем. Дар истилоҳоти сохторӣ-истилоҳоти дуҷониба асосан бо таркибҳои гуногуни исмҳои N + N ифода мешаванд (130 истилоҳ; 26% аз 500 воҳиди интихоб); N-N (15 истилоҳ; 3% интихоб); NN (5 истилоҳ; 1% интихоб); сифатҳо бо исмҳои Adj + N (60 истилоҳ; 12%); аъзо ва исмҳо Ved + N (20 истилоҳ, 4%); исмҳо бо герундий N-V+ing (15 истилоҳ, 3%) ва зарфҳо бо герундий Adv+V+ing (10 истилоҳ, 2%) ва ғ.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Джуракулов Бозорали Раҳмоналиевич – кандидат филологических наук., доцент кафедры Теория перевод и стилистики Таджикский Государственного Педагогический Университета имени С.Айни. *Адрес: 734003, РТ, г.Душанбе, ул. И.Сомони.проспекст Рудаки 121. Тел: (992)985479147*

Барои возеҳтар, ҳангоми баррасии усулҳои тарҷума дар соҳаи логистика дар доираи забонҳои муосири англисӣ ва тоҷикӣ, мо ҷадвалҳои мувофиқро тартиб медиҳем (Ҷадвали 1, 2).

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои тарҷумаи истилоҳоти дуҷонибаи забони англисӣ дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ ба забони тоҷикӣ.

Забони англисӣ	Истилоҳҳои забони англисӣ	Забони тоҷикӣ
Accessorial services	Adj + N	Нуқтаи хизматрасонӣ
advice note	N + N	Маслиҳатнома, квитансия
astray freight	N + N	Борҳои бидуни ҳуҷҷат
Container depot	N + N	Терминали контейнерӣ
attrition rate	N + N	Меъёри вайроншавӣ
bulk freight	N + N	боркашонии яклухт
Aggregate inventory	N + N	Захираи умумӣ
berth clause	N + N	Шартномаи Берт
bar code	N + N	штрих-код
blanket rate	N + N	тарифи минтақавӣ
Consignment note	N + N	Варақаи роҳхат
waybill	NN	Руйхати мусофирон
cross-docking	N-Ving	аз нав бақайдгирӣ
Approved supplier	Ved + N	таъминкунандаи сертификатсияшуда
Commingled cargo	Ved + N	Бори ғайришахсӣ
Bonded warehouse	Ved + N	анбори гумрукӣ, анбори мол,
Breaking point	Ving+N	нуқтаи деламинатсия
Bucketless system	Adj + N	Системаи нуқтавӣ
current ratio	Adj + N	таносуби сармояи муомилот ба карзи кутоҳмуддат
Backward scheduling	Adv+Ving	банақшагирӣ аз рӯи сана анҷом додани кор
Back scheduling	Adv+Ving	ба нақша гирифтан аз рӯи санаи анҷомёбӣ
arrival notice	N + N	ба нақша гирифтан аз рӯи санаи анҷомёбӣ
advice note	N + N	огоҳинома дар бораи омадани бор, огоҳиномаи интиқол
Accommodation stocks	N + N	Нигоҳдорӣ захираҳои масъул
Book inventory	N + N	арзиши балансии захираҳо, баҳисобгирии балансии захираҳои молӣ
claim ratio	N + N	таносуби пардохт
blanket rate	N + N	Тарифи омехта Муҳофизати суғурта
Commodity rate	N + N	таносуби пардохти даъво
checkout	NPrep	тарифи боркашонии яклухти бор
age-coding	N-Ving	рамзгузории рангҳои мӯҳлатҳо мӯҳлати нигоҳдории мол

Bucketed system	Ved + N	система бо фосилаи банақшагирӣ
Actual value	Adj + N	арзиши воқеӣ
Conditional sale	Adj + N	шартҳои фурӯшӣ
Block insurance	N + N	блоки Суғурта
Container depot	N + N	Анбори контейнер
bulk cargo	N + N	борҳои калон
Carrier liability	N + N	Масъулияти интиқолдиҳанда
Reverse logistics	Adj + N	Логистикаи баръакс
Transport logistics	N + N	Логистикаи нақлиётӣ
Inbound logistics	V2 + N	Логистикаи баръакс

Дар натиҷаи таҳлили истилоҳоти ду ҷузъи англисизабон дар соҳаи логистика маълум шуд, ки ҳангоми тарҷумаи онҳо ба забони тоҷикӣ дар аксари ҳолатҳо муодили пурра ё қисман интихоб карда мешавад (115 истилоҳ ё 23%-и интихоб), то ҳадде камтар ба истилоҳ (105 истилоҳ; 21% интихоб) ва пайгирӣ (50 истилоҳ; 10% аз интихоб) муроҷиат мекунанд (ҳамзамон, мо калимаҳои нимҳисобкуниро, ки дар намунаи истилоҳотӣ мавҷуданд, аз гурӯҳи эквивалентҳои қисман ҳамчун қисм тасниф кардем)

Дар алоҳидагӣ, бояд усули тарҷумаи омехта, ки пайгирӣ, транскрипсия/транслитератсия ва ассимилятсияро истифода мебарад (15 истилоҳ; 3% интихоб) [10,с.12]. Дар сохтори воҳидҳои дуҷониба, ки ҳангоми тарҷума шарҳ дода намешаванд (180 аз 285 истилоҳоти интихобшуда, 36% интихоб) умуман сохтори дуҷонибаи худро нигоҳ медоранд (ба истиснои 10 воҳиди хурд, масалан, ҳамчун ҳолат бо истилоҳҳои маслиҳат - маслиҳатнома, квитансия - борнома ва ғ. ҳамчун таснифи унсурҳои истилоҳ [13,с.14], ба забони тоҷикӣ сифат (N + N --> Adj. + Noun), ҳиссаҳои номи сифат мешаванд (Ver+ N --> Adj. + Noun) ва ғайра. Ба ғайр аз ин, истилоҳоти ду-ҷузъа то андозае полисемия ва омонимия доранд, ки ин ҳам раванди тарҷумаро душвор мегардонад: ***checkout*** - касса — назорати сифат, тафтиши сифат, пардохт барои харид; ***advice note*** - маслиҳат - огоҳинома дар бораи омадани бор, огоҳиномаи боркашонӣ ва ғайра.

Дар баробари ин ҳангоми тарҷума вариантҳои гуногуни синонимӣ низ истифода мешаванд (масалан, назорати сифат, назорати сифат).

Дигар истилоҳоти бисёрҷонибаи забони англисӣ дар бахши логистика бо се ҷузъа (150 истилоҳ; 30% аз 500 истилоҳот), чаҳоркомпонентӣ (40 истилоҳ; 8% аз интихоб) ва воҳидҳои панҷ ҷузъа (25) ифода карда мешаванд. шартҳо, 5% интихоб). Баъзе мисолҳоро аз рӯи хусусиятҳои сохту калимасозӣ ва тарҷума пешниҳод ва таҳлил мекунем.

Ҷадвали 2. Хусусиятҳои тарҷумаи истилоҳоти англисии се, чор ва панҷҷузъӣ дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ ба русӣ.

забони англисӣ	**истилоҳоти забони тоҷикӣ**	**забони тоҷикӣ**
adjustment of average	N + Prep + N	изҳороти миёна
certificate of damage	N + P re p+N	сертификати фавқулодда
certificate of weight	N + P re p+N	шаҳодатномаи вазн
act of God	N + Prep + N	Форс-мажор
bill of lading	N+ Prep+Ving	борнома
bill of material	N + P re p+N	Изҳорот мавод; ҷадвали ҷамъоварӣ
Combined transport Operator	Ved+N+N	омехтаи нақлиёт, оператор
natural loss of goods	Adj + N + P re p+ N	таназзули табиӣ
closed loop logistics system	Ved+N+ N + N	Бастаи система логистика
Cargo carrying capacity utilization rate	N-Ving + N + N+N	коэффициент истифода бурдан иқтидори борбардорӣ
break-evendistance	(V-Adj)/Adj + N	нуқтаи зараррасонии нақлиёт

Average demurrage Agreement	Adj + N + N	шартномаи ба хамдигар хисоб кардани чарима ва мукофотҳо
base stock system	N + N + N	системаи ҷорӣ оид ба меъёри захираҳои
Capacity requirements planning	N + N+Ving	банақшагирии талаботи захираҳо
certificate of origin	N + P re p+N	Шаҳодатномаи пайдоиш мол
bill of health	N + P re p+N	справка дар бораи саломатии киштӣ
activity- based	N-Ved+ Ving	ҳисоб кардани фарқият
costing		Руйхати нархнома
buy national bias	V+Adj + N	Таъминоти ватанӣ истеҳсолкунандагон вақте манзил фоида меорад
accommodation bill of lading	N + N + Prep+Ving	Нархномаи манзил, ки пеш аз ба боркашон супурдани бор ба борфиристанда дода шудааст
assemble-to- order product	V-Particle- V+N	маҳсулоти оммавӣ, ки мувофиқи фармоиш монтаж карда мешавад
cash-and- carry wholesaler	N -Conj- N+AdjN	яклухтфурӯш, бо пули накд мол фурухтан
back-up stock	Adv-Prep + N	захираи бехатарӣ
certificate of quality	N + P re p+N	сертификати сифат
Cost, Insurance and Freight	N + N + Conj + N	нарх, суғурта ва боркашонӣ
INCOTERMS (International Commercial Terms)	Adj+Adj +N	Инкотермс
CIF (Cost, Insurance and Freight)	N + N + N	Арзиш, суғурта ва боркашонӣ
FOB (Free on Board)	Adj + Prep +N	боркашӣ ройгон

Моделҳои сохтории воҳидҳои истилоҳотии се, чор ва панҷузъаи забони англисиро дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ, инчунин хусусиятҳои тарҷумаи онҳо ба забони тоҷикӣ таҳлил намуда, ба хулосае меоем, ки сохтор ва шумораи ҷузъҳои истилоҳот на дар ҳама ҳолатҳо нигоҳ дошта мешавад, аммо бо усулҳои зуд-зуд тарҷума кардани эквиваленти пурра/қисман (50 истилоҳ ё 10% аз 500 воҳиди интихоб), экспликатсия (тарҷумаи тавсифӣ) (50 истилоҳ ё 10% интихоб), пайгирӣ (15 истилоҳ; 3%), транскрипсия/транслитератсия (10 истилоҳ; 2%). ба қайд гирифта шудааст. Бояд қайд намуд, ки дар фоиз мавридҳои муодили пурра ва қисман ва баён қариб якхелаанд.

Мо дар боло асосан сохти синтаксисии истилоҳотро (ташаккули таркибҳои истилоҳот) мавриди баррасӣ қарор додем [13,с.12]. Дар истилоҳоти морфологӣ ва синтаксисӣ мо ба чунин усулҳои истилоҳот, аз қабили эллипсис, таркиб ва ихтисорот, инчунин ба он таваҷҷӯҳ намудем, ки оё ин сохтор ҳангоми тарҷума нигоҳ дошта мешавад ё на. Намунаҳои эллипсис (*backwardscheduling --> backscheduling* - ба нақша гирифтан - банақшагирии тақвимӣ дар асоси санаи анҷоми кор) ва таркиби асосӣ / шифоҳӣ (касса - назорати сифат/ *checkout* - чек, пардохт барои харид; *age-coding* - рамзгузории синну сол; *waybill* - рамзгузории рангҳои мӯҳлати истифодабарии мол; *cross-docking* - варақаи интиқол - боркашонӣ ва ғайра) аз намунаи истилоҳоти забони англисӣ дар соҳаи логистика хеле кам аст. Қобили зикр аст, ки мисолҳои алоҳидаи бунёдӣ/калимасозиро ҳамчун роҳи ташаккули унсурҳои алоҳидаи истилоҳоти бисёркомпонентӣ (тақрибан 20 истилоҳот, 4% аз намуна), масалан: *assemble-to-order product* - ҷамъоварӣ-ба-фармоиш - маҳсулоти оммавӣ истеҳсол, ки ба инфиродӣ ҷамъ оварда шудаанд. фармоиш; *back-up stock* - нуқтаи захиравӣ; *break-evendistance* шикастан - нуқтаи шикастан;

activity-basedcosting ба фаъолият дар асоси хароҷот – ҳисобкунии дифференсиалии хароҷоти изофӣ ва ғайра. Тавре ки маълум гардид, ҳангоми тарҷума сохтор ва шумораи ҷузъҳои истилоҳи забони англисӣ дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ дар аксари мавридҳо тағйир меёбад. [3,с.19].

Ихтисорот як падидаи хеле маъмул дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ дар забони муосири англисӣ мебошад (ҳадди ақал 40 истилоҳҳои бисёркомпонентӣ аз намуна ихтисор карда шудаанд). Ин, аз як тараф, муошрати байни тарафҳои дахлдорро суръат мебахшад, аз тарафи дигар, тарҷумаи истилоҳоти дахлдорро душвор мегардонад (аз ҷумла, аз сабаби мавҷудияти омоними байнисоҳавӣ: (Chief Technical Officer)- оператори ҳамлу нақл; (Сармутахассиси техникӣ) - директори техникӣ, саринженер, сардори шӯъбаи техникӣ). Инак чанд мисол: bill of lading-- > bl, b/l, b/l - коносамент; вексел --> bill of material - ҷадвали ҷамъоварӣ; combined transport operator-->- оператори нақлиёти омехта; банақшагирии қобилияти талабот- -> capacity requirement splanning - банақшагирии талабот ба захираҳо; сертификати пайдоиши мол- -> certificate of origin - сертификати пайдоиши мол; вексел дар бораи саломатӣ --> bill of health - гувоҳнома дар бораи саломатии киштӣ; Cost, Insurance, Freight / Cost, Insurance and Freight --> cif, c.i.f., CIF - арзиш, суғурта ва боркашонӣ, cif; free onboard --> f.o.b., FOB- free on board, fob [11,с.19], ва ғайра. Мавриди зикр аст, ки як истилоҳи бисёрқабата метавонад ба таври гуногун ихтисор карда шавад ва ҳарфҳои гуногун дошта бошанд (бо нуқтаҳо, хатҳои нуқтаҳо, ҳарфҳои хурд/калон). Агар мисол орем, дар забони русӣ бошад ихтисорот дар аксари мавридҳо нигоҳ дошта намешавад ва ё мисли ихтисорот транслитератсия шудааст (сиф, фоб ва ғ.). [3,с.21-32].

Умуман, истилоҳоти бисёрҷониба дар соҳаи логистикаи нақлиётии забони англисии муосир бо воҳидҳои ду (285 истилоҳ) ва сеҷузъӣ (150 истилоҳ) дар натиҷаи ташаккули истилоҳоти синтаксисӣ ба вуҷуд омадаанд. Дар доираи тарҷумаи истилоҳоти логистикии забони англисӣ ба забони тоҷикӣ, интихоби муодили пурра / қисман (33%), экспликатсия (тарҷумаи тавсифӣ) (31%), пайгирӣ (13%), транскрипсия/транслитератсия (2%) ё омезиши усулҳо (3%) истифода мешаванд. Ҳамзамон, ҳангоми тарҷума камтар аз нисфи воҳидҳои истилоҳӣ дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ сохтори худро (модели ташаккули истилоҳот, шумораи ҷузъҳо) нигоҳ медорад.

Адабиёт:

1. Есенькин Б.С. Крылова М.Д. Логистика в книжном деле: Учебник. М.: Изд-во МГУП, 2002. 335 с.
2. Словарь логистических терминов [Электронный ресурс]. URL: http://ptg.su/info/poleznaya_/4/ (дата обращения: 01.02.2017).
3. Англо-русский словарь транспортно-экспедиторских терминов [Электронный ресурс]. URL: http://logistic4you.ru/slovar-transportno-ekspeditorskix-terminov/ (дата обращения: 01.02.2017).
4. Англо-русский толковый словарь логистических терминов [Электронный ресурс].URL: http://www.gagarinalg.ru/_ld/2/287 .pdf (дата обращения: 01.02.2017).
5. Англо-русский словарь сокращений транспортно-экспедиторских и коммерческих терминов и выражений ФИАТА - FIATA'S CODE OF ABBREVIATIONS [Электронный ресурс]. URL: http://www.tks.ru/jur/0010000012 (дата обращения: 01.02.2017).
6. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение. М., 2008. 304 с.
7. Алимурадов О.А., Лату М.Н., Раздуев А.В. Особенности структуры и функционирования отраслевых терминосистем (на примере терминосистемы нанотехнологий) // Международный журнал экспериментального образования. 2012. № 2. С. 86-88.
8. Кожеватова Д.С., Алимурадов О.А., Раздуев А.В. Некоторые структурнословообразовательные модели англоязычной юридической терминологии // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2015. № 4 (20). С. 44-55.
9. Горбунова Н.Н., Алимурадов О.А. Тематические, структурно-словообразовательные и семантические особенности англоязычной терминологии сферы менеджмента // Современное состояние и перспективные векторы развития филологии, лингвистики, языкознания и коммуникативистики. Коллективная монография. Ростов-на-Дону, 2014. С. 30-64.
10. Раздуев А.В. Некоторые особенности перевода англоязычной терминологии сферы

нанотехнологий на русский язык // Вестник Брянского государственного университета. 2014. № 2. С. 382-388.
11. Раздуев А.В., Мамина А.В. Некоторые способы перевода англоязычных терминов сферы коневодства и конного спорта на русский язык // Proceedings of the 7th International conference on European Conference on Languages, Literature and Linguistics (June 26, 2015). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2015. P. 15-20.
12. Раздуев А.В., Мироненко Е.В. О специфике перевода англоязычных терминов финансового менеджмента на русский язык // Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Лингвистика, лингводидактика, переводоведение: актуальные вопросы и перспективы исследования» (26 сентября 2016 года). Вып. 3. Чебоксары, 2016. С. 235-245.
13. Лату М.Н. Лексико-грамматические аспекты терминологической номинации // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2012. № 6-1. С. 362366.
14. Лату М.Н., Бригиневич В.Е. Репрезентация типов мотивирующих признаков во внутренней форме терминов // Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки. 2016. № 4 (386). Вып. 100. С. 89-92.
15. Лату М.Н., Раздуев А.В. Причины и модели возникновения синонимии у терминов в сфере фиксации // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2011. № 2. С. 142-145.
16. Алимурадов О.А., Горбунова Н.Н. Основные синтаксические словообразовательные модели, реализуемые в англоязычной терминологии менеджмента // Известия высших учебных заведений. Серия: Гуманитарные науки. 2014. Т. 5. № 2. С. 95-101.

ИСТИЛОҲҲОИ БИСЁРҶУЗЪА ДАР СОҲАИ ЛОГИСТИКАИ НАҚЛИЁТӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРИИ ТАРҶУМАИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

ҶУРАҚУЛОВ Б.Р.

Дар мақола хусусиятҳои истилоҳоти бисёрҷониба дар соҳаи логистикаи нақлиётӣ дар забони англисии муосир аз нуқтаи назари сохтор ва тарҷумаи онҳо ба забони тоҷикӣ ошкор карда шудааст. Таҳлил аз рӯи маводи намунавӣ гузаронида шуд воҳидҳои истилоҳотии бисёрҷониба бо ҳаҷми умумии 500 воҳид, ки аз матнҳо, луғатҳо ва луғатҳо оид ба логистика (аз ҷумла, логистикаи нақлиётӣ) дар Интернет дастрас интихоб шудаанд. Дар мавриди тахлили сохторию калимасозии истилоҳот усулҳои ташаккули воҳидҳои истилоҳи пешниҳодкардаи С.В. Гринев-Гриневич усулҳои морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ ва синтаксисии истилоҳро пешниҳод мекунад. Хусусиятҳои таркибӣ ва калимасозии истилоҳоти ду, се, чор ва панҷчузъа ва вижагиҳои тарҷумаи онҳо ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Ҳангоми тарҷумаи истилоҳоти логистикии забони англисӣ ба забони тоҷикӣ, интихоби муодили пурра/қисман, экспликатсия (тарҷумаи тавсифӣ), пайгирӣ, транскрипсия/транслитератсия ё баъзе омезиши усулҳои дар боло зикршуда истифода мешаванд. Ҳамзамон, маълум гардид, ки ҳангоми гузаштан аз забони англисӣ ба тоҷикӣ камтар аз нисфи воҳидҳои истилоҳоти соҳаи логистикаи нақлиётӣ сохтори бисёрҷонибаи худро (модели ташаккули истилоҳот, шумораи ҷузъҳо) нигоҳ медоранд.

Калидвожа: модели калимасоз, истилоҳот, системаи истилоҳот, логистика, логистикаи нақлиётӣ, истилоҳот, моделсозӣ, истилоҳи бисёрҷониба, тарҷума.

МНОГОУРОВНЕВЫЕ ТЕРМИНЫ В ОБЛАСТИ ТРАНСПОРТНОЙ ЛОГИСТИКИ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИХ ПЕРЕВОДА НА ТАДЖИКСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ

ДЖУРАКУЛОВ Б.Р.

В статье отмечаются особенности многокомпонентных терминов сферы транспортной логистики современного английского языка с точки зрения их структуры и перевода таджикский язык. Анализ проводился на материале выборки многокомпонентных терминологических единиц общим объёмом 500 единиц, отобранных из текстов, словарей и глоссариев по логистике (в частности, транспортной логистике), наличествующих в сети Интернет. В плане структурно-словообразовательного анализа терминов за основу приняты способы образования

терминологических единиц, предложенные С.В. Гринёвым-Гриневичем, предполагающие морфологические, морфолого-синтаксические и синтаксические способы терминодеривации. Подробно рассматриваются структурно-словообразовательные особенности двух-, трех-, четырех- и пятикомпонентных терминов и специфика перевода последних.

В результате исследования автор приходит к выводу о том, что многокомпонентные термины сферы транспортной логистики современного английского языка представлены, главным образом, двух- и трехкомпонентными единицами, образованными в результате синтаксического терминообразования. При переводе англоязычных логистических терминов на русский язык используются подбор полного / частичного эквивалента, экспликация (описательный перевод), калькирование, транскрипция / транслитерация или некоторая комбинация перечисленных выше способов. При этом было выявлено, что при передаче с английского языка на русский свою многокомпонентную структуру (модель терминообразования, количество компонентов) сохраняют меньше половины терминологических единиц сферы транспортной логистики.

Ключевые слова: словообразовательная модель, терминодеривация, терминосистема, логистика, транспортнаялогистика, терминология, термин, моделирование, многокомпонентный термин, перевод

MULTILEVEL TERMS IN THE FIELD OF TRANSPORT LOGISTICS AND STRUCTURAL FEATURES OF THEIR TRANSLATION INTO TAJIK AND ENGLISH

JURAKULOV B. R.

The article reveals some peculiarities of multicomponent transport logistics terms in the modern English language from the point of view of their structure and translation into the Russian language. The carried out analysis is based on the material of the selection of multicomponent terminological units of the total amount of 500 units taken from texts, dictionaries and glossaries on logistics (in particular, transport logistics) in the Internet.

The morphologic, morpho-syntactic and syntactic ways of term formation offered by S.V. Grinyov-Grinevich serve as a basis for the structural and word-formative analysis of terms. The author examines in detail some structural and word-formative peculiarities of two-, three-, four- and five-component terms and specificity of translation of the latter.

In the process of translation of the English-language logistics terms into the Russian language, a selection of full or partial equivalent, explication (descriptive translation), loan translation, transcription / transliteration or a certain combination of these methods. While translating transport logistics terms from English into Russian it has been pointed out that less than half of the terms keep their multicomponent structure (model of term formation, number of components).

Keywords: multicomponent term, modelling, word-building pattern, term formation, terminological system, logistics, transport logistics, terminology, term, translation

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 3, 2024

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 3, 2024

УДК: 491. 888-44

ФОРМЫ НАСТОЯЩЕ-БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

КОМИЛОВ М. М.[1]

В рамках типологических исследований таджикского и английского глагола, в особенности вопросы относительно временных форм видов наклонений глагола в таджикском языке и их эквиваленты в английском языке до сих пор полностью не исследованы. Исходя из этого существует необходимость всестороннего изучения данной проблемы на основе анализа существующих лингвистических исследований.

В данной статье исследуются формы настояще-будущего времени (замони ҳозира-оянда) изъявительного наклонения в таджикском языке и их эквиваленты в английском языке.

Некоторые аспекты данной работы исследованы таджикскими языковедами, таких как П. Джамшедов, К. Усмонов и Г.Т. Кулматова.

Таджикский выдающийся языковед П. Джамшедов в своей монографии «Проблемы глагольной типологии (Время и вид)» определяет следующие категории времени у глагола в английском языке, эквивалентом которых являются формы настояще-будущего времени в таджикском языке и их нужно учитывать при определении всех соответствий формы настоящего будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка в английском языке:

1. Future Indefinite Tense – а) Замони ҳозира-оянда: Then he will send for me (Twain, 1956, p.168). Албатта, аз паси ман касеро мефиристонад (Твен, 1951, с.168).

2. Future Perfect Tense – Замони ҳозира-оянда: I shall have done the work that make it worth my while to live (Voynich, 1956, с. 188). Он вақт ман кори ҳаётиямро тамомшуда ҳисоб мекунам (Войнич, 1952, с.189).

3. Future Continuous Tense – замони ҳозира-оянда = I will be working here now (Ostrovsky, 1960, p.36). Ман дар ҳамин ҷо кор мекунам (Островский, 1961, с.16).

4. Future Perfect Continuous – Замони ҳозира оянда: We shall have been working at this problem for a month when you visit us a second (P.109). Мо дар болои проблема (масъала) як моҳ то дуюмбора (ба меҳмонӣ) омаданат, кор мекунем.

5. Future Indefinite in the Past – а) Замони ҳозира – оянда: As soon as they passed him he would shoot the man with the rifle in the back, and Fyodor would be free (Ostrovsky, 1960, p.156). Ҳамин ки пешаш гузаштанд, ана ин милтиқдорро аз тахтапӯшташ мепарронад, он гоҳ Фёдор озод мешавад (Островский, 1961 с.83) [1, с. 99-101].

6. Present Indefinite Tense – замони ҳозира-оянда: I am a miserable sinner (Voynich, 1956, p.211). Ман бандаи осӣ ҳастам (Войнич, 1952, с.200) [1, с.46].

«Соответствие Present Indefinite Tense и настояще-будущего времени фиксируется в ряде случаев, к которым следует отнести: обороты с глаголом-связкой. Вспомогательные глаголы to be, будан встречаются в различных соответствиях» [1, с. 46].

«Настояще-будущее время глагола выражает различные временные оттенки:

а) Применяется в значении настоящего продолженного времени, то есть проявляет синонимические особенности с настояще-будущей формой настоящего продолженного времени: Ман ҳам дар Бухоро мехонам// хонда истодаам [Ёд, 23]. ~ «But I want to go to Bukhara too» [R, 46]. В следующем примере сложно-именной глагол сар мекунӣ имеет семантический оттенок прошедшего времени: Ман медонам, ки ҳамаи шӯхиҳоро худи ту сар мекунӣ// сар кардӣ, ... [Мак. к;14]~ «I know that you are the chief instrigator of horseplay like this» [V.s, 230].

[1] **Адрес для корреспонденции**: Комилов Мирато Миршаробович доцент, заведующий кафедрой языкознания и сравнительной типологии факультета английского языка и восточных языков ТГПУ имени С. Айни, Тел.: +992 93 869 95 66. E-mail: miratokomilov@yahoo.com

б) Выражает длительное постоянное действие: Ҳар моҳ 50-60 танга аз китобат меёбам, ки харҷамро мебардорад [Мух, 41]. Меёбам// ёфтаистодаам. ~ «I earn five or six tanga a month by copying and that is enough for my keep» he said [B, 48].

Иногда в тексте перевода наблюдаются лексические и грамматические недостатки. Так, в английском переводе вместо 50-60 (fifty or sixty) переводчик приводит цифры 5 - 6.

в) Обозначает выполняемое в будущем действие: – Акнун ба ту боз як чизи бисёр ғалатиро ёд медиҳам [Мак. к, 41]. ~ «Now I'll teach you something else very interesting» [V.S, 250]. Ту дар ҷавоб байте мехонӣ, ки аввали он бо он ҳарф сар шавад ва баъд аз он ман ба ту ҷавоб медиҳам [Ёд, 167]. ~ … and you answer it with a verse whose first letter is the same letter as the last letter of mine. Then I answer you … [R, 189]» [3, с.155].

Мы придерживаемся мнения П. Джамшедова о том, что «способы передачи английских глагольных форм не всегда однозначны и в ряде случаев зависят от понимания переводчиком контекста и ситуации, от его собственного языкового узуса и т.д. Поэтому возможны случаи, в которых одна и та же английская глагольная форма будущего времени передаётся различными таджикскими формами» [1, с.101]. И он предлагает следующие примеры:

Future Indefinite	а) настояще-будущее время б) модальная конструкция с глаголом **боистан «долженствовать»**
I shall read ten chapters.	а) ман даҳ бобро пагоҳ мехонам б) пагоҳ бояд ман даҳ бобро хонам
We shall start tomorrow.	а) …мо пагоҳ сар хоҳем кард б) мо пагоҳ сар мекунем» [1, с. 101]

Анализ монографии П. Джамшедова показывает, что форме настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка в основном соответствует 6 временных форм английского языка и это свидетельствует о том, что форма настояще-будущего времени таджикского глагола имеет некоторые временные значения и широко используется в этом языке и имеет ряд соответствий в английском языке.

Для определения других соответствий и форм настояще-будущего времени таджикского языка мы считаем необходимым анализировать все виды действий, которые обозначает настояще-будущее время в таджикском языке, согласно книге С. Халимиёна «Феъл (куниш)» (Глагол), опубликованной в 2013г.

В таджикском языке форма настояще-будущего времени изъявительного наклонения образуется от основы настоящего времени глагола и префикса ме+:

Единственное число	**Множественное число**
1. Ме +шунав+**ам**	Ме+шунав +**ем**
2. Ме + шунав +**ӣ**	Ме +шунав+**ед**
3. Ме+ шунав + **ад**	Ме +шунав +**анд.**

Оно также образуется путем соединения глагола с именной частью:

Единственное число	**Множественное число**
4. Ёрӣ ме+диҳ+**ам**	Ёрӣ ме+диҳ +**ем**
5. Ёрӣ ме+диҳ+**ӣ**	Ёрӣ ме +диҳ+**ед**
6. Ёрӣ ме+диҳ+**ад**	Ёрӣ ме +диҳ +**анд.**

Таджикский глагол «доштан» в таджикском языке в настояще-будущем времени изъявительного наклонения спрягается без приставки ме-:

Единственное число	**Множественное число**
1.Дор+**ам**	Дор+**ем**
2. Дор+**ӣ**	Дор+**ед**
3. Дор+**ад**	Дор+**анд.** [7, с.59].

Итак, по структуре данная временная форма в таджикском языке может быть трёх типов. Первое образуется при помощи приставки ме+основы настоящего времени глагола + суффиксы -ам, -ӣ и -ад в единственном числе, второе образуется путем соединения глагола с именной частью и третое образуется с помощью основы настоящего времени глагола + суффикс -ам и другие суффиксы.

Итак, по структуре данная временная форма в таджикском языке может быть трех типов. Первый тип образуется при помощи приставки ме- + основы настоящего времени глагола + суффиксов -ам, -ӣ и -ад в единственном числе. Второй тип образуется путем соединения глагола с именной частью. Третий тип образуется с помощью основы настоящего времени глагола + суффикса -ам и других суффиксов. Их эквиваленты могут быт разные времена английского языка. В качестве основных эквивалентов можно считать: формы глагола английского языка в настоящем простом времени (Present Indefinite Tense) и простом будущем времени английского языка: shall/will + глагол в настоящем времени.

В результате анализа изучения действий, которые обозначаются настояще-будущей формой изъявительного наклонения глагола таджикского языка, в книге С. Халимиён «Феъл (куниш)» (Глагол), нам стало известно, что данная форма выражает некоторые временные значения. Это свидетельствует о том, что настояще-будущая временная форма изъявительного наклонения таджикского языка используется для описания следующих временных значений:

1. Действие, которое происходит в будущем;
2. Действие, которое происходит в настоящем времени;
3. Обозначает постоянное действие;
4. Используется вместо «замони гузаштаи дур»

Ниже рассмотрим ряд примеров этих действий и определим их эквиваленты в английском языке.

1. Настояще-будущая форма глагола таджикского языка обозначает или указывает на действие, которое происходит в будущем [7, с. 60]:

Ман баъд аз як сол донишгоҳро хатм мекунам. – I shall graduate the university in a year (Future Indefinite Tense).

Согласно переводу вышеприведённого предложения, следует отметить, что форма «хатм мекунам» относится к будуще-настоящему времени таджикского языка, но его эквивалент форма (Future Indefinite Tense) простого будущего времени английского языка.

2. Форма настояще-будущего времени таджикского языка обозначает действие, которое происходит в настоящем времени [7, с.60]:

Ман дар донишгоҳ таҳсил менамоям. – I study at the university (Present Indefinite Tense).

Судя по переводу вышеизложенного предложения, эквивалентом формы будущего времени глагола таджикского языка является форма простого настоящего времени (Present simple) английского языка.

3. Форма настояще-будущее времени глагола изъявительного наклонения таджикского языка выражает постоянное действие [7, с.60]:

Ман субҳ соати 6: 00 аз хобам мехезам. - I get up 6 o’clock in the morning (Present Indefinite Tense).

Перевод вышеприведённого предложения таджикского языка на английский язык свидетельствует о том, что форма настояще-будущего времени глагола таджикского языка также соответствует простому настоящему времени в английском языке, которое также используется для выражения повторяющихся действий в этом языке.

4. Форма настояще-будущего времени глагола изъявительного наклонения таджикского языка используется вместо преждепрошедшего времени в таджикском языке [7, с. 60]. Данное явление также можно обнаружить в исследовании Н. Маъсуми, который подтверждает существование данной концепции. Он заявляет, что «глагол настояще-будущего времени близок к значению глагола простого прошедшего времени и выражает его временной оттенок. Семантика формы настояще-будущего времени обычно определяется в речи, в процессе изложения нарратива и согласования этого глагола с другими глаголами текста. Употребление глагола настояще-будущего времени в значении прошедшего времени всегда имеет перфектно-описательный характер. Этот способ выражения даёт возможность изобразить событие, произошедшее в прошлом как происходящее сейчас, то есть в момент речи. Поэтому глагол настояще-будущего времени в случае применения его в семантике прошедшего времени, получает название повествовательно-перфектного настоящего» [5, с. 197]. В этом случае эквивалентом формы настояще-будущего времени глагола изъявительного наклонения таджикского языка считается Past Indefinite Tense английского языка:

Рӯдакӣ ба дарбори Сомониён меояд [7, с.60]. – Rudaki came to the Samanid court. Фирдавсӣ дар навиштани “Шоҳнома” 35-30 сол заҳмат мекашад [7, с.60]. – Firdouvsi worked for 35-30 years writing “Shahnameh” (Past Indefinite Tense).

Кроме того, форма настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка соответствует форме настоящего продолженного времени (Present Continuous Tense) английского языка “be going + base form of a verb”. В английском языке разделяют две формы глагола для выражения простого будущего времени (Future Indefinite Tense). Когда речь идёт о действиях, которые запланированы в момент речи обычно мы используем формы “shall” и “will” и, когда мы говорим о действиях, которые нами запланированы до момента речи или их исполнение в будущем нами определено до момента речи в этом случае нами используется форма “be going to + base form of a verb” настоящего продолженного времени английского языка для выражения действия, которое относится к Future Indefinite Tense. В таджикском языке эквивалентом этих двух форм нужно считать форму настояще-будущего времени таджикского языка. Например: I’m leaving for London tomorrow. - Ман пагоҳ ба Лондон меравам. I’m meeting Jane at 8 o’clock on Saturday. – Ман рӯзи шанбе соати 8:00 бо Ҷейн вомехӯрам. We’re having a party next Saturday. Would you like to come? - Мо ҳафтаи оянда шабнишинӣ дорем. Шумо меоед?

Более того, форма настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка соответствует Present Perfect Tense английского языка: Ман 5 сол боз ӯро мешиносам (медонам). I’ve known him for 5 years. Ҳамин ки ман ба истгоҳ мерасам, чипта хоҳам харид. As soon as I’ve got to the station I’ll buy the tickets.

Следует упомянуть, что некоторые учёные отмечают, что «в таджикском языке нет специальной формы глагола для выражения будущего времени, поскольку форма «мехонам» (я читаю) указывает на действие, происходящее в настоящем времени. Форма «хонда меистам» (я буду читать) используется в разговорной речи некоторых регионов страны, но в грамматике современного таджикского языка она не упоминается как отдельная форма будущего времени.

Из этого следует, что в таджикском языке нет специальной формы глагола для выражения будущего действия. Поэтому форма «мехонам» часто рассматривается как форма, обозначающая как настоящее, так и будущее время, что является некорректным. Такое утверждение противоречит определению грамматической категории, согласно которому одна грамматическая форма не может выражать два противоположных значения одной и той же грамматической категории. То есть одна форма (мехонам) не может одновременно выражать и настоящее, и будущее время» [6, с. 121].

Мы не согласны с этим мнением, потому что существует ряд как современных, так и традиционных книг по грамматике таджикского языка, в которых наблюдается данная форма, то есть форма настояще-будущего времени таджикского языка.

Мы также не согласны с тем, что в таджикском языке глагол не имеет специальной формы для выражения будущего времени. Следовательно, парадигма категории времени в английском языке трёхчленная, а в таджикском – двучленная. Тогда возникает вопрос, как же таджикский язык выражает будущее действие? Ответ заключается в том, что наш родной язык использует для выражения значения будущего времени лексические и синтаксические средства. В частности, наречия времени типа «пагоҳ» (завтра), предложные сочетания типа «баъди як ҳафта» (через неделю), контекст, момент речи и т.п. указывают на принадлежность упоминаемого действия к будущему времени. Например: Фардо барвақттар аз хоб хеста, ба ёбон нурӣ мекашонед (С.Айнӣ) [6, с.122]. Завтра вы рано встанете и отнесёте навоз в степь.

Следует отметить, что в практических примерах, которые даны выше, после вышесказанной теории используется форма настояще-будущего времени таджикского языка вместе с наречием времени «фардо» (завтра). Поэтому нельзя полностью отрицать существование формы настояще-будущего времени таджикского языка типа «мехонам», «менависам» и т.п.

Если мы сравниваем количество соответствий, выявленных П. Джамшедовым и Г. Гулматовой [3, с.166], между ними наблюдается как разница по количеству, так и по временным формам глаголов.

На основе существующих научных изысканий относительно данной работы и переводов практических примеров следует констатировать, что форма настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка имеет 10 временных форм глагола в английском языке в качестве соответствий: Present Indefinite Tense, Future Indefinite Tense, Future Perfect Tense,

Future Continuous Tense, Future Perfect Continuous, Future Indefinite in the Past, Past Indefinite, Future Perfect in the Past, Present Continuous и Present Perfect.

Таким образом, при установлении английских соответствий временных форм изъявительного наклонения таджикского языка необходимо тщательно изучить, какие категориальные формы и временные значения имеет данная временная форма глагола в таджикском языке. Кроме того, для адекватного анализа необходимо учитывать все контексты употребления изучаемых временных форм в обоих языках. Наши исследования показали, что формы настояще-будущего времени в таджикском языке многофункциональны и имеют ряд соответствий в английском языке.

Литература

1. Джамшедов, П. Проблемы глагольной типологии. (Время и вид)/П. Джамшедов. – Душанбе: Дониш, 1984.-160 с.
2. Каушанская, В.Л., Ковнер, Р.Л. и др. Грамматика английского языка.... 5-е изд., испр. и доп./ В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер и др. - М.: 2008 - 384 с.
3. Кулматова, Гулнора Тураевна. Временные формы глаголов изъявительного наклонения в таджикском языке и способы их выражения в английском языке: на основе перевода произведений С. Айни: диссертация ... кандида филологических наук: 10.02.19 / Кулматова Гулнора Тураевна. - Душанбе, 2021. - 197 с.
4. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. – Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. Китоби дарсӣ/ Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.
5. Маъсумӣ, Н. А. Очеркьо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. /Н.А. Масъумӣ. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1959. –295с.
6. Усмонов, К. Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / К. Усмонов. - Худжанд: Нури марифат. 2015. - 230 с.
7. Ҳалимиён, С. Феъл (куниш)/ Саиди Ҳалимиён.- Душанбе: Матбааи ДМТ. 2013. — 126 с.

ФОРМЫ НАСТОЯЩЕ-БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

КОМИЛОВ М. М.

В данной статье исследуются временные формы настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка и их эквиваленты в английском языке. Анализ существующих лингвистических исследований показывает, что формы настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка имеют ряд временных значений. В результате их исследования нам стало известно, что формы настояще-будущего времени изъявительного наклонения таджикского языка имеют некоторые временные соответствия в английском языке.

Изучение данной темы не только важно для лингвистов, занимающихся вопросами сравнительной грамматики таджикского и английского языков и сравнительно-исторического, типологического и сопоставительного языкознания, в том числе проблемой категории наклонения в разноструктурных языках, но она также играет немаловажную роль в процессе преподавания грамматики английского языка в таджикской аудитории.

Ключевые слова: глагол, наклонение, эквивалент, время, настоще-будущее время, соответствие, изъявительное наклонение, действие, временное значение, настоящее время, прошедшее время, будущее время, настоящее продолженное время и т.д.

ШАКЛҲОИ ЗАМОНИ ҲОЗИРА-ОЯНДАИ СИҒАИ ХАБАРИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА МУОДИЛҲОИ ОН ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

КОМИЛОВ М. М.

Дар мақолаи мазкур шаклҳои замонии замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарии забони тоҷикӣ ва муодилҳои он дар забони англисӣ таҳқиқ карда шудааст. Таҳлили таҳқиқоти забоншиносии мавҷуда нишон медиҳад, ки шаклҳои замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарии забони тоҷикӣ як қатор маъниҳо дорад. Дар натиҷаи таҳқиқи онҳо маълум гардид, ки шаклҳои замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарии забони англисӣ дар забони англисӣ якчанд муодилҳои замонӣ доранд.

Омӯзиши мавзуи мазкур на танҳо барои забоншиносоне, ки ба таҳқиқи масоили грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ва забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ ва муқобалавӣ, аз ҷумла мушкилии категорияи сиға дар забонҳои гуногунсохтор машғул мебошанд,

муҳим мебошад, балки он дар раванди таълими грамматикаи забони англисӣ дар аудиториаи тоҷик нақши бориз дорад.

Калидвожаҳо: феъл, сиға, муодил, замон, замони ҳозира-оянда, мувофиқат, сиғаи хабарӣ, амал, маънии замонӣ, замони ҳозира, замони гузашта, замони оянда, замони ҳозираи давомдор ва ғ.

FORMS OF PRESENT-FUTURE TENSE OF THE INDICATIVE MOOD IN THE TAJIK LANGUAGE AND THEIR EQUIVALENTS IN ENGLISH

KOMILOV M. M.

This article explores the present-future tense forms of the indicative mood in the Tajik language and their equivalents in English. An analysis of existing linguistic research shows that the present-future tense forms of the indicative mood in the Tajik language have a range of temporal meanings. As a result of our research, we have determined that the present-future tense forms of the indicative mood in the Tajik language have several temporal correspondences in English.

The study of this topic is not only important for linguists dealing with the issues of comparative grammar of Tajik and English languages and comparative-historical and typological linguistics but also it plays an important role in the process of teaching English language in Tajik auditory.

Keywords: verb, mood, equivalent, tense, present-future tense, correspondence, indicative mood, action, temporal meaning, present indefinite tense, past indefinite tense, future indefinite tense, present continuous, etc.

Ба матбаа супорида шуд 30.12.2024
Барои нашр имзо шуд 31.12.2024
Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 26,5. Андоза 70x100$^{1}/_{16}$.
Адади нашр 100 нусха. Супориши №

МН «Дониш»

Муассисаи нашриявии «Дониш»-и АМИТ
ш.Душанбе, 734063, кӯчаи Айнӣ, 299/2.